EKONOMINIŲ MOKSLŲ BIBLIOTEKA
Nr. 10
Red. *A. Janulaitis*

DR. AUGUST ONCKEN
Berno universiteto professorius

POLITINĖS EKONOMIJOS ISTORIJA

Pirmoji dalis: Laikai prieš Adomą Smith'ą

P. Bagdonas
Kaunas,
1942 I 2

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETO TEISIŲ FAKULTETO LEIDINYS

KAUNAS Akc. „Spindulio" B-vės spaustuvė 1932

Įvadas.

1. Medžiagos suskirstymas.

Kur turėtų prasidėti kurio nors mokslo istorijos vaizdavimas? Į tai, berods, lengva atsakyti: ten, kur prasideda tasai mokslas. Tačiau iš karto čia iškyla du svarbūs klausimai, visų pirma: kur kalbamasai mokslas prasideda? ir paskum: ar mokslo priešistorija irgi turėtų būti atvaizduojama, ir kas iš jos būtų vaizduotina?

Pirmuoju klausimu politinėje ekonomijoje viešpatauja didelis nuomonių skirtumas, kuris kartais dar ir mūsų dienomis iškeliamas svarstyti. Galima būtų net pasakyti, kad šis klausimas turi savo istoriją.

Lengva numanyti, kad kiekvienas tyrinėtojas paprastai bus linkęs tiktai ten pripažinti savo mokslo šakai tikrą mokslingumą, kur pirmą kartą pasireiškia toji srovė, kuria jis seka. Taip ištikrųjų visados ir būdavo. Štai. pavyzdžiui, pradedant dabartimi, taip pasielgė Gustavas Schmoller'is, naujosios vokiečių „istorinės mokyklos" vadas, pareikšdamas savo rektorato įžanginėje kalboje Berlyno universitete (1897 m.) pavadintoje: „Valstybės ir socialinių mokslų besikeičiančios teorijos bei patvarios tiesos ir dabarties vokiečių ūkio mokslas"; esą „patvarios tiesos" ir tuo pačiu visiškas politinės ekonomijos mokslingumas prasidedąs tik nuo to laiko, kada organizavosi vokiečių „istorinė mokykla", sudarydama „Verein für Sozialpolitik" („Socialinei politikai tirti draugija") (1871). Visa, kas buvo pirmiau, net „senoji" istorinė mokykla Rocher'o, Hildebrando, Knies'o ir kitų atstovaujama, esanti greičiau „tik naujojo mokslo gimimo kančios, daigai bei pradmens, bet ne pats mokslas"[1]. Todėl esą galima buvę visų pirma kalbėti ne apie patį mokslą, tiktai apie faktinės medžia-

[1] Žiūr. rinkinio 331 p. „Über einige Grundfragen der Sozialpolitik und der Volkswirtschaftslehre". Leipzig, 1898 m.

gos rinkimą, kad vėliau iš jos galėtų būti sukurtas pats mokslas. 1900 m. išleistame „Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre“[1] Schmoller ėmėsi sudaryti minimą doktriną, ir iš čia tarytum išeitų, kad politinė ekonomija reikia laikyti mokslu tiktai nuo dvidešimtojo šimtmečio pradžios.

Iki antrosios devynioliktojo šimtmečio pusės beveik visų buvo pripažįstama, kad „politinės ekonomijos tėvu“ turi būti laikomas Adomas Smith'as, — skotas, dėl jo veikalo: „Tautų turto prigimties ir jo priežasčių tyrinėjimas“ (1776). Jei ir buvo abejojimų, tai tik dėl to, ar prancūzas J. B. Say, kurį jo vertėjas į vokiečių kalbą Morstadt pavadino „politinės ekonomijos Koperniku“, neturi lygių su Smith'u nuopelnų.

Bet nuo devynioliktojo šimtmečio vidurio, kai literatūros istorija ėmėsi tirti tuos pačius šaltinius, kuriais naudojasi ir pats Adomas Smith'as, nuomonės kiek pakitėjo. Visi pamatė, kad jis turėjo svarbių pirmatakų, kuriems nepripažinti mokslingumo būtų neteisinga. Taip galvojo jau Teodoras Bernhardi savo kūriny, iš kurio antraštės negalima nuspėti turinio, liečiančio teorijų istoriją: „Versuch einer Kritik der Gründe, die für grosses und kleines Grundeigentum angefürt werden“, (Petersburg, 1848). Čia jisai kalba apie prancūzų XVIII-to šimtmečio fiziokratus: „Jiems reikia pripažinti garbė, kad jie pirmieji vaisingai praplėtė pažiūras į politinės ekonomijos reiškinius ir paruošė dirvą sveikesnėms nuomonėms apie tikrą tautos turto esmę. Jie su tam tikra drąsa ir genialumu pakilo ligi tokio matymo punkto, iš kurio jie galėjo apžvelgti visą visuomenės ūkį ir jį saviškai nušviesti. Būtų galima, niekam nedarant skriaudos, pasakyti, kad tolimesnysis Adomo Smith'o žingsnis buvo lengvesnis, negu pirmasai, kurį buvo nužengęs Quesnay“[2]. Tuo pačiu laiku Karolis Marksas stačiai pareiškė savo prieš Proudhon'ą nukreiptame rašiny: „Das Elend der Philosophie“ („Filosofijos skurdas“)[3]: „Gydytojas Quesnay politinę ekonomiją padarė mokslu“.

Nuo kurio laiko net ir Anglijoje nebesilaikoma tos nuomonės, kad į Adomą Smith'ą reikia žiūrėti, kaip į politinės ekonomijos kūrėją. Tačiau to kūrėjo „tautybę“ norėdami

---

[1] Leipzig, *Duncker & Humblot;* pirmoji didesnioji dalis 1900.
[2] 90 p.
[3] II sk. 1 §.

išlaikyti savosios tėvynės naudai, S. Jevons ir H. Higgs kai kuriuose pažymėtinuose raštuose[1] tą garbę atiduoda Airijoje gimusiam, bet Paryžiuj gyvenusiam bankininkui Richardui Cantillon'ui, kuris prancūzų kalba išleistoje savo knygoje „Essais sur la nature du commerce en géneral“ (posthum 1735) suteikęs politinei ekonomijai mokslingumo pobūdį. Kadangi Quesnay aiškiai iš tos knygos pasisėmė svarbių paskatų, tai, jų nuomone, Cantillon'as galėtų būti laikomas tikru „father of physiocracy“ ir tolesnėje eigoje galėtų būti pavadintas ekonominių mokslų tėvu.

Kai tiktai vieną kartą tradicija susvyravo, netrukus atsirado ir tolimesnių šios rūšies pretenzijų. Štai, pavyzdžiui, prancūzas Rouxel taria markizą Viktorą Mirabeau, vėlybesnio revoliucijos auksaburnio tėvą ir kūrinio „L'Ami des Hommes“ (1756) autorių esant „véritable père le l'économie politique“[2]. Perėjęs vėliau į Quesnay mokyklą, Mirabeau esą pats sau nepaprastai pakenkęs pasaulio akyse, atsižadėdamas jam prideramo šios disciplinos įkūrėjo titulo, kurį tik vėlybesnės kartos jam turėsiančios sugrąžinti.

Antra vertus, dar anksčiau anglas Burton pažymi Davido Humes biografijoje, kad šio pastarojo „Political Discourses“ (1752)[3] esą „the foundation of political economy“.

Panašiai tvirtina prancūzas A. Sorel apie Montesquieu „Esprit des Lois“[4].

Dar griežčiau anglas Fitzmaurice priskiria politinės ekonomijos įkūrimo nuopelną Villiamui Petty, „Political Aritmetik“ autoriui (1687)[5], o prancūzas Th. Funck-Brentano, iš naujo išleisdamas Montchretien'o de Vateville (1615) knygą, „Traité de l'économie politique“,

---

[1] *Stanley Jevons*, Richard Cantillon ant the nationality of political economy; Contemporary Review 1881. *O. Higgs* „Cantillons place in Economics“, Quarterly Journal of Economics, 1892; tas pats, Economic Journal, I tom. 1891.

[2] *Rouxel'io* įžangoje prie naujo „Ami des Hommes“ leidimo, Paris, 1883, XLIX p.

[3] *J. H. Burton*, Life and Correspondence of Davd Hume. Edinburgh, 1840, I t. 35 p.

[4] *Albert Sorel*, *Montesquieu*, vokiškai *Kressler'io* išversta, Berlin, 1896. „Geisteshelden“ 20 t. Bettelheim'o leid., 109 p.

[5] *Edmond Fitzmaurice*, The life of sir *William Petty*, London, 1895.

siūlo, kad jo autoriui būtų pripažinta politinės ekonomijos įkūrimo garbė[1].

Tuo pat metu, kai šiuo klausimu daugiausia tarpusavy kovojo anglai ir prancūzai, ir kitos tautos nepasiliko visiškai nuošaliai. Italai norėtų atiduoti pirmenybę neapoliečiui Antonio Serra (1613). O vokiečiai nurodinėja vadinamąjį „Kameralinį mokslą“, „Kameralwissenschaft“, kuris susidarė dar viduramžio pabaigoje ir kuris sugebėjo vienas iš pirmųjų iškovoti sau vietą, kaip mokslo disciplina, aukštosiose mokyklose. Manyta dar, kad politinės ekonomijos pradžios reikėtų ieškoti net žiloje senovėje. Tuo būdu Aristotelis yra iškeliamas, kaip to mokslo įkūrėjas dėl jam priskiriamos „Ekonomikos“.

Žodžiu, nėr nė vienos gadynės, nuo pat senovės iki mūsų laikų, į kurią politinės ekonomijos, kaip mokslo, pradžia nebūtų buvusi perkeliama.

Kur, pagaliau, teisybė?

Norint tai išspręsti, tenka pirmoj eilėj pasiieškoti kurio nors kriterijaus. Reikia išsiaiškinti, koks reikalavimas turi būti išpildytas, kad kuriai nors disciplinai būtų pripažintas mokslingumo charakteris, t. y. pripažinta, jog toji disciplina jau yra išėjusi iš grynai ar bent nusveriamai empirinio būvio.

Aš manau, kad šis kriterijus tenka pripažinti ten, kur pirmą kartą visai sąmoningai pasireiškė tyrimo metodė, išvedama iš mokslo uždavinio. Apie teoriją, kaip tokią, apie mokslo „discipliną“ galima kalbėti tiktai pradedant tuo momentu, kada aiškiai suvokiant tikslą yra pradėtas savasis kelias ir toliau sistematiškai tęsiamas. Ligi tam laikui gali būti kalba tiktai apie šį klausimą liečiančią medžiagą, susipynusią su kitais mokslais, bet ne apie savarankišką mokslą.

Kai tiktai mes kalbamajai apžvalgai imame taikyti šį mąstą, tuojau rūkai išsisklaido. Tada galima rimtai žiūrėti tiktai į du autoriu. Pirmoj eilėj į „Political Aritmetick“ kūrėją William Petty, 17-to šimtmečio pabaigoje, ir antra, „Tableaux économiques“ autorių François Quesnay, 18-to šimtmečio vidury. Kad Petty politinė aritmetika iš esmės

---

[1] *Th. Funck-Brentano,* Traicté de l'Oeconomie Politique dedié en 1615 au Roy et à la Reine mère du Roy par Antoyne de Montchrétien. Paris, 1889. Įvadas XXIII p.

yra ne kas kita, kaip statistika, nūdien yra visų pripažinta. Lieka tik Quesnay, „tikslios arba matematiškai-demonstratyvinės metodės", o per ją ir „fiziokratų sistemos" įkūrėjas. Ta metodė paprastai laikoma ypačiai charakteringa klasikinei politinei ekonomijai, ir prieš ją tai tūleriopais atžvilgiais sukilo „istoriškoji metodė", šiandien įsigalėjusi, bent Vokietijoj. Pastaruoju metu prasidėjo vėl priešinga, ar, teisingiau, sintetiška srovė.

Tuo būdu pirmajam klausimui išspręsti būtų laimėta tvirta atrama, ant kurios galima būtų toliau statyti. Tik štai tuojau iškyla ir antrasai klausimas: ar mokslo istorijos atvaizdavimas turi prasidėti ten, kur tas mokslas tapo savarankiškas, ar jis turi apimti ir jo priešistoriją, jo dygimo laikotarpį? Nedaug istorinės nuovokos tebūtų parodyta, pasirenkant pirmąjį būdą. Savarankėjant, t. y. sąmoningai atsiskiriant nuo senosios giminės, berods, prasideda nauja, pagal savąjį planą sutvarkyta buitis, bet ne aplamai pati buitis. Todėl mes įtraukiame į mokslo istoriją jo kūdikystės bei jaunystės periodą. Bet ar tuo pačiu mes vėl neišdildysim, ar bent nepaversim mūsų tikslui nenaudingu, mūsų taip sunkiai surastą mokslo pradžios požymį? Nieku būdu! Mūsų tyrinėjimui buvo tik svarbu įgyti tam tikras kriterijas medžiagos suskirstymo reikalui. Turime aiškiai žinoti, kur prasideda tikroji mokslo istorija ir ligi kur siekia jo priešistorija. Kiekvienas iš šių dviejų skyrių yra reikalingas skirtingo traktavimo. Pradžioje reikės pasirūpinti iš kitų medžiagų tarpo išgliaudyti tiriamam mokslui priklausančius faktus, o paskui jau stengtis pasekti išrutulos eigą tų idėjų, kurios pasidarė savarankiškomis.

Todėl šis veikalas suskyla į du pagrindinius skyrius ar dvi knygas. Visų pirma politinės ekonomijos priešistorija, — ši dar apima vadinamąją merkantilizmo sistemą. Antra: politinės ekonomijos, kaip mokslo, istorija. Ši prasideda su François Quesnay, — su jo XVIII-to šimtmečio antroje pusėje sukurtąja „fiziokratų sistema".

2. Metodė.

Turint galvoje tą svarbų vaidmenį, kurs šiame kūriny tenka metodei, reikia iš pat pradžių ši sąvoka tinkamai išaiškinti.

Jau beveik dvidešimt metų politinės ekonomijos istorijoje siaučia aštrus metodžių ginčas, kurs pastaruoju laiku kiek nurimo, nors priešingumai anaiptol dar nėra išlyginti. Savaime kova dėl metodiškų mokslo pagrindų negalėtų būti laikoma per blogą ženklą. Juk ji parodo, jog susirūpinama disciplinos tikslais ir būdais. Ir tai atsitinka tiktai tuomet, kai jau prieita svarbiųjų kryžkelių. Jei tad priešingumai nepavirsta užsispyrimu, mokslas gali daug pasinaudoti tokia idėjų kova. Kas gi čia yra ginčo dalykas? Šitoje vietoje, kur tenka nustatinėti tiktai bendros pažiūros, negalima patiekti plačios šio ginčo literatūros istorijos. Tebūnie pažymėti tiktai svarbiausi krypties punktai.

Tiesioginai kova prasidėjo 1883 metais Karolio Menger'io išleista Vienoje knyga „Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Oekonomie insbesondere“. Šita knyga kritikuoja vokiečių universitetų politinės ekonomijos mokomojo personalo vienpusiškai sekamą istoriškąją metodę, kaip turinčią daug neaiškumų ir jai priešpastato tinkamesnį tyrimo būdą, tikslią abstraktiškai izoliuojančią metodę, anksčiau atstovaujamą klasikinės politinės ekonomijos. Iš istorijos, kuri ekonomijos mokslui tėra šalutinė disciplina, esanti padaryta visuma, patsai politinės ekonomijos turinys.

Į šitą puolimą atsakė moderninės „istoriškos mokyklos“ vadas, Gustav Schmoller Berlyne savo redaguojamame „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft“ formoje aštrios recenzijos apie Mengerio knygą (1883). Jis atrėmė savo srovei daromus priekaištus ir tvirtino, jog, bent dabartyje, istoriškoji metodė esanti teisinga. Jis sakė, kad klasikinė politinė ekonomija su savo metodėmis paklydusi iš kelio, kad disciplinai esanti reikalinga nauja bazė, kad grįžimas į senus takus sulaikąs mokslo pažangą. Karolis Menger jam pasiskubino į tai atsakyti. Savo rašte „Die Irrtümmer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie (Wien 1884) jis taip pat aštriai puola Schmoller'io sprendimus. Nuo to laiko teoretikai yra pasidalinę į dvi parti-

jas, kurių viena sudarė „austrų arba tiksliąją mokyklą“, antroji — „vokiečių, arba istoriškąją mokyklą“. Abi mokyklos turi savo šalininkų ir kituose kraštuose, Prancūzijoje, Anglijoje, Skandinavijoje, Šveicarijoje, Šiaurės Amerikoje ir t. t.

Ginčas, galimas dalykas, nebūtų buvęs taip aštrus, jei kiekviena iš besiginčijančių pusių atsižvelgtų į tai, kad esmėj čia vėl atbudo senas priešingumas, kurs pačioj mokslo pradžioj gyvai jaudindavo mokslininkus ir kad esmėj čia nieko nauja nėra.

Quesnay su savo „Tableau économique“ įvedė tiksliąją metodę į politinę ekonomiją ir tuo būdu šią padarė mokslu. Jis net energiškai kovojo su merkantilistiškos administratyvinės praktikos istoriškuoju empirizmu. Adomas Smith'as užėmė vietą vidury. Priešingai, Dovydas Ricardo su nauja jėga iškėlė tiksliąją metodę ir tuo būdu charakteringai atžymėjo klasikinę ekonomiją. Didelis tos metodės šalininkas buvo J. B. Say. Savo laiku išgarsėjo jo visiškas paneigimas istoriškojo samprotavimo, ypačiai teorijų mokslui. Paskutiniame jo „Cours complet d'Économie Politique pratique“ (1828) skyriuje yra pasakyta: „Kokia mums būtų nauda rinkti juokingas nuomones, pasmerktas, ir tai teisingai pasmerktas, teorijas? Ir bergždžia ir nuobodu būtų jas iškasinėti...“ Juk nesvarbu klaidas pažinti, bet svarbu jas pamiršti“. Pas Say tikslioji metodė vėl nustojo savo griežtai matematiško pobūdžio, kurį jai buvo davęs Quesnay. Užtat šis pobūdis dvigubai ryškiai iškyla pas vokietį Joh. Heinrich von Thünen, kurs savo kūriny „Der isolierte Staat“ ir t. t. (1854) iškelia iki aukščiausio laipsnio izoliuojančios abstrakcijos principą. Dar stipriau matematiškas charakteris pasireiškia iš eilės įvairių rašytojų raštuose, sakysim, Cournot (1838) Prancūzijoje, Gossen (1854) Vokietijoje, Jevons (1862) Anglijoje, kuriais vėliau ta pačia kryptimi seka Walras, Pareto ir Pantaleoni Šveicarijoj ir Italijoj, Launhardt, Vokietijoj, Auspitz ir Lieben ir kt. Austrijoje ir t. t. Menger ir jo tiesioginiai šalininkai taip toli neina. Jie užima vietą arčiau prie Ricardo.

Jei šioje pakraipoje nėra pastebima žymių skirtumų metodės formulavimo ir taikymo atžvilgiu, tai tą patį galima pasakyti ir apie istoriškąją kryptį.

Jau buvo sakyta, kad istoriškoji metodė turėjo savo atstovą dar prieš Quesnay vadinamojoje merkantiliz-

mo sistemoje, tiesa, grynai empiriška prasme. Tipiškais čia galime laikyti chronologiškai atpasakotus brolių Savary (1723) „Dictionnaire universel du Commerce“, „Ancien regime'o“ ūkiškai-policinės taisykles. Fantastišką priešingumą sudaro toje pačioje srovėje politinės ekonomijos romantikų grupė ypatingai šveicariečio K. L. Haller'io (1808) ir vokiečio Adomo Müller'io (1869) atstovaujama; jie siūlo grįžti į viduramžį. Vidury tarp jų vėliau stoja: Friedrich List su savo „Nationales Sistem der Politischen Oekonomie“ (1841), toliau universiteto profesorius Wilhelmas Roscher (Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft nach geschichtlicher Methode, 1843), Bruno Hildebrand (Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft, 1848) ir Karolis Knies (Die Politische Oekonomie vom Standpunkt der geschichtlichen Methode, 1853) ir kit. Nuo šios, vadinamosios „senesnės“ istoriškos mokyklos nuo septyniasdešimtų metų pradžios atsiskyrė „jaunesnioji“ istoriškoji mokykla iš dalies nenutraukusi ryšių su pirmąją ir ypatingai Gustavo Schmoller'io, Lujo Brentano ir kitų vedama. Pirmajai prikaišiojama kad ji perdaug prisilaikanti klasiškos politinės ekonomijos dogmatikos, tuo tarpu kai jaunesnioji šaka, visiškai iš jos išsivadavusi, norinti mokslą kurti, pasinaudodama statistikos pagalba.

Tuo būdu istoriškoji metodė vienur ir kitur anaiptol nėra tas pats. Ypač, kad čionai dar turime išskirti abidvi šakas apguobiančią sintetišką kryptį, kurią vadiname istoriškai-filosofine metode.

Negalima neigti, kad lygiai, kaip tikslioji, arba dar kitaip vadinamoji filosofiškoji metodė, taip pat ir istoriškoji metodė yra labai didelių nuopelnų atnešę savo mokslui.

Jeigu pasakymas „Iš jų vaisių pažinsite juos“ galėtų būti čia pritaikytas, tai abidvi šakos galėtų bendrai reikšti pretenzijų, kad pagyrimo dovana būtų joms suteikta. Jau vien iš to galima spręsti, kad vienos kurios šakos negalime iškelti aukščiau už antrą, nes jos abidvi drauge atlieka reikalingas politinei ekonomijai funkcijas. Jodvi sudaro visumą ir todėl iškilę priešingumai turi būti kaip nors sujungti. Sintetiškoji pažiūra taip pat jokiu būdu negali būti laikoma nauju padaru. Ir ji turi savo istoriją.

Jau senovėje, pas Aristotelį istoriškai filosofinė pažiūra yra perkeliama į politikos ir ekonomikos sritį, žinoma,

kiek jau apie tą pastarąją pas jį yra kalbama. Ypatingai čia pažymėtinas yra Adomas Smith'as, kuris istoriškai filosofinę metodę savo veikale „Moralinių jausmų teorija" (1759) taiko moralės filosofijai, bet savo „Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrinėjime" (1776) perkelia į ekonomikos sritį. Tame pastarajame kūriny jis nori merkantilizmo ir fiziokratų sistemą metodiškai ir esmiškai sujungti į vienetą ir tuo būdu jas išvaduoti iš jų vienpusiškumo. Laikas nuo laiko atsiranda reikalas griebtis kokios sintetiškos pažiūros ir todėl nenuostabu, kad mūsų amžiuje vis dar tenka girdėti obalsį: atgal į Adomą Smith'ą!

Socializmo srity istoriškai - filosofinė metodė yra iš vienos pusės Saint Simon'o, iš antros, kraštutinai materialistiškoje kryptyje Karolio Marks'o ir Fridricho Engels'o atstovaujamos. Perkėlę iš spiritualistinės srities dialektišką Hegelio metodę į ekonominkos dirvą, juodu pirmą kartą kultūros istorijoje sukūrė materialistišką istorijos filosofiją, kuri drauge yra ir politinė ekonomija. Be šių istorijos filosofiškų pagrindų niekumet socializmas nebūtų galėjęs įgyti tos didžiulės reikšmės, kurią jis dabar faktiškai turi. Šis bruožas ir yra svarbiausia priežastis, dėl kurios jam pasisekė savo pusėn patraukti daugelį iš geriausių mokslininkų. Sekmingai nukariautas jis gali būti tiktai tokioje pat. t. y. istoriškai filosofinėje dirvoje: tektų materialistiškos istorijos filosofijos vieton pastatyti kitą istorijos filosofiją. Jau šia kryptimi yra pasireiškęs sąjūdis, kurį palaiko kaip socialdemokratinis, taip ir akademiškai - filosofinis liogeris. Šis sąjūdis pasireiškia, kariaudamas Kanto kritiškąja metode prieš Hegelio dialektiškąja metodę. Šūkis: „atgal į Kantą" nėra dabar girdimas vien iš universitetų filosofijos katedrų, jis kaskart garsiau skamba ir proletariškose sferose[1]. Nūdien filosofija yra kuoplačiausiai taikoma ekonomijos klausimams.

Tuo būdu ekonomijos moksluose yra vartojamos trys atskiros metodės: tikslioji, arba filosofiškoji, istoriškoji ar, geriau, istoriškai - statistiškoji ir, pagaliau, istoriškai - filoso-

---

[1] Žiūr. smulkiau apie šį naują metodžių ginčą, kurs dabar reiškiasi socialistiškoje dirvoje, mano recenziją apie *Karolio Vorländer'io* straipsnį „*Kant* und der Sozialismus unter besonderer Berücksichtigung der neuesten theoretischen Bewegung innerhalb des Marxismus" (1900) atspausdintoje „Deutsches Litteraturzeitung", 1901. Nr. 16.

fiškoji, turinti sintetinį charakterį. Šio veikalo pažiūros priklauso trečiajai šakai. Autorius stengiasi sekti Adomo Smith'o ir drauge Kanto pėdomis. Čia taikomoji metodė palėtų būti apibūdinta, kaip istoriškai filosofinis kriticizmas[1].

[1] Ne pro šalį būtų čia nušviesti šios pažiūros sąryšis su metode „jaunesnės istoriškos mokyklos“, susibūrusios 19-to šimtm. septyniasdešimtais metais į „Verein für Sozialpolitik“. *Gustav Schmoller'is*, dvasinis tos mokyklos vadas, įvairiose savo raštų vietose plačiai pasisako apie savo grupės siekiamos metodės pobūdį. Visų ryškiausiai jis ją apibūdina savo rektorato kalboje, pasakytoje 1897 m. Berlyno universitete, tema: „Wechselnde Theorien und feststehende Wahrheiten im Gebiete der Staats- und Sozialwissenschaften und die heutige deutsche Volkswirtschaftslehre“. Pasak jo, „tikras mokslas“, visiškos teisybės nešėjas, esąs tik mokslas, paremtas „faktinių detalių pažinimu“. „Visa nauja empiriškai - tikslaus mokslo pažanga remiasi darbo padalinimu, atskirų smulkių reiškinių tyrimu, mikroskopišku, detališku darbu“ (žiūr. šią kalbą atspausdintą rinkiny „Über einige Grundfragen der Sozialpolitik und der Volkswirtschaftslehre“ 321 p., Leipzig, 1898). Kitaip yra dalykai su ta proto veikla, kuri esanti nukreipta į „visumą“ ir kuri privedanti prie „istoriškai besikeičiančių ir svyruojančių teorijų“. „Kiekvienas toksai bandymas“, sako, *Schmoller'is* „savo vidine esme, savo metode yra priešingas tai procedūrai, kuria mes įgyjame tikrą, neginčytiną pažinimą“. Visoms šios rūšies teorijoms negalįs būti pripažintas tikrojo mokslingumo „garbės titulas“, nes jos neturinčios objektivimo kriterijaus, kurs susidarąs tik tada, kai „visi tėmytojai ir tyrinėtojai visuomet prieina vienodų rezultatų“. Šitai dera tiktai medžiagai, kuri gaunama, tiksliai, empiriškai tiriant detales, nes čia negalį būti „jokio ginčo, jokio nuomonių skirtumo“.

Schmoller'is laukia mokslo išganymo tiktai iš „griežtai moksliškai deskriptyvinės (aprašomosios) politinės ekonomijos, „kuri stengiasi išvesti ne tiek bendrąsias dideles teorijas, kiek dalines tvirtas tiesas“ (332 p.). Ši metodė esanti griežtai priešinga iš vienos pusės *Adomo Smith'o* iš antros — *Karolio Marks'o* vartojamai metodei. Pastaroji esanti „didelis žingsnis toli atgal už Hegelio iki pat scholastikos“ (329 p.). — Jeigu šis tvirtinimas būtų iškeltas paprastai, kaip kiekviena atskira nuomonė, nebūtų reikalo daug apie tai bekalbėti. Kiekvienas mokslininkas turi teisę vartoti tą metodę, kurią jis laiko teisinga. Bet Schmoller'is tuo nepasitenkina. Jis bendrai pripažįsta tiktai tą savo metodę esant vienintеliai tikslią ir net asmeniškai kreipiasi prieš visus tuos akademinius mokytojus, kurie neina po jo vėliava. Svarstydamas klausimą, ar tai teisinga, kad kiekviena mokslo kryptis turėtų savo atstovų akademinėse katedrose, *Schmoller'is* atsako: „Aš manau, kad turėdami galvoje šių dienų mokslų istorijos būklę, to negalima pripažinti... Tai būtų priešinga pažangai ir mokslo evoliucijai, jeigu mirštančios kryptys ir savo amžių atgyvenusios metodės būtų lygioj plotmėj statomos su tomis metodėmis, kurios yra tobūlesnės ir tikslesnės. Nei griežtį Smith'o, nei Marks'o pasekėjai negali nūdien pretenduoti, kad juos laikytumėm mokslingais. Kas

3. Bendrasis nusistatymas.

Istoriškai filosofiškas dėstymo būdas turi remtis aiškia

---

nesilaiko dabartinio tyrinėjimo, dabartinio mokslo ir mokymo metodės (čia turima galvoje katedrinio socializmo metodė), tas nėra tinkamas mokytojas" (341 p.).

Ypatingai įdomu, kad šitai, taip griežtai pasireiškusiai, pažiūrai pradėta priešintis tos pačios pakraipos žmonių tarpe. *Kurt Breysig*, savoje nuostabiu būdu *Schmoller'iui* paaukotoje knygoje „Aufgaben und Masstaben einer allgemeinen Geschichtsschreibung" (žiūr. „Kulturgeschichte der Neuzeit" I tomas, Berlin, 1900), energiškai gina deduktyvinę tyrimo metodę, kurią ir vartoja savo veikale. „Aš negaliu sutikti, kad mokslo darbui, kurs laiko savo objektu kaip tik tuos bendrusius sąryšius, tektų skirti mažiau rimtumo ir rūpestingumo, negu toms monografijoms, kurios paprastai vienos ir telaikomos moksliniu tyrinėjimu, jųjų medžiagai, atskiram jų dalykui. Tiesa, tokie mokslo darbai mūsų laikais neperdaug palankiai sutinkami, bet man atrodo abejotina, ar tas nepalankumas yra pateisinamas" (Įvad., XVIII p.). Savo knygos gale *Breysig'as* dar kartą grįžta į šį klausimą ir čia jau kalba tiesiog prieš Schmoller'į: „Kaip nepamatuoti yra tie priekaištai, kuriuos empirikai daro deduktyvinei tyrinėjimo metodei. 19-tojo šimtmečio empirizmas, kurs, berods, teisingai gali didžiuotis įžymiais savo laimėjimais, išdirbo visą sistemą etinės anatėmos taisyklių, pagal kurias smerkia kiekvieną metodę, einančią skirtingu keliu, versdamas ją ne tik moksliškai intelektualiai klaidinga, bet ir etiškai ydinga. Tik tas, kurs surinko sukuopė visą, ir tai visų visa, deskriptyvinę medžiagą, liečiančią tam tikrą klausimą, — tik tas turįs moralės teisės apie tą kalbėti. Bet tokia — jau *Niebuhr'o* skelbiama — nuomonė labai lengva atremti, nurodant, kad kiekvienas atskirinis mokslo darbas, varomas pagal šią taisyklę, gali, berods, gilumo, reališkumo atžvilgiu įgyti tvirtą, tikrą pagrindą, — tačiau platumo, visapusiškumo atžvilgiu jis gali, netgi turi būti ir bus lygiai tiek netobulas ir netvirtas, kiek dėtalėse stipriai pagrįstas. Nes čia trūksta visų tų sijų ir ramsčių, kurie, atsiremdami į gretimuosius trobesius, galėtų šį pastatą sutvirtinti ... Ir juoba, kuo čia dėta šiuose dalykuose etika... Bendrųjų sąryšių tyrinėtojas lygiai turėtų tiesos — ar, tikriau sakant, netiesos — prikišti specialistui, kad jis užmiršta savo pareigą, nesirūpindamas platesniais rėmais, į kuriuos jo darbas turi būti įderintas. Bet kuri monografija labai dažnai su dideliausiu triūsu ir iškilmingumu traktuoja tam tikrą dalyką, kaip vienintelį, savotišką ar bent originališką, o tuo tarpu kiekvienam bendriau orientuotam stebėtojui iš pirmo žvilgio paaiškėja, kad čia pat šalimai sektųsi rasti daug charakteringesnis tos pat būsenos ar to paties proceso tipas su daug ryškesniais ar bent, originališkesniais ypatumais". Šiems Breysig'o žodžiams gali pritarti kiekvienas nešališkas mokslininkas.

Schmoller'is savo 1900 m. išleistoje knygoje „Grundriss der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre", mėgina, kaip jis pats sako: „sutraukti visus bendruosius ir tvirtai nusistojusius mūsų ekonominių žinių

ir sąmoninga pasaulėžiūra, kad nekiltų painiavos[1]. Autorius privalo tad iš pat pradžių nors bendrais bruožais apibūdinti savo pažiūras. Žinoma, tuo pačiu į medžiagą bus įneštas tam tikras subjektyvus momentas. Bet, kaip jau buvo sakyta, vien tik visiškas objektyvumas mokslui irgi nedaug tepraverčia. Skaitytojas iš karto turi žinoti autoriaus pažiūras. Ypač, kad čia svarbu žinoti nusistatymas, mūsų laikais bendrai svarbiu, pagrindiniu, o politinėj ekonominėj vyraujančiu klausimu — socialiniu klausimu.

Paprastai socialinis klausimas yra trumpai charakterizuojamas, kaip ketvirtojo luomo emancipacija, tiksliau tariant, kaip klasinė kova prieš trečiąjį luomą. Bet tuo dar nedaug pasakyta. Reikia dar išaiškinti, kas yra ketvirtasis luomas, kas yra trečiasis luomas, kas yra, ar buvo, pirmieji du luomai ii kokie jų tarpusavio santykiai. Orientacijos dėliai čia reikia pažvelgti į praeitį, kad galima būtų atvaizduoti sau, kokie uždaviniai buvo skiriami atskiriems luomams įvairiais laikotarpiais.

Kur tik buvo į luomus suskirstyta visuomenė, ten pirmutinėje vietoje visados stovėjo klero arba žynių luomas (Lehrstand). Jis juk turėjo tvarkyti aukščiausius žmonių reikalus t. y. santykius su antgamtinėmis jėgomis. Antrąjį luomą sudarydavo karo bajorija arba karių luomas (Wehrstand). Jis tvarko savo tautos žemiškuosius galios ir teisės santykius. Jo apsaugoje organizuojasi pelninkaujantis

---

rezultatus" (123 p.). Nesiimsime čia spręsti, ar daug iš tų tariamai „tvirtų" ir „nesugriaunamų" tiesų bus tolesnėje laiko eigoje tikrai tokiomis pripažintos, nekalbėsime ir apie tai, ar toji pažiūra, kuri atmeta istorinį reliatyvumą ir iš esmės tik kartoja J.-B. Say nuomonę, verta dar „istoriškos metodės" vardo. Čia vėl pagarbon iškeliamasai A. Lüders'o posakis: „Tik detalėse tėra tiesa" iš tikrųjų yra tik supainiojimas „faktų" su „tiesa".

[1] *Karolis Lamprecht'as* šitaip samprotauja, teikdamas istorijos mokslui savo „kultūristoriškąją" metodę, kuri, nors ir yra artima *Schmoller'io* „istoriškai" metodei politinėje ekonomijoje, bet visiškai su ja nesutampa: „Kultūristoriškoji metodė — nė kiek neabejotinai — yra išvesta indukcijos keliu vien iš šaltinių skaitymo; jos genezė anaiptol, nesiremia tam tikra pasaulėžiūra". (Die kulturhistorische Methode, Berlin 1900, 33 p.).

Aš nemanau, kad šituo būtų kas gero apie tą metodę pasakyta. Mano supratimu, kiekvienas istoriškas nagrinėjimas, kurią sritį jis beliestų, savo prielaidose ir išvadose visados turi remtis pasaulėžiūra.

trečiasis maitintojų luomas (Nährstand). Pagaliau, lieka dar ketvirtasis darbininkų luomas, (proletariatas), kurs tarnauja visoms kitoms visuomenės klasėms ir, neturėdamas jokios nuosavybės, gyvena iš savo rankų uždarbio.

Šitoksai ketveriopas suskirstymas eina ištisai per visą žmonijos istoriją. Kiekviena klasė stengiasi iškovoti savo interesams prideramą teisę, pagaliau, pirmenybę. Toje štai luomų kovoje dėl pirmaujamo vaidmens, kur matome tam tikrą vyksmo eilę, ir pasireiškia socialinis klausimas kaskartine savo forma. Dėlto tas socialinis klausimas nevisuomet turėjo vienodą turinį. Jis gali reikštis, kaip klero kova dėl privilegijuotos padėties visuomenėje, ir tada socialinėje kovoje iš esmės einasi teologiniais ginčais. Toliau, jis gali virsti pasaulinio karių luomo kova su kleru dėl valdžios ir tuomet militariniai bei teisiniai klausimai statomi prieš bažnytinius klausimus. O kai trečiasis luomas pradeda dalyvauti rungtynėse, — tada į priekį išeina politiškai - prekybiniai interesai, kurie stengiasi nustelbti militariškai - politinius. Ir, pagaliau, kai ateina ketvirtojo luomo eilė, kovos šūkiu tampa paprasti darbo interesai.

Jokioj kitoj tautoj visuomenės suskirstymas į keturis luomus nėra taip aiškiai pasireiškęs, kaip senovės Induose. Pagal Manu įstatymų knygą, kuri berods parašyta tik 600 m. prieš Kristų, bet fiksavo daug seniau susidėjusią teisių ir papročių tvarką, visuomenė dalinosi į tokias keturias visiškai viena nuo kitos atskirtas kastas, iš kurių vienos į kitą galima pereiti tiktai metampsichozės, t. y. atgimimo po mirties, keliu[1].

Priešakyje stovi „bramanų“, arba kunigų kasta. Ji sudaro žynių luomą ir, pasak indų mito, yra gimusi iš Brahmos burnos. Jos obalsis skamba: šventumas ir išmintis.

Antroji kasta yra „kšatrija“ arba kariai, karių luomas; jis yra kilęs iš Brahmos rankų ir jos kovos šūkis yra: galybė ir jėga!

Trečioje vietoje eina „vaisia“, t. y. iš savarankiškų žemdirbių ūkininkų ir amatininkų susidaręs maitintojų luomas.

---

[1] Palyg. *Georg Weber* „Allgemeine Weltgeschichte“ I. t. 234 p., taip pat straipsnį „Kasten“ iš „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“ 2 leid.

Jis pradžią gavo iš Brahmos šlaunų. Jų motto: turtas ir pelnas!

Pagaliau, ketvirtąjį luomą sudaro „sudra". Tai tarnaujanti klasė, kuri išveda savo kilmę iš Brahmos kojų ir kurių deviza: paslaugumas ir klusnumas.

Kiekviena iš šių visuomenės kategorijų turi savo nekeistiną, dievybės nustatytą, veikimo sritį. Nei viena iš jų negali griebtis kitokių funkcijų; tačiau žemesnieji luomai privalo klausyti ir reikšti pagarbą aukštesniesiems. Visuma turi teokratišką charakterį. Istorijos mokslas neduoda mums smulkesnių žinių apie tai, kokiu būdu kleras įsigijo vyriaujančią rolę, nei apie tarpusaves kovų kovas dėl pirmenybių. Ši sena visuomenės organizacija, nors įgavusi daugybę tarpinių kastų ir žymiai pakeista, yra išlikusi iki mūsų dienų[1].

Panašios struktūros visuomenės organizacijos buvo ir pas kitas senovės ir viduramžio tautas, tik ką kitur nebuvo tokio griežto kastų skirtumo ir dėlto čia tarpu luomų vyko socialiniai trynimaisi. Tatai vėl privedė ar prie socialinės pažangos, ar prie visiško tautų žlūgimo. Tik nedaugeliui tautų buvo lemta pergyventi visus socialinio klausimo laipsnius. Dažniausiai siūlas nutrūksta pareinamose stadijose, atėjus kuriam nors audringam vidaus ar išorės pavojui.

Skaitytojams būtų užbėgta už akių, jei imtume čia smulkiau vaizduoti šią socialinės evoliucijos eigą. Socialteisiniu atžvilgiu reikia tačiau pabrėžti, kad drauge su vieno ar kito luomo įsiviešpatavimu, įsivyrauja ir tam tikra nuosavybės sąvoka, kuri stengiasi kitas nustelbti.

Klero viešpatavimo periodu pirmoj vietoj stovi „mirusios rankos" nuosavybės sąvoka. Jau senai atsiskyręs su šiuo pasauliu asmuo laikomas čia per tikrą savininką, tuo tarpu faktinis, žemiškas savininkas pasirodo esąs ne kas kita, kaip pavestojo jo priežiūrai ūkio valdytojas, kuris aname pasaulyje turėsiąs duoti atskaitą. Karo bajorijai viešpataujant, pirmon vieton iškyla beneficijų ar feodalinė nuosavybė. Žemiškas valdovas, lėnų karalius, yra laiko-

---

[1] Apie ekonominę Indų kastų būklę, palyg. *Hunter*, „The Indian Empire", London 1893, 247 p. ir *Hopkins*, Ancient and modern Hindugilds, Yale Baview, gėguž. ir rugp. m. 1898.

mas bendru visų žemių ir dvarų savininkų. Jis leidžia savo vasalų giminėms naudotis atskirais žemės sklypais už viešą valstybei patarnavimą karo ir teisės srity su sąlyga, kad giminei išmirus ar sukilus prieš valdovą, lėnas bus atimtas. Čia susidaro padalintoji nuosavybė, vad. aukštesnioji ir žemesnioji nuosavybė. Po to einančiu kunigaikščių ir miestelėnų periodu padalintoji nuosavybė vėl virsta absoliutiška privatine nuosavybe. — Pagaliau iškyla ketvirtasis luomas, kurio obalsis: bendroji nuosavybė, priklausanti iš savo darbo gyvenantiems žmonėms, proletariatui.

Tuo būdu drauge su socialine evoliucija viena nuosavybės sąvoka pakeičia kitą ir kiekviena iš jų sukuria savas institucijas. Nuosavybė yra „istoriškoji kategorija". Visos keturios formos, lygiai kaip ir patys luomai, istoriškai yra lygiai pateisinamos, nes visos viena greta kitos atlieka reikalingas visuomenei funkcijas. Ir ateity, greta nuosavybės sąvokų, visumet bus bažnyčios organizacija, kuri dabos tikybos interesų, valstybė, kuri stengsis išlaikyti teisę ir tvarką viduje ir iš oro, tautos ūkio valdymo aparatas, kurs tvarkys krašto turtus ir, pagaliau, labdarybės organizacijos, kurios rūpinsis neturtingaisiais. Tiktai socialinio svarumo centras kaskart keis savo vietą. Viduramžy jis teko klerui, naujųjų amžių pradžioj — iš didikų bajorų išaugusiems krašto valdovams kunigaikščiams; nuo Prancūzų revoliucijos jis pereina į trečiąjį luomą arba buržuaziją, o pastaraisiais laikais aplink mus visu smarkumu vyksta ketvirtojo luomo kova dėl išsilaisvinimo ar net viešpatavimo. Bendros nuosavybės sąvoka kovoja su privatinės nuosavybės sąvoka taip, kaip ankščiau ši pastaroji kovojo su feodalinės nuosavybės sąvoka, o toji vėl — su „mirusios rankos" nuosavybės sąvoka. Visur kur čia einasi visai teisėtu sąjūdžių, iš kurio tik tuomet gresia pavojus, jei dėl neteisėto priešinimosi vieton reformos įvyksta ar turi įvykti revoliucija. Nes istorija eina savo keliu, nepaisydama jokių žmonių bandymų ją sutrukdyti.

4. Istorijos periodai.

Tik ką išdėstytoje istoriškai - socialinėje apžvalgoje netiesioginai pasisakyta vienu klausimu, dėl kurio pastaruoju metu istorikai ir ekonomistai smarkiai ginčijasi. Svarbu nusistatyt, ar yra priimtinas ar atmestinas įprastas pasaulinės istori-

jos skirstymas periodas: senovė, viduramžis, naujieji ir naujausieji laikai. Tai nėra šalutinis klausimas, kurį galima būtų apeiti, nes su juo rišasi kiekvieno autoriaus pažiūros į istoriją ir kultūrą apskritai, ir ypačiai ekonominėje srityje. Ginčo esmė yra tokia: ar ekonominė senovės būklė ir patsai tas istorijos laikotarpis, turi būti laikomas tarytum mūsų dabartinės kultūros kūdikystės metais, iš kurių ilgainiui išaugo labiau subrendusi viduramžių stadija, ir pagaliau, naujesniųjų ir naujausių laikų periodas? Ar gal senovė sudaro savarankišką, savy uždarą kultūros laikotarpį, turintį savo pradžios, brandos ir žlugimo periodus?

Ginčas prasidėjo, pasirodžius Karolio Bücher'io knygai „Die Entstehung der Volkswirtschaft" (1893, I leid.), kurioje autorius, pasiremdamas Karolio Rodbertus'o ir netiesioginai Bruno Hildebrandt'o pažiūromis, praveda vieną evoliucijos liniją, besitęsiančią nuo giliausios senovės primityviškos būsenos ir iškylančią iki šių dienų ekonominių santykių. Ši ekonominė evoliucija, išsiplėtusi palengva, laipsniais. Senovėj ir pirmoj viduramžių laikotarpio pusėj vyravusi „uždaro namų ūkio sistema", kurioje, neskaitant išimtinų atsitikimų, nebuvę dar mainų ir prekybos santykių su svetimaisiais ūkiais. Kiekviena šeima gaminusi tik tiek, kiek pati galėjusi suvartot. Gyvesni mainų santykiai prasidėję tik vėliau, viduramžiams baigiantis, kai iškilo miestai. Vis besiplėčiant „miesto ūkiui", susidarę reguliariški mainų ir prekybos santykiai, nors ir lokalinio pobūdžio, vien tik tarp gamintojo bei vartotojo, vadin. „klientų užsakomosios gamybos" („Kundenproduktion") periodas. Visa tai dar nebuvęs „tautos ūkis" tikrąja žodžio prasme. Šis pastarasis prasidėjęs tik naujaisiais laikais, kada teritorialinės valstybės dėka gavo susidaryti tautinės ūkio sritys.

Tik nuo to laiko galima esą kalbėti apie tikrą tautą ir apie tautos ūkį apskritai. Atsiradus tam tikriems prekybos reikalų specialistams, būtent pirkliams, susidariusi komplikuota organizacija, žyminti mūsų laikų modernišką ūkio gyvenimą.

Iš visa to Bücher'is daro svarbią išvadą, „kad tautos ūkis yra tūkstančių metų istoriškos raidos padarinys, ir ne senesnis už moderninę valstybę; kad prieš jos atsiradimą žmonija ūkininkavo arba visai be mainų santykių, arba teturėjo produktų mainus tokia forma, kuri negali būti pavadinta vi-

suomeniaūkiška"[1]. Trumpai tariant: nei senovėj, nei didesnėj viduramžių dalyje nėra visuomenės ūkio. Jis yra, palyginti, naujas reiškinys.

Toliau prasidėjo ginčas dėl pirmenybės tarp Schmoller'io ir Bücher'io. Pirmasis tvirtino[2], jau 1884 m. savo rašte „Das Merkantilsystem in seiner historischen Bedeutung" išdėstęs esmėj tą pačią mintį. Bendrai reikia tai pripažinti, išskiriant kai kurias smulkmenas. Įžangoje į „Grundriss" (1900) Schmoller'is pakartojo savo pažiūrą šiuo klausimu. Jo nuomone, visų seniausias esąs „namų, kilties ir kaimo ūkio" laipsnis. Iš jo vėliau išsirutuliojąs „miesto ūkis"; dar vėliau „drauge su moderninės valstybės tvarka susikuria tai, ką mes vadiname tautos ūkiu (Volkswirtschaft)". Aukščiausią punktą, pagaliau, sudarąs „pasaulinis ūkis" (jam Bücher'is neduoda atskiro laipsnio, kadangi jį apimąs tautos ūkis); pasaulinis ūkis esąs „suma tautos ūkių, vienas su kitu susiduriančių ir vienas kito priklausančių". Kaip matyt, čia nėra esminių skirtumų, pažiūros yra lygiagretės.

Ne tiek iš ekonomistų, kiek iš specialistų istorikų pusės kilo prieš tai aštrus pasipriešinimas; visų pirma iš senovės tyrinėtojų tarpo pasisakė Eduardas Meyer'is Hallėje, o iš viduramžių istorikų tarpo G. v. Below'as Marburge (paskui Tübingnoj).

Jiedu protestuoja prieš niekuo neparemtą kalbamųjų laikotarpių schematišką konstrukciją, kuri visiškai prieštarauja tikrai įvykių eigai. Eduardas Meyer'is vienoje savo paskaitoje „Die wirtschaftliche Entwiklung des Altertums[3]", skaitytoje 1895 m. vokiečių istorikų susirinkime, ir antroje, skaitytoje 1898 m. Dresdene „Die Sklaverei im Altertum"[4], štai ką išveda: Neteisinga žiūrėti į viduramžius, kaip į pereinamąjį prie naujųjų amžių laikotarpį. Šita plačiai pasklidusi nesąmonė (Wahnglaube) esanti kilusi iš istorijos skirstymo į tris periodus, būtent, į senovę, viduramžį ir naujuosius laikus. „Kadangi viduramžiuos matome visiškai primityviškus santykius, tai mano-

---

1 *K. Bücher*, Entstehung der Volkswirtschaft. Tübingen 2 leid. 1898. 57 p. 3 leid. 1901 m., 107 p.

2 *Schmoller's* Jahrb. für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft Jahrg. 1894, 319 p. ir tol.

3 Atskirai išleista Gustav'o Fischer'io, Jena 1895 m.

4 Dresden, v. Jahn & Jensch, 1898.

me, jog senovėj jie turėję būti dar primityviškesni". Tikrumoj gi reikia žiūrėti į kiekvieną iš tų periodų kaip į savarankišką, turintį savo augimo ir nykimo laikotarpius. Senovė žuvo tarytum senatvės liga, būtent, „iš vidaus sugriuvus jos pilnai susiformavusiai, esmėje visai moderniškai kultūrai, kuri tačiau savaime buvo nusigyvenusi". Joks tikras istorijos žinovas negali neigti, jog senovei žlugus, prasideda vėl naujas kūrybos periodas, grįžimas į primityviškas sąlygas, kurios jau kartą buvo nugalėtos. Senovė yra turėjusi savo viduramžius ir savo naujuosius laikus. Po to iš naujo prasidėjo istorijos eigos ratas.

Nevisai vykusiai atsakė jam Bücher'is antrame savo knygos leidime (1898) ir tais pačiais žodžiais pakartojo trečiame (1901 m., priedas). Mayer'is prikišęs jam, jog jis (Bücher'is) norėjęs tiksliai apibūdinti senovės ūkio būklę, tuo tarpu jis lietęs tik „normalę" reiškinių esmę. Jam čia rūpėjusi ekonominė teorija, bet ne ūkio istorija.

Aš pavadinau šitą atsakymą nevykusiu, kadangi Mayer'is ginčino ne atskiras Bücher'io teorijos smulkmenas[1], bet istoriškai filosofišką pagrindinį punktą, dėl kurio Bücher'is tik išsisukinėjęs.

Mums čia terūpi pagrindinis klausimas. Šį iš naujo iškėlė Kurt Breysig, karštai palaikydamas Eduardo Mayer'io ir v. Below'o atstovaujamą pažiūrą. „Įprastas istorijos skirstymas, — sako jis, — buvo nustatytas toje istorijos mokslo gadynėje, kuriai buvo svetima bet kuri gilesnė pažiūra į istorinius sąryšius, o visų pirma bet kuris sistematiškas, teoretiškas mastas. Anuo metu — tai buvo septynioliktam šimtmety, toje gadynėje, kada tyrinėjimas be atodairos paskęsdavo medžiagoje — anuo metu „pasaulio istorija", tarytum ištisinis audeklo gabalas, buvo kerpama į tris dalis: į senovę, viduramžius ir naujuosius laikus, visiškai nepaisant, jog tuo iškraipomas ir sudarkomas įstabus paralelizmas abiejų didžių Europos istorijos gadynių: „graikiškai - romėniškos ir germaniškai - romėniškos". Deja, terminas „senovė", iš esmės klaidingas ir nemoksliškas, yra patekęs į mokslą ir pradėta taikyti visai graikų ir romėnų istorijai, visiems jų socialinės evoliucijos

---

[1] Puikią viso ginčo literatūros apžvalgą duoda *G. Below* savo straipsny „Über Theorien der Wirtschaftlichen Entwickelung der Völker, mit besonderer Rücksicht auf die Stadtwirtschaft des deutshen Mittelalters" (Historische Zeitschrift, B. 86 N. F. Bd. I).

laipsniams drauge. Tas terminas taip įsigyveno, kad dabar tenka iš pradžios aiškintis, vartojant tą žodį kitokia, ne įprastine prasme"[1]. Breysig'as nurodo, kad kiekviena tauta turėjo savo atskirą priešistoriją, savo senovės, viduramžių ir naujųjų amžių gadynes, graikai savąsias, romėnai savąsias, germaniškai-romaniškos tautos vėl savąsias atskirai. Tuo remdamasis, jis skirsto savo universalistoriškai lyginamojo dėstymo medžiagą. Aš pats jau nuo dvidešimties metų savo paskaitose laikausi šitos pažiūros. Viešai ją esu pareiškęs 1897 m. rašydamas apie Liudviko Stein'o knygą „Die Soziale Frage im Lichte der Philosophie"[2]. Nesutikdamas su to veikalo mintimi, esą evoliucija einanti tiesiai kylančia linija nuo žmonijos prosenovės ligi dabarties aukštumų, aš esu išdėstęs savo samprotavimus, kuriuos tebūnie man leista čia pakartoti, kadangi juose glūdi pagrindinė šio kūrinio pažiūra[3]:

„Į senovę jokiu būdu negalime žiūrėti, kaip į mūsų moderniškos kultūros kūdikystės metus, po kurių ateina viduramžiai — jaunystė, pagaliau, naujieji amžiai — brandos metai. Senovė yra savarankiškas, užbaigtas kultūros periodas, kurs turėjo savo kūdikystės, jaunystės, subrendimo ir senatvės metus. Pasenusiai romėnų valstybei žlugus, germanams atėjus, prasideda vėl visiškas naujas kultūros periodas, turįs vėl savo kūdikystę, jaunystę ir t. t. Viduramžiai, tikrai sakant, yra mūsų dabartinės kultūros kūdikystės metai ir jokiu būdu nėra senovės tęsinys. Tiktai renesanso gadynėje senovė mums tapo vėl vaisinga, kai mes pasiekėm tokio išrutulos laipsnio, kuriam tolygų turėjo vėlybesni senovės laikai. Tuo tik galima paaiškinti, kad tam tikri klasikinės senovės veikalai mūsų laikais buvo ir net iš dalies dar yra laikomi idealiniais pavyzdžiais. Mes nežiūrime į juos iš viršaus į apačią, bet priešingai, iš apačios į viršų". Ir toliau: „Mano atstovaujamos pažiūros anaiptol nėra naujos, filosofijos istorijoje jos senai jau yra žinomos „ciklų teorijos" vardu[4]. Pagal šią teoriją kiekviena tauta turi

---

1 *Kurt Breysig,* Kulturgeschichte der Neuzeit, 2 Bd. Altertum und Mittelalter als Vorstufen der Neuzeit. Berlin 1901. Erste Hälfte, 23; 22 p.

2 Stuttgart 1897.

3 Recenzija pasirodė „Schweizerische Blätter für Wirtschafts — und Sozialpolitik", Jahrg. 1897, 23 ir 24 sąsiuvinys.

4 Palyg. *Richard Mayr* „Die Philosophische Geschichtsauffassung der Neuzeit 1. Abteilung bis 1700; Wien 1877.

savo ciklą, kuris susideda iš keturių laikotarpių, lygiagrečių individo amžiaus laikotarpiams, būtent, kūdikystės, jaunystės, subrendimo amžiaus ir senatvės; kultūros siūlas yra perimamas iš vienos žmonijos grupės į kitą, kuri vėl tuo pačiu keliu žengia, kaip ir pirmoji. Ši teorija pasireiškia pas Machiavellį ir Bodin'ą ir ypatingai ryškiai iškyla pas tikrą filosofijos istorijos įkūrėją, pas italą Vico (1725). Ekonomistų tarpe jos šalininkas buvo Roscher".

Iškeltasis klausimas todėl yra svarbus šios knygos medžiagos suskirstymui, kad, išeidami iš nusistatymo, jog mūsų socialinė evoliucija prasidėjo ne vadinamojoje senovėje, bet ankstybojo viduramžiaus gadynėje ir kad senovės kultūra pradėjo mūsų kultūrą veikti vos renensanso gadynėje, — senovę neturėtumėm svarstyti veikalo pradžioje, bet įterpti ją tarp viduramžių ir naujųjų laikų. Prisipažįstu, jog daug apie tai esu galvojęs ir esu net bandęs šią mintį pravesti savo paskaitose. Tačiau pasirodė daug sunkenybių, kurios ilgainiui privertė mane atsisakyti nuo šitokio suskirstymo. Klasikinės senovės atgimimas įvyko ne iš karto tam tikru istorijos momentu, o dalimis. Tas atgimimas prasidėjo dar frankų monarchijos laikais ir tęsėsi per ilgus šimtmečius iki mūsų dienų. Ir, kaip tai dabar galima pastebėti, jis nevisuomet buvo visai tikras. Čia įsipynė daugybė nesusipratimų, ir dėlto būtinai reikia skirti tikroji senovė nuo perimtinės (recepcinės). Todėl istorikui tenka du kartu nagrinėt senovės istorija, vieną kartą, kaip uždaras kultūros periodas, paskui antrą kartą, kaip jos atspindys vėlybesnių laikų tautose. Atsižvelgiant į tai, šiame kūrinyje senovės istorija yra, kaip įprasta, nagrinėjama pačioje pradžioje. Bet drauge su tuo čia griežtai pabrėžiama, kad ji nėra laikoma mūsų kultūros kūdikystės ar pradžios periodu, o savarankiška kultūros sfera, turinčia savo pradžios, subrendimo ir nykimo periodus. Arba, dar tiksliau nusakant, senovės istorija sudaro atskirą ryšulį, susidedantį iš savarankiškų, nors kartais vienų iš kitų tarpo iškylančių ir dominuojančių tautybių augimo ir nykimo periodų. Visumoj pastebimas, žinoma, ir čionai nuolatinis siekimas į viršų, tačiau kita prasme, negu Darvino pėdomis einanti moderniškoji filosofijos istorija, tvirtinanti, jog evoliucijos procesas einąs be pertraukos, viena nelaužoma, nors nevisuomet tiesia kryptimi besitiesiančia linija, nuo pačios visų dalykų pradžios iki šių dienų kultūros būklės.

5. Politinė ekonomija ir socialinė filosofija.

Nurodę anksčiau bendruosius socialfilosofinius požvilgius, kurie vyrauja šiame veikale, turime dar atskirai ir arčiau charakterizuoti tą vietą, kurią užima politinė arba nacionalinė ekonomija socialinės filosofijos srity, nes ji yra šios pastarosios dalis. Ir čia mes turime gvildenti istoriškai. Apie mokslą, kaip tokį, senovėje galima kalbėti tik pradedant Graikais. Visai teisingai buvo nurodoma, kad pas juos jau sutinkame socialinės filosofijos pradmenis. Graikai, kaip žinoma, skirstė filosofiją, kaip visumos mokslą, į tris skyrius: į logiką, kaip metodės mokslą, teoretinę filosofiją, kaip mokslą apie natūralinių reiškinių pažinimą ir praktinę filosofiją, kaip mokslą apie veikimą. Visuomenės santykiai atiteko trečiam skyriui, kurs vėl savo keliu skirstomas į tris dalis, — visų pirma, į etiką, kuri svarstė aukščiausius veikimo principus, atsižiūrint santykių su dievais ir su žmonių giminės visuma; antra vertus, į politiką, kuri rūpinosi tautiškos valstybės interesais; pagaliau, į ekonomiką, kaip ūkio teoriją, kuri sudarė tik politikos paskyrių. Šitas suskirstymas atitiko trilypį individo gyvenimo tikslą: protingąjį, atsiteisiantį ir geidžiantį, kaip juos skyrė Platonas, vaizduodamas formoje dviarklio vežimo, kur vadžias laiko protas.

Idealinėje Platono valstybėje matome visą visuomenę esant suskirstytą į tris atskirus luomus, kurie eina lygiagrečiai šiems trims individo gyvenimo tikslams; tai yra filosofų luomas, sargų arba karių luomas ir amato, arba verslo žmonių luomas. Ketvirtasis luomas nebuvo pripažįstamas, nes tarnų klasė tebuvo vergai, ir į juos žiūrėta tiktai kaip į daiktą, sakysim, kaip į gyvulį.

Ekonomika atitinka mūsų ūkio mokslą, nors ji tuomet buvo iš dalies kitokio pobūdžio negu vėliau, — kaip paaiškės dar smulkiau apie tai kalbant. Daug - daug vėliau, tik aštuonioliktojo amžiaus pabaigoje, iš ekonomikos atsidalino ketvirtas skyrius, kurs ir stengės pasidaryti savarankišku ketvirtojo luomo interesų mokslu. Galima Malthus'o „Essay on the principle of population“ (1798/1803) laikyti tuo punktu, kuris po ankstybesnių pastangų sąmoningai išskyrė populiacionistiką arba gyventojų mokslą iš ekonomikos ir padarė jį savarankišku mokslu. Praktinė arba moralinė filosofija, seniau apė-

musi visuomenės mokslą, buvo tuo būdu suskirstyta į keturias dalis: etiką, politiką, ekonomiką ir populiacionistiką.

Tiktai visa ta filosofija buvo daugiausia individualistinio pobūdžio. Nepriklausomai nuo jos, net kaip gyvas jos priešingumas, kūrėsi nauja praktikinė filosofija, kuri atsirėmė visuomeniškumu, t. r. žmonių sugyvenimu visumoj. Pradėjo ją jau pirmoj aštuonioliktojo amžiaus pusėj italas Giambattista Vico savo knyga „Principii di una scienza nuova d'intorno alla commune natura delle nazioni" (Neapolis, 1725 m.). Šia knyga Vico tapo istorijos filosofijos ir drauge socialinės filosofijos kūrėjas. Savo „naujame moksle" jis nori išdėstyti įstatymus, kurie aplamai valdo tautas. Visos tautos ateina į istoriją ir gyvena, kaip individai. Jos pereina tris stadijas, kurioms pasibaigus, jos užleidžia vietą kitoms tautoms. Šios stadijos tokios: visų pirma, religiškoji arba dieviškoji, kurioje viešpatauja teokratinis režimas; antra — heroiškoji, esanti aristokratiško ir respublikoniškojo pobūdžio, trečia — humaniškoji, bendro pilietinio charakterio, linkusi į monarchiją[1]. Vadinas, ką Platonas vaizduoja, kaip vienu laiku šalimais egzistuojančius visuomenės luomus tobuloje visuomenės santvarkoje, tatai čia atvaizduota kaip skirtingu laiku įvykstančios ir viena paskui kitą sekančios evoliucijoj stadijos.

Šimtą metų vėliau grovas Saint-Simon'as (†1825), gal būt, sekdamas Vico, vėl ėmėsi nagrinėti visuomenės problemą ir į savo „fiziškai - politinį mokslą", kurs yra ne kas kita, kaip visuomenės filosofija, įveda dar ketvirtą narį. Pirmą kartą pas jį randame iškeltą priešingumą tarp „bourgeoisie" ir „peuple" ir reikalavimą „gausingiausios ir vargingiausios klasės" emancipavimo per „socialinę karalystę", atstumiant trečiąjį luomą nuo viešpatavimo.

Buvęs jo sekretorius ir mokinys Auguste Comte (1851) tam tikru atžvilgiu vėl grįžta į Vico minčių sritį. Jo „Sociologijos" pagrindan padėtas „trijų stadijų dėsnis" (loi des trois états) apskritai sutampa su Vico schema. Pasak Comte, istorijoje seka vienas po kito: a) teologinis, b)

---

[1] *Giambattista Vico,* Grundzüge einer neuen Wissenschaft über die gemeinschaftliche Natur der Völker. Iš italų kalbos į vokiečių kalbą vertė W. E. Weber, Leipzig 1822.

metafizinis ir c) pozityvinis laikotarpis; kiekviename iš tų laikotarpių atitinkamai viešpatauja: kunigų, karių ir piliečių (bourgeois) visuomenės klasės. Apie kiekvieną žmogaus veiksmą turi būti sprendžiama, atsižiūrint žmogaus visuomeniško, tiksliau tariant, istoriško „milieu". Tuo tarpu, kai gamtos moksluose einama matematikos metode nuo atskirų reiškinių į visumą, — visuomenės moksluose, atbulai, reikia naudotis istoriška metode ir iš visumos eiti į dalis. Comte'o visuomenės idealas yra tokia visuomenės būsena, kurioj, panašiai kaip viduramžiais, greta vienos organizacijos, besirūpinančios vien dvasios interesais (bet ne krikščioniškai - bažnytinės) stovi dar antra, kurios uždavinys palaikyti materialinę tvarką ir drauge rūpintis gamybos sritimi.

Vieną žingsnį toliau mūsų laikais nužengė socialinės filosofijos „Collège de France" profesorius Jean Izoulet savo „Paskaitų" įvade „Les quatres problèmes sociaux". Jis skirsto keturias viena greta kitos stovinčias visuomenes, atsižiūrėdamas jų veikimo tikslų į: 1) la société réligieuse, 2) la société politique, 3) la société économique, 4) la société domestique.

Čia mes turime suskirstymą į keturias dalis, taćiau jis nesutampa su mūsų suskirstymu. Tenka atsižvelgti, kiek šie tikslai gyvena ne tik vienas šalia kito, bet ir istoriškai vienas po kito. Ketvirtoj daly patalpinta „namų bendruomenė" socialinio suskirstymo atžvilgiu negali būti laikoma atskira luomų kategorija. Kiekvienas luomas turi ją, kaip tokią, jau savyje. Ir darbininkas pats negali namų apyvokoj išsiversti, jis turi savo atskirą luomo ir profesijos sferą, ir ši pastaroji kaip tik dabartyje įgijo ypatingai didelės reikšmės.

„Trijų stadijų dėsnis", kaip jis mūsų yra pripažintas, ima darbininkus, kaip savarankišką profesijos rūšį, panašia, bet vis dėlto daug aukštesne prasme, negu senovės indų visuomenės santvarkoje. Mūsų laikais tenka pripažinti asmens darbo kilnumas. Tačiau reikia saugotis perdėjimų. Istorija nepateisino ir atmetė abbé Siéyès 1789 metais iškeltąsias pretenzijas: jis sakė, jog trečiasis luomas esąs viskas ir todėl norįs būti „kuo nors", t. y. „visu kuo". Panašiai ir mūsų laikais marksistinis socializmas reikalauja, kad dirbantysis proletariatas taptų visu kuo, nes jis tariamai esąs viskas. Istorija atsisakys sankcijonuoti ir šitą perdėjimą.

Pažvelgę atgal, pastebėsime dvi visiškai atskiras teoretiškas sroves, kurių viena yra individualistiško, antra sociališko pobūdžio. Iki šiol tos srovės dar į vieną nesusiliejo, net pas tokį Spencer'į ar pas Schäffle. Tačiau negali būti abejojimo, kad jos sudaro vienumą ir kad jų tikslas negali būti pasiektas einant kuriuo nors kitu, kaip tik istoriškai - filosofišku, t. y. sintetiškos metodės keliu.

Šio veikalo uždavinys — prisidėti prie problemos sprendimo, iškelti ją, bet anaiptol galutinai nespręsti. Jis privalo juk tik patiekti politinės ekonomijos, kaip tokios, istoriją. Bet kurią vietą ši pastaroji užima socialinėj statyboj? Kiek aukščiau jau buvo pažymėta, kad ji yra tik dalis socialinių mokslų. Kuri gi dalis?

Politinės ekonomijos definicijos iš pat pradžios sutikdavo, kad ji turi reikalą su tautų turtu. Jei šituo atžvilgiu iškildavo abejojimų, tai jie lietė tik klausimą, ar iš viso toksai tikslas yra teisėtas, nes tai dažnai iš bažnyčios pusės buvo ginčijama. Istorija mus tačiau visai ko kito moko. Jau senovės Indų visuomenės santvarkoje randame visam luomui, būtent, trečiajam, priskiriamą devizą: „Turtas ir pelnas". Jis iki pat mūsų dienų paliko trečiojo luomo devizu, bet ir tiktai trečiojo, — visi kiti turėjo kitokius šūkius ir tikslus. Mokslo pradžioje kalbamajai medžiagai nusistatė ekonomikos vardas, nors iš pat pradžių kiek kitokia prasme, negu vėliau. Paskum pavadintoji politinė arba nacionalinė ekonomija istoriškai susiformavo kaip trečiojo luomo arba buržuazijos interesų mokslas, greta politikos ir etikos, tarnaujančių aukštesnių luomų tikslams ir, iš antros pusės, greta populiacionistikos — nes toks bene bus geriausis bendrinis vardas mokslo apie interesus tų gyventojų, kurie tik savo asmeninę darbo jėgą teturi.

Mes čia turime reikalo su šio turtų mokslo istorija. Tik jau nebegali būti kalbos apie šio momento vienpusišką iškėlimą, kaip tai iki šiol buvo įprasta daryti. Praėjo tie laikai, kad buržuazija kovojo dėl pripažinimo sau lygių teisių. Mūsų dienų mokslo uždavinys veikiau turėtų būti susirūpinimas kad tų interesų ribos būtų tiksliau nustatytos. Turtas ir pelnas yra reikalingas tautų visuomenės gyvenimo faktorius, bet tai nėra visa kas. Vargas tai tautai, kuri taip mano ir taip veikia.

Tuo būdu šis veikalas seks kritiškai - istoriškai turto interesus ir jo santykiavimą su kitais žmogaus gyvenimo reiškiniais, bet anaiptol nesistengs tuos interesus apologetiškai garbinti.

6. Vardas ir jo istorija.

Kalbamoji disciplina, kaip turinio bei santykiavimo su kitais mokslais, taip pat ir savo vardo atžvilgiu turi daug neaiškumų. Jos vardas nebuvo visais laikais tas pats ir keitėsi, žiūrint kurioj pusėj buvo sukaupiama vyraują interesai.

Jau senovėje vartotas žodis „e k o n o m i k a" buvo suprantamas nevisai taip, kaip šiandien „politinė ekonomika". Jis reiškia mokslą apie namų ūkį, bet ne apie verslamones. Šį pastarąjį dar Aristotelis išskyrė į atskirą šaką, „c h r e m a t i s t i k ą", arba mokslą apie praturtėjimą; ir kaip tik tai, kas anuo metu sudarė šalutinį subordinuotą skyrių, šiandien yra suprantama, kaip politinė ar nacionalinė ekonomija. Ji buvo tuomet laikoma negarbinga ir su ja neturėjo reikalo kilnios giminės helenų piliečiai, bet tik anų laikų trečiasis luomas, neturėjęs politinių teisių (metekai).

Viduramžiai su savo grynai bažnytine kultūra žinojo apskritai tik vieną, tikybinę, moralę, į kurią neatskiriamai įtilpdavo lygiai politika, lygiai teisių mokslas, lygiai ekonomika. Chrematistika buvo pasmerkta, kaip lupikavimo mokslas. Visa krikščionybė tartum privalėjo sudaryti vieną didį namų ūkį su kleru pryšaky.

Naujaisiais laikais pasauliniai interesai vėl labiau aikštėn iškilo. Iš aukštosios bajorijos išaugę pasauliečiai kunigaikščiai susikūrė savo, pasauliečių tikslams skiriamą administraciją. Ši pastaroji sudarė savo atskirą mokslą, Vokietijoj paprastai bendru „K a m e r a l w i s s e n s c h a f t e n" (nuo camera = Kammer = rūmai) vardu vadinamą. Tai buvo kunigaikščių valdininkų disciplina, kuri lietė netiktai ekonominius, bet ir visus viešus administratyvinius klausimus apskritai ir todėl buvo bendrai administracijos mokslu (science de l'administration) vadinama. Specialiai filosofiškai - ekonominiai administracijos klausimai buvo išskiriami į tam tikrą skyrių, įsigydami p o l i c i j o s m o k s l o vardą (science de police)[1]. Termi-

---

[1] Kamerinis mokslas buvo dalomas į tris šakas: a) ekonomijos mokslas, (žemės ūkis), b) policijos mokslas (miestų ūkis) ir c) tikras kameralinis mokslas (valstybės finansai).

nas „policija“ (police), anų laikų įsigyvenusia prasme, apėmė ne tiktai saugumo, bet ir gerbūvio priežiūrą. Buvo manoma, kad nusikaltimus prieš turtą daugiausia gimdo skurdas ir todėl saugumo policija esą geriausiai galinti savo tikslą pasiekti, pašalindama skurdą. Tai yra vadinamojo merkantilizmo sistemos seniausias periodas. Nei kameraliniai mokslai bendrai, nei policijos mokslai atskirai nesudarė savarankiško trečiojo luomo, kaip tokio, interesų mokslo. Tas pastarasis buvo laikomas pasauliečių kunigaikščių namų ūkio dalimi. Drauge su buržuazijos emancipacijos siekimais iškyla ir naujas vardas. Jis prasidėjo 1615 m. pasirodžiusiame Antoyne de Montchrétien, sieur de Vateville, kūriny „Traicté de l'Oeconomie Politique“. Čia pavartotas išsireiškimas „politinė ekonomija“ (économie politique) pirmą kartą pažymi vien tik gerbūvio politiką, visai neliesdamas saugumo policijos srities.

Nuo to liko šis vardas taikomas visiems tiems krypsniams, kurie siekė liberališkesnės ar individualistinės ūkio politikos ir kurie norėjo nustelbti teritorialinių kunigaikščių „Polizeistaat'ą“, nors neginčijo, kad valstybė apskritai privalanti saugoti tautos ūkį. Tą vardą vartojo ir fiziokratai, nors pats įkūrėjas Quesnay, nuolat vartodamas išsireiškimą „science économique“, artinosi prie senovėj vartotos šio žodžio sąvokos.

Adomas Smith'as vardo atžvilgiu užima taip pat svyruojančią poziciją, kaip jis tai daro ir merkantilizmo bei fiziokratizmo atžvilgiu, atsidurdamas jų vidury. Netaip senai paskelbtose jo paskaitose, kurias 1763 m. užrašinėjo vienas jo mokinys, jis vartoja dar terminą „police“ ir saugumo policija yra dažnai minima greta gerbūvio policijos[1]. Trylika metų vėliau paskelbtame veikale „Tautų turto tyrinėjimai“ (1776) yra įvedamas terminas „political economy“ ir saugumo policija visiškai atpuola.

Drauge su trečiojo luomo žengimu į visišką emancipaciją, susidaro naujas vardas, kurs nori pabrėžti visišką tautos interesų atsiskyrimą nuo valstybės interesų; tai yra nacionalinė ekonomija arba tautos ūkio mokslas.

---

[1] Žiūr. *Edwin Cannan*, Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms, delivered in the university of Glasgow by Adam Smith, reported by a Student on 1763. Oxford 1896. Part. II.

Šitas terminas yra kilęs Italijoje ir yra rišamas su veneciečio Giammara Ortes veikalu „Errori popolari intorno all'Economia nationale“ (1774). Jo pasigauta Vokietijoje, visų pirma von Soden'o „Die Nationaloekonomie oder Grundsätze des Nationalreichtums und über die Mittel zu seiner Beförderung“ (3 tomai, 1805 - 1808); vėliau von Jakob'o „Grundsätze der Nationalökonomie oder Grundsätze des Nationalreichtums“ (1809). Ypatingai pas šį pastarąjį ryškiai iškyla aikštėn noras visiškai atskirti valstybės ūkio mokslą, paverčiant jį finansų mokslu, nuo ūkio mokslo tikra žodžio prasme. Tas finansų mokslas, esą, turėtų būti savarankiška disciplina, kaip tai jau yra buvęs vokiečių „kameralinis mokslas“. Į „Economie politique“ jau fiziokratai ir Adomas Smith'as buvo įjungę finansų ir mokesčių mokslus. „Nacionalinė ekonomija“ ir yra tuo ypatinga, kad ji, priešingai, šitas materijas išskiria. Šita prasme tas vardas įgijo pilietybės teisių pas anglus ir francūzus ir nūdien, galima sakyti, yra plačiausiai vartojamas.

Greta su juo pradėta pastaruoju metu vartoti ir „socialinės ekonomijos“ vardas. Jis nori pažymėti ketvirtojo luomo interesus, duodant jiems pirmenybę prieš vienpusiškus ir individuališkus turto interesus. Ketvirtojo luomo interesų mokslui žymėti esame jau pasirinkę istoriškai pagrįstą „populacionistikos“ vardą. Galima ir „socialinės ekonomijos“ vardą palikti, pažymint juo tuos siekimus, kurie iš abiejų pusių bando išlyginti turto mokslo ir gyventojų mokslo tikslus, kitaip tariant, sudaryti bendrą kapitalo ir darbo mokslą. Bet ji yra tiktai dalis, ne visuma. Čia viešpatauja dar daug neaiškumų. Pati dalykų esmė dar nėra nustatyta, nėra nustatyti ir atitinkami pavadinimai.

PIRMOJI KNYGA.

PRIEŠISTORIJA.

I.

Senovė.

1. Įvadas.

Visa vadinamoji senovė priklauso politinės ekonomijos priešistorijai, lygiai kaip ir vadinamieji viduramžiai ir didesnė naujųjų laikų dalis. Visi šie periodai tenka nagrinėti kitokiu būdu, negu pati politinės ekonomijos istorija. Atitinkamos medžiagos reikia, visų pirma, išgliaudyti iš kitų senųjų mokslų ir paskum jos sudoroti sulig naujomis pažiūromis. Subjektyvus momentas, arba tas ypatingas uždavinys, kurį autorius sau užsibrėžė, vaidins čia didesnį vaidmenį, negu vėlybesniu, pagrindiniu periodu, kur medžiaga yra daugiau ar mažiau pastovi.

Jei tai tiesa, kad idealinės ūkio sistemos yra iš vienos pusės praktiškų ekonominių sąlygų padaras, antra vertus, kad jos norėjo turėti ir tikrai turėjo įtakos toms sąlygoms, — tad ir rašant pačią teorijos istoriją neišvengiamai tenka atsižvelgti į tas išorines sąlygas ir kiek galima dažniau jas į dėstymą įpinti. Kalbant apie priešistoriją, verta bus suminėti tik tos sąlygos, kurios įrodomai paveikė vėlybesnių teorijų išsirutuliavimą. Kai dėl senovės, tai ji daugiau įtakos paskesniems laikams padarė savo literatūra, negu savo faktine būsena, kuri, kaip čia jau buvo stengiamasi išrodyti, nėra pradinė mūsų kultūros stadija. Todėl šiuo atveju savo tikslams galime pasitenkinti vien literatūra, pašalindami iš jos visa, kas negavo tiesioginai atgimti vėlybesnėse sistemose. Mokslo literatūra prasideda tik pas senuosius Graikus, todėl ir mes savo vaizdavimą pradėsime nuo to istorijos periodo.

2. Senovės Graikai.

Graikijoje iš pat pradžios literatūra yra antrojo luomo padaras. Tik vėliau metekai, trečiasis luomas, ima į ją prasiveržti ir net vadovauti. Ekonominių sąlygų nagrinėjimą apima praktinė arba moralinė filosofija. Kai XVIII-me mūsų eros šimtmety Quesnay sukūrė fiziokratų teoriją, kaip tik šitą dalyką jis laikė reikšmingiausiuoju. Kaip senovės Graikijoj, taip ir jo teorija turėjo būti filosofija, priešinga rutiniškai - verteiviškai praktikai, kuri iki tol viešpatavo jo meto valstybės administracijoj. Tik tuo būdu politinė ekonomija esą galinti iškilti ir tapti mokslu. Tuo pačiu keliu paskui jį ėjo Glazgovo moralinės filosofijos profesorius Adomas Smith'as, kaip ir apskritai visa 18-jo šimtmečio skotų moralinė filosofija, kurios jis buvo žymiausias atstovas. Tačiau Quesnay buvo artimesnis Platonui ir Sokratui, tuo tarpu kai A. Smith' o pažiūros linko daugiau į Aristotelį.

Fiziokratai taip labai garbino savo mokytoją Quesnay, kad jie net jį stato greta Sokrato (469 — 399 prieš Kristų). Štai, pavyzdžiui, markizas Viktoras Mirabeau šitaip pasakė savo kalboje 1776. XII. 2. doktrinos įsteigėjui paminėti[1]. „Sokratas, sako, nukeldino moralę iš dangaus, mūsų mokytojas įdaigino ją žemėje. Dangaus moralė patenkino tik privilegijuotas dvasias, o grynojo gavinio (produit net) moralė davė duonos žmogaus vaikams“ ir t. t.

Quesnay pats neišvengė to palyginimo. Viename iš 1745 m. likusiame portrete, kurį jo globėjo hercogo de Villeroy lėšomis buvo pagaminęs Chevallier ir kuris vaizduoja Quesnay sėdintį prie rašomojo stalo, matyt gilumoje ant piedestalo Sokrato biustas. Mokiniai norėjo net jo išvaizdoje rasti kai kur panašumą į senovės filosofą. Šiaip ar taip, pasikalbėjimuose jis esąs pasižymėjęs sokratiška ironija ir sokratišku minčių rutuliojimo menu[2]. Savo 1766 metais paskelbtoje

---

[1] Atspausdinta mano išleistose „Oeuvres de F. Quesny“ Frankfurtas ir Paryžius, 1888 „Eloge funèbre de M. Fr. Quesnay“ 8 p.

[2] Savo „Eloge de François Quesnay“ (1777) *Romance de Mesmon* taip apie tai sako („Oeuvres de Quesnay“ 110 p.): „Opposé comme Socrate à la fonte des sophistes, il avait son *ironie* et semblait, comme le fils de Sophronisque, avoir fait son étude particulière de l'art d'accoucher les ésprits. Il est étonnant combien la nature avait mis de rapport entre ces deux hommes dont l'histoire est celle de la morale. On trouvait à Mon-

„Analyse du Tableau Economique". Quesnay pasirinko, kaip motto, Ksenofonto Sokratui priskiriamą posakį: „Kai žemės ūkis žydi, žydi su juo ir menai; bet jei jis skursta, drauge su juo nyksta ir kiti pragyvenimo šaltiniai, ar tai žemėje, ar tai jūroje". Tikrai, šitie žodžiai pasako visą fiziokratų teorijos pagridinę mintį.

Visa, ką Ksenofontas (444—353 prieš Kr.) savo veikale „Ekonomikus" patiekia, — išskiriant aną posmą, kurs yra ne kas kita, kaip vieno senesnio rašytojo citata ir liečia žemės ūkį — yra nereikšminga ir todėl Quesnay tai aplenkia. Iš kalbančio apie tai Dialoguose specialisto Izomachaus išvedžiojimų seka, kad žemės ūkis, priešingai kitiems menams, nėra jokio mokslo reikalingas, kiekvienas žmogus turįs toje srityje reikalingo supratimo ir privalumų iš prigimties. Čia betgi supainiojamas žemdirbio ūkio vedimo menas su paprastu lauko darbu. Pastarasis darbas atitinka bendrai tą, ką Quesnay supranta kaip „petite culture", prieš pastatydamas ją „grande culture" sąvokai. Jo nuomone tik didžioji kultūra kurią gaivina inteligentiškumas bei kapitalas, duoda grynąjį gavinį, o mažoji kultūra, priešingai, reiškia plėšrų ūkininkavimą. Quesnay tiek tiktai sekė Ksenofonto ir Platono pavyzdžiu, kad kelis savo ekonomiškus straipsnius parašė dialogo formoje.

Ir Adomas Smith'as savo raštuose pakartotinai primena Sokratą. Tačiau jis tai daro, paliesdamas tik etines pažiūras siauresne prasme. Apie Ksenofontą jis, kiek menu, nekalba. Todėl aš abejoju, ar „Kyropedijoj" pasitaikęs darbo padalinimo apibrėžimas, į kurį Marksas savo „Kapitalo"[1] I-me tome kreipia dėmesį, bus paveikęs Smith'o darbo padalinimo vaizdavimą. Tebūnie kalbamoji vieta, taip įžymi kultūros istorijos atžvilgiu, čionai priminta. Minėdamas tą faktą, kad karaliaus stalo valgymai yra skaniau paruošiami, negu paprastuose namuose, Ksenofontas štai ką sako: „Tai nė kiek nenuostabu. Nes lygiai, kai visi kiti darbai didžiuose miestuose yra iki aukšto

---

tesquieu la figure de Cicéron, tel que les marbres nous le représentent. *Quesnay* avait exactement la figure de *Socrate*, tel que nous l'ont conservé les pierres antiques; comme si la nature, fidèle, a un plan d'analogie, attachait constamment certaines qualités de l'âme à certains traits de la physionomie".

[1] 2 Leid. 1872. 381 p. 81 past.

laipsnio ištobulinti, taip pat ir karaliaus valgymai yra ypatingai gerai gaminami. Mažuose miesteliuose tas pats amatininkas dirba lovas, duris, arklus, stalus; dažnai tas pats net stato namus ir džiaugiasi, turėdamas tuo būdu pakankamai darbo, kad galėtų išmisti; tokiomis sąlygomis negalima reikalauti, kad vienas ir tas pats žmogus, atlikdamas taip įvairius darbus, viską gerai padarytų. Tačiau dideliuose miestuose, kur kiekvienam dalykui yra daug pirkėjų, kiekvienas atskiras amatas gali savo darbininkus išmaitinti, kartais net nevisa darbo šaka, bet tik josios dalis: juk vieni kurpiai siuva moterims, kiti vyrams batus, vieni prasimaitina siūdami tik batus, kiti — tiktai juos kirpdami, vienas žmogus sukerpa drabužius, o kitas tik juos susiuva. Tuo būdu dirbąs paprasčiausią darbą, privalo jį kuogeriausiai padaryti. Tą pat galima pasakyti ir apie virimo meną, nes ten, kur vienas žmogus ir valgį gamina, ir stalą dengia, ir duoną raiko, kartais vieną, kartais kitą valgį patiekia — čia valgio gerumo atžvilgiu gali visaip pasidaryti. Tačiau ten, kur vienas nieko kito nedirba, kaip tik mėsą verda, antras — šutina, trečias — duoną minko, ir tai neįvairių rūšių tik visuomet tos pat rūšies, — esant tokiai tvarkai, visa kas paskirai turi būti kuogeriausiai pagaminta". Iš šio aprašymo mažų mažiausiai seka, kad anais laikais, V-to šimtmečio pabaigoje prieš Kristui gimus, amatai buvo pasiekę tokio išsirutulojimo laipsnio, kuriame jie buvo jau senai išėję iš „uždaro namų ūkio" lygio[1]. Galinga buvo įtaka, kurią, kaip Quesnay, taip ir Adomui Smith'ui padarė Platonas ir Aristotelis.

Kaip savo sistemos esminį pradmenį Quesnay semia iš Sokrato, taip savo mokslo metodę — iš Platono, būtent, naudodamas matematiką visuomenės reiškiniams tirti. Vienam iš savo veikalų, kuriame jis tą mintį ypatingu pabrėžimu iškelia, duoda jis, kaip motto, sekamą Platono „Įstatymų" posakį: „Geistina, kad tie, kurie yra pašaukti valstybei valdyti, įsigilintų į skaičių mokslą ir tai ne paviršutiniškai"[2].

---

[1] *Ksenofonto,* kaip rašytojo ekonomisto įvertinimą duoda *S. Vogel* savo rašiny „Die Ökonomik des Xenophon. Eine Vorarbeit für die Geschichte der griechischen Ökonomik". Erlangen 1895. Vis dėlto ūkiškoji „Ekonomiko" reikšmė čia yra perdaug aukštai įvertinta. Palyg. toliau su *Bruno Hildebrand* disertacija „Xenophontis et Aristotelis de oeconomia publica doctrinae illustratae; Marburg, 1845.

[2] „Second Problème économique" (1767), arba „Oeuvres de *Quesnay*", 696 p.

Adomas Smith'as šitos metodės negarbino; jis visuomet net buvo kiek nepalankus šitokiam dėstymo būdui ir linko daugiau į istoriškai-filosofinę Aristotelio metodę, kuri savo keliu fiziokratams atrodė nesimpatiška.

Nuotrupose, kurias Adomo Smith'o testamento vykintojas paskelbė, surankiojęs iš jo literatiškų palaikų, kurias randame logikos ir metafizikos paskaitų sąsiuvinuose, — randame net ištisus skyrius, parašytus tuo laiku, kai Smith'as nebuvo pradėjęs mokyti moralinės filosofijos (1751 m.), jis plačiai kalba apie Platono ir Aristotelio filosofiškus priešingumus[1]. Čia jis žymiai iškelia Aristotelį, statydamas jį aukščiau už Platoną. Jis garbina Aristotelį už tai, kad šis praplėtė Platono skyrimą tarp intelekto ir pojūčių pasaulių, kurių pirmasis esąs amžino, antrasis pereinamojo pobūdžio, ir praplėtė ta prasme, kad pripažino amžinybę ir fiziniam pasauliui. Turėdamas galvoj Aristotelio kritiką, jis smulkiai perkrato Platono idėjų mokslą ir visur Aristoteliui pripažįsta tiesą prieš Platoną[2]. „Moralinių jausmų teorijoje" (1759), septintoje knygoje, kurioje yra patiekta visų ankstybesnių moraliai filosofinių teorijų apžvalga, Smith'as pakartotinai grįžta į Platono ir Aristotelio santykiavimo klausimą (Sect. II. Sk. I). Čia jis bando abu filosofu atvaizduoti, kaip vienas antrą papildančius. Jei Platonas charakterizuoja dorovę, kaip prideramą elgesį įstatymo ribose, — tai esą teisinga. Antra vertus, jis pripažįsta, kad ir Aristotelis teisybę sako, kai šis tvirtina, jog dorovė esanti vidurys tarp dviejų kraštinumų, vadinas, kažkas besikaitaliojantis. Šis pastarasis punktas vėl sukėlė fiziokratų pasipriešinimą. Šiuo principu Aristotelis, kaip mano Romance de Mesmon, postulavo klaidingą, nes sviruojantį principą ir padarė moralę nevaisinga. Aristotelis esą būtų galėjęs įkurti ekonomijos mokslą.

---

[1] Essays philosophical and literary by *Adam Smith*. L. L. D., F. R. S. including: The theory of moral sentiments. The formation of Languages. Astronomical enquiries. Ancient physics. Ancient Logic and Metaphysics. The imitative arts, music, dancig, poetry. The external senses. English and Italian verses. London, Ward, Lock & Co, 1795.

[2] Veikale: „The principles which lead and direct philosophical enquiries, illustrated by the history of the ancient Logics and Methaphysics", nur. viet. 395 p.

Tačiau dėl daugelio jo klaidų atsitikę taip, kad galima pasakyti, jog jis tiesą tik tepalytėjęs, bet jos nesuradęs.

Pažvelkime dabar ypačiai į Platoną (428 — 347).

Yra du jo pagrindiniai veikalai, kuriuose liečiamas socialinis mokslas, visų pirma, jo dialoguose apie valstybę (Politeia) ir, antra, apie įstatymus (Nomoi). Apie tų dviejų veikalų tarpusavius santykius mokslininkų daug prisiginčyta. Iš vienos pusės buvo manyta, kad vėliau sukurtieji „Įstatymai" buvo tarytum išsižadėjimas tų minčių, kurios išreikštos „Politejoje"[1], iš antros pusės, tvirtinta, kad tai esąs to veikalo papildymas, atsižvelgiant į praktikos reikalavimus. Jei leistina iš įtakos vėlybesniais laikais spręsti apie pirmykštę reikšmę, tai pastaroji nuomonė turėtų būti pripažinta teisinga. Atrodo neabejotina, kad Quesnay, skirdamas „naturalinę tvarką" (ordre naturel), kuri ideališkai vaizduoja visų geriausią visuomenės santvarką, nuo „pozityvinės tvarkos" (ordre positive), kuri reiškia faktinai galimąją santvarką, — turėjo galvoje ir Platono dualizmą, nors jis pats tiesiogiai to nenurodo. Tasai dualizmas jau pasireiškia Pla-

[1] Taip, sakysim, dar *R. Pöhlmann*, savo „Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus" I tome, München 1893, 1-os knygos 3-me skyriuje mini nusivylimą, kurį Platonas pergyveno Dioniso dvare. Skaudžiai nusivylęs dėl geresnės žmogaus prigimties, kurią jis daro savo idealinės valstybės premisa, savo antramekūriny jis esąs „savo išdidžios idealinės statybos visus akmenis vieną po kito išlaužęs, kol visas kūrinys nuo kūrėjo rankos griūvo. Galima suprasti, kaip tam seneliui, kuris, kaip jam rodos, pats buvo pasmerktas šitokiam griovimo darbui, įsmigo į galvą kankinančios mintys apie žemės darbų niekingumą ir tuštumą" — ir t. t. (488 p.). Šitais žodžiais Pöhlmann kiek prieštarauja patsai sau, nes jis toliau tučtuojau prideda „vis dėlto Platonas nebuvo toks žmogus, kuriam panaši nuotaika galėtų sutramdyti jo dvasios reformatoriškus impulsus. Toje pačioje vietoje, kur jis pripažįsta, jog žmogiški dalykai nėra verti karštų siekimų ir kad tie pastarieji neturi savy nieko, kas mums baimės suteiktų, toje pačioje vietoje jis pareiškia, kad tokie siekimai vis dėlto yra būtinybė, kurios mes negalime aplenkti. Ir šiaip Platonas savo rezignacijoje taip toli nenužengia, kad galėtų stačiai miriop pasmerkti savo valstybės idealą, kaip fantazijos žaislą, visiškai beprasmišką praktiškam dalykų formavimuisi. Priešingai! Jo reformatoriškų siekimų karštis tiek maža teapgavo, kad jis ir dabar negali pakankamai prisidarbuoti, entuziastiškai begirdamas puikumą bei laimingumą to bendro gyvenimo, kuriame atskiras asmuo neturi jokios nuosavybės be savo gabumų, ir t. t... „Šiaip, arba taip, bet neginčytina, kad Platonas iki galo tvirtai laikėsi Politikos valstybinio idealo". Jeigu tai tiesa, ar nereikėtų pasiieškoti organiško problemos išsprendimo?

tono idėjų moksle, kuriame absoliutiškos, amžinos idėjos yra priešpastatomos reliatyviškiems, nepatvariems, besikaitaliojantiems, reališkiems reiškiniams. Ideališkai geriausia valstybė gali būti tik viena, tuo tarpu, kai valstybės, kurios į ją siekia, gali būti tūleriopos. Savo „Įstatymuose" Platonas aiškiai pasisako, jog geriausia valstybė tinka tik dievams ir dievų sūnums, todėl jis nori sukonstruoti antro, net ir trečio gerumo valstybę žmonėms ir žmonių vaikams. Pastarojo sumanymo, trečiaeilės valstybės idėjos jis nebenusakė, bet jo bendrų pažiūrų charakteristikai pakanka ir paties sumanymo[1]. Ir Quesnay norėjo parodyti savo veikale „Tableau économique" ir su tuo surištose „Maximes" tikrai „naturalinę ir tobulą būklę" (état naturel et parfait), kaip ji esanti pasaulio plano idėjoje nuo amžių amžių, anksčiau už bet kokią faktinąją valstybės santvarką. Pozityvinė tvarka, priešingai, jo nuomone, yra kilusi iš žmogaus ir pritaikoma kaskartėmis kiekvienos tautos praktiškiems reikalavimams. Ir čia tad yra viena vienintelė tobūla būklė ir greta jos visa eilė pozityvinių santvarkų, kurios artėja, ar privalo artėti į tobūlą būklę. Tai yra Platono pagrindinė mintis, atgimusi, berods, 17-to šimtmečio prigimties teisės filosofijoje, kuria Quesnay tiesiogiai sekė.

Kai dėl geriausios Platono valstybės turinio, tai jame atsispindi aristokratiška jos kūrėjo dvasia. Platonas buvo kilęs iš senos Atėnų aristokratų giminės. Jo laikais valdžiusiai demokratinei tvarkai beįrstant, jis stengėsi savo meo žmonėms nupiešti idealų praeities vaizdą, sužadinti pasiil-

---

[1] Penktoje „Įstatymų" knygoje (223 p. *Schulthess'o* ir *Vöglin'o* vertime) *Platonas* šitaip kalba apie santykį tarp idealinės valstybės ir jos perkėlimo į tikrovę. „Mes turime ir apie tai pagalvoti, kad niekuomet aplinkybės taip nepasiduoda mūsų valiai, kad mes galėtumėm savo sumanymus visiškai sulig planu įvykdyti... Drauge su tuo manau aš, kad kiekviename darbe yra protinga, jeigu to darbo vadovas norėdamas parodyti, koks turi būti gautas kūrinys, parenka aukščiausio grožio ir tikrumo pavyzdžius. Jeigu pasirodo, kad viena ir kita nėra įvykdoma, jis tai meta šalin ir nevartoja prievartos; bet jis privalo nesigailėti jėgų, stengdamasis, kad jo darbo išdavos būtų kuoarčiausios savo idealui ir kuotobūliausios. Tuo būdu leisime įstatymdavėjui išrasti tobūliausią planą, kurti ir kai jis bus pabaigtas, pabandykime drauge su juo panagrinėti tai, kas jo pasiūlyme yra tikra ir kas įstatymdavybėje nėra įvykdoma. Nes kiekvienas amatininkas, jei jis nori būti ko nors vertas, privalo patiekti tai, kas yra vidiniai suderinta.

gimą ir norą grįžti į senų, geresnių laikų būvį. Galima abejoti, ar jo valstybė reikia charakterizuoti kaip pirmojo, ar kaip antrojo luomo utopija. Ji turi abiejų kategorijų pažymių. Kaip pavyzdį jis pasirinko teokratišką Egipto ir aristokratišką Spartos valstybę.

Toje valstybėje, pakartosime, tauta dalinama į tris luomus. Priešaky stovi filosofų luomas, atliekąs tą pačią misiją, kuri teko egiptiečių, ir prieš juos dar indų, kunigams. Toliau paraleliškai seka sargų arba karių luomas ir po jo trečiasis verslo žmonių luomas. Apie ketvirtą luomą nėra kalbos, nes Atėnų vergai nesudarydavo viešai pripažinto luomo. Kiekvieno iš minėtų trijų luomų nariai yra iš prigimties skirtingi, nes filosofams dievai tarytum įmaišė į gyslų kraują aukso, sargams — sidabro, verslo žmonėms — paprasto vario. Valstybė esanti tarsi žmogus dideliu mastu ir, kaip žmogaus siela pasižymi trimis skirtingais savumais — mąstančiu arba protingu, karingu arba atsimokančiu, ir jausmiškai geidžiančiu, taip pat ir trys visuomenės luomai turi savo atitinkamas tris ypatingas savybes: mokslo luomas — išmintingumą, kariai — narsumą ir maitinantis luomas — saikumą.

Pasak Platono, tačiau, tik du aukštesnieji luomai turėjo dalyvauti valstybės valdyme. Į trečiąjį tenka žiūrėti, kaip į neišvengiamą blogybę. Abu pirmieji luomai gyvena turto ir šeimos atžvilgiu bendruomenišku gyvenimu, o trečiajam luomui, priešingai, leista turėti atskiras šeimas ir nuosavų, individualų, turtą. Iš šio pastarojo nelygumo galima suvokti pagrindinį skirtumą tarp Platono komunizmo ir moderniškų utopijų. Dabarties utopijos yra tai utopijos ketvirtojo luomo, kuris pas Platoną iš viso dar neturi jokios reikšmės. Seniausios utopijos autorius įkvėpė savo vaidiniui ryškiai aristokratišką charakterį. Trečiasis luomas komunizme nedalyvauja. Bendros auklėjimo įstaigos sąvoką, kurią Platonas perša savo valstybei, taip pat taikoma tik dviem pirmiejiem luomam. Verslo luomas nėsąs reikalingas jokio auklėjimo, nebent tik amatų, rankų darbo mokymo. Nes jis taip sako savo „Įstatymuose“: „Tie paruošimai, kurie moko įgyti tiktai pinigų ar kūno stiprumo, ar kito kurio mitrumo, kur protas ir teisingumas yra nereikalingi, — tie paruošimai mums atrodo nekilnūs ir niekingi ir jie nėra verti auklėjimo vardo“.

Tam tikru atžvilgiu Platonas tenka laikyti Adomo Smith'o pranokėju, būtent, darbo padalinimo klausimu. Nors

„Tautų turto“ autorius nenurodo į Platoną, tačiau yra aišku, kad tam tikri „Politėjos“ išvedžiojimai paskatino jo dėmesį. Drauge tačiau reikia pabrėžti ir esminis skirtumas abiejų mintytojų pagrindinėse pažiūrose. Nors abu jiedu išveda darbo padalinimą iš pradžiapradės visuomenės būklės ir iš fizinio reikalo, tačiau skirtingu būdu.

Platonas (Politeia, II knyga, II skyrius) pradeda miesto įsikūrimu ir vaizduoja šitaip:

„Miestas atsiranda todėl, kad kiekvienas iš mūsų pats savęs negali patenkinti, nes daug ko yra reikalingas“. Tačiau kiekvienas žmogus iš prigimimo yra skirtingas ir todėl tinka skirtingiems darbams dirbti. „Todėl visa kas gali daug gausiau, gražiau ir lengviau būti padaryta, jei kiekvienas dirba sau tinkamą darbą tinkamu sau laiku, nesirūpindamas visu kitu. Nes artojas, rodosi, pats sau nepasidarys arklo, jei jis nori, kad arklas būtų geras, nei akėčių, nei kitų žemei dirbti įrankių. Taip pat ir dailidė, jis irgi yra daugelio dalykų reikalingas. Tą patį galima pasakyti ir apie audėją ir kurpių“. „Kaip gi jie, tačiau, gali vienas kitam pasakyti, ką kiekvienas yra pagaminęs, kodėl jie suėjo į bendruomenę ir miestą įkūrė? Aišku, pirkdami ir parduodami. Iš čia tad atsirado rinka ir pinigai arba tam tikri ženklai m a i n ų reikalui“. Miestui kylant ir jo gyventojams daugėjant, samprotauja toliau Platonas, atsiranda reikalas prisijungti svetimų žemių: padidėjusiam maisto reikalavimui patenkinti reikia praplėsti žemės ūkio darbas. Tuo būdu atsiranda karas. Juo svarbesnis yra dabar kuris darbas, juo labiau jis stengias atsipalaidoti nuo visa kita ir juo daugiau jis reikalauja meno ir atsidėjimo. Taip tad susikuria k a r i ų luomas. Panašiu būdu išauga f i l o s o f ų luomas iš tarpų tų, kurie iš prigimimo yra linkę į filosofiją.

Iš to, ką čia suminėjome, išeina, kad darbo pasidalinimas, kurį Platonas vis dėlto ne šituo terminu pažymi, sudaro pagrindinį visuomenės organizacijos principą, tuo tarpu, kai pas A d o m ą S m i t h'ą esmėj jis liečia tik techniškai-ekonominį gyvenimą ir siekia pralobimo, kurį Platonas laiko negarbingu. „Politėjos“ autorius buvo helenų aristokratas, „Tautų turto“ autorius — moderninis b o u r g e o i s. Tačiau ir smulkmenose pasireiškia abiejų teorijų viena nuo kitos nukrypimai.

Tuo tarpu, kai pas senovės filosofą darbo pasidalinimas yra įvairių prigimtų palinkimų vaisius, iš kurio tik seka mainai, pas moderninį to principo skelbėją, priešingai, jis yra mainų rezultatas ir tik vėliau nulemia pasireiškimą žmonių skirtingų gabumų, kurie pradžioje pas kiekvieną individą yra vienodi. Toliau, pas Smith'ą didesnis ar mažesnis darbo padalinimas pareina nuo mainų rinkos platumo ir jos judėjimo; čia tad turime svyruojančią arba kintamą kategoriją, o tatai reikalauja sąlygų, kuriomis būtų galima laisvai pereidinėti iš vienos darbo rūšies į kitą, t. y. suponuoja verslo laisvę. Platonas, priešingai, dėl tos aplinkybės, kad žmonių prigimtis esanti skirtinga, prieina atskirų verslo šakų suskirstymo į uždaras kastų pobūdžio sritis. Šia prasme parašyta „Įstatymuose" (VIII knyga): „Apie amatininkų klasę štai kas pasakytina. Visų pirma, neturi būti nė vieno tikrojo piliečio tarpe tųjų, kurie amatininkų menu verčiasi, ir nė vieno tikrojo piliečio tarno. Nes pilietis turi pakankamai kitų pareigų, kurios reikalauja daug žinių ir įgudimo, būtent, jis turi kurti ir palaikyti bendrą valstybės tvarką — o tai yra tokia pareiga, šalia kurios negali būti kito verslo. Tinkamai atlikti dviejų profesijų arba dviejų menų negali joks žmogus, negali jis taip pat vieną darbą pats dirbti, o antrą prižiūrėti, kaip kitas žmogus jį dirba. Delto valstybėje visų pirma turi būti išleistas įstatymas, pagal kurį metalo darbų meisteris negalėtų būti ir medžio darbų meisteriu, o taip pat, kad niekas, kas apdirbinėja medį, neturėtų savo žinioje metalo darbininkų, kuriais jis daugiau rūpintųs, negu savo amatu... Tikriau, mūsų valstybėje kiekvienas turi mokėti tik vieną meną ir tik juo verstis. Valstybės galvos privalo šito įstatymo stropiai daboti ir, jei kuris toksai pilietis parodytų daugiau noro verstis amatais, negu jaunuomene rūpintis, tai jis turėtų būti tol koneveikiamas ir niekinamas, kol sugrįš į tikrą kelią. O jei kuris svetimšalis dviem amatais verstųsi, tas turėtų būti baudžiamas kalėjimu ar pinigine bausme, arba net iš miesto išvarytas, kad tuo būdu jis būtų priverstas būti vienu asmeniu, bet ne daugeliu".

Jei tad, kaip jau sakėme, Adomas Smith'as išveda verslo laisvės principą ir tautos ūkio nepriklausomybę iš darbo padalinimo principo, tai Platonas, priešingai, iš šio pastarojo išveda kuogriežčiausią valstybės valiai subordinavimo principą. Panašus, ir vis dėlto kitoks yra fiziokratų sąryšys su Pla-

tonu. Quesnay nebuvo darbo padalinimo principo šalininkas, bent Adomo Smith'o prasme, bet jo sistemai visuomenės padalinimas į klases, kaip Platono valstybėje, nebuvo visiškai svetimas. Quesnay visiškai sutinka su Platonu, kad žemės ūkis yra tikras kiekvienos valstybės pagrindas; tačiau perdėtas industralizmas sudarąs jai pavojų. Bet jei Platonas prekybos ir mainų „teisingumo" norėjo pasiekti įstatymų ir prievartos pagalba, tai fiziokratai tikėjosi radę kitą, daug tinkamesnę priemonę, būtent, laisvą konkurenciją. Šioji padedanti pasiekti tikslo daug greičiau už bet kurį valstybės įsikišimą. Quesnay vis dėlto nenorėjo taip radikališkai šį principą reikšti, kaip tai vėliau buvo daroma, prisidengiant jo vardu. Tą pat galima pasakyti ir apie Adomą Smith'ą. Šiaip ar taip, jau čia galime matyti tą gana pamokomą dalyką, kurį vėliau taip dažnai sutiksime, būtent, kad iš vienodų ar panašių premisų anaiptol ne visuomet yra daromos tolygios išvados.

Literatūros istorijos atžvilgiu iš Platono kūrinių mūsų reikalui tenka dar paminėti „Atlantis", išlikusią valstybės romano nuotrupą, kurioje autorius, kaip jis pats pasisako, bandė dinamiškai atvaizduoti „Politėjoj" statiškai atvaizduotąją pavyzdingą valstybę. Čia turime apsakymą, kurį Solonas esąs girdėjęs Egipte iš seno kunigo, paėmusio jį iš senų seniausių šventyklos padavimų. Anoj pusėj Herkuleso stulpų, Atlanto vandenyne, vienoje saloje gyvenanti tauta, besitvarkanti geriausiais valstybės įstatymais ir todėl esanti labai laiminga. Bet tolydžio atskiruose žmonėse ir valstybės institucijose įsivyrauja noras pralobti. Ir štai vidaus taika įranti; įsigali neteisingumas, atšaukęs dievų bausmę. Čia apsakymas nutrūksta. Bacon'as iš Verulamo XVII a. pradžioje pagavo šį siūlą ir savo „Nova Atlantis", valstybės romane, tęsė jį su daugiau buržuazine tendencija. Bet ir šis kūrinys tik fragmentu paliko.

Ilgą laiką buvęs Platonui priskiriamas trumpas dialogas „Eurixias", traktuojantis ekonominius dalykus, yra, kaip jau galima įrodyti, netikras, ir jo turinys juo labiau gali būti čia apleistas, kad jis neturėjo jokios įtakos į ekonominių mokslų išsirutuliojimą.

Jei Platono valstybės ir visuomenės filosofijoje aristokratiškoji autoriaus kilmė neabejotinai pasireiškia, tai tą pat, kiek

mažesniame laipsny, galime pastebėti ir pas jo didįjį mokinį ir kritiką — Aristotelį.

Aristotelis (382 — 322 pr. Kr.) buvo metekas, kilęs iš Makedonijos miesto Stagiros. Nepaisydamas savo laikų prietarų, jis vedė buvusio vergo dukterį ir tuo būdu, galima sakyti, turėjo ryšių su ketvirtuoju luomu. Antra vertus, ilgus metus buvęs Aleksandro Didžiojo mokytojas, jis turėjo santykių su aukščiausiais savo laikų visuomenės sluoksniais. Tuo būdu, jei kuriuo nors laiku yra buvęs žmogus, kuris būtų galėjęs objektyviškai ir nepriklausomai nuo savo visuomeniškos aplinkumos prietarų spręsti apie savo laikų socialinius santykius, drauge kiekvienam luomui pripažinti, kas jam priklauso, tai toks žmogus galėjo būti Aristotelis. Nuostabus tačiau dalykas: ir jį matome laikantis čia, jei ne visiškai tiek pat, tai bent iš didžiumos tokių pat pažiūrų, kaip ir jo mokytojas; nors šiaip jau jis buvo visai savarankiškas ir ypač metodės atžvilgiu aiškiai skyrėsi nuo Platono. Ir Aristotelio pažiūros aristokratiškos: verslo žmonės negalį pasiekti tikrosios, tai yra, politinės dorybės, jie esą netikri valstybės nariai ir turį būti laikomi griežtoj subordinacijoj. Tiktai abu aukštesnieji luomai, kuriuos jis, lygiai kaip Platonas, išskiria, privalą turėti politiškų teisių. Žinoma, tas nekliudo Aristoteliui svarstyti plačiau už savo pirmtakūnus metekų klasės reikalus ir jos turto siekimą; jis net įtraukia į praktinę filosofiją vergų gyvenimo santykius ir tiesia pagrindus savotiškai vergijos politikai. Kiek jis neiškenčia neparodęs bent susidomėjimo šiais klausimais, tiek čia visur jo teorijoj iškyla aikštėn asmeniško jo gyvenimo aplinkybės.

Joks kitas senovės filosofas neturėjo taip didelės įtakos vėlybesniems laikams, kaip Aristotelis. Dėl charakteringo jo enciklopediškumo ir visapusiškumo, visais laikais jo kūryboj buvo ieškoma beveik kiekvienos mokslo šakos pradžios, tiek gamtos, tiek humanitarinių mokslų, o taip pat ir ekonomikos. Fiziokratai, daugiau besilaiką Platono, mažiau berods buvo jo įtakai pasidavę, negu Adomas Smith'as. Šen bei ten pas jį galime užtikti ir merkantilistinio pobūdžio dėsnių. Be to, ekonominės viduramžių pažiūros buvo nukaltos visai pagal jo kurpalį. Pagaliau, jis gali būti laikomas ir pranašu tų pažiūrų, kurios mūsų laikais įsirašė savo vėliavoj vidutinio luomo politikos šūkį.

Aristotelio metodė nėra konstruktyvi, kaip Platono o istoriškai - filosofinė, t. y. geriausioji valstybė čia neišgalvojama iš anksto, kad paskum perėjus į praktines sąlygas, o tik kritiškai besvarstant išvedama iš pasireiškusių istorijoje valstybės formų. Jis apskritai neigia grynai teoretišką idealą. Jo nevisiškai baigtas piešti geriausias valstybės vaizdas turi daug bendrų bruožų su Platono „Įstatymuose" apibrėžta antrojo gerumo valstybe. Jo plačiai išgarbinta empirinė ar induktyvė metodė nėra tad vienpusiška. Jis neabejoja, kad mokslas turi reikalo su abiem tikslais, su ideologine ir su tikrumoj esančia būkle, tik ką ir pirmosios atveju jis turi galvoj ne absoliutiškai, o reliatyviškai geriausią būklę. Šitokią pažiūrą rasime vėliau pas Adomą Smith'ą, kas paprastai išleidžiama iš akių.

„Moralinių jausmų teorijoje" Smith'as siūlo, kaip svarbiausią studiją „ištirti įvairių valstybių sistemas, jų gerumus ir blogumus, savojo krašto gyvenimo sąlygas, jo būklę ir interesus santykiuose su kitomis tautomis, jo prekybą, jo galios santykius, krašto negeroves, dėl kurių jo darbas kenčia, pavojus, kurie jam gręsia, ir tai, kuriuo būdu tie pavojai galėtų būti pašalinti"[1]. Reformatoriaus ir įstatymdavėjo charakteris atrodo jam apskritai didžiausias ir kilniausias[2]. Drauge su tuo reikalinga, kad valstybės vyras turėtų tam bendrų ir sistematingų idėjų apie tobulą politinę būklę. Tačiau jis turi labai saugotis, kad tos idealinės sistemos gyvendinimas nebūtų fanatiškas ir kad jis nebūtų priešingas tautos papročiams ir tradicijoms. Jei valstybės vyras negali įgyvendinti plano protingumo ir įtikinimo keliu, vis dėlto jis niekuomet neprivalo griebtis jėgos. Lygiai, kaip Solonas, jis turi, jei negali įvesti geriausios sistemos, pasitenkinti išleisdamas tokius geriausius įstatymus, kuriuos tauta galėtų pakelti[3]. Visai panašiai pasisako Smith'as ir vėliau savo veikale „Tautų turto tyrinėjimas". Jis prikaišioja Quesnay ir jo mokyklai, kad jie perdaug įsikalė į galvą „tobulos laisvės ir tobulo teisingumo būklę"[4].

Taip sakydamas jis nenori visiškai atmesti tos metodės, nes savo veikalo pabaigoje jis pats vaizduoja „utopiją", kuri,

---

1 **Part IV, Kap. 1,**

2 **Part VI, Sect II, Kap. 2,**

3 **Ten pat**

4 **„Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrinėjimas" IV k. 9 sk.**

nors ir nesistengia sukonstruoti apskritai teoretiškai geriausios valstybės, bet konstruoja Didžiosios Britanijos siekimams praktiškai pritaikintą geriausią valstybę, ta prasme, kas mūsų dienomis vadinama „Greater Britain". Bekovodamas prieš merkantilizmo sistemą ir žinodamas dar daug merkantilistinių įstatymų Didžiojoje Britanijoje veikiant, jis guodžias prisimindamas Solono maksimą[1], pagal kurią galima apie Anglų įstatymus tą patį pasakyti, kas buvo taikoma Solono įstatymams, būtent, kad jie, nors ir nėra geriausi apskritai, bet vis tik geriausi iš tų, kurie yra galimi, atsižvelgiant į to meto interesus, prietarus ir nuotaiką. Ir kitoje vietoje[2] Smith'as priduria: kokiu būdu tobulos laisvės ir teisingumo naturalinė sistema galėtų būti įgyvendinta, apie tai tesprendžia būsimųjų valstybės vyrų ir įstatymdavėjų išmintis. Solonas, taip mielas Adomo Smith'o širdžiai, buvo drauge mėgiamiausis valstybės vyras Aristoteliui, kurs savo „Politikoje" nuolat jo atsišaukia.

Aristotelio nuomone, „politika", kaip sakė jau berods ir Platonas, yra karalienė visų kitų mokslų tarpe. Vis dėlto praktinėje filosofijoje ji užima tik antrą vietą, prieš ją stovi, kaip tai tuomet buvo įprasta, etika, o paskui ją eina ekonomika. Tasai suskirstymas, kaip žinome, ir toliau išsiliko. Jį perėmė Adomas Smith'as, bet ne Quesnay, kuris, laikydamasis dėsnio, jog visi žmogaus veiksmai priklauso tų pat aukštesniųjų principų, ekonomijos mokslus ir politiką nori visiškai įjungti į moralę su ta prielaida, jog pastaroji gauna pradžią iš ūkio gyvenimo santykių.

Adomas Smith'as, priešingai, laikosi aukščiau minėto suskirstymo ir ekonomikos atžvilgiu svyruoja, panašiai, kaip pats Aristotelis. Yra išlikę du savarankiški Aristotelio ekonomikos fragmentai. Tačiau toje formoje, kurioje jie mus pasiekė, tai nėra paties Aristotelio, tik jo mokyklos kūrinys. Jų turinį iš esmės randame jau pirmame „Politikos" skyriuje, atvaizduotą čia aplamai. Iš ekonomikos čia išauga politika. Rezultate, „ekonomika" dažnai yra laikoma ne trečiąja, bet tarpine tarp „etikos" ir „politikos" dalimi. Tad Adomas Smith'as savo paskaitose apie moralės filosofiją ilgą laiką svyravo, ar ekonomiką laikyti politikos bei teisių mokslo šaka, ar

---

[1] Ten pat, V sk.

[2] IV kn. VII sk. 3 punkt.

savarankiška moralinės filosofijos dalimi. Savo „Moralinių jausmų teorijoje“ (1759) jis išskiria tik dvi pagrindines dalis. „Dvi naudingos moralinės filosofijos šakos, — sako jis paskutiniame šio veikalo skyriuje, — yra etika ir teisių mokslas“[1]. Teisių mokslą jis čia supranta kaip „general principles of law and governement“, priskiriant ir „police“ „gerbūvio policijos“ prasme, kaip tai vėliau dar aiškiau bus matyti. Taip pat ir vieno jo klausytojo užrašuose iš 1763 m., kuriuos paskelbė prieš kelerius metus Cannan'as, ekonomika dar yra traktuojama, kaip „police“, teisių ir valstybės mokslų dalis, dedama tačiau ne veikalo pradžioje, kaip Aristotelio „Politikoje“, o jo pabaigoje. Tik „Tautų turto tyrinėjime“ (1776) ekonomika (political economy) jau yra vaizduojama kaip atskira moralinės filosofijos dalis su savarankiškais požiūriais, nors sudaranti „valstybės vyro mokslo šaką“. Jei tai galima laikyti pažanga, tai kitu atžvilgiu pasireiškia ir regresas. Ekonomika dabar iškelta į priekį, ji yra svarstoma keturiose pirmose „Wealth of Nations“ knygose. Toliau, penktoje knygoje, seka valstybės mokslo nuotrupos; naturalinės teisės mokslo trūksta. Apie šį pastarąjį sužinome, nors ir nepilnai, iš klausytojo užrašų, kurie, tikriausiai, buvo surašyti pačiam mokytojui diktuojant. Tuo būdu Adomas Smith'as svyruoja savo moralinės filosofijos konstrukcijos atžvilgiu, panašiai, kaip Aristotelis, tai į vieną, tai į kitą pusę.

Mūsų reikalui iš esmės čia svarbi tik pirmon „Politikos“ knygon įdėtoji Aristotelio ekonomika, bet vis tik galime atsižvelgti ir į „Fragmentų“ turinį, nes jie neabejotinai yra užrašyti iš Aristotelio paskaitų prisiminimų.

Bendrai socialfilosofiniu atžvilgiu pirmiausia reikia pastebėti, kad Aristotelis peikia Platoną už tai, kad šis perdaug griežtai, absoliutiškai, pravedė suskirstymą į tris luomus. Antrasis luomas nesileisiąs ilgam išskirti iš aukštesniojo, valdančiojo luomo. Todėl Aristotelis siūlo, kad pirmasis luomas susidėtų iš seniausių ir išmintingiausių antrojo luomo narių, taip, kad pastarasis ilgainiui įaugtų į pirmąjį. Kai dėl griežtos trečiojo luomo, verslo žmonių, priklausomybės nuo abiejų aukštesniųjų luomų, tai jis visiškai su Platonu sutinka.

Savo socialinio mokslo vedamąja žvaigžde Aristotelis stato vidurinio luomo principą. Drauge su Fokilidu jis su-

---

[1] „The two useful parts of moral philosophy are Ethics and Jurisprudence“. Part VII. Sect. IV.

šunka: „Vidurinis luomas yra geriausias dalykas, aš noriu būti vidurinysis valstybėje“. Tačiau šis principas taikomas tik dviem pirmiejiem luomam, nes ir Aristotelis tik juos tepripažįsta tikrais valstybės nariais, čia tas principas statomas vieton Platono idealinės valstybės komunistinio principo. Jis neliečia trečiojo luomo, ir štai dėlko visa ši sfera yra laikoma negarbinga. Nes tobulioje valstybės santvarkoje nuosavybė turi būti tik priemonė tikslui, t. y. dorybės veiksmų pagrindas, bet niekuomet ne savaiminis tikslas. Dorybe Stagirietis vadina tik veikimą politikos reikaluose. Iš čia aiškėja ir dažnai minimas Aristotelio posakis, kad verslui atsidėjusi gyventojų klasė negali pritapti prie dorybės veiklos, tad ir prie laimingumo. Čia jis anaiptol nenorėjo pasakyti, kad tos klasės žmonėms būtų neprieinama jokia asmeninė laimė. Tikriau, jis sako: „Kaip žinoma laimė (Glück) ir laimingumas (Glückseligkeit) yra visai kas kita; lobis, kurs glūdi ne sieloje, tėra atsitykio ir laimikio dalykas; betgi teisingu ir išmintingu niekas netapo iš atsitykio ar laimikio“[1].

Kaip du yra tikslai — laimingumas viešpataujančioms klasėms ir laimė, sėkmė žemutinesnėms, — taip ir tautos turtas skiriasi į dvi atskiras dalis. Iš vienos pusės, kilmingųjų, tikrųjų piliečių naturalinis turtas, kaip pagrindas politinei veiklai; šis turi aprėžtą pobūdį ir yra daugiausiai žemės nuosavybė; Aristotelis jį lygina su maisto atsarga, kurią gamta teikia žinduoliams, kaip motinos pieną, arba paukščiams, kaip kiaušinio baltymą. Iš antros pusės — dirbtinis turtas, kurs atsiranda iš pasipelnymo, susidaro iš judamosios nuosavybės ir siekia neribotai didėti. Šį dualizmą atitinka ir du skirtini ūkio mokslai: viena, namų ūkio (apyvokos) mokslas (ekonomika siauresniąja prasme); jis yra kilnus ir, kadangi jo tikslas iš esmės yra konsumcija, tad jis pritinka laisvajam piliečiui. Šalia to eina praturtėjimo mokslas (chrematistika); jis yra nekilnus, nes siekia vien materialinio pelno, neatsižvelgdamas jokių aukštesnių tikslų vykdymo. Jį peikia Solonas šiais žodžiais: „Turtingumas neturi jokio tikslo, kurs žinomai būtų žmogui pastatytas“. Čia akstiną duoda ne rūpestis dėl visuomenės gerovės, o tik asmeninis interesas, ir gudravimai bei sukčiavimai yra čia priemonės tikslui.

---

[1] Aristoteles, Politik, vok. vertim. C. N. v. Osiander ir G. Schwab, Stuttgart, 1856, 651 p.

Tuo būdu mes įeiname į chrematistikos sritį; toji chrematistika (o ne „ekonomika") turi būti pripažinta tikrąja žodžio prasme pirmatake mūsų politinės ekonomijos, kuri yra trečiojo luomo interesų filosofija. Berods, tai, kas senajam filosofui atrodė nekilnu, mūsų dienomis, dėl pasikeitusios socialinės būklės, kurioje tebeviešpatauja trečiasis luomas, laikoma visiškai garbinga ir teisėta.

Labai pamokomas daiktas įsižiūrėti, kaip jau Aristotelis iš minėtojo ūkio formų dualizmo išveda naudovertės ir mainovertės skirtumą, visiems įprastą mūsų laikais. „Kiekvienas turimas daiktas, — sako jis, — gali būti dvejopai naudojamas; abi rūšys liečia patį daiktą, bet nevienodu būdu. Vienas naudojimo būdas daiktui pritinka, antrasai — ne, pavyzdžiui, bato avėjimas ir mainas". Ir viena ir antra yra bato naudojimas, pirmuoju atveju yra tai vartojimas, apyvokos menas, antruoju — priemonė pasipelnyti, turtėjimo menas, Pelnas yra visuomet piniginis pelnas ir remiasi pinigu; iš čia ir formulė: „pinigas yra tik mainų pradžia ir pabaiga". Bet pinigas yra tik turto „ženklas", o ne pats turtas. Aristotelis pasijuokia iš pasakos herojaus karaliaus Mido, trokštančio pinigų; bet kai jo noras išsipildė — visa, ką jis paliesdavo, auksu pavirsdavo — jis galų gale turėjo mirti badu. Su šiuo pavyzdžiu yra susijusi garsi Aristotelio teorija apie lupikavimą, kurį vėliau, viduramžiais, turėjo įgyti didžiausios reikšmės ir kuri net šiandien turi pasekėjų. I-je „Politikos" knygoje, kurioje, kaip minėjome, yra įtraukti svarbiausi „ekonomikos" dalykai, apie ją taip sakoma: „Šis menas, kaip sakyta, yra dvilypis, iš dalies priklauso prekybai, iš dalies namų ūkiui; kiek šis pastarasis yra reikalingas ir girtinas, tiek pirmasis, kurs verčiasi mainais, visai teisingai yra peikiamas, nes jis neatitinka prigimties ir remiasi tik keitimu. Taip pat visai teisingai yra neapkenčiamas lupikavimas, kadangi jis traukia pelną iš pačių pinigų, juos suvartoja ne tam tikslui, kuriam jie buvo išrasti. Pinigai yra įvesti prekybos reikalui, o tuo tarpu procentai didina juos pačius iš savęs, todėl procentas graikų kalboje ir įgijo vardą „jauniklis" (vonos). Naujagimis yra panašus į gimdytojus, ir procentai yra pinigas iš pinigo. Todėl tas būtent verslas yra iš visų verslų labiausiai priešingas prigimčiai".

Ši argumentacija painioja, kaip tai nesunku pastebėti, „agio" ir procentus, t. y. pelną, gaunamą iš pinigo, kaip verty-

bės mato, arba valiutos, painioja su atlyginamąja vertybe, kuri teisėtai gaunama už perleistą naudoti pinigų sumą, kaip kapitalo fondą. Kaip kart iš to motyvavimo, kad pinigai patys yra tik turto ženklas, o ne patsai turtas, Aristotelis būtų galėjęs padaryti išvadą, kad procentai galėtų būti atlyginimas už pinigų atstovaujamą turtą ir toks paprastai esti. Aristoteliui tokia klaidinga išvada juo labiau nedovanotina, kad jo laikais Atėnuose jau yra buvęs platus kapitalo ūkis. Lengviau dar galima tai atleisti viduramžiams, kurie, vos beiškildami iš savo naturalinio ūkio, pradžioje pažinojo pinigą tik kaip vertybių matą ir pirkimo įrankį, bet ne kaip savarankišką turto fondą, ir kiek galėdami norėjo išvengti to pastarojo konkurencijos su žemės nuosavybe, kaip naturaliniu gamybos fondu.

Aristotelis nustato dėsnį, kuriame jau pasireiškia viena vėlybesnio merkantilizmo mintis: būtent, jis pataria, norint praturtėti, rūpintis įsigyti prekės monopolį. Pavaizdinimui jis čia nupasakoja tokį apsakymėlį, vėliau dažnai kartotą. Filosofui Thalles'ui buvo prikišamas jo neturtas ir tuo būdu įrodinėjama filosofijos nenaudingumas. Norėdamas savo kritikus sugėdinti, jis sugalvojęs tokią gudrybę. Savo astrologijos žinių pagalba patyręs, kad ateinančią vasarą būsiąs geras alyvų derlius, jis iš paskutinio savo turto išnuomavęs visas Milėto ir jo apylinkių alyvų spaudyklas (presus). Kai alyvų derlius buvo suimtas, staiga pasirodė didelis alyvų spaudyklų pareikalavimas; tada pakėlęs nuomos kainą, Thales gavęs didelio pelno, iš naujo pernuomodams tas spaudyklas. Milėto piliečiai iš to pavyzdžio turėję įsitikinti, kad filosofams esą nesunku tapti turtingais, jeigu jie to nori, bet jie siekią ko kito.

Didžiausio nusistebėjimo ir pasipriešinimo visuomet sukeldavo Aristotelis, bepateisindamas vergiją. Netiktai todėl, kad jis pats, vedęs buvusio vergo dukterį, davė kilnų pavyzdį ir parodė esąs visai išsivadavęs iš tais laikais viešpatavusių prietarų šios klasės atžvilgiu, bet ypatingai dėl šio klausimo pamatavimo. Tuo tarpu, kai vėliau naujųjų laikų prigimties teisės filosofija, iš kurios betarpiškai yra kilusi politinė ekonomija, absoliutišką individo laisvę, kaip neatimamą žmogaus teisę, išveda iš prigimties teisės, — seniausias filosofas, kurs prigimties sąvoką padėjo socialinės teorijos pagrinduosna, pareiškia nuomonę, kad prigimties įstatymai tiesioginiai reika-

lauja šios didelės gyventojų klasės nelaisvės. Jis šitaip argumentuoja. Kiekvienas ūkis esąs reikalingas įrankių. Šie dalinąsi į gyvuosius ir negyvuosius. Vergas esąs gyvasis įrankis. Jis būtų nereikalingas, jeigu viskas būtų taip sutvarkyta, kad kiekvienas įrankis įsakytas, arba nė nelaukdamas įsakymo, pats atliktų savo darbą, kaip tai yra poeto pasakojama apie Dedalo dirbtuves ir apie Hėfasto trikojus, kad jie patys esą niekieno nevaldomi ėję į dievų susirinkimą; toliau, kad staklių šaudyklės pačios audžiusios ir plektronai patys citra skambindavę. Šiuo atveju amatininkams nebūtų reikalingi darbininkai, o šeimininkams tarnai.

Šitas samprotavimas politinės ekonomijos veikaluose dažnai yra charakterizuojamas, kaip mūsų moderninių mašinų amžiaus pranašavimas. Tačiau tai visiškai klaidinga. Visas minčių sąryšis greičiau rodo, kad Aristotelis norėjo įrodyti, jog tai tėra nesąmonė toks būvis visai neįmanomas[1]. Bet jei tai būtų pranašavimas, tai jis anaiptol neįsivykdė. Mašinos įvedimas į ūkio gyvenimą toli gražu nepašalino vergavimo sąlygų, o tik pavertė jas kitokia forma — dar labiau slėgiančia mašinine vergija. Darbininkas, kuris seniau buvo savo gyvojo pono teisiškai pririštas tarnas ir drauge pats negyvojo įrankio ponas, dabar virto įrankio tarnu. Teisiškai berods laisvas, faktinai tačiau jis pateko į blogesnę dar kapitalo ir mašinos vergiją.

Aristotelis mato skirtumą tarp sąvokų: „vergas iš prigimties" ir „vergas pagal įstatymus". Iš prigimties tas yra vergas, kas sugeba atlikti tiktai fizinį darbą ir tiek teturi proto, kad galėtų tai suprasti. Pagal įstatymus vergas yra tas, kas pakliūva į nelaisvę karo metu, nes tam tikru sutarimu nugalėtasis buvo pripažįstamas nugalėtojo nuosavybe. Filosofas sutinka, kad pirmoji ir antroji sąvoka toli gražu ne visada sutampa. Tačiau jis nebando tuos priešingumus suderinti. Toks bandymas nebent galima įžiūrėti atsitiktiname posaky vieno iš dviejų „Ekonomikos" fragmentų kilusių iš jo mokyklos, kur apie vergus pasakyta: „Ir jų vergavimas privalo turėti tikslą. Yra naudinga ir teisinga skirti jiems laisvę kaip atlyginimą. Jie geriau dirba, jeigu jie laukia atlyginimo ir jeigu laikas yra aprėžtas". Bendrai imant, vergija jam neatrodo didelė blogy-

---

[1] Plg. *Wilhelm Oncken,* Die Staatslehre des Aristoteles, Leipzig 1870 — 75, Bd. II, § 2.

bė. Pakartotinai jis kalba apie tokius asmenis, kuriems naudinga ir teisinga būti vergais". Nereikia pamiršti, kad ano meto vergija, kaip namų vergija, palyginti buvo švelni ir kad senovėje iš dalies ji atstodavo varguolių globą. Kas negalėjo pats savo jėgomis išmisti, pasiduodavo vergijon pas turtingesnį žmogų, kuriam jis tarnavo ir kurs jį maitino. Todėl mažai pagrįstas yra moralinis pasibiaurėjimas, kuri dažnai sukeldavo ir tebesukelia tokie „Politikos" autoriaus išvedžiojimai.

Smulkesni patarimai, kurių Aristotelis duoda „gyviesiems ūkio įrankiams" valdyti, yra gana utilitarinio pobūdžio. „Apsiėjimas su vergais — taip yra sakoma — turi būti ne perdaug griežtas, bet ir ne per švelnus; laisvesnių pažiūrų vergai reikia stropiai daboti, bet dirbantiems pakankamai duoti valgyti. Kadangi vyno gėrimas veda iš pusiausvyros ir laisvuosius, ir kadangi kai kurios tautos, net laisvosios, kaip kartagėnai, kare susilaiko nuo vyno, todėl ir vergams visiškai nereikia duot vyno ar bent labai maža. Apskritai reikia turėti galvoj trys dalykai: darbas, drausmė ir maistas. Jei vergas neturi darbo ir drausmės, o gauna gerą valgį, jis pasidaro įžulus. Bet jeigu jis gauna darbo ir yra drausmingai laikomas, bet blogai maitinamas, darosi jis silpnas ir maištingas. Todėl nieko kito nelieka, kaip tik duoti jiems darbo, bet ir gerą išlaikymą, nes visiškai be atlyginimo negalima verst kitus sau patarnauti, o išlaikymas yra vergo atlyginimas". Šie žodžiai jau, galima sakyt, pirmais bruožais apibrėžia vadin. „geležinį darbo atlyginimo dėsnį". Senovėj jis buvo taikomas tik vergams, nūdien jo pritaikymas, nors ir ginčijamas, liečia ir laisvus darbininkus,

Pagal Aristotelį, atskiram ūkiui tinkanti monarchiška tvarka, tuo tarpu valstybėje turinti viešpatauti respublikoniškoji. Atskiri ūkiai turi būt valdomi, atsimenant tą tiesą, kad niekas taip nesirūpina kito gerove, kaip savąja. Todėl šeimininkas turi pats visko savo ūkyje daboti. Tatai iliustruoja vieno perso ir lybiečio posakiai. Persas, paklaustas, kas geriausiai arklį ūgdo, atsakė: „šeimininko akis". O Lybietis į klausimą, kokios geriausios esančios trąšos, atsakė: „šeimininko pėdsakai"[1]. Helenų pilietis niekuomet neprivalo pamiršti, kad jis ūkyje turi viską tik prižiūrėti, prisimindamas maksimę: „Gyventi reiškia veikti, bet ne stengtis gauti; visur naudingumo ieškoti nedera kilniam ir laisvam žmogui[2].

---

[1] **Fragment Oekonomik § 6.**
[2] **Politik. B. VIII, 3.**

Iš viso, kas čia pasakyta, galima spręsti, kad, jei ir būtų kiek perdėta laikyti Aristotelį politinės ekonomijos kūrėju, vis dėlto yra pakankamai pagrindo vadinti jį žymiu jos pranokėju. Svarbūs klausimai, kurie vėliau politinės ekonomijos teorijoje daug buvo svarstyti, yra jau pas jį iškelti, pavyzdžiui, vertės problema. Ir jei net išbrauktumėm tai, kas Stagirietį ypatingai charakterizuoja, kaip anos gadynės žmogų, ir tuomet liktų dar minčių, kurios ir mūsų laikais yra vertingos[1].

Čionai priklauso visų pirma jo istoriškai — filosofinis tyrimo būdas[2]. Jeigu pas J. S. Say yra sakinys: „Atėniečių raštai, jų taikos sutartys, užkariautųjų provincijų valdymas, parodo, kad jie neturėjo aiškaus supratimo apie turtingumo esmę ir jo šaltinius, apie jo skirstymo būdus ir suvartojimo rezultatus[3], „tai mūsų dienų mokslininkai su tuo niekuomet nesutiks.

Nuo Aristotelio filosofija daugiausia atsidūrė metekų rankose. Susidaro didelės mokyklos, kurios kažkodėl maža tesidomi ekonominiais klausimais. Daugiausiai yra svarstomos etikos problemos. Vis dėlto šis tas tenka ir ekonomikai.

Visų pirma pažymėtinas yra kireniečių mokyklos kūrėjas, Aristipas (435 — ? prieš Kr.), Sokrato mokinys, kuris, tačiau, nuėjo savais keliais. Su jo seksualine morale susija vadinamasis hedoninis principas (iš graikų žodžio hédoné, t. y. džiaugsmas), kuris vėliau politinėje ekonomijoje turėjo suvaidinti žymų vaidmenį, ir kurio vyriausis įsakymas: juo mažiausiomis ekonominėmis pastangomis pasiekti juo dižiausio malonumo jausmo, juo mažiausiomis išlaidomis — juo didžiausios sėkmės (nūdien tai trumpai vadinama „ekonominiu principu“ arba „mažiausios priemonės principu“). Jam yra priešpastatomas vadinamasis „asketinis principas“, iškeltas Kinikų mokyklos kūrėjo Antistheno

---

[1] Šita prasme sako *Ad. Wagner* (Die Akademische Nationalökonomie und der Sozialismus, 1895): „Iš esmės tai yra labai seni, tikrai klasikiniai pamatai, kuriuose dabar vokiečių ekonominė ir socialinė teorija ir praktika sąmoningai atsistoja, pamatai, dėl kurių didžiojo Stagiriečio žodžiai — žinoma, moderniškai išdėstyti ir su moderniniais pagelbiniais įrankiais — vėl turi būti siekiami įgyvendinti“.

[2] Plg. *Kurt Breysig* „Kulturgeschichte der Neuzeit“ II B. Altertum und Mittelater als Vorstufen, Erste Hälfte, V, kur istoriškai filosofinė Aristotelio metodė yra plačiai įvertinama.

[3] „Traité d'Economie Politique”, 1803.

(† 366 pr. Kr.), taip pat sokratininko; čia aukščiausia dorybe laikomas santūrumas ir juo didesnis savo reikmenų aprėžimas. Turtingas esąs ne tas, kuris gali lengvu būdu pasiekti juo daugiausia malonumų, bet tas, kuris lengviausiai nuo jų gali atsisakyti.

Abi didžiosios mokyklos, į kurias ilgainiui senovės filosofija išsiliejo, Epikūro (342 — 271 pr. Kr.) mokykla ir stojiškoji Zenono (340 — 270 pr. Kr.) susyja su šiom abiem srovėm, pirmoji su Aristipu, antroji, su Antisthenu. Labiau ir labiau filosofija nustoja savo heleniškai tautiško charakterio, daros kosmopolitiška, atitinkamai graikiškai - persiškos pasaulinės valstybės idėjai; tačiau šis amžius ekonomikos toliau nepastūmėjo[1].

Bet toms mokykloms buvo lemta vėlesniais amžiais suvaidinti tam tikrą vaidmenį, teikiant filosofines premisas ekonominėms teorijoms. Stoicizmas, kaip įrodyta, suteikė kertinius akmenis 17-to ir 18-to šimtmečio prigimties teisės teorijai, kuria rėmėsi fiziokratų sistema[2]. Antra vertus, epikureiz-

---

[1] *Ludwig Stein*, mūsų jau minėtame kūriny „Die soziale Frage im Lichte der Philosophie (Stuttgart, 1897) ir juo sekdamas *Georg Adler* savo „Geschichte des Sozialismus und Kommunismus von Plato bis zur Gegenwart", (Leipzig, 1899) tarėsi radę, kad stoikų filosofijoje „pirmą kartą pasaulio istorijoje buvo išrutuliota anarchizmo teorija". Aš manau, kad čia yra painiojamos *individualizmo* ir *anarchizmo* sąvokos. Bet kuri doktrina gali būti kraštutinai individualistiška ir, jeigu norima, anarchiška, bet drauge su tuo ji gali ir nebūti anarchistiška ta prasme, kaip tai dabar suprantama. Ir Mančesterio doktrina pav. yra grynai individualistiška, bet anaiptol ne „anarchistiška"; ji yra čia net priešingybė, konservatyviškas ašigalis. Panašiai ir stoicizmas yra berods kosmopolitiškas ir individualistiškas, bet drauge ir kuolabiausiai konservatyviškas, anaiptol ne revoliucinis, kaip moderniškas anarchizmas. Šis pastarasis norėtų išsprogdinti kiekvieną valstybę, kokia ji bebūtų. Stoicizmas gi apskritai atsisakydavo užsiimti bet kuriais valstybės reikalais, pamatuodamas, kad kitaip būtų sutrukdyta dvasios ramybė ir pusiausvira. Anarchizmas gi kaip tik šaukia individą į maištą. Taigi tai yra visai kas kita. Ten visiškas politinis pasyviškumas (Apathie), čia politinis agresyviškumas aukščiausiame laipsny. Individualizmas daugiausia išsirūtulioja kaip buržuazijos doktrina, o moderniškasis anarchizmas yra proletariato doktrinos ir nuotaikos išdava. Su antikine filosofija, mano nuomone, jis neturi jokių ryšių.

[2] Plg. *Wilh. Hasbach*, Die allgemeinen philosophischen Grundlagen der von Quesnay und Adam Smith begründeten Politischen Ökonomie, Leipzig, 1890.

mas gina tokias pat filosofines idėjas, kokias randame moderniškame mančesterizme ir kurios, istoriška kryptimi praplėstos ir perkeltos į proletariatą, sudaro marksizmo pagrindą. Yra žinoma, kad Marksas, būdamas studentu, rašė daktaro disertaciją apie Epikūrą[1].

Adomas Smith'as čia laikosi sintetiškai. Jis nieku būdu nėra Epikūro pasaulėžiūros šalininkas, kaip tai paprastai yra manoma. Paskutinėje „Moralinių jausmų teorijos" knygoje, kur jis duoda istorišką senesnių moralinės filosofijos sistemų apžvalgą, norėdamas įrodyti, kad visas jas apima jo teikiamoji teorija, Smith'as plačiai kritikuoja stoicizmą ir epikureizmą. Abi srovės jam atrodo griežtai kraštutinės, kuriose sveikas branduolys išsigimė į paradoksą. Tuo tarpu, kai jis apie stoicizmą atsiliepia palankiai[2], jo argumentacija prieš epikureizmą turi retai pas jį pasireiškiančio griežtumo. Atrodo, lyg jis būtų nujautęs, kad jis pats ilgainiui būsiąs verčiamas būti epikureizmo šalininku ir lyg jis norėtų iš anksto tam kuogriežčiausiai pasipriešinti.

Prieš tą pažiūrą, kad dorovingumas sutampąs su protingumu, ir kad dėlto esą reikalinga, žiūrint savo paties interesų, apsukriai įgyti geros opinijos ir žmonių pritarimo, — prieš šią pažiūrą Smith'as šaukiasi Sokrato autoriteto. Sokratas teisingai nurodęs, kad dorovingumas neprivaląs siekti pritarimo, bet turįs pasirodyti vertas pritarimo, tada ir tas pritarimas savaime ateisiąs. Tuo būdu dorovė esanti vertinga savaime, ji neturinti būti laikoma priemone tikslui pasiekti, kaip tai tikino Epikūras. Ir Smith'as padaro sekamą išvadą, priešingą epikureizmui[3]: „Be abejojimo, ši sistema visiškai nesutinka su ta, kurią aš pats stengiausi konstruoti". Lygiai griežtai kreipiasi jis kitoje vietoje prieš artimas epikureizmui Mandeville ir De la Rochefoucauld pažiūras.

Baigiant senovės Graikijos apžvalgą, tebūnie dar paminėtas istorikas Tukididas (Thukydides 471 — 400 pr. Kr.). Įvairiose savo veikalo vietose jį garbina Wilhelm Roscher, iškeldamas jį, kaip savo pirmatakūną — istorijos ir politinės

---

1 Ta disertacija yra nesenai išleista *Franz Mehring'o* „Gesammelte Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels, 1841 bis 1850". Pirmas tomas, nuo 1841 m. kovo mėn. iki 1844 m. kovo mėn., Stuttgart, 1901. Čia nerandame nieko socialfilosofiško.

2 „Theory of moral sentiments", 6 leid. Part. VII, sect. II, chap. 1.

3 Ten pat, chap. 2.

ekonomijos jungėją, — ko ir jis pats siekia. Tikrai, savo Peloponėso karo istorijoje, ypatingai pradžios skyriuose, Tukididas kartais įpina į savo vaizdavimą kai ką ir iš ekonomikos. Tačiau dėl to jį priskirti prie ekonomistų būtų, žinoma, per drąsu. Daugiausia jis gali būti laikomas moderniškos, grynai aprašomosios politinės ekonomijos mokyklos pranokėju; tą mokyklą Karolis Menger'is ne be pagrindo atmetė, nes ji istoriją painioja su politine ekonomija. Tukidido patiekti duomens vėliau politinės ekonomijos veikaluose dažnai buvo naudojami. Ir Adomas Smith'as prie progos jais pasinaudoja. Bet čia visados einasi tik atskirais faktais. Teorijos istorijoje Tukididas neturi vietos.

Graikų filosofija, kuriamosioms dvasios jėgoms išsisėmus, įkrito į eklekticizmą ir skepticizmą. Šis aleksandrijiškas periodas ekonominių doktrinų reikalui nei tiesioginai nei netiesioginai nėra nieku įsidėmėtinas.

3. Senovės Roma.

Jokios senovės tautos socialinė istorija nėra mums taip pamokoma, kaip Romėnų. Nes socialinis judėjimas pereina čia be pertraukos per visas keturias stadijas. Romėnų valstybinės santvarkos istorija prasideda teokratine karalija. Numa Pompilijus († 672 pr. Kr.), antrasis Romos karalius, galutinai įvedė religinę santvarką. Išvarius septintą karalių, Tarkvinijų Superbų (510 pr. Kr.), valstybės tvarka buvo pakeista į aristokratinę respubliką. Po to eina Romos užkariavimų laikotarpis, valdant kviritiškam patriciatui, antrajam luomui. Prieš jį netrukus stoja plebėjai, trečiasis luomas. Per šimtmečius nusitęsusias atkaklias kovas plebėjams pavyksta atimti iš valdančiųjų giminių politines privilegijas vieną po kitos. Respublikai žlungant ir imperijai besikuriant, ši emancipacijos kova jau pravesta. Vietoj karingos užsienio politikos atsiranda Cezario pradėtasis susirūpinimas vidaus gerbūviu, kuris vienodai apima visas absoliutiško imperatoriaus ar princeps valdžioje esančias tautas. Karakalai viešpataujant (212 pr. Kr.), visos šios didžiulės valstybės tautos įgavo Romos pilietybės teises. Romėnų teisė, kurios klestėjimo periodas dabar prasideda, yra kapitalistinė ar piniginė teisė, buržuazinė teisė, kaip mes šiandie pasakytumėm. Šis buržuazinis bruožas, kuriuo pasižymi romėnų imperijos

teisė, ir buvo ta priežastis, kad daug šimtmečių vėliau, kai prasidėjo socialinės kovos prieš bajorijos privilegijas, pradėta grįžti atgal prie anų laikų institucijų ir sulaukta romėnų teisės atgimimo. Bet štai vėl išeina į priekį ketvirtasis luomas, kurį sudaro paliuosuotieji vergai, proletariatas. Tuo tarpu, kai plebėjai ėmėsi dvasios ginklų iš Graikijos, ypač iš vėlybesnės metekų filosofijos, proletariato judėjimas daugiausia rėmėsi nauja, iš žydų tarpo kilusia religija — krikščionybe. Įsikūrus prie Konstantino (330) krikščioniškai Bizantijos imperijai, ši tendencija įsiveržia ir į valstybės gyvenimą. Bizantijos valstybės administracijoje matome įvairių organizacijos formų, kurios primena moderninio socializmo reikalavimus. Paskutinės socialinės problemos romėnai, kaip žinome, neišsprendė. Romos vakarų imperija problemos iškėlimo metu žlugo, susidūrus su jaunų germanų tautų masėmis. Rytų Romos imperijai buvo lemta dar ilgą laiką gyvuoti. Tačiau socialinio gyvenimo kuriamoji jėga ir čia išsekė. Ši imperija pasiliko tarpinėj sustingimo stadijoj, kol pagaliau sugriuvo, susidūrusi su jaunomis tautomis — arabais ir turkais. Štai, trumpais bruožais, senovės Romos valstybės socialinė istorija. Paskutinėj kovoj Roma neatsilaikė ir žlugo. Tiktai nūdien kultūra, iš naujo perėjusi per visus seniau peržengtus laiptus, vėl sustojo ties ta pačia problema, kurios sprendimo, tiesa, šiandien imamasi jaunesnėmis, stipresnėmis jėgomis, negu jų turėjo savo laiku Roma. Jei ši romėnų tautos praktikinė socialinė istorija mums yra taip pamokoma, tai to negalima pasakyti apie šios srities literatūrą. Čia romėnai visuomet yra likę kitų tautų, ypatingai graikų, mokiniai. Plebėjai, kaip sakyta, iš ten pradėjo semti savo dvasios ginklų kovai su patriciatu. Galima tiesiog kalbėti apie senovės Graikijos dvasinės kultūros perėmimą Romos respublikos pabaigoj ir stabmeldiškos imperijos laikotarpiu. Romoje visos graikų filosofų mokyklos iš eilės turėjo savo pasekėjų. Pirmą vietą užėmė iš vienos pusės abi stoicizmo srovės, iš antros — epikureizmo. Tačiau nei pirmoji, nei antroji pakraipa nesukūrė ekonominės teorijos, lygiai, kaip ir pačioj jų genezio šaly. Vis dėlto čia yra plačiai paminėtini du autoriai, po vieną iš kiekvienos srovės, todėl, kad jie reprezentuoja romėnų dvasios gyvenimą iš to periodo, kuriuo Romos valstybė buvo pasiekusi aukščiausio galingumo laipsnio ir nuo kurio prasidėjo jos puolimas, pasi-

baigusis respublikos žlugimu. Šie žmonės yra Marcus Tullius Ciceronas ir Titus Lucretius Carus.

Ciceronas (107 — 44 pr. Kr.) buvo artimas stoicizmui, nors visiškai su juo ir nesutapo. Savo knygoje apie pareigas (De officiis) jis stengiasi stoikų mokslą persunkti Platono principais. Jaunatvėje jis esąs išvertęs į lotynų kalbą Ksenofonto „Ekonomiką". Tačiau šis raštas mūsų nepasiekė. Ciceronas buvo bourgeois iki kaulo smegenų. Ir jei politinio veikimo dirvoje aptinkame jį ir optimatų pusėje, tai atsitiko dėl to, kad jis kieno nors reikalus atstovavo, bet ne dėl jo paties politinių įsitikinimų. Tie įsitikinimai nekliudė jam net ginti suktybių byloje patį Katiliną, kurį jis viešai kaltino pikčiausiais, niekšiškiausiais dalykais[1]. Dažnai yra minima toji „Pareigų" (I knyga, 42 p.) vieta, kurioje kalbama apie padorias ir nepadorias verslo rūšis. Pasak jo, iš visų verslo būdų joks kitas nėra taip „našus, malonus, pritinkamas kilmingajam žmogui, kaip žemės ūkis". Tuoj paskui, vertingumo atžvilgiu, seka didmenų prekyba. „Didmenų prekyba, kuri paleidžia apyvarton daug pinigų ir prekių, kuri įveda į kraštą įvairių svetimų gerybių, ir tuo būdu teikia gyventojams malonumo, jų neapgaudinėdama, toli gražu nėra niekintina. Ji gali net būti verta labai didelės pagarbos, jei, sakysim, pirklys sočiai pasipelnęs, arba visiškai pasitenkinęs savo uždarbiu, grįžta nuvargęs iš ilgų kelionių atvira jūra į uostą ir, pagaliau, iš uosto persikelia į saugų krantą, norėdamas ramiau pagyventi už savo uždirbtus turtus, įsigydamas žemės ūkį, sukuria patvarumą ir naudą". Už tat, anot Cicerono, kiekviena smulki prekyba, kiekvienas amatas ir visų rūšių atlyginamasis darbas esą niekintinas, kaip žemas ir nešvarus, lygiai, kaip palūkanų lupikų ir muitų ėmėjų amatas.

Bendrai galima pasakyti, kad pas Ciceroną, lygiai, kaip visoje senovėje, ekonominės problemos daugiau sukosi apie klausimą, kurios darbo šakos turi būti laikomos kilniomis, negu apie tai, kurios iš jų yra produktingos. Paskutinis klausimas mūsų laikais sudarė vieną iš svarbiausių punktų teoretiniuose ginčuose. Kad šis dalykas nebuvo visiškai svetimas ir Ciceronui, aišku iš šio posmo (II knyga, 25 p.): „Pasilieka dar ket-

---

[1] Palg. platų Cicerono įvertinimą socialinės politikos atžvilgiu, kurį mums patiekia *Pöhlmann* 2-me tome savo „Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus", 1901, II knyga, 3 skyrius.

virtas, labai reikalingas skyrius: įvairių naudingumo rūšių palyginimas. Tam tikra rūšis išorinių germenų yra vertingesnė už kitas, garbė yra geresnė už turtingumą, miesto ūkis daugiau duoda, negu žemės ūkis. Prie šios palyginimų rūšies priklauso ir Katono atsakymas, kada šis buvo paklaustas: kuri ūkio šaka duoda daugiausiai pelno? Gerai vedama gyvulininkystė, atsakė jis. Kuri po to seka? Vidutiniškai vedama gyvulininkystė. O kas trečioji? Blogai vedama gyvulininkystė. O ketvirtoji? Žemės ūkis". Šią vietą vėliau pagavo Adomas Smith'as, kuris iš viso mielai apeliuoja į Ciceroną, kaip, pagaliau, ir fiziokratai.

Trečioji „Pareigų" knyga kalba apie pareigos ir naudos susidūrimą ir prieina išvados, kad jiedvi tik atrodančios viena kitai priešingos, nes pareigų pildymas pats iš savęs yra didžiausia žmogui nauda. „Tai yra negincytina, amžinoji tiesa, — sako jis, — kad niekad negali būti naudinga, kas yra neleistina; net ir tuomet, kada tikrai įgyjama siekiamoji neva gërybė." Nes ši nuotaikos rūšis, kuriai ir nedorybė atrodo esanti naudinga, savaime kaip tik didžiausia nelaimė (III kn. 12). Ir toliau: „Moralinis gëris turi būti tas rodiklis, pagal kurį mes sprendžiame, kas yra naudinga, tuo būdu, kad į dorovę ir naudą būtų žiūrima, kaip į įvairius vardus, kurie tačiau reiškia tuos pačius ar esmėj neišskiriamus dalykus". Vadinasi, kitais žodžiais tariant, ekonomika ir etika sutampa, požiūriai čia nėra išskiriami.

Reikėtų, rodos, laukti, kad epikuriečių mokykla, su jos kraštutiniu utilitarizmu, susirūpintų ekonomikos sukūrimu. Tačiau tai neįvyko nei pas romėnus, nei pas graikus. Epikuriečių materializmas daugiau turėjo galvoje vartojimą, ar geriau, lėbavimą, negu gamybą. Mūsų laikais kaip kart gamyba sudaro charakteringą požymį mūsų moderninio istorinio materializmo. Vienintelis, tikrai įsidėmėtinas asmuo senovės Romos epikuriečių tarpe buvo jau minėtas L u c r e t i u s (99 — 55 pr. Kr.), kuris savo teisingai pragarsėjusiame didaktiniame eilėraštyje „De rerum naturae", nors ir ne ekonomiką kuria, bet duoda užuomazgą visuomenės evoliucijos teorijai moderninio darvinizmo prasme. Atmetęs tą pažiūrą, kad dievai esą žmonių ir gyvulių kūrėjai ir pripažinęs šį nuopelną „motinai žemei", Lucretius penktosios giesmės charakteringose eilėse sako:

654. Patvariu niekas nelieka, keičiasi viskas ir juda, —
Prigimtį verčia priimt kitokį pavydalą naują.
Vienas menkėja ir nyksta, nuo metų sunkybės paliegęs,
Veržiasi kitas į svietą, iškildams iš amžių tamsybės.

679. Buvo daug kartų pasauly, kad rūšys gyvųjų esybių
Visos turėjo išmirt, nes nebuvo, kas jas bepagimdo.
Rūšys esybių gi tos, kur gyvena dabar ir alsuoja
Liko nuo amžių ligšiolei todėl, kad jos visos mokėjo
Jėga, gudriu mitrumu apsiginti nuo puolančio priešo.

Toliau seka pirminės visuomenės būklės vaizdavimas:

754. Niekas įgudusiom rankom vadžiot nemokėdavo arklo,
Kastuvu sėjai dirvoną parengt neįstengdavo niekas,
Lygiai, kaip ryžių pasėlį įleisti išpurusion žemėn,
Lygiai, kaip piautuvu šaką ar puzdrą nupiaut nevaliojo.
Tai, kas savaime išaugdavo saulės - lietaus prižiūrėtas
Žemėj nedirbamoj,—tai jiems pramisti pakakdavo sočiai.
Daugelis ąžuolo mito gilėms, prisirinkę miškuose.

832. Trobą statyt kai išmoko, ir ugnį, ir kailį surado,
Vyras kai moterį nuosavai šeimai sukurt pasirinko,
Džiugino juos atsiradus nauja mažutėlė gyvybė, —
Papročiai žiaurūs tuomet pamažu ėmė nykt ir švelnėti.

849. Prigimčiai verčiant, pradėjo garsai atsirasti ir žodžiai,
Reikalas privertė daiktus skirtingais vardais pavadinti.

991. Rasta galop ir metalas: ir rūda atkasti išmokta,
Auksas, sidabras, ir švinas sunkusis...

1036. Rūda išpūrino žemę, ir privertė kovą banguotis,
Pramušė rūda žaizdas, apiplėšė gyventojų ūkį,
Greit prieš ginkluotąjį krito beginklis nuogumas—bejėgis.

1050. Viena taip ėjo iš kito, vaidai prasidėję piktieji
Ginklus, žmonijai žudyti žiauriuosius, gamino ir teikė,
Daugino mirtį kraujuotą ir karo baisybes kasdienes.

1093. Pirm negu rūbus išmoko pasiūt, skarmalais kūną siautė.
Menas audimo atėjo tik po geležies, nes reikėjo
Geležį pirma turėti, kad galima būtų padirbti
Įnagius darbui — ir šeivas, špūles ir šaudykles lieknąsias.

1113. Diena dienon ėmė trauktis girios toliau vis į kalnus,
Sodai jas sekė paskui, vis plačiau ir plačiau įsikorę.
Kalnus ir klonius pagražino darbu ir rūpesčiu žmonės, —
Ėmė žydėti dirvonai ir pievos, laukai ir ganyklos,
Kėlėsi melsvos alyvos, žiedais pasipuošę rasotais,
Saulėj linguoti pavėjui ir linksminti žemdirbio širdį.
Galim dabar pasidžiaugti tokia įvairybe lig sočiai
Reginio mielo: kaip vaismedis žydi banguojančioj dirvoj,
Uogoms apaugusi tvora žaliuodama apsupa daržą.

1126. Greitai ir bokštais didžiais atsitvėrė žmogus nuo kaimyno,
Žemę padalė, ir kūrėsi joje kas sau, kaip kam tinka.
Jūrą suaižė laivais su mirguojančioms būrėms; ir tautos
Sutartims jungės kruvon ir abipusę teikė pagalbą.
Dainiai pradėjo dainas apie žygius herojų garsiuosius.
Raštą atrado ir ženklinti darbus žmonių juo pradėjo.
Nūdien, kas buvo seniau, nebegalim tikrai besuvokti,
Žinom tik tiek, kiek mums pėdsaką tikrą ataskleidė protas.

Žemdirbių menas, įstatymai, ir rūmai, ir gatvės,
Rūbai, ir visa kas kita, kas tenkina žmogišką būklę,
Gražina ją ir dabina, kaip dainos ar menas vaizdusis,
Visa žmogaus tai padirbta per didelį vargą ir triusą, —
Atvedė dvasią į tikslą kietasis darbe patvarumas.
Šitaip išauga pradai pamažėli kelionėje amžių,
Šitaip ataneša vaisius pražydęs švietimas žmonijai.
Viena aiškėja iš kito, žmogus, nugalėjęs tamsybę,
Džiaugias menu tobuliausiu ir mokslo kilnybe pasauly.

Giliau atvaizduoti problemos primityvaus būvio ir jo perėjimo į civilizuotąjį būvį, kaip čia atvaizdavo jau šis senovės autorius materialistiniu pagrindu, nesugebėjo nė 17 ir 18 šimtmečio valstybės bei kultūros filosofija, išskyrus nebent puikų H e r d e r i o veikalą, paremtą spiritualistine pasaulėžiūra.

L u k r e c i j a u s, lygiai, kaip ir epikuriečių filosofijai apskritai, charakteringa tai, kad valstybės pradžią jie išveda iš s u t a r t i e s ir, būtent, iš utilitaristinės sutarties „teikti savitarpę pagalbą ir paramą“. Iš to seka tolimesnė konsekvencija, kad teisė, kaip tokia, yra žmonių padaras, kitaip tariant, kad yra tik viena p o z i t y v i n ė t e i s ė, kuri ne iš

„amžinos išmintíes" paeinanti, prieš žmogaus įstatymų išleidimą neegzistavusi, kaip naturalinė teisė (jus naturae, jus naturale) kaip tai tvirtino priešingoji stoikų mokykla. Stoikų žodžiais, pirmykštis žmogaus gyvenimas nebuvo toks žiaurus ir žmonių giminei pavojingas būvis, kaip tai manė Epikūras, o tikras aukso amžius. Ir tik vėliau įsiskverbęs papročių sugedimas iššaukęs ir pozityvinę teisę. Abiejose senovės filosofų mokyklose, kurios vyravo romėnų mintijime, randame šaknis vėlybesnės teisių filosofijos, kuri vėlei akcentuoja tai naturalinę teisę, tai pozityvinę. Mes matėme, kad šis priešingumas siekia net į Platono filosofiją. Jis buvo ir vėlybesnei politinei ekonomijai krikšto tėvas[1].

Vis dėlto nebūtų teisinga manyti, kad romėnai neturėjo jokios ekonominės literatūros. Reikia net išskirti dvi rašytojų grupes, kurios darbavosi šioje srity, būtent, „scriptores de re rustica" iš vienos pusės ir „scriptores de re agraria" iš antros; tiktai pirmieji tenka daugiau priskirti žemdirbystės mokslo istorijai, negu politinei ekonomijai tikra žodžio prasme, o antrieji — agrarinės statistikos ir matavimo mokslui. Mums daugiau rūpi žemdirbystės rašytojai. Jų klestėjimo laikotarpis tenka vėlybajam respublikos ir ankstybajam imperijos periodui.

Jų priešakyje stovi Marcus Porcius Cato (Katonas) vyresnysis (234 — 149 pr. Kr.) parašęs knygą „De agricultura". Tai yra, be abejojimo, originališkiausias iš visų čion priklausančių veikalų, kurio posakiai paplito krašte, kaip priežodžiai. Toks yra mums jau žinomas posakis, prakeliąs gyvulininkystę prieš žemės ūkį. Antrasis posakis yra ne mažiau garsus: „Nuo ko pareina žemdirbystės gerumas? — Nuo gero arimo. Antra? Nuo arimo. Trečia? Nuo gero tręšimo". Taip pat plačiai žinoma ir šioji vieta: „Šeimos galva turi noriai pardavinėti, bet ne per daug noriai pirkinėti". „Tepardavinėjie jis aliejų, jei po kaina gera, atliekamą vyną ir grūdus. Lygiai senus jaučius, galvijų perteklių, blogas avis, vilnas, odas, senus ratus ir pakinktus, seną geležį, senus ir sergančius vergus, žodžiu, visą kas nereikalinga, tepardavinėjie". Visi Katono samprotavimai yra pagrįsti mintimi, kad naudingu

---

[1] *Wilh. Hasbach,* Die allgemeinen philosophischen Grundlagen der von François Quesnay und Adam Smith begründeten politischen Oekonomie, Leipzig 1890, 1 sk.

visuomenės nariu turi būti laikomas žmogus, kurs mirdamas palieka daugiau, negu jis yra gavęs, pradėdamas ūkininkauti.

Čia netenka manyti apie kokią nors pramonišką žemdirbystę. Kaip Katonui, taip ir kitiems „scriptores de re rustica" šitokia žemdirbystė atrodytų tiek pat niekintina, kaip ir amatas. Į visą ką žiūrima namų ūkio akimis, ūkio, kurs dirba tik sau pačiam suvartoti ir rinkai patiekia tik nesunaudotą perteklių. Čia yra ne chrematistika, bet „ekonomika" Aristotelio supratimu. Tą patį galima pasakyti ir apie likusius šios grupės narius, kurių tarpe pirmas po Katono paminėtinas polihistoras Marcus Terentius Varro (116 — 27 pr. Kr.), kuris, eidamas aštuoniasdešimtus metus parašė tris knygas apie žemės ūkį. Dar turime čia priskirti ir poetišką meno kūrinį, metriška forma parašytą, Publijaus Vergilijaus (70 — 19 m. pr. Kr.) „Georgica". Aukščiausią visoj literatūroj vietą užima Juniaus Moderato Columell'os iš Gades (Kadikso, Ispanijoje), gyvenusio 1-jo amžiaus vidury (po Kristaus gimimo), Senekos laikininko, kūrinys „De re rustica", iš viso dvylika knygų. Šis veikalas ir šiandie yra svarbiausias šaltinis romėnų žemės ūkiui pažinti. Jis yra parašytas pagal Ksenofonto „Ekonomiko" mastą ir žymiai vertigesnis už senovės graiko veikalą. Dešimtoji knyga, pavestoji sodininkystei, yra parašyta, sekant Vergilijum, metriška forma.

Iš vėlybesnių imperijos laikų paminėtinas dar yra Rutulius Palladius, gyvenęs 4 a. Kristui gimus, kurs savo 14 tomų kūriny „De re rustica" daugiausiai seka Columellą, ir nieko naujo nepasako.

Vėlybesnė politinė ekonomija dažnai kreipės į romėnų žemdirbystės rašytojus. Ypatingai žemės ūkio iškėlimas, palygint su miestų pramone, darė juos labai simpatingus fiziokratams. Tačiau, dėl neistoriško šios mokyklos charakterio, randame tiktai bendrus apie juos pažymėjimus. Kiek plačiau apie juos kalba Adomas Smith'as „Wealth of Nations" dideliame skyriuje „Apie žemės rentą" (1 t. I kn. 11 skyr.) svarsto intensyvios ir ekstensyvios kultūros santykį su grynu pelnu. Ne visuomet esą didesnį ūkio išplėtojimą apmokančios rinkos kainos. Čia jis pasišaukia į pagalbą senųjų pažiūras. Norėdami iš vienos pusės charakterizuoti senovės žemdirbystės rašytojus, ir iš antros pusės parodyti, kaip ir kokiu būdu jie veikė moderninę politinę ekonomiją, paduodame čia tą vietą iš Adomo Smith'o išvedžiojimų:

„Senovės ūkyje, berods, po vynuogynų, antroj vietoj pelningumo atžvilgiu buvo laikomas gerai laistomas daržas. Tuo tarpu Demokritas, kurs apie žemės ūkį rašė prieš 2000 metų ir senovėj buvo laikomas vienu iš šio mokslo tėvų, mano, kad daržo įrengimas daug pelno neduoda; gautas iš jo pelnas nepadengtų esą ir išlaidų mūrinei tvorai aptverti; o plytos (matyt, jis čia kalba ne apie plytas, degintas krosnyje, bet apie saulėj džiovintas) greit nyksta nuo vėjo ir lietaus ir yra reikalingos nuolatinio taisymo. Columella, kuris atpasakoja šią Demokrito nuomonę, neginčija jos, o siūlo vietoj mūrinės, vartoti pigią erškėčių tvorą, neperžengiamą ir patvarią, kuri, atrodo, Demokrito laikais nebuvo žinoma. Palladius palaiko Columellos nuomonę, kurią jau Varro buvo siūlęs. Sprendžiant iš šių senovės rašytojų liudijimų, daržo duodamas pelnas vos padengdavo didžiules išdirbimo ir laistymo išlaidas, nes tokiuose saulėtuose kraštuose ir seniau, kaip ir dabar, gyventojai rūpinasi turėti įrengtus vandentiekius, kad į kiekvieną ežę būtų galima vanduo paleisti. Ir dabar Europoje daug kas dar mano, kad daržui nėra reikalinga geresnė tvora, kaip Columellos siūlomoji. Didžioje Britanijoje ir kai kuriose šiaurės šalyse opesni vaisiai gali būti pribrendinti tiktai susodinus juos špalerais prie mūrinių sienų, todėl čia kaina turi būti tiek aukšta, kad pelnas padengtų reikalingų įtaisymų ir užlaikymo išlaidas. Špalerinė siena gali drauge tarnauti ir daržui, nes tuo būdu lengviau gali apsimokėti, negu kad iš vieno daržo pajamų“, ir t. t.

Toliau Adomas Smith'as svarsto dar vynuogynų diegimo klausimą. Columella, kaip atskirų augmenų kultūros šalininkas, buvo pasakęs, kad jie esą vertesni už javų laukus. Tačiau jau senovėj šis klausimas buvo ginčytinas; ir Smith'o nuomone jis negali būti absoliutiškai išspręstas, nes čia daug priklauso nuo aplinkybių. Šiokia yra ir dabarties vyraujanti nuomonė.

Visi čia paduotieji pavyzdžiai pateisina aukščiau pareikštą mintį, kad „scriptores de re rustica“ daugiau priklauso žemės ūkio mokslui negu politinės ekonomijos istorijai.

Ties „scriptores de re agraria“ galime trumpiau sustoti. Jie iškyla vos imperijos gadynėje ir jų uždavinys buvo sukurti tuomet įvestiems žemės ūkio mokesčiams statistiškai-ekonominius pagrindus. Jie mums gali būti įdomūs kalbant apie atskirus klausimus, ne apie teoriją. Jų tarpe tebūnie paminėti: Frontinus, Gromaticus ir Flaccus.

Čia ir baigiasi tai, kas pas romėnus gali tiesioginai liesti politinę ekonomiją; tai nėra daug. Tačiau paliktų didelė spraga, jei mes nepažvelgtumėm dar į kultūristorinį romėnų tautos žygdarbį — į romėnų teisės išrutuliojimą, ir tai daugiausia ne dėl jos tiesioginės reikšmės, kiek dėl netiesioginės; nes ji tuo veikė teoriją, kad visiškai palenkė savo įtakai ekonominio gyvenimo praktiką, per ištisus istorijos periodus kaip senovėje, taip ir naujais laikais.

Nuomonės apie romėnų teisės santykiavimą su politinės ekonomijos istorija buvo panašiu būdu pasidalinusios, kaip ir nuomonės apie teisės ir ūkio santykiavimą apskritai. Jeigu, pavyzdžiui, Simonde de Sismondi pasisakė[1], jog romėnų teisėje nėsą jokių, ar beveik jokių ekonomiškai - mokslinių pažiūrų pėdsakų, tai vėlesnių laikų autorius, Paulius Oertmann kalba tiesiog apie „Corpus Juris Civilis tautos ūkio mokslą“[2], nors ir pažymi, kad čia nereikia manyti apie tikrą „sistemą“. Panašiu būdu jau anksčiau W. Endemann stengėsi išsunkti „politinės ekonomijos principus“ iš Corpus Juris Canonici[3], taip pat pažymėdamas, jog čia gali būti kalba ne apie ekonominę sistemą, bet daugiausia tik apie „ekonomines pažiūras“, ar, tikriau, „apie pažiūras, turinčias ekonominės reikšmės“.

Tačiau kanoniškoje teisėje dalykai atrodo kitaip. Romėnų civilinė teisė stengiasi iš teisės, kaip tokios, visiškai išimti iš vienos pusės viską, kas grynai etiška, iš antros — grynai ekonomiška, taip, kad belieka tvarkos sąvoka savo formaliniame grynume. Ne todėl, kad romėnai būtų norėję tuodu faktoriu ir jų reikšmę tautos gyvenimui visiškai paneigti, bet jie žiūri į juos, kaip į savarankiškas sferas, nieko bendra neturinčias su teise tikra žodžio prasme. Visai kitaip vėlybesnėje kanonų teisėje. Joje pasireiškia, atbulai, etiškai - religinių, teisinių ir ekonominių pažiūrų mišinys. Todėl tai čia tikrai galima kalbėti apie „ekonominius principus“, kurie, žinoma, priklauso nuo aukštesnių etikos pažiūrų ir todėl nesudaro savarankiškos sistemos. Priešingai, romėnų civilinėje teisėje

---

1 *Simonde de Sismondi,* Nouveaux Principes de l'économie politique, 1819, Livre I, chap. 3.

2 *Paul Oertmann,* Die Volkswirtschaftslehre des Corpus Juris Civilis, Berlin, 1891.

3 *W. Endemann* „Die nationalökonomischen Grundsätze der kanonistischen Lehre“, Jena, 1863, 4 p.

daugiausia galima kalbėti apie ekonomines prielaidas, kurios atsispindi teisėje ir kurios turi būti atsektos analizės keliu, jeigu tik jos nėra semtinos iš kitų šaltinių. Visi bandymai daugiau iš šios medžiagos „išsunkti“ turėjo tad būti nesekmingi. Tarp kitko nereikia čia pamiršti, kad ir ekonominiuose pamatuose vyko nuolatinė istorinė transformacija.

Justiniano Kodeksas nėra romėnų teisė kaip tokia, bet, kaip tai pabrėžė Lassalle[1], tai yra romėnų teisė savo paskutinėje formoje, pergyvenusi ilgą rutulojimosi laikotarpį.

Didžiausiu romėnų nuopelnu visuomet buvo laikoma tai, kad jie, — priešingai graikams, kurių teisė visiškai sutapo su politika, — atrado civilinę teisę, griežtai ją atskyrė nuo valstybinės ir šį skirtumą iškėlė į principą. „Graikui atrodė visai natūralu, kad atskiras asmuo santyky su valstybe yra beteisis. Iš šito požvilgio Platono siūlomasis moterystės ryšių ir privatinės nuosavybės panaikinimas negalėjo graikui atrodyti keistas. Jis matė jame tik konservatišką jame vyraujančių politinių minčių įgyvendinimą. Romėnui niekumet nebūtų į galvą atėję, kad toks panaikinimas būtų galimas“. Šiais žodžiais Wilhelmas Arnold[2] vykusiai išreiškė charakteringą skiriamąjį požymį. Valstybinė teisė ir civilinė teisė Romoje yra lygiagrečios savarankiškos sferos, turinčios savas veikimo sritis. Šis atskyrimas buvo labai svarbus tautos ūkio gyvenime. Jis įkūrė nepriklausomas individualines veikimo ir nuosavybės sferas, kurios tam tikrais atvejais galėjo būti ir priešginu valstybei. Mokslui jis padarė įtakos ta prasme, kad „politika“ tuojau suskilo į dvi dali, į viešosios teisės mokslą ir į privatinės teisės mokslą (jus publicum, quod statum rei Romanae spectat: ius privatum, quod ad singulorum utilitatem pertinet); abi įgijusios bendrą „teisės mokslo“ vardą. Vėlybesniais laikais nebent tik kiek svyruota, kuriai iš šių dviejų dalių reikia teikti pirmenybės. Pažiūra čia keitėsi sulig autorių nusistatymais. Individualistinė 17-jo ir 18-jo šimtmečio natūralinės teisės filosofija kėlė į pirmą vietą civilinę teisę, o viešąją teisę ji mielai būtų visiškai paneigusi. Šioji pažiūra vėl atsispindi ekonominėje srityje, būtent, fiziokratų sistemoje. Adomas Smith'as, apie kurio teisių

---

1 *Ferdinand Lassalle*, System der erworbenen Rechte, 2 Aufl., Leipzig, 1880, Bd. II, S. 471.

2 *Wilhelm Arnold*, Kultur und Recht der Römer, 1868, 58 p.

mokslą žinome jau iš ankščiau minėtų C a n n o n' o išleistų paskaitų užrašų, pirmon vieton kėlė, atbulai, „public jurisprudence“, antroje vietoje palikdamas „private law“. Tai nėra nereikšminga įvertinimui tų pažiūrų, kurias Smith'as savo veikale „Tautų turto tyrinėjimas“ paskelbė.

Romėnų civilinė teisė, tokia, kokia ji mus pasiekė, yra, kaip jau pastebėta, trečiojo luomo teisė, buržuazijos teisė. Tai daugiausiai imperatorių gadynės teisė. Greta absoliutiškos imperatoriaus ir princeps galios, buvo absoliutiška tėvo galia šeimos sferoje.

Griežčiausiai šis charakteris pasireiškia daiktų atžvilgiu. Jokia kita tauta neėmė taip absoliutiškai privatinės nuosavybės sąvokos (dominium ex jure Quiritium), kaip romėnai. Tas pats pasireiškia daikto naudojimo ir piktnaudojimo (jus utendi et abutendi) teisėje, taip pat ir daiktu laikomų vergų atžvilgiu, nors tie pastarieji santykiai ilgainiui buvo pasitaisę. Čia, žinoma, nereikia praleist nepastebėjus to fakto, kad šią sustingusią teisę gyvenimo tikrybėje žymiai atsvėrė ir taisė papročiais. Tik todėl, kad papročiai romėnuose buvo taip galingi, tik todėl romėnai galėjo be didelės žalos tautai privesti teisę ligi kraštutiniausių formalinių konsekvencijų. Šis priešingumas viešai gavo pasireikšti abejuose vyriausiuose valdininkų pretoriaus ir cenzoriaus tarnybiniuose savumuose. Šitas vyraujantis dualizmas, kuris buvo persunkęs visą senosios Romos gyvenimą, vėlybesnėje romėnų civilinės teisės recepcijoje dažnai būdavo išleidžiamas iš akių. Buvo perimama vien tik teisė ir pamirštama jos atitinkantis narys — papročiai. Tik tuo būdu galėjo taip atsitikti, kad mūsų dienomis romėnų civilinė teisė yra panaudojama ar, tikriau sakant, piktnaudojama, kaip parama tai eksploatacijos sistemai, kur žmogus žiauriausiai išnaudoja žmogų, sistemai, kuri ilgainiui sukėlė visuotinį pasipiktinimą. Kaip blogai buvo suprasta tikroji „romėnų teisės dvasia!“[1].

Ekonominiu atžvilgiu įsidėmėtina štai kas.

Kaip visos tautos, taip ir romėnai, pradėjo naturaliniu ūkiu. Tačiau jie anksčiau už kitas kutūringas tautas pradėjo vartoti pinigus ir piniginė prekyba pakeitė naturalinius mainus. Pirmą kartą jie pradėję vartoti savąsias monetas, kaip sako

---

[1] Plg. *R. v. Jhering,* Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwickelung, 4 Anfl., 1878.

M o m m s e n[1], maždaug laikotarpy nuo S e r v i j a u s T u l l i j a u s iki dvylikos lentelių. Drauge su atskirais romėnų išsirutuliojimo laipsniais keitėsi ir valiutinis metalas; šiuo atžvilgiu užsienio prekyba pravesdavo kelią vidaus prekybai. „Romėnų pirklys ilgą laiką skaičiavo sidabro svarais, tuo tarpu, kai oficialinė moneta tebebuvo varinis asas. Paskutiniame respublikos šimtmetyje pirklys skaičiavo pagal aukso svorį, tuo tarpu valstybė iki tam laikui mušė tik sidabrines monetas. Tuo būdu Roma du kartu keitė savo pinigus, nuo varinio pinigo pereidama į sidabrinius ir nuo sidabro į aukso valiutą. Kiekvienas iš tų periodų pažymi kartu ir atskirus politinės istorijos ir civilinės teisės skyrius. Sidabro valiutos įvedimas buvo susijęs su Italijos užkariavimu ir santykiavimu su Graikais, aukso valiuta atsirado imperijos gadynėje per pasaulinės Romos galybės laikotarpį. Varinių pinigų periodą atitinka senosios romėnų tautinės civilinės teisės nuostatai, sekamasis periodas — perėjimas į laisvesnes formas, trečiasai — romėnų prekybos santykių performavimas į pasaulinę teisę. Romėnų prekyba, žiūrint jos kilmės, galėtų būti suskirstyta į vario, sidabro ir aukso laikotarpius (A r n o l d)[2]

Visa tai liečia betgi tik viena iš dviejų pinigo sąvokų, būtent, jo reikšmę, kaip viešojo vertės mato arba valiutos. Romėnų teisė pinigo sąvoką supranta plačiau, negu A r i s t o t e l i s, kuris tenorėjo pripažint pinigui tik negyvo vertybės mato prasmę, nors tai ir buvo kiek priešinga jo laikų praktikai. Romėnų supratimu, pinigo sąvoka apima visokias pinigines vertybes, kaip tai galima matyti iš Hermogeniano definicijos: „pecuniae nomine non solum numerata pecunia, sed omnes res tam soli quam mobiles et tam corpora quam iura continentur". Todėl romėnų teisė negalėjo priimti visiško pinigų beprocentiškumo (kaip tai darė Aristotelis), nors pažiūros į procentus ir jų pateisinimą keitėsi. „Romėnai, sako Arnold, — nežiūrint kai kurių svyravimų „labai senai jau pažinojo palūkanas ir vėliau greta sutartųjų palūkanų pastatė įstatymo numatytąsias (quae ex officio iudicis praestantur)... Visiškai teisingai romėnai stato palūkanas, kaipo civilinius vaisius, greta naturalinių vaisių, analogiškai, kaip nuomos mokestį; palūkanas jie aiškina, pasigaudami etimologinio žodžių panašumo, kaip atlyginimą už

---

1 *Mommsen,* Geschichte des römischen Münzwesens, 1860, 169—176 p.
2 nur. viet. 245 p.

svetimų pinigų naudojimą (usus aeris crediti); jie netgi pripažįsta naturalinę prievolę mokėti palūkanas ten, kur jos iš anksto nebuvo sutartos, jei jau teisė nenustato legalinės palūkanų prievolės, kaip štai, palūkanos atidėtojo mokėjimo atveju, arba palūkanos nuo pirkimo kainos, prekių tradicjai įvykus".[1]

Tuo nenorima pasakyti, kad jie būtų jau suvokę palūkanų esmę, visą jų turinį. Ūkio gyvenimas nebuvo dar pakankamai išsiplėtojęs. Kreditas, su kuriuo palūkanų sąvoka ankštai rišasi, visiškai išsirutuliojo vos mūsų laikais; tuomet dar tebūta tik jo užuomazgos, nors paskolų operacijos buvo labai išsiplėtusios. Romėnams tebuvo žinomi kredito santykiai vien kaip asmeninės paskolos, bet kapitalo perleidimas ūkio gamybos praplėtimo reikalui jiems buvo visiškai nežinomas, nes tuomet dar nebuvo to industrialinio gyvenimo, kurį pagimdė mūsiškis mašinų amžius.

Štai drauge apibrėžia ir romėnų teisės vaidmenį, atgyjant jai viduramžių pabaigoje. Atgaivintosios romėnų teisės užtekdavo tol, kol reikėjo germanų teisė, pritaikinta naturalinio ūkio sąlygoms, pakeisti pinigine teise, kuri atitiko anų dienų ūkio santykiavimą. Tačiau, kai ilgainiui ūkio gyvenimas ėmė sparčiau plėstis, romėnų teisė nebegalėjo suskubti jį vytis; tuomet tai atsirado reikalas kurti naują teisę, kurios formavimosi laikotarpį mes dabar gyvename.

Jeigu romėnų teisė ir nebuvo kapitalistinė teisė modernine prasme, tai vis tik ji buvo kapitalistinė teisė senesne, siauresne prasme ir kaip tokia sudaro griežtą priešingybę darbo teisei, kurios siekiama mūsų dienomis. Namų ūkio įmonės vedimas neatrodė romėnams darbu ir to veikimo vaisiai nebuvo laikomi atlyginimu. Į kiekvieną pajamą buvo žiūrima, kaip į nuosavybės vaisių, kaip į „fructus", kuris atsirado naudojant vergų darbą ir taikant jį daiktams (kilnojamiems ir nekilnojamiems). Kaip politikos srityje dominavo svetimų kraštų užkariavimas, taip ir romėnų ūkio srityje, pelnymosi veikloje, viešpatavo sąvoka prisisavinimo prievartos keliu, užvaldymo — „rapere" ir „occupare". Čia visur gludi pamate grobimo, arba, kaip šiandien sakoma, išnaudojimo principas. Asmens nuosavybe yra laikomas kuris nors dalykas ne todėl, kad tasai asmuo pagamino tai, ko pirmiau nebuvo, bet todėl, kad jis turi jėgos tą dalyką nuolatos laikyti savo val-

[1] Ten pat, 299 p.

džioj. Tuo būdu romėnams trūko ekonominės darbo sąvokos modernine prasme. Visai teisingai nurodo Arnold'as, kad „darbo“ jie nevadindavo giminingos šaknies žodžiu „labor“, o tik daugiskaitos lytimi „operae“, kadangi tas žodis techniškai reiškia vergų darbą (servitus operarum), nes juk ir kiekvienas fizinis darbas buvo laikomas vergišku. Šiuo atžvilgiu moderninis ūkis praaugo romėnų būklę, ir reikia sutikti su Oertmann'u, kai jis, baigdamas savo knygą apie corpus juris civilis ekonomines doktrinas, sako: „Kol einasi tik privatinio ūkio elementu, individo teisės sritimi, tol romėnų teisė puikiai atlieka savo uždavinį. Tačiau greta individualinio kyla, kaip lygiateisis faktorius, socialinis momentas, ir verčia ieškoti moderniškesnės, labiau atitinkančios laiko dvasią, ūkio doktrinos. To mums negali duoti romėnų teisė, susidėjusi visiškai kitokiomis socialinėmis aplinkybėmis. Jei negalima atskirų individų interesų aukoti socialistinėms idėjoms, tai iš kitos pusės, reikėtų visomis jėgomis stengtis organiškai sujungti šiuodu momentu, sukuriant iš jų aukštesnį vienetą“. Šiais žodžiais mūsų amžiaus padėtis romėnų teisės atžvilgiu yra tikrai vykusiai apibūdinta. Šia prasme taip pat reikėtų sutikti su Oertmann'u, kai jis sušunka: „Tik nedėkingumas gali pamiršti, kaip be galo daug mes turime būti jai dėkingi!“ Daugausia naudos iš jos turėta, būtent, metodikos srityje.

Dažnai buvo keliamas klausimas, kas sudaro tas amžinas, nepraeinamas romėnų jurisprudencijos savybes, ir atrasta, kad tai yra sąvokų formulavimo tikslumas, įstabus sugebėjimas operuoti abstrakcija. Savigny ta prasme į padanges kėlė romėnus, pareikšdamas: „Galima neperdedant tvirtinti, kad jie sąvokomis skaičiavo“. Tai yra teisinga, ir jei ši savybė vėliau išsigimė į gryną formalizmą ir žaidimą sąvokomis, tai vis dėlto negalima ginčyti, kad ištisi amžiai mankštino savo mąstymą romėnų civilinės teisės distinkcijomis, o tuo pasinaudojo paskum ir kiti mokslai. Hobbes pritaikė vėliau tą metodę valstybinės teisės sričiai. Jo supratimu, mąstyti ir skaičiuoti yra tas pats. Quesnay perkėlė ją į ūkio sritį ir savo „tikslia“ metode tapo politinės ekonomijos kūrėju. Savo veikalą „Le droit naturel“ (1765), kuriame jis aiškina savo teisės supratimo pagrindinius dėsnius, jis pradeda posakiu, kad visų pirma reikia surasti tikra naturalinės teisės definicija. Toliau jis duoda visą eilę senų definicijų, norėdamas parodyti jų netinkamumą ir teikia naują, tikslesnę. Tik po to jis imasi

svarstyti savo medžiagą. Jo metodė, lygiai, kaip ir Hobbes'o, yra visiškai abstraktiška ir neistoriška. Savo traktate apie „Kinų despotizmą“ (1767), kuriame jis išdėsto savo bendras valstybines pažiūras ir pasisako esąs teisėtojo arba apšviestojo absoliutizmo šalininkas, jis tiesiog perspėja, kad teisės pagrindai esą neturi būti iš istorijos imami[1]. Istorija esanti chaosas, iš kurio negalima esą pasisemti jokių tvarkomųjų sąvokų. Savo veikale „Tableau économique“ jis iškėlė iki aukščiausio laipsnio skaičiavimą sąvokomis, vartodamas aritmetiškai geometrinius dydžius.

Visiškai skirtinga, bet vėlgi kai kuriose vietose ir giminninga, yra toji pozicija, kurią užėmė Adomas Smith'as romėnų teisės atžvilgiu. Jo civilinės teisės moksle berods ne kartą randame nurodymų į Justiniano Kodeksą: tai gana nuostabu, nes jis buvo pilietis tos valstybės, kurioje romėnų teisė iki šiai dienai nėra perimta. Tiktai būdas, kuriuo jis tą teisę į savo sistemą įveda, yra visiškai kitoks negu Quesnay Adomas Smith'as čia laikosi istoriškai - filosofinės metodės, kaip ir savo „Moralinių jausmų teorijoje“. Priešingai Quesnay, jis vadovaujasi tuo dėsniu, kad civilinė teisė pareinanti nuo atskirų tautų kultūrinės būklės bei politinės santvarkos, ir atbulai. Tatai jis bando įrodyti istoriniu teisės palyginimo keliu. Jis beveik būtų galima pavadinti „istorinės teisės mokyklos“ pranokėju. Čia jis sekė Montesquieu, kurį Quesnay griežtai smerkė dėl jo tariamai netikusios metodės. Čia ne vieta plačiai apie tai kalbėti. Bendru valstybės teisės atžvilgiu tebūnie dar paminėta, kad Adomas Smith'as teikė pirmenybę Anglijoj gyvavusiai „mixed government“ formai, kuri turėjusi savyje visų ankstybesnių sistemų sudėtines dalis. Tuo būdu ir čia jis neatsisako nuo savo sintetinės pasaulėžiūros. Jis beveik visiškai vengia definicijų ir matematinių pavyzdžių, kuriems Quesnay tiek daug svarbos priskirdavo.

Romėnų teisė buvo didžiausias romėnų kultūros istorijos kūrinys. Ji pilnai susiformavo tuo tautos gyvenimo laikotarpiu, kuris paprastai yra laikomas tos tautos smukimo periodu. Vis delto ji nesugebėjo sulaikyti tautos žlugimo. Nuostabiausias tačiau dalykas yra tas, jog juo arčiau galo, juo daugiau ūkio būklė įgydavo naturalinio ūkio pobūdžio, panašiai, kaip tai buvo ankstybiausiose romėnų istorijos epochose. Tuo bū-

---

1 **Oeuvres de Quesnay, p. 641.**

du tauta senatvės amžiuje, kaip tai paprastai esti ir individualiniame gyvenime, atkrito į vaikystės būseną.

Dėl senatviško susilpnėjimo valstybė galiausiai ir pasibaigė. Germanai tiesiog paveldėjo jos palikimą. Kaip nebuvo labai garbingas valstybės galas, taip ir palikimo dalinimasis. Tai priklauso jau kitai gadynei.

Viduramžiai.

1. Įvadas.

Vadinamieji viduramžiai, mūsų padalinimu, taip pat priklauso prie politinės ekonomijos priešistorinio laikotarpio. Tačiau jų dėstymas turės būti kitoks, negu „senovės". Tai, ką bendru sutarimu, kurio pradžia siekia XVII šimtmetį, esame pratę vadinti viduramžiais, iš tikrųjų, kaip čia pakartotinai pabrėžiame, nėra koks vidurys nei žmonijos plėtojimos apskritai, nei germanų kultūros periodo atskirai. Viena — patys vadinamieji viduramžiai skirstosi į visą eilę kylančių ir smunkančių kultūros ciklų, kurie kartais turi savo viduramžius ir tt.; ir nieks nežino, kaip ilgai tokie ciklai gali ateity besikartoti. Antra — tariamieji viduramžiai, iš tikrųjų, tesudaro ankstyvą germanų kultūros laikotarpį, vadinas, dabarties akimis žiūrint, jie greičiau gali būti laikomi mūsų kultūros senove, bent didelė jų dalis. Ir jeigu iki šiol tiriant vadinamąją senovę galima buvo tenkintis literatūrinių paminklų vaizdavimu, paliekant nuošaliai gyvenimo faktus, — tačiau su sąlyga, kad visiškai suprasti skelbiamas idėjas tegalima surišus jas su ta aplinka, kurioje jos gimė ir kuriai darė įtakos, — tai dabar tokios dėstymo metodės jau nebepakanka. Kadangi tyrinėjant viduramžius — ne taip, kaip tariamoj senovėj, kuri neturi mums tokios reikšmės — jau betarpiškai liečiami mūsų ekonominio ir socialinio plėtojimos pamatai, iš kurių išaugo visas vėlesnis visuomenės rūmas, tai tenka atsižvelgti ir į empirinę medžiagą. Empirika turi savo sistemą, paremtą tam tikrais dėsniais. Mes dar ir todėl turime atsidėję tirti savo tautos ūkio pirmykštę būtį, kad, kaip vėliau pamatysime, ne tik įvairios, dar naturalinio ūkio sukurtos, sąvokos vėliau atgimsta ekonominėj literatūroj, bet ir naujausia socialinio plėtojimosi fazė, kaip ją piešia socializmas, leidžia spręsti apie palinkimą į seniausias kultūrines formas. Pranašaujamoj ateities komunistinėj tvar-

koj, jos žymiausių skelbėjų tvirtinimu, nebūsią pinigų. Tai, žinoma, nereiškia, kad žmonija grįšianti į pirmykštę būtį. Priešingai, aukščiausias plėtojimos laipsnis turi sutapti su žemiausiu, pasiekusiu savo aukščiausios tobūlybės.

2. Pirmykštė visuomenės kultūra.

Kaip antikos tautų, taip ir germanų kilimą gaubia tiršti rūkai. Tai nekliudė tačiau, aiškinant tų tautų pradžią, kurti visais laikais įvairių hipotezių tiek tikybos, tiek filosofijos srityse. Viename tų hipotezių ašigaly matome rojaus būtį, kuri su laiku staigiai ar laipsniškai smunka, kitame — tolydinį žmonijos plėtojimąsi nuo gyvulio iki dabartinio kultūros lygio su utopišku galutiniu tikslu. Platonas ir stoikai, kartu su žydų-krikščionių tikyba, laikėsi pirmosios pažiūros. Epikuras ir jo mokykla, čia tenka pažymėti ir romėnas Lucretius, atstovavo antrajai. „Naujųjų amžių“ laikotarpy šią problemą vėl iškėlė Hugo Grotius. Savo pirmykštės būties moksle, prie kurio prišliejo ir savo prigimtinės teisės teoriją, jis laikosi vidurio. Vėliau tas dvi priešingas kraštutines pažiūras formulavo Hobbes ir Rousseau. Hobbes pirmykštėj būty, kada dar nebuvo valstybės, temato egoistinę „kovą visų su visais“ ir iš to veda valstybinio absoliutizmo reikalingumą. Rousseau pirmykščio žmonių gyvenimo gerovę aiškina gera žmogaus prigimtimi, kurią sugadinęs nuosavybės principu paremtas monarchizmas; iš to jis daro išvadą, kad reikia grįžti prie demokratinės respublikos, kaip padaro „visuomenės sutarties“, kuri turi pakeisti „pavergimo sutartį“. Pasak Hobbes'o, visuomenės plėtojimosi pradžioj buvusi privatinė nuosavybė, pasak Rousseau — visuomeninė nuosavybė.

Quesnay ir Adomas Smith'as taip pat sukūrė savo pirmykštės būties doktrinas, su kuriomis vėliau mums teks arčiau susipažinti; jų pažiūros labai artimos Hugo Grotiui, tik fiziokratų sistemos kūrėjas yra labiau linkęs į Rousseau pažiūras, tuo tarpu kai skotų moralė filosofija labiau susijusi su Hobbes'u; tai turėjo įtakos ir jų politinės ekonomijos sąvokoms.

Visos šitos konstrukcijos yra fantastiškos, ir dabar jau nieks į jas rimtai nežiūri. Užtat dabartiniu metu šioj srity daromi tikslūs tyrinėjimai, kurie stengiasi atstatyti pirmykštės

būties vaizdą, tiriant išlikusias iki mūsų dienų laukines tautas, lyginant jas tarpusavy ir jų dabartį su praeitimi.

Akstiną tam bus davęs B a c h o f e n, išleidęs 1861 metais savo veikalą „Das Mutterrecht". Jo teorija, kurią vėliau papildė savo veikale „Ancient Society" (1877) amerikietis M o r g a n, ilgus metus tyrinėjęs indėnų giminės, irokezų, gyvenimą, apima tik šeimos santykius, neliesdama ekonominio gyvenimo; tai yra charakteringa visiems tyrinėjimams, kurie ikišiol buvo daromi. Tai, kas šiuo reikalu buvo pasakyta E n g e l s'o ir M a r k s'o jų bendrame veikale „Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė"[1] nėra nei labai gilu, nei paremta savarankiškais tyrinėjimais.

Pasak Bachofen'o, visuomenės plėtojimosi pradžioje buvusi būklė, kurią jis vadina h e t e r i z m u, t. y. visų vienos hordos vyrų ir moterų laisvas lytinis bendravimas. Kadangi tokiomis sąlygomis tikrai galima nustatyti tik vaiko motiną, o ne tėvą, tai iš to išeina, kad seniausi giminystės ryšiai buvo vaiko su motina ir seniausia valdžios forma — motinos valdžia. Tuo būdu, hordoje pirmauja moteris, o ne vyras, ir Bachofen tai vadina m o t i n o s t e i s e. Kolektyviškas jungtuves atitinka kolektyviškas ūkio vedimas moters vadovybėje. Privatinės nuosavybės dar nėra. Bendruomenė, kaip ir gyvuliai, minta pati pasitiekdama sau maisto, kurį randa aplinkinėje gamtoje. Pamažu auga turtas, o su juo prasideda socialinė diferenciacija, kuri, pasiekusi tam tikro laipsnio, padaro visišką visuomenės santykių perversmą. Privatinė nuosavybė teikia paveldėjimo teisei vis ryškesnio individualinio pobūdžio. Savininkui atsiranda reikalas turėti neginčijamą įpėdinį, kuriam jis galėtų palikti savo turtą. Kartu su tuo atsiranda ir monogamijos principas, perėjęs visą eilę tarpinių fazių. Viena iš tokių fazių yra „vyriausios žmonos" institutas, šalia visos eilės sugulovių, kas vietomis dar ir dabar pasitaiko rytuose. Pagaliau įsivyravo griežtai monogaminių jungtuvių forma, o su ja ir absoliutinis privatinės nuosavybės pripažinimas. Tokia pat tvarka vyksta šeimoje ir valdžios perėjimas nuo moters vyrui: motinos teisės vietoje atsiranda t ė v o t e i s ė. Absoliutinę vyro laisvę atitinka visiškas žmonos pavergimas. En-

---

[1] Stuttgart 1884. Čia nurodomą literatūra plg. su *Ludwig'o Stein'o* veikalo „Die soziale Frage im Lichte der Philosophie" skyriumi „Die Urfamilie und ihre Entwickelung", Stuttgart, 1897.

gelsas ir Marksas būsimoj komunistinėj tvarkoj žadėjo vėl moters išlaisvinimą. Privatinės nuosavybės panaikinimą atitinka moderninės šeimos panaikinimas. Ir viena ir antra, būdamos „istorinės kategorijos", yra kintamos.

Pastaruoju laiku buvo padaryta daug priekaištų šiai, be abejojimo, sąmojingai teorijai, kuri gan ilgą laiką viešpatavo moksle beveik nesukeldama ginčų. Ne be pamato buvo nurodoma į tai, jog analogija su gyvulių pasauliu dar nereiškia, kad žmogus būtinai turėjo būti bandos gyvulys: gyvenimas poromis tenai pasitaiko bent taip pat dažnai, kaip ir lytinis bendravimas gaujose. Kaip ten bebūtų, vis dėlto yra tikra, kad toji grynai individualistinė būklė, kurią stato ekonominės kultūros pradžioje moderninė politinė ekonomija ir ypač Adomas Smith'as, pas kurį nuo pat pirmųjų pradžių kepėjas varo mainus su mėsininku, tėra lakios fantazijos padaras. Amžinu Laveleye nuopelnu liks tai, kad jis ryškiai parodė, jog seniausios nuosavybės ir ūkio formos visur turėjo bendruomenišką pobūdį[1], nors ir ne absoliutinį. Mums čia svarbu nustatyti, kokioj plėtojimosi stadijoj buvo germanai, kada persikėlė į Europą. Karol'is Lamprecht'as bandė tą dalyką nušviesti savo mažame rašte „Zur Sozialgeschichte der deutschen Urzeit"[2], šais žodžiais sutraukdamas jo turinį: „Remiantis svarbiausiais ir vieninteliais pilnais frankų teisės šaltiniais, galima pasakyti, kad kova tarp motinos ir tėvo teisės tik apie šeštą amžių buvo baigta tėvo teisės naudai; nuo to laiko įsivyrauja patriarchalinė šeima. Buvusi prieš tai istorijos gadynė ištisai pasižymi kova tarp tėvo ir motinos teisės; tada viešpatavo nepastovios ir maišytos tėvo ir motinos giminių teisių sistemos". Tikrai žinoma, kad germanų giminės savo įsiveržimo į Europą metu jau nebuvo tokios „laukinės", kaip, sakysim, Amerikos raudonodžiai. „Tai buvo — sako Felix Dahn[3] — didelių ir taurių gabumų tauta, kurios kultūra nors ir buvo nesudėtinga, dar tik „prieškultūris", palyginti su tolimesniu plėtojimos, tačiau toli gražu ne pirmykštė; ją galima lyginti su

---

[1] *Emile de Laveleye,* De la propriété et de ses formes primitives, 1874, vokiečių vertimas — Karl'o Bücher'io „Das Ureigentum", Leipzig, 1879.

[2] Tübingen 1889. Plg. taip pat Karl Lamprecht, Deutsche Geschichte, Berlin, 1891, 1 t., I kn., 1 sk.

[3] „Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker", Berlin, 1881, 1 t., 31 p.

Homero eilių ellinais... Jie buvo „barbarai", bet vis dėlto žmonės, galintieji labai sėkmingai tobūlinti ir plėsti savo visai savotiškus gabumus svetimos aukštesnės kultūros įtakoje".

Mums trūksta medžiagos šio „prieškultūrio" ekonominei sistemai aprašyti. Tiek tėra žinoma, kad tai buvo klajoklių kultūra. Klajodami germanai traukė su savim vežėčias ir gyvulius — savo gyvenimus ir mantą. Visa tai, žinoma, turėjo šeimos arba namų ūkio pobūdį. Tai buvo pirmykštis naturalinis ūkis[1].

Adomas Smith'as savo „Tyrinėjimo" penktos knygos pradžioje bandė nupiešti anų laikų būklės vaizdą. Visų pirma, jis skiria medžioklių tautas nuo daug aukščiau pakilusių piemenų tautų. Pirmosios nepažįsta beveik jokios nuosavybės, „jos neturi nei valdovų, nei valstybės". Kitaip su piemenų tautomis, kurios jau gali sukrauti gan žymų turtą gyvuliais. Šioj „antroj žmonių bendrumo stadijoj" atsiranda turtų nelygybė, kuri yra reikalinga organizuoto teisių gynimo teismo keliu, o tuo pat ir valstybės, kad apgintų turtingesniųjų turtą nuo vargingesniųjų pasikėsinimo. Čia jau yra tam tikras karo reikalų tvarkymas, būtent, milicijos pavidalu. Jeigu medžioklių tauta niekados nėra pavojinga kaimyninėms civilizuotoms tautoms, tai to negalima pasakyti apie piemenų tautas. Istorija žino nemaža pavyzdžių, kurie tai patvirtina. Žymiausias iš jų bus romėnų valstybės suardymas, įvykdytas piemenų tautos — germanų. Toliau Smith mini atitinkamus Thukydido pasakojimus apie senovę. Jis šiaip apibūdina piemenų tautų (klajoklių) ekonominį gyvenimą, kuris yra ankštai susijęs su karo reikalų tvarkymu. „Tokios tautos paprastai neturi pastovių būstinių, jos gyvena arba palapinėse, arba tam tikru būdu

---

[1] Gan smulkų „pirmykščio ūkio" tyrinėjimą duoda K. Bücher savo knygoje „Die Entstehung der Volkswirtschaft" (3 leidimas 1901) skyriuose „Der wirtschaftliche Urzustand" ir „Die Wirtschaft der Naturvölker". *Gustav Schmoller* savo „Grundriss der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre" (1900) suvedė svarbesnius pirmykštės šeimos tyrinėjimų rezultatus (II knygos 1 sk. „Die Familienwirtschaft"). Smulkesnių nurodymų apie šio klausimo literatūrą galima rasti *Ludwig'o Stein'o* „Die soziale Frage im Lichte der Philosophie" (1897) pirmame skyriuje „Urformen des Gemeinschafts- und Gesellschaftslebens". — Betarpiškame sąryšy su Adomo Smith'o pirmykštės būties mokslu, pirmykščio ūkio problemą tyrinėja *Sartorius von Waltershausen* savo kūriny „Die Entstehung des Tauschhandels in Polynesien". (Zeitschrift für Wirtschaftsgeschichte u. s. w. 4 t., 1896).

dengtose vežėčiose, kurios lengvai gali būti pervežamos iš vienos vietos į kitą. Visa giminė keičia savo gyvenamąją vietą, atsižiūrėdama į metų laiką arba į kitas aplinkybes. Nuganę vienoj vietoj pievas, jie keliasi į antrą, paskum į trečią. Sausais metų laikais jie laikosi upių krantų, drėgnais—ieško pakilesnių vietų. Kada tokia tauta traukia į karą, kariai nepalieka savo bandų bejėgių senių, pačių ar vaikų priežiūroje, nes seniai, pačios ir vaikai negali likti be gynėjų ir be maisto; visa tauta, jau taikos metu pripratusi prie klajoklių gyvenimo, karui ištikus, lengvai palieka savo gyvenamas vietas. Jeigu šį kartą klajonės tikslas ir yra kitas, tai gyvenimo būdas pasilieka maždaug tas pats, ar tauta keliasi kaip kariuomenė, ar kaip piemenų bendruomenė. Visi kartu traukia į karą, ir kiekvienas daro ką išgalėdamas" ir t. t.

Rašydamas tai, autorius, matyti, bus pasinaudojęs dar Strabo, Cezario ir Tacito pasakojimais apie germanų giminių gyvenimą. Bendrai imant, šį aprašymą galima laikyti teisingu, nors smulkesnio ano meto gyvenimo vaizdo jis ir nesuteikia.

Tenka dar paminėti, kad ir Quesnay[1] tarp kitko skiria medžioklių tautas (prie kurių jis priskaito taip pat žvejų tautas) nuo piemenų tautų, nors, jo manymu, ir vienų ir kitų ekonominio plėtojimosi laipsnis yra ankstyvesnis už žemdirbystės stadiją. Smulkesnio ano meto ekonominių santykių aprašymo, kaip Smith'as, jis neduoda.

3. Markės bendruomenės naturalinio ūkio sistema ankstyvaisiais viduramžiais.

Kada politinėj ekonomijoj kalbama apie natūralinį ūkį, — beje, šis vardas prigijo XIX amž. vidury Bruno Hildebrand'o dėka, — paprastai čia suplakama krūvon visa ekonominė būsena iki pinigų ūkio įvedimo. Tai visiškai neatitinka tikrovės. Tiek pinigų, tiek naturalinis ūkis turi įvairių plėtojimosi stadijų. Jis bus kitoks pirmykščiais nomadų (klajoklių) laikais, kitoks — sėslumo stadijoj, dar kitoks — feodališkai suskirstytoj visuomenėj. Būtų visai klaidinga manyti, kad naturalinis ūkis gali būti tik žemiausiame kultūros laipsny; kad tik ėmus kaimynams tarp savęs susisiekti, tuoj atsiranda pinigai, kaip mainų priemonė. Tokia, bendrais bruožais, buvo klasikinės politi-

---

1 „Oeuvres" 646 p.

nės ekonomijos pažiūra. Socialistų visai teisingai buvo prikišama, kad šioje konstrukcijoje klasikinė ekonomija daro šuolį iš pačios pirmykščios būties į aukščiausių formų pinigų ir kredito ūkį. Juk tokiomis sąlygomis visiems vadinamiems viduramžiams nebūtų vietos ekonominėj istorijoj ir teorijoj; ir tikrai, šios krypties ekonomistai tesitenkino trumpai vadindami viduramžius barbarų gadyne, kultūros istorijos pasukimu iš tikro kelio. Tačiau pasaulio istorijoje nieko neatsitinka be pakankamo pamato, tuo būdu, ir čia, kaip buvusi, pasilieka problema — išaiškinti viduramžių ūkio gyvenimo istorinę filosofinę prasmę ir surišti jį su vėlesnėmis ekonominėmis sistemomis.

Kaip jau buvome pažymėję, visų tautų, jų tarpe ir antikos[1], istorijos prasidėdavo naturalinio ūkio gadyne. Tačiau ilgą laiką šito nebuvo pastebima, nes anais laikais simbolis atstodavo raštą. Mūsų mokslas iki paskutinių laikų beveik išimtinai buvo paremtas rašytinais paminklais, ir tik neseniai imta naudotis ir kitais šaltiniais. Iš amžių kratinio bandoma ištraukti seno kultūros gyvenimo liekonos ir atstatyti iš jų kiek galima tikslesnis ano meto gyvenimo vaizdas. Tai ypatingai liečia senovines germanų įsikūrimo sąlygas tais laikais, kada jie galutinai apsigyveno tiek romėnų, tiek neromėnų Europos srityse.

Archeologai ir ekonomistai vienodu atsidėjimu naršo seną medžiagą. Žinoma, čia negalėjo likti neiškilę svarbūs ginčijami klausimai, dėl kurių mūsų laikais vedama smarki kova, kurioje dalyvauja beveik visų tautų atstovai.

Jeigu senesnė tyrinėtojų grupė, atstovaujama Waitz'o, Hanssen'o, Maurer'o, Gierke's ir Meitzen'o, prie kurių šliejasi belgas Laveleye ir rusai Vinogradov ir Kovalevskij, pamatine socialine forma laiko markės bendruomenę, paremtą visų narių lygybe, tai kiti, kaip prancūzas Fustel de Coulanges, anglai Seebohm ir Ashley, vokiečiai ir austrai G. F. Knapp, Richard Hildebrand, Sommerlad ir iki tam tikro laipsnio Inama-Sternegg, pasisako prieš tą pažiūrą. Fustel de Coulanges laisvą markės bendruomenę tiesiog pavadino „teutonu chimera“, anot kitų, ji esanti „paskutinė liekana romantiško istorijos supratimo, kuris yra linkęs žmonijos gy-

[1] Plg. Lexis, Str. „Naturalwirtschaft“, Handwörterbuch der Staatswissenschaften.

venimo pradžioje dėti aukso amžių". Senovės germanuose vyravęs ne bendruomenės, o viešpatavimo principas senovės romėnų prasme. Bendruomenės ūkis nebuvęs sengermanių socialinės santvarkos pamatinė žymė, jų ekonominis gyvenimas rėmęsis privatine žemės nuosavybe, kur žemės darbą dirbę vergai - svetimtaučiai, tuo tarpu kai ponai atsidėdavę karo menui ir politikai.

Jeigu ta pažiūra būtų ištisai teisinga, tai germanų kultūrą reikėtų laikyti betarpišku romėnų kultūros tęsiniu. Tačiau tada visi tolesnieji viduramžiai būtų visai nesuprantami. Negalima vėl sakyti, kad atlikti su dideliu atsidėjimu ir kruopštumu tyrinėjimai būtų visai klaidingi. Germanų bendruomenės principas, žinoma, visame savo grynume ten tegalėjo pasireikšti ir plėstis, kur germanai įsikurdavo iki tol negyventuose plotuose. Kad taip iš tikrųjų buvo, — nors ir ne tokia ideališka forma, kaip vaizdavo kai kurie tyrinėtojai, — visai neabejojamai išrodė paskutiniais laikais August Meitzen savo veikale „Wanderungen, Anbau und Agrarrecht der Völker Europas nördlich der Alpen"[1], nekalbant apie kitus šaltinius. Vis dėlto dar liko neišspręstų daug smulkesnių klausimų. Susidūrę su kitomis tautomis, germanai tapdavo jų viešpačiais. Jie arba išvydavo senuosius gyventojus, arba apsigyvendavo pastarųjų tarpe, pasidalindami jų turtą. Antruoju atveju, iš tokio mišinio, bus kilusios romanų tautos, pirmuoju — germanų tautybė išlikdavo gryna.

Maksim Kovalevskij savo veikale „Europos ekonominis plėtojimas iki kapitalistinių formų atsiradimo" lygina, kaip įvairios giminės darydavo tokius dalinimus. Geriausiai šiuo atžvilgiu ištirti burgundai, kurie V amžiaus vidury bus atėję Savojon ir pietvakarių Prancūzijon ne karu, o vietos gyventojų kviečiami apsaugoti nuo kitų germanų tautų. Nors bendroji taisyklė sako, kad „svečias" turi teisės į trečdalį pakvietusio šeimininko turto, burgundai, nepaisydami jos, pasigrobė du trečdalius žemės. Kolonų, gyvenusių toje žemėje, jie pasiėmė tik trečdalį. Tuo būdu romėnų savininkams liko trečdalis žemės ir du trečdaliai kolonų[2]. Miškai, sodybos, daržai ir pan. buvo padalinti iš pusės. Tokios pat dalybos įvyko vestgotų Galijoje, Ispanijoje ir kt.

---

[1] I tomas, W. Hertz, Berlin 1895.
[2] *Kovalevskij*, nur. viet. 5 sk.

Pradžioje germanai ir romėnai, kad ir šalimais gyvendami, neturėjo artimesnių santykių; mišrių vedybų (connubium) jų tarpe nebuvo. Kiekvieni turėjo savo atskirą teisę ir savo tam tikrą ūkio vedimo būdą. Seni gyventojai laikėsi romėnų teisės, vadinas, pinigų ūkio taisyklių; atėjūnai gyveno pagal savo teisės ir ūkio papročius. Tik po gan ilgo laiko skirtumai išsilygino: germanai perėmė senųjų gyventojų kalbą, o pastarieji — „barbarų" socialinio ir ekonominio gyvenimo santykius. Germanistai (germanų rasės grynumo šalininkai) dažnai sielojasi dėl to mišinio, iš kurio kilo romanų tautos. Pav. dar neseniai Breysig[1] kalbėjo apie germanų „aštrų ir baisiai staigų užnuodijimą". Kaip tik tos germanų giminės, kurios smarkiausiai puolusios seną imperiją ir sutriuškinusios romėnų viešpatavimą, anksčiausiai ir išnykusios, kaip nugalėti nugalėtojai. Vis dėlto čia jau perdaug gailaujama. Nauji etnologiniai padarai, kilę, kad ir ne visur, iš to mišinio atliko vėliau ne vieną svarbią misiją, dažnai didesnę už tų germanų giminių, kurios išsaugojo savo grynumą.

Ne visur germanai elgėsi taip švelniai su romėnų gyventojais. Imkime pav. alemanus.

400 — 450 m. Kr. gim., įsiveržę per Reiną Šveicarijon, jie su didžiausiu žiaurumu išvijo visus aliai vieno romėnus. Mes nežinome, kad čia būtų įvykusios kokios turtų dalybos[2]. Tuo jie išlaikė savo giminės grynumą. Ir todėl dar ir šiandien Šveicarijos alemanų apskritys yra svarbiausios, tiriant germanų kultūrą.

Ką galime dabar pasakyti apie senovės germanų m a r k ė s b e n d r u o m e n ė s organizaciją? Kalbėdamas toliau apie ją, vadovausiuos plačiuoju G i e r k e's veikalu „Das deutsche Genossenschaftsrecht"[3].

Ne taip, kaip dabar, kada atskiriems tikslams siekti steigiamos specialinės sąjungos, kada kiekvienas narys kiek tinkamas gali dalyvauti įvairiuose visuomenės junginiuose, — senoji markės bendruomenė buvo vienintelė organizacija v i s i e m s gyvenimo tikslams. Tai buvo tikybinė, kariškai - teisinė, ekonominė ir socialinė korporacija.

Ekonominiu atžvilgiu ji buvo uždara gaminamoji ir vartojamoji bendrovė: ji gamino tik tą, ką pati vartodavo ir var-

---

1 „Kulturgeschichte der Neuzeit", II t. 2 pusė, 1901, 697 p.

2 Plg. *Eugen Huber*, System und Geschichte des schweizerischen Privatrechts, IV t. 108 §.

3 Trys tomai, 1868-81.

tojo tik tą, ką pagamindavo jos nariai. Žinoma, pasitaikydavo ir kai kurių išimčių (pav. geležiai, druskai). Ir vis dėlto, markės bendruomenė nebuvo paprastas namų ūkis su pater familias priešaky. Ji dalinosi į visą eilę lygiateisių namų ūkių, kur viską lėmė bendrąja valia. Toji bendroji valia buvo visų gyvenimo santykių viešpats; tačiau priklausomybės laipsnis pareidavo nuo atskiros teritorijos juridinės ir ūkio struktūros. Kiekvienas markės narys, kaip toks, turėjo teisės į vieną d u b ą (Hufe, huoba, anot Meitzen'o nuo žodžio Behuf; kas kiekvienam pridera). Ši duba buvo jam kartu ir gamybos priemonė ir gyvenimo šaltinis; jos valdymas buvo lyg kokia viešа pareiga, už kurios tinkamą ėjimą savininkas turėjo atsakyti prieš visumą. Markės bendruomenės žemė dalinosi į tris arba keturias ūkio ir teisines juostas, nelygu bendruomenė buvo įsikūrusi — kaimu ar vienkiemiais. Atrodo, kad kaimų sistema turėtų būti senesnė, nes ji atitinka žemesnį žemės ūkio kultūros laipsnį. Kuriantis giminei k a i m u, pirmiausia atskirdavo aikštę aukoms atnašauti ir teismui daryti, ir aplink ją tarpą gyvenamiems namams. Tas ratas buvo labiausiai saugojamas, ir padaryti jame nusikaltimai buvo griežčiausiai baudžiami. Toliau ėjo antras aptvertas tarpas, kur buvo sodybos su ūkio trobesiais ir daržai. Šis tarpas buvo kiek mažiau saugojamas, ir padaryti jame nusikaltimai — lengviau baudžiami. Dar toliau buvo vadinamasis markės laukas (galolaukė, Feldmark). Čia buvo vedamas markės ūkis individualizuoto bendruomenės ūkio pamatais. Dirbamos žemės sklypai bendrovės būdavo perdalinami iš naujo per tam tikrą laiko tarpą, nelygu vartojama sėjomaina — vienų, dviejų, trijų ar daugiau metų. Markės laukas taip pat turėjo savo apsaugą. Galop, mažiausiai buvo apsaugota nepadalinta markės dalis, vadinamoji almendė (Allmend) arba bendroji markė (Gemeinmark), kurioje kiekvienas narys galėjo naudotis gamtos teikiamais vaisiais sulig savo reikalu.

Dubos turėjimas duodavo teisės naudotis tais keturiais markės teritorijos rėžiais, nuo kurių didumo, savo keliu, parėjo narių teisės. Labiausiai neliečiamas buvo gyvenamas butas, t. y. daugiausia priklausė nuo savininko jurisdikcijos. Savininko teisės jau buvo mažesnės kieme ir darže. Pav. klausimas, ar nužudymas žmogaus, įsibrovusio į svetimą sritį, priklauso šeimininko jurisdikcijos, buvo sprendžiamas iš to, kaip gulėjo lavonas. Jeigu nužudytojo galva gulėjo ant namų slenksčio,

šeimininkas, gynęs savo teisę, neturėjo atsakyti, priešingu atveju, jis atsakydavo už savo pasielgimą prieš bendruomenę. Dubos dydis pareidavo nuo vidutiniškų šeimos reikalų ir žemės derlingumo. Savo namuose ir darže kiekvienas bendruomenės narys galėjo šeimininkauti kaip tinkamas; ir nieks, net pati bendruomenė, negalėjo kištis. Kitaip buvo markės laukuose. Čia bendruomenė kasmet nustatydavo ūkio vedimo planą (priverstinę sėjomainą), kurio kiekvienas narys turėjo griežtai laikytis. Bendrai buvo sprendžiamas sėjos ir piūties laikas, pūdymas, šienapiūtė, ištvarų tvėrimas ir nuėmimas, ganiavos miške ir laukuose, miškų kirtimas ir t. t.[1] Individuališkai naudotis savo lauku bendruomenės narys galėjo tik nuo laukų darbų pradžios ligi nuimant javus. Po piūties laukai ir pievos vėl buvo bendrai valdomi („wiederum gemein"), prasidėdavo bendras gyvulių ganymas ražienose, vadinamoji „Stoppelweide". Viešpataujant tuomet trilaukio ūkio sistemai, žemės buvo dalinama į tris laukus: viename buvo sėjami žiemkenčiai javai, antrame — vasarojus, trečiame — paliekamas pūdymas. Tie trys laukai buvo vadinami „Zelgen" arba „Eschen" ir pan. Pūdymą paprastai tręšdavo, o kad jokia žemei įderlinti naudinga medžiaga nežūtų, griežtai draudė išvežti iš markės šieno ir šiaudų mėšlo ir lapų, velėnų, mergelio, net malkų, šluotražių ir t. t. Ir visais kitais atžvilgiais stengėsi, kad kolektyvinis ūkis ko mažiausia priklausytų nuo išorinio pasaulio ir kad būtų nuo jo izoliuotas. Prireikus kokių prekių, kurių nebuvo galima pasigaminti vietoje, pav. geležies arba druskos, pati bendruomenė imdavosi mainų su kitais kolektyviniais ūkiais ir pati skirstydavo išmainytas prekes savo narių tarpe. Paprastai mokėjo vilna. Tuo būdu, pinigai nebuvo reikalingi nei vidaus nei išorinei apyvartai. Juos atstodavo bendruomenės nutarimai, kurie reguliavo santykius. Kiekvienam bendruomenės nariui duodavo tai, ko jis buvo reikalingas ir į ką turėjo teisės. Mainų tarp atskirų individų nebuvo, ir jau šiukštu nieks nebūtų kentęs mainų pasipelnimo tikslu. Pamatinis germanų senovės dėsnis buvo, kad tarp bendruomenės narių, kaip tarp brolių, turinti būti ko didžiausia lygybė. Germanų kultūros lopšyje randame „v i d u r i n i o j o l u o m o" p r i n c i p ą. Ir visų nuostabiausia, kad tas principas buvo ne tik postuluojamas, bet ir ėjo iš

---

[1] Plg. tuos punktus su *O. Gierke's*, Das deutsche Genossenschaftsrecht, II t. 1873.

privatinės ir kolektyvinės nuosavybės priešingumų sąmoningos sintezės.

Priešingai romėnų teisei, kuri griežtai skiria privatinę ir viešąją teisę, germanų teisėje tos dvi sferos nuolat susiduria. Tie patys santykiai sprendžiami čia privatinės, čia viešosios teisės požvilgiu, nelygu aplinkybės. Ir nuosavybės sąvoka taip pat nėra pastovi, ji pareina nuo objekto padėties toje ar kitoje sferoje. Privatinė ir visuomeninė nuosavybė stovi priešinguose ašigaliuose, papildydamos viena antrą. Visiškoje (vollfreies") privatinėje nuosavybėje yra (mediniai) namai; prie jų šliejasi aptvertoji arba „tikroji" („ächte") nuosavybė. „Visiška ir tikra nuosavybė" („Vollfreies und ächtes Eigen) — t. y. „uždirbtos" gėrybės („erarbeitetes Gut"), ir palaikai — kartu sudaro inidividualinę nuosavybę, kiek pastaroji apskritai suderinama su germanų teisės pažiūromis. Laukai ir almendės yra bendra nuosavybė. Čia bendruomenės narys turėjo tik naudojimosi teisę. Laukų atžvilgiu toji teisė buvo tiksliai sureguliuota ir leido savininkui jais išimtinai naudotis per keletą metų. Su almendėmis buvo kitaip; jų atžvilgiu toji teisė panešėjo į bendrą sriubos dubenį, iš kurio kiekvienas gali semtis pagal savo reikalą. Tuo būdu duboje buvo ne tik privatinis valdymas, bet taip pat įvairių laipsnių individualinė ir bendra nuosavybė. Ginčų galėjo kilti tik dėl to, ar kas nebus peržengęs savo teisių. Juos sprendė bendruomenė, kuriai reikėjo pranešti apie kiekvieną tokį atsitikimą. Viešoji arba bendroji valia absoliutinė. Juk kiekvienas markės narys gaudavo iš bendruomenės dirbti žemę tam tikros „tarybos" (Amt) pavidale. Kas neina tam tikrų viešų pareigų, tam tikros „tarnybos", negauna dirbti žemės. Ir priešingai, kas nedirba žemės, neina jokių viešų pareigų. Tai buvo „tarnybinė nuosavybė" (Amtseigentum, nuosavybė, surišta su tam tikrų viešų pareigų ėjimu) in optima forma. Mes sutinkame čia mintį, kurią į patį XVIII amžiaus galą, sekdamas senovės germanų pavyzdžiu, iškėlė G. Fichte savo veikaluose: „Geschlossener Handelsstaat" ir „Rechtslehre".

Visai kitaip žiūri į tai romėnų teisė su savo griežta individualinės nuosavybės sąvoka. Čia viskas išvedama iš absoliutiškai suprantamos individo sąvokos. Viešoji valia yra tartum ta pati, tik daug galingesnė privatinė valia. Nuosavybė duoda teisės naudotis kokiu daiktu ir jį naikinti. Tai taikintina ir žmonėms, kurie tokiais atvejais irgi laikomi daiktais. Čia

pamatan yra padėtas viešpatavimo principas, atstojantis germanų markės laisvo bendravimo principą. Valdymo, uždedančio tam tikras pareigas, čia nėra. Tuo tarpu kai germanų teisės šaltinis yra bendruomenės narių sąžinė, iš tos sąžinės teisė yra išvedama (herausweisen — Weistümer) arba semiama (schöpfen — Schöffen), romėnų teisė remiasi liepimu, įsakymu. Pagal romėnų teisę proceso metu eina ginčas tarp atskirų asmenų, kuriame stipresnis ir vikresnis nugali silpnesnį, ir įstatymas saugoja jo laimikį. Germanų teisė, priešingai, remiasi bylininkų taikymo principu. Ji nori, bendros valios pagalba, sutvarkyti atskirų asmenų santykius ir suteikti kiekvienam tai, kas jam pridera dėl einamų pareigų ir daromų patarnavimų. Romėnų teisė yra miestų kultūros teisė, pinigų teisė, germanų teisė — kaimo kultūros teisė. Ji nekenčia viso, kas abstraktiška, šabloniška, ir puikiai prisitaiko prie naturališkų gyvenimo reiškinių formų įvairumo. Ten, romėnų teisėje, viskas turi absoliutišką pobūdį, čia, germanų teisėje — reliatyvišką. Trumpai tariant, sunku įsivaizduoti didesnį priešingumą už tą, kuris yra tarp romėnų ir germanų pažiūrų į teisę.

Tas priešingumas ryškiausiai matomas germanų kaimų sistemoj. Bet, kaip jau esame nurodę, yra dar kita germanų įsikūrimo sistema, būtent vadinamoji v i e n k i e m i ų s i s t e m a — Einödsystem, tas terminas dar ir šiandien plačiai tebevartojamas. Visiškai klysta, kurie mano, kad čia viešpatavo privatinė nuosavybė modernine ar romėnų prasme. Ir vienkiemių sistema taip pat laikėsi bendruomeninio principo; skirtumas tik tas, kad įsikūrimo teritorija („Bauerschaft“) dalinosi ne į keturias, bet į 3 dalis. Laukas (Feldmark) ir daržas buvo sujungti vienoj vietoj. Tuo būdu, žemė skirstėsi į šias tris dalis: a) namai ir sodyba, b) aptvertos dirvos, pievos ir daržas, c) almendė. Nėra atskiro markės lauko, kuriame vedamas bendruomenės ūkis; jis sujungtas su daržu ir apdirbamas individualistiškai. Čia vyrauja ne trilaukis ūkis, o aukštesnė žemės ūkio kultūra, vartojant žalialaukį. Pasak J u s t u s'o M ö s e r'io, tokia ir buvusi tikroji germanų įsikūrimų sistema. Mūsų laikais A. M e i t z e n savo jau minėtame veikale griežtai tvirtina, jog pirmykštė germanų įsikūrimų forma buvusi kaimų sistemos. Vienkiemių sistema, jo nuomone, esanti keltų kilimo. Šiaip ar taip, yra tikra, kad vėliau kaip tik tauriausias germanų giminės bus priėmusios vadinamąją „Bauerschaft“ sistemą. Joje bendruomeninis pradas nėra taip aiškiai

pasireiškęs. Bet vis dėlto almendėje galima dar rasti pirmykštės pusiaukomunistinės organizacijos žymių liekanų. Ir ši įmonės forma, kaip kiekviena kita natūralnio ūkio forma, pirmiausia gamina savo vartojimui. Susisiekimas su išore jeigu čia ir neina per bendruomenę, tai vis dėlto vyksta jos kontrolėje. Apskritai, galima pasakyti, kad senesnis natūralinis ūkis nežino individualinių mainų, nei germanuose, nei kitose to paties kultūros lygio tautybėse. Todėl nieku neparemtas Adomo Smith'o tvirtinimas jog žmogus tuo tesiskiria nuo gyvulio, kad turi palinkimą į mainus, tą ekonominės pažangos variklį. Smith'o nuomone, kiekvienas žmogus, kad galėtų mainyti, stengiasi įgyti tokią prekę, kurios neturi kiti. Taip susidaro rinka, prasideda darbo padalinimas, o netrukus atsiranda vertės matas ir mainų priemonė — pinigai[1]. Iš tikrųjų, pinigai atsiranda toli gražu ne taip greitai. Juos atstoja daromi tam kartui bendruomenės nutarimai. Bendruomenė savo vardu įvertina leidžiamus apyvarton daiktus ir kiekvienam suteikia tai, kas jam pridera. Ji taip pat susižino su išorės pasauliu[2].

Apskritai, darbo padalinimas atsirado tik gan aukštame kultūros laipsny, ir toli gražu ne visuomet duodavo visuomenei gerų vaisių. Tai pripažįsta ir Smith'as vienoje savo veikalo vietoje. Penktoje knygoje (II straipsnis), kur kalbama apie tautos auklėjimą, jis vaizduoja žalingus padarinius, kurie atsiranda moderninėj visuomenėj dėl to, kad dirbančioji klasė yra priversta dirbti vieną ir tą patį nesudėtingą darbą. Tai bukina žmogaus protą ir silpnina sveikatą. Su ta būkle jis lygina senovės gyvenimo sąlygas, kada dar nieko nebuvo žinoma apie moderninį darbo padalinimą. Štai jo žodžiai: „Kitaip yra barbarų tautose — pas medžioklius, piemenis ir net žemesnės kultūros žemdirbius, t. y. iki fabrikų pramonės ir užsienių prekybos atsiradimo. Tokioj visuomenės būty kiekvienas įvairiausią turi dirbti darbą, lavinti visus savo gabumus ir ieškoti būdų nugalėti pasitaikantiems kiekviename žingsny sunkumams. Tai įtempia žmogaus išradimo gabumus, neleidžia jam

---

[1] *Adam Smith,* Wealth of nations I t. 2 sk. Kaip toliau pamatysime, Adomas Smith ne visur laikosi šių savo pažiūrų.

[2] Plg. *Sartorius'o von Waltershausen'o* straipsnį „Die Entstehung des Tauschhandels in Polynesien" (Zeitschr. f. Wirtschaftsgeschichte, IV t.).

nusmukti iki to fizinės ir dvasinės apatijos laipsnio, kuriuo pasižymi civilizuotos visuomenės žemesnės klasės. Tose vadinamose barbarų tautose kiekvienas vyras yra karys. Kiekvienas yra taip pat šiek tiek valstybės vyras, turi šiokią tokią savo nuomonę apie visuomenės reikalus ir tų reikalų rūpintojus. Kiekvienas atlieka arba gali atlikti tai, ką atlieka arba gali atlikti kiti. Kiekvienas turi pakankamai proto, nusimanymo, buklumo ir t. t.“ Bet vis dėlto tokioje visuomenėje nieks negali taip išlavinti savo gabumų ir pasiekti tokio tobulumo, kaip atskiri civilizuotų kraštų asmens. Apskritai, Smith'o nuomone, gyventojų masių būklė civilizuotuose kraštuose yra blogesnė, negu barbarų, jeigu tik vyriausybė nesirūpina išlyginti žalingus darbo padalinimo padarinius, tinkamai sutvarkydama liaudies švietimą ir kitokį lavinimą, o taip pat karinį ir fizinį auklėjimą.

Ypatingai karštas sengermanių agrarinių santykių gynėjas mūsų laikais yra L a v e l e y e. Savo veikalo „Apie pirmykštę nuosavybę“ (1874) įžangoj jis labai aukštai iškelia Šveicariją, kad ji daugiau negu visos kitos tautos išlaikė senovės germanų nuosavybės formas almendės pavidale, kad ji sugebėjo atsispirti kviritiškai romėnų nuosavybės sąvokai. „Yra kraštų, — sako jisai, — kuriuose radikališkiausia demokratija gyvavo įvairiose istorijos gadynėse, nepažindama feodalizmo ir monarchizmo; juose viešpatavo visiška laisvė, nepasibaigusi klasių kova ir socialiniu karu. Tai Šveicarijos miškų kantonai. Juose randame J. J. Rousseau išsvajotą tiesioginį valdymą. Visa tauta bendrose sueigose (Landesgemeinde) leidžia įstatymus, renka valdininkus ir valdosi taip, kaip seniau laisvose graikų valstybėse. Maža to, čia pasiektas tikslas, kurio veltui siekė senovės įstatymų leidėjai. Čia išliko gyvenimo sąlygų lygybė, kurios reikalavo Aristotelis, ir todėl politinė lygybė nenuvedė per anarchiją į despotizmą. Tie Šveicarijos kantonai išsaugojo pradinę nuosavybės formą; tik ji viena atitinka prigimtinę teisę ir, vadinasi, gali laiduoti demokratijai ilgą gyvavimą, nesukeldama visuomenėje anarchijos“. L a v e l e y e baigia savo veikalą atsišaukimu į naujų žemės dalių, Amerikos ir Australijos, piliečius, ragindamas juos išsižadėti „siauros ir žiaurios teisės, kurią mes pasiskoliname iš Romos“, ir grįžti prie savo sentėvų tradicijų. Tai vienintelis būdas, kaip Šveicarijai, apsisaugoti nuo socialinės kovos.

Nors Laveleye piešiamos senovės germanų ir moderninės šveicarų gyvenimo sąlygos atrodo fantastiškai išidealizuotos, vis dėlto jo darbas mums parodo, kad ir senovės santykiuose galime ieškoti kai kurių nurodymų, sprendžiant moderninę socialinę reformą. Taip, iš esmės, galvoja ir Laveleye. Ta prasme seniausių naturalinio ūkio formų tyrinėjimas gali praversti ir mūsų laikų politinės ekonomijos teorijai.

4. Feodališkai - bažnytinio naturalinio ūkio sistema.

Yra dar trečias naturalinio ūkio laipsnis: tai feodalizmo gadynės ūkis. Tai yra laikotarpis, kurį vėlesnės ekonominės teorijos paprastai aplenkdavo, laikydamos jį barbarų gadyne, neturinčia teorijai jokios reikšmės. Quesnay ir jo mokykla visiškai jį ignoravo. Geriausiu atveju jį trumpai ir su panieka paminėdavo, kaip anarchijos ir savivalės gadynę. Mes turim paties Turgot atskirų istorijos filosofijos metmenų[1], paremtų evoliucijos principu, kuriuos jis rašė, nebūdamas dar fiziokratas. Išdėstęs senovės istoriją, jis pereina prie Kolumbo laikų, vos keliais bendrais išvedžiojimais teišpildęs visą istorijos tarpą. Ypač trumpai ir paviršutiniškai minimi kryžiaus karai. Savo politinio veikimo gale, kartu su Du Pont rašytame municipalitetų sutvarkymo projekte, Turgot pasisako prieš reikalą tyrinėti istorinį miestų kilimą. Per daug ilgai esą buvę svarstoma tai, ką veikę ir kaip galvoję mūsų sentėviai tais laikais, kurie visų laikomi tamsos ir barbarystės gadyne[2]. Šveicarų fiziokratas I. Iselin savo „Geschichte der Menschheit"[3] feodalizmo santvarką vadino „barbariškiausia iš visų įstatymdavysčių". Ir vieno „Eloge de Quesnay" autorius, Romance de Mesmon, šiais žodžiais smerkia viduramžius: „Šiaurės tautos (žlugus romėnų imperijai) grąžino žmones į laukinę būtį, ir per daugelį amžių viešpatavo žemėje ilga naktis; nebuvo daugiau nei doros, nei politikos. Riterija, kuri laikėsi feodalų išdidumu, prietaringu dievotumu ir romantiška galanterija, nešvelnino papročių, kaip ilgą laiką buvo manyta"[4].

---

1 *Eugène Daire,* Oeuvres de Turgot, Paris 1844. II t. „Discours sur l'histoire universelle", 597 ir tol. p. p.

2 Ten pat, 502 p.

3 2 leid. 1891. II t. 33 p.

4 „Oeuvres de Quesnay", 94 p.

Adomas Smith'as ne toks griežtas, nors jis savo „Tyrinėjime" kalba apie „lėninę anarchiją". Tačiau jis čia pat pažymi, kad šie institutai tiek pat atitikę savo laikų dvasią, kiek vėliau buvę žalingi. Maža to. Įvairiose savo svarbiausio veikalo vietose jis smulkiai tyrinėja atskiras feodalinės sistemos dalis (Kn. III ir kn. V), o jo „Teisės mokslo paskaitose" turime feodalinės santvarkos sistematingą istoriškai - filosofinį aiškinimą. „Tyrinėjimo" dogmatinėj daly, ypač veikalo pradžioj, Smith'as peršoka iš senovės į naujuosius laikus; apskritai, jo veikalų sistematinė pusė nepasižymi ypatingu nuoseklumu. Be to, jis nevisados laikosi to paties požvilgio. Tuo tarpu, kai „Paskaitos" pasižymi objektingumu, „Tyrinėjime" matyti nusistatymas prieš dvasininkų ir bajorų luomus.

Dvasininkų būklę anais laikais Adomas Smith'as taip piešia. Mokamai išnaudodama „naivų kunigaikščių ir šiaip atskirų asmenų dievotumą", bažnyčia įgijo didelių nekilnojamų turtų. Tai leido jai tapti nepriklausomai nuo pasaulinės valdžios ir dažnai kovoti su tos valdžios atstovais. „Dvasininkų privilegijos anais ankstyvaisiais laikais (kurios šiandien atrodo mums labai keistos), pav. visiška jų nepriklausomybė nuo pasaulinio teismo ir Benefit of the Clergy Anglijoje, buvo naturališki arba, tikriau sakant, būtini tokios būklės padariniai". Popiežius mokėjo sumaniai pasisavinti aukščiausią vadovybę. „Visų Europos valstybių dvasininkai sudarė savotišką dvasinę kariuomenę; ji, teisybė, buvo išsisklaidžiusi po visus kraštus, bet jai vadovavo viena galva, prisilaikydama vieno bendro plano... Permetę akimi Europos būklę maždaug nuo X ir XIV šimtmečio, galėsime pastebėti, jog Romos bažnyčia buvo baisiausia sąjunga, kuri kada - nors buvo įkurta tiek prieš pasaulinės valdžios autoritetą ir saugumą, tiek prieš žmonių laisvę, protą ir gerovę"[1].

Ne daug geriau atsiliepia A. Smith'as savo svarbiausiame veikale ir apie kitą viešpataujantį luomą — bajorus. Priešingai romėnų teisei, kuri šiuo atveju sutampa su naturaline teise, žemę paveldėjo ne visi vaikai lygiomis, bet buvo įvesti pirmagymio ir fideikomisų institutai. Tai buvo visai naturališka tais laikais, kada politinis ir tarnybinis žmogaus padėjimas parėjo nuo žemės valdymo. Bet jeigu to papročio,

---

[1] **„Tautų turto tyrinėjimas" V t. II d. 3 sk.**

kaip, sakysim, Didžiojoje Britanijoje, dar ir šiandien laikosi, tai yra kartu ir neišmintinga ir neteisinga. Smith'as stengiasi išrodyti, kad senovėje Anglijoje buvusi alodialinė nuosavybė. Į saksų periodo galą ją išstumia lėnų sistema, kuri galutinai įsivyravo Vilhelmo Užkariautojo laikais. Pradžioje lėnų sistemos tikslas buvo greičiau apriboti stambiųjų vasalų valdžią, negu ją stiprinti. „Buvo įvesta ierarchinės priklausomybės skalė nuo karaliaus iki smulkiausio žemės savininko; ta priklausomybė buvo susijusi su visa eile pareigų ir prievolių". Su laiku santykiai visiškai apkito. „Valstybės valdžios galva virto perdaug silpnas, jos žemesnieji atstovai — perdaug stiprūs; pastarųjų perdidelis įsigalėjimas buvo pirmojo silpnybės priežastis. Lėnų sistema su savo ierarchine skale negalėjo suteikti karaliui didesnės jėgos stambesnių vasalų išdidumui pažaboti. Kaip ir seniau, jie kovojo vieni su kitais ir net su pačiu karaliumi; visas kraštas kentė nuo smurto ir plėšimų". Tai lėninei anarchijai visai užtarnautai padarė galą miestų augimas ir susijęs su tuo absoliutinės karaliaus valdžios stiprėjimas[1]. Stipriausią akstiną bus davę tam kryžiaus karai, kuriuos, beje, Smith'as laiko didžiausia beprotyste, kuri kada nors buvo pagavusi žmoniją.

Apie šios santvarkos ekonominius pamatus Adomas Smith'as vos teužsimena. Jis pasako, kad dvasininkai ir bajorija pajamas gaudavo ir natūra, pav. javais, vynu gyvuliais paukštiena ir pan. Kadangi tų produktų patiems savininkams buvo toli gražu per daug, o atliekamų, dėl prekybos ir pramonės stokos, negalima buvo parduoti ar iškeisti į prabangos dalykus, nepasilikdavo nieko kito, kaip suvartoti tuos produktus didesniam žmonių kiekiui maitinti. Tuo būdu įgyjamas autoritetas ir valdžia. Stambieji pasauliniai žemės savininkai taikos metu teisė, o kare vadovavo tiems, kurie gyveno jų žemėse ir laikėsi jų dosnumu. Panašiai ir dvasininkai, jie gausiai šelpė ne tik savo apylinkės pavargėlius, bet taip pat daugelį riterių ir bajorų. „Kitų pralotų palydovai kartais būdavo taip pat gausingi, kaip galingiausių feodalų; o visų dvasininkų palydovų buvo daugiau negu palydovų visų pasaulinių feodalų, paimtų kartu".

---

[1] „Tautų turto tyrinėjimas" III t. 2 sk. ir „Lectures on Justice" etc. I d. 7—8 §§.

Vaizdas visiškai pasikeičia, kada, atsiradus miestams, ima plėstis prekyba ir pramonė. Dabar tiek dvasiniai, tiek pasauliniai feodalai ieško savo naudos, mažindami vaišingumą ir išteklius keisdami į prabangos dalykus. „Lig tik jie rado būdą visas pajamas suvartoti savo reikalui, neteko noro dalintis su kitais. Už porą deimantinių sagčių, arba kitą tokį nieknieki jie duodavo išlaikymą tūkstančiui žmonių per metus, arba, tai bus tas pat, atiduodavo to išlaikymo kaštus, o su jais savo reikšmę ir autoritetą. Užtat sagtys buvo tiktai jų, jie vieni jomis tesinaudojo; tuo tarpu kai seniau ką vartojant jiems tekdavo dalintis su tūkstančiais. Nukentėjusieji dėl tų pasikeitimų, žinoma, juos smerkė; taip feodalai, tenkindami savo vaikiškiausią ir niekingiausią tuštybę, pamažu nustojo savo įtakos ir autoriteto". Tuo būdu, šios dvi skirtingos žmonių klasės, visai nesirūpindamos patarnauti valstybei, padarė labai svarbią visuomenės gerovei revoliuciją. „Stambieji žemės savininkai neturėjo kito akstino, kaip savo vaikiškos tuštybės tenkinimas. Pirklių ir amatininkų akstinas nebuvo toks juokingas; jie elgėsi taip, kaip jiems liepė jų nauda, nauda krautuvininko, kuris leidžia apyvarton skatiką, kad juo pelnytų antrą ir t. t."[1].

Mūsų laikais ne daug ką galės patenkinti Adomo Smith'o vaizduojamas perėjimas feodalinio ūkio į piniginį. Čia matyti kažkoks naiviškumas, kurį pas Smith'ą retai sutinkame, bet kuriuo jis negali atsikratyti, kalbėdamas apie ekonominį gyvenimą prieš piniginio ūkio atsiradimą. Taip pat ir abiejų viešpatavusių anuomet luomų, dvasininkų ir bajorų, charakteristika yra bent vienašališka. Ir vis dėlto ji turi savo vertę jau todėl, kad randama Adomo Smith'o sistemoj. Ji yra dalis jo istoriškai - filosofinės pasauližvalgos, nors, dogmatiškai tyrinėdamas atskiras ekonomines kategorijas, jis ir ne visada jos prisilaiko; pav., kada jis peršoka nuo pirmykštės būties į pinigų ūkį, praleisdamas visą ūkio istorijos tarpą.

Dabartiniu metu jo charakteristika nepakankama. Šiandien mes turėtume ne taip vienašališkai atskleisti ir išaiškinti anos gadynės esmę. Žinoma, tai nėra lengvas darbas. Ir jeigu vis dėlto čia bandoma tai atlikti, tai tik metodologiniais sumetimais, užkišti spragai, tebesančiai dar nuo Smith'o laikų. Čia priminsiu Montesquieu žodžius, kuriais jis pradeda savo „Es-

---

[1] „Tautų turto tyrinėjimas" III kn. 4 sk. ir V kn.

prit des lois“ 30 knygų, skiriamą feodalinei sistemai:

„Iš pačios veikalo esmės skaitytojas neras jame pilno šių (feodalizmo) dėsnių išaiškinimo, o greičiau trumpus mano pažiūrų apmatus šiuo reikalu“.

Žynių luomas. Laisva markės bendruomenė atitinka stabmeldišką germanų istorijos laikotarpį. Joje dar nėra verslų diferenciacijos. Visi markės nariai turi lygių tikybinių, karinių, ekonominių ir socialinių teisių ir pareigų. Visuomeninės funkcijos, kaip ir nuosavybės teisė, nėra pastovios. Visi eidavo bendras pareigas, ir kiekvienas gaudavo laikinai atlikti tas ar kitas valdymo funkcijas, po ko vėl grįždavo į savo bendrininkų tarpą. Tuo būdu bandė išlaikyti bendruomeniškumo principą, kuris geriausiai išreikštas žinomam frizų giminės posaky: „Nei vienas virš manęs ir nei vienas po manim“! Bet tas principas, kaip ir kitas: „Vienas už visus ir visi už vieną“ nebuvo visiškai įvykdytas net ir tais laikais, kada dar buvo gyventa giminėmis. Visados šalia pilnateisių bendruomenės narių būdavo ir beteisių. Jeigu ne visų žmonių, tai bent giminiečių tarpe lygybės principas berods buvo vadovaujamoji gairė. Socialinio klausimo nebuvo, bent tautiečių tarpe. Socialinių priešingumų bendruomenės tarpan atnešė krikščionių bažnyčia, atėmusi iš pasaulininkų tikybinės funkcijas ir pavedusi jas tam tikram kunigų luomui, klerui, visiškai atskirtam nuo kitų žmonių. Šis luomas valdėsi savo kanoniškai-bažnytine teise, kurios pamatan buvo padėtas klusnumo (obedientia) principas, visai priešingas germanų dvasiai. Tarp medinių bendruomenės narių trobų atsirado stuksantis viršum jų mūrinis rūmas, skirtas Amžinybei ir nežemiškai dievybei, kuri nepakentė šalia savęs senų germanų dievų, o savo kultą ir savo atskirą turtų saugojimą pavedė saviškam ištikimų tarnų luomui.

Valdydama savo turtus, bažnyčia laikėsi viešpatavusio tuomet natūralinio ūkio, nors nepraleisdavo progos pasipelnyti ir iš naujai atsirandančio pinigų ūkio. Ekonominiu atžvilgiu reikia skirti du laikotarpius: iki Konstantinas pripažino krikščionybę romėnų valstybės tikyba (321) ir po to. Pirmame laikotarpy Ekklesia buvo visų krikščionių bendruomenė visuotinės kunigystės principu, vėliau ji tapo kunigų bendruomenė siauresne to žodžio prasme. Krikščionių brolija buvo sąjunga, turėjusi kiek panašumo su germanų markės bendruomene. Net vergai buvo jos pilnateisiai nariai. Jie galėjo būti krikš-

tijami, priimti komuniją, dalyvauti bendrose vakarienėse, galėjo net būti kunigais, tik tokiais atvejais jiems buvo stengiamasi prieš tai grąžinti laisvę. Tačiu dar nėra visai aišku, ar krikščionių bendruomenėse buvusi bendra nuosavybė. Šiaip ar taip, viena yra tikra, kad bažnyčios tėvai laikė idealu tokią būklę, kur „viskas priklauso visiems". Taip esą buvę prieš pirmapradę nuodėmę. Dėl pirmapradės nuodėmės atsiradusi privatinė nuosavybė ir tapusi net būtina. Bet bendra nuosavybė pasiliekanti ta naturalinė, idealinė santvarka, prie kurios reikia grįžti. Faktinai nuolatinėse bendrose vakarienėse (agapose) reiškėsi, tikra to žodžio prasme, konsumcijos bendruomenė. „Turtingieji ir pasiturintieji atnešdavo valgomųjų dalykų, o vargingieji ir reikalingieji būdavo svečiai. Prie stalo, kur pirmininkavo vyskupas, buvo vietos visiems: vyrams ir moterims, kilmingam ir prastam, ponui ir vergui. Pasak Tertuliono, vakarienė prasidėdavo malda; valgydavo tik tiek, kad apsigintų nuo bado, gerdavo labai maža"[1]. Vėliau, mirus Konstantinui, agapos išnyko ir buvo net uždraustos. Jos buvo perdaug ankštai susijusios su v i s u o t i n ė s kunigystės principu, kad galėtų išlikti jam žlugus. Toliau, augant bendruomenėms, atsirado ir kitų sunkenybių; tada konsumcijos bendruomenės buvo pakeistos aukojimų sistema, kur vargingieji buvo šelpiami iš turtingųjų pertekliu. Tai buvo o b l i a c i j o s. Turtingasis dėdavo mišių metu savo perteklių ant altoriaus, o varguolis gaudavo Dievo dovaną irgi iš altoriaus. Tas aukas dalindavo diakonai ir diakonės prižiūrint vyskupui[2]. Ypatingai dideliame ir svarbiame reikale buvo daromos k o l e k t o s; tada aukodavo natūra. Piniginės aukos buvo laisvu noru metamos į tam tikras a u k ų d ė ž u t e s; ta aukų rūšis tik vėliau turėjo kiek didesnės reikšmės. Anais senaisiais laikais dešimtinė dar nebuvo privaloma, o buvo tik paprotys aukoti p i r m u o s i u s v a i s i u s (primicijas).

Germanuose krikščionybė iš pradžių buvo pasklidusi liberališkesne a r i a n i z m o forma, kuris neigė dievišką Kristaus kilimą. Chlodvigas, Frankų valstybės įkūrėjas, laimėjęs 496 m. ties Ciulpichu mūšį su alemanais (padavimas sako, kad mūšio

---

[1] *G. Ratzinger*, Geschichte der kirchlichen Armenpflege, Freiburg i. B., 2 leid. 1884. 66 p.

[2] Ten pat 67 ir 68 p. p. Plg. taip pat G. J. Planck, Geschichte der christlich-kirchlichen Gesellschaftsverfassung, 1803, 1 t. I periodas, IV sk.

metu Chlodvigas kreipėsi į krikščionių Dievą, prašydamas laimėjimo), priėmė katalikų tikėjimą ir tuo privertė visą kunigiją laikytis Athanasiaus mokslo. Chlodvigas (481 — 511) politiniu atžvilgiu ir Bonifacius (672 — 754) bažnytiniu — gali būti laikomi steigėjais tos viduramžių tvarkos, kuri prasideda maždaug nuo 500 m.[1] Kleras tiesė kelią Frankų karalystei, o pastaroji savo keliu rėmė kunigiją. Germanų giminių organizacija pasirodė bejėgė prieš bendrą šių dviejų jėgų akciją.

Dar imperatorius Konstantinas (+ 337) suteikė bažnyčiai teisės įgyti nekilnojamą turtą (jus acquirendi). Valstybė ir bažnyčia kartu pasidalino stabmeldžių šventyklų turtus[2]. Tuo būdu susikūrė sau materialinę bazę kunigų luomas, stovintis atskirai nuo kitų arba viršum kitų luomų, pamažu išaugęs į didžiulę organizaciją, kurios pačioje viršūnėje buvo Romos popiežius. Merovingų karaliai mokėjo atsidėkoti už patarnavimus; jie gausiai dalino bažnyčiai žemes užkariautose srityse. Jie puikiai nusimanė, kad tuo būdu geriausiai stiprina savo valdžią. Jau anksti įsigalėjo principas, kad bažnyčios valdomų žemių savininkas lyg ir yra Dievas, todėl jos negali būti nusavintos (vadin. mirusios rankos valdymas — manus mortua). Karolio Martell'io laikais bažnyčios žemės turtai tiek išaugo, kad pasauliniai feodalai, iš kurių žemių buvo renkama kariuomenė, patys vieni neišgalėdavo duoti valstybei reikiamų kareivių; todėl teko imtis kai kurių suvaržymų. Pasaulinio ir dvasinio žemės valdymo santykiai galutinai buvo sutvarkyti prie Karolio Didžiojo į VIII šimtmečio pabaigą. Dvasininkai buvo atleisti nuo karo prievolės, bet kartu su tuo jie nustojo teisės įgyti žemės, kuriai buvo uždėta tokia prievolė. Užtat buvo įvesta dešimtinė, kaip privaloma duoklė bažnyčios naudai. Tose žemėse, kurios nors ir nuo seniau buvo valdomos bažnyčios, bet turėjo duoti karių, buvo įvesti bažnytiniai fogtai (advocati ecclesiae), kurie už tam tikrą atlyginimą atlikdavo karo prievolę.

Dešimtinės (decimae), kurios sunkia našta gulė ant visų tikinčiųjų, ne tik žemdirbių, bet ir amatininkų, buvo mokamos tiek laisvų, tiek nelaisvų. Žemės čyžė (census), ku-

---

[1] *Wilhelm Arnold,* Deutsche Geschichte, II t. Frankų laikai. Gotha 1881, I pusė 2 ir 3 sk. „Chlodvigas įkūrė viduramžių valstybę, Bonifacius — bažnyčią“, 186 p.

[2] Plg. *Planck* kit. viet. III periodas, V sk.

rią bažnyčia ėmė už savo išnuomotą žemę, buvo mokama natūra, t. y. javais, daržovėmis, gyvuliais, amatų dirbiniais ir t. t. Buvo ištisa eilė įvairių baudžiavos prievolių, apie kurias vėliau kalbėsime.

Bažnyčios turtams didėjant, jų vis mažiau beteko pavargėlių šelpimui. Kur pirmiau tam tikslui buvo skiriamos visos lėšos (patrimonium pauperum), ten dabar jos sumažėjo iki ketvirtadalio. Pagal Karolingų įstatymus bažnyčios pajamos turėjo būti šiaip skirstomos: vieną ketvirtadalį gaudavo vyskupas, antrą — visa likusi kunigija, trečią — pavargėliai ir ketvirtas — ėjo bažnyčios statybos fondan (Baufonds). Nuo Pseudo - Izidoriaus laikų (IX šimtm.) buvo aiškinama, kad pavargėlių ketvirtadalis turi būti dalinamas vargingiems dvasininkų luomo nariams. Tuo būdu bažnyčia galutinai atsipalaidavo nuo pavargėlių šelpimo pareigos[1]. Pavargėliais pradėjo rūpintis pasaulinės valdžios organai; tai buvo, iš vienos pusės, markės bendruomenės, dirbusios tą darbą jau nuo seniau, iš kitos pusės, žemės savininkai (seniorai) ten, kur įsigalėjo feodalinė tvarka. Todėl netenka stebėtis, kad vis garsiau ir garsiau pradeda skambėti nusiskundimai bažnyčios šykštumu ir žemiškų gėrybių vaikymusi.

Taip pamažu kleras iškilo iš kitų luomų tarpo ir sudarė tam tikra ierarchine tvarka organizuotą pirmąjį luomą, kuris materiališkai ir dvasiškai buvo nepriklausomas ir turėjo „character indelebis". Ekonominiu atžvilgiu tai buvo tarytum vienas didžiulis namų ūkis, susidedantis iš daugybės atskirų namų ūkių, gaunančių pajamų iš dalies iš bažnytinių žemių, valdomų „mirusios rankos" teise, iš dalies iš duoklių pasauliečių, gyvenančių jų apylinkėse.

Vyskupas Chrodegang VIII šimtmečio vidury įvedė bendro gyvenimo institutą (vita canonica), pagal kurį kunigai turėjo kartu su vyskupu bendrai valgyti, miegoti, atlikti dvasines pareigas pakaitomis su fiziniu darbu. Jau prieš tai šv. Benediktas (+ 543) buvo įvedęs vienuolynuose taisyklę, kad vienuoliai šalia asketinių pratimų dirbtų ir naudingą darbą. Airių ir skotų vienuoliai, išėję iš Hye vienuolyno, įsteigto vy-

---

[1] „Die Armenpflege hörte auf, ein Gegenstand der kirchlichen Gesetzgebung zu sein". *Ratzinger,* Geschichte der kirchlichen Armenpflege, 236 p.

resniojo Columbos Ionos saloje, todėl tiek galėjo nuveikti, kad labai gerai nusimanė apie žemės darbus ir amatus ir technikos žinias mokėjo skleisti taip pat sėkmingai, kaip ir Kristaus mokslą. Jie galėjo duoti peno ne tik sielai, bet ir kūnui. Malda ir darbas (ora et labora) tokiu būdu sutapo. Darbas turėjo būti dirbamas ne tik dėl pelno, bet ir dorybėms lavinti; jį visai teisingai vadino „asketizmo postulatu“[1]. Čia mes matome sugrįžtant „asketinį principą“, kuris jau senovėje buvo pasireiškęs „hedoninio principo“ priešingame ašigaly. Jis žymi visą viduramžių ekonominę kultūrą.

Jo šūkis: ne daugiausia smagumų ir mažiausia pasiaukojimo, bet priešingai mažiausia smagumų ir daugiausia pasiaukojimo. Ne tas yra turtingiausias, kuris nieko neveikdamas yra visko pertekęs, bet tas, kuris sunkiai dirbdamas neieško kokių ištaigų. Darbas yra pats sau tikslas, jis dirbamas ne pelnui. Pastarasis bus greičiau atsitiktinai pritapęs prie darbo, šventojo rašto žodžiais betariant: „Visų pirma siekite dangaus karalystės, o žemės gėrybės tada pačios ateis pas jus“. Laikydamas darbą pirmiausia tam tikra pareiga, tam tikra prievole, bažnyčios mokslas sutiko su germanų pažiūromis; tik bažnyčia laikė tą pareigą paskirtą Dievo, o germanai — visuomenės. Todėl aišku, kad germanų pareigų pildymas niekad negalėjo išvirsti tokiu kūno marinimu, koks buvo praktikuojamas viduramžių vienuolių. Laisvi vienuolių neturto, nekaltybės, paklusnumo apžadai, trumpai, visiškas žemės turtų ir gėrybių išsižadėjimas iš čia bus kilę. Jeigu senovėje, kaip ir mūsų laikais, pripažįstami abu ekonominiai principai, tai viduramžiais buvo aklai laikomasi asketinio principo, lygiai kaip vėliau, naujaisiais laikais, įsigalėjo iki tol nustelbtas hedoninis principas. Todėl negali sakyti, kad viduramžiai neturėjo savosios socialinės ir ekonominės teorijos. Ji buvo, tik kitokia, negu velesnioji „politinė ekonomija“.

R a š t a i i r t e o r i j o s. Pradėsime nuo „augustinizmo“ įkūrėjo. Š v. A u g u s t i n ą (354 — 430) visai teisingai vadina „viduramžių pirmuoju socialiniu utopistu“[2]. Jei mūsų dienų utopizmas, yra ketvirtojo luomo, tai Šv. Augustino utopizmas,

---

[1] *Th. Sommerland,* Die wirtschaftliche Tätigkeit der Kirche in Deutschland. I t. Leipzig 1900, 208 p.

[2] Ten pat, 138 p.

kurį jis skelbia savo veikale „De civitate Dei", turi būti pavadintas pirmojo luomo utopizmu. Dievo karalystė, tas žmonijos siekiamas idealas, žemėje atstovaujama bažnyčios. Būdama šventos dvasios vietininkė, ji yra vienintelė tikra ir teisinga žmonių bendruomenė, ta Dievo karalystė, kurioje tegali klestėti krikščioniškos dorybės[1]. Prieš ją stovi pasaulinė valstybė (civitas terrena), kuri iš pačios savo esmės yra priešinga Dievo įstatymams. Valstybė ir jos piliečiai gali pelnyti dangaus karalystę tik per paklusnumo (obedientia) dorybę bažnyčiai, kuri, būdama amžina kategorija, taip prilygsta pereinamai valstybei, kaip siela prilygsta kūnui žmogaus organizme. Valstybė tik tiek pateisinama, kiek ji tinka būti priemonė bažnyčios tikslams siekti. Jeigu, pagauta didumo dvasios, ji pasineši atsipalaiduoti nuo tos priklausomybės ir ieško savarankiškumo, ji patenka į velnio nagus ir iš „civitas dei" išvirsta „civitas diaboli". Tuomet ji verta amžino prakeikimo. Valstybė yra pateisinama tik iki tol, kol bus pasiekta tikra Dievo karalystė. Ji turi remti bažnyčią ir padėti jos uždavinius vykdyti. Ji turi tarnauti, o ne viešpatauti. Čia galime aiškiai pastebėti Platono idėjų mokslo ir valstybės mokslo įtaka. Tik čia daug energingiau skelbiamas filosofų, atsieit, kunigų luomo, viešpatavimo principas.

Šis vadinamasis augustinizmas viešpatavo per visus viduramžius. Iš jo vėliau bus kilęs garsus mokslas apie du kardus, dvasinį ir pasaulinį, kurie abu Dievo esą buvę įteikti bažnyčiai su teise pavesti laikinai pasaulinį kardą kokiam kunigaikščiui (karaliui), ir būtent tol, kol jis klausys bažnyčios, t. y. popiežiaus, įsakymų. Žinomoje popiežiaus Bonifaciaus VIII bulėje „Unam sanctam" (1302) tas mokslas šiaip originališkai yra pamatuojamas šventuoju raštu: „Šventasis Raštas moko mus, kad bažnyčia turi savo valdžioje du kardus: dvasinį ir pasaulinį. Ir apaštalams (Luko, 22, 38) sakant: „Viešpatie, štai čia (t. y. bažnyčioje) yra du kardai", — Viešpats neatsakė, kad jų per daug, bet gana. Iš tiesų, kas neigia, jog pasaulinis kardas yra Petro valdžioje, tas blogai pildo Viešpaties žodžius, kuris (Mat., 26, 52) sakė: „įkišk kardą į makštį" ir t. t. Jeigu Augustino socialinė teorija neturi šiame pasauly šaknų, tai to negali-

---

[1] Plg. *K. Hilty,* Politisches Jahrbuch d. Schweiz. Eidgenossenschaft. 4 metai, 1889, 121 ir tol. p. p.

Kanonų teisė pripažįsta tik du teisius gamybos faktorius: žemę ir darbą. Žemė priklauso Dievui, jos vaisiai — Dievo dovanos, kurias žmogus savo darbu perdirba. Visos ūkio gėrybės atsiranda iš tų dviejų faktorių bendro veikimo; vartojant reikia kiek galima vengti jų prekybos. Etiniu atžvilgiu aukščiausiai stovi žemės darbas (cultura), tai yra vienintelis naturalinis žmogaus verslas, kuriuo jis geriausiai tarnauja Dievui. Antroje vietoje stovi amatai (artificium), kurie turi būti kiek galima ankščiau susiję su žemės darbu ir perdirbti jo vaisius. Ir tuo darbu galima tarnauti Dievui. To jau negalima pasakyti apie trečią darbo rūšį, prekybą (negotiatio, mercatura). Ji gali būti kenčiama tik kaip neišvengiama piktybė; be to, ji turi būti laikoma griežčiausioje priežiūroje, nes didžiausias jos tikslas yra pasipelnyti kitų sąskaita, o ne teisingai pasidalinti turtus, kaip tai yra pirmose dviejose darbo rūšyse. Prekyba dažniau ieško lupikiško pelno, negu doro uždarbio. Čia gudrumas ir apgaulė daugiau vertinami, negu uolumas ir doras darbas.

Kandangi prekybai reikalingi pinigai, tai dabar suprantama, kodėl kanonistai buvo taip griežtai prieš juos nusistatę. Jie sutiktų dar laikyti pinigus vertės matu, bet šiukštu ne kapitalu pelno ar gamybos tikslams. Pastaruoju atveju pinigai konkuruoja su žeme; o kadangi žemė yra Dievo, tai pinigai, kapitalo pavidale, savaime suprantama, bus velnio. Jie yra šykštumo (avaritia) ir žmonių godumo (cupiditas) padaras, ir toliau besiplėsdami pražudys visą paremtą teisingumu visuomenės santvarką. Iš čia procentų — pinigo, gaunamo iš pinigo — neapykanta. Tik žemė neša vaisių, nes pinigas iš savo prigimties, būdamas dirbtinai žmogaus sukurtas, yra nenašus. Todėl ir procentų ėmimas turi būti laikomas lupikavimu. Apie tai dar vėliau.

Iš to, kas pasakyta, aišku, kad kanonų teisė pasauliečiams perša ne lobingumą ir ne neturtą, o vidutinišką turtingumą, kaip jau senovėje siūlė Platonas ir Aristotelis. Abudu kraštutinumai nesuderinami su dorybe. Neturtingi iš principo turi būti tik kunigai, bet ir jie tik ta prasme, kad kiekvienas iš jų neturėtų atskirai nuosavybės, kuri jį skirtų nuo kitų savo luomo brolių. Užtat jis turi savo dalį bendrame bažnyčios ūkyje, kurios jis yra narys; ir reikia pripažinti, kad bažnyčia taip visados

mokėjo sutvarkyti savo reikalus, kad kunigai nieko nestokodavo.

Vienuolynuose kanoninis ūkis pasiekė aukščiausio klestėjimo laipsnio. Jie stengėsi tapti pavyzdinėmis įstaigomis ne tik tikybiniu, bet ir ekonominiu atžvilgiu. Tai buvo didžiuliai namų ūkiai grynai naturalinio ūkio pobūdžio. „Šv. Benedikto taisyklių įtakoje — sako Ratzinger[1] — visur, kur įsikurdavo vienuoliai, miškai ir dykumos išvirsdavo derlingais laukais, visur galėjai matyti kylančią žemės ūkio kultūrą ir sėkmingo darbo palaimą. Vienuolynas traukė žmones, taurino jų papročius ir skatino prie tvarkingo šeimos gyvenimo; vienuolių veikimo pavyzdys skatino žmones prie darbo, greitu laiku visi pradėjo dirbti iš pareigos jausmo ir pamilo darbą... Švelnioje vienuolynų globoje ir vadovybėje pamažu ėmė rinktis artimieji gyventojai ir tolimieji ateiviai, sudarę vienuolynų valdinių branduolį. Žemė jiems buvo duodama įvairiomis formomis: iš pradžių nuomos, paskui amžinų lėnų pavidalu, o vėliau buvo atiduodama ir nuosavybėn su sąlyga, kad jie mokės dešimtinę ir eis kitas prievoles. Vienuolynų darbas apimdavo vis platesnes sritis: buvo sausinamos pelkės, kasamos kudros, retinami miškai, vedami keliai, tiesiami tiltai, pavojinguose Alpių perėjimuose statomi prieglaudos namai. Vienuolynai mokė žmones tikėjimo, švelnino papročių žiaurumą, dirbo žemę, amatų darbą, skleidė technikos žinias, tarpininkavo susisiekiant ir t. t." Vaizdas tačiau būtų nepilnas, jeigu nepaminėtume, kad šie vienuolynai vėliau tiek pat pasižymėdavo savo nedorais darbais, kiek anksčiau dorybėmis. Jų laikui praėjus, istorija, su mažomis išimtimis, jais nusikratė. Šiaip ar taip, savo klestėjimo laikais tai buvo pavyzdingi stambūs ūkiai, kurie gali eiti išrodymu, kad tam tikromis sąlygomis naturalinis ūkis gali būti vedamas ir, palyginti, aukštai pakilus kultūrai. Sommerlad savo knygoje „Die wirtschaftliche Thätigkeit der Kirche in Deutschland"[2] duoda ištrauką iš garsios Irmino, vyriausiojo Benediktinų ordeno St. Germain des Prés ties Paryžiumi vienuolyno abato knygos, iš kurios matyti kiek produktų buvo gaunama in natūra 24 dvaruose iš laisvųjų, kolonų, baudžiauninkų, vergų ir t. t., kurių su vaikais buvo 8643 žmonės. Ka-

---

[1] „Geschichte der kirchlichen Armenpflege", 267 p.

[2] 307 ir tol. p. p.

dangi ši apžvalga panaši į kitą, kurią duodame aprašydami pasaulinių feodalų namų ūkį (103 p.), todėl čia pasitenkinsime ją tepaminėję.

K a r i ų l u o m a s. Dvasininkai buvo pirmas luomas kuris pritapo prie germanų ir jų įtakoje besiformuojančiųjų mišriųjų romanų tautų, kad vėliau vis daugiau ir daugiau suaugtų su jomis iš vidaus. Tai buvo pirma socialinė kova, kuri teko kovoti pirmukart po pasaulinės Romos imperijos žlugimo bekylančiam socialiniam sąjudžiui. Kartą pradėjęs ristis, akmuo nebegalėjo jau susitūrėti. Iš pradžių bažnyčios globojamas, išaugo lygiai galingas a n t r a s i s l u o m a s, kuriam ypatingai rūpėjo karo politikos uždaviniai, kad galėtų, ne tik ginti bažnyčią nuo išorinio pavojaus, bet ir kardu platinti jos mokslą tarp kitų tautų. Tai buvo l ė n ų b a j o r i j a. Jos pradžios reikia ieškoti jau Chlodvigo valstybėje. Karolingus labai masino mintis įkurti pasaulinę krikščionių valstybę. Lėnų santvarkos kūrėju paprastai laiko K a r o l į M a r t e l l'į. Tam tikra sistema sutvarkė ją K a r o l i s D i d y s i s, kuris 800 metų Kalėdomis, per vainikavimą, popiežiaus Leono III buvo pakeltas krikščionių - romėnų imperatoriumi. Ir galutinai ją išbaigė X šimtmety H e n r i k a s I, pakeitęs seną pėstininkų miliciją (Heerbann) riterių kariuomene. Tartum du gotiški bokštai, iškilo greitai abu nauji luomai ir stuksojo viršum liaudies. Kiekvienas iš jų gyveno savo atskirą gyvenimą, ir vis dėlto jie buvo tarpusavy susirišę. Vieno luomo galva buvo popiežius, antro — imperatorius. Pirmasis laikė dvasinį kardą, o antrasis — pasaulinį. Ginčijama buvo tik tai, ar imperatorius bus gavęs pasaulinį kardą tiesioginiai „Dievo malone“, ar tarpininkaujant popiežiui. Ta kova žymi visus viduramžius.

Kaip kunigija, taip ir lėnų arba beneficijų santvarka bus atėjusi į germanus iš svetur. Karolis Martell'is, norėdamas sustiprinti frankų galybę, dalindavo užkariautose srityse savo ištikimiems kariams didesnius žemės plotus, kuriuos galėjo atimti iš jų savininkų, dėl pastarųjų neištikimybės (Felonie). Toks dalinimas dar plačiau buvo vykinamas, kada, vainikavus Karolį Didįjį imperatoriumi, valstybei buvo uždėta misija platinti krikščionybę stabmeldžių tarpe.

Išvidinis judėjimas irgi buvo palankus tendencijai kurti profesinę kariuomenę.

Buvusios iki tol pėstininkų milicijos, skirtos kraštui apsaugoti nuo išorinio priešo, naujiems tikslams nepakako. Reikėjo disciplinuotos, siauresnės, profesinės kariuomenės, kuri galėjo vesti puolamąjį karą, atsitraukdama ilgesnį laiką iš namų ir nekenkdama tuo žemės ūkiui. Jokiu būdu negalint visiems atlikti padidėjusios karo prievolės, įsigalėjo sistema, kad keli žmonės susidėję leisdavo iš savo tarpo ką nors vieną karo prievolės atlikti, o patys jam nebesant bendrai dirbo jo žemę. Vėlesniais Karolio Didžiojo viešpatavimo laikais ši sistema virto įstatymu, kada 807 metų kapituliaras nustatė, kad kiekvienos trys dubos (mansi) turi duoti vieną ginkluotą vyrą. 812 metais tas skaičius buvo padidintas iki keturių[1]. Vėliau, ypač prie Henriko I, kada visa pėstininkų kariuomenė buvo paversta raiteliais, vieną kareivį iš pradžių statydavo 10, o paskui 12 dubų. Prisiminus, jog per visą pasaulio istoriją raudona gija eina mintis, kad karo funkcijos yra susijusios su įstatymu leidimu ir kad abi šios funkcijos stovi aukščiau už ekonominį veikimą, pasirodys natūrališka, kad likusieji namie patekdavo tam tikron priklausomybėn nuo išėjusių į karą. Karo tarnyba, tuo būdu, iš asmeninės prievolės išvirto realine; ji buvo surišta su žeme. Taip pasidalinus visuomenės funkcijoms, suskilo ir žemės nuosavybės sąvoka. Aukščiausia nuosavybės teisė (dominium directum) į dubas, kurios statė karius, priklausė karo viršininkui arba seniorui, kuris taip pat pats ar per vietininkus teisė savo valdinius (vasalus, Hintersassen). Atleistieji nuo karo prievolės (išskyrus tuos atvejus, kai priešas įsibraudavo į šalį) turėjo žemesnę nuosavybės teisę — naudojimosi teisę (dominium utile). Jie su laiku vis daugiau nustodavo laisvės, turėjo mokėti ponui nuolatinį mokestį natūra už žemę, eiti lažus ir dėl to buvo laikomi pririšti prie žemės (glebae adscripti). Toji diferenciacija tolydžio greitėjo. Ištisiems kaimams matėsi naudingiau būsią perduoti aukščiausia savo žemių nuosavybės teisė kokiam galingam seniorui ir patiems tapti puslaisviais žemės laikytojais, jei tik tas senioras apsiimdavo atlikti už juos karo prievolę. Jie „komendavosi" — atiduodavo save senioro valdžiai („sich kommendieren", „sich verherren"). Ką seniau spręsdavo bendruomenė, dabar įsakydavo žemės ponas. Bend-

---

[1] J. D. Hüllmann, Geschichte des Ursprungs der Stände in Deutschland. 2 leid., 1830, 205 p.

ruomenės vietą užėmė ponas (dominus, senior). Tuo būdu, viešpatavimo principas išstūmė bendruomeniškumo principą. Kaip kunigija tikybos srity, taip bajorai politikos srity tapo aktyvus luomas, likusieji gyventojai buvo išguiti ir turėjo laikytis pasyviškai. Tačiau ir aukštesnieji luomai nebuvo visiškai laisvi. Lėnų šūkis „ aš tarnauju“ („Ich dien“) buvo apėmęs visą aukštesnę ierarchiją, kuri dalinosi į septynius vadinamuosius karo skydus. Ir pats valdovas (Lehnsherr) taip pat turėjo būti ištikimas savo valdiniams (vasalams). Pirmas lėnų kariuomenės skydas buvo karaliaus ar imperatoriaus, kaip aukščiausio ir galingiausio žemės savininko. Antras skydas buvo dvasinių kunigaikščių, trečias—pasaulinių kunigaikščių. Ketvirto skydo buvo grafai ir bajorai, turintieji savo ženklą, herbą (Bannerherren); penkto — baronai ir šešto — paprastieji riteriai. Pagaliau septintame skyde buvo susibūrę visi laisvieji neritieriai („Jedermann der ehelich Kind und nicht eigen ist“).

Viso to rūmo ekonominė bazė buvo plačiai organizuotas natūralinis ūkis, kuris pamažu įsiskverbė net ten, kur dar nuo romėnų laikų buvo įsigalėjęs pinigų ūkis, kaip pav. Prancūzijon, Anglijon ir t. t. Čia lėnų sistema greitai apėmė visą žemės nuosavybę pagal principą: „Nul terre sans seigneur!“ Vokiečių kraštuose tai sistemai pasipriešino gyvenę vienkiemiais valstiečiai. Vargas nebuvo privertęs juos atsisakyti nuo karo prievolės, o kartu su tuo ir nuo laisvės. Frizuose, Vestfalijoje, Aukštutinėj Bavarijoj, Šveicarijoj ir t. t. išliko stambūs ūkininkai, atkakliai gynę savo nepriklausomybę; jie su ginklu rankose sugebėjo atsiginti nuo lėnų sistemos įsigalėjimo. Iširus markės bendruomenei, čia, priešingai f e o d u i (nuo fee — pareiga, mokestis ir odal — nuosavybė), atsirado a l o d a s, trečiojo luomo kategorija. Tuo metu sodžiais gyvenusieji valstiečiai beveik visur pateko baudžiavon, ir todėl vėliau valstiečių luomas ir ketvirtasis luomas imta laikyti per viena, kas tačiau nėra teisinga.

Ketvirtas luomas kaime buvo toli gražu ne vienalypis, nelygu ar valstiečių priklausomybė buvo laisvos komendacijos padaras, ar parėjo nuo ankstesnės vergijos. Paprastai senioras su savo baudžiauninkais sudarydavo didelį namų ūkį arba familia, tik, žinoma, tai nebuvo moderninė šeima, nes joje nebuvo kraujo giminystės. Valstiečių mokesčius ir baudžiavą (Frondienst nuo froh, t. y. ponas) atitiko senioro pareiga šelpti

juos senatvėje, nelaimėje, ligoje. Tris dienas savaitėje baudžiauninkas turėjo dirbti savo pono žemę ir dažniausiai, nors ne visados, be kokio atlyginimo. Atlyginimu ėjo teisė naudotis amžinai suteiktu jam žemės sklypu, kurį jis dirbdavo per likusias tris savaitės dienas. Vadinas, čia buvo kitokia darbo mokesčio forma, negu pinigų ūkio laikais. Mokestis didumo buvo tik toks, kad iš jo galima būtų pragyventi. Tuo būdu, „geležinis darbo mokesčio dėsnis“ buvo jau ir tuomet. Baudžiavas skirdavo apibrėžtas ir neapibrėžtas (pastarosios buvo sunkesnės, žmogus labiau priklausomas), su savo darbo gyvuliais ir be, vyrų ir moterų ir t. t. Nepaklusnius ir tingius ponas varu galėjo versti prie darbo, sodindamas į kalėjimą arba bausdamas kūno bausme. Su per dideliu išnaudojimu pradėjo kovoti bažnyčia. Skambindama kasdien pamaldų, bažnyčia privertė laikytis normalinės darbo dienos; gausingomis šventėmis, kurios paprastai išpuldavo baudžiavos dienomis, ji stengėsi suteikti poilsio dirbančioms klasėms.

Be tų prievolių, buvo dar įvairiausių natūralinių žemės mokesčių, kurių didumas pareidavo nuo priklausomybės laipsnio. Jie lietė visus ūkio produktus — tiek valgomuosius daiktus, tiek amatų dirbinius. Baudžiauninkas galėjo sumokėti mokesčius savo produktais ir nebuvo priverstas, kaip šiandien, gabenti juos į rinką, kad iš gautos joje, nevisados vienodos, pinigų sumos atsiskaitytų su savo ponu.

Dėl šių ir kitų priežasčių L a s s a l l e ir kiti sprendė, kad anais primityviškesniais laikais darbininko būklė buvusi geresnė, negu moderniško pinigų ūkio sąlygomis, nes buvusią tuomet patriarchališką priklausomybę pakeitė dabar „bejausmis mokėjimas gyvais pinigais“.

Fiziokratai bodėjosi visais feodaliniais suvaržymais, kuriuos laikė tironiškais pasikėsinimais prieš prigimtą žmogaus laisvę. Keista tačiau, kad jie tik bendrais bruožais pasisakydavo prieš tas sąvaržas. Išskyrus smulkių žemės savininkų kelių lažą (corvées), kurią panaikino T u r g o t savo ministeriavimo laikais, tik pas vieną iš fiziokratų, Le Trône, išleistame po jo mirties veikale, randame bendrą visų feodalinių prievolių panaikinimo projektą.

A d o m a s S m i t h'as savo „Tyrinėjimo“ trečioj knygoj gan plačiai kalba apie valstiečių būklę feodalizmo viešpatavimo laikais. Jis piešia sunkią baudžiauninkų būklę, nors

feodalizmo laikais ji buvo geresnė negu senovės Graikijoj ir Romoj ir net dabar britų Vakarų Indijos kolonijose. Jo nuomone, baudžiava turėjusi žūti, kai tik žmonės įsitikino, kad laisvas darbas yra našesnis. Jis sako: „Manau, kad visų laikų ir visų tautų prityrimas moko, jog vergų dirbamas darbas yra pats brangusis, nors ir atrodo, kad jis tiek teatsieina, kiek jų išlaikymas. Kas negali įsigyti nuosavybės, tas neturi kito intereso, kaip geriau pavalgyti ir mažiau padirbti“[1]. Smith'as parodo, kaip baudžiava Prancūzijoje pamažu kito, kol išvirto Métayers arba pusininkų sistema, kur žemės savininkas duoda žemę, sėklą, gyvulius ir ūkio padargus, o valstietis darbo jėgą ir kur derlius dalinamas lygiomis dalimis. Kitaip buvo Anglijoje, kur išsiplėtė laisvų nuomininkų (yeomanry) sistema. Kitose Europos šalyse tebeviešpatauja (1776) sena beveik neribota baudžiava.

Karolis Marks'as, kurdamas savo daugiovertės teoriją, tarp kitko rėmėsi ir tuo faktu, kad valstietis feodalizmo laikais dirbo tris dienas savaitėje ponui ir tris dienas — sau. Tas trijų dienų pono darbas ir yra daugiovertė, kurią išspausdavo iš darbininko savininkas, naudodamasis savo politinėmis ir teisinėmis privilegijomis[2]. Čia, berods, išleidžiama iš akių, kad dvarininkas atlikdavo karo prievolę, kuri seniau buvo uždėta valstiečiui, ir nuo kurios jis dabar buvo laisvas, išskyrus didžiausio pavojaus atsitikimus. Be tos karo apsaugos ir kitų valdiškų senioro funkcijų, vargu bau galima būtų buvę ramiai ir saugiai dirbti žemės darbą. Vadinas, čia nebuvo gryna daugiovertė, o greičiau atlyginimas už būtiną patarnavimą.

Ypatingos simpatijos natūraliniam ūkiui apskritai, ir senovės germanų ūkio santykiams atskirai, turėjo, kaip jau pažymėjome, Lassalle. Savo knygoje „Kapital und Arbeit“[3] jis, lyg ir pasigėrėdamas, vaizduoja stambių feodalinių dvarų ekonominį gyvenimą apie viduramžių pabaigą.

„Įsižiūrėkite, — taip kreipiasi jis į Schulze - Delitsch'ą, — nors ir paviršutiniškai, bet kiek arčiau į viduramžių feodalinio žemės savininko ūkį. Be baudžiauninkų darbo, savo laukams apdirbti jis naudojasi prievolėmis, kurias jam žmonės eina su

---

1 Adam Smith, Untersuscung, III kn., 2 sk.

2 Karl Marx, Das Kapital, 2 leid. 1872, 229 p.

3 Ferdinand Lassalle, Herr Bastiat-Schulze von Delitseh, der ökonomische Julian oder: Kapital und Arbeit. Berlin 1864. 169 p.

savo darbo gyvuliais ir be jų, apibrėžtomis ir neapibrėžtomis baudžiavomis, įvairiausiu laisvų ir nelaisvų kolonų darbu; ir laisvieji m a n s i (valstiečių ūkiai) taip pat turi eiti lažus, kaip ir nelaisvieji. Skirtumas tik tas, kad pastarieji dirba tris dienas savaitėje, tuo tarpu kai pirmieji — penkias, šešias savaites metuose. Bet pažiūrėkime ne tik žemės dirbimo. Apskritai, feodalinėj ūkio santvarkoj nėra tokios prievolės, kurios neturėtų atlikti i n n at u r a, iš vienos pusės, laisvieji ir nelaisvieji mansi, iš kitos — miestelių ir nedidelių miestų gyventojai, pagal jų priklausomybės laipsnį. — Persikelkite mintimi į vieną iš dienų, kada toks kilmingas feodalas priima sunešamas jam piliavas. Pamatysite begales rugių, miežių, vištų, kumpių, jaučių, kiaulių, sviesto, vaisių, vaško, žvakių, medaus — visa tai turėjo sunešti jo prievolininkai; be to, jie atneša jam pyragų, gėlių, rožių bukietų. Esančio jo aukštoje valdžioje miestelio siuvėjai ir kurpiai — prisiminkite dėsnį: nulle terre sans seigneur — atneša jam ir jo žmonėms rūbų ir avalinės, pasiūtų per tą savaitę, kurią turi atidirbti ponui. Pirštininkai („Hentschuhern“ — Handschuhmacher), puodžiai („Becherere“ — Bechermacher), miško kirtėjai (Kiefer), dailidės („Zimmberliute“ — Zimmerleute) irgi turi jam dirbti be mokesčio (sine mercede). Kalviai ir šaltkalviai patiekia jam spynų, grandinių, strėlių ir, be to, tam tikrą skaičių pasagų ir vinių.

Ankstesniais viduramžių laikais pono dvare gyveno visokių rūšių amatininkai ir menininkai (mechanici et artifices), mėsininkai (carnifices), odininkai (cerdones), bendoriai (doliatores), kailininkai (pellifices ir pelliparii), račiai (currifices ir carpentarii), krautuvininkai (institores), statybos meistrai (aedutui), mūrininkai (caementarii ir lapicidae), dažytojai (pictores) ir t. t., net pirkliai (negitiatores), auksakaliai (aurifices), medžio drožinėtojai (lignorum caesores), — apskritai, senovės baudžiavos dvare turėjo būti po atstovą kiekvieno amato, kuris buvo jo valdomų plotų ribose — „von einem ieclichen antwergke ein antwergmann“. Ir nors vėlesniais laikais amatininkai ir menininkai jau nebegyvena pilyse, vis dėlto, senų mansi ir feodalinių dvarų santykių atminimui, jie turi duoti ponui savo darbo produktų: įvairių rūšių peilių, žirklių ir replių (cultelli, rasoria, forcipes ir forfices), kablių ir kirvių (picarii), dubenių (scutellae), puodelių (picaria), įvairių rūšių indų (craterae), balnų ir kitų padargų (sellae et cetera ustensilia). Mė-

sininkui parduodant jautį, žemės ponas gauna liežuvį ir kojas, panašių mokesčių jis gauna nuo vyno, alaus ir kitų gėralų. Ką veiktų su vynu ir alum, neturėdamas statinių? Vadinas, jam turi būti pristatomos statinės (tunnae) su ar be vežimo, kniedės (dovae) joms, lankai (circuli), dugnai (patellae), geležiniai ir variniai katilai (caldaria), o taip pat skindeliai ir kita medžiaga stogams taisyti. Vynadariai „turi savo maloningiausiam ponui dovanai daryti vyną ir alų“ („seint schuldig meins gnedingsten Hern wein und bier umbsunst zu schroden“), bendoriai „turi savo maloningiausiam ponui dovanai dirbti vyno ir alaus statines („seinem gnedigsten Hern alle Wein und Bierfass umbsunst zu ohmen“). Kalviai turi patiekti jam pentinų, o audėjai staltiesių šešių uolekčių (Elle) ir vieno sprindžio (Handquel) ilgumo. — Jūs galite įsivaizduoti, kad ir feodalų moterys neatsilieka nuo vyrų, stengdamosios geriau sutvarkyti ir patobulinti savo ūkį. Kolonų pačios turi sunešti feodalui po galą drobės ir gelumbės (camisilem I et sarcilem I), taisyti salyklą ir kepti duoną. Vienos moterys turi duoti užbaigtą dirbinį, t. y. austi savo medžiagą (pannos ex proprio lino), antros tik perdirba medžiagą (si datur eis linificium, faciunt camsilos), o todėl treti mansi (ūkiai), be pirmųjų vaisių, linų sėmenų ir lęšių, turi duoti dar po kamuolį siūlų dirbtuvėms. Žvejai turi statyti jam lašišų ir kitų žuvų („baudžiavos žuvys“), kurios gaudomos tam tikru laiku, vežioti jį su malūnininkais upėmis, kur jis norės; tačiau privilegija būti pasiuntiniu, kada ponas norės parašyti laišką, eiti pašto ir estafetės tarnybą priklausė mėsininkams ir t. t.“

Taip sako Lassalle, ir iš jo duoto plastiško paveikslo galima padaryti svarbių ekonominiu atžvilgiu išvadų, kad naturalinis ūkis gali būti, palyginti, aukštame kultūros laipsny. Ano meto teoretiniai klausimai daugiausia atsispindi vėlesnio laikotarpio kanonų teisės ūkio normose.

Mūsų laikais feodališkai - bažnytinio laikotarpio socialinės pažiūros iš dalies atgimsta pas Augustą Comte. Sekdamas senu pavyzdžiu, jis pasisako už valdžios padalinimą į pasaulinę ir dvasinę, paliekant kiekvienai savarankišką hierarchinį socialinį sutvarkymą. Neigdamas viduramžių bažnyčios mokslą, jis pripažįsta jos organizaciją, kurią reikėtų atstatyti, tik jau naujais dvasiniais pamatais. Naujos „humaniškumo tikybos“ popiežiumi esą tiktų būti pats Auguste Comte.

Visai galimas daiktas, kad geriau ištyrus anų laikų ūkio istoriją, mokslas mums nupieš be abejo didingą savo vieningumu feodališkai - bažnytinio naturalinio ūkio sistemą, ir gal kokia nors vėlesnė sistema bus linkusi tuo ar kitu atžvilgiu vėl prie jos grįžti. Mūsų laikais tokią tendenciją („neue Feudalität") kai kas būtų linkęs matyti Rodbertus'o socialinėje teorijoje, — teisingai ar neteisingai, tai kitas klausimas.

5. Viduramžių miestų ūkio sistema.

Naujieji laikai gimė miestuose. Jų istorija ko anksčiausiai susijusi su pinigų ūkio atgimimu, kuris savo laiku buvo nustelbtas germanų antplūdžio. Tas atgimimo procesas vyko labai iš lėto. Reikėjo ištisų šimtmečių sunkios kovos iki ekonominė kultūra tiek pakilo, kad bent iš dalies galėjo lygintis su buvusiaja romėnų imperijos žlugimo laikais. Šis perėjimo procesas iš grynai naturalinio ūkio į gryną pinigų ūkį jau pats iš savęs sudaro atskirą ekonominę sistemą. Ji išaugo miestuose tais laikais, kada kaimas buvo sukaustytas feodališkai - naturalinio ūko pančiais, ir tik daug vėliau sugebėjo jį įtraukti savo įtakos sferon. Todėl dabar ji ne visai tiksliai vadinama „miestų ūkio" sistema (Schmoller, Bücher, v. Below) — tą terminą ir mums teks čia vartoti.

Žinome, kad germanai, kur keldamiesi ar įsikurdami, baisiai neapkentė miestų. Jų nuomone, laisvam žmogui nedera laukti priešo pasislėpus už mūro sienų, be to, jie bijojo, kad apsigyvenus miestuose atsiras turtų nelygybė ir žus jų bendruomenės sutvarkymas. Miestai atrodę jiems laisvės karstu. Todėl, kur atėję, jie griaudavo romėnų municipijų mūrines sienas ir kurdavosi už jų ribų atvirame lauke. Germanai buvo ir norėjo pasilikti žemdirbių tauta. Tačiau kultūros žengimo negalima sulaikyti ilgesnį laiką. Tikybiniai, karo ir socialiniai interesai vertė germanus eiti tais pačiais keliais, kuriais ėjo ankstyvesnės tautos. Istorijos moksle karštai ginčijasi dėl to, kaip ši evoliucija vyko kiekviename atskirame atsitikime.

Mūsų dienomis visi sutinka, kad senesnė, Eichhorn'o atstovaujama nuomonė, esą germanų miestai buvę paprastas romėnų municipijų tęsinys, yra klaidinga. Net ir tada, kada germanai apsigyveno senose romėnų municipijose, mes vis

dėlto turime naują padara. Schmoller Štrasburgo pavyzdžiu parodė, kad šis miestas bus kilęs iš alemanų kaimo, buvusio už romėnų miesto, ir tik vėliau prisijungė sau pastarojo teritoriją[1].

Kitas, dar nevisai išaiškintas klausimas yra tas, ar pirmųjų miestų gyventojai buvo nelaisvi ar laisvi; kitaip tariant, kaip buvo sutvarkyti tie miestai, baudžiavos ar bendruomenės pamatais. Pirmoji nuomonė bus senesnė. Jos laikėsi Nitzsch: vėliau su jo pamatiniais dėsniais sutiko Stieda ir Bücher. Antrosios nuomonės šalininkai buvo Wilda, Arnold, Gierke ir kt., ir ypatingai atsidėjęs ją gynė G. von Below.

Iš didžiųjų politinės ekonomijos sistemų tuo klausimu domėjosi tik viena — Adomo Smith'o. Merkantilinė sistema buvo labai palanki miestų kultūrai; ji nevengė istorinio tyrinėjimo ir todėl turėjo progos ir galėjo atsidėti šiam reikalui. Tačiau jai trūko tikros mokslo dvasios. Fiziokratinė sistema tos dvasios turėjo. Tik jos metodė buvo iš principo neistorinė, ir todėl ji (išskyrus, iš dalies, Turgot) nesuprato tokio tyrinėjimo reikalingumo. Kitaip elgėsi „Tautų turto tyrinėjimo" autorius. Trečioje knygoje, kur A. Smith'as plačiai dėsto savo istorijos - filosofijos pažiūras, yra skyrius (trečias) antrašte „Miestų augimas ir plėtojimas romėnų imperijai žlugus". Padaręs gan plačią įžangą, Adomas Smith'as čia skelbia nuomonę, kad pirmieji miestai buvo tvarkomi baudžiavos priklausomybės pamatais; šiap ar taip, jį galima laikyti vienu iš šios teorijos kūrėjų.

Nurodęs, kaip germanų kaimo kultūra pakeitė antikos miestų kultūrą, jis tęsia toliau: „Miestuose daugiausia gyveno smulkūs amatininkai ir meistrai, kurie, jeigu ir nebuvo vergai, tai bent nedaug nuo jų besiskyrė. Privilegijos, kurios, senovės dokumentų daviniais, buvo suteiktos kai kuriems stambiems Europos miestams, leidžia mums spręsti apie jų ankstyvesnę būklę. Kas tik iš privilegijos galėjo leisti dukterį už vyro, neatsiklausdamas savo pono, miręs palikti savo turtą vaikams, o ne seniorui, arba kam tinkamas jį užrašyti, tas prieš tai nedaug kuo besiskyrė nuo kaimo baudžiauninko, ar buvo su juo lygus".

---

[1] „Strassburgs Blüte und die volkswirtschaftliche Revolution im 13. Jahrhundert", Rektoratsrede, Strassburg 1874, 22 ir tol. p. p.

Anglų gyvenimo faktais tesiremdamas, Smith'as duoda trumpą apžvalgą mokesčių, kuriuos anais laikais mokėjo prekyba ir amatai. Jis parodo, kaip, augant miestų gerovei, tolydžio mažėjo jų mokesčių našta. Iš pradžių tik visi atskiri asmens, paskui miestai, o dar vėliau ir visi miestų gyventojai apskritai buvo atleisti nuo mokesčių mokėjimo. „Tuo būdu, atleidimas nuo mokesčių nustojo būti asmeninis; negalima buvo atleisti atskirų asmenų, o tik tam tikro miesto piliečius; miestas tuomet gaudavo „laisvo miesto" (Freeburgh) vardą, o jo gyventojai — „laisvų piliečių" (Freeburghers) arba „laisvų pirklių" (Freetraders). Panaikinus esminius baudžiavos ir vergijos požymius, piliečiai tapo laisvi ta prasme, kaip mes dabar suprantame laisvę". Toliau aprašoma, kaip pamažu miestų gyventojai gavo korporacijų teisę, savo magistratūras ir miestų teismus, kaip statė tvirtoves, įvedė visuotinę kareiviavimo prievolę ir pradėjo dėtis į sąjungas nepriklausomybei išlaikyti ir apsiginti nuo savo amžino priešo, bajorų. „Bajorai niekino miestelėnus, laikydami juos ne kito luomo žmonėmis, o atleistų vergų gauja, žemesnės rūšies padarais. Iš kitos pusės, miestelėnų gerovė sukeldavo jiems pavydo ir pykčio, ir jie nepraleisdavo mažiausios progos jų be pasigailėjimo nepaplėšę". Vienose šalyse, pav. Italijoje ir Šveicarijoje, pastaroje ypač Bernas, miestai ne tik sėkmingai apsigynė nuo priešų, bet privertė klausyti savęs aplinkinius bajorus ir sukūrė laisvas teritorialines respublikas; kitur jie aplinkybių buvo priversti kreiptis į galingesnius kunigaikščius, prašydami apsaugos. „Monarchai taip pat pribijodavo bajorų... tuo būdu atsirado interesų bendrumas; miestelėnams buvo naudinga remti monarchą, o pastarajam — miestelėnus, kovojančius su bajorais, miestelėnai buvo jo priešų priešai" ir t. t. Ta abipuse parama reikia aiškinti miestų prekybos ir pramonės augimą ir klestėjimą, stebinusį visą pasaulį. Miestų augimas darė teigiamos įtakos ir visam ūkiui".

Čia nupieštas vaizdas, bendrai imant, atitinka mūsų dienų pažiūras, kurios remiasi evoliucijos principu. Istorinio tikslumo atžvilgiu daug ką galėtume jam prikišti, ypač tose vietose, kur kalbama apie germanų gyvenimą.

Pirmiausia Smith'as klysta, pripažindamas tik vieną miestų kilimo būdą, tuo tarpu, kai jų buvo visa eilė. Toliau, jis žiūri į miestus, kaip į vien trečiojo luomo padarą ir nema-

to, kad visi keturi luomai vaidino pirmaujamą rolę ir savo laiku nulemdavo visą miestų politiką.

Kuriant miestą dalyvavo visi keturi luomai. „Rečiausiai miestai buvo kuriami vadovaujantis vien prekybos sumetimais arba ypatingai patogiose prekybai varyti vietose. Daug dažniau prekybos reikalų įtaka buvo netiesioginė, ir vietos parinkimą nulemdavo kiti pašaliniai sumetimai" (Arnold). Seniausi miestai bus atsiradę aplink vyskupų buveines, kurios paprastai buvo steigiamos tirštai gyvenamose vietose. Prie šios kategorijos vakaruose priklauso didieji Pareinės miestai Kölnas, Mainzas, Wormsas, Speyeris, Strasburgas, Baselis ir t.t. Kartais, nors rečiau, miestus kurdavo apie vienuolynus, pav. St. Gallen, Fulda ir kit.

Toliau, karo sumetimais tam tikros vietos būdavo tvirtinamos ir apsupamos mūrine siena, dėl to pirmykštės tvirtovės ir miesto sąvokos sutapdavo. Vengrų raitelių įsiveržimai vokiečių žemėn, kaip žinoma, privertė X amžiuje Henriką I pastatyti rytų srityse visą eilę tvirtovių, kuriose galėdavo pasislėpti jo raiteliai. Paprastai tai būdavo imperatoriaus pilys, speciališkos skirtos tam reikalui, pav. Magdeburgas, Merseburgas, Goslaras, Nürnbergas, be to, Frankfurtas, Weitzlaras, Aachenas ir t. t. Vėliau (XII amžiuje) atskiros kunigaikščių giminės, Velfai šiaurėje ir Ceringerai pietuose, pradėjo steigti miestus tam tikru planu. Taip, pirmieji bus įsteigę Lübecką ir Braunschweigą, antrieji — abudu Freiburgus ir Berną. Daugelis vėlesnių Hanzos miestų atsirado dėl savo palankių susisiekimo sąlygų upių žiotyse arba jų santakose. Galop, ir kai kurie seniau nelaisvi kaimai dėl palankių aplinkybių ar sąmoningos gyventojų energijos pamažu mokėjo iškovoti laisvę ir miesto privilegijas. Paprastai miesto bendruomenės klestėjimas pareidavo ne nuo vienos kurios aplinkybės, bet nuo bendro visos eilės faktorių veikimo.

Kiek įvairios būdavo miestų kūrimo priežastys, tiek pat įvairi buvo ir jų gyventojų sudėtis. Visai klaidinga manyti, kaip darė Adomas Smith'as, kad miestų gyventojai sudarė vieningą, atsiskirusią nuo kitų sluoksnių, masę. Daug tikresnis bus tvirtinimas, kad miestuose iš pat pradžių buvo visų keturių luomų atstovų, kurie vieni nuo kitų skyrėsi ir griežtai tarpusavy kovojo.

Imkime kokį nors vyskupinį miestą, kuriame luomų pasidalinimas ryškiausiai buvo matomas. Visų pirma, sutinkame ten vyskupo bendruomenę, gyvenančią savo atskiroje atidalintoje teritorijoje ir susidedančią iš visų dvasininkų, kunigų ir vienuolių. Ji yra savarankiškas ekonominis vienetas, tvarkosi kanonų teisės normomis, priklauso tik nuo vyskupo teismo ir nemoka mokesčių pasaulinei valdžiai.

Toliau eina antras luomas — senųjų piliečių (biurgerių) šeimos arba patricijai. Jie yra bajorų kilimo ir užima visas aukštesnes karo ir civilinės tarnybos vietas. Tai yra vadinamieji „Achtbürger“ (acht nuo ager), kurie tik vieni gali turėti nejudomą turtą. Ta gyventojų dalis yra susiorganizavusi į vadinamąsias „junkerių kompanijas“ arba „smuklių draugijas“, kurios vadinamos įvairiais juokingais vardais, pav. Bazely — „Zur Mücke“, „Zum Seufzen“, Berne — „Zum Narren“, „Zum Distelzwang“ ir t. t. Čia pirmiausia iš narių reikalaujama vadinamojo „dykinėjimo“ („Müssiggang“); tokios organizacijos narys negali dirbti pasipelnymui. Tarp dvasininkų ir bajorų luomo buvo dar vadinamieji „ministerialai“ („Ministerialen“), t. y. imperatoriaus ar vyskupo tarnai. Augant miestų savarankiškumui, jų būklė vis menkėjo. Todėl jie keldavosi iš miestų į kaimą ir ten pritapdavo prie žemesniųjų bajorų arba susidėdavo su patricijais.

Trečias luomas buvo pirklių gildijų arba „ponų cechų“ (Herrenzünfte). Čia buvo pirkliai (mercatores), kurie, nelygu miesto prekybinė reikšmė, buvo susiskirstę į didesnį ar mažesnį skaičių gildijų. Jų nariai buvo kilę iš kadaise laisvų valstiečių, kurie, turėdami per maža žemės ir negalėdami iš jos pramisti, buvo priversti keltis į miestus ir verstis prekyba. Iš jų ir susidėjo tikras trečias miestų gyventojų luomas. Iš pradžių jie gyveno išnuomotoje žemėje, mokėdami tam tikrą mokestį; tačiau netrukus jie iškovojo teisę įgyti nekilnojamą turtą, o kartu su tuo ir dalyvauti miesto valdyme.

Pagaliau eina amatininkai. Jie buvo ketvirtojo, o ne trečiojo luomo žmonės, kaip paprastai klaidingai manoma. Tai vad. „Nahrungen“, „Hantierungen“ arba „Zünfte“, t. y. cechai. Nebūdami laisvi ir priklausydami nuo pono, jie apskritai nebuvo laikomi miesto bendruomenės (civitas) nariais, ir tik palyginti vėlai jiems buvo leista joje dalyvauti. Senesniais laikais jie negalėjo vadintis Cives ar Burghenses; vėliau mes

randame dokumentuose juos vadinant Concives arba Schutzgenossen, iki pagaliau į viduramžių galą, iškovoję teisę dalyvauti miesto valdyme, jie gavo ir piliečių vardą. Bet tada jie jau buvo pasiekę vienos iš trečiojo luomo grupių lygio ir turėjo judomą ir nejudomą turtą[1].

Iš šios apžvalgos matyti, kad Smith'o konstrukcija yra netiksli. Įvairiais laikais miestai buvo vis kitokie. Jų ekonominė santvarka parėjo nuo to, koks luomas tuomet viešpatavo. Pradžioje, vyraujant bažnytiniam ar aristokratiniam elementui (laikotarpis iki kryžiaus karų maždaug 900 — 1100) miestai maža besiskyrė nuo kaimo; ūkio gyvenimas buvo tvarkomas feodališkai - bažnytinio natūralinio ūkio taisyklėmis. Kryžiaus karų laikais (maždaug 1100 — 1300) matome įsigalint pirklių gildijas ir komercinius cechus. Pinigų ūkis kyla. Trečiame laikotarpy iki viduramžių pabaigos (1300 — 1500) stengiasi gauti viršų amatų cechai, ir tai jiems iš didumos pavyksta. Pinigų ūkis plinta toliau, tačiau visą laiką yra kiek suvaržytas dėl valdžios vykdomos kainų reglamentacijos. Ir tik naujųjų laikų periodu laisvas pinigų ūkis tolydžio prasiskina sau kelią. Pamažu ir laipsniškai įsigali tas pobūdis, kurį mūsų laikais vadiname miestišku. Per visus viduramžius visų luomų gyventojai vertėsi taip pat ir žemės ūkiu savojo vartojimo reikalui. Kiekvienas miestas stengėsi tapti uždaru ūkiu, kuris pats tenkina visus savo reikmenis. Jeigu valstietis, gyvenantis kaime, buvo tuo pat metu iš dalies ir amatininkas, kuris stengėsi pats pasigaminti savo ūkiui visų reikalingų amatų dirbinių, tai ir priešingai, miesto gyventojas buvo iš dalies ūkininkas. Kiekviena šeima turėjo miesto ribose savą arba išnuomotą žemės sklypą, iš kurio gaudavo reikalingiausių maisto produktų. Tik žaliavos reikalas ar kitų produktų stoka priversdavo miestus mainyti su kaimu; tuose mainuose miestas atiduodavo savo amatų dirbinių perteklių. Iš pradžių mainus vedė pati bendruomenė, vėliau juos galėjo vesti ir atskiri asmens, griežtai miesto vyresnybės prižiūrimi. Panašiai buvo kontroliuojama prekyba ir miestų ribose. Buvo nustatyti terminai, kada cechai galėjo tarpusavy mainyti. Aukštesniųjų luomų atžvilgiu buvo smulkiai reglamentuoti tar-

---

[1] Plg. *Hüllmann,* Geschichte des Ursprungs der Stände in Deutschland, 2 leid. 1830, 481 p.; toliau *Arnold,* Verfassungsgeschichte der deutschen Freistädte, 1854, II t., 186 ir tol p. p.

pusavio prievolių santykiai. Arnold savo „Geschichte des Eigentums in den deutschen Städten"[1] smulkiai aprašo, kaip senpiliečiai (Altbürger) išnuomodavo žemę kitiems luomams, kurie negalėjo turėti nuosavos žemės. Dar palyginti vėlais laikais čyžė (census) buvo mokama pensio pavidale, t. y. produktais, amatų dirbiniais ir asmeniniais patarnavimais. Vaisių, vištų ir kt. duoklės buvo išdėstomos visiems metams. „Kadangi duoklių terminų skyrimas parėjo nuo šalių, tai, viduramžių papročiais, tam buvo parinktos gausingos švenčių dienos. Čia buvo šv. Marijos dienos (Marientage), kryžiaus dienos (Kreuztage), trijų karalių, Cathedra ir Vincula Petri, šv. Jurgio ir Remigijaus dienos, Pilypo ir Jokūbo (gegužės 1), Simano ir Judos (spalių 28), Jono Krikštytojo ir Jono Evangelisto, Margaritos, šv. Mykolo (Michaelis), Kalėdos, o taip pat fundatorių ir vienuolynų patronų dienos. Iš duoklių didumo galėjai spręsti, kiek tas ar kitas šventasis garbinamas toj ar kitoj vietoj". (Arnold[2]). Mėgiamiausios buvo šv. Martyno diena ir užgavėnės. Apie Štrasburgo piliečių (biurgerių) santykius su vyskupu Hüllmann'as[3] štai ką pasakoja: „Senu papročiu amatininkai turėjo duoti vyskupui savo dirbinių arba atlikti tam tikrą darbą; kiekvienam amatui burggrafas skyrė prižiūrėtoją — meisterį iš vyskupo tarnų tarpo. Atskiroms amatininkų grupėms, pav. kardininkams, kalviams, balniams, pirštininkams, kurpiams, dailidėms, žvėjams, kailininkams, buvo taikomos ypatingos taisyklės. Pastarieji, kailininkai, iš eilės dirbo rūmų darbą; po dvylika kasmet jie dirbo nemokamai, o kailiai buvo gaminami ponų sąskaita. Kitų cechų amatininkams buvo uždėtos panašios prievolės; maža to, visi be skirtumo miesto piliečiai turėjo atidirbti kasmet ponui po penkias dienas ir penkias valandas. Jeigu į miestą atvažiuodavo vyskupas ir rūmų arklidėse negalėjo sutilpti jo palydovų arkliai, tai likusius turėjo priimti pas save nemokamai viešbučių savininkai. Pirklių tarnyba atitiko jų profesijos darbą: jie turėjo keliauti prekybos reikalais. Jų prievolės buvo sutvarkytos taip, kaip kailininkų. Dvidešimt keturi nariai turėjo vyskupo lėšomis kasmet keliauti, po 3 kartus kiekvienas" ir t. t.

---

[1] Basel 1861, II ir III skyr.

[2] Ten pat, 69 p.

[3] Kit. viet., 547 p.

Galingą smūgį visai šitai natūralinio ūkio santvarkai bus sudavę kryžiaus karai. Pradėti klero, kurs pasiekė tuomet aukščiausio savo galybės laipsnio, karštai remiami bajorų, jie pagavo taip pat ir visus kitus luomus, iki baudžiauninkų imtinai — puikus pavyzdys, kad ne tik materialiniai akstinai, bet ir idėjos gali stumti visuomenės gyvenimą į naujas vėžes. Kryžiaus karai bus davę vakarų tautų kūrybai ir siekimams, nukreiptiems iki šiol į išvidinę gyvenimo pusę, naują, išorinį tikslą. Keliauti į užsienį ir ten kautis reikėjo didžiausių judomųjų turtų. ir tai gyvų pinigų pavidale. Reikėjo pinigų.

Pinigų vardas germanuose labai senas; tačiau iš pradžių jo reikšmė buvo visai kitokia. Seniau pinigais vadino ne monetas, o kiekvieną atlyginimą apskritai, ir be to natūra. Sakysime, baudos vad. Wergeld už kūno sužalojimą — baudų dydis parėjo nuo nukentėjusiojo luominės padėties — buvo mokamos gyvuliais; panašiai teismo mokesčiai, kitos baudos ir t. t. Net prekių mainuose pinigais buvo laikomas visiškas atlyginimas už gaunamą gėrybę.

Pinigus, kaip monetas arba „Pfenniggeld", germanai bus gavę iš romėnų, bet pradžioje jie daugiau, rodos, buvo vartojami pasipuošti, negu ėjo apyvartos priemone. Frankų valdovai, kurie savo užsienių žygiams buvo reikalingi didesnių metalinių pinigų išteklių, pradėjo vėl leisti apyvarton vakarų romėnų monetas (Aureus). Karolingai, ypač Karolis Didysis, pravedė monetų reformą Bizantijos pavyzdžiu; sistemos pamatan visoje imperijoje buvo padėtas Karolio Didžiojo solidus. Auksinis solidus dalinosi į dvyliką sidabrinių denarų. Varinių monetų prireikė tik vėliau, nes viešpataujantis imperijos viduje naturalinis ūkis pradžioje nebuvo reikalingas smulkesnių monetų. Pirmąsias imperijos monetas kalė imperatoriaus pilyse tarnavusieji rūmų valdininkai (ministerialai). Pinigų kalimas buvo imperatoriaus regalija. Išaugus prekybai ir susiekimui ir prireikus ypatingų prekybos monetų, didesnėse prekių sukraunamose vietose, rinkose ir mugėse buvo steigiami tam tikri monetų namai. Valdyti jie buvo atiduodami atskirai gildijai — vadinamiesiems namų bendrabūviams (Hausgenossen)[1].

---

[1] Smulkiau apie tai žiūr. K. Th. Eheberg, Über das ältere deutsche Münzwesen und die Hausgenossenschaften. Leipzig 1879.

Bendrabūviai arba monetų kalėjai buvo beveik tik didesniuose prekybos miestuose kaip Kelnas, Maincas, Frankfurtas, Vormsas, Augsburgas, Viena, Bazelis ir t. t. Jie ėjo savo pareigas imperatoriaus — Münzherrn — vardu ir buvo lyg ir imperatoriaus tarnyboje. Savo vardą jie galėjo gauti iš mūrinių namų, kuriose gyveno visa gildija su savo šeimomis ir kur buvo saugojami taurieji metalai. Jie buvo didžiausioje, karaliaus apsaugoje ir todėl nepriklausė nuo miesto vyresnybės. Luomų ierarchijoje jie ėjo tuoj po bajorų kuopų ir paprastai prieš pirklių gildijas. Nukaltas monetas jie turėdavo atiduoti imperatoriaus iždui. Už kalimą gaudavo tam tikrą mokestį, paprastai 22 fenigu. Be monetų kalimo („Pfennigstampf") privilegijos, jie dar turėjo teisės prekiauti tauraisiais metalais („Wechsel"). Visose mugėse jie turėjo savo tam tikrus „suolus" („Bänke"), kur jie keisdavo svetimų pirklių atvežtus aukso lydinius arba svetimą monetą į savo šalies pinigus ir imdavo nustatytą mokestį. Ir auksakaliai taip pat turėjo pirkinėti auksą iš minėtų kalėjų, ten, kur nebuvo su jais susidėję į vieną gildiją, kaip pav. Basely. Žydai irgi iš jų turėdavo pirktis auksą, kurį skolindavo kitiems, laiduojant užstatu. Monetų ir taurųjų metalų kiekis, kurį galėjo įgyti atskiras asmuo, buvo griežtai aprėžtas ir parėjo nuo reikalo tikslo. Joks auksakalis negalėjo pirkti ir nukaldinti daugiau aukso, kaip buvo reikalinga jo amatui. Vykdamas į tolimą kelionę, kur patogiau buvo turėti gryną lydinių sidabrą vietoj kaltos monetos, keleivis galėjo turėti su savimi tokio sidabro tik tam tikrą kiekį. Sakysim. Augsburgo monetų įstatai leisdavo pasiimti „keliaujant į Prancūziją 40 markių ir ne daugiau, į Frankus — 20 markių, į Čekus — 20 markių ir į Veneciją — 40 markių. Tik tas, kas keliavo per jūrą į šventas vietas, į Romą arba į šv. Jokūbą, galėjo pirktis lydinių sidabro tiek, kiek jam reikėjo, nemokėdamas jokių mokesčių"[1]. Iš pradžių monetos buvo kalamos kiekvienai mugei atskirai. Tai buvo vad. dubūs fenigai (Brakteaten), kurių vertė buvo apskaitoma pagal svorį. Tik vėliau atsirado vad. stori, masyviški fenigai (Grossi), kurie buvo vartojami vidutiniuose ir smulkiuose santoriuose. Nuolatinis monetų keitimas turėjo dvigubą tikslą: iš vienos pusės, fiskalinį, kad dažniau galima būtų imti kalimo mokestį, iš antros pusės, pinigų padirbimo iš-

---

[1] *Eheberg*, 60 p.

vengti. Padirbimu buvo laikomas atskirų asmenų, kad ir pilnaverčių monetų kalimas, o taip pat monetų sulydinimas. Savo įmonei vesti monetų kalėjai turėjo bendrą lėšų fondą: Kelne pav. jis siekė 1.200 markių. Tai bus pirmas atsitikimas viduramžiuose, kada kapitalas vartojamas įmonei vesti. Kiekvienas namų bendrabūvis, be to, turėjo dar savo didesnį turtą, nes gildijų nariai paprastai būdavo turtingiausi žmonės, tiek patricijų, tiek pirklių kilimo. Kada į viduramžių galą monetų kalimo teisė perėjo nuo imperatoriaus atskirų kraštų kunigaikščiams, namų bendrabūviai išnyko; jie nuėjo į kitas gildijas arba cechus. Pinigų istorija aiškiai parodo, kad jie bus atėję į germanus iš svetur. Jie yra padaras, iš vienos pusės, tos tikybinės didžiagalybės politikos kuri buvo imperijai primesta, o iš antros pusės — besiplečiančios prekybos su užsieniais, išaugusios ypač kryžiaus karų laikais. Prieš XII amžių namų bendrabūvių nebūta; jų klestėjimo laikotarpis — XIII amžius, o XVI amžiuje jie vėl išnyksta.

Šalia jų ir žymia dalimi jų plėtojimosi įtakoje išaugo pirklių gildijos arba komerciniai cechai. Didžiulės kryžiaus kariuomenės apginklavimas ir maitinimas žymiai pastūmėjo į priekį miestų gyvenimą. Schmoller'io nuomone, revoliuciją, kuri įvyko vokiečių ūkio gyvenime XII ir XIII amžiuose, reikia laikyti didesne už bet kurią vėlesnę. Jis sako: „Visai pamatuotai galima tvirtinti, kad perėjimas nuo laikų, kada visai nebuvo miestų, į miestus, turinčius 50.000 gyventojų ir tokių technikos pasiekimų, kaip Štrasburgo katedra, yra didesnis, negu perėjimas nuo šių laikų į mūsų didmiesčius su jų gelžkelių stotimis, muziejais ir teatrais"[1]. Tik vėliausiais laikais istorijos mokslas ėmėsi energingai tyrinėti šios gadynės ekonomiką. Tuo klausimu parašyta didžiulė literatūra. Šis veikalas, žinoma, neturi tikslo išdėstyti čia, ką sakė apie viduramžių pirklių gildijų ir amatų cechų kilimą ir plėtojimąsi Wilda, Nitzsch, Heusler, Gierke, Sohm, Schmoller, Stieda, Bücher, Lamprecht, Gross, Schulte, Below, Hegel, Geering, Eberstadt, Inama - Sternegg ir daugelis kitų. Daug, jeigu ne didesnė dalis to, kas šių tyrinėtojų tuo reikalu pasakyta, yra ginčytina. Mūsų uždavinys tik bendrais esminiais bruožais nupiešti viduramžių ūkio vaizdą, kad tuo būdu jį lengviau galėtume atskirti nuo kitų ūkio sistemų.

---

[1] „Rektoratsrede über Strassburgs Blüte und die volkswirtschaftliche Revolution im 13. Jahrhundert". Strassburg 1874, 34 p.

Visi mažne sutinka su tuo, kad pirklių gildijos bus kilusios anksčiau už amatų cechus[1], kad jų nariai iš pat pradžių buvo laisvųjų kilimo, ir todėl jų socialinė būklė panešėjo į patricijų sąjungų būklę.

Mes neturime jokių dokumentų apie pirmųjų pirklių gildijų įsteigimą. Visuose išlikusiuose aktuose kalbama tik apie jau esamų gildijų organizacijų statutus. Tai reikia aiškinti tuo, kad iš pradžių prekyba buvo labiau keliaujamo pobūdžio, kad sąjungos, kurių tikslas buvo savitarpio apsauga kelionėse, buvo sudaromos pakeliui. Ir tik vėliau, prireikus nuolatinių atramos punktų, imta steigti draugiškas būstines, dėl kurių buvo susitariama su miesto valdžia. Kaip pinigai, taip ir prekyba bus atkeliavusi į germanus iš svetur. Pradžioje germanų srityse prekybą varė vakarų romėnų ir Bizantijos pirkliai; tai buvo savotiška vaizbinė prekyba. Vėliau prekyba perėjo į žydų rankas, kurie tuomet dar vertėsi prekyba apskritai, o ne tik pinigų skolinimui iš palūkanų, kaip vėlesniais laikais. Kartu su miestais atsirado vokiečių pirkliai, kurie iš lėto išstūmė žydus iš šios srities.

Iš pradžių pirkliai galėdavo apsigyventi tik už miesto ribų, sudarydami atskirą bendruomenę. Savo patronu jie paprastai pasirenka šv. Martyną (pav. šv. Martyno parapija Kelne)[2]. Kartais tokia pirklių būstinė išaugdavo į visą miestą; tokiais atvejais pirklių bendruomenė sutapdavo su miesto bendruomene. Žymiausiais tokių miestų pavyzdžiais gali eiti Liubekas ir Freiburgas Breisgau'e. Kitur pirklių bendruomenės gaudavo ilgai kovoti su senpiliečių, patricijų, giminėmis, iki su jais susily-

---

[1] Ši hipotezė ilgą laiką buvo laikoma neginčijama. Ji aiškiausiai pasireiškia dažnai cituojamuose *Sohm'o* žodžiuose: „Pirmiausia atsirado pirklių gildijos. Yra žinoma, kad po pirklių gildijų atėjo amatininkų „brolijos". (Die Entstehung des deutschen Städtewesens, Leipzig 1840, 88 p.). Mūsų laikais prieš tai pasisakė *v. Below* savo „Die Bedeutung der Gilden für die Entstehung der deutschen Stadtverfassung" (Jahrg. 1892 der Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik). Ji išrodo, kad „amatų cechai apskritai yra senesni už pirklių gildijas" (64 p.). Below'o duodama medžiaga greičiau parodo tai, kad šios dvi visuomeninės organizacijos bus gavusios savo *statutus* maždaug tuo pat laiku. Gaubiantieji jų kilimą rūkai, šiaip ar taip, nėra dar išsklaidyti.

[2] Žr. *Alfred Doren*, Untersuchungen zur Geschichte der Kaufmannsgilden des Mittelalters, Leipzig 1893, 34 p. Ten pat yra šio dalyko bibliografija.

gindavo ar net imdavo pirmauti miesto valdžioje. Tačiau jie niekur to nepasiekė anksčiau kaip XIII šimtmety. Po to pradeda augti ir cechų judėjimas.

Pirklių gildijas visai pamatuotai laiko „gimstančio pinigų ūkio atstovais" (Doren). Taip, iš tikrųjų, ir buvo. Prekyba, pasiekusi tam tikro plėtojimos laipsnio, negali būti kitaip varoma, kaip tik kapitalistiniais pamatais. Smulkesnių davinių tuo klausimu mums dar trūksta. Žinoma, kad gildija turėjo didelį bendrą judomą turtą. Tačiau tai vargu bau bus apyvartos kapitalas, kaip pas monetų kalėjus. Gildija buvo brolija (Bruderschaft), kuri, be prekybos, siekė dar ir kitų tikslų. Šalia tikybinių, karo ir draugiškumo tikslų, gildija reikalavo iš savo narių, kad jie remtų viens kitą ir padoriai gyventų. Kiekviena gildija turėjo monopolį savo prekybos šakoj. Seniausia gildija, be monetų kalėjų, buvo gelumbės pirklių. Kartais ji būdavo susijungusi su vilnų verpėjais. Artima jai savo reikšme buvo vyno pirklių gildija. Hanzos sąjungos miestuose gildijos skyrėsi pagal šalis, kuriose turėjo teisės varyti prekybą. Užsieny, pav. Londone, Briugge, Bergene, Nižnij - Novgorode ir t. t., visų vokiečių miestų pirkliai buvo susimetę į vieną bendrą gildiją su savo seniūnu, savo ypatingomis teisėmis ir savo turtu. Gildijos nariai gyveno visi kartu gildijos namuose, kur viešpatavo griežta, panaši į vienuolyną, gyvenimo tvarka. Iš įsteigtos XI amž. Kelno pirklių gildijos, prie kurios su laiku prisidėjo ir visi kiti vokiečių pirkliai, perkeltos vėliau į Vokietiją ir bus kilusi galingoji Hanzos sąjunga. Aukštutinės Vokietijos miestuose gildijos niekad nebuvo taip išsiplėtusios, kaip žemutiniuose. Aukštutinių vokiečių miestų prekyba sviro į žiemių Italijos, ypač Venecijos pusę. Tenai tačiau vokiečių pirkliai savo būstinėse niekad neturėjo savivaldybės teisių (net pačiame Venecijos fondaco teutonicum). Tai ir bus svarbiausia priežastis, kad aukštutiniuose vokiečių prekybos miestuose pirklių korporacijos nors ir plėtėsi, bet nebuvo panašios į šiaurės miestų pirklių gildijas.

Gildijos, pačios būdamos stambios prekybos organizacijos, ne visada vienodai žiūrėjo į smulkius prekybininkus. Iš pradžių stambioji ir smulkioji prekyba sutapo, bet vėliau išsiskyrė. Mercator ir chramarius buvo susiorganizavę įvairiose draugijose. Paprastai smulkūs prekybininkai priklausė prie amatų cechų. Kartais jie dalyvavo „ponų cechuose" („Herren-

zünften“), kaip vėliau vadinosi Bazelio gildijos, kuriose smulkūs prekybininkai dalyvavo kartu su pirkliais. Čia pirkliai gaudavo gelumbę iš šiaurės, o krautuvininkai (Krämer) prekiavo pietų šalių prieskoniais ir kitais įvežamais produktais[1].

Nuo pirklių gildijų su jų jau kapitalistinio pobūdžio įmonėmis iš esmės skyrėsi amatininkų cechai arba „įstaigos“ (Aemter, officia), kaip jie tiesiog buvo vadinami.

Gildijos ir cechai kartu sudarė vadinamojo viduramžių maitintojų luomo (Nährstand), susidėjusio iš trečiojo ir ketvirtojo luomo, miestų šaką, kaip smulkūs laisvi ir nelaisvi valstiečiai buvo to pat luomo kaimo šaka. Tačiau tarp savęs jie nesutardavo, ir dažnai kildavo rimtų nesusupratimų, sukeldavusių savitarpio neapykantą. Tat parėjo nuo jų skirtingo kilimo. Šiaip ar taip spręstume sukeliantį karštų ginčų moksle cechų kilimo klausimą, — ar jie bus kilę vien iš baudžiauninkų, ar ne, — turime rimto pagrindo manyti, kad pirmieji amatų cechų nariai buvo nelaisvi ir tik su cechų pagalba pamažu pasiekė laisvės ir privatinės nuosavybės. Tai, ir tik tai miestų gyventojų kategorijai gali būti pritaikinta mūsų aukščiau minėta teorija, kurios laikėsi Adomas Smith'as. Amatininkai toli gražu ne visais laikais buvo miestų gyventojų kamienas. Jie pradeda jungtis palyginti gan vėlai, tur būt, vėliau už pirklių gildijas bent ne anksčiau, kaip XII amž. Daugiausia jų ateidavo iš kaimo, kur baudžiavos gyvenimas ėjo vis sunkyn, ir visi skaudžiamieji masėmis bėgo į miestus. Čia jiems leisdavo apsigyventi tik už stulpų, kuriais buvo ženklinamos miestų ribos, dėl ko vokiečiuose jie gavo vardą „Pfahlbürger“ (stulpų piliečiai). Nebūdami miesto piliečiai, jie vis dėlto buvo jo globoje. Juo labiau didėjo kaimo pavergimas, juo labiau miestai traukė kaimo gyventojus savo teikiamomis „laisvėmis“. Vis daugiau baudžiauninkų bėga į miestus, kad ten apsigyventų, nes miesto oras daro laisvą“. Dėl to miestams kildavo griežtų konfliktų su aplinkiniais bajorais, kurie paprastai veltui reikalavo savo baudžiauninkų grąžinimo. Tai traukėsi gan ilgai, kol pagaliau įsigalėjo paprotys, kad baudžiauninkas, išgyvenęs mieste „metus ir dieną“ (t. y. metus, šešias savaites ir tris dienas) ir per tą laiką savo pono nepareikalautas, būdavo visiškai

---

[1] *Traugott Geering,* Handel und Industrie der Stadt Basel. Basel 1886, 39 p.

laisvas. Buvusieji baudžiauninkai daugiausia vertėsi žemės ūkiu. Vėliau jiems buvo leista apsigyventi sutvirtintoje miesto daly ir verstis amatais. Susiorganizavę cechais, jie sudarė atskirą miesto karo organizacijos dalį.

Gavę teisės laikyti ginklus, jie galėjo dalyvauti ir miesto valdyme. Ne taip kaip kaime, kur valstiečių pavergimas vis didėjo, miestuose amatininkai gauna vis didesnės laisvės, kuria jie taip didžiuojasi, kad atsisako priimti į savo tarpą kadaise buvusių nelaisvų. Kiekvienas, norintis mokytis amato, turėjo išrodyti, kad keletas jo tėvų kartų buvo laisvųjų kilimo.

Nuo gildijų, su kuriomis turėjo bendrų socialinių tikslų, amatų cechai tuo griežtai skyrėsi, kad jie buvo ne kapitalistinės organizacijos, o darbo sąjungos. Jų tikslas buvo ne pasipelnymas vykusiai perkant ir parduodant, o „doru darbu" pelnytas „pragyvenimas". Jeigu senoji markės bendruomenė, buvusi lygaus kilimo žmonių sąjunga, beveik išimtinai vertėsi žemės ūkiu ir tik atspėjimą laiką pavesdavo amatui, tai cechai, priešingai, svarbiausiu verslu laikė amatus, o dažniausiai išnuomotos žemės dirbimas jiems buvo tik pašalinis darbas. Visais kitais atvejais tiek cechas, tiek senoji markės bendruomenė, tiek kitokios miesto draugijos buvo sąjungos visiems gyvenimo tikslams[1].

Kaip t i k y b i n i s vienetas, cechas turėjo kokį nors šventąjį savo patronu; jam įtaisydavo bažnyčioje altorių, kurį prižiūrėdavo iš rinkliavų imamų iš savo narių paprastai vašku. Toliau, cechas buvo k a r i š k a i - t e i s i n i s vienetas: jis turėjo savo vėliavą ir sudarė atskirą miesto kariuomenės dalį, vadovaujamą cecho meistro (Zunftmeister). Cechas turėjo savo teismą, kuris sprendė visas narių bylas prieš tai, kaip jie kreipdavosi į viešą miesto teismą. Cechų teismas galėjo skirti baudas ir net kūno bausmes. Be to, cechas buvo ir e k o n o m i n i s vienetas. Jis turėjo savo amatų v a l d y b ą, kuri tvarkė jo ekonominius reikalus ir už kurios veikimą jis buvo atsakingas prieš miesto tarybą. Cecho g a r b ė reikalavo, kad jis gintų ne tik savo narių interesus, bet ir vartotojų, laiduodamas kiekvieno meistro pagamintų produktų gerumą ir pigumą. Tai reikalavo griežtos priežiūros (Schau), kurią vykdė atskirose

---

[1] Toliau dėstoma laikantis daugiausia *Gierke's* Das deutsche Genossenschaftsrecht, I t. 38 §.

dirbtuvėse cecho seniūnai. Su tuo bus susijusi vadinamoji cechų prievarta (Zunftzwang), analoginė su priverčiama sėjomaina (Flurzwang) kaime. Amatu tas tegalėjo verstis, kas buvo prižiūrimas, vadinas, kas buvo cecho narys. Iš pradžių į cechą galima buvo įstoti be jokių sąlygų, bet vėliau iš įstojančių ėmė reikalauti, kad jie išrodytų moką tinkamai d'rbti darbą (mokėjimo išrodymas, mokymos ir gizeliavimo laikas, dailėdarbis) ir esą „padoraus kilimo". Žaliavą paprastai pirkdavo pats cechas ir burtais padalindavo ją tarp draugų arba „brolių". Taip pat burtais laiks nuo laiko perdalindavo išmėtytas po visą miestą parduotuves. Tuo norėjo išsaugoti turtų lygybę tarp atskirų cecho narių, nes jo tikslas buvo ne turtų vaikymas, o „doras pragyvenimas". Cechas taip pat nustato, kiek meistras gali turėti mokinių ir gizelių; jis, o ne atskiras meistras, yra tas miesto pastatytojas įmonininkas, kuris, kaip žemesnė įstaiga, gali skirstyti įvairias funkcijas tarp savo narių. Amato garbė toliau reikalavo, kad visas darbas būtų atliekamas rankomis. Mašinų darbas buvo laikomas negarbingas, nes tuomet žmogus smunka ir tampa mašinos tarnas. Apskritai meistras turėtų būti visais atžvilgiais lygus su gizeliu, jis turėtų būti jo darbo draugas („Geselle"). Tarp darbdavio ir gizelio nebuvo griežto skirtumo, pastarasis buvo „būsimas meistras". Samdomasis darbas buvo jam laikinis, pereinamas. Priėmimas ir atleidimas iš mokslo nebuvo privatinis meistro ir mokinio tėvų santaris, — tai buvo viešas reikalas. Cechas pats, atlikdamas tam tikras apeigas, priimdavo mokinį ir skirdavo jam mokytoją. Pasibaigus mokslui, kuris paprastai traukėsi trejus metus, meistras pranešdavo apie tai cechui ir šis mokinį išleisdavo. Meisteris turėjo išmokyti mokinį visų amato detalių. Jeigu bandant pasirodydavo, kad mokinys netinkamai išmokytas, tai cechas, meisterio sąskaita, atiduodavo mokinį kitam meistrui, kad ten baigtų mokslą. Tuo būdu, cechas buvo taip pat ir amatų mokykla. — Baigęs mokslą, gizelis leisdavosi keliauti, paprastai be pinigų. Kelionės išlaidas apmokėdavo vokiečių imperijos amatininkai, susidėję tuo tikslu į vieną bendrą sąjungą. Tos sąjungos įstatais, keliaujantis gizelis, kur atėjęs, turėdavo kreiptis į atitinkamo cecho seniūną darbo. Darbo jam duodavo pas meistrą, pas kurį būdavo laisva darbininko vieta. Nesant tokios vietos, gizeliui duodavo maistpinigių („Geschenk"), ir jis galėjo laukti iki atsiras laisva

vieta arba keliauti toliau. Stojęs dirbti, jis gyveno ir mito meistro šeimoje. Visa tai buvo atliekama su ypatingomis apeigomis, iškilmingomis prakalbomis ir pan.; iš jų vieno cecho žmonės galėjo viens kitą pažinti ir išvengti galimų apgavysčių. Toks tam tikromis taisyklėmis sutvarkytas keliavimas yra vokiečių tautinis reiškinys, kitur nežinomas. Sugrįžęs po trijų ar keturių keliavimo metų namo, gizelis galėjo įgyti meistro vardą (das Handwerk muten), kuris po tam tikro patikrinimo (dailėdarbis, Meisterstück) su iškimingomis apeigomis buvo pripažįstamas jam viso cecho. Dabar jis buvo pilnateisis cecho narys ir aktyviškai dalyvavo jo reikalų tvarkyme. Jis galėjo taip pat vesti.

Toliau, cechas buvo **socialinė** sąjunga. Jis rėmė savo narius nelaiminguose atsitikimuose, rūpinosi jais susirgus arba nustojus darbingumo iš senatvės. Kuriam draugui mirus kiekvienas cecho narys turėjo jį palydėti į kapus. Likusieji mirusiojo šeimos nariai buvo šelpiami arba auklėjami. Cecho garbė reikalavo, kad kiekvienas meistras kokiu nors matomu ženklu pažymėtų savo amatą. Todėl, eidamas bažnyčion ar smūklėn, ar keliaudamas svetur darbo, amatininkas turėjo laikyti rankoje kokį savo amato įrankį: kalvis — plaktuką, dailidė — trikampį, kaminkretis — savo krėstuvą ir t. t. Be reguliariškai keliamų cechų pokylių, buvo rūpinamasi taip pat ir menu, kuris aukščiausio kultūriškai - istorinio laipsnio pasiekė cechų dainavimo draugijose (vad. Meistergesang). Apskritai, stropiai buvo žiūrima, kad dėl profesinio darbo nenukentėtų aukštesnieji žmonių interesai. Šiame darbe cechus paremdavo ir bažnyčia. Reguliariški varpų skambinimai iš ryto, per pietus ir vakare padėdavo išlaikyti normališką darbo dieną, o šventės ilgino poilsio laiką. „Pagirių pirmadienis“ („blaue Montag“) neturėjo bažnytinio pobūdžio; iš pradžių nedirbo pusę dienos, o paskui ir visą, kad gizeliai galėtų pasikeisdami viens už kitą dirbti.

Taip buvo susiorganizavęs viduramžių miestuose ketvirtasis luomas. Sulyginus ano meto būklę su dabartine, bus aišku, kad tuomet darbininko būklė mieste buvo daug geresnė; užtat kaime, didėjant valstiečių pavergimui, mes matome visai priešingą vaizdą. Tiek meistras, tiek gizelis turėjo teisės į darbą, o kur to negalima buvo įvykdyti, turėjo teisės gauti išlaikymą. Tuo, kad gizelis dirbo kartu su meistru, tikėdamasis pats

su laiku juo tapti, buvo išlyginamas priešingumas, kuris būna tarp darbdavio ir darbėmio. Tai visai dar nereiškia, kad tuomet neturėjo būti tarp meistrų ir gizelių jokių susirėmimų streiko, boikoto ir pan. pavidale. Vis dėlto gizelių gyvenimas anais laikais buvo daug geresnis, negu dabar samdomųjų darbininkų. Jeigu gizeliui nepatikdavo vienoj vietoj, jis keliaudavo kitur; pinigų kelionei jis nebuvo reikalingas. Todėl tikro klasių priešingumo tarp meistrų ir gizelių nebuvo tais laikais, kol amatai buvo ištikimi savo pamatiniams principams. Toks priešingumas, be abejo, buvo tarp jų ir įvairių aukštesnių luomų interesų.

Tačiau tokia būklė negalėjo pasilikti visados. Didėjant cechų galybei ir neprikausomybei nuo aukštesniųjų luomų, jie vis labiau ir labiau tolo nuo žemesniųjų. Iš ketvirtojo luomo kategorijos jie išvirto trečiojo luomo kategorija. Cechai vis ryškiau tampa atskiru vidutiniojo luomo sluoksniu, kuris uoliai saugoja savo privilegijas. Gizelių darbas jau ne laikinis, kaip seniau, bet dažnai pasilieka amžinas. Atsiranda moderninis darbininkas, dabartinis ketvirtojo luomo atstovas. Tuo būdu, mes prieiname prie trečiojo viduramžių laikotarpio, kuris, dėl vykusios jo pirmoje pusėje cechų kovos, vadinamas cechų kovos laikotarpiu[1] (1300 — 1500). Jis jau išeina iš tipiškio viduramžių miestų ūkio laikotarpio ribų. Todėl, prieš imdami jį nagrinėti, trumpai peržvelgsime ano meto ūkio santykius ir surištas su juo institucijas.

Miesto ūkiškas centras buvo r i n k a, kuri tęsėsi aplink miesto svarstykles. Svarstyklės paprastai buvo laikomos tam tikroj atskiroj pirklių bendruomenėj. Tuomet viešpatavo mintis, kad mainai ir prekyba yra v i e š a s, o ne privatiškas maininkaujančių reikalas. Jeigu natūralinis ūkis galėjo laikytis dėsnio, kad visokie mainai gali būti atliekami tik bendruomenės įsakymais, kam nebuvo reikalingi pinigai, tai labiau išsiplėtusiam miestų ūkiui toks būdas jau negalėjo tikti. Dabar mainai buvo pavesti atskiriems asmenims, įvedus viešą vertės matą, piniginę valiutą. Kartu su tuo buvo įvesta griežta priežiūra, kad dėl mainų nenukentėtų visuomenės gerovė. Laikantis tokio princi-

1 Plg. *G. Schmoller*, „Rede über Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe und die Reform seiner Verfassung und Verwaltung im 14. Jahrhundert", 1875. *Inama-Sternegg*, Deutsche Wirtschaftsgeschichte. Leipzig 1901, III t. 2 d.

po, teisė prekiauti rinkoje buvo teikiama karaliaus. Tai buvo atliekama simboline forma, persiunčiant pirštinę. Rinka buvo paties karaliaus saugojama: tai žymėjo, iškeldami prekybos metu kryžių ar pirštinę. Tvarkos rinkoje ir rinkos teisės pildymo žiūrėjo karaliaus vietininkas arba burggrafas. Buvo nustatyta, kad joks prekybos santoris negali būti atliktas slaptai, apeinant paskirtą ir prižiūrimą pardavimo vietą, būtent už miesto ribų. Tam tikra išimtis buvo daroma krautuvininkams ir amatininkams, kurie galėjo pardavinėti prekes savo dirbtuvėse[1]. Kiekviena parduodama prekė turėjo būti prieš tai valdžios apžiūrėta, kad nebūtų padirbta arba pagaminta žemesnės rūšies, negu reikalauja taisyklės. Pastaruoju atveju prekę atimdavo ir sudegindavo („be puodo išvirdavo"). Toliau, buvo įvestos valdiškos prekių taksos. Amatų dirbiniams jos buvo pastovios, o prekyboje galėjo svyruoti tam tikrame tarpe. Prekybai nustatydavo maksimalinę, normalinę ir minimalinę kainą. Vidutinė kaina buvo „justum pretium". Nukrypti į vieną ar kitą pusę, neišeinant iš nustatytų ribų, leisdavo, bet palikdavo tai pirklio sąžinei. Minimalinės ir maksimalinės kainos peržengimas buvo laikomas lupikavimu, ir už jį smarkiai bausdavo. Pardavimas kreditan taip pat buvo uždrausta, nes jis duodavo progos imti procentų, o tai draudė Šventas Raštas. Tuo būdu, prekiauti galima buvo tik esamomis prekėmis, t. y. atvežtomis į rinką ir apžiūrėtomis valdininkų ir pirkėjų. Pirkti galėjai tik grynais pinigais. Tuo būdu buvo manoma išrauti su šaknimis tarpininkų arba specialinę prekybą, kuri, be jokio darbo, pelnėsi tik iš kainų skirtumo. Teisus pirklio pelnas tebuvo atlyginimas už jo pervežtas prekes. Teisi pirklio prekyba tuo būdu sutapo su prekių transportu.

Viduramžių rinkoje matome vyresnybės suvaržytą prekybą, kurioje, nors ir buvo vartojami pinigai, bet ne tokia forma, kaip vėliau laisvame pinigų ūkyje, o kitokia, kurią galėtume pavadinti reguliuotojo pinigų ūkio sistema. Perkamos ir parduodamos prekės turėjo kiek galima tiesiau eiti nuo gamintojo į vartotoją, vengdamos aplinkinių kelių ir parėjusio nuo to prekių pabrangimo. Tie patys dėsniai, gal tik kiek sušvelninti, buvo taikomi ir tarpmiestinei prekybos apy-

---

[1] Žiūr. apie tai *Inama-Sternegg,* Deutsche Wirtschaftsgeschichte III t. 2 d., 249 ir tol. p. p.

vartai. Tam tikslui buvo skiriami dideli prekybos namai. Pirmiausia čia svetimieji pirkliai galėdavo sukrauti atvežtas arba transportuojamas prekes. Toliau, tai buvo miestiečiams urmo prekybos vietos. Prekybos policijos priežiūra ir kainų normavimas buvo taikomas ir toms prekėms. Pardavinėdavo čia tam tikri tarpininkai (makleriai), kurie ėjo valdišką tarnybą ir neturėjo teisės daryti jokių santorių savo sąskaita ir rizika. Su prekybos namais yra susijusi stapelių teisė (Stapel iš Staffel — suolas su laipteliais, kuriuose buvo dedamos prekės). Iš pradžių tai buvo teisė kontroliuoti prekes prekybos keliuose (Stapelstrassen) ir reikalauti, kad prekes iškrautų prekybos namuose ir leistų apžiūrėti. Čia pat buvo imami nustatyti muitai. Vėliau toji teisė buvo išplėsta tiek, kad administracija galėjo priversti svetimus pirklius pardavinėti savo prekes per tam tikrą laiko tarpą vietos gyventojams. Be to, tiems pirkliams buvo uždrausta turėti tiesioginių santykių su kitais svetimais pirkliais[1].

Svarbus tarpmiestinių mainų organas buvo mugės ir prekymečiai. Abeji jie buvo laikiniai ir nors turėjo daugiau laisvės (Messfreiheit), tačiau anaiptol nebuvo visai atleisti nuo kontrolės. Tuo tarpu kai prekymečiai turėjo daugiau vietos reikšmės, mugės dažnai gaudavo net tarptautinio pobūdžio. Seniausios žinomos mugės buvo Šampanijos. Jos minimos jau V šimtmety. Aukščiausiai pakilusios jos bus nuo XII amžiau pradžios iki XIV amž. pradžios. Vokiečių ir Prancūzų pasieny, tiesiame kelyje iš Italijos į Niederlandus ir Angliją, keturių Troyes, Bar, Provins ir Lagny miestų per ištisus metus besitraukiančiose mugėse susitikdavo visų Europos tautų pirkliai[2]. Šampanijos grafo apsaugoje mugėse buvo įvesta griežta tvarka, kuri lietė taip pat ir mokėjimo priemones, nes tuo metu buvo išaugusi žymi pinigų prekyba. Smarkią konkurenciją Šampanijos mugėms darė jų pavyzdžiu įsteigtos Liono, Ženevos, Frankfurto ir t. t. mugės. Tačiau svarbiausiais viduramžių prekybos centrais greit tapo Venecija pietuose ir Briugge šiaurėje. Pastarajame buvo vyriausia Hanzos būstinė (Kontoor), pirmoje, kaip jau ankščiau minėjome aukštuti-

---

[1] Plg. *W. Stieda*, str. „Stapelrecht" Handwörterb. der Staatsw.

[2] Žiūr. *Aloys Schulte*, Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Auschluss von Venedig, I t., 1900, 14 skyr.

nių vokiečių miestų prekybos centras. Abu šie miestai turėjo skirtingų prekybos papročių ir todėl nevienodos darė įtakos prekiaujančių su jais pirklių papročiams. Venecijos reikšmė pakilo dar dėlto, kad vėlesniais laikais kryžiaus karų dalyviai geriau velijo keliauti jūra pro Veneciją, negu sausuma pro Konstantinopolį. Tuo būdu, milžiniškos pinigų sumos suplaukdavo į Veneciją ir į kitus aukštutinės Italijos miestus, kaip Genują ir Florenciją, kur senovės romėnų pinigų ūkis niekados galutinai nebuvo išnykęs. Ta aplinkybė jau anais laikais suteikė prekybai tokio pobūdžio, kad ją galima laikyti gryno pinigų ūkio gadynės pirmtaku. Briugge, priešingai, kietai laikėsi viduramžių prekybos tradicijų ir stapelių teisės ir dėlto pirmenybę turėjo užleisti kaimyniniam Antverpenui, įvedusiam biržų prekybą.

Baigdami šią istorinę viduramžių miestų ūkio apžvalgą, pažvelgsime dar į vieną ano meto pirklių rūšį. Tai bus žydai, su kuriais mums teko susidurti nuo pat prekybos atsiradimo.

Iki kryžiaus karų žydai vertėsi įvairių formų stambia prekyba. Čia jie turėjo svarbių privilegijų. Taip 1090 m. imperatorius Henrikas IV suteikė jiems teisių laisvai keltis ir varyti prekybą visoje imperijoje, turėti savo teismą, įgyti žemę ir samdyti krikščionių tarnų. Tas pats Henrikas IV, įvykdęs 1103 m. bendrą šalies taiką, išrado reikalingu paimti žydus savo ypatingon, imperatoriškon globon. Tuo tarpu (1096) įvyko pirmas kryžeivių žygis į rytus. Žydų pirkliams, gerai pažįstantiems piniginę prekybą, tai buvo, iš vienos pusės, pasipelnymo šaltinis, iš antros — davė progos baisiausiems persekiojimams. Pirklių gildijos, kuriose, būdami svetimšaliai, žydai negalėjo dalyvauti, vis labiau ir labiau išstumia juos iš visų stambiosios prekybos šakų. Pagaliau žydams liko tik visų paniekoje laikomas pinigų skolinimas, užstatant kilnojamąjį turtą, už kurį jiems buvo leista imti palūkanų. Kadangi jie nebuvo krikščionys, ir Senasis Įstatymas leido jiems imti palūkanų iš nežydų, todėl į tai žiūrėjo pro pirštus juo labiau, kad prekyba negalėjo apseiti be šios, esą Naujojo Įstatymo uždraustos, operacijos. Už imperatoriaus teikiamą apsaugą jie, kaip paprastai būna tokiais atvejais, mokėjo jo iždui tam tikrą mokestį. Todėl jie gavo imperatoriaus „iždo tarnų“ („Kammerknecht“, servi camerae) vardą. Vėliau ši vadinamoji žydų regalija kartu su kitomis regalijomis

perėjo kunigaikščiams, vyskupams, miestams ir pan. Miestuose jie buvo apgyvendinami atskiruose kvartaluose (žydų miestas — getto), kur turėjo savo bendruomenę, seniūnus ir įstaigas (Kahalas). Šios būstinės buvo apsuptos mūro siena, kuri juos geriau saugojo. Miesto piliečiai jie nebuvo. Ne taip, kaip pirklių ir stulpų piliečių (Pfahlbürger) bendruomenes, jų ir vėliau neįsileido į miesto bendruomenės tarpą. Pirmas žingsnis jų teisėms sulyginti buvo padarytas tik XIX šimtmety. Kitų amatų, turėjusių savo ypatingus ženklus, pavyzdžiui, žydai žymėjo savo verslą dėvėdami geltoną švarką. Vėliau šį geltoną švarką pakeitė geltonas lopas, prisiūtas prie rankovės. Jie negalėjo imti procentų, kiek tinkami. Buvo nustatytas tam tikras maksimumas, už kurio peržengimą buvo baudžiami. Čia matome pasireiškiant tą patį principą, kuris vėliau, leidus krikščionims skolinti pinigus iš procentų, užėmė visiško palūkarų ėmimo draudimo vietą.

Socialiniu atžvilgiu žydus tenka laikyti trečiojo, o ne ketvirtojo luomo kategorija, nors ir daug kas norėjo juos nustumti iki to laipsnio. Žydai buvo pirkliai, o ne darbininkai; tai reikia aiškinti tuo, kad jie, būdami svetimšaliai ir nekrikščionys, negalėjo dalyvauti cechuose. Kadangi, viduramžių supratimu, jie nedirbo jokio „doro darbo“, todėl priklausė prie ujamųjų žmonių. Tačiau jokiu būdu netenka juos laikyti labiausiai ujamais. Buvo krikščionškų verslų, kurie buvo laikomi dar žemesni. Tai bus išrodymas, kad kitų piliečių žydai buvo laikomi paniekoje ne dėl savo tautybės ar tikybos, o dėl verslo. Kad taip iš tikrųjų buvo, parodo ta aplinkybė, jog krikščionys, kurie vertėsi panašiu verslu, buvo lygiai taip pat niekinami. Tai buvo vadinamieji kahorsiečiai (Kahursiner arba Kawerschen; Kauderwelsche — blerbiai, be prasmės kalbantieji).

Iki paskutiniųjų laikų vis dar ginčijosi, kokio bus kilimo tie krikščionys, kurie klajojo po šiaurinius prekybos miestus ir konkuravo su žydais. Jie patys savo vardą vedė iš prancūzų miesto Cahors; bet kadangi jie buvo aiškiai išreikšto italų tipo, tai juos laikė kilusius iš italų miesto Caorsa, tačiau ir tokiam tvirtinimui trūko davinių. Tik visai neseniai tą dalyką išaiškino Aloys Schulte. Savo „Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland

und Italien"[1] jis smulkiai ištyrė tą problemą, remdamasis pirmųjų šaltinių medžiaga. Savo tyrinėjimo išvadas jis sutraukė šiame sakinyje: „Vokietijos kahorsiečiai (Kawerschen) vadinosi Cahors miesto vardu, tačiau kilimo buvo beveik išimtinai iš Asti; jie buvo ne prancūzai, bet italai". Kahorsiečiams buvo taikomi tie patys įstatymai, kaip ir žydams; jie taip pat turėjo mokėti tam tikrą apsaugos mokestį. Jų taip pat nekentė, kaip lupikų, nors jų neapykanta niekad nepasireikšdavo tokiomis žiauriomis formomis, kaip žydų. Vis dėlto ir jie būdavo dažnai išgujami. XV amžiuje jie visai išnyko.

Žydai ir kahorsiečiai vertėsi daugiausia smulkaus kredito operacijomis; tai buvo vadinamasis vartotojų kreditas. Stambųjį prekybos apyvartos kreditą buvo paėmęs į savo rankas kitas svetimas elementas: tai buvo aukštutinės Italijos miestų, ypač Florencijos, stambūs bankiniai namai. Jie turėjo savo skyrius šiauriniuose prekybos miestuose ir buvo žinomi tenai lombardų (Lombarden, Lamparter) vardu. Jie daugiausia tarpininkavo Romos bažnyčios piniginei apyvartai, todėl į jų „lupikavimą" buvo žiūrima pro pirštus. Su liaudimi jiems nedaug tekdavo susidurti; ir vis dėlto jie neišvengė jos neapykantos. Vėliau su jais visais atžvilgiais susilygino vokiečių bankininkai (pav. Fugg'ai, Wels'ai ir kt. Augsburge) ir vis labiau ir labiau pradėjo juos stumti iš užimamų pozicijų. Šiaip ar taip, jų reikšmė nors ir mažėjo, bet ilgai dar buvo žymi ir naujaisiais laikais.

Inama-Sternegg savo neseniai parašytos „Deutsche Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters"[2] baigiamajame skyriuje šiaip apibūdina aukščiausią ūkio laipsnį, kurį Vokietija pasiekė į šio istorijos laikotarpio galą: „Žemė dabar puikiai išdirbta, platūs skynimai paversti dirvomis, kalnų pramonė klesti; iš žemės vokietis gauna javų, malkų ir metalų. Vokiečių pirklys įsigalėjo jūrose ir visa Europa jam savo namai, vokiečių amatai turi prašmatniausių visokių rūšių meistrų, kurie visur sėkmingai dirba. Jie pripildo pilis ir miestiečių namus brangių baldų ir savo dirbinių teikia svetimoms rinkoms. Visur jaučiama vaisinga pinigų ir kredito įtaka. Valdžia su dideliu kruopštumu stengiasi palaikyti saugumą ir tvarką visose

---

[1] 27 skyriuje: Die Thätigkeit der Kawerschen.

[2] III t., 2 pusė, 1901, 496 ir tol. p. p.

gamybos srityse; bet jau dabar ima reikštis greit išaugusių pramonės šakų neigiamos pusės: išnaudojimas, p.kta konkurencija, spekuliacija pasipelnymo tikslu, streikai ir socialė prievarta". Šiuo bendrais bruožais tikru aprašymu mes remsimės, pasisakydami savo nuomonę apie neseniai kilusį ginčą dėl pamatinio teoretinio pažymio, charakterizuojančio visą viduramžių miestų ūkio sistemą. Jo empirinius pasireiškimus smulkiai išaiškinome ankstyvesniame dėstyme.

Karolis Bücher'is savo pirmą kartą 1893 metais išėjusioje knygoje „Tautos ūkio kilimas" skelbia trijų laipsnių socialinio plėtojimos teoriją, būtent: 1. uždaras namų ūkis, 2. miesto ūkis ir 3. tautos ūkis. Kiek ši schema visą senovės kultūrą įterpia į uždarą namų ūkį, prieš ją, kaip aukščiau buvome jau nurodę, pasisakė Eduard Meyer ir kiti[1]. Visas ankstyvesnis mūsų dėstymas rodo, kad tiesa bus pastarųjų pusėje. Daug geriau išeina, jeigu mes senovę išskirsime į atskirą laikotarpį, ir nuo germanų kultūros pradžios pradėsime naują gadynę. Abiems senovės germanų kultūros formoms lengvai gali būti pritaikinta sąvoka uždaro namų ūkio, kurį charakterizuoja tai, kad „visa ūkio apyskaita nuo gamybos iki vartojimo vyksta uždaro namų ūkio ribose (šeimoje, giminėje)" ir kad „niekur nėra specialinių apmokamųjų mainų"[2]; berods, ir čia tenka padaryti tam tikros rezervos, šios pažiūros irgi negalima per daug absoliutiškai taikyti. Tą patį galima pasakyti ir apie antrą vadinamąjį miesto ūkio laipsnį, kurį Bücher'is šiaip apibūdina: „Prekių gamyba užsakytinai arba tiesioginių mainų laipsnis, kada prekės iš gamintojo betarpiškai pereina į vartotoją" priešingai vėlesniam tautos ūkio laipsniui, „kada prekės paprastai turi pereiti visą eilę tarpininkų, iki patenka vartotojui"[3].

G. von Below'as savo labai pamokančiame ir nuodugniame rašiny „Über Theorien der wirtschaftlichen Entwickelung der Völker, mit besonderer Rücksicht auf die Stadtwirtschaft des deutschen Mittelalters"[4] patikrina Bücher'io išvedžiojimus viduramžių istorijos tyrinėtojo akimis žiūrint. Pripažindamas reikalą išskirti atskirą „miestų ūkio sistemą", jis

[1] Žiūr. įvadą.
[2] „Entstehung der Volkswirtschaft", 3 leid. 1901, 108 ir 115 p. p.
[3] Ten pat 108 p.
[4] „Historische Zeitschrift", 86 t.

toliau nurodo, kad Bücher'io pirmtakai čia buvo Bruno Hildebrand, Schönberg, Gierke, Schmoller ir kiti. Jis tik negali sutikti su tuo, kad Bücher'is charakterizuoja tą sistemą, kaip tokią, kurioje išimtinai viešpatavo prekių gamyba užsakytinai arba tiesioginiai mainai tarp gamintojo ir vartotojo. Šiuo atžvilgiu Bücher'io nupieštas vaizdas reikalingas papildymo. Vietinis susisiekimas, Below'o nuomone, atskirais atsitikimais būdavo daug didesnis, negu taria Bücher'is savo klasifikacijoje. „Bücher'is tuos atsitikimus, kurie nukrypsta nuo jo skelbiamo principo, nori laikyti „tiesioginių mainų sistemos išimtimi" ir nesutinka, kad jie galėtų turėti „visos ūkio santvarkos konstitutyvinio elemento reikšmės". Ir jis tęsia toliau: „Šiaip papildę jo išvedžiojimus, mes negalime ir toliau taip griežtai spręsti. Mes tinkame viduramžių miestų ūkį vadinti tiesioginių mainų, užsakytinės gamybos sistema, nes anuomet tie santykiai buvo labiau išplėtę, negu naujaisiais laikais. Tačiau skirtumas čia turėjo būti tik reliatyviškas. Ir viduramžiais (taip pat ir ankstesniuose laipsniuose) susisiekimas tarp atskirų vietų jau sudaro ūkio gyvenimo konstitutyvinį elementą"[1]. v. Below įspėja, kad, pradėję per daug schematizuoti evoliucijos mintį, mes neimtume žiūrėti į įvairių gadynių gretimus įvykius, kaip į atskirų plėtojimos laipsnių tipiškas formas. Iki šiol mes visiškai sutinkame su v. Below'u. Tačiau, kada jis, užmiršdamas savo paties išvedžiojimus apie prekybą, ima girti „teisingą ir vertingą pastabą, kad apie stambiųjų pirklių luomą viduramžiais negali nė kalbos būti", mes negalime su juo sutikti[2]. Ši problema dar neišaiškinta: jai galutinai išspręsti reikės specialistų kruopštaus darbo ir sąmojo.

---

[1] Kit. viet. 55 p.

[2] Savo pažiūras *v. Below* išdėstė dviejuose rašiniuose „Die Bedeutung der Gilden für die Entstehung der deutschen Stadtverfassung" ir „Grosshändler und Kleinhändler im deutschen Mittelalter" (Jahrbücher für Nationalökonomie, 1892 ir 1900). Jie abu nukreipti prieš du *Nitzsch'o* rašinius „Über die niederdeutschen Genossenschaften des 12. und 13. Jahrhunderts" ir „Über niederdeutsche Kaufgilden" (Monatsberichte der Berliner Akademie, 1879 ir 1880) ir artimą jiems literatūrą. Mano nuomone, ginčas daugiausia eina vien dėl to ar kito klasifikacijos tipo. Jeigu, kaip tai daro v. Below, gelumbės, vyno ir t. t. pirklių gildijas — todėl, kad jos šalia stambios prekybos vertėsi (toli gražu ne visuomet) ir smulkiąją, — priskirsime prie smulkių prekybininkų ir tuo pat, vadinas, prie cechų, kiek stambioji prekyba buvo tik jų pašalinis verslas, tai tada čia

Nei Bücher, nei v. Below nebuvo susirūpinę arčiau ištirti viduramžių miestų ūkio **idėjinį turinį**. Vis dėlto, pastarasis duoda mums labai svarbų nurodymą. Jis mano[1], kad miestų ūkio sistema ir kanoninė ekonominė teorija savotiškai atitinka viena antrą. Teisybė, negalima neigti, kad viešpatavusieji miestuose ekonominės politikos dėsniai daugeliu atveju ir gan dažnai žymiai skyrėsi nuo kanoninės ūkio teorijos skelbiamų tiesų. Iš kitos pusės, juos tarpusavy jungė tam tikros bendros idėjos. Būtent, tiek vienur, tiek kitur viešpatavo nuomonė, kad bent ką perkant - parduodant būtų laikomasi tei-

---

turime pridėti, kad „grynai" arba „tikrai" stambiajai prekybai viduramžiuose liks labai maža. Bet ar v. Below pats nedaro klaidos, nuo kurios jis įspėjo kitus, kad nereikia velesnių sąvokų taikinti ankstyvesnėms sąlygoms? Žinoma, turėsime pritarti v. Below'ui, kada jis peikia Nitzsch'ą, kam pastarasis savo mėgiamajai idėjai patenkinti per žemai, palyginti su stambiais pirkliais, stato gelumbės pirklius, skirdamas jiems vietą tarp krautuvininkų ir smulkių prekybininkų. Jis visai teisingai pažymi, kad gelumbės pirkliai buvo artimesni patricijams, ir jų nariai dažnai būdavo kilę iš pastarųjų tarpo. Bet ar jau tuo pat nepasakoma, kad visa gelumbės, vyno ir kt. pirklių kategorija buvo visai atskira kategorija ir griežtai skyrėsi nuo amatų cechų? Šiaip ar taip, jau pats „ponų cechų" („Herrenzünfte") vardas, kaip tai paprastai būdavo Bazely, aiškiausiai rodo į jų privilegijuotą padėtį. „Cecho" ir „Gildijos" sąvokos viduramžiais apskritai buvo labai neapibrėžtos, nepastovios; plačiąja žodžio prasme jos galėjo sutapti, siauresne — skyrėsi viena nuo kitos. Panašiai buvo su „mercator", „negotiator", „institor" ir pan. vardais. Krautuvininkai, nelygu jų klijentų ratas, buvo priskiriami arba prie „ponų cechų" (pav., Bazely) arba prie paprastų cechų. Yra tikra, kad gelumbės pirklius vienodu tikrumu galima laikyti stambiais pirkliais, kuriems smulkioji prekyba buvo pašalinis verslas, ir priešingai. Bet ir pats v. Below pripažįsta: „Nuomonės, kad kai kurie gelumbės pirkliai, kai kurie Kelno vyno pirklių brolijos nariai vertėsi daugiausia stambia prekyba, negalima ištisai, be jokių išlygų, atmesti". („Grosshändler und Kleinhändler", 48 p.). Laikantis tokios klasifikacijos, negalima tvirtinti, kad viduramžiais nebuvo „pastovaus" stambiųjų pirklių luomo. Kartu su tuo tenka sutikti su v. Below'o pastaba, kad viduramžių dvasia apskritai buvo priešinga stambiajai prekybai. Bene artimiausia prie tiesos bus nuomonė, kurią jis anksčiau pareiškė savo veikale „Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung" (1892) ir kurią jis paskui apribojo. Ten (50 p.) sakoma: „Apie stambiųjų pirklių luomą galima kalbėti tik stambesniųjų miestų atžvilgiu". Šiaip ar taip, mes turime pripažinti, kad kritiški v. Below'o tyrinėjimai davė akstiną ieškoti tikslesnio viduramžių ūkio supratimo ir sėkmingai kovoti su viešpataujančiu šioj srity sąvokų neaiškumu.

[1] Über Theorien der wirtschaftlichen Entwickelung der Völker, 75 p.

singos kainos (justum pretium) ir kad tam prižiūrėti reikalinga vyresnybės kontrolė. Šiandien dar negalime atsakyti, kaip reikia aiškinti šių idėjų bendrumą, nes Endemann savo „Studie in der romantischkanonistischen Wirtschafts - und Rechtslehre“[1] neatsižvelgė į faktinius miestų santykius. Šiaip ar taip, v. Below'o išreikštą mintį reikia laikyti teisinga. Mes ja seksime ir toliau dėstydami.

Raštai ir teorijos. Apie kanoninę ūkio teoriją jau esame kartą kalbėję. Mes matėme, kad jos pamatan padėti feodališkai - bažnytinio naturalinio ūkio principai. Tą patį galime pasakyti ir apie miestų ūkio sistemą, kuri šalia feodališkai bažnytinės susikūrė miestuose, palengva iškovojo sau lygių teisių, o vėliau net tiek įsigalėjo, kad ėmė vyrauti. Abi jos ir sudaro tikrą bendrą viduramžių sistemą.

Feodališkai - bažnytinio naturalinio ūkio idealas buvo šeimos ar bendruomenės namų gamyba, kada gamino tik savo vartojimui ir kada nereikėjo nei pinigų, nei mainų. Viskas, kiek tik galima, turi priklausyti bendrai visiems; nereikia duoti per didelės reikšmės išorinėms gėrybėms, paprastas žemės darbas yra geriausias krikščionio verslas, turtingiausiu reikia laikyti tą, kuris gali daugiausia išsižadėti. Trumpai tariant, asketinio principo vadovaujamas uždaras namų ūkis, kanonų taisyklėmis tvarkomas vienuolynų gyvenimas, — štai tas tikslas, kurio siekė.

Kylant kultūrai, dėl tarptautinių siekimų atstatyti buvusį Romėnų imperijos laikais ūkį, to požvilgio ilgiau negalima buvo laikytis. Šiaip ar taip, teko pripažinti užsienių susisiekimą ir grįžti prie tų formų, kurios buvo senovės Romėnų imperijoje. Tačiau čia teko susidurti su rimta dilema. Romėnų pinigų ūkis išsigimė palaidžiausiu hedoninio principo kultu. Turtingu tas tebuvo laikomas, kas plačiausiai galėjo tenkinti savo įgeidžius, kad ir kitų žmonių sąskaita. Tai buvo stabmeldiškas principas, su kuriuo, kaip priešingu dorybei, griežčiausiai kovojo krikščionių bažnyčia. Kaip čia dabar išvengti pavojaus? Tai galima buvo padaryti, leidus vartoti pinigus tik būtiniausiems reikalams ir griežtai kontroliuojant mainus, kad jie neišeitų iš tų ribų, kurias jiems nustatė krikščionių mokslas, t. y. kad bū-

---

[1] 2 tomai, Berlin, 1874 ir 1883.

tų išvengta bet kokio l u p i k a v i m o. Kaip jau anksčiau minėjome, lupikavimą tuomet suprato plačiau, negu mūsų dienomis; juo laikė kiekvienus mainus, kuriose viena iš šalių gaudavo viršaus pelno arba, kaip šiandien sako, gaudavo daugiovertės kitos šalies sąskaita. Tai buvo priešinga krikščionių teisingumui ir todėl baudžiama. Buvo norima, kiek galint, išsaugoti naturalinio ūkio principą ir įsigalėjus pinigų apyvartai. Toje ištisus amžius ėjusioje kovoje, kur bažnyčia kovojo su įsigalinčiu grynu pinigų ūkiu, aiškiausiai atsispindi anų laikų ekonominė sistema, kurią, kaip jau minėjome, geriausiai bus pavadinus „reguliuotojo pinigų ūkio sistema"; šiaip paprastai ji vadinama viduramžių miestų ūkiu. Viduramžių ekonominė sistema dalinosi į tris pamatines, viena su kita susijusias ir viena nuo kitos pareinančias, teorijas: pinigų mokslą, kainų mokslą ir procentų mokslą.

a. K a n o n i n i s p i n i g ų m o k s l a s. Jį galutinai suformulavo šv. Tomas Akvinietis (1224 — 1274), remdamasis šiame savo darbe ne tik bažnyčios tėvų raštais ir Šventuoju Raštu, bet taip pat ir didžiojo stabmeldžių rašytojo, Aristotelio, mokslu. Kaip žinoma, šv. Tomo Akviniečio reikšmė yra ta, kad jis suvedė ir suderino Aristotelio filosofiją su krikščioniška metafizika. Kadangi mūsų laikais popiežius Leonas XIII savo socialiniam judėjimui paskirtoje enciklikoje „Rerum novarum" arba „De conditione opificum" (1891) vėl grįžta prie šv. Tomo Akviniečio pažiūrų ir jomis remia bažnyčios socialinę politiką, tai dabar jos įgyja mums ypatingos reikšmės. Pinigų dalykas daugiausia svarstomas jo Kipro salos karaliui skirtame veikale „De regimine principum" (1274); to veikalo tikros tėra tik dvi pirmosios knygos.

Tomas Akvinietis sutinka, kad pinigai yra reikalingas daiktas ir, tinkamai vartojami, gali tarnauti sielos išganymui. Jis sako: „Pinigas yra geras matas prekybai ir apyvartai kūno gyvenime, kaip išmalda — sielos gyvenime"[1]. Ir vienas ir antra reikalingi: išmalda — kaip dorybės matas, pinigas—kaip darbštumo. Kaip ir kiti bažnyčios tėvai, šv. Tomas neskiria pinigų (pecunia) sąvokos nuo monetos (nummus, moneta), kaip vertės mato (mensura). Ir vienur ir kitur jis įžiūri tik vertės matą. Kaip tik pinigai ima augti, jie nustoja savo moralinio patei-

[1] De regimine principum, Lib. II, cap. XV.

sinimo. Savaiminio turto fondo ar kapitalo pavidale jie yra neproduktyviški ir tampa viso pikto šaltiniu. Šitaip tvirtindamas, jis remiasi Aristoteliu, ir savo mokslo pamatan deda pastarojo posakį „pinigas neveda pinigo“ (pecunia pecuniam parere non potest); tačiau iš to jis nedaro tokių radikališkų išvadų, kaip kiti bažnyčios tėvai.

Čia ir bus svarbiausias skirtumas tarp Corpus juris canonici ir Corpus juris civilis pinigų mokslo. Kaip žinome, romėnų teisė turėjo dvi pecunia sąvokas: platesnę ir siauresnę. Platesne prasme pecunia reiškė visokį turtą, kuris galėjo būti realizuotas pinigais, trumpai tariant, piniginę vertę apskritai; siauresne prasme tereiškė pecunia numerata, t. y. monetą, kaip vertės matą ir mainų priemonę, kaip valiutą arba mokamąją priemonę[1]. Kanoniškai - scholastinė teorija pripažįsta tik siauresnę prasmę, o platesnę atmeta. Krikščionis neturi krauti žemiškų turtų nei vartojimui, nei gamybai. Vienintelis teisus turtas ir darbo įmonė yra žemė. Ji laiduoja dorą žmogaus gyvenimą ir visų yra matoma. Pinigai, priešingai, yra slaptas lobis; jie yra padaras godumo, kuris taip pat peiktinas, kaip ir išlaidumas. Tik viena žemė, nekenkdama niekeno gerovei, grąžina darbo kaštus ir iš prigimties duoda didesnio gavinio. Piniginio kapitalo pelnas gaunamas visados kitų sąskaita ir yra priešingas bendram labui; dėl jo tat atsiranda turtų nelygybė. Valiutos arba mato pavidale pinigai, kaip ir kiekviena kita matavimo priemonė, yra viešas institutas ir iš esmės skiriasi nuo matuojamosios prekės. Valdžiai priklauso išimtinė teisė parinkti šį matą ir nustatyti leidžiamo apyvarton vertės vieneto kainą (monetinė regalija); pastaroji turi likti nekintama. Paimti visi kartu, pinigai yra nekintamas, negyvas daiktas; imami atskirai, kaip mainų priemonė, jie tampa paslankūs, judrūs, bet vis dėlto iš savo esmės palieka neproduktingi.

Nors monetų vertę nustato vyriausybė (valor impositus), vis dėlto negalima pasakyti, kad jos reikšmė būtų grynai fiktyvinė. T o m a s A k v i n i e t i s[1], kaip ir beveik visi kanonistai, laiko kunigaikščio sąžinės pareiga kiek galima labiau suartinti išvidinę monetų vertę (valor intrinseca) su jų nominaline verte (valor extrinseca). Vis dėlto leidžiama imti už monetų

[1] Plg. *W. Endemann*, Die nationalökonomischen Grundsätze der kanonistischen Lehre, Jena 1863, 73 p.

[2] „De regimine principum“, L. II, cap. 13.

kalimą tam tikrą mokestį, arba mažinant monetos svorį, arba primaišant netauriųjų metalų: bet čia reikia elgtis labai atsargiai, kad nebūtų pakeistas matas. „Tokiais atvejais daroma žalos visiems žmonėms, kurie juk laiko pinigus tikru apyvartos matu. Todėl monetų keitimą reikia prilyginti svorio ar ilgio matų suklastojimui, prieš ką spėja ir priežodžiai: „Kai svoriai nelygu svoriams (būtent, vieni tikri, kiti suklastoti) ir svarstyklės nelygu svarstyklėms — abeja yra nuodėmė prieš Dievą“[1]. Bet, kanonistų nuomone, tas įsakymas negali būti primestas valdytojui išorine prievarta, o tik in foro conscientiae[2].

Kanonistams pinigai turėjo dvi reikšmes: iš vienos pusės, jie buvo vieša priverčiama mokomoji priemonė, moneta, iš kitos pusės, jie buvo taip pat ir prekė (merx), t. y. ne tik m e n s u r a, bet ir m e n s u r a t u m. Iš to fakto kai kas norėjo spręsti apie kanonistų atsisakymą nuo griežto principo ir perėjimą prie platesnio pinigų sąvokos supratimo. Bet arčiau įsižiūrėjus, pasirodo, kad tai netiesa. Ar mes imsime pinigų u s u s p r i m u s (jį taip pat vadina u s u s a c t i v u s), t. y. žiūrėsime į pinigus, kaip į monetą, ar imsime u s u s s e c u n d u s (u s u s p a s s i v u s) ir žiūrėsime į juos, kaip į prekę, pinigai visados tereikš vertės matą arba mainų priemonę, nelygu sritis; pirmą reikšmę jie turės toje vietoje, kur veikia pagal įstatymus, antrą — už josios ribų. Pagal viešpatavusiais viduramžiais pažiūras, pinigai turėjo priverčiamą kursą tik ten, kur jie buvo kalami. Čia jie ėjo savo nominaline kaina (v a l o r i m p o s i t u s, v a l o r e x t r i n s e c u s). Visur kitur žiūrėjo tik jų b o n i t a s i n t r i n s e c a, t. y. metalo vertės. Visas viduramžių pinigų „mainymas“ tuo skirtumu tebuvo paremtas. Svetimų monetų kainą nustatydavo vyriausybė tais pat pamatais, kaip ji normavo visų kitų leidžiamų apyvarton prekių kainas (v a l o r l e g a l i s). Ir kadangi pinigai ėjo mainomąja priemone įvairių vietų tarpusavio mainuose, reikėjo, vengiant per didelių nuostolių perkybai, kad skirtumas tarp jų nominalinės ir realinės vertės būtų ko mažesnis[3]. Todėl p e c u n i a są-

---

1 Ten pat.

2 Žiūr. *Endemann*, Nationalökonomische Grundsätze der kanonistischen Lehre, 77 ir tol. p. p.

3 Plg. apie tai taip pat antrą *Endemann'o* veikalą „Studien in der romanisch- kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre bis gegen Ende des 17. Jahrhunderts“, Berlin 1874 ir 1883, II t., VII sk., 2 §.

voka buvo aiškinama tik siauresne prasme. Pinigus gaminamojo kapitalo pavidale laikė viešu fondu; jie buvo leidžiami, nes galėjo tarnauti visuomenės gerovei. Tomas Akvinietis ėjo net taip toli, kad siūlė kunigaikščiams rinkti turtus ne tk bendram labui, bet ir valdymo tikslams[1]. Teisybė, Šventasis Raštas draudžia krauti turtus. Tačiau tas draudimas kreipiamas tik prieš piktus to krovimo padarinius: išdidumą ir puikybę. Jeigu turtai renkami bendram labui, tai tam galima tik pritarti. Vadinas, kalbamuoju atveju nesą jokio priešingumo tarp Dievo įsakymų ir jo mokslo[2]. Kunigaikščiai, būdami Dievo vietininkai, turi padėti pagalbos reikalingiems. Tam reikia surinkti turtų. Visi scholastikai sutaria tarp savęs tuo atžvilgiu, kad, leisdami valstybei ir bažnyčiai, kaip visuomenės gerovės organams, rinkti turtus, jie draudžia tai daryti atskiriems asmenims[3].

Perėję nuo teoretinių postulatų prie faktinės būklės, pamatysime, kad jie visiškai atitiko ją. „Namų bendrabūviai" („Hausgenossen") kalė pinigus imperatoriaus vardu ir įsakymu, kuris buvo iš pradžių vienintelis pinigų regalijos savininkas. Be to, jie turėjo teisės mainyti svetimus pinigus į vietinius. Skolinti pinigų kitiems jie negalėjo. Tai buvo pavesta niekinamai dėl savo lupikiško verslo gyventojų grupei, žydams. Krikščionims buvo uždrausta verstis šiuo verslu. Tačiau niekad nebuvo pavykę visiškai įvykdyti šį draudimą. Kad ir kaip norėjo išlaikyti prekybą smulkios, t. y. grynai vartojamosios preky-

---

1 „De regimine principum", L. II, cop. 7.

2 Ten pat.

3 Kalbėti atskirai apie kitų scholastikų pažiūras į pinigus — užimtų per daug vietos. Juo labiau, kad jos maža kuo tesiskiria nuo šv. Tomo Akviniečio pažiūrų. Čia nurodysime du jau minėtus specialinius veikalus, vieną *Endemann'o*, o kitą *H. Contzen'o*, Geschichte der volkswirtschaftlichen Litteratur im Mittelalter, 2 leid., Berlin 1872. Vieną iš šios grupės rašytojų čia vis dėlto paminėsime, nes mūsų laikais buvo kilę karštų ginčų dėl jo reikšmės ir padėties politinės ekonomijos istorijoj. Tai bus Lisieux, Pietų Prancūzijoje, vyskupas *Nicolaus Oresmius* (1320 — 1382), parašęs „Tractatus de origine, natura, jure et mutationibus monetarum". *Wilhelm Roscher* savo veikale „Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland" (München 1874, 25 p.), kaip ir anksčiau savo straipsny „Comptes Rendus de l'Academie des Sciences morales et politiques" (1862) Lisieux vyskupą vadina „didžiausiu schlolastikų ekonomistu", nes jis yra kūrėjas pinigų teorijos, „kuriai beveik nieko negalima prikišti net ir XIX amž. požvilgiu". Ypatingai jis girtinas už tai, „kad jis visiškai

bos laipsny, vis dėlto stambioji prekyba visados mokėjo praskinti sau kelią. Tai veda mus į antrą scholastikos mokslą, kainų mokslą.

b. „Teisingos kainos" mokslas. Jis buvo logiška pinigų mokslo išvada. Naturaliniame ūky su jo grynai namų ūkio pobūdžio kiekvienas gaudavo tai, kas jam pridera, arba bendruomenės nutarimu, arba Pater familias įsakymu. Nieks negalėjo pasipelnyti kitų sąskaita, nes tuomet nebuvo tikrų individualinių ūkio santykių. Lupikavimo perkant irgi negalėjo būti, nes tuomet apskritai nebuvo tikro pirkimo pardavimo. Visa tai pasikeitė, atsiradus monetų pinigams. Atsiradimo pirkimo pardavimo santoris, o su juo ir kaina. Kanonistų pažiūromis, kaina (pretium) visados yra atsilyginimas moneta (pecunia numerata), o ne kuriais kitais daiktais. Šiose sutartyse lupikavimui išvengti, reikėjo prižiūrėti kainos teisingumo (justitia pretii), t. y. atduoti manomųjų vertybių lygvertybę (aequalitas valoris). Tam visų pirma buvo reikalinga, kad galima būtų parduoti tik esamas prekes, kurios gali būti apžiūrėtos, ir kad būtų mokama iš karto gyvais pinigais. Pardavimas kreditan, tiek vėliau pristatant prekę, tiek vėliau sumokant pinigus, buvo uždraustas, nes čia galėjo rastis progos apeiti lygiavertybės reikalavimus, ar imti už išeitą laiką tam tikrą atskirą atlyginimą

---

išvengė tų klaidingų pažiūrų, kurios didesniu ar mažesniu laipsniu laiko pinigus prekėmis". Priešingai tam, Endemann savo vienais metais vėliau išleistame veikale „Nationalökonomischen Grundsätzen der kanonistischen Lehre" (1863, 75 p. 331 past.) ir dar vėliau savo to paties dalyko „Studien" (II t., 164 ir 188 p. p.) nurodė, kad Oresmius dėsto tą patį, ką ir visi kiti scholastikai su Tomu Akviniečiu priešaky, tik ne tokia scholastine forma. Todėl nėra jokio pamato jam taip iškelti, kaip tai padarė Roscher. Toliau galima pasakyti, kad jeigu net Roschero tvirtinimas būtų tikras, tai vis dėlto istoriškai - filosofinės metodės požvilgiu negalima būtų pateisinti tokio gyrimo. Nekapitalistiniame amžiuje, kada visa apyvarta buvo vyresnybės suvaržyta, reikalauti vien pinigų apyvartos laisvės, kuri žinoma tik aukštai išsiplėtusioje XIX amž. kapitalistinėje apyvartoje, reiškė visai teisingai pelnyti savo bendralaikių akyse fantazieriaus vardą. Tačiau tokį pat sprendimą turi padaryti ir istorijos mokslas, nes jo principas — reliatyviškumas. Čia tinka Auguste Comte'o mintis, kad teologijos laikotarpy geriausia bus teologinė metodė, o ne kuri kita, pav. metafizinė arba pozityvinė, ir atvirkščiai. Turint visa tai galvoje, bus aišku, kad Oresmius toli gražu nenusipelnė tos vietos, kurią jam skiria Roscher. Žiūr. taip pat *Eugen Dühring*, Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus, 1871, 24 p.

procentų pavidale, tuo tarpu kai pastarųjų ėmimas bažnyčios buvo laikomas pikčiausia lupikavimo lytimi.

Kaip gi galima buvo įvykdyti teisingos kainos principą visose mainų operacijose?[1] Tai galima buvo pasiekti, įvedant visapusišką mainų kontrolę ir normuojant prekių kainas. Tą darbą pasidalino tarp savęs valstybė ir bažnyčia. Bažnyčia visų pirma galėjo daryti moralinės įtakos; perkalbinėdama išpažinties metu ir grasindama amžinomis kančiomis, ji galėjo paskatinti grąžinti neteisiai įgytą turtą. Valstybė tiesiog galėjo užkirsti kelią išnaudojimui, reguliuodama kainas ir skirdama atitinkamas bausmes. Apskritai, bažnyčia (popiežius ir vyskupai) pasisavino sau teisę nustatinėti teisingas kainas ir saugoti jų pildymo visuose santoriuose; valstybė turėjo čia padėti bažnyčiai tik savo pozityvine galia. Vėliau amatininkų ir pirklių sąjungos laikė savo garbės pareiga prižiūrėti, kad prekės būtų tinkamos ir jų kaina teisinga, už tai jos turėjo atsakyti taip pat prieš miesto tarybą ar kitus valdininkus. Dabar kilo klausimas: kokiais dėsniais reikia vadovautis, nustatant prekių kainas? Paprastai pirmiausia žiūrėjo į prekės vartojamąją vertę (bonitas rei) arba į jos naudingumą (utilitas). Tokiais atvejais imdavo ne jos betarpišką naudingumą pirkėjui (personalis utilitas) bet visuotinį naudingumą (communis utilitas). Iš kitos pusės, atsižiūrėdavo taip pat į pardavėjo padarytas išlaidas ir pradėtą darbą, įskaitant čion ir prekių transportą į rinką. Tuomet viešpatavo dėsnis, kad kiekvienas darbininkas turi gauti tinkamą atlyginimą (dignus operarius mercede sua). Anais laikais neprileisdavo net minties, kad kaina gali būti numušta pasinaudojus pardavėjo varginga būkle.

Norint suteikti prekybai daugiau laisvės ir išvengti keblumų reguliuojant kainas, buvo nustatomas kainų maksimumas ir minimumas, kurių ribose galėjo svyruoti parduodamųjų prekių kainos. Bet ir šiose ribose buvo draudžiama dirbtinai kelti ar numušti kainos, norint tuo būdu įsigalėti rinkoje. Jau pats masinis prekių supirkinėjimas spekuliacijos tikslais (Vorkauf) buvo bandžiamas, kaip neteisus monopolio siekimas. Negotiatio lucrativa, kada perka tam, kad su pelnu parduotų, kitų verslu eilėje padorumo atžvilgiu stovi labai žemai. Ją tiek tegalima kęsti, kiek ji yra susijusi su prekių transportu ar jų perdirbimu.

---

[1] Plg. tai, kas toliau dėstoma, su minėtu *Endemann'o* veikalu.

Pastaruoju atveju jau turime artificium, ir tada maža ką galima jai beprikišti. Aukščiausiai statoma negotiato oeconomica sau ir savo šeimai išlaikyti. Tuo būdu, ir čia pirmiau žiūrima darbo padorumo, o paskui jo produktingumo.

Scholastikai mieliausiai visai būtų panaikinę stambiąją prekybą. Tačiau to negalėjo padaryti, ir todėl kentė ją, kaip neišvengiamą piktybę, neleisdami kiek galima toliau plėstis. Tomas Akvinietis šiaip apie tai pasisako. Yra du būdai aprūpinti miestą reikalingais vartojimo dalykais: pagaminti vietoje arba atvežti; pastaruoju atveju tenka griebtis prekybos. Pirmas būdas yra geresnis ne tik bendrais politiniais, bet ir moraliniais sumetimais. Prekyba įdiegia gyventojams godumo dvasios, todėl lengvai gali atsitikti, kad tokiame mieste visa gausi pirkti už pinigus. Žus ištikimybė ir dora, ir nieks nebus linkęs prie dorybių. Bet, priduria Tomas Akvinietis, tai dar nereiškia, kad visus pirklius reikėtų išguiti iš miesto. Vargu bau atsirastų toks miestas, kuris pats išsitektų sau visų vartojamų produkų ir nebūtų reikalingas jų atvežimo. Iš kitos pusės, miestas turėtų nuostolių, jeigu negalėtų parduoti savo atliekamų produktų. „Taigi mes tvirtiname, kad miestui prekyba yra reikalinga, bet tik saiki prekyba“[1].

Tokios yra scholastikų pažiūros į kainą ir prekybą. Nėra reikalo priminti, kad šios pažiūros bus atspindys teorijos srity tos viduramžių tikrovės, su kuria mums teko susipažinti, kalbant apie miestų ūkį. Panašiai yra ir su trečiu svarbiausiu ekonominiu scholastikos mokslu, su mokslu apie procentus. Čia scholastinė doktrina pasiekia savo viršūnės.

c. Palūkanų mokslas. Paprastai mano, kad kanonistų mokslas apie lupikavimą baigiasi draudimu imti palūkanas. Iš tikrųjų, ne visai taip. Žodis usura kanoninėj teisėj reiškia kiekvieną injustitia ūkio santykiavime kiekvieną aequalitas sulaužymą, ką duodant mainais. Berods yra teisinga, kad draudimas lietė ypačiai kreditą, kuris dėl varžančio jį įstatymo negalėjo plėstis. Todėl, kai tik ūkio gyvenimas ėmė eiti platesne vaga ir negalėjo išsitekti senesnėse varžiusiose jį formose, čia kilo karščiausių kovų.

Bažnyčios draudimas imti palūkanas turi savo istoriją, gausingą išvidinių ir išorinių įvykių. Jis turi dvi šakni. Viena,

---

[1] „De regimine principum“, L. II, cap. 3.

tai Luko evangelijos žodžiai: „mutuum date nihil inde sperantes“, ir antra, Aristotelio politikos ir ekonomikos tvirtinimas: „pecunia pecuniam parere non potest“. Tuo būdu, tiek Dievo, tiek žmonių teisė draudžia skolinti iš palūkanų. Iš pradžių Luko evangelijos žodžius laikė tikybiniu doros įsakymu, privalomu nebent dvasininkams. Taip buvo išspręstas šis dalykas dar pirmame Nikėjos susirinkime (325). Bet vėliau, Karolio Didžiojo viešpatavimo laikais, tas draudimas buvo išplėstas ir visiems žmonėms, o popiežius Aleksandras III (1179) reikalavo tai pravesti įstatymu keliu. Vienos susirinkime (1311) popiežius Klementas V paskebė neturintį reikšmės kiekvieną įstatymą, kurs prieštarauja tam draudimui. Tai buvo kulminacinis punktas. Gyvenimo praktika gimdė vis didėjančią opoziciją. Susijusi su mokslu, ji pagaliau galutinai nugalėjo, kad ir labai atkakliai bažnyčios ginamą mokslą.

Mes per daug užtruktume, imdami aiškinti atskiras šios kovos stadijos. Ir šiuo klausimu centralinis vaidmuo taip pat tenka T o m u i A k v i n i e č i u i. Savo veikaluose „De usuris in communi et de usurarum contractibus“, toliau „De emptione et venditione ad tempus“ ir „De regimine Judaeorum“ jis surinko senus argumentus ir, be to, iškėlė visą eilę naujų. Kaip visur kitur, taip ir čia, jis nori sustiprinti senąją doktriną, išimtinai atsižvelgdamas į būtiniausius ūkio santykių reikalus. Čia jis, kad ir nenorom, turėjo padaryti kai kurių nuolaidų, kurios jį suartina su autoriais, užimančiais šiuo klausimu tarpinę poziciją.

Visam tam sąjūdžiui, kuris tęsėsi iki pat naujųjų laikų, teisingai suprasti, reikia atminti, kad lotyniškas žodis census bažnyčios buvo keliaropai suprantamas. Tuo reikia aiškinti faktą, kad bažnyčia nevienodai žiūri į įvairias „cenzų“ rūšis.

Pirmiausia, visiškai teisi buvo lakoma č y ž ė arba č i n š a s (census) t. y. žemės nuomos mokestis. Kadangi, mirusios rankos principu, bažnyčia negalėjo parduoti įgytos žemės, jai neliko nieko kito, kaip išnuomoti visus tuos žemės sklypus, kuriuose neūkininkavo patys dvasininkai. Čyžę, kurios dydis buvo kartą nustatytas ir nekeičiamas, iš pradžių mokėjo in natura, t. y. vaisiais bei patarnavimais, ir ji buvo laikoma savininkui tenkančia dalimi to gavinio, kurį pagamina naturalinės žemės jėgos (census reservativus). Čia tad joks žmogus nesąs išnaudojamas, ir todėl Luko evangelijos žodžiai nebuvo taikomi žemės nuomos mokesčiui. Jo teisingumas,

net ir vėliau, kada jis buvo mokamas pinigais, visados liko neginčijamas.

Keblesnis buvo dalykas su vadinamąja ipotekos renta (Rentenkauf, census constitutivus). Jos pamatas paprastai būdavo paskola vad. melioracijai (melioratio); ji ypatingai išsiplėtė miestuose, kur išvirto namų paskolų (Hausleihe) institutu[1]. Šalia census reservativus buvo tada dar census constitutivus, mokamas kitam savininkui kartais amžinos, o kartais tik laikinės rentos pavidale. Iš pradžių bažnyčios tik kenčiamas, vėliau (1425) popiežiaus Martyno V jis buvo pripažintas galutinai leistinas, žinoma, tam tikrose įstatymo nustatytose ribose[2].

Sunkiau buvo bažnyčiai pasisakyti dėl vadinamojo intereso prekyboje. Neigiant pinigų produktingumą, apskritai, nepripažįstant jokio privatinio kapitalo, principiališkai negalima buvo sutikti, kad už jų vartojimą būtų mokamas tam tikras atlyginimas. Išimtis buvo daroma tik tais atvejais, kada pinigų tiekimas reikalavo darbo, tam tikros rizikos arba išlaidų. Tada, žinoma, galima buvo reikalauti nedidelio atlyginimo. Iš pinigų mainymo vienoje vietoje atsirado vėliau piniginės perlaidos, nurodant pinigų kursą kitoje rinkoje („Messwechsel"). Tokiais atvejais priimdavo fikciją, kad pinigai iš tikrųjų transportuojami, ir tada galima buvo imti už pinigų pervedimą tam tikrą atlyginimą. Toliau, atsižiūrėdavo į nuostolių pavojų transportuojant pinigus, o taip pat į tai, kad, leidžiant pinigus apyvarton, čia pat vietoje galima būtų gauti pelno. Dėl to ilgai ir karštai ginčijosi. XIII šimtmety tas ginčas pasiekė aukščiausią laipsnį. Kada Tomas Akvinietis pasisakė už nedidelį atlyginimą „damnum emergens" ir dalinį atlyginimą „lucrum cessans", dalykas bendrais bruožais buvo išspręstas. Tačiau tai toli gražu dar nereiškė, kad interesui suteikiama visiška laisvė. Ir čia visiško draudimo vietą užėmė viešojo reguliavimo principas.

Su tuo buvo susijęs kitas klausimas. Sakysim, keli asmens įkuria draugiją ar prekybos bendrovę; iš jų vieni duoda tiktai savo darbą, kiti — tiktai kapitalą; ar pastarieji už savo

---

[1] Plg. *W. Arnold,* Geschichte des Eigentums in den deutschen Städten, II, III, IV skyr.

[2] *Endemann,* Studien etc.

įnašus (commenda) galės pretenduoti į dalį pelno? Ir Tomas Akvinietis atsako teigiamai, tik su ta sąlyga, kad, priešingai paprastai paskolai, čia turima teisės į nedidelę, vadinas, reguliuotiną pelno dalį.

Juo karščiau pasisakė Tomas Akvinietis prieš palūkanų ėmimą grynoje paskoloje (mutuum). Kaip ir kiti bažnyčios tėvai, jis žino tiktai konsumcijos paskolą. Tai buvo vargo skola, kurią imdavo tik skurdo verčiami; pelnytis dar galima būtų iš priešo vargo, bet niekad iš krikščionių bendruomenės brolių, nes tai būtų lygu plėšimui ar net nužudymui. Nebent tai galėtų daryti žydai ir stabmeldžiai.

Iš duotos apžvalgos matyti, kad dažnai girdimi priekaištai, esą scholastika buvusi absoliutiškai priešinga augančiai prekybai, nėra visai teisingi. Teisybė, ji sekė augančią prekybą spyriodamasi, bet vis dėlto sekė. Todėl galima, nors ir ne be rezervų sutikti su G. Ratzinger'io pabrėžtinai reiškiama jo knygoj „Die Volkswirtschaft in ihren sittlichen Grundlagen"[1] nuomone, kad „bažnyčia niekad nekliudė tikrai reikalingų ir išvidinai pateisinamų kredito apyvartos ūkiškų formų". Bažnyčia kovojo su lupikavimu, su tuo, kad vienas žmogus išnaudoja kitą, ar tai imdamas procentus, ar kita kuria forma. Bažnyčia net buvo nuolanki prekybai, kiek pastaroji nebuvo susijusi su lupikavimu. Išnaudojimui išvengti reikėjo prekybą, kaip ir visą ūkio gyvenimą, laikyti griežtoje kontrolėje[2].

Visos šios pažiūros atitiko ano meto ekonominę būklę. Žinoma, mūsų amžiui jos jau nebetiktų. Vis delto turime pripažinti, kad, po Aristotelio, scholastikų bus pirma ekonominė sistema, nors, teisybė, visiškai priklausanti nuo tikybinių dogmų. Daug iš to, ką skelbė scholastikai, vėliau pakartojo kitų sistemų atstovai. Taip, mintis apie žemės ūkio produktingumą ir kapitalo neproduktingumą apie prigimtinius, Dievo leistus, įstatymus, nuo kurių turi pareiti veikiantieji įstatymai, apie teisingus mainus, apie prekybos monopolių neleistinumą, atgimė fiziokratų sistemoje. Tik vienu, pamatiniu punktu jos išsiskiria. Fiziokratai manė, kad teisingi mainai galimi tik visiškoje apyvartos laisvėje, pagal taisyklę „laissez

---

[1] Freiburg i. B. 1881; plačiame IV skyr.: „Wucher und Zins", 280 p.

[2] Plg. W. J. Ashley, An introduction to English economic history and theory, 2 leid., London 1892, I t., 129 ir tol. p. p.

faire et laissez passer". Kanonistai, priešingai, laisvus mainus laikė viso pikto šaltiniu, visokios nelygybės priežastim ir todėl buvo neriboto valstybės kišimosi šalininkai. Šis punktas suartina kanonistus su moderniniu socializmu, tik, žinoma, pastarojo yra visai priešinga — materialistinė — pasauližvalga. Taip pereina dogmos iš vieno laikotarpio į kitą. Kartais panašios iš viršaus, jos turi visados kitą turinį.

Šiaip ar taip, iš šios apžvalgos mes tikrai galime padaryti vieną išvadą. Viduramžiai turi savo vietą ne tik empirinių sistemų grandinėje, bet taip pat ir politinės ekonomijos istorijoje, tikriau sakant, jos priešistorijoje. Šiuo atžvilgiu negali būti kalbos apie viduramžių tariamą „nevaisingumą". Žinoma, liečiantieji viduramžius duomens susipynę ir susimaišę su kitais, kas paprastai būna su kiekvieno mokslo priešistoriniu laikotarpiu. Todėl juos iš pradžių reikia atskirti, bet jų vis dėlto yra[1].

6. Perėjimas į naujuosius laikus.

Kryžiaus karai, kurie daugiausia prisidėjo prie viduramžių klestėjimo, buvo taip pat ir jų susmukimo priežastis. Kariuomenė traukė į žygį tikybinio ūpo pagauta ir šventai įsitikinusi, kad Dievo laiminami kariai turi laimėti. Tačiau, kada po dviejų šimtų metų pastangų, kaštavusių upelių kraujo, buvo suvestos sąskaitos, pasirodė, kad visas žygis nepavyko. Maža to, iš rytų prasidėjo priešingas judėjimas. Ištisus šimtmečius Europa buvo priversta gintis nuo turkų delčios.

Kada 1099 metais Gotfrido Bulioniečio vedama lėnų kariuomenė užkariavo šventą miestą, buvo įkurta Jeruzalės karalystė, kurion turėjo būti perkelta vakarų Europos santvarka gryna, idealine forma. „Assises et bons usages du royaume de Jérusalem" — Jeruzalės karalystės konstitucija — numatė luomų santvarką, panašią į vakarų Europos. Pirmoj vietoj stovėjo plati kunigų organizacija su patriarchu priešaky, su arkivyskupais, vyskupais ir kitais dvasininkais. Toliau čio, pasidalinusi į tris kariuomenės skydus, lėnų bajorija, kuri sau-

[1] Plg. apie lupikavimą šiuos veikalus: *F. H. Funk,* Geschiche des Kirchlichen Zinsverbots, 1876, *M. Neumann,* Geschichte des Wuchers in Deutschland, 1865. *V. Brants,* Les theories économiques au XIII-e et XIV-e siècle, 1895. *E. de Girard,* Histoire de l'Economie sociale jusqu'à la fin du XVI-e siècle, 1900.

gojo pasaulinės tvarkos ir gynė nuo išorės priešų. Pagaliau, trečioje vietoje matome susiorganizavusį korporacijomis miestų piliečių (biurgerių) luomą; visi kiti buvo čiabūviai gyventojai[1].

Visai kitokia socialinė santvarka buvo arabų, su kuriais teko kariauti. Jie neturėjo ierarchinio luomų pasidalinimo. Vieningos tautos priešaky stovėjo padišachas, turėjęs savo rankose tiek dvasinę, tiek pasaulinę valdžią, t. y. jis buvo kartu ir kalifas ir absoliutiškas viešpats. Ši santvarka buvo panaši į senovės romėnų imperijos; apie tai sprendė iš atgimusios romėnų teisės. Tautoms, priėmusioms šią santvarką, atrodė, kad jos ne silpnesnės už krikščionių tautas, pasidalinusias luomais; išbandyti tai buvo nemaža progų. Tai vertė galvoti. Kryžiaus karai juo toliau, juo labiau vertė keisti kariuomenės sutvarkymą, o su juo ir pasaulinį žemės valdymą. Vargingesni bajorai negalėjo patys išsitekti lėšų savarankiškam žygiui. Jie eidavo tarnauti pas stambesnius žemės savininkus, pavesdami pastariesiems savo žemę. Dėl to smarkiai augo aukštesniųjų bajorų galybė, ir jie pamažu išvirto teritorialiniais imperijos kunigaikščiais. Atitinkamai nustojo galios imperatorius. Iš tarpukaralio laikotarpio (1254 — 1273) paaiškėjo, kad reikale galima apseiti ir be imperatoriaus. Karolio IV išleistas pamatinis imperijos įstatymas, „auksinė bulė“ (1356) nors ir grąžino išorės tvarką, bet, iš tikrųjų, buvo ne kas kita, kaip galutinė formalinė imperatoriaus kapituliacija prieš šalių kungaikščius, kuriems buvo atiduotos svarbiausios regalijos, iki šiol priklaususios pačiam imperatoriui. Tik pačiam kunigaikščiui atsisakius spręsti kurį teisės ginčą, galima buvo apeliuoti į imperatorių ir t. t.

Be kunigaikščių, iš to perversmo turėjo naudos dar miestai. Laisvi imperijos miestai seniai naudojosi imperatoriaus bejėgiškumu, kad išplėstų savo valdžią artimiausioms miesto apylinkėms ir tuo būdu įgytų teisių, kurių savo žemėse turėjo kunigaikščiai. Tų teisių miestai gaudavo iš imperatorių už teikiamą pastariesiems paramą. Kunigaikščiai ir miestai nėrė tą pačią kilpą.

---

[1] „Šventojo grabo laiškai“ dingo 1187 metais kritus Jeruzalei. Jie buvo atstatyti tik vėliau, į XIII šimtm. vidurį, Johann'o von Ibelin'o, Jaffos grafo, iš padavimų. Plg. Georg Weber, Allgemeine Weltgeschichte, VI t., 602 p.

Tuo tarpu miestuose įvyko žymių permainų. Prakutę amatų cechai iš ketvirtojo luomo kategorijos virto trečiojo luomo kategorija. Jiems vis daugiau ir daugiau leidžiama dalyvauti miesto valdžioje. Dabar jie jau siekia visiškai užgrobti miesto valdymą. Žinoma, toms pastangoms atkakliai priešinosi aukštesni luomai. Cechų kovos traukėsi miestuose ištisus šimtmečius, nulemdamos laimėjimą čia vienai, čia antrai pusei. Aukščiausio laipsnio jos bus pasiekusios reformacijos laikais, į XVI šimtmečio pradžią. Cechai prisidėjo prie naujai skelbiamo mokslo, tuo tarpu kai aukštesnieji luomai (ne visur) paprastai būdavo ištikimi senam. Ypatingai griežta kova ėjo Pareinės vyskupų miestuose. Traugott Geering[1] mums ryškiai atvaizdavo Bazelio įvykius, dėl kurių buvo išvytas iš miesto vyskupas, iš senų piliečių buvo atimtos jų privilegijos ir įvesta reformacija. Judėjimo buvo šios fazės. Po to, kai vyskupas nustojo savo buvusios įtakos miesto valdymui, cechai puolė aristokratus, susimetusius į vad. smuklių draugijas (Stubengesellschaften). Pastarosioms suvaržyti buvo nutarta, kad kiekvienas naujai įstojantis narys turi atiduoti miestui dešimtą dalį savo turto (1515 ir 1521). Po to imtasi vadinamųjų „prekiaujančiųjų“ arba „ponų cechų“. Buvo uždrausta (1526) būti dviejų cechų nariu, toliau, priimti kontragentais smulkių draugijų (Stubengesellschaften) narius ir steigti siauresnes prekybos bendroves. Tais pat metais buvo išvytas iš miesto vyskupas, o kartu su juo išsikėlė daug kilmingų giminių. Netrukus (1528/29) „smuklė“ („Stube“) buvo visai išguita iš miesto tarybos. Po to, kaip ir reikėjo laukti, prasidėjo reakcija. 1552 metais daugumas 1526 metų suvaržymų buvo panaikinti. Tuo tarpu, dėl įvykusių pasaulinės prekybos permainų, prasiskina sau kelią stambioji pramonė, kombinuota su prekyba (Verlegertum)[2]. Pradėjo nerimti ir valstiečiai. Kryžiaus karai, kuriuose dalyvaudamas kievienas nelaisvėlis, popiežiaus nutarimu, tapdavo laisvas, patraukė į save visą tą kaimo išeivių srovę, kuri seniau krypdavo į vis labiau užsidarančius miestus. Todėl ir pasilikusiųjų ekonominė būklė pakilo. Atsirado klasių

---

[1] *Traugott Geering*, Handel und Industrie der Stadt Basel, 1886, VII skyr. *To paties*, Der soziale Hintergrund der Baseler Reformation, pranešimas. skaitytas Bazelio ekon. - statist. draugijoj, 1883. „Basler Nachrichten“ referatas.

[2] Apie panašų Štrasburgo judėjimą žiūr. *G. Schmoller*, Strassburgs Zunftkämpfe ir t. t.

kova. Valstiečių karo (1525) 12 straipsnių galima laikyti Didžiosios Prancūzų revoliucijos žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos pirmataku. Buvo reikalaujama mažiausia imperijos reformos, paverčiant ją liaudies valstybe su imperatorium priešaky. Heilbronno reformų planas (1525), surašytas dalyvaujant valstiečių vadui Vendelin'ui Hipler'iui, reikalavo panaikinti visas dvasines ir pasaulines aristokratines tarnybas. Palikti reikia tik „imperatoriaus gynimą ir apsaugą" („kaiserlicher Schirm und Frieden"). Reikia panaikinti visus žemės mokesčius, baudžiavą ir įvesti vieną visai imperijai monetų, mastą ir muitų sistemą[1]. Panašus buvo ir Eberlein'o von Günzberg'o projekto turinys.

Tada kilo didelis klausimas, kas turi vykdyti teritorialinį principą, imperatorius ar kunigaikščiai. Jau Maksimilionas I manė, kad tas dalykas turi būti pavestas imperijai. Miestai ir smulkūs bajorai tam planui pritarė. Franz von Sickingen ir Ulrich von Hutten tikėjosi Karolį V tą planą įvykdysiant[2], tuo labiau, kad jo kancleris, Gattinari, buvo karštas to plano šalininkas. Tačiau Karolis V nebuvo žmogus, kurs galėtų įvykdyti kokią nors didžiąją idėją. Kunigaikščiams numalšinus valstiečių sukilimą ir Liuteriui perėjus į jų pusę, galutinai paaiškėjo, kad nauo valstybės principo vykdytojas bus ne vyriausias imperijos galva, bet aukštesnioji bajorija.

Po tais išorės įvykiais glūdėjo galinga ekonominė revoliucija, kurią galima laikyti perėjimu nuo uždaro miestų pinigų ūkio prie bendro teritorialinio pinigų ūkio su tautiniais tikslais.

Pastaruoju laiku moksle gyvai svarstomas klausimas, ar mes turime čia atsikirą vadinamojo teritorialinio ūkio sistemą, ar tik perėjimą prie naujųjų laikų tautos ūkio sistemos.

Priešingai Bücher'iui, kurio socialinio plėtojimos teorijoje tautos ūkio laikotarpis eina tuoj po miesto ūkio laikotarpio, Schmoller'is mato reikalą skirti dar atskirą tarpinę teritorialinio ūkio gadynę[3]. Šiam padalini-

---

[1] Plg. *W. Roscher*, Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland. München 1874, 79 p.

[2] Iš čia bus kilusi *Ferd. Lassalles'io* socialinė drama „Franz v. Sickingen", 1859.

[3] Straipsnis „Das Merkantilsystem in seiner historischen Bedeutung" Jahrb. f. Gesetzgeb. 1884, vėl atspausdintas „Umrisse und Untersuchungen" 1898.

mui buvo daroma daug priekaištų. Pav. Adolfas Wagner'is[1] išrado, kad tarp Schmoller'io teritorialinio ūkio ir tautos ūkio tėra kiekybinis skirtumas. Toliau, G. von Below'as savo labai rimtame tyrinėjime „Der Untergang der mittelalterlichen Stadtwirtschaft (über den Begriff der Territorialwirtschaft)"[2]. taip sprendžia šią problemą: „Galima kalbėti apie teritolialinę ūkio politiką, bet ne apie teritorialinį ūkį". Su tuo galima sutikti. Ano meto teritorialinės kunigaikštijos ūkio politika niekuo nesiskiria nuo naujųjų laikų tautos ūkio politikos; gal tiek, kad į jos pamatą dar nedrįsta padėti bendros tautinės politikos reikalavimų. Šiai idėjai reikėjo ištisų šimtmečių, iki ji įsigalėjo ūkio gyvenime. Ji neiškilo naujaisiais laikais iš karto, kaip baigtinai paruošta programa. Vokietijoje ji buvo įvykdyta tik XIX šimtmety (muitų sąjunga ir t. t.).

Todėl, jeigu negalima kalbėti apie atskirą sistemą, tai vis dėlto galime kalbėti apie pereinamąjį ūkio laikotarpį nuo XIV iki XVI amžiaus. Ta gadynė uždėjo savo antspaudą visai ano meto literatūrai, kurią dabar panagrinėsime.

Raštai ir teorijos. „Divina commedia" autoriaus, Dante Alighieri (1265 — 1321) veikalą „De Monarchia"[3] paprastai laiko tuo literatūriniu kūriniu, kuriame, kaip dviveidžio Januso galvoje, atspindi viduramžių ir naujųjų laikų idėjos. Knyga pasisako už pasaulinę imperatoriaus valdžią ir yra priešinga reiškiamai Bonifaciaus VIII „Unam sanctam" (1302) bulėje minčiai, kad pasaulinis kardas turi priklausyti nuo dvasinio; matyti, kad abu šie literatūriniai paminklai bus parašyti tuo pat laiku. Mano nuomone, būtų per drąsu tvirtinti, kad šis veikalas buvo ateinančio imperijos kunigaikščių viešpatavimo pranašas. Dante's atstovaujama „pasaulinė monarchija" neturi nieko bendro su teritorialine valstija. Dante taip pat buvo šalininkas pasaulinės ir dvasinės valdžios dualizmo, tos idėjos, kuri buvo įsigalėjusi visų viduramžių galvojime. Kaip jau anksčiau „Saksų veidrodis" („Sachsenspiegel") (1230), taip ir jis pasisako už karaliaus valdžios nepriklauso-

---

1 Preuss. Jahrbücher, 75 t., 553 p.

2 Jahrbücher f. Nationalök. u. Statistik, 1901.

3 Vokiečių vertimas *O. Hubatsch'o*, Berlin 1872.

mybę nuo popiežiaus. Žmonija turi du tikslus: pelnyti dangaus karalystę ir pasiekti žemiškos gerovės. Pirmas vykdomas popiežiaus, antras—imperatoriaus. Kiekvienas jų gavo savo kardą iš Dievo arba iš Kristaus[1]. Todėl nė vienas iš jų neturi savintis sau kito teisių svetimoje įtakos sferoje, priešingai, vienas turi gerbti antrą. Tuo priminimu Dante ir baigia savo knygą. Čia net neužsimenama apie tai, kad pasaulinė ir bažnytinė valdžia turi būti sujungta kunigaikščio rankose ir kad pirmenybė turėtų būti duodama pirmajai.

Visai kitokio pobūdžio buvo politiniai raštai dviem amžiais vėliau gyvenusio Dante's tautiečio ir Florencijos respublikos valstybės sekretoriaus Niccolo Machiavelli (1469 — 1527). Čia, iš tikrųjų, skelbiamas kunigaikščių valdžios principas, ir skelbiamas su tokiu nuoseklumu, kuris vėliau sukeldavo ne tik nusistebėjimo, bet ir pasibaisėjimo. Mus labiausiai domina du jo veikalai „Discorsi sopra la prima decade di Tito Livio“ (Samprotavimai apie Tito Livio pirmą dešimtį knygų) ir „Il Principe“ (Kunigaikštis). Abu veikalai parašyti maždaug tuo pat laiku (apie 1516 m.). „Kunigaikštį“ galima laikyti „Samprotavimų“ ištrauka. Įvade mums jau teko kalbėti apie Machiavelli istorines pažiūras. Jo istorinę metodę geriausiai galėtume apibūdinti šiais jo paties žodžiais, kuriais jis pradeda „Samprotavimų“ 3-os knygos 43-ą skyrių: „Išmintingi žmonės paprastai sako, ir ne be pamato, kad norintis numanyti, kas bus, turi žinoti, kas buvo, nes pasauly viskas nuostabiai panašu į tai, kas jau praėjo. Taip atsitinka dėl to, kad viską daro žmonės, turį ir turėję tų pačių aistrų, ir todėl visi jų veikimo padariniai visados turi būti vienodi[2]. Tai padės mums „pažinti tas priemones, kurias vartojo seniai, o jeigu jų negalima bus pritaikinti, tai rasti naujų, remiantis įvykių panašumu“[3].

Machiavelli atsidėjęs tyrinėja respublikos ir imperijos laikų senovės Romą. Tenai jis mato įvykdytą savo politinį

---

[1] Pagal vieną iš Saksų veidrodžio glosą dalykas buvo toks. „Dvasinis kardas buvo atiduotas šv. Petrui, jį dabar turi popiežius. Kitą, pasaulinį kardą, kadaise pavestą šv. Jonui, dabar turi imperatorius“. Žiūr. Sachsenspiegel, išleistas Reclam's Universal - Bibliothek, 171 p.

[2] W. Grützmacher'io vertimo 254 p., Berlin, 1871.

[3] Ten pat, 79 p.

ideaią ir randa valstybės santvarką, paremtą politine energija (virtus), kur tikyba nevaržo pasulinės valdžios. Savo „Kunigaikšty" Machiavelli vaizduoja valdovą, laisvą nuo bent kokių moralių ar tikybinių abejojimų, siekiantį vien politinių tikslų; moralė ir tikyba tėra jam priemonės jo politikos tikslams vykdyti, kitaip jos neturi jam jokios reikšmės. Jo statomas praktinis tikslas yra suvienyti Italiją tautinio kunigaikščio vadovybėje, o tai galima tik išvijus germanų barbarus, t. y. panaikinus imperatoriaus valdžią. Šį uždavinį, Machiavelli nuomone, turėtų atlikti Medici giminė, nors pastaroji, žlugus respublikai, ir pavarė jį iš tarnybos. Savo „Il Principe", skirtą Lorenco Medici, jis baigia šiais žodžiais: „Tegul Jūsų garbinga šeima drąsiai imasi šios kilnios misijos ir teišsipildo pranašingi Petrarkos žodžiai:

„Kada prieš įnirtimą stos dorybė
kova bus tuoj baigta,
nes Italijos dorybių
senos galios dar neišsekusios".

Machiavelli, matyti, tikėjosi, kad bus pakviestas padėti vykdyti šios misijos. Tačiau jam teko nusivilti. Lorenco nepasitikėjo nei pačiu projektu, nei jo autorium. Ir Florencijos valstybės vyro planas buvo įvykdytas tiktai XIX šimtmety.

Tuo būdu, matome, kad Machiavelli literatūroje atstovauja visai naujai valstybės teorijai, kurią ryškiausiai apibūdinsime pasakę, kad ji yra visiškai priešinga Dante's teorijai[1].

Machiavelli knygos nėra kokie teoretiniai raštai. Sukurti tikrą kunigaikščių valdžios teoriją buvo lemta vienam prancūzui, vardu Jean Bodin.

Johannes Bodinus (1530 — 1597) buvo Paryžiaus advokatas ir karaliaus Henriko III bičiulis[2]. Jo istorijos-filosofijos metodės ir esminės pažiūros buvo artimos Machiavelli, nuo kurio jis tačiau skiriasi tuo, kad ne taip radikališkai aiški-

---

[1] Plg. *Karl Knies*, Machiavelli als volkswirtschaftlicher Schriftsteller, Zeitschrift f. d. gesamte Staatswissenschaft, 1852.

[2] Plg. veikalą „J. Bodin et son temps. Tableau des théories politiques et desidées économiques au seizième siècle", par Henri Baudbillard. Paris 1853.

na kunigaikščių valdžios sąvoką. Savo metodės esmę jis dėsto veikale „Methodus ad facilem historiarum cognitionem" (1566), o savo valstybinę teoriją — „De la Republique" (1576 — 1586). Centralinis punktas, apie kurį sukasi jo mokslas, yra suvereniteto (souverainеté) sąvoka — šį vardą jis pirmas įvedė į valstybės mokslą. Si sąvoka reiškia maždaug tą patį, ką Auksinės Bullės „superioritas territorialis" kalbant apie vokiečių imperijos kunigaikščius. Lotynų tekste jis nevartoja to išsireiškimo, jo vietoje rašo „summa potestas" ir „summum imperium". Karalystė arba legitiminė monarchija jo šiaip charakterizuojama: „Valdiniai pildo savo kunigaikščio įstatymus, o kunigaikštis — gamtos įstatymus". Tačiau kunigaikščio absoliutinė valdžia nėra visiškai neaprėžta. Bodin norėtų luomų atstovybės, kuriai būtų suteiktas patariamasis balsas leidžiant įstatymus. Tai bus luomai, kuriuos jau žinojo viduramžiai: 1) kunigai, 2) paveldimi ir išsitarnavę bajorai, 3) miestiečių ir amatininkų luomas. Atskiro ketvirto luomo jisai neišskiria. Ano meto pažiūromis, ketvirtasis luomas įėjo į trečią ir per jį buvo atstovaujamas. Viršum visų luomų, kaip tarpininkas tarp Dievo ir liaudies, stovi karališkasis suverenas.

Vadinas, pastarasis, kaip ir senovės Romos principas, statomas net aukščiau už kunigų luomą. Ši pažiūra galėjo duoti progos apkaltinti Bodin'ą prijaučiant protestantizmui, ir tikrai tik su dideliu vargu jis išvengė Bartolomejaus nakties baisenybių. Vienos ar kitos valstybės santvarka, Bodin'o nuomone, pareina ne tik nuo valstybės tikslo, bet taip pat ir nuo jos teritorijos klimato savumų. Pietų šalys labiau linkusios prie įsigilinimo į savo asmenį ir religinių emocijų ir tinkamiausia valdymo forma ten bus teokratija. Vidutinio klimato valstybėse gerai tarpsta teisinė apsauga ir prekyba, šiaurė vėl labiau bus pamėgusi kardą ir sėkmingai plės amatus. Kiek kiekvienas kraštas gamina savo specifinius produktus, tiek ūkio mainai bus pačios gamtos padaras. Tačiau prekyba turi būti laisva nuo bet kokių suvaržymų, bet, iš kitos pusės, įvežamieii ir išvežamieji muitai leistini. Toliau, reikia rūpintis, kad pinigų apyvarta būtų normalinė, t. y. kad monetų realinė vertė atitiktų jų nominalinę vertę. Tokia štai bendrais bruožais bus Bodin'o valstybės (republique) teorija; tik pas jį valstybės tautinis pobūdis nepasireiška taip aiškiai, kaip pas Machiavelli. Charakteringa, kad vokiečių imperijoje Bodin suverenitetą pripažįsta atskiriems kunigaikščiams, o ne imperatoriui.

Bodin taip pat remiasi pavyzdžiais klasinės senovės, kuriai jis pastato priešpriešiais viduramžių tvarką; čia betgi jis elgiasi ne taip griežtai, kaip Machiavelli. Abiejų autorių veikalai yra vaisius galingo renesanso (atgimimo gadynės) sąjūdžio, kuris prasidėjo gan anksti viduramžiais su laipsniška romėnų teisės recepcija, kad toliau vis labiau apimtų ir kitas gyvenimo sritis. Čia negalėjo apsieti be griežtos kovos su kanoninėmis pažiūromis. Justiniano Corpus juris civilis ir Graciano Corpus juris canonici iš pradžių, berods, taikingai veikė greta vienas antro. Tačiau jų idėjinis turinys buvo per daug skirtingas, kad galima būtų išvengti jų savitarpio varžytinių, kurios pradžioje krypo į kanonų teisės pusę. „Jau 1219 metais — taip suveda atitinkamus faktus Max Neumann savo „Geschichte des Wuchers in Deutschland"[1] — popiežius Honorius III uždraudė dvasininkams studijuoti romėnų teisę. 1220 Paryžiaus aukštojoj mokykloj, kurią lankė daug vokiečių, buvo uždrausta paskaita apie romėnų teisę, nes, draudimo žodžiais, „vel in civitatibus seu aliis locis vicinis" ji buvo per daug išsiplėtusi. Visai pamatuotai galėjo nurodyti į tai, kad kanonų teise pasinaudojo romėnų teisė, kiek tai buvo naudinga bažnyčiai. Kas norėjo plačiau tyrinėti, stojo prieš bažnyčios autoritetą. Šiais sumetimais, o taip pat atsižvelgiant į teismo praktikos kanoninį pobūdį, Vokietijos aukštose mokyklose iš pradžių buvo einama tik kanonų teisė. Atskiri popiežių leidimai, duodami kai kuriems dvasininkams ar ordenams, tik patvirtina kalbamąjį draudimą. Jau pačiame leidimų tekste pilna visokių suvaržymų. Vokiečių universitetai susidėjo daugiausia iš kanonistų, todėl juos dažniausiai ir vadino „universitates canonistarum", o teisių fakultetus — „facultates juris canonici". Romėnų teisę studijavo tik tiek, kiek tai buvo reikalinga aiškinti kanonų teisei. Tik į XV šimtmečio galą, visur augant romėnų teisės reikšmei, jos įtaka padidėjo ir šiose srityse, ir vėl atgijo prasidėjęs 1380 m. Pragoje siekimas" ir t. t.

Auganti romėnų teisės įtaka aiškiai pasireiškė sprendžiant lupikavimo klausimą. Senovės Roma nežinojo tokių ūkio apyvartos suvaržymų, kuriuos laikė reikalingais viduramžiais. Atskirai procentų klausimu Romoje veikė įstatymas, kuris nustatė maksimalinę procentų normą, visai neatsižvelg-

---

[1] 467 p. ir tol.

damas į paskolos rūšį, nors tai būtų buvusi vartojimo paskola. Šis principas į viduramžių galą vis griežčiau stojo prieš kanoninį draudimą imti procentus.

Reformatoriai čia neturėjo vienodos nuomonės. Liuteris ir jo šalininkai šiuo atžvilgiu buvo labai artimi kanonų teisės pažiūroms, nors ir čia neapsėjo be svyravimų. Viename laiške, rašytame 1525 m. gegužės 5 d. Danc'go bendruomenei[1], jis vis dėlto pripažįsta, kad evangelija draudžia imti procentus. „Bet evangelija yra dvasinis įstatymas, kuriuo negalima valdyti, bet kuris palieka kiekvieno nuož ūrai elgtis pagal jį arba nukrypti nuo jo. Ir prie to nereikia versti, kaip ir prie tikėjimo, nes č:a ne kardas, o Dievo dvasia turi mokyti ir valdyti. Todėl reikia griežtai skirti dvasinę evangelijos va'džią nuo išorinės pasaulinės valdžios ir nesumaišyti vienos su antra... Evangelija juk moko atsisakyti nuo visų turtų, — bet kas prievarta verčia mane tai daryti, tas atima iš manęs mano turtą". Ir jeigu, — tęs'a Liuteris, — žmonių įstatymas leidžia nedidelį procentą, tai reikia jo laikytis. Įstatymais nustatyta 5% lygį jis nelaiko per aukštą.

Tiek Liuteris, kuriam prikišdavo, kad j's yra nenuoseklus, nes „atmesdamas lupikavimą apskritai, jis tačiau pripažįsta nedidelį lupikavimą". V:sais kitais atžvilgiais Liuteris nusistatęs prieš kanonų teisę: tai aišk:ausiai išreikšta jo veikale „An den christlichen Adel der deutschen Nation" (1520), kuriame pasakyta: „Nes, taip sako šv. Povilas, kiekviena dūšia — aš manau ir popiežius — teklauso vyriausybių, nes jos neveltui nešioja kardą, jos tuo tarnauja Dievu:". Socialiniu atžvilgiu Liuteris visiškai palaikė kunigaikščius, kas matyti iš jo laikymosi valstiečių karo metu.

Mūsų laikais daug tyrinėjo reformatorių raštus, norėdami pažinti jų politiškai - ekonomines pažiūras. Daug vertingos medžiagos apie tai bus surinkę S c h m o l l e r[2], W i s k e m a n n[3]

---

[1] Išleista priedu prie *Max'o Neumann'o* „Geschichte des Wuchers in Deutschland".

[2] *G. Schmoller*, Zur Geschichte der nationalökonomischen Ansichten in Deutschland während der Reformationsperiode, Zeitschr. f. die ge- Staatswissenschaft (1860).

[3] *H. Wiskemann*, Darstellung der in Deutschland zur Zeit der Reformation herrschenden nationalökonomischen Ansichten, Leipzig 1861.

ir R o s c h e r[1]. Tačiau bendri rezultatai nebuvo dideli. Originalinių minčių randame tik pas vieną Kalviną (1509 — 1564). Savo pagarsėjusiame laiške[2] „De usuris“, rašytame jo bičiuliui Oecolampadiui, jis iš pradžių stoja tų pusėn, kurie, kaip pav. prancūzų juristas Molinaeus (Dumoulin), tvirtina, kad klaidinga būtų manyti esą šventasis raštas absoliutiškai draudžiąs imti procentus. O kai dėl seno argumento, kurį iškiša Ambrosius ir Chrysanthemus, „que l'argent n'engendre point l'argent“, tai jo nuomone, jis esąs „trop frivole“. Kaip galima remti tuo procentu draudimą, jeigu įstatymas leidžia imti žemės rentą ir buto nuomą ir jeigu pinigų savininkas pagal savo norą gali už pinigus įsigyti žemės sklypų ar namų. Kad ir būdamas tokios nuomonės, Kalvinas vis dėlto jokiu būdu nėra visiškos procentų ėmimo laisvės šalininkas. Jis reikalauja, kad įstatymai nustatytų maksimalinį procentų dydį ir tuo užkirstų kelią visokiems išnaudojimams.

Kalvino pažiūrose atsispindi žymiai išsiplėtusio reformacijos gadynėj tautos ūkio santykiai, kada žemės nuosavybė, ypač miestuose, atsipalaidavo nuo senų suvaržymų ir buvo įtraukta į prekybos apyvartą. Tikrais'ais viduramžiais jo argumentacija nebūtų radusi pritarimo. Tik dabar kapitalas buvo pripažintas tokiu pat gamybos veiksniu, kaip ir žemės. Tuo buvo padėti pamatai naujai ekonominei gadynei.

Iš to, kas aukščiau pasakyta, galime suprasti, koks netobūlas yra tas istorinis vaizdas, kurį Adomas Smith'as duoda savo „Tyrinėjimo“ trečios knygos skyriuje apie „Miestų augimą ir plėtojimos žlugus romėnų imperijai“; žinoma, turime atsižiūrėti ir į tai, kokiu laiku jis buvo rašytas. Mums atrodo kiek naiviška, kada jis bajorų galios susmukimą aišina troškimu apsisupti miesto ištaiga „išsižadant visos savo galios ir autoriteto vaikiškiausioms, niekingiausioms ir egoistiškiausioms tuštybėms patenkinti“. Buvo rimtesnių priežasčių, kurios nulėmė perėjimą prie pinigų ūkio; tai daugiau ar mažiau pripa-

---

[1] *W. Roscher*, Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland, München 1874, 3 skyr.

[2] Laiškas pagal saugojamą Ženevos miesto archyve prancūzų originalą atspausdintas Kalvino raštų rinkiny, kurį išleido *Baum*, *Canitz* ir *Reuss* (Braunschweig 1871), o taip pat *E. de Girard* „Histoire de l'économie sociale“, 1900.

žįsta ir pats Adomas Smith'as kitose savo veikalo vietose. Reikia stebėtis, kad, darydamas savo teisės mokslo paskaitose valstybinių sistemų apžvalgą, jis aplenkia šį laikotarpį. Apie kanonų teisę jis, apskritai, labai mažai tekalba. Matyti, kad jo simpatijos priklauso romėnų teisei. Kaip seniau Quesnay, taip ir jis savo ekonominėj teorijoj pasisako už procentų reguliavimą įstatymais, nustatant maksimalinę normą. Savo „Tautų turto tyrinėjimo" penktoje knygoje, kalbėdamas apie aukštąjį mokslą, jis smulkiai aiškina žalingą scholastikų įtaką universitetų dėstymui ir filosofijos studijoms. Jis šiaip tai nusako:

„Paprasta filosofijos dėstymo tvarka Europos universitetuose buvo tokia; iš pradžių buvo einama logika; paskui — ontologija, trečioje vietoje stovėjo pneumatologija, kuri apėmė mokslą apie žmogaus sielos ir dievybės esmę; ketvirtoje eilėje ėjo iškreipta moralinės filosofijos sistema, kuri buvo ankštai susijusi su pneumatologijos, vėlės nemarumo ir dieviškojo teisingumo atpildo ir bausmės būsimajame gyvenime mokslais. Trumpa ir paviršutiniška fizikos sistema paprastai baigė kursą". Kalbant speciališkai apie moralinę filosofiją, reikia pasakyti, kad ypatingai buvo iškreipta prijungus kazuistikos ir askezės mokslus. „Kazuistika ir asketinis moralės mokslas paprastai sudaro didesnę dalį einamos mokyklose moralinės filosofijos. Tuo būdu, svarbiausios moralinės filosofijos šakos buvo tuo pat metu ir mažiausiai ištirtos".

Adomo Smith'o nuomone tokį mokslo sutvarkymą reikia aiškinti tuo, kad Europos universitetai iš pradžių daugiausia buvo pritaikinti dvasininkų mokymui. Tačiau reikia laikyti nesąmone, kad ir vėliau, išnykus pirmykščiam reikalui, vis dar laikėsi seno sutvarkymo.

Savo „Moralinių jausmų teorijos" baigiamajame skyriuje jis kalba apie teisingą moralinės filosofijos suskirstymą ir išranda reikalingu grįžti prie senovės graikų filosofijos padalinimo. Savo išvedžiojimus jis šiaip sutraukia: „Todėl dvi naudingos moralinės filosofijos dalys yra etika ir teisės mokslas: kaziustika reikėtų visai atmesti". Teisės mokslas, jo supratimu, kaip jau žinome, susideda ne tik iš viešosios teisės ((politikos) mokslo, bet ir ekonomikos.

Baigiant šį skyrių reikia dar paminėti, kad vėlybųjų viduramžių laikai, prieš pat reformaciją, kai kurių vadinamųjų

„politinės ekonomijos romantikų“ XIX amž. pradžioje buvo fantastišku būdu idealizuojami ir laikomi vėl grąžintais. Tai bus Karolis Liudvikas von Haller'is ir Adomas Müller'is. Priešingai Adomui Smith'ui, nuo kurio jie skyrėsi visais atžvilgiais, jiems tinka ano meto teologinė minties kryptis. Adomui Müller'iui viduramžiai yra „Kristaus asmenybės išplėtimas“, tuo tarpu kai naujesnieji laikai atsimetė nuo to, „sumažinti auksu, romėnų senove ir nuosavybe“[1]. Dabartis su savo suirutėmis, jo nuomone, tėra pereinamoji stadija, „perėjimas nuo naturalinės, bet nesąmoningos ekonominės tėvų išminties per vaikų žlibumą prie sąmoningo anos išminties pripažinimo iš vaikaičių pusės“[2].

Analoginė mintis eina per Haller'io „Restauration der Staatswissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustandes, der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt“ (1816/25). Nėra nieko nuostabaus, kad žmonės, kurie visomis išgalėmis stengiasi išsivaduoti iš nepakeliamų gyvenimo sąlygų jungo, laiko praeitį laimingiausiu laiku. Tai įspėjimas perdaug skubiems kiekvienos gadynės kritikams.

III skyrius. Naujieji laikai.

1. Merkantilizmas arba kunigaikščių gerovės policijos sistema.

a. Įvadas. Tradicinė politinės ekonomijos vadovėlių klasifikacija paprastai skiria tris, viena po kitos istorijoje einančias, sistemas: a. merkantilizmo sistemą, b. fiziokratinę arba Quesnay'o žemės ūkio sistemą, c. Adomo Smith'o pramonės sistemą. Šita klasifikacija remiasi Smith'o „Tautų turto tyrinėjimu“ (wealth of nations), kur ji padėta į jo skelbiamos sistemos pamatą. Pats Smith'as norėjo duoti sintezį abiejų iki jo buvusių ir, jo nuomone, dėl savo iškrypimų į priešingus kraštutinumus, klaidingų mokslo sistemų ir tuo pakelti politinę ekonomiją iki gryno mokslo laipsnio; tiesa, to savo sumanymo jis

---

[1] *Adam Müller,* Theorie des Geldes, 1816, prakalba.

[2] „Elemente der Staatskunst“, II, 74 ir tol. p. p.

niekur aiškiai nepasako, tačiau ji galima išskaityti tarp eilučių. Kiekvienas schematizavimas kiek iškreipia tiesą, panašiai atsitiko ir su Smith'o schema. Taip, sakysim, jo pažiūros į pirmąją sistemą visiškai klaidingos. Visai teisingai bus pastebėjęs F r i e d r i c h a s L i s t'a s, kad vadinamoji merkantilizmo sistema daug greičiau gali būti pavadinta pramonės sistema, negu paties Smith'o sistema. Pastarajai, ypač toje jos formoje, kurią ji gavo pas Smith'o pasekėjus, daug geriau tiktų prekybos sistemos vardas. Tačiau tai irgi nebus visiškai teisinga paties Adomo Smith'o atžvilgiu. Čia labai praverstų patikrinti vartojamus terminus. O kol kas — vis dar tenka laikytis priimtų pavadinimų.

Vadinamoji merkantilizmo sistema bus atsiradusi vėlyvaisiais viduramžia's. Ji rėmėsi, iš vienos pusės, miestečių luomu, iš antros — kraštų kunigaikščiais, ir iš pradžių daugiau antrais'ais, negu pirmaisiais. Visas naujųjų laikų socialinės ir vastybinės santvarkos rūmas laikėsi sąjunga tarp trečiojo luomo, pasiekusio tame tarpe valdžios miestuose, ir kunigaikščių, iškilusių iš aukštesniųjų bajorų. Iš pradžių viršus buvo kunigaikščių, bet vėliau trečiasis luomas atsipalaiduoja nuo jų globos ir paveržia vadovaujančią rolę.

Terminus „système mercantile“, „système commerc'al“ pirmi gan vėlai pavartojo merkantilizmo priešininkai — fiziokratai[1], iš č'a juos pasiskolino Adomas Smith'as. Ano meto literatūra laikė tą dalyką dalimi „science de police“, kuri savo ruožtu dalinosi į du skyrius: į saugumo policiją ir į gerovės policiją. Šiam mokslui, kuris, nežiūrint į gausingą literatūrą, yra labiau empirinio pobūdžio, geriausiai tiktų k u n i g a i k š č i ų g e r o v ė s p o l i c i j o s s i s t e m o s vardas („System der landesfürstlichen Wohlstandspolizei“). Vartojami dabar Prancūzijoje tam reikalui išsireiškimai — „système protecteur“ ir „système reglementaire“ iš esmės reiškia tą patį.

Pagal Bücher'į ir Schmoller'į, nuo čia prasideda „tautos ūkio“ gadynė, nes tik nuo to laiko galima esą kalbėti apie valstybę tiesiogine to žodžio prasme. Savo pažiūrą Schmoller'is reiškia šiais žodžiais: merkantilizmas „iš savo esmės yra ne kas kitas, kaip v a l s t y b ė s k ū r i m a s — bet ne tik tas,

---

[1] Žiūr. mano straipsnį „Quesnay“ išspausdintą Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 2 leid., V t., pastaba.

jis yra valstybės ir tautos ūkio kūrimas kartu"[1]. Tą pačią mintį pasako Bücher'is savo garsioje tezėje: „Rimtos studijos, kurios atitinka praeities gyvenimo sąlygas ir seniems įvykiams netaiko dabarties mato, turi prieiti išvadą, kad tautos ūkis yra tūkstančio metų istorinio plėtojimos padaras, kuris nėra senesnis už moderninę valstybę; kad prieš jos atsiradimą žmonija ilgiausius amžius nepažino mainų arba vartojo tokias produktų ir patarnavimų mainų formas, kurioms nieku būdu negali tikti tautos ūkio vardas"[2]. Bücher'is ir Schmoller'is tuo tesiskiria, kad pastarasis vėliau prideda dar pasaulinio ūkio gadynę, ką pirmasis laiko nereikalingu, nes pati esmė esanti jau išreikšta tautos ūkio sąvokoje.

Čia pakartotinai pabrėžiame, jog šios knygos autoriaus pažiūros yra kitokios. Jau senovėje būta ne tik tautinių valstybių, bet ir pasaulinių imperijų. Šiuo atžvilgu charakteringa bus tai, kad naujųjų laikų teritorinė kunigaikščio valstybė (landesfürsterlicher Staat) susikūrė kaip tik senovės paveikslu. Naujųjų laikų valstybės teorija apskelbė teritorinį kunigaikštį tiesiog'niu senovės romėnų princeps'o įpėdiniu. Po romėnų imperijos laikotarpio civilinės teisės atėjo eilė valstybinei teisei; tai buvo būtinas padarinys atgimusio pinigų ūkio, kuris turėjo sukurti pritaikytą sau valstybinę organizaciją, apie ką plačiau teks pakalbėti žemiau. Vadinas, ir ano meto ūkio gyvenimas turėjo savo paveikslą senovėje, nors plėsdamasis jis pralenkė savo pirmataką. Argi viduramžių lėninė valstybė nebuvo taip pat valstybė? Žinoma, ji buvo kitaip sutvarkyta, negu senovės ir naujųjų laikų, tačiau ji vis dėlto nenustojo buvusi valstybė. Kas tai neigia, sukeičia dalyko esmę su jo laikine forma ir daro jau Bücher'io nurodytą klaidą, t. y. „praeities įvykius matuoja dabarties mastu, kuris „neatitinka praeities gyvenimo sąlygų".

Šiaip ar taip, yra faktas, kad tuomet, iš tikrųjų prasidėjo naujieji laikai, ir tai visi suprato. Atsipalaiduokime nuo Romos ir ženkime į priekį, į erdves! — taip galima būtų išreikšti ano meto visuomenės šūkį. Sveikas, guvus jausmingumas pakeitė

---

[1] *G. Schmoller,* Studien über die wirtschaftliche Politik Friedrich des Grossen und Preussens überhaupt von 1680 - 1786, Jahrb. Gesetzgeb. VIII t., 43 p.

[2] K. Bücher, Die Entstehung der Volkswirtschaft, 3 leid. 1901, 107 p.

seną viduramžių gudravimo dvasią, ir hedonizmas, nustelbęs asketizmo principą, galingai prasistūmė į priekį. Amerikos (1492) ir jūros kelio į Indiją (1498) atradimas pastatė užkariautojų siekimams ir ūkio gyvenimui naujų tikslų, pakreipdamas žmonių galvojimą nuo išvidinio sielos gyvenimo prie išorinės gamtos reiškinių. Naujos filosofinės sistemos stelbė pasenusią scholastiką ir ieškojo tvirtesnių pamatų naujiems interesams.

Jeigu, iš vienos pusės, anglas Bacon'as Verulamietis savo veikale „Novum Organon" mėgino sukurti naujai atsiradusiam gamtos mokslui savo eksperimentalinę, induktyvinę logiką, tai, iš kitos pusės, prancūzas Descartes pritaikė dogmatinei filosofijai naują metodę, paremdamas mokslinį galvojimą abejojimu vietoj tikėjimo ir visam dvasiniam bei fiziniam pasauliui pastatydamas priešpriešiais autonominį individą; tik tokia bus prasmė jo garsios tezės: „cogito ergo sum", galvoju, vadinas, esu.

Praktika gyvenime tą bendrą žengimą į priekį žymėjo visa eilė mechaninių išradimų, kurie savo ruožtu darė įtakos dvasiniam judėjimui. Be knygų spausdinimo išradimo, davusio liaudžiai į rankas bibliją, nebūtų galima reformacija. Ne veltui Liuteris Gutenbergo išradimą pavadino antru žmonijos išganymu. Tokį pat vaidmenį suvaidino ir visas renesanso judėjimas. Abi šios srovės palaužė kunigų, pirmojo luomo, galybę. Panašaus likimo susilaukė smulkūs feodaliniai bajorai, pritaikius karuose kitą didįjį ano meto išradimą — paraką. Apginkluotas šaunamu ginklu paprastas samdomas kareivis tuo būdu pranešė apšarvotą riterį; kunigaikščių samdomoji kariuomenė, pakeitė buvusią feodalinę miliciją. Buržuazija daug paspirties gavo iš tolimesnių didžiųjų anų laikų išradimų; naudojantis kompasu ir astroliabija, jau nereikėjo laikytis kranto, ir galima buvo leistis į atvirą jūrą.

Tuo būdu, tiek materialinės, tiek dvasinės jėgos kovojo su paveldėta iš viduramžių visuomenės santvarka ir pagaliau ją nuvertė. Kunigaikščių valdžia ir miesto buržuazija bendrai ėjo prieš dvasininkus ir žemvaldžius bajorus, remdamiesi senovės viešąja ir privatine teise. Mūsų laikais, kada jau daug vėlesnių įvykių perėjo į istoriją, savotiškai skamba pareiškimas, kurį 1614 m., paskutiniame prancūzų Generaliniame luomų susirinkime prieš 1789 m. Didžiąją Prancūzų Revoliuciją, įrašė į savo Cahier trečiasis luomas (tiers état), suėjęs į konfliktą su

abiejais aukštesniais, kunigų ir bajorų, luomais. Tame pareiškime matome griežčiausioj formoj išreikštą absoliutizmo principą. Štai jis:

„Mes meldžiame Jūsų Didenybę nuspręsti ir paskelbti, kaip nekeičiamą ir visiems privalomą pamatinį valstybės įstatymą štai ką: Karalius yra savo šalies suverenas. Karaliaus vainiką jis gavo tik iš savo Dievo, ir todėl nėra jokios kitos valdžios žemėje, nei dvasinės, nei pasaulinės, kuri galėtų turėti bet kokios teisės į jo valstybę. Nekalbant jau apie tai, kad nėra tokios valdžios, kuri galėtų atimti iš mūsų karaliaus švento asmens jo šalį arba atleisti valdinius nuo ištikimybės priesaikos, kad ir kaip ji tai aiškintų“[1].

Visiems žinoma, kad toks sutarimas ne visados tęsėsi. Kada trečias luomas tapo savarankis ir pats galėjo ginti savo interesus, jis atsikratė karaliaus valdžios globa. Senesniais laikais abi pusės vienodai buvo pažangos reiškėjai. Absoliutizmas, iš pradžių naudingas plačioms liaudies masėms tuo, kad vietoj daugybės smulkių pasaulinių ir dvasinių suverenų pastatė vieną valdovą, kuriam priklausė visa valstybės valdžia, vėliau išsigimė į nepakenčiamą savivalės valdymą ir todėl nupelnė tada savo žlugimo, kaip seniau buvo nusipelnęs iškilimo. Thomas'o Buckle pažiūras, išdėstytas jo žinomoj „Anglijos civilizacijos istorijoj“ reikia laikyti visiškai neistorines, kada jis, vadovaudamas tariamuoju istoriškai - filosofiniu požvilgiu, griežtai atmeta ano meto „globos sistemą“ ir veltui stengiasi išrodyti, kad visais laikais jos padariniai buvo „genijaus sumenkėjimas ir pavergimas, toliau mokslo nusmukimas ir pagaliau valstybės susmukimas“[2].

Kartu su čia nupieštu procesu vyko kita permaina: pirmenybė kultūriniame judėjime perėjo kitai tautų grupei. Viduramžiais vadovavimas priklausė Vokietijai ir susirišusiai su ja Italijai. Naujaisiais laikais jis pereina į vakarų Europos kraš-

---

[1] *Eugen Jäger,* Geschichte der sozialen Bewegung und des Sozialismus in Frankreich, I t., 1876, 349 ir tol. p. p.

[2] *Thomas Buckle,* Geschichte der Civilisation in England, übers, von *Arnold Ruge,* 5 leid., Leipzig und Heidelberg 1874, I t., II skyr., 183 p.

tus. Šiose valstybėse, kurios visada buvo labai silpnai susirišusios su pasauline teokratine imperija, tautinės teritorinės karalystės pasiekė savo aukščiausio išsiplėtojimo laipsnio. Jokioj kitoj šaly tautinės valstybės principas nebuvo taip sąmoningai ir energingai vykdomas, kaip Prancūzijoj. Ir todėl susijusi su juo ūkio sistema, vadinamasis merkantilizmas arba kunigaikščių gerovės policija, niekur nepasireiškė tokiomis charakteringomis formomis, kaip čia.

Vis dėlto būtų visai klaidinga tvirtinti, kaip tai tačiau dažnai atsitinka, kad prancūzų merkantilizmas, kurį kartais pagal jo žymiausio atstovo vardą vadina k o l b e r t i z m u, yra tipingas visoms tautoms. Žinoma, visur galima rasti bendrų pamatinių pažiūrų. Tačiau, pagal Bodin'o pareikštą mintį, kad geografinės krašto sąlygos turi sprendžiamos reikšmės jo valstybinei santvarkai, — ir įvairių tautų, sudarančių ūkio vienetą, ekonominė politika susideda įvairiai, o kartais tam tikra prasme net priešingai. Buvusios viduramžiais pasaulinės išlyginimo politikos vietą užėmė tautinių valstybių savitarpio lenktyniavimo politika, kada kiekviena šalis stengiasi kitos sąskaita įgyti galios ir turtų, dviejų tarpusavy susijusių faktorių.

Šio principo morališkai - filosofinį pamatavimą randame viename iš M o n t a i g n e[1] parašytų E s s a y s, kur skyriuje su antrašte „Vieno nauda yra kito skriauda" randame šias vėliau dažnai cituotas eilutes: „Atenietis Demades reikalavo nubausti vieną iš savo miesto piliečių už tai, kad jis prekiavo tokiais daiktais, kurie vartojami laidotuvėse ir, tuo būdu, pelnėsi iš savo artimo mirties. Mano nuomone, toks sprendimas nieku neparemtas. Nieks nieko neįgyja be to, kad kitas nenustotų, todėl visas amatų rūšis tektų laikyti baustinomis. Krautuvininkas pelno ne iš ko kito, kaip tik iš jaunų žmonių išlaidumo, ūkininkas — tik iš javų pabrangimo, architektorius — iš namų griuvimo, teisėjai iš bylų ir ginčų. Net dvasininkų garbė ir pareigos remiasi mūsų mirtimi ir nuodėmėmis. Gydytojas bus nepatenkintas, matydamas savo bičiulius sveikus, sako senų graikų komedijų rašytojas, juo labiau bus nepatenkintas kareivis, kai jo miestas gyvena taikoje ir t. t. O blogiausia tai, kuo kiekvienas save patyrinėjęs įsitikins, kad mūsų slapčiausi

---

[1] „Essays" de *Montaigne*, 1580/88; tai bus dvidešimtas Essays.

norai atsiranda ir minta kitų skriauda. Turėdamas tai galvoje, būčiau linkęs manyti, kad ir čia gamta nenutolsta nuo savo dėsnių. Juk gamtininkai tvirtina, kad vienas daiktas atsiranda, minta ir auga tik dėl to, kad kitas tuo pat metu nyksta ir žūsta".

Šį požvilgį, kurį Montaigne taikė atskirų individų santykiams, Voltaire, visiškai sutikdamas su savo gadynės pasauližvalga, straipsny „La Patrie", išspausdintame jo „Dictionnaire philosophique", (1764) vėliau mėgino pritaikinti ištisoms tautoms. „Il est clair — sako jis ten pat — qu'un pays ne peut gagner sans qu'un autre perde". Ir iš to jis daro išvadą, kad norėti savo krašto didybės reiškia norėti nelaimės savo kaimynams. Mes žinome, jog ši pažiūra yra diametrališkai priešinga viduramžių kanonistų pažiūroms.

Iš tokio manymo bus kilusios abi ano meto vadovaujamos politinio balanso ir prekybos balanso sąvokos, ir valstybės vyrų dalykas buvo pasiekti jų abiejų aktyvo ir vengti pasyvo. Tuo tarpu kai aktyviškas politinis, arba valdžios, balansas buvo palaikomas daugiausia ginklų jėga, prekybos balanso aktyvumas rėmėsi vykusia konkurencija su kitų kraštų manufaktūromis ir prekyba. Čia mums ypač rūpi pastarasis uždavinys[1].

Prekybos balansas yra vienintelė dogma, kurią davė merkantilizmo sistema. Jis yra centralinė sąvoka, kuri viską apima. Visa gausinga anos gadynės literatyra aplink ją tesisuka. Tačiau ji ne visada vienodai suprantama, ir dar mažiau įstengė pagauti jos esmę vėlesnioji kritika. Čia ją iškelia į pat padanges, čia vėl piktai pajuokia, kaip didžiausią nesąmonę — taip nuolat keitėsi šios sąvokos įvertinimas politinėj ekonomijoj. Boisguillebert, Dovydas Hume ir fiziokratai buvo prekybos balanso sąvokos priešininkai; ir griežčiausiai smerkė ją Adomas Smith'as, nors jo paties pažiūros anaiptol nebuvo taip žymiai skirtingos, kaip jam atrodė. Dabar kiek arčiau susipažinsime su tuo klausimu, kad jį iš anksto išaiškintume ir pasitiektume sau mastą, kuris padėtų mums spręsti apie liečiančią šį dalyką literatūrą[2].

---

[1] Plg. *v. Heyking*, Zur Geschichte der Handelsbilanztheorie, Berlin 1880.

[2] Čia reikia pažymėti, kad *K. I. Bidermann* savo nedideliam rašiny „Über den Merkantilismus" (1870) pirmas pasisakė prieš nepamatuotus kaltinimus, daromus merkantilizmo sistemai.

Pamatinė prekybos balanso šalininkų klaida, jų priešininkų nuomone, yra ta, kad jie neskiria pinigų, atseit tauriųjų metalų, nuo turto. Tą priekaištą Adomas Smit'as kartojo begales kartų; pirmą kartą jį bus iškėlęs ne savo „Wealth of nations" (1776), bet jau teisės mokslo paskaitų skyriuje „Police" (1763), vadinas, dar tuo laiku, kada nebuvo susidūręs su fiziokratais, ir todėl negalėjo savo pažiūrų iš jų perimti. Jis kalba tenai apie „absurd notion that wealth consists in money", kurios laikydamasi Anglijos prekybinė politika rėmė tas užsienių prekybos šakas „where the balance is paid in money"[1]. Tąja savo nuomone tesivadovaudamas, Smith'as plačiai kritikuoja „Tyrinėjime" „merkantilizmo sistemą"[2]— šio termino dar nėra jo „Paskaitose", vadinas, jį bus pasiskolinęs iš fiziokratų. Tautos turtą sudaro ne pinigai, t. y. auksas ir sidabras, bet tie naudingi daiktai, kurių galima pirkti už pinigus; ir prekybos balanso politika, stengdamasi išgauti iš užsienių prekybos juo daugiau pinigų, t. y. tauriųjų metalų, daro klaidą, iš kurios paskui atsirado visos vyriausybių administracinės priemonės, smulkiai reguliuojančios visą tautos ūkį. Dėl „dvejopos žodžio prasmės" pinigų kasdieniniame gyvenime dažnai neskiria nuo turto. Tačiau, iš tikrųjų, pinigai yra „prekė, kaip ir kiekviena kita", pav. „virtuvės rykai"[3], ir todėl nėra reikalo duoti jiems pirmenybę prieš kitas prekes. Tik mainams palengvinti jiems (pinigams) suteikta dar ir vertės mato reikšmė. Bet iš to dar neišeina, kad juos reikėtų laikyti kokiu stabeliu, duoti jiems pirmenybę prieš kitas prekes, net laikyti juos pačiu turtu.

Kalbėdamas apie merkantilistinę literatūrą, Smith'as šiaip pasisako: „Kai kurie iš geriausių anglų prekybos tyrinėtojų laikėsi to dėsnio, kad šalies turtą sudaro ne vien auksas ir sidabras, bet taip pat žemės, namai ir visokių rūšių vartojamos gerybės. Toliau plečiant jiems savo išvedžiojimus, gavosi įspūdžio, kad žemės, namai su visomis vartojamomis gėrybėmis išnyko iš jų atminties ir pasiliko tik auksas ir sidabras, kurių krovimas yra didžiausias tautos pramonės ir prekybos tikslas"[4].

---

[1] Lectures, 247 p.

[2] IV knygoje.

[3] „Tyrinėjimas" ir t. t., IV knyga, 1 skyr.

[4] Ten pat.

Šie Adomo Smith'o žodžiai visiškai neteisingi. Toliau pamatysime, kad buvo kaip tik priešingai. Visur kur merkantilizmo rašytojai kalba apie pinigų pelną užsienių prekyboje, jie turi galvoje ne taurųjį metalą, kaipo tokį — jis tėra jiems vien vertės reiškėjas, — o tai, ką galima už jį pirkti. Jie siekia įgyti turto, kapitalo, o ne pačios valiutos. Anais laikais žinojo taip pat gerai, kaip ir dabar, kad valiuta yra tik mainų priemonė. Manyti, kad visas žydinčios kultūros laikotarpis galėjo remtis klydimu, panašiu į beprotišką Midas'o idėją, remtis prielaida, kurią I. St. Mill'is lygina su „tokia vaikiška fantazija, kuri sugriūva nuo pirmo suaugusio žmogaus žodžio“[1], reiškia parodyti menką istorijos supratimą, o to kaip tik negalima būtų pasakyti apie Adomą Smith'ą.

Geriau įsižiūrėjus, pasirodo, kad klydo ne merkantilistai, bet jų kritikai. Ne merkantilistai, bet jų kritikai operavo klaidingomis sąvokomis.

Visai neteisinga, kad pinigai yra tokia pat prekė, kaip ir kiekviena kita. Jau kanonistinė teorija skyrė pinigus nuo kitų vartojamų produktų ir net statė juos priešpriešiais. Pinigai, kaip valiuta, buvo viešas institutas. Joks privatinis asmuo neturėjo teisės kalti monetų taip, kaip jis gamino kitas vartojamas prekes. Taip pat svetimų monetų ir taurųjų metalų lydinių, kaip interlokalinės valiutos, prekyba sudarė valdžios regaliją. Vyriausybės intervencija (įsikišimas) turėjo padėti įvesti kiek galiima pastovesnį vertės matą. Pinigams nustatydavo priverstiną vertės kursą (valor impositus); prekė, kurios kaina svyravo, negalėjo juk eiti kitų gėrybių vertės matu.

Tų pažiūrų klaida buvo ta, kad jos pripažindavo tik vieną pinigų reikšmę, būtent valiutos reikšmę. Tačiau pinigai turi dar antrą reikšmę, kurią žino jau romėnų teisė, skelbdama, jog „pecuniae nomine non solum numerata pecunia, sed omnes res, tam soli quam mobiles et tam corpora quam jura continentur“ Prieš šią antrąją pinigų reikšmę iš visų jėgų spyrėsi kanonistai, ir, kaip žinome, turėjo praeiti ištisi šimtmečiai ilgos kovos mokslo ir praktikos srity iki pagaliau ji buvo pripažinta. Naujųjų laikų merkantilizmo sistema daugiausia remiasi kaip tik

---

[1] *J. St. Mill*, Grundsätze der Politischen Ökonomie, Übersetzung von *S. A. Soetbeer*, 2 leid. 1864, 2 p.

šia antra pinigų reikšme. Pinigai yra jai ne tik valiuta, bet dar daugiau turto, atseit, kapitalo, atstovas. Kaip maža merkantilistai turėjo galvoje pinigų metalo vertę, kaipo tokią, matyti iš to, jog jie beveik visur vadina pinigus „ženklu“ (signe, gage ir pan.)

Kad kanonistai prisispyrę vengė pripažinti pinigus turtu, laikydami juos t.k turto matu, jų akimis žiūrint, tai visiškai suprantama. Tačiau ne visai suprantama, kada tokį priekaištą daro fiziokratai ir Adomas Smith'as, kurie jau laikėsi kapitalistinio požvilgio. Fiziokratai ir Adomas Smith darė dar kitą klaidą, neigdami taip pat ir pinigų viešą pobūdį ir laikydami juos lyg privatine preke; tuo jie iš dalies išmetė pinigų sąvoką iš tautos ūkio. Ne veltui fiziokratai reikalavo abstrahuotis nuo pinigų sąvokos, norint geriau suprasti mainų esmę. Tuo būdu, tai buvo atokritis į naturalinį ūkį, grįžimas į seniausią kanonistų laikotarpį.

Beje, nei Adomas Smith'as, nei fiziokratai neišliko iki galo nuoseklūs. Jie neįstengė visiškai atsipalaiduoti nuo faktų įtakos, ir pas juos galima užeiti daug išlygų, nurodančių į skirtumą tarp pinigų ir kitų prekių. Pav., Adomas Smith'as, baigdamas savo samprotavimus, šiaip pasisako: „Tačiau pinigai yra prekė, kurios atžvilgiu kiekvienas žmogus yra pirklys; kiekvienas perka tik tam, kad toliau parduotų, ir, tikrai sakant, jai (prekei) nėra paskutinio pirkėjo ar vartotojo“[1]. Jeigu tai teisinga, o to niekas negalės ginčyti, tada reikia pripažinti, kad pinigai nėra „tokia pat prekė, kaip kiekviena kita“.

Teoretiškai dalykai taip atrodo. Grynai naturaliniame ūkyje apyvarta eina pagal formulę Pr. — Pr. (prekė prieš prekę). Mainomos gėrybės yra maždaug lygios vertės. Pirkimas yra kartu ir pardavimas, ir, priešingai, pardavimo nebūna be pirkimo. Apyvarton leidžiami tik esami produktai. Įvedus pinigus, kaip mainomąją priemonę, dalykai pasikeičia, ir mainai skyla į dvi dalis, Pr — Pin. ir Pin. — Pr. (prekė prieš pinigą ir pinigas prieš prekę). Pinigai čia jau ne pats ekvivalentas, o tik tarpinis narys, kuris laikinai atstovauja tam vartojmo produktui, kurį norima už juos įsigyti. Ir tik išmainius pinigus į norimą prekę, mainų aktas užbaigiamas. Šis antras mainų aktas nei vietos, nei laiko atžvilgiu nesurištas su pir-

---

[1] Tautų turto tyrinėjimas, IV knyga, 6 skyr.

muoju. Jis gali įvykti kitoje vietoje ir kitu laiku, ir čia nėra jokio laido, kad galutinės pirktos prekės vertė bus lygi parduotos prekės vertei. Kanonistai, norėję išlaikyti su pinigine apyvarta ir buvusią naturaliniame ūkyje aequalitas valoris, priėjo prie jau žinomo mums reguliuoto piniginio ūkio. Tolimesnį plėtojimosi laipsnį randame gryname pinigų ūky. Senesnėje formulėje atsirado naujų tarpinių narių, ir ji gavo tokį pavidalą: Pr. — Pin., Pin. — Pr., Pr. — Pin., Pin. — Pr. Tarpiniuose laipsniuose, kurie dabar dar labiau nutolę vienas nuo kito laiko ir vietos atžvilgiu, prekė gali pereiti per įvairias apdirbimo ir rinkos stadijas. Pinigų suma, kurią išleidžia žaliavai pirkti, nebus lygi su ta, kurią gauna pardavęs jau tinkamas vartoti gėrybes. Ji gali būti didesnė arba mažesnė. Nuo to pareina ir gaunami prekyboje pelnas ar nuostoliai. Didumo jie (pelnas ar nuostoliai) būna didesni, kai pinigų sąvoką imame antra prasme, kaip turto vertę, arba dar geriau, kaip turto ar kapitalo atstovą.

Pagal merkantilistų pažiūras, prekių pardavimas reiškia pinigų įgijimą, ir pinigų išleidimas reiškia prekių įgijimą; pritaikę tą požvilgį tautų mainų santykiams, gausime, kad prekių išvežimas yra kartu pinigų įvežimas ir pinigų išvežimas yra lygus prekių įvežimui. Fiziokratams ir Adomui Smith'ui, kurie nemato skirtumo tarp pinigų ir prekių, gali būti tik prekių mainai į prekes. Pinigų išvežimas jiems lygus prekių išvežimui ir pinigų įvežimas — lygus prekių įvežimui. Tuo tarpu kai merkantilistai pripažįsta, kad užsienių prekyboje gali būti pelno ir nuostolių, t. y. kad prekybos balansas gali būti aktyviškas ir pasyviškas, ir stengiasi pastarojo kiek galima vengti, fiziokratai ir Adomas Smith'as, būdami tos nuomonės, kad ir tarptautiniuose mainuose vertės išsilygina, laiko vyriausybės kišimąsi balanso pasyvui pašalinti nereikalingu ir net kenksmingu dėl įvedamų tokiais atvejais suvaržymų.

Jeigu merkantilistai ieškojo pelno ir tarptautinėje kapitalų apyvartoje, tai šitai, jų kritikų nuomone, atsitikdavo tik todėl, kad jie painiojo pinigus su turtu. O, iš tikrųjų, teisybė buvo merkantilistų. Jiems rūpėjo ne auksas ir ne sidabras patys savaime, o tik jų atstovaujamas kapitalas. Ir nieks, žinoma, neims abejoti, kad šitas kapitalas sutampa su turto sąvoka.

Merkantilistai anaiptol nenorėjo laikyti tą gautą tarptautinėje apyvartoje pelną nevartojamą, jie siūlė paversti jį kapi-

talu ir įdėti į produktingas įmones krašto viduje duodant darbo vietos gyventojams. Todėl tūli kalba dažnai apie prekybos balansą kaip apie užsiėmimų, darbo balansą.

Juk nieks griežčiau už Adomą Smith'ą netvirtino, kad krašto vidaus pramonės dydis pareina nuo tautos kapitalo dydžio. Kaip tik Adomas Smith'as tinkamai įvertino klestančios užsienių prekybos ir gaunamo iš jos pelno reikšmę tautos kapitalo augimui. Ir vis dėlto klaidingai suvokta pinigų sąvoka neleido jam, kaip ir fiziokratams, teisingai suprasti prekybos balanso idėjos.

Jam pateisinti tenka nurodyti į tą aplinkybę, kad prekybos balanso mokslas merkantilistų rašytojų teoretiškai niekad nebuvo iki galo išgvildentas. Prekybos balanso sąvoką imdavo paprastai kaip savaime suprantamą ir todėl jokių rimtesnių išrodymų nereikalingą. Čia tat ir reikia ieškoti priežasties, kodėl merkantilizmas, nors ir turėjo labai gausingą literatūrą, negali būti pripažintas tikra teoretine sistema. Jo šalininkai aiškina vien prekybos ir ūkio politikos praktikos klausimus. Teorijos dar nėra. Todėl ir merkantilizmas yra praktinė, o ne teoretinė ar mokslinė politinės ekonomijos sistema.

Nors merkantilizmo sistema savo pinigų ir kapitalo sąvokas bus pasiskolinusi iš senovės romėnų, tačiau jos vienos su kitomis ne visai sutampa. Romėnų teisė žino tik vieną piniginio kapitalo rūšį — būtent, už procentus skolinamąjį kapitalą. Gamybos fondo arba dividendų kapitalo sąvoka jai svetima. Manufaktūros anais laikais dar nebūta. Ji atsirado tik išradimų gadynėje, kuri buvo naujų šalių atradimų gadynės padaras. Rinkos augo ir reikalavo naujos darbo organizacijos. Amatus pakeitė išaugusi iš kaimo namų pramonės manufaktūra su verslamoninku vienoje pusėje ir amžinų darbininkų klase — antroje. Atsirado proletariatas, kaip priedas prie kapitalistų ar verslamoninkų luomo. Šios manufaktūros buvo ypatingai kunigaikščių globojamos ir vis labiau ir labiau stelbė pagal atskiras vietas organizuotus amatus. „Karališkoji manufaktūra" arba vad. „das landesbefügte Gewerbe" turėjo teisės pardavinėti savo prekes visoje valstybėje, o amatai galėjo dirbti tik vietos rinkai. Atsiranda teritorinių ūkio sričių, iš visur atskirtų muitais, kurios pamažu suauga į tautines ūkio sritis. Manufaktūra turi turėti rinką ne tik krašto viduje, bet ir užsieny, ir tuo būdu stiprinti valstybės galią. Nes turtas kar-

tu yra galia, ir politinį balansą turi remti prekybos balansas. Valstybės politika ir tautos ūkis siekia to paties tikslo. Manufaktūros plėtimas yra visų pirma politikos reikalas ir turi vykti pagal valdžios planus. Tautos ūkis nėra savaiminis tikslas. Čia matome išreikštą pamatinį merkantilizmo arba tikriau kunigaikščių gerovės policijos dėsnį.

Tačiau šie politiniai tikslai atskirose valstybėse yra skirtingi, nelygu tų valstybių teritorinė padėtis ir struktūra. Tuo būdu, kiekviename krašte matome kitokią ūkio politiką. Todėl, norint gerai susipažinti su merkantilizmu ir gerai jį suprasti, jokiu būdu negalim pasitenkinti vieno kurio nors krašto tyrinėjimu ir paskui daryti bendras išvadas. Priešingai, mes turime ištirti kiekvienos kultūrinės šalies ekonominę politiką atskirai. Tik suvedę atskirų šalių tyrinėjimų duomenis, mes gausime aiškų vaizdą šios sistemos, kuri vėliau taip dažnai buvo klaidingai suprantama; tada galėsime spręsti apie jos tendencijas ir pamatysime, jog joje yra, palyginti, daug tiesos.

Jokioj kitoj šaly karaliaus absoliutizmas nebuvo pasiekęs tokio laipsnio kaip Prancūzijoje. Todėl ir susijusi su juo ūkio sistema gavo čia aiškiausiai pasireikšti su visomis savo geromis ir blogomis pusėmis. Ji pasiekė savo aukščiausio laipsnio prie Liudviko XIV ir jo didžiojo ministerio Colbert'o, todėl prancūzų merkantilizmą dažnai vadina ir kolbertizmu[1]. Prancūzijoje taip pat kilo griežčiausia reakcija prieš merkantilizmą, ir ta reakcija atvedė prie sudarymo naujos tautos ūkio sistemos — pirmos, kurią galima pavadinti tikrai moksliška. Visa tai verčia mus merkantilizmo apžvalgą pradėti nuo Prancūzijos. Tačiau reikia atminti, kad merkantilizmo sistema čia turi daugiau empirinio pobūdžio, todėl ir jos šaknų tenka daugiau ieškoti istorijos faktuose, negu knygose.

b. P r a n c ū z i j a i r k o l b e r t i z m a s. Prancūzų tautos ūkio istorijoje, tiek teorijos, tiek praktikos srityje, matyti nuolatinis svyravimas tarp vienpusiško čia kaimo, čia miestų interesų protegavimo. Tuo tarpu kai Anglijoje mokėjo derinti žemės ūkio ir pramonės rėmimą, Prancūzijoje, rodos, iš pat pradžių buvo įsitikinę, kad vieną tautos ūkio šaką gali-

---

[1] Žodį „kolbertizmas" pirmą kartą pavartojo italas *F. Mengotti* savo knygos „Il Corbertismo" antraštėje, 1792. Autorius klaidingai vadina tuo vardu merkantilizmo sistemą apskritai. Taip galima vadinti tik prancūzų merkantilizmą, ir tai tik su kai kuriomis svarbiomis išlygomis.

ma remti tik kitos sąskaita. Tuo būdu, tik Prancūzijoje buvo tam tikros objektyvinės sąlygos tokiam skilimui, kurs pasireiškė susidarymu dviejų diametrališkai priešingų ekonominių sistemų: merkantilizmo, iš vienos pusės, ir fiziokratų arba žemės ūkio sistemos, iš kitos. Viduramžiais čia, kaip ir visur kitur, svarbiausiais buvo laikomi kaimo interesai. Į naujųjų amžių pradžią dalykai visiškai pasikeičia, ir jau Valois dinastija visai sąmoningai gina miestų interesus, stengdamasi tokiu būdu sustiprinti savo galią. Pranas I, kovojęs su Karoliu V dėl imperatoriaus vainiko ir tą kovą pralaimėjęs, stengėsi kitokiu keliu pasiekti Prancūzijos pirmenybės Europoje. Politinė galia įgyjama ne tik ginklu, bet taip pat plečiant prekybą ir pramonę. Prancūzų pramonė turi tiek pakilti, kad nukonkuruotų kitų šalių gaminius, pritrauktų jų kapitalus ir tuo būdu prirengtų dirvą Prancūzijos politinei pergalei. Tokia yra Prancūzijos programa, kuri išliko ir iki mūsų dienų.

Pranas I energingai ėmėsi darbo. 1516 m. jis pakvietė didžiausią italų menininką Lionardo da Vinci, kad šis skleistų Prancūzų tautoje dailiųjų amatų ir pramonės mokslus. Da Vinci atsikvietė daugiau žymiausių Italijos menininkų ir meistrų, jų tarpe auksakalį Benvenuto Cellini, menininką - puodžių Girolamo della Robbia, menininką - drožinėtoją Hugo da Carpi, tapytoją Andrea del Sarto ir kt. Prie jų prisidėjo prancūzų menininkai, pav., emalijos meno meistras Leonard Limousin, dailiųjų kilimų siuvinėtojas Salomon de Herbaines ir kt. Fontainebleau buvo įsteigta savo rūšies akademija, kur buvo visų menininkų dirbtuvės ir kur norintieji trečiojo luomo žmonės buvo mokomi naujų dailiosios pramonės šakų. Išaugusi vėliau didelių pastatų statyba leido jiems praktikoje pritaikinti savo įgytą mokslą ir gabumus. Nors po trijų metų (1519) Lionardo da Vinci ir mirė, bet jo pasėta sėkla neišnyko ir davė gražių vaisių[1].

Užsienių prekybos politikoj Pranui I taip pat gerai sekėsi. 1535 metais jis padarė su Solimanu II garsią prekybos sutartį, pagal kurią visa Turkijos europeinė prekyba turėjo eiti po prancūzų vėliava. Tai yra ta pati prekybos sutartis, dėl kurios

---

[1] Plg. apie tai *A. von Dumreicher*, Über den französischen Nationalwohlstand als Werk der Erziehung, Wien 1879, 2 skyr.

vėliau tarpiškai atsirado didžiausio palankumo klauzulė, nes kitos tautos paskui ypatingomis kapituliacijomis stengėsi įgyti lygių teisių su prancūzais, t. y. „nation la plus favorisée“. Vėliau ši formulė perėjo ir į vakarų Europos prekybos sutartis[1]. Vėlesnieji Valois namų karaliai ėjo Prano I pėdomis. Tos sąmoningos politikos išdava buvo ta, kad prie Liudviko XII 1577 metais prekyba ir 1585 m. visos manufaktūros buvo paskelbtos „droit domanial“, kad jis lengviau galima būtų remti.

Ši politika tapo kiek palankesnė kaimui, kai prie valdžios vairo stojo Bourbon'ų dinastija. Henrikui IV priskiriami žodžiai: „kiekvienas valstietis turi turėti sekmadieniais savo puode vištą“ buvo papildyti jo ministerio Sully posakiu: „Žemės ūkis ir gyvulininkystė yra du valstybės speniai, tikros Peru kasyklos“. Tai davė progos fiziokratams laikyti Sully savo pirmtaku, nors ir be didesnio pamato. Manydamas, kad tautos ūkiui galima padėti tik rūpestinga valstybės globa, Sully galvojo, kaip griežčiausias protekcionistas. Šiurkštų ir taupų finansų ministerį su fiziokratais artino tik jo nusistatymas prieš karaliaus rūmų prabangos pramonę. Tačiau šiuo klausimu Henriko IV ir jo ministerio pažiūros skyrėsi. Karalius labiau buvo linkęs klausyti generalinio manufaktūrų kontrolieriaus ir prancūzų šilko pramonės steigėjo Barthélemy de Laffemas, o taip pat nesutinkančio su Sully šiuo klausimu „Théâtre de l'Agriculture“ (1600) autoriaus Oliver'io de Serres[2].

Prie kardinolo Richelieu Prancūzijos ūkio politika vėl tampa palankesnė miestui ir jo interesams. Manufaktūrų globojimą papildo vyriausybės susirūpinimas rasti joms užsienių rinkų ir plačiai varoma kolonialinė politika. Richelieu pėdomis ėjo Colbert, kuris su tokiu užsidegimu tęsė savo pirmtako politiką, kad susilaukė net iš Liudviko XIV tokios pašiepiančios pastabos: „Voilà Colbert qui va nous dire: Sire ce grand cardinal Richelieu“ ir t. t.[3]. Tuo būdu, mes priėjome prie

---

1 Plg. mano straipsnį „Handelsverträge“, išspausdintą Handwörterbuch d. Staatsw., IV t.

2 Plg. *Gustave Fagniez*, L'Économie sociale de la France sous Henri IV (1589 — 1610), Paris 1897, ir mano šios knygos recenziją, išspausdintą „Deutsche Litteraturzeitung“ 1897 m. rugs.

3 *Dumreicher*, nur. viet., 45 p.

žmogaus, kuris turėjo įvykdyti tai, apie ką svajojo dar Pranas I, — ilgiems amžiams sutvirtinti Prancūzijos ekonominę ir politinę persvarą. Colbert'o sistema turi grynai empirinį pobūdį, ir jos ieškot tenka vien jo aplinkraščiuose, įsakymuose ir reglamentuose. Norėdami ją geriau suprasti, turime arčiau susipažinti su Colbert'o asmeniu ir jo praktiniu veikimu[1].

Jean Baptiste Colbert miestiečių luomo kilimo. Jis gimė 1619 m. Reimse. Jo tėvas buvo gelumbės fabrikantas, bet reikalai ėjo nekaip. Jaunąjį Colbert'ą iš pradžių leido mokytis pirkliu. Išėjęs banko mokslus, jis savo dėdės iš motinos pusės rekomenduojamas, pristojo tarnauti pas kardinolą Mazarini. Kardinolas veikiai pastebėjo jo dorumą ir retus administracinius gabumus ir taip prie jo prisirišo, jog mirdamas pasakė karaliui: „Sire, aš visko pasiekiau tik iš Jūsų malonės, bet manau, kad savo skolą Jūsų Didybei iš dalies tuo atlyginu, jog palieku Jums Colbert'ą".

Kada. mirus Mazariniui, Liudvikas XIV 1661 m. paėmė valdžios vairą į savo rankas, Prancūzijos valdymo aparatas buvo visai iširęs. Maža to, kad frondos karai įvarė valstybę į didžiausias skolas, ir pačioje visuomenėje viešpatavo visiška suirutė dėl viduramžių naturalinio ūkio perėjimo į naujųjų laikų piniginio ūkio vėžes. Ir reikia pripažinti, kad tais sunkiaisiais laikais Liudvikui XIV netrūko nei geniališko momento supratimo, nei reikalingos tokiais atvejais energijos. Tris vyrus jis pasirinko savo padėjėjais — tikrų ministerių jo autokratiškas režimas negalėjo pakęsti — ir tai buvo: Lionne diplomatijos srity, Le Tellier, vėliau kartu su savo sūnumi Louvois, karo srity ir Colbert valstybės valdymo ir finansų srity.

Pirmiausia reikėjo sutvarkyti išklypusį valstybės išlaikymo aparatą. Tą darbą gavo atlikti vienas Colbert. Jeigu Richelieu valstybės finansus laikė Archimedo atramos tašku, į kurį atrėmus dalbą galima būtų pakelti žemę, tai juo labiau tas pasakymas gali būti pritaikytas visam Colbert'o reformų vei-

---

1 Tolimesnis dėstymas remiasi šiais šaltiniais: *Pierre Clément*, Lettres, instructions et mémoires de Colbert (7 tom., 1861 — 1873); *to paties*, Histoire de la vie et de l'administration de Colbert (1846); *Félix Joubleau*, Etudes sur Colbert (2 tom., 1856); *Alfred Neymarck*, *Colbert* et son temps (2 tom., 1877).

kimui. Su didžiausia energija jis ėmėsi naikinti finansų valdyme visas piktybes, išvirtusias net tam tikra sistema. Dažnai prikiša Colbert'ui, kad jo ano meto žygiai maža kuo besiskyrė nuo valstybės bankroto paskelbimo; su tuo tenka sutikti. Tačiau jo pateisinimui reikia pridėti, kad, kada valstybė faktinai tapo bankrotu, kas nors turi turėti drąsos paskelbti tai. Bailiai nutylint faktinę dalykų būklę, katastrofos nega ima išvengti, ji vistiek anksčiau ar vėliau įvyks ir tik bus dar sunkesnė. Jeigu šimtmečiu vėliau Liudvikas XVI, įžengdamas į sostą, būtų pasekęs savo pirmtakų pėdomis — tokių atsitikimų pasitaikydavo Prancūzijoje ne kartą — o nebūtų laikęsis aklai įsikibęs Turgot tezės „Jokio bankroto nei atviro, nei paslėpto", jis gal būt, būtų išsilaikęs soste ir išgelbėjęs Prancūziją nuo daugelio nelaimių. Istorija už nieką taip smarkiai nebaudžia, kaip už ne vietoj parodytą humaniškumą.

Mes per toli nueitume, imdami leistis į smulkmenas. Vis dėlto čia trumpai turime paliesti vieną neteisingą priekaištą, kuris yra gan dažnai daromas Colbert'ui. Dabartinėje mokesčių politikoje neginčijamai įsigalėjo mintis, kad netiesoginiai mokesčiai sunkiausia našta gula ant vargingiausių gyvenojų sluoksnių. Ir todėl prancūzų finansų reformatorių dėl jo palankumo netiesioginiams mokesčiams vadina liaudies engėju. Tai visai klaidingas mokymas. Berods, mūsų laikais tiesioginiai mokesčiai sumokami daugiausia turtingųjų. Vargingesniuosius jie žymiai mažiau liečia, iš vienos pusės, dėl vadinamojo ekzistencijos minimumo atleidimo nuo mokesčių ir, iš antros — dėl progresijos principo, tiesa, dar ne visur pravesto. Todėl netiesioginiai mokesčiai, ypač kai jie liečia būtiniausius vartojimo produktus, naudojami tam, kad ir plačios liaudies masės gautų sumokėti savo dalį valstybei. Ir tada vargingesnis iš tikrųjų sumoka procentaliai daugiau, negu turtingesnis. Colbert'o laikais dalykai buvo susidėję kaip tik priešingai. Tiesioginius mokesčius, visų pirma vadinamąja T a i l l e, ne taip, kaip pas mus, kur jie uždėti pasiturinčioms klasėms, mokėjo beveik išimtinai iš savo darbo gyvenantieji valstiečiai ir smulkūs miestelėnai. Aukštesnieji luomai, kunigai ir bajorai, mokesčių paprastai nemokėjo. Todėl, kada Colbert sumažino tiesioginius mokesčius ir įvedė netiesioginius mokesčius prabangos dalykams, jis palengvino liaudies būklę ir mokesčių naštos dalį perkėlė pasiturinčioms klasėms.

Greitu laiku pavyko prancūzų finansų sistemą pertvarkyti naujais pamatais. Svarbiausias Colbert'o principas buvo pritaikyti valstybės ūkiui, iš dalies dar neišaugusiam iš naturalinio ūkio, pirkliškos piniginės sąskaitybos metodes. Valstybės pajamos, tolydžio augdamos, padidėjo beveik trigubai, jų surinkimo išlaidos sumažėjo pusiau, valstybės skolos buvo padengtos ar konvertuotos, į finansų valdymą įvesta tikslumo ir sąžiningumo.

Valstybės finansų sutvarkymas buvo tik pirmas žingsnis. Toliau reikėjo, susidėjus su trečiuoju luomu, išspręsti socialinius, politinius ir tautos ūkio uždavinius, t. y. pažaboti aukštesniųjų luomų pretenzijas.

Svarbiausias abiejų priešininkas buvo k l e r a s, pirmasis luomas. Iš to luomo, kuris visus nurodymus gaudavo iš gyvenančios užsieny tarptautinės vyresnybės, popiežiaus, reikėjo padaryti klusnų tautinės valstybės valdininką. Jau seniai rūmų juristai, išėję romėnų teisės mokyklą, skelbė dėsnį, kad visų prancūzų turtai priklauso karaliui, kaip senovės romėnų imperatoriaus įpėdiniui, ir jeigu karalius tuos turtus pasisavina, jis pasiima tik tai, kas jam pagal teisę priklauso. Colbert nusprendė pritaikyti tą dėsnį dvasininkams. Karaliaus vardu jis staiga nusavino visas bažnyčios žemes ir ėmė valdyti jas, kaip valstybės nuosavybę. Kartu su tuo karaliui tarpiškai atiteko duoklės ir regalijos, t. y. teisė skirti kunigus į tam tikras bažnytinės hierarchijos vietas. Žinoma, neapsėjo be popiežiaus protestų, ir kilęs iš čia vadinamasis regalijų ginčas tęsėsi ilgą laiką. Tačiau Colbert nebuvo iš tų žmonių, kurie sustojo arba traukiasi atgal. 1682 m., vienerius metus prieš savo mirtį, jis sušaukė Paryžiuje vyskupų ir pralotų susirinkimą ir privertė juos priimti keturius vadinamuosius galikoniškus straipsnius, kuriais buvo užgirti visi vyrausybės padaryti žygiai ir popiežiui atimta bet kokia teisė kištis į prancūzų bažnyčios valdymą. Paskelbus antrą protestą, padėtis tiek paaštrėjo, jog reikėjo rinktis viena iš dviejų: arba nusileisti, arba pasekti Anglijos karaliaus Henriko VIII pėdomis ir apšaukti karalių nepriklausomos galikonų bažnyčios galva. Yra daug žymių, kurios rodo, kad Colbert turėjo tokį tikslą galvoje. Tačiau tuo istoriniu momentu Colbert mirė, ir Liudvikas XIV neturėjo drąsos įvykdyti plano. Didžiuoju momentu trūko lygiai didžio karaliaus.

Kitas priešininkas buvo bajorai, antrasis luomas. Jie visomis jėgomis spyrėsi, kad karalius, buvęs seniau tik primus inter pares, neiškiltų ir netaptų aukščiausiu absoliutiniu viešpačiu. Bajorus galima buvo suvaldyti, atėmus iš jų viešąsias funkcijas ir pavedus jas priklausomiems karaliaus valdininkams. Naudodamasis ištekliais, kurių davė pravesta finansų reforma, Colbert'o draugas Le Fellier suorganizavo nuolatinę kariuomenę, renkamą daugiausia iš trečiojo luomo tarpo. Tuo buvo suduotas smūgis feodalinei riterių milicijai. Dabar Colbert'o svarbiausias uždavinys buvo išrauti iš bajorų antrą jų įtakos šaltinį — teismo funkcijas. Galinga priemonė siekianti to tikslo buvo romėnų teisė. Iš visų kandidatų, norinčių dirbti teisme, buvo reikalaujama išeiti romėnų teisę. Vardas ir kilmė nustojo savo buvusios reikšmės. O kadangi bajorai jau iš seno laikėsi tos nuomonės, kad „mokslas ir užsiėmimas mažina narsumą ir migdo bajorišką dvasią“, tai teisėjų vietos teko daugiausia trečiojo luomo žmonėms. Naujos teisės normos buvo reikalingos naujo įstatymų kodekso. Tą dalyką Colbert pavedė įsteigtai 1665 m. teisininkų komisijai. Ir jau po dviejų metų pasirodė Code Louis, Code Napoléon pirmtakas, o netrukus Ordonnance criminelle ir Ordonnance de Commerce; dėl šio pastarojo Colbert'ą laiko moderninės prekybinės teisės steigėju. Visi tie įstatymų rinkiniai buvo griežčiausiai nusistatę prieš feodalinę santvarką. Apie bent kokias vieno luomo privilegijas daugiau nebuvo kalbos. Nusižiūrėjus į romėnų teisę, dabar buvo pripažintas vienas viršum įstatymų, stovintis principas, o visi kiti sudarė lygiateisių valdinių masę. Tuo buvo duota pradžia moderninei valstybei, kurioje visiems piliečiams pripažįstamos lygios teisės. Daug kuo galima būtų kaltinti absoliutizmą, tačiau negalima neigti vieno jo nuopelno, būtent, kad jis geležine šluota iššlavė visas viduramžių liekanas ir prirengė dirvą mūsų moderninei buržuazinei valstybei.

Iki šiol mūsų aprašytose srityse Colbert'o veikimas sekė bendromis jo laikų tendencijomis. Tos tendencijos reiškėsi ir kitų valstybių gyvenime; ir kai kuriais klausimais, sakysim, bažnytiniu, jos net toliau nueidavo už Prancūziją. Tačiau jokioj kitoj valstybėj nematome tokio didelio planingo darbo, kokį varė Colbert, norėdamas iškelti trečią luomą — „karliškąją buržuaziją“, kaip ji pasididžiuodama patį save vadino.

Buržuaziją reikėjo padaryti turtingą tam, kad paskui pasirėmus ja galima būtų suvaldyti abu aukštesnius luomus.

Kada buvęs prekybos tarnautojas tapo ministeriu, Prancūzija savo pramonės išsiplėtojimo atžvilgiu buvo atsilikusi tiek nuo Italijos, tiek nuo Vokietijos, jau nekalbant apie Angliją ir Niderlandus. Colbert'ui buvo aišku, kad tėra vienas kelias toms šalims pavyti ir pralenkti — tai plačiausiai paskleisti tautos tarpe pramonės ir dailiųjų amatų mokslus. Jo varomą ūkio politiką tinkamiausiai apibūdintume, pavadinę ją priverstine, kartais net iki smurto prieinančia, profesinio tautos auklėjimo sistema. Tuo, kaip mes žinome, jis tik tęsė Prano I ir Richelieu pradėtą darbą. Jeigu Pranas I kvietė meistrus vien iš Italijos, tai Colbert tą talentų viliojimo sistemą išplėtė visiems Europos kraštams. Jis kreipdavo savo žvilgsnį visur, kur tik pastebėdavo klestinčią kokią nors pramonės šaką, turinčią reikšmės pasaulinei rinkai. Pinigais ir vyliu stengėsi pritraukti Prancūzijon geriausius darbininkus, meistrus, inžinierius, menininkus, kad jie čia taikytų savo gabumus. Taip išaugusią naują pramonę jis rėmė paskolomis, premijomis, privilegijomis, steigė valstybės lėšomis pavyzdines fabrikas ir t. t. Apskritai savo veikime Colbert vadovavosi ta mintimi, kad menas pakels amatus. Tuo tikslu po visą Prancūziją buvo nutiestas platus tinklas pramonės ir meno mokyklų, muziejų, akademijų. Jeigu dėl ko nors pavyzdžių negalima būdavo atsigabenti į Prancūziją, mokinius siųsdavo mokytis į užsienį. Dar ir dabar tebėsanti Romoje prancūzų dailininkų akademija įsteigta Colbert'o laikais. Jis buvo pradininkas nuostabiai puikių ir didingų renesanso pastatų, Versalio, Marly, St. Germain rūmų, Luvro kolonados Paryžiuje ir daugelio kitų, dėl kurių ir dabar dar gauname nusistebėti Liudviko XIV gadyne. Tuo keliu atėjo naujas pasaulinis architektūros ir dailės stilius, pakeitęs viduramžių bažnytinio meno stilių. Colbert rėmė taip pat poeziją ir mokslą. Jis skyrė metines algas vietiniams ir užsienio rašytojams, mokslininkams, steigė teatrus ir mokslo akademijas, jų tarpe Antraščių Akademiją, jis išplėtė Richelieu įsteigtą didžiąją Mokslų Akademiją. Trumpai tariant, jei dar ir šiandien Liudviko XIV viešpatavimo pradinį laikotarpį, dėl jo puošnumo, vadina Prancūzijos aukso amžiumi, tai čia daugiausia bus Colbert'o nuopelnų, nes jis ne tik mokėjo pasiūlyti gražių sumanymų, bet, kas daug svarbiau, patiekti jų vykdymui

reikalingų lėšų. Nežinomas iki šiol minties ir idealų pakilimas pagavo visą kultūrinį Prancūzijos gyvenimą. Ir nustebintas pasaulis pamatė, kaip mažai kitų vertinama iki tol tauta ėmė lenkti ir pralenkė kitas.

Žinoma šioje sistemoje buvo daug globos ir prievartos elemento. Tačiau reikia atminti, kad Prancūzija turėjo skubėti ir vytis kitus. Be to, ši karališkoji prievarta panaikino daug sunkesnę savivalę, kada visi dirbantieji gyventojai priklausė nuo daugybės smulkių ponų ir cechų vyresnybių.

Kiek nieku neparemtas yra priekaištas, jog Colbert viską norėjo daryti l i a u d ž i a i, bet n e p e r l i a u d į, matyti iš jo reorganizuotos Conseil de Commerce arba Tautos ūkio tarybos veikimo. Tai buvo savo rūšies ūkio parlamentas, kurio narius karalius šaukė iš prekybininkų ir pramonininkų, pasiūlytų atstovų. Iš pradžių pirmininkavo pats karalius[1]; čia jis sužinodavo iš pačių prekybininkų ir pramonininkų lūpų apie krašto ūkio būklę ir jo reikalus. Colbert visiškai nemanė primesti savo reglamentų steigiamoms naujais metodais korporacijoms; tą darbą jis palikdavo joms pačioms ir net prašydavo karalių patvirtinti jų įstatus.

Tvirtą, paremtą krašto gaminamųjų jėgų plėtimu, vidaus politiką lydėjo lygiai sėkminga užsieninė prekybos politika. Čia yra ta Colbert'o veikimo sritis, dėl kurios dar ir šiandien karštai ginčijamasi: vieni tą jo veikimą kelia į padanges, kiti visiškai nupeikia.

Kas nepažinojo Colbert'o, kaip žymiausio apsaugos muitų principo gynėjo pasaulinio ūkio istorijoje! Tačiau, ką spręsdami čia, turime būti labai atsargūs, nes su lygia teise šį prancūzų valstybės vyrą galima laikyti vienu iš pirmųjų laisvos prekybos šalininkų. Jis pats save tokiu laikė, kas matyti iš jo mėgiamo posakio, kad prekyba turi būti laisva, net „extrêmement libre". Vis dėlto, kalbėdamas apie prekybos laisvę, jis turi galvoje ne absoliutišką, o reliatyvišką laisvę. Visišką prekybos laisvę jis pripažįsta tik krašto vidaus apyvartoje. Čia jis panaikino visas cechų prekių pardavinėjimo privilegijas, pa-

---

[1] Colbert'o parašyta kalba, kurią karalius pasakė atidarant parlamentą (1664 m. rugpiūčio 3 d.), išspausdinta pas *Neymarck'ą*, I t., Appendice IV, 345 p.

šalino, kiek galėjo, provincijų muitus, norėdamas paversti Prancūziją viena muitų sritimi. To tikslo tačiau jam nepavyko visiškai pasiekti, galutinai jį įvykdė Didžioji Prancūzų Revoliucija. Jis nebuvo laisvos prekybos priešininkas su tomis šalimis, kurių pramonė buvo menkesnė už Prancūzijos. Apsaugos muitų reikalavo tik tiems kraštams, kurių pramonės konkurencija galėtų grėsti prancūzų gaminiams. Tačiau ir čia apsaugos muitai, kaip jis išsireiškė, turėjo būti tik ramsčiai, kuriuos galima bus numesti, kai sava pramonė įstengs konkuruoti pasaulinėj rinkoj su panašiais užsienių pramonės dirbiniais. Taigi, abu principai, o ne kuris vienas, charakterizuoja Colbert'o sistemą. Tas prekybos politikos reliatyviškumas matyti ir iš dviejų užsienių muitų tarifų, iš kurių viename, 1664 metų, pravestas fiskalinių muitų arba laisvos prekybos, o antrame, 1667 metų — apsaugos muitų principas. Pirmasis tarifas buvo skiriamas visoms einančioms per sieną prekėms, o antrasis lietė tik saugojamas prekes ir buvo taikomas tik atskiriems kraštams. Čia pirmą kartą pasireiškė atgijusi mūsų laikais dvigubo tarifo idėja: vieno — valstybėms, pasirašiusioms prekybos sutartį, ir antro — visoms kitoms.

Kolbertizmo klaidos reikia ieškoti ne tarifų politikoj. Jeigu jau apie ją kalbėsime, tai klaidingas buvo neginčijamas savo žemės ūkio apleidimas, kurio reikalavo dviejų aukštesniųjų žemvaldiškųjų luomų silpninimo politika. Antra klaida buvo ta, kad pramonės plėtimas buvo laikomas ne sau tikslu, o tik prancūzų karaliaus politinės kovos priemone lenktyniaujant su kitomis valstybėmis.

„Le roi soleil“ per maža buvo neribotos valdžios krašto viduje, jis norėjo būti pirmuoju tarp kunigaikščių ir užsieny. Taikos metu prekyba ir pramonė turėjo kiek išgalėdama konkuruoti su kitais kraštais ir tuo prirengti dirvą būsimiems karo veiksmams. Colbert visiškai buvo šios minties pagautas. Jam priskiria šiuo atžvilgiu labai charakteringą posakį, kuris šiaip skamba: „Mes turime nugalėti kitas tautas savo pramone ir įveikt jas savo skoniu“. Siekdamas to tikslo, Colbert ne tiek rūpinosi sukurti originališką prancūzų skonį, kiek vaikė kitų tautų skonių palinkimus, kad pagal juos ir gražiau, negu tų tautų pramonė, pagaminęs prekes mestų jas į jų rinkas. Tuo būdu, kitose valstybėse sumažėtų paklausai savo vietiniams gaminiams, o jos pačios ekonomiškai taptų priklausomos nuo

Prancūzijos, kaip ka'mas priklauso nuo miesto. Pasiekus to, užkariauti kraštą ginklu bus visiškai lengva. Ne veltui Colbert laikė produktingomis gyventojų klasėmis ne tik ūkininkus ir pramonės darbininkus, bet ir — kareivius.

Žinoma, ir čia buvo nemaža išminties, ir ši politika atitiko anuos laikus su jų tendencijomis. Tokiu būdu Colbert'ui pavyko palenkti prancūzų skoniui visą civilizuotą pasaulį. Tačiau tai buvo tik mados stilius, originališko prancūzų meno ir amatų stiliaus Colbert'ui sukurti nepavyko. Nuo to laiko prancūzų dailioji pramonė siekia ne išvidine harmonija paremto grožio, o daugiau išorinio puošnumo, kurs apakintų ir pagautų žiūrovą; tat jai sukliudė sukurti savo originališką stilių ir vertė ieškoti motyvų įvairiuose istoriniuose ir etnografiniuose stiliuose. Ir šiandien, kada visos kitos kultūrinės tautos, grįždamos prie tautinės kultūros tradicijų, kuria savo originališką skonį, prancūzų dailioji pramonė pamažu išstumiama iš visų savo senų pozicijų.

Šiaip ar taip, anais laikais pratusi Colbert'o ranka net ir tokius vienpusiškumus mokėjo apversti vidaug gerovės ir tautinės galios kėlimui. Norėdamas labiau išplėsti užsienių prekybą, kuri tada dar daugiau, negu dabar, buvo jūrų prekyba, jis paprašė karalių 1669 metais pavesti jo žiniai ir jūrų departamentą. Jo veikimas čia buvo toks pat vaisingas, kaip ir kitose srityse. Atėjęs į jūrų departamentą, Colbert rado vos apie 30 pusiau sudūžusių laivų, o mirdamas paliko per 200 naujai pastatytų laivų ir į 100 statomų. Be to, jis atpirko nuo anglų kelius priklaususius jiems iki tol miestus prancūzų pajūry, jų tarpe svarbų Diunkircheną, ir pavertė juos sutvirtintais uostais.

Colbert sukūrė plačią konsularinę įstatymdavybę, ir svarbesnėse vietose, ypač Levante, įsteigė nuolatinius konsulatus, kad tuo būdu sėkmingiau galėtų ginti prancūzų prekybos interesus. Greta su tuo buvo varoma plati kolonialinė politika. Vyliu, pinigais ir ginklu jis įgijo Prancūzijai įvairiose pasaulio dalyse didžiausias sritis ir varė su jomis stambią kolonialinę prekybą, pasinaudodamas tam reikalui savo paties sukurtomis galingomis prekybos bendrovėmis. Prieš Colbert'o mirtį Prancūzija buvo didžiausia iš kolonialinų valstybių, o prancūzų karalius turėjo tokį laivyną, kokio pasaulis nematė nuo Armados laikų. Nustebę žiūrime kuriamąjį veikimą žmogaus,

kuriam viskas sekėsi, kuris, bet kur pridėjęs savo ranką, atidengdavo galingas tautinės gerovės ir politinės galybės versmes. Ir jeigu teisinga, kaip sako Aristotelis, kad apie žmogaus laimę gali spręsti iš jo veikimo sėkmingumo, tai Colbert'ą tektų laikyti laimingiausiu savo gadynės žmogumi.

Tačiau niekam nėra lemta džiaugtis amžina laime. Colbert'ą taip pat laukė tragiškas galas, ir smūgis atėjo iš tos pusės, iš kurios jis mažiausia galėjo tikėtis: iš karaliaus. Vertinant sistemą, kuriai daugiausia reikšmės turėjo žmogaus praktikos veikimas, negalima nepaliesti ir jo asmeninės katastrofos.

Jau per karą su Olandiją (1672 — 78), kuris reikalavo milžiniškų lėšų ir kurį prekybinės politikos sumetimais iš pradžių lyg ir būtų sukurstęs pats Colbert, ministerių taryboje kilo įvairių nesutarimų, ypač su karo departamento vedėju Louvois, kuris niekad neišsitekdavo pinigų. Be to, seniau jo paties skatinamas karaliaus palinkimas statyti didingus pastatus ir kitokius meno kūrinius prarydavo tiek lėšų, jog teko mažinti lėšas, kurias galima būtų suvartoti monarchijos išorinės galybės kėlimui. „Jūsų Didybe — kartą nusiskųsdamas sušuko Colbert — Lenkijai aš esu pasirengęs surinkti milionus, nors dėl to turėčiau išparduoti visą savo turtą ir su savo šeima per visą gyvenimą vaikščioti pėsčias. Tačiau man neapsakomai skaudu, kai be reikalo išleidžiami 3000 livrų!" Colbert turėjo atsižadėti savo mėgiamiausios idėjos panaikinti slėgiančią laudį Taille ir jos vietoje įvesti bendrus visiems luomams vartojimo mokesčius. Jis turėjo atsisakyti nuo padarytų palengvinimų ir įvesti naujus mokesčius. Baisiausiai susikrimtęs, jis savo rankomis turėjo griauti taip sunkiai sukurtą sistemą. Liaudis, laikiusi jį naujų mokesčių pradininku, vis šalčiau ir abejingiau į jį žiūrėjo. Ir Colbert, kuris seniau sūnaus klausiamas, kada geriau dirbti, iš ryto ar po pietų, atsakė: „Mano sūnau, reikia dirbti iš ryto ir po piet", dabar retai buvo matomas ministerijos rūmuose, kur jis nenoromis atlikdavo neatidėtinas bylas. Greitu laiku reikėjo laukti šiokio ar tokio galo.

Viename ministerių tarybos posėdy, kada Colbert nurodė į milžiniškas Versalio rūmų statybos išlaidas ir reikalavo jas sumažinti, karalius įpyko. Jis abejojo pristatytų sąskaitų

tikrumu ir įsikarščiavęs pakeltu tonu pridėjo: „Čia neapsiėjo be suktybių!"

„Tikiuos, kad Jūsų Didybės žodžiai manęs neliečia!" — atsakė drebėdamas iš susijaudinimo Colbert. Karalius vengė tiesaus atsakymo taip, jog įtarimo šešėlis vis dar krito ant generalinio kontrolieriaus. Pastarasis to neiškentė. Jį, įkūnytą dorybę ir ištikimybę, prieš visą ministerių tarybą, jo mirtino priešo, Luvois akivaizdoje apkaltinti suklastojimu, to buvo per daug! Pusiau nustojusį sąmonės turėjo nuvežti į namus, kur jis netrukus susirgo sunkiausios formos nervišku drugiu. Sirgdamas ir didžiausių skausmų kankinamas, jis dirbo, stengdamasis duoti visišką apyskaitą iš to, kaip jis įgijo savo privatišką turtą. Kada jis baigė tą darbą ir rengėsi prie mirties, Liudvikas XIV atsiuntė jam laišką. Colbert atsisakė jį skaityti. Bent dabar karalius turėjo duoti jam ramybę; nūnai jam reikėjo atsakyti prieš karalių karalių. „Jeigu aš Dievui būčiau tiek padaręs, kiek padariau tam žmogui, būčiau dusyk išganytas buvęs, o dabar nežinau, kas man bus!" 1683 metų rugsėjo 6 dieną Colbert mirė.

Liaudis, kuri laikė šį, anot vieno iš bendralaikio „marmurinį", žmogų, neieškojusį populiariškumo, didžiausiu savo engėju, tiesiog džiugavo, sužinojusi, apie jo mirtį. Rūmai irgi galėjo džiaugtis, nes atsirado atleidimo ožys, kuriam galima buvo suversti visas bėdas, ir mirė nepatogus žmogus; ir, iš tiesų, karalius nieko nedarė tam džiugavimui nutildyti.

Vėlionies priešų, kunigų ir bajorų, o taip pat sukiršintos Paryžiaus minios įsiutimas buvo toks didelis, jog lavoną teko laidoti nakties metu, ginkluotų palydovų lydimą. Bet ir tai neapsaugojo jo nuo biauraus išniekinimo.

Tačiau labai greitai suklaidinta liaudis gavo pajusti, kas buvo jos tikras bičiulis ir užtarėjas ministerių taryboj, ir kiek gero jai buvo padaręs tas kuklus ir darbštus žmogus, kuris visuomet vadovavosi tik savo priedermės jausmu, nekreipdamas akių nei į minios pritarimą, nei į peikimą.

Nuo to laiko valstybė milžiniškais žingsniais ėmė eiti į pražūtį. Numetus jų amžiną priešą, kunigai ir bajorai apsupo karalių, stengdamiesi jam visokiais būdais įsiteikti; užtat karalius atsidėkodamas teikė jiems visokių malonių ir pažymėjimų. Trečias luomas pasimatė vis labiau ir labiau atstumiamas į užpakalį; jis vos begalėjo pakelti nuolat didinamus mo-

kesčius. Toliau ir visos aukštesnės civilinės ir karo administracijos vietos buvo iš jo atimtos. Dveji metai po Colbert'o mirties 1685 metais, šventuolės ponios de Maintenon įtakoje buvo panaikintas Nanto ediktas. Dėl jo turėjo pabėgti į užsienį apie pusę miliono darbininkų ir įgudusių meistrų, kuriuos buvo sukvietęs ir prirengęs darbui Colbert. Atsidūrę svetur, jie sudarė prancūzų pramonei aštrią, kartais net pražūtingą konkurenciją. Be to, pralaimėtame jūrų mūšy ties La Hogue, 1692 metais, žuvo Colbert'o iš nieko sukurtas prancūzų laivynas, negalėdamas atsilaikyti prieš sujungtus anglų ir niderlandų laivynus. Taip buvo plėšiami vienas po kito akmenys iš rūmo, kurį su tokiu vargu pastatė Colbert.

Tačiau blogiausia buvo su finansų valdymu. Nevykę karaliaus karo žygiai, vis dažniau ir dažniau jo pralaimėjami, prarydavo neapsakomas pinigų sumas. Finansų valdytojai keitėsi vienas paskui kitą, tačiau nė vienam iš jų nepavykdavo sustabdyti nuolat augančio deficito. Į Liudviko viešpatavimo pabaigą, valstybės skolos, prieš kurių didėjimą Colbert nenustodamas kovojo visomis priemonėmis, išaugo ligi negirdėtos tais laikais sumos, dviejų miliardų livrų; valdžios aparatas vėl buvo visiškai suiręs. Anais laikais sušuko Fénélon: „Mes gyvename kažkokiu stebuklu. Valstybė tai sena, niekam netikusi mašina, kuri seniau užsukta dar eina tik tam, kad nuo pirmo smūgio visiškai subyrėtų". Kracho nereikėjo ilgai laukti. Tiesa, Liudvikas pats nesulaukė oficiališko valstybės bankroto, kuris ištiko po tariamo, nenatūrališkai išpūsto klestėjimo laikotarpio prie jo įpėdinio, tačiau savo suvargintoj vaizduotėj jis jau matė artinantis jo baisiąją šmėklą. Ir kas žino, gal čia prisidėjo nujautimas to būsimo, dar didesnio kracho, kurį to paties šimtmečio gale turėjo įvykdyti trečias luomas, buvęs karaliaus sąjungininkas, vėliau jo pavarytas ir pagaliau tapęs nenulenkiamu karališkos valdžios priešu?

Hercogas St. Simon pasakoja savo memuaruose, kad kelias dienas prieš mirtį Liudvikas XIV liepė atvesti sosto įpėdinį, jo mažametį poanūkį, Liudviką XV, ir kreipėsi į jį šiais reikšmingais žodžiais: „Mano vaikeli, netrukus tu tapsi galingu karalium. Tada nesek manimi, venk brangiųjų karų ir didžiųjų liuksinių pastatų statymo. Priešingai, stenkis taikingai gyventi su kaimynais ir rūpinkis lengvinti savo valdinių naštą. Vi-

sados klausyk gerų patarimų. Deja, aš pats ne visuomet galėjau taip elgtis".

Dėl to nuolatinio Prancūzijos smukimo antroje Liudviko XIV viešpatavimo pusėje paprastai kaltina Colbert'ą ir tuo laiko išrodytą jo pažiūrų klaidingumą. Tačiau, kas bešališkai ir nusimanydamas apie dalyką ims studjuoti istoriją, tas turės prieiti priešingų išvadų, jog Prancūzija po Colbert'o mirties tolydžio smuko todėl, kad nutolo nuo šio didžiojo valstybės vyro principų ir valdymo praktikos. Kitame savo veikale[1] esu nurodęs į tai, kad Colbert'o įpėdiniu „Surintendance des Bâtiments, Arts et Manufactures" buvo ne kas kitas, kaip jo mirtinas priešas L o u v o i s. Profesijos būdamas karys ir nuolat valdydamas taip pat karo departamentą, jis stengėsi ir tautos ūkio valdymui įkvėpti sustyrusios reglamentacijos dvasios, nuo kurios visokiais būdais saugojo jį Colbert. Tuo tarpu kai Colbert visai monarchijai turėjo tik tris manufaktūrų inspektorius, kuriems buvo pavedęs bendrą gamybos priežiūrą, Luvois iš karto žymiai padidino jų skaičių ir savo 1684 m. liepos mėn. 17 dieną Arrêt, vadinas, vos metams praslinkus po Colbert'o mirties, įsakė inspektoriams kartu su vietiniais priežiūros valdininkais lankyti visas savo apygardos prekyvietes ir muges, patiems tirti fabrikatų kokybę ir formą ir dėti atitinkamas baudas. Netrukus inspektorių skaičius išaugo į visą armiją, kuri nieko kito nežinojo, kaip krauti pramonei nereikalingus mokesčius ir saugoti pasenusius reglamentus, kuriuos rinkos reikalavimai jau seniai buvo peraugę Pats savo akimis nenori tikėti, kai pamatai, kad dar ilgai XVIII šimtmety gamybai buvo taikomos Colbert'o laikais išleistos taisyklės. Nieko nuostabaus, jeigu dalykai blogai klojosi. Tačiau istorinis teisingumas reikalauja nuimti nuo Colbert'o atsakomybę, kurią reikia uždėti ne jam, bet jo negabiems palikuonims ir visų pirma žmogui, kuris buvo pikčiausias jo sistemos priešas ir kurio triumfas pas karalių nulėmė jo likimą. Ta karikatūra, kurią mes pažįstame kolbertizmo vardu, tikriau bus Luvois sistema, kurios esmę sudarė perkėlimas į prekybos sritį karinio valdymo ir

---

[1] „Die Maxime Laissez faire et laissez passer, ihr Ursprung, ihr Werden", Bern 1886, 20 ir tol. p. p.

drausmės praktikos. Tokių dalykų Colbert'o plane nebuvo. Deja, vėliau kaip tik ši išsigimusi sistema sukūrė mokyklą[1]

Kitas priekaištas, kurį vėliau darė Colbert'ui daugiausia fiziokratai, kaip jau aukščiau pažymėta, yra labiau pamatuotas; tai — per mažas susirūpinimas žemės ūkiu, nors ir ši kaltė žymiai perdėta. Adomas Smith'as sutiko su tuo priekaištu, tačiau jis atsiliepia apie prancūzų valstybės vyrą su didžiausia pagarba. Jis sako apie jį: „Colbert, garsusis Liudviko XIV ministeris, buvo doras, darbštus žmogus, turintis daugybę specialinių žinių, didelį prityrimą ir ypatingą minties ištrumą finansų politikos dalykams, žodžiu, jo įvairiausi gabumai lyg buvo leisti tam, kad pagal tam tikrą metodę sutvarkytų valstybės ūkį. Nelaimei šitas ministeris pasisavino visas neigiamas merkantilizmo sistemos puses. Iš savo esmės būdama policinė arba prievartos sistema, ji turėjo tikti stropiam ir mėgstančiam tvarką valdininkui, kuris buvo pratęs griežtai tvarkyti įvairias valstybinės tarnybos sritis ir kiekvieną kontroliuoti, kad nieks negalėtų peržengti jam nustatytų ribų. Lygiai tokiu pat būdu jis bandė tvarkyti didžiosios valstybės pramonę, tartum ministerijos skyrius". Stengdamasis proteguoti miestus kaimo sąskaita, jis visiškai uždraudė vežti į užsienį javus, kad miestų gyventojai turėtų pigesnių maisto produktų ir t. t. Kaip patarlėj, kuri sako, kad norint ištiesti nendrę, sulenktą į vieną pusę, reikia ją lenkti į kitą pusę, taip ir čia po Colbert'o atsirado Quesnay žemės ūkio sistema[2].

Jei dabar mes dar žvilgterėsime į anų laikų ekonominę literatūrą, tai turėsime pastebėti, jog ji buvo labai negausi. Tuo tarpu kai dailioji literatūra, viešpataujant Liudvikui XIV, Colbert'o skatinama ir remiama, galingai išsiplėtė, politikos srity buvo visiška tyla. Tą aplinkybę tenka aiškinti absoliutizmo prigimtimi, kurs pakenčia tik vieną nuomonę. Mes žinome, kaip jautriai reagavo karalius į kiekvieną viešųjų reikalų kritiką, nors ji ir nebūtų tiesioginiai prieš jį nukreipta.

Visų pirma tenka nurodyti į Bodin'ą, apie kurio veikalą „De la République" (1577) jau esame kalbėję. Ji daugiau-

---

[1] Ten pat 22 p. Plg. taip pat *H. W. Fernam,* Die innere französische Gewerbepolitik von Colbert bis Turgot, Leipzig 1878; toliau aukščiau minėtą *Lumreicher'io* veikalą ir *G. Cohn'o* straipsnį Colbert, svarbiausiai valstybės ūkio atžvilgiu. (Zeitschr. f. die ges. Staatsw. 1869/70).

[2] „Tyrinėjimas", IV knyga, 9 skyr.

sia reikšmės turi valstybinės teisės srityje, kur Bodin gina nuosaikųjį absoliutizmą. Ekonominiu atžvilgiu jį kiek papildo kita knyga, kurią, dėl jos antraštės, jau turėjom progos minėti (aukščiau, 26 p.), tai bus „Traité de l'Oeconomie Politique dédié au Roy et à la Reyne mère du Roy par A n t o y n e d e M o n t c h r é t i e n, s i e u r d e V a t e v i l l e" (1615). Knyga, kaip žinome, pasižymi tuo, kad joje, kalbant apie ekonominius dalykus, pirmą kartą pavartotas posakis „Oeconomie Politique" vietoj paprastai vartojamo „Police". Beje, tas posakis yra tik antraštėje, pačioje knygoje neužeinamas; matyti, kas kitas paskutiniu momentu bus pataręs autoriui jį įdėti, nes cenzoriaus išduotame spausdinimo leidime ne mažiau kaip tris kartus minima „livre intitulé: Traité oeconomique du Trafic". Tai gerai parašyta monografija apie priemones, kuriomis galima būtų pakelti prancūzų tautos ūkio produktingumą; autorius siūlo imtis paveikslu Anglijos tvarką, kur būdamas emigrantu. jis gyveno ilgesnį laiką[1]. Šio veikalo leidėjo Funk - Brentano, nuomone[2], esą Montchrétien'ą reikia pripažinti „le créateur à la fois du nom et de la science" („kūrėju ir vardo ir mokslo kartu") kitų visai teisingai ginčijama. Jau seniau J. Duval[3] labai vykusiai pastebėjo, kad tai knygai trūksta tarptautinio objektingumo. Tai yra šališkas veikalas, kuris sąmoningai stato priešpriešiais Prancūzijos ir visų kitų kraštų interesus. Sakysim, vienas jo skyrius šiaip pavadintas: „Apie per didelę laisvę ir nepriklausomybę, kuria pas mus naudojasi ispanai, portugalai, anglai ir olandai". Tatai suteikia šiam veikalui tipiškai merkantilistinio rašinio pobūdį. Toliau, kadangi šio veikalo tikslai buvo tiktai praktiniai, o ne teoretiniai, į jį negalima žiūrėti, kaip į fundamentalinį mokslo kūrinį. Pati knyga parašyta kreipinio formoje į karalių ir karalienę - motiną (Mariją - Terezę). „Vostre Estat est composé de trois principaux membres, l'écclesiastique, le noble et le populaire" („Jūsų valstybę sudaro trys svarbiausi nariai: dvasininkai, bajorai ir liaudis"). Santykių su pirmais dviejais luomais savo dėstyme

---

[1] Montchrétien, kuris buvo žinomas ir kaip poltas, žuvo hugenotų pusėje per 1621 metų sukilimą.

[2] Paris 1889, Introction XXIII p.

[3] *J. Duval*, Mémoire sur Antoyne de Montchrétien de Vateville, lu en séance de l'Académie de sciences morales et politiques, Paris 1869.

jis neliečia. Jie per daug „delicates et requirent vostre propre main" („delikatiški ir reikalauja jūsų pačių rankos"). Užtat juo smulkiau reikia apsistoti ties santykiais su pastaruoju (trečiuju luomu) „le plus négligeable en apparence, mais en effet fort considérable" („iš pažiūros mažiausiai reikšmingu, bet tikrumoje labai žymiu"). Tiesa, jau ir senovės rašytojai, ypač Platonas ir Aristotelis „ont traité de la police", tačiau nepakankamai ir t. t.[1].

Montchrétien ypatingos reikšmės teikia technikiniam tautos lavinimui. Veikalas padalintas į keturius skyrius, kuriuose kalbama apie šalies valdovo manufaktūras, prekybą, jūrininkystę ir ūkio politiką. Žemės ūkis liečiama tik tarp kitko. Ūkininkai vadinami „valstybės pamatu"[2], jie esą verti ypatingo susidomėjimo, tačiau pats autorius mažai ką apie juos tepasako. Manufaktūrų skyriuje ypatingai reikalaujama, kad tauta būtų techniškai lavinama, kad būtų leidžiamos atitinkamos taisyklės ir t. t. Ypač įdomu tai, kad toks tipiškai merkantilistinis veikalas ne tik pats gerai atskiria turtą nuo brangiųjų metalų turėjimo, bet dar ir kovoja su jų maišymu beveik tais pat žodžiai, kaip vėliau Adomas Smith'as[3]. Galima turėti ir per daug monėtų, tada tai bus taip pat žalinga, kaip ir jų stoka. Būdamas tikras merkantilistas, jis tvirtina, kad prekyboje ką vienas laimi, tą kitas būtinai nustos[4]. Tai ypač pritaikoma užsienių prekybai. Vidaus prekyboje nors tas reiškinys irgi pasitaiko, bet dėl jo visa visuomenė neturi nei pelno, nei nuostolių, nes jie išsilygina; tai galima būtų palyginti su dviem indais, kurių savininkas pilsto esantį juose skystimą iš vieno į antrą. Kitaip yra santykiuose su užsieniais. Svetimus pirklius galėtum prilyginti siurbliui, kuris siurbia kraują iš tautos kūno ir

---

[1] Nur. viet. 13 p.

[2] Nur. viet. 43 p.

[3] „Ce n'est point l'abondance d'or et d'argent, la quantité de perles et de diamans qui fait les Estats riches et opulens; c'est l'accommodement des choses nécessaires à la vie et propres au vestement; qui plus en a, plus a de bien"... „De vray nous sommes devenus plus abondans d'or et d'argent que n'estaient nos pères; mais non pas plus aisés et riches". Ten pat, 241 p.

[4] „On dit que l'un ne perd jamais que l'autre n'y gagne. Cela est vray, et ce conaist mieux en matière de trafic, qu'en toute autre chose" ir t. t.

pameta jį tik tada, kai js jau nebegyvas[1]. Taigi matome, kad Montchrétien nėra labai palankus užsienių prekybai, kuri esą sudaranti charakteringiausią merkantilizmo sistemos žymę. Savo pažiūras jis rėmė prekybos balanso idėja, tačiau atskirai šios problemos negvildena.

Montchrétien'o knyga priklauso prie geresniųjų merkantilizmo veikalų. Betarpiškos įtakos ji neturėjo ir greitu laiku apskritai buvo užmiršta; vėl ją atsiminė tik pačiais paskutiniaisiais laikais. Jau vien dėl to jos negalima laikyti politinės ekonomijos mokslo steigėja. Pastaroji susikūrė vėliau visai nepriklausomai nuo šio veikalo. Tiesa, politinės ekonomijos vardo pradžia eina iš anų laikų.

Priešingo likimo susilaukė kita knyga, kuri, nors ir nebūdama grynai ekonominio turinio, šioj srity padarė įtakos, žymiai prašokančios, jos tikrąją vertę. Čia kalbame apie hercogo Béthune de Sully „Economies Royales", išleistas 1638 metais, bet liečiančias žymiai ankstesnius laikus. Šie buvusiojo Henriko IV ministerio memuarai, diktuoti jo savo sekretoriams, yra ne kas kita, kaip savo administracinio veikimo kėlimas; šiandien nieks neabejoja, kas jais negalima visai pasitikėti. Matyti, reikalas pasiremti kokio - nors valstybės vyro autoritetu bus privertęs fiziokratus šlovinti Sully, kaip jų dvasios žmogų. Jau vyresnysis Mirabeau savo veikale „L'ami des hommes" (1756), pasiremdamas „Economies royales" medžiaga, atvaizdavo Henriką IV, kaip „karaliaus - piemens" (roi pasteur) tipą ir rekomendavo savo bendralaikiams suformuluotas tame veikale 36 valdymo maksimas. Quesnay savo maksimas, pridėtas prie jo „Tableau économique" (1758) pavadino „Extrait des Economies Royales de M. de Sully". Tiesa, vėliau tą pažiūrą ėmė ginčyti ir Quesnay paskui šią antraštę vėl išbraukė. Ad. Blanqui savo „Histoire de l'Economie Politique en Europe" (1837) vėliau charakterizavo Sully, kaip „le plus ardent propagateur du système mercantile". Pačiuose memuaruose galima rasti išrodymų tiek vienai, tiek kitai nuomonei paremti. Nesenai prancūzų tyrinėtojas Gustave Fagniez[2], pasiremdamas archyvų medžiaga, iš

---

1 Ten pat, 161/2 p. p.

2 „L'Economie Sociale de la Fance sous Henri IV", Paris 1897. Plg. mano recenziją, išspausdintą Deutsche Litteraturzeitung 1897, 38 Nr.

naujo ištyrė Henriko IV valdymo praktiką. Nors jis smulkiau ir neliečia čia svarstomos problemos, vis dėlto tarpiškai aiškėja, kad Blanqui pažiūros buvo artimesnės istorijos tiesai, negu fiziokratų. Teisybė, Sully buvo nusistatęs prieš miestinę ir kaimišką prabangos pramonę. Visos kitos jo siūlomos priemonės yra tokios, kad ir griežčiausias merkantilistas negalėtų stačiau pasielgti. Vadovaujantis tuo, tenka pakeisti vietą, kuri iki šiol Sully buvo skiriama politinės ekonomijos istorijoje. Ji reikia pastatyti tiek žemiau, kek mes pakėlėme jo bendralaikį Montchrétien'ą de Vateville. Iš fiziokratų sistemos istorijos Sully reikia visiškai išbraukti[1].

Jau anksčiau buvome sakę ir aiškinę, kodėl didžiausio prancūzų merkantilizmo klestėjimo metu nebuvo ekonominės literatūros. Tiesa, italas Mengotti savo jau minėtame veikale „Il Colbertismo" dvasiniu šios sistemos steigėju laiko Jacques Savary (1673), autorių skirtos Colbert'ui knygos „Le parfait Négotiant". Mengotti tuo tik parodo, kad jis niekad nelaikė savo rankose šios knygos. Kitaip jis būtų pa-

---

[1] Ne visai suprantama, kaip markizas *Mirabeau* savo „Ami des Hommes" galėjo pasakyti apie Sully maksimas, kad pirmoji, trečioji, ketvirtoji, dvidešimtoji, dvidešimt penktoji ir trisdešimt antroji „renferment tout ce que j'ai dit, et tout ce qui me reste à dire". („Suima savy visa, ką esu pasakęs ir kas man lieka pasakyti") (Rouxel leid., Paris 1883, 390 p.): Štai šios maksimos:

„I Tailles, mokesčių ir prekybos rinkliavų didinimas — valstybės silpninimas.

III. Prekybos ir prekių apyvartos sumažėjimas — valstybės susilpnėjimas.

IV. Pramonės ir žemės ūkio gaminių sumažėjimas — valstybės susilpnėjimas.

XX. Pataikavimas žmonių ydoms, prabangai, dykam gyvenimui — valstybės silpninimas.

XXV. Nemokėjimas įvertinti sumanių, nusipelniusių ir tvirto būdo žmonių — valstybės silpninimas.

XXXII. Valdininkų skaičiaus didinimas bet kurioje valdymo srity — valstybės silpninimas".

Iš visų 36 maksimų tik šių kelių dėsnių turinį šiaip taip galima pavadinti ekonominiu. Kiekvienas turės sutikti, kad tai tik beveik savaime suprantami tvirtinimai, kurie visai nėra verti to, kad jiems būtų pripažįstamas aukštas mokslinis turinys. Fiziokratinio elemento juose maža. Šiaip ar taip, Quesnay maksimos į juos visiškai nepanašios nei savo forma, nei turiniu.

matęs, kad tai tėra tik pirklių prekybos vadovėlis, kuris neturi jokių pretenzijų į prekybinės politikos sritį[1]. Arčiau, nors tik tarpiškai, susijęs su Colbert'o administraciniu veikimu bus to paties autoriaus dviejų sūnų, J a c q u e s ir L o u i s P h i l é m o n S a v a r y, išleistas „Dictionnaire universel de commerce, d'histoire naturelle, d'arts et métiers". Pirmą kartą 1723 metais jo išėjo 3 tomai, tolimesniuose leidimuose tomų skaičius padidėjo iki penkių (paskutinis leidimas išėjo 1759 m.). Jame buvo surinkti visi Colbert'o ir Louvois ir t. t. laikų nutarimai ir įstatymai, liečiantieji prekybą. Papildymų prie šio žodyno gali eiti generalinio prokuroro D e l a M a r r e parašytas „Traité de la Police" (1722 - 35). Abiejuose veikaluose galima rasti tik žinių apie veikiančius įstatymus ir trumpas apžvalgas seniau buvusiųjų. Apie principus nėra kalbos nei viename, nei kitame. Šiuos principus išlukštenti iš P. Clément'o paskelbtų Colbert'o laiškų, instrukcijų ir atminties užrašų bandė G. H. H e c h t[2].

Mes perdėtume, imdami tvirtinti, kad iš to daug galėtų laimėti teorija. Colbert'o galvojimo būdas buvo taip ryškiai praktiškas, kad jo rašiniuose tik labai retai kur užeiname liečiant bendrus požvilgius. Be to, čia reikia saugotis galimų nesusipratimų. Tokiu nesusipratimu tenka laikyti Hechto įsitikinimą (priešingai G. Cohn'ui), esą jis radęs pas Colbert'ą pamatines merkantilizmo pažiūras tokias, kaip jos dėstomos vadovėliuose. Savo išvadas jis šiaip formuluoja: „Attirer l'argent dans le royaume" („pritraukti pinigus į karaliją) — toks galutinis tikslas visos Colbert'o finansinės politikos, apibūdinančios merkantilizmą[3]. Reikėjo dar išrodyti, kad žodžiu l'argent Colbert vadino išimtinai tik auksą ir sidabrą, atseit, tik valiutą, ir nevadino juo mainytinų į naturalinius produktus, o todėl produktingų kapitalų ir turtų vertybių. Kad taip iš tikrųjų buvo, matyti iš jo žodžių, cituojamų taip pat ir Hecht'o, kur Colbert prekybą ir manufaktūras vadina „les deux seuls moyens d'a t t i r e r l e s r i c h e s s e s a u x d e d a n s d u r o y a u m e e t d e f a i r e s u b s i s t e r a v e c f a c i l i t é

[1] Žiūr. apie tai mano veikalą „Die Maxime Laissez-faire et laissez-passer, ihr Ursprung, ihr Werden", 1886, 34 p., past.

[2] *Gustav Heinrich Hecht,* Colberts Politische und volkswirtschaftliche Gründanschauungen, Freiburg i. B., 1898.

[3] Ten pat, 55 p.

un nombre infiny de ses sujets[1]. Jei prie to dar pridursime, kad, pasak, Hecht'o, aukso ir sidabro kasimas iš kasyklų neįeidavo į merkantilistų programą, kad jie norėjo jų gauti vien tik iš manufaktūros prekių pardavimo; jei paimsime baigiamąją charakteristiką, kurią Hecht daro šiais žodžiais: „Darbas sudaro Colbert'o merkantilizmo turinį... Darbas yra jo išminties vainikas, jam teikiama garbė ir šlovė" — tai nuo tradicinių didžiojo valstybės vyro pažiūrų liks labai maža, arba ir visai nieko neliks. Tiesa, Colbert nebuvo prekybos balanso teorijos priešininkas, nors veltui ieškotume jo raštuose to išsireiškimo. Tačiau nuo čia iki brangiųjų metalų ir turto supainiojimo dar labai tolimas kelias. Jau greičiau galėtume pasakyti, kad Colbert, kaip ir daugumas kitų merkantilistų, ypač vokiečių, indentifikuoja turtą su gyventojais. Visur galime rasti begales tvirtinimų, kad šalies turtingumas pareina nuo jos gyventojų gausumo. Bet ir tokia išvada nebūtų teisinga. Iš tikrųjų, Colbert tik mano, kad šalies politinės ir ekonominės didybės pamatą sudaro kartu jos gyventojai ir turtas.

Jau į Colbert'o valdymo galą Prancūzijoje buvo jaučiamos dvi tendencijos: trečiojo luomo noras tapti savarankišku ir nusistatymas prieš žemės ūkio apleidimą. Tos tendencijos vėliau pasireiškė ir literatūroje, tačiau apie tai paskui, kai kalbėsime apie veikalus, sudariusius perėjimą į fiziokratų sistemą.

c. Ispanija ir Portugalija. Merkantilizmas — čia dar kartą pakartosime — yra praktinės, o ne teoretinės politinės ekonomijos sistema. Reikia pasiekti savo tautos pirmenybės, tarytum monopolinės padėties; tai galima įvykdyti tik kitų sąskaita, tuo būdu, siekiant šio tikslo susiduria priešingi tautų interesai. Kelias, kuriuo į tą tikslą eina atskiros tautos, pareina nuo teritorijos būklės, nuo tautos būdo, socialinės struktūros, o taip pat nemažiau ir nuo palankių ar nepalankių istorijos įvykių, kurie ištinka tautą ir primeta jai tam tikrą kryptį. Jeigu didžioji tautinė nelaimė — trisdešimtmetis karas — sunaikino Vokiečių tautos pasiektą pasaulinę poziciją ir privertė ją iš naujo pradėti savo istorijos kelią, tai, iš kitos pusės,

---

[1] „Vienintelės dvi priemonės pritraukti turtus į karalijos vidų ir duoti lengvai išgyventi begaliniam skaičiui jos valdinių". — Ten pat, 31 p. 4 past.

du laimingi tautiniai įvykiai, Amerikos ir jūros kelio į Indiją atradimas, XV-to šimtmečio gale smarkiai pastūmėjo į priekį Ispanų ir Portugalų plėtojimos.

Popiežius Aleksandras VI (1494) buvo padalinęs visą užeuropinį žemės rutulį į dvi interesų sritis: vakarinę Ispanų ir rytinę Portugalų, išilgai linijos nuo šiaurės iki pietų ašigalių, einančios per 100 mylių į vakarus nuo Žaliojo rago salų; pagal šį įsidėmėtiną padalinimą abiem Iberų pusiasalio tautom priklausė visiškas užjūrio tiek atrastų, tiek dar atrastinų kolonijų monopolis. Be to, pagal tada viešpatavusį jūrų nuosavybės principą, jos buvo taip pat vienintelės savininkės einančių į tas kolonijas jūros kelių. Šitai ilgiems šimtmečiams nustatė abiejų tautų politiką. Jos turėjo ne tik nuolat plėsti savo kolonijas, bet ir ginti jas nuo kitų Europos tautų, kurios savo ruožtu vieno tetroško — vyliu ar jėga pritapti prie kolonijų monopolio. Galima tiesiog pasakyti, jog svarbiausias Europos valstybių užsienių prekybos politikos tikslas iki aštuoniolikto šimtmečio galo yra išplėšimas iš Ispanijos ir Portugalijos kolonialinės prekybos monopolio.

Anksčiau pažymėjome, kad šio monopolio įgijimas buvo laimės lemtas atsitikimas, tačiau tai dar nereiškia, kad čia nebuvo jokio tų valstybių nuopelno. Rezultatai patys nebūtų nukritę iš dangaus. Portugalų princas Henrikas ne todėl gavo „Jūrininko“ vardą, kad jis pats būtų buvęs didis jūrų keliautojas, o todėl, kad jis įsteigė savo jūrų įstaigą, kuri turėjo metodiškai ieškoti jūrų kelio į Indiją išilgai Afrikos pakraščio; tas uždavinys buvo išspręstas daugelį metų po jo mirties, viešpataujant E m a n u e l i u i L a i m i n g a j a m, 1498 metais. Ir genujiečio K o l u m b o išplaukimas, įvykęs bendrai viešpataujant I z a b e l e i Kastilietei ir F e r d i n a n d u i Aragoniečiui, kurių vedybomis buvo sukurta Ispanų karalystė, nėra jau toks atsitiktinis, kaip tūlas galėtų manyti.

Abiejų tautų kolonialinės sistemos skiriasi tarp savęs. I s p a n a i, užėję Amerikoje tiktai laukines arba beveik necivilizuotas tautas, pasirinko t e r i t o r i a l i n i ų k o l o n i j ų sistemą. Jie užimdavo ištisas sritis ir jų gyventojus versdavo jiems tarnauti. P o r t u g a l a i, priešingai, rado Indijoje tautas, turinčias savo toli gražu ne žemą kultūrą ir mokančias vartoti ginklus. Jie buvo per silpni, kad galėtų jas politiškai paglemžti ir todėl turėjo tenkintis įsikūrę atskirose sutvirtin-

tose vietose: tai faktorijų įsikūrimų principas. Ten kur jie atsidurdavo panašiose sąlygose, kaip Ispanai, pav. Brazilijoje, jie vartodavo tokią pat sistemą. Užtat kolonialinės prekybos pobūdis buvo maždaug vienodas. Kasmet nustatytais terminais iš Lisabono į Indiją, iš Sevilės arba Kadikso į Ameriką traukė didžiuliai vyriausybių įrengti jūrų karavanai; jie buvo gerai apginkluoti, kad galėtų apsiginti nuo jūrų plėšikų. Privatiniai pirkliai už tam tikrą atlyginimą galėjo gabent šiuose vyriausybių laivuose savo prekes. Tik žymiai vėliau buvo leista privatiniams asmenims, valdžios kontroliuojamiems, plaukti savais laivais; tai buvo vadinamieji „registro laivai". Mirus karaliui Sebastijonui (1580) Portugalija buvo prijungta prie Ispanijos, ir Portugalų kolonijas gavo valdyti Ispanai. Tik Bragancų dinastijai įžengus į sostą (1640) Portugalija vėl atsiskyrė nuo Ispanijos. Tačiau iš visų savo buvusių kolonijų jai pavyko išgelbėti tik Braziliją. Nuo to laiko ekonomiškai ji pateko kitų tautų įtakon, iš pradžių Olandų, paskui Anglų.

Ispanų kolonialinės sistemos amžius buvo ilgesnis, be to, ji buvo ir originališkesnė. Visos Amerikos kolonijos buvo padalintos į keturias vice-karalystes: Naująją Ispaniją (Meksiką), Naująją Granadą (Kolumbiją), Peru (kartu su Bolivija), La-Platą (Argentina) ir tiek pat generalgubernatūrų: Kubą, Karakusą (Venecuela), Čili ir Filipinus Azijoje. Aukščiausias visų kolonijų valdymo organas buvo „Indijos taryba", reziduojanti Europoje (Sevilėj) ir iš čia griežti sekanti visą organizaciją. Žemės sklypai atskiriems konkvistadoriams buvo dalinami pagal tam tikros rūšies lėninę sistemą dviejų kartų gyvenimo laikui. Čiabuvius apgyvendindavo enkomiendose (lėninis dvaras), versdavo dirbti ir priimti krikščionių tikėjimą. Kaip žinome, dominikonų vienuolis Las Casas, pasigailėdamas tų nelaimingųjų čiabuvių, apie 1500 metus pasiūlė sunkesniems darbams gabenti iš Afrikos negrus. Dėl tos negrų prekybos, kurią Ispanai tam tikromis sutartimis (Assiento) perleido kitoms tautoms, vėliau žlugo visa Ispanų kolonialinė sistema.

Reikia pripažinti katalikų bažnyčiai, kad ji rimtai rūpinosi atversti čiabuvius į krikščionų tikėjimą ir juos auklėti. Jėzuitai net buvę įsteigę 1608 metais Paragvajuje didesnę teokratinę čiabuvių bendruomenę, kuri pusantro šimtmečio ste-

bino pasaulį; vėliau ji taip pat greitai išnyko. Bendruomenė buvo sutvarkyta nusižiūrėjus į Platono idealinę valstybę. Jos priešaky, atstodami filosofų kastą, stovėjo jėzuitai. Vidaus gyvenime naturalinis ūkis buvo vedamas komunistiškai. Su išore ši apskritai griežtai uždara bendruomenė susisiekdavo per savo valdytojus ir t. t.[1]. Tai buvo bandymas įvykdyti griežčiaus'ame stiliuje Augustino Civitas Dei. Prekybos operacijos, kurių imtis jėzuitus privertė jų kūrinys ir dėl kurių esą ordenas supasaulėjęs nulėmė jo likimą. XVIII šimtmečio antroje pusėje šitai davė akstiną panaikinti ordeną, tuo būdu, žuvo ir visas darbas.

Ispanų metropolija saugojo savąją kolonialinę rinką savo prekėms, kurias ji išmainydavo į kolonijų produktus, o, kas atlikdavo nuo savęs, parduodavo kitoms tautoms. Mainai vykdavo dviejose mugėse. Viena iš jų būdavo P o r t o b e l o Panamos sąsiaury — Pietų Amerikai, antra J a l a p p'o j, tarp Verakruco ir Meksikos miesto — Vidurio ir Šiaurės Amerikai, o taip pat Filipinams. Mugės tęsėsi keturiasdešimt dienų, kad ir iš toli atvykstantieji pirkliai turėtų pakankamai laiko. Į kiekvieną mugę metropolija siųsdavo laivų karavana. Į Portobelo ėjo g a l e o n a i (paprastai 27 burės), į Verakrucą s i d a b r i n i s l a i v y n a s (su 20 — 23 burėmis). Į Jalapp'os mugę reguliariškai atvykdavo iš Manilos (Filipinuose) vadinamasis sidabro laivas, kuris pasukdavo pagal Naujosios Ispanijos vakarų pakraštį į Acapulco, kad iš ten sausuma gabentų atvežtas prekes į pardavimo vietą. Prekyba visur buvo varoma reguliuoto pinigų ūkio taisyklėmis. Buvo praktikuojama griežta priežiūra arba prekių apžiūrėjimas. Prieš mugės atidarymą susirinkdavo komisijos nustatyti maksimalinėms ir minimalinėms prekių kainoms, ir nustatytų ribų negalima buvo peržengti. Kinų ir japonų amatų dirbinių kiekis, kuriuos atveždavo sidabro laivas, negalėjo prašokti tam tikro dydžio, kad nesumažėtų metropolijos manufaktūros prekių pardavimas.

Tokia, bendrais bruožais, buvo Ispanų kolonialinė sistema. Kaip matome, joje nėra nieko, kas nebūtų atitikę anų

---

[1] Plačiau apie tai rašo *E. Gothein,* Der christlich-soziale Staat der Jesuiten in Paraguay (Staats - und sozialwissenschaftliche Forschungen, leidžiami *G. Schmoller'io,* IV t., 4 sąs.), Leipzig 1883, ir *Adler,* Geschichte des Sozialismus und Kommunismus, Leipzig 1899, 188 — 194 p. p.

laikų dvasios. Vis dėlto ji neišėjo metropolijai į gerą ir net ją visai susmukdė. Tai tenka aiškinti dviem priežastim: viena, viso politinio ir ekonominio rūmo sunkumo centras buvo perkeltas iš metropolijos į užjūrį, ko jokia valstybė negali per ilgesnį laiką išlaikyti, ir antra, buvo žiūrima vien tarpininkavimo prekybos, o kas svarbiausia, tai visai buvo užmiršti metropolijos dirbančio trečiojo luomo reikalai.

Tas trečiasis luomas perdėm susidėjo iš m a u r ų. Jų likimas buvo nulemtas, kai Ferdinandas vedė Izabelę, sujungdamas Kastiliją ir Aragoniją, dvi iberų pusiasalio krikščioniškas valstybes. Maurai galutinai buvo pavaryti iš Ispanijos; su jų išvarymu nusmuko ir kaimas. Žinoma, kad Ferdinando ir Izabelės džiaugsmas išvarius maurus iš jų paskutinės tvirtovės — Granados nulenkė karališkąją porą Kolumbo pasiūlytam projektui.

Socialiniu atžvilgiu, tur būt, nebuvo griežtesnio skirtumo, kaip tarp užkariautojų ir jų nugalėtų maurų. Kastiliečiai sudarė visai atskirą bajorų aristokratiją su griežtai išreikšta krikščioniška tendencija.

Aragonijoje luomai nebuvo taip griežtai pasidalinę, bet pirmavo kleras. Tuo tarpu maurai buvo darbšti tauta, mokanti amatų darbą ir dirbanti žemę patobulintais metodais. Maurai galutinai buvo išvyti 1609 metais, kartu su jais buvo pavarytas ir kitas trečiojo luomo elementas, žydai. Prie to prisidėjo dar gausi veiklesnės krikščionių gyventojų dalies emigracija į kolonijas, kur jų darbas geriau buvo apmokamas, negu metropolijoje. Tuo būdu atsitiko, kad Ispanijos gyventojai, kurių Amerikos atradimo metais (1492) buvo per 11 milionų, į aštuonioliktо šimtmečio pradžią sumažėjo iki $7^2/_3$ milionų.

Ispanija nesirūpino savo manufaktūrų steigimu. Atvežamas iš kolonijų sidabras užsieny turėjo didesnės perkamosios galios, negu pertekusioje jo Ispanijoje. Gabenamos į kolonijas prekės pigiau tad atsieidavo pirkti kaimyninėse tautose, negu patiems jas gaminti. Todėl gamyba buvo visiškai apleista ir ispanai tenkinosi be jokio vargo iš prekybos monopolio gaunamu prekybinio tarpininkavimo pelnu. Net laivai ir tie buvo statomi užsieny.

Viskas ėjo gerai, kol prekybos galybė nebuvo išjudinta. Žuvus armadai (1588), subraškėjo visa sistema. Neteko ga-

lingos jėgos atsispirti prieš svetimus laivynus. Monopolis pradėjo iš lėto irti. Ir kada sugriuvo daugiau politiniais, negu ekonominiais pamatais paremtas rūmas, neatsirado trečiojo luomo, kuris iš tradicijos tęstų darbą, kaip tat paprastai būdavo kitose šalyse. Ispanijos tragedija parėjo ir šiandien pareina nuo šios neišpildytos socialinės spragos, o ne nuo klaidingo teoretinio turto esmės supratimo, kaip apie tai kartais rašoma politinės ekonomijos vadovėliuose. Ispanai visados skirdavo brangiausius metalus nuo turto. Negalima taip pat tvirtinti, kad jie pagaliau nebūtų supratę einą klaidingu keliu. Italas A l b e r o n i, buvęs ministeriu pirmininku prie karaliaus Filypo V ir jo veiklios žmonos Elžbietos Parmietės, sau pavyzdžiu pasirinko Colbert'ą. Ir, iš tikrųjų, 1714 - 19 metų laikotarpy jam pavyko įkvėpti Ispanų pramonei kūrybinio pakilimo. Visos protekcionizmo priemonės buvo pavartotos sukurti savo pramonei ir statyti naujam laivynui savo laivų statyklose. Po mūšio ties Cap Passaro (1718) prieš anglų, niderlandų, austrų ir prancūzų koaliciją Alberoni turėjo palikti valdžios vairą; jam pasitraukus, dingo visas pakilimas. Tada jo programos ėmėsi literatūra.

Nuostabu, nors, žinoma, iš dalies suprantama, kad senesnė ir tikra Ispanų (beje ir Portugalų) ūkio sistema nebuvo atstovaujama literatūroje. Jau pirmieji XVII šimtmečio rašytojai M o n c a d a, N a v a r r e t e ir kit. kritiškai į ją žiūri; jie nusiskundžia daugiausia produktingos gyventojų dalies emigracija į Ameriką ir siūlo juos globoti metropolijoje. Aštuonioliktame šimtmety du žymūs rašytojai vėl grįžta prie šios idėjos ir energingai plėtoja ją toliau; tai buvo U z t á r i z ir U l l o a.

Netrukus po Alberoni atstatymo, 1724 metais, Madride išėjo Ispanų komercinio teismo nario J é r o n i m o d e U z t á r i z knyga „Teórica y práctica de Commercio y de Marina". Kaip pažymi prakalboje pats autorius, toje knygoje buvo surašyti pastebėjimai ir įspūdžiai iš jo ilgų kelionių po Prancūziją, Angliją, Flamandus, vakarų Vokietiją ir Italiją. Visa knygos prasmė yra ta, kad autorius aukštai iškelia Colbert'o sistemą ir siūlo ją įvesti vietoj senos praktikos, kuri visiškai susilpnino Ispaniją. Didelė kariuomenė, galingas laivynas ir įvairi, gerai sutvarkyta pramonė — štai tos „nouva politica" tikslas.

Vietoj iki šiol buvusios „commercio danoso“, kada buvo išvežami pinigai ir įvežamos prekės, reikia įvesti „commercio útil“, pagal kurią į kolonijas galima gabenti tik tas prekes, kurios pagamintos metropolijoje. Tuo tikslu reikia visomis apsaugos priemonėmis, k. a. muitais, monopoliais, atleidimu nuo mokesčių, subsidijomis, remti savo pramonę ir laivų statymą. Tradiciniam Ispanų merkantilizmui charakteringa tai, kad laikomą paveikslu Colbert'o sistemą jis vadina „nauja politika“. Iš tikrųjų, tos kryptys viena nuo kitos skiriasi tuo, kad ispanams atrodė svarbiausia užsieninė tarpininkavimo arba kolonialinė prekyba, o Colbert'ui savo manufaktūros steigimas.

Kaip žemai buvo nupuolusi anuo metu Ispanija, rodo ta aplinkybė, jog Uztáriz buvo persekiojamas už savo krašto patriotizmo kupiną knygą. Tik praslinkus maždaug dviem dešimtmečiams (1742) autorius galėjo išleisti perdirbtą ir papildytą antrą savo knygos leidimą, po to, kai kitas tapęs jo šalininku autorius išpopuliarizavo jo idėjas. „Restablecimiento de las Fábricas y Commercio Español“ vardu, magistrato valdininkas B e r n a r d o d e U l l o a (1740) išleido veikalą, kuris dar įsakmiau kartojo Uztáriz'o mintis. Ypač karštai buvo puolama nelemta vergų tiekimo sutartis (Assiento) su anglų Pietų jūrų bendrove, kuri atidarė Ispanų kolonijas užsieniams. Jis taip pat svarbiausiu dalyku laiko aktyvų prekybos balansą. Normalinė prekybinės politikos padėtis, jo nuomone, yra tada, kada prekių įvežimas ir prekių išvežimas tarpusavy išsilygina ir kada nė vienai pusei nereikia daryti jokių pinigų primokėjimų. Tada būna „Commercio reciproco“. Tą terminą vėliau pasiskolino fiziokratai, tačiau su tuo žymiu skirtumu, kad jiems „commerce reciproque“ buvo laisvos konkurencijos išdava, tuo tarpu kai Ulloa, būdamas gryno kraujo merkantilistas, neįsivaizdavo, kad tokios pusiausvyros galima būtų pasiekti be valstybės vyro pagalbos.

Visa likusi ano meto Ispanijos ekonominė literatūra nieku ypatingu nepasižymi, o P o r t u g a l i j a apskritai čia nesukūrė nieko, kas verta būtų paminėti. Kitose šalyse merkantilistų raštuose su didesniu ar mažesniu tikslumu buvo aprašoma savo krašte vartojamoji sistema. Ispanijoje buvo atvirkščiai — jos rašytojai duodavo, tiesa, merkantilistinės, bet svetimos sistemos aprašymus.

Viskas, ką galima būtų dar pasakyti apie Ispanijos ir Portugalijos prekybos politiką, liečia taip pat ir kitų tautų ūkio istoriją. Todėl apie tai tikslingiau bus pakalbėti kitoje vietoje[1]. Ispanijos ir Portugalijos praktika visados buvo smarkiai kritikuojama tiek savo, tiek kitų kraštų merkantilistinėje literatūroje. Jau vien dėl to negalima būtų laikyti jos tipiška merkantilizmo klaidų forma, tuo tarpu tai dažnai daroma. Merkantilizmas, tikriau sakant, yra ištisas kompleksas įvairių sistemų, kurių kiekvieną reikia kritikuoti atskirai. Labiausiai jį puolė, žinoma, vėlesnieji visos merkantilizmo gadynės dvasios priešininkai, fiziokratai. Jiems visa kolonijinė sistema — vienas siaubas, nuo kurios teapsaugo likimas kiekvieną dorą tautą. Tarpininkavimo prekyba, jų nuomone, naudinga tik palyginti nedideliam skaičiui pirklių, kurie sudaro tarptautinę kategoriją, neturi nei karaliaus, nei tėvynės; įveždami svetimą žaliavą, jie kenkia vietiniam žemės ūkiui. Kiek švelniau, atsiliepia apie kolonijinę prekybą A d o m a s S m i t h'a s. Savo „Tyrinėjimo" ketvirtos knygos septintame skyriuje, padalintame į tris dideles dalis, jis plačiai kalba apie naujų pasaulio dalių atradimą ir jų reikšmę Europos visuomenės ūkiui; čia pat duodama plati sistematinė apžvalga. Jau senovėje buvusios dvi viena antrai priešingos kolonizacijos sistemos: Graikų ir Romėnų. G r a i k ų kolonijinė sistema rėmėsi tam tikrų tautos dalių laisvu iškeliavimu svetur ir įkūrimu tenai nepriklausomos politinės organizacijos. Metropolija, tiesa, žiūrėjo į koloniją, kaip į savo vaiką, galintį reikalauti iš jos palankumo ir apsaugojimo nuo kitų ir turintį rodyti jai dėkingumo ir pagarbos. Tačiau tai buvo suaugęs, emancipuotas ir nepriklausantis nuo jos teismo vaikas. Kolonija pati pasirinkdavo valdymo formą, leisdavo savo įstatymus, rinkdavo savo vyresnybę, skelbdavo karą ir darydavo taiką, kaip kiekviena kita, nepriklausoma valstybė. Jai nereikėdavo gauti tam metropolijos

---

[1] Plačiau apie visa tai žiūr.: *Wirmighaus*, Zwei spanische Merkantilisten, Uztáriz und Ullot, Iena 1886. *Haebler*, Die wirtschaftliche Blüte Spaniens im 16. Jahrhundert, 1888. *Bonn*, Spaniens Niedergang während der Preisrevolution des 16. Jahrhunderts, 1896. *Ansiaux*, Histoire économique de l'Espagne au XVI-e et au XVII-e siècles; Revue d'Economie politique, 1893. *Roscher*, Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung, 1885. *A. Zimmermann*, Die europäischen Kolonien, Bd. I, Portugal und Spanien. Berlin 1896.

pritarimo ar sutikimo. Kitaip buvo Romoje. Čia kolonizacija buvo užkariavimo išdava ir vykdoma iš viršaus. Norėdama patenkinti neturtingų piliečių norą įgyti žemės, vyriausybė dalindavo jiems sklypus užkariautuose srityse, „kur jie, betarpiškai priklausydami nuo respublikos valdžios, niekad negalėjo pasiekti visiškos nepriklausomybės; geriausiu atveju jie galėjo sudaryti turinčias savivaldos teisių korporacijas, bet ir šios buvo metropolijos valdžios prižiūrimos, teisiamos ir jos įstatymais tvarkomos. Steigiant tokias kolonijas ne tik iki tam tikro laipsnio buvo tenkinami liaudies reikalavimai, bet ir naujai užkariautos provincijos, kurių pasidavimas būdavo gan abejotinas, gaudavo tuo būdu patikimų įgulų. Todėl Romėnų kolonija visiškai skyrėsi nuo Graikų. Skirtinga buvo tiek pati esmė, tiek priežastys, dėl kurių ji buvo įkurta". Atradus Ameriką ir jūrų kelią į Indiją, — Adomo Smith'o nuomone, tai svarbiausi naujosios istorijos įvykiai, — Ispanai ir Portugalai laikėsi daugiau Romėnų, Anglai — daugiau Graikų kolonialinės sistemos, nors čia pasireiškia dar trečias bendras akstinas — aukso troškimas. Auri sacra fames privedė prie to, kad pirklių spekuliacijai ir išnaudojimui buvo duota visiška laisvė. Tenkinant pirklių norus, buvo įvestos metropolijos monopolis manufaktūros prekėms pardavinėti kolonijose, vietos gyventojams tuo verstis buvo uždrausta. Anglija, tiesa, šiuo atžvilgiu buvo liberališkesnė už Ispaniją ir Portugaliją; tuo tenka aiškinti, dėl ko anglų kolonijos greičiau tarpo. Tačiau ir čia monopolių apribojimai pridarė daug žalos ne tik kolonijoms, bet ir metropolijai, nes jie dirbtinai kėlė pelną, gaunamą iš kolonialinės prekybos ir tuo atitraukdavo kapitalus iš svarbesnių tautos gerovei pramonės šakų. Adomas Smith'as iš viso to daro išvadą, kad pati kolonialinė prekyba buvo naudinga, bet surištas su ja monopolis žalingas. „Vis dėlto — sako jis — teigiamieji anglų kolonialinės prekybos padariniai daugiau negu atsvėrė neigiamus monopolio padarinius taip, jog ši prekyba, net tokia, kokia ji yra dabar, yra naudinga, net labai naudinga". Kitaip buvo Ispanijoj ir Portugalijoj. Čia apskritai blogi monopolio padariniai prašoko gaunamą iš kolonialinės prekybos naudą. „Ispanija ir Portugalija turėjo fabrikų, kol jos neturėjo didesnių kolonijų; nuo to laiko, kai jos įgijo turtingiausias ir derlingiausias pasaulio kolonijas, jų fabrikų pramonė sustojo".

Ir vis dėlto vyriausybės savivalės sistemai, viešpataujančiai Ispanų ir Portugalų, o taip pat Prancūzų kolonijose, reikia pripažinti vieną pirmenybę prieš laisvesnę Anglų sistemą — tai geresnis apsiėjimas su negrų vergais. „Šaly, kur viešpatauja savivalės valdžia, kur yra paprastas dalykas, kad vyriausybė kišasi į privatinių asmenų turto valdymą ir pasipriešinus gali juos suimti (lettre de cachet), tokioj šaly valdžiai yra daug lengviau ginti vergus; ir paprastas žmoniškumas verčia ją taip daryti. — Kad vergai geriau jaučiasi savivališko, negu laisvo valdymo šalyse, aš manau, mums gali patvirtinti visų laikų ir tautų istorija“. Tam sakiniui išrodyti Adomas Smith'as duoda pavyzdį iš senovės istorijos. Jis sako: „Pirmas atsitikimas, kada valdžia užsistojo už vergą prieš poną, romėnų istorijoje įvyko prie imperatorių. Kada Vedius Pollio Augusto akivaizdoje už nedidelį nusikaltimą liepė sukapoti vieną iš vergų į gabalus ir mesti jo kūną žuvims, pasipiktinęs imperatorius įsakė jam tuojau atleisti į laisvę ne tik tą vergą, bet ir visus, kurie jam priklausė. Respublikos laikais nieks neturėjo tiek valdžios, kad galėtų apginti vergą arba nubausti poną“[1].

Adomas Smith'as turėtų dar pridėti, kad šis požvilgis pritaikomas ne tik negrų vergams, bet ir Amerikos čiabuviams. Tuo tarpu kai romaniškai - katalikiškų tautų kolonialinė politika Amerikoje buvo palanki indėnams ir stengėsi jas civilizuoti, anglikoniškai - protestantiška politika šiaurėje tuo nepasižymėjo. Priešingai, ji stengėsi išnaikinti vietos gyventojus ir užimti jų vietą. Ir reikia pripažinti, kad istorija pateisino antrą metodę.

d. N i d e r l a n d a i. Niderlandų merkantilizmas daugeliu atžvilgių rodo priešingą vaizdą. Trečiojo luomo, kurio trūko Ispanijai, jie buvo net pertekę. Niderlandus visai teisingai vadina naujųjų laikų finikiečiais. Prie Karolio V arčiau susidėję su Ispanija, jie tam tikra prasme galėjo išpildyti jos socialinę spragą, ir abu kraštai puikiai sugyveno. Filipo II bandymas įvesti inkviziciją ir šiaurinėse kalviniškose provincijose suardė gerus santykius. Kyla separatistinis judėjimas, kuris po daugelio kintamos laimės kovų privedė prie provincijų skilimo į dvi dalis: nepriklausomą, šiaurinę, reformatų tikėjimo

[1] „Tyrinėjimas“, IV kn., 7 sk., 2 d.

„Jungtinių Niderlandų respubliką" (1580) ir pietinę, katalikų tikėjimo ispaniškai - habsburgišką dalį. Jau viduramžiais Niderlandams pasaulinėje prekyboje priklausė vadovaujama rolė. B r ü g g e's miestas šiaurėje buvo tuo pat, kuo Venecija buvo pietuose. Čia buvo šiaurinės vokiečių Hanzos sandėliai (Stapel), ir aukštutinės Vokietijos miestai ir pirkliai turėjo čia savo prekybos namus. Čia jie susitikdavo su anglais, prancūzais, italais ir t. t. Jie prekiavo tenai pagal sandėlių teisę. (Stapelrecht), t. y. pirkti ir parduoti galima buvo tik tas prekes, kurios buvo sudėtos sandėly (aufgestapelt), iš anksto apžiūrėtos ir leistos pardavinėti. Prekyba turėjo būti atliekama tiktai gyvais pinigais. Atradus naujus jūros kelius dalykai pasikeičia. Kolonialinės prekės perkamos dar „beplaukiančios" („schwimmend") Indų laivyno atvykimo terminu. Šalia prekybos gyvais pinigais atsiranda prekyba į kreditą ir biržos santoriai (termininiai). Kadangi Brügge's štapelių (sandėlių) teisė varžo naujas operacijas, joms pasirenkama nauja vieta, į pirmą eilę prasimuša A n t v e r p e n a s. Vietoj sandėlinės, š t a p e l i n ė s prekybos atsiranda b i r ž ų prekyba, ypač po to, kai Portugalijos karalius perkėlė į Antverpeną prieskonių prekybą. Antverpeno pinigų ir prekių birža greitai iškilo į pasaulinės apyvartos vadovą[1]. Tačiau tokia didybė neilgai tęsėsi. 1585 metais užkariavus miestą ispanams ir nutraukus susisiekimą, prekyba persikėlė į nepriklausomų Generalinių štatų miestą — A m s t e r d a m ą. Iš čia su didžiausia energija buvo vedamas karas prieš Ispaniją. Iš šio pavyzdžio pasaulis pamatė, ką gali padaryti didelių pinigų valstybė prieš didelės teritorijos valstybę. Visos jėgos buvo mestos į laivų statybą. Ispanų armados sunaikinimas (1588), atliktas bendrai su Anglija, padėjo pradžią olandų jūrų galybei. Dabar reikėjo išgaudyti sidabrinius laivynus ir atimti iš nusilpnintos jūroje Ispanijos jos kolonijas, kurios buvo dar padidėjusios prijungus Portugaliją. Tam reikalui jie sukūrė organizaciją, kurią reikia laikyti tam tikru atžvilgiu klasišką. Jau 1594 metais buvo įsteigta didelė akcinė laivininkystės bendrovė, „Van Verne bendrovė", o 1602 metais kelios, panašios, atsiradusios tuo metu bendrovės susidėjo įkurdamos didžiulę „Niderlandų Ry-

---

1 Plg. *R. Ehrenberg*, Das Zeitalter der Fugger, II t., 1 sk. ir I t., 69 ir tol. ir 81 ir tol. p. p. Jo nuomone, miesto magistratas bus įsteigęs biržą jau 1460, o didelius rūmus jai pastatęs 1531 metais.

tų Indijos bendrovę", kurios reikšmė greitu laiku milžiniškai išaugo. Šiuo atveju charakteringa ne pati akcinės bendrovės pavidalo organizacija, nes Anglai jau dveji metai atgal (1600) buvo įsteigę tuo būdu savo Rytų Indijos bendrovę. Charakteringa tai, kad ji šalia prekybos turėjo ir politinių tikslų. Ji turėjo teisės vesti karą už Europos ribų, daryti taiką, kalti monetas, spręsti civilines ir baudžiamas bylas ir t. t. Žodžiu, tai buvo dirbtinė valstybė, organizuota grynai kapitalistiniais pamatais; jos teritoriją sudarė jūros laivai, o išplėštos iš Ispanijos kolonialinės sritys buvo jos priklausomi kraštai. Toji bendrovė buvo dirbtinis baubas, Hobbes'o Leviatanas in optima forma. Per tą bendrovę Niderlandai, nors ir buvo pasirašę oficiališkas paliaubas (1609 — 1621), galėjo toliau tęsti karą su Ispanais už Europos ribų. Bendrovė esą kariavusi savo rizika ir atsakomybe. Greitu laiku iš Ispanijos buvo atimtos svarbiausios, seniau buvusios portugališkos, kolonijos Rytų Indijoje, jų tarpe Molukkai, prieskonių salos, kur Niderlandai, tie laisvos prekybos principo šalininkai, buvo įvedę tokią griežtą monopolių sistemą, kokios nebuvo net prie senos Portugalų - Ispanų valdžios. Kolonijos buvo organizuotos pagal Ispanų pavyzdį. Čia taip pat buvo reziduojanti Europoje „Indijos taryba", kuri valdė anapus jūros septynias gubernijas. Laivynų sistema irgi iki tam tikro laipsnio buvo skolintinė. Tikybinių tendencijų Rytų Indijos bendrovė neturėjo. Prekyba jai buvo viskas. Kada 1543 metais Portugalų atrastoje ir pritraukusioje daug jėzuitų Japonijoje kilo krikščionių persekiojimas, Niderlandai išnaudojo progą: tikindami, kad jie nėra krikščionys, Niderlandai padėjo japonams kovoti su Portugalais ir užėmė pastarųjų faktoriją nedidelėj salelėj Desima Nagasaki uoste, iš kur paskui iki XIX šimtmečio vidurio monopoliškai rikiavo visą Japonų prekybą su Europa.

Turėdami gausingą jūrų laivyną, Niderlandai mokėjo po truputį monopolizuoti beveik visų šiaurės valstybių jūrų transportą, ypač po to, kai dėl trisdešimtmečio karo žlugo vokiečių Hanza. Olandai buvo pripažinti „Europos ekspeditoriais" („Frachtfahrer Europas"). Po Vestfalijos taikos (1648), pripažinusios visišką Olandų nepriklausomybę ir jų užgrobtas kolonijas, atrodė, kad jie gali tapti viso pasaulio valdovais, ypač todėl, kad Amsterdamo birža, susidėjusi su 1609 metais įsteigtu Amsterdamo banku, reguliavo pasaulinę pinigų ir verty-

bių rinką. Tada ištiko juos pirmas smūgis: 1651 metais buvo išleistas Kromvellio navigacijos aktas. Nuo to smūgio jie jau niekad negalėjo atsigauti. Gausingi karai, kuriais jie norėjo priversti Anglus panaikinti šį aktą, baigdavosi nelaimingai. Didžioji Britanija vis labiau ir labiau paveržbeing jų vietą.

Socialiniu atžvilgiu priešingumas tarp trečiojo ir ketvirtojo luomo Niderlanduose turėjo pasireikšti anksčiau, negu kitose tautose. Jeigu taip neatsitiko, nors proletariatas ten buvo gan gausingas, reikia aiškinti tuo, kad kapitalistinis elementas buvo taip labai įsigalėjęs, jog visiškai nustelbdavo žemesnes gyventojų klases. Dar ir šiandien dvasinė proletariato kultūra niekur nėra tokia žema, kaip Olandijoje ir Belgijoje. Tai dar nereiškia, kad čia visai nebūtų buvę socialinės kovos; ji buvo, bet tik tarp žemės aristokratijos, susirišusios su oraniečių paveldimais štathalteriais, iš vienos pusės, ir pinigų aristokratijos, gyvenusios daugiausia trijose provincijose: Olandijoj (su Amsterdamu), Zelandijoj ir vakarų Frislandijoj, iš antros. Kovojo tarp savęs antras ir trečias luomas. Žemesnieji gyventojų sluoksniai palaikė oraniečius. Jų neapykanta stambios buržuazijos baisiausiu būdu pasireiškė, kada Haagos minia įsiutusi nužudė didįjį pensionarių Jan'ą de Witt'ą (1672).

Olandų ekonominė literatūra, daugiau kaip kitų tautų, yra kapitalistų interesų reiškėja. Tai ypač tinka, kalbant apie Hugo Grotių (1583 — 1645), prigimtinės ir tarptautinės teisės įkūrėją ir garsųjį Olandijos ir Zelandijos provincijų generalinį advokatą. Jau iš jo pirmo politinio veikalo „Laisvoji jūra“ (Mare liberum; 1609), kurį jis parašė eidamas šias pareigas, matyti įgudęs advokatas. Ispanai, pasirašydami 12-kos metų paliaubos, sutiko pripažinti Niderlandų nepriklausomybę su ta sąlyga, kad jie nutrauks jūrų keliones į Indiją. Tai reiškė panaikinti Rytų Indijos bendrovę. Grotius pasiėmė išrodyti, jog toks Ispanų reikalavimas yra priešingas prigimtinei ir tarptautinei teisei. Uždarų arba nuosavių jūrų principas, kurį skelbė Ispanai, neišlaiko nei logikos, nei teisės kritikos. Privatinę nuosavybę gali sudaryti tik įgytas turtas. Jūros nepadarė atskiri žmonės, ji Dievo duota visai žmonijai. Kiekviena tauta turi lygių teisių naudotis jūra, ir todėl Ispanų pasisavinamą monopolį reikia pavadinti uzurpacija. Tiesa, žemė gali tapti privatine nuosavybe, bet tik todėl, kad jos našumas pa-

reina nuo žmogaus veikimo. Tačiau ir čia turi būti susisiekimo laisvė, nevaržoma kokiais draudimais ir aukštais sričių muitais. Kaip matome, Hugo Grotius atstovauja grynos tarpininkavimo prekybos interesams, kurie tuomet buvo įsigalėję Olandijoje. Jų politinis gynėjas buvo kitas valstybės vyras — Oldenbarneveldt. Tačiau prieš tą pinigų oligarchinę respublikonų partiją buvo nusistačiusi tautinė žemės aristokratija ir visi kiti gyventojai, susispietę aplink oraniečių štathaltierių namus. Galutinai nuvertus Oldenbarneveldt'ą, nukentėjo ir įpainiotas į tą dalyką Hugo Grotius. Oldenbarneveldt buvo nužudytas, o Hugo Grotius gavo kalėti iki gyvos galvos Levenšteino tvirtovėje. Kalėdamas jis rašė savo garsų veikalą „De jure belli ac pacis", kurį jis užbaigė Paryžiuje ir 1625 metais išleido po to, kai savo žmonos gudrumu (1621) jis buvo išvaduotas iš kalėjimo, pasinaudojus knygų dėže. Čia jis toliau plėtoja savo pirmo veikalo principus ir stengiasi juos paremti daugybe moksliškų citatų paimtų iš šventojo rašto ir senovės stabmeldžių literatūros. Valstybė atsiradusi iš atskirų individų susitarimo ginti privatinę nuosavybę. Nuosavybės ir sutarčių šventumas žymi visą teisinę santvarką, kuri remiasi šiais keturiais pamatiniais, įgimtais žmogui, dėsniais arba maksimomis. Štai jie:

1. Negalima savintis svetimo turto; 2. reikia pildyti duotus pasižadėjimus (sutartis); 3. reikia atlyginti padarytus nuostolius; 4. nusikaltimai turi būti baudžiami[1].

Šios taisyklės turi būti pildomos tiek karo, tiek taikos metu. Šalia prigimtinės arba filosofinės teisės (jus naturale) yra pozityvinė (veikiamoji) arba civilinė teisė (jus civile), kuri yra žmonių įstatyta. Viršum abiejų stovi dieviškoji teisė (jus divinum). Procentų ėmimas nėra priešingas nei prigimtinei, nei dieviškajai teisei. Procentas, pasak Grotiaus, susideda iš trijų teisėtų elementų. Jis yra atlyginimas a. už skolinimo nepatogumus, b. už riziką ir c. už pinigų nustojimą paskolinus. Tačiau procentų ėmimas nuo procentų yra draustinas. Procentas negali prašokti tam tikro įstatymais nustatyto maksimalinio dydžio. Speciališki tarptautinės teisės principai sutampa su tais, kurie buvo išreikšti „Mare liberum". Per visą veikalą pravedama mintis, kad sutartys yra naudingos abiem šalim,

---

[1] Įvadas.

priešingu atveju viena iš šalių sutarties nebūtų pasirašiusi. Sakysim, nebus priešinga prigimtinei teisei, kada viena tauta sutartimi išsižada savo laisvės kitos tautos naudai. Lygiai taip pat tauta gali pasižadėti pirktis trūkstančių jai prekių tik iš kokios nors vienos tautos, atleisti tas prekes nuo muitų ir gabenti jas tik tos tautos laivais. Leistinas taip pat atsisakymas nuo asmens laisvės. Vėliau prieš tai pasisakė J. J. Rousseau. Speciališkai ekonominio turinio „De jure belli ac pacis" veikale nedaug. Tačiau čia įdomūs jo samprotavimai apie vertę, nes jie sudaro kombinaciją vėliau išsiskyrusių krypčių: subjektyvinės teorijos, viską vedančios iš asmeninių reikmenių ir objektyvinės, kuri matu ima kraštus. II knygoj, XIV skyriuje, tai apie ją pasakyta: „Daiktų vertės matu, kaip teisingai išrodo Aristotelis, visų pirma yra jų naturalinis reikalingumas; laukinių tautų mainuose tai turi svarbiausios reikšmės. Tačiau tai nėra vienintelis matas; žmonių norai, kurie tvarko santykius, ne visados atsižiūri į reikalingumo didumą... Teisininkas Paulus sako: Prekių kainas nustato ne nuomonės, ne atskiro asmens nauda, jos nustatomos bendrai, arba kaip jis kitoj vietoj paaiškina, pagal tai, kiek jos vertos visiems. — Nustatant tą bendrą vertę atsižiūrima į pirklių darbą ir išlaidas" ir t. t.[1]. Pasak Grotiaus, nuosavybės yra dvi šaknys: užėmimas (okupacija) ir susitarimas. Darbo jis nepripažįsta nuosavybės šaltiniu. Jis sako apie tai: „Teisininkas Paulus prie to įgijimo būdo (užėmimo) priskiria ir tą atvejį, kuris jam atrodo naturališkiausias, kada mes patys ką nors pasigaminame. Tačiau gamtoje neatsiranda nieko, kam medžiagos nebūtų buvę jau seniau; ir jeigu taip yra, tai nuosavybė pasilieka, o keičiasi tik jos objekto forma; jeigu medžiaga seniau niekam nepriklausė, tai jos įgijimo būdas yra savo rūšies užėmimas; o jeigu ji priklausė kitam, tai, pagal prigimtinę teisę, vienu užėmimu mes jos dar neįgijome".

Pažiūros, kurias Grotiaus sūnus Pieter de Groot, būdamas Niderlandų pasiuntiniu prie prancūzų karaliaus rūmų, išdėstė savo memorandume ir 1670 m. spalių 20 d., Liudvikui XIV, prekybinės politikos atžvilgiu yra visiškai artimos jo tė-

---

[1] *I. H. v. Kirchmann'o* vokiečių vertimas, Berlin 1869, I t. 415 ir tol. p. p.

vo pažiūroms[1]. Tame rašiny, grasydamas retorsijomis, jis pasisakė prieš neseniai įvestus Prancūzų muitus Olandų įvežamoms prekėms. Kartu su tuo jis teoretiškai išrodinėjo klaidingumą tų prekybinės politikos pažiūrų, kurioms remiantis buvo įvesti šie prekybos suvaržymai. Dievas, — taip pasakyta ten, — leisdamas žemę, sukūrė tokią gamtos, dirvos ir klimatų įvairybę, jog kiekviena šalis turi ką nors saviško, ko trūksta kitoms. Todėl atsirado reikalas atliekamus produktus mainyti į trūkstamus; tokius mainus vadiname prekyba. Neatsižvelgdami į tą reikalą ir sunkindami šalių susisiekimą aukštais muitais, mes verčiame tautas laikyti neiškišus tai, ko jos turi per daug, ir atsisakyti nuo to, ko joms trūksta[2]. Kadangi tautų laimė pareina nuo to, kaip lengvai jos gali įsigyti reikalingų gyvenimo produktų, tai tuo pat mes ardysime ir savo tautos laimę. Čia pirmą kartą buvo pareikšta, kad vienos tautos prekybos interesai sutampa su kitų tautų interesais. Šis tvirtinimas buvo remiamas prigimtiniu tarptautinio darbo padalinimo dėsniu. Memorandumas nedavė laukiamų vaisių. Po dviejų metų (1672) tarp abiejų valstybių kilo karas. Pasirašius Nimvegeno taiką Niderlandams buvo panaikinti aukšti muitai ir buvo grąžintas 1664 metų tarifas.

Žinoma, nei pas vyresnįjį, nei pas jaunesnįjį de Groot'ą negalime ieškoti prekybos laisvės tendencijų modernine žodžio prasme. Nė viename savo istorijos laikotarpy Niderlandai nebuvo turėję prieš akis ko kito, kaip tik savo monopolį. Tie patys rašytojai reikale būtų radę išrodymų tam, kad monopolio reikalauja prigimtinė teisė. Juk Grotius - tėvas, būdamas jaunas, parašė neišspausdintą veikalą „De jure praedae", iš kurio vėliau išaugo jo abudu pamatiniai veikalai. Remdamasis prigimtine teise, jis stengiasi čia išrodyti Niderlandų Rytų Indijos bendrovės veiksmų teisumą, kai pastaroji užgrobė ispanų — portugalų galeonus. Mokslas tad nėra čia švyturys, iškilęs viršum smulkių dienos interesų; greičiau juo naudojamasi, kaip praktikos interesų tarnu. Jis turi tarnauti savo tautos reikalams.

Tą pat galima pasakyti ir apie kitą anų laikų rašytoją, Leideno teisininką ir pirklį Pieter de la Court (Van der

---

[1] Plg. mano veikalą. Die Maxime Laissez faire et laissez passer, ihr Ursprung, ihr Werden" 1886, 25 ir tol. p. p.

[2] Plg. taip pat „De jure belli ac pacis", II knyga, II sk., XIII, 5.

Hove). Jo santykiai su didžiuoju pensionarium Jan de Witt'u buvo maždaug tokie pat, kaip prieš keletą dešimtmečių Hugo Grotiaus santykiai su Oldenbarneveldt'u. Su Jan de Witt'u prie valdžios vairo vėl atėjo respublikoniškai - oligarchinė pinigų aristokratija. Partijų kova užvirė dar karščiau. Šios partijos galutinis tikslas buvo panaikinti štathalterio institutą, tuo reikalu ji buvo net susidėjusi su užsieniu (su Kromvelliu). De Witt buvo puikus finansų administratorius. Vykusia valstybės skolų konversija, jis sumažino 1655 m. procentą nuo 6½ iki 5. De la Court'o knygos „Het interest van Holland" (1662) du skyriai, kuriuose apie tai kalbama, esą parašyti paties de Witt'o. Ta aplinkybė davė progos tam, kad prancūziškas šio veikalo vertimas (1709) buvo išleistas „Mémoires de Jean de Witt" antrašte. Tai tipiškai merkantilistinė knyga; merkantilistinė ne tautine, bet tarptautine prasme, partijos veikalas olandų piniginės aristokratijos tarpininkavimo prekybos interesams apginti. Knyga vadovaujasi mintimi, kad tikrų niderlandų interesų reikia ieškoti ne sausumoje, o jūroje, nes jūros interesai jiems yra svarbiausi. Jei šeimoje silpnesniuoju nariu daugiau rūpinasi, negu stipresniuoju, tai valstybės gyvenime turi būti priešingai, reikia proteguoti stipresnįjį elementą ir aukoti silpnesnį. Monarchijose viešpatauja namų tėvo principas, respublikoje, priešingai — didesnės politinės galios dėsnis. Vadinas, respublikoniška santvarka yra būtina sąlyga, be kurios kraštas negali pasiekti gerovės ir pasaulinės reikšmės. Tarp kitko de la Court suskaito keturius šulus, kuriais remiasi olandų turtingumas, tai bus: jūrų prekyba, laivų statymas, žvejyba, stambioji manufaktūra. Žemės ūkis visai neminimas. Todėl visai nesuprantama, kaip vėliau galėjo laikyti šią knygą fiziokratų sistemos pirmtaku. Tie šulai bus tvirti, jei susisiekimas nebus varžomas bent kokiais muitais ir rinkliavomis. Mokesčius reikia dėti, iš vienos pusės, žemei, iš antros — vartotojams, eventuališkai toms prekėms, kurios gabenamos per sausumos sieną. Tik užsienių prekyba gali tikrai pakelti tautos gerovę; prekiaujant viduje kiekvienas gyvena kito sąskaita, o visa tauta negauna iš to jokio pelno. Ta prasme reikėtų duoti pirmenybę toms manufaktūroms, kurios gabenasi žaliavą iš užsienių ir į juos išveža savo produktus, prieš tas, kurios gamina vidaus rinkai. Socialiniu atžvilgiu ši knyga skelbia grynai kapitalistinį pradmenį, kad, kilus ne-

susipratimams tarp darbininkų ir įmonininkų, visados daugiau remtinas šeimininkas, negu jo darbininkas.

Vėliau šis de la Court'o veikalas ne kartą buvo perdirbamas ir leidžiamas įvairiomis antraštėmis, sakysim, 1669 m. jis buvo išleistas vardu „Anwaysing der heilsame politike Gronden en Maximen der Republike van Holland en West-Friesland". Knyga pasisako apskritai prieš prekybines bendroves, tačiau šiuo atveju ji vadovaujasi ne vartotojų interesais, o tik speciališkais pirklių interesais. Ji bijo, kad teikiamos atskiriems asmenims privilegijos nevaržytų visų kitų pirklių, siekiant jiems pelno. Vis dėlto, autorius mano, kad atsiradus naujai prekybos šakai būtų tikslinga suteikti laikinę privilegiją kokiai nors vienai prekybos bendrovei. Taigi visai klaidinga esanti nuomonė, laikiusi vėliau de la Court'ą merkantilizmo sistemos priešininku.

Iš visų kitų niderlandų ekonomistų šiokiu tokiu originališkumu pasižymi tik Olandų valstybinių turtų fiskalas Dirck Graswinckel. Savo „Placcaetbock op het Stuch van de Lijf-tocht" (1651) jis surinko niderlandų javų įstatymus nuo 1501 — 1634 m. Kad javų kainos atitiktų tautos mokėjimo galią, jis siūlo įvesti javų įvežamuosius muitus ir panaikinti visus išvežimo suvaržymus. Priešingai de la Court'ui jis yra palankesnis agrariniams interesams[1].

Niderlandai per visą merkantilistinę gadynę buvo vertas sekimo pavyzdys. Faktas, kad mažos teritorijos valstybė, pasiremdama vien savo judomuoju turtu, sėkmingai mokėjo spirtis prieš didžiuosius teritorinius galiūnus stebino visą pasaulį. Toks vyras, kaip Colbert, nuolat primindavo prancūzams šį pavyzdį. Yra žinomi jo žodžiai, kad prekybinės politikos kova daugiausia vedama trijų galiūnų: olandų, anglų ir prancūzų. Pirmieji kovoja, turėdami 16.000 laivų, antrieji — 3 — 4000 ir tretieji tik — 5 — 600. Lengva spręsti, kieno bus viršus. Pramonę reikią taip tvarkyti, kad „de faire une guerre secrète au

---

[1] Smulkų niderlandų literatūros aprašymą randame šiuose dviejuose veikaluose: *Laspeyres*, Geschichte der volkswirtschaftlichen Anschauungen der Niederländer und ihrer Literatur zur Zeit der Republik, Leipzig 1863, ir *Van Rees*, Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland tot het Einde der achtiende Eeuw, 2 tomai, 1865/68. Atskirai apie Graswinckel'į rašo monografija: *G. J. Liesker*, Die Staatswissenschaftlichen Anschauungen Dirck Graswinckels, Freiburg (Šveicarija) 1901.

commerce des Hollandais"[1]. Fiziokratai buvo priešingos nuomonės. Quesnay smerkė šios valstybės „kartagenišką santvarką". Tokios tautos esančios ne kas kita, kaip parazitai, gyvenantieji kitų sąskaita. Jų buvimas tik laikinis, nes jų valdžia, kuri remiasi judamuoju turtu, gali lengvai subyrėti. Kitaip yra tose tautose, kurių jėga išaugo ant tvirto savo žemės ūkio kultūros pamato.

Adomas Smith'as ir čia taip pat laikosi vidurio. Negalima pasakyti, kad jis ypatingai simpatizuotų Niderlandams, kiek jis apskritai nebuvo tarpininkavimo prekybos šalininkas. Darydamas kolonialinės prekybos istorinę apžvalgą, jis vos tepaliečia Olandus. Galų gale jis vis dėlto, nors ir tarpiškai, pasisako prieš juos, smerkdamas daugiausia Olandų atstovaujamą monopolinių ir turinčių valstybės valdžios teisių prekybos bendrovių principą. „Tokios išimtinės bendrovės — sako jis—visais atžvilgiais esančios žalingos: jos visada daugiau ar mažiau kenksmingos toms valstybėms, kuriose jos įkurtos, ir pražūtingos toms šalims, kurios turi nelaimės patekti jų valdžion[2]. Kitoj vietoj Smith'as giria Amsterdamo pirklių taupumą ir vikrumą, statydamas juos aukščiau už Kadikso, Lissabono ir net paties Londono pirklius. Toliau jis labai aukštai iškelia Amsterdamo banko sutvarkymą ir vedimą, apie kurį jis plačiau kalba savo veikale[3]. Kaip vėliau pasirodė, jis jau seniai nebuvo vertas Smith'o skleidžiamų pagyrimų. Priešingai savo įstatams, bankas per ankštai susirišo su Niderlandų Rytų Indijos Bendrove.

Viską suvedus į krūvą: Tais laikais, kad daugumoje Europos valstybių trečias luomas buvo dar ankštai susirišęs su kunigaikščių valdžia ir jų vadovaujamas, Niderlanduose pasireiškia kapitalistinės buržuazijos emancipacinė kova, iš pradžių prieš Ispanų absoliutizmą, vėliau prieš oraniečių paveldimus stathalterius. Kova su Ispanais buvo laimingesnė, vėliau pergalės laimė svyravo čia į vieną, čia į antrą pusę. Socialiniam judėjimui tęsti tautai truko jėgų. Tipišku buržuazinės tendencijos atstovu literatūroje gali eiti Hugo Grotius. Ji galėtume pavadinti vyriausiuoju trečiojo luomo gynėju, lygiai kaip J. J. Rousseau gali būti pavadintas ketvirto-

---

[1] Plg. *G. Hecht,* kit. viet. 32 ir 33 p. p. 1 past.

[2] „Tyrinėjimas", IV knyga, 7 skyr. 3 atsk., baigiamas sakinys.

[3] Ten pat, IV knyga, 3 skyr., 1 atsk.

jo luomo gynėju. Savo „Contrat social“ pastarasis smarkiai pasisako prieš Grotiaus tvirtinimą, kad sutartimi galima išsižadėti savo laisvės. (IV skyr.).

e. A n g l i j a. Tuo tarpu kai Prancūzijos merkantilizmą labiausiai charakterizuoja manufaktūros, Ispanijos ir Portugalijos — kolonialinė prekyba, Niderlandų — jūrininkystė ir tarpininkavimo prekyba, Anglijos merkantilizmas daro dar vieną žingsnį į priekį, apimdamas ir žemės ūkį. Mat, esama ir a g r a r i n i o m e r k a n t i l i z m o.

Nedaugely kraštų rasime tokį pamokantį vaizdą ūkio istorijos atžvilgiu, kaip salinėj valstybėj anapus sąsiaurio. Jeigu I. B. Say tarėsi galįs nustatyti dėsnį, kad įstatymais nesukuriama turto, tai Anglija kaip tik priešingai išrodė, kad ne tik technologijos, bet ir pozityvinės įstatymdavystės srity galima daryti geniališkų išradimų, kurie duoda smarkų akstiną ekonominiam ir politiniam tautos plėtojimuisi. Aš turiu čia galvoje Kromvell'io navigacijos aktą, Vilhelmo III javų įstatymą, prekybos sutartis su Portugalija ir Ispanija.

Anglų tauta ne visados pirmavo pasauliniame susisiekime. Jos ekonominė istorija dalinasi į du laikotarpiu, pasyvinį ir aktyvinį. Persivertimas įvyko karalienės E l ž b i e t o s gadynėj, tikriau sakant, šlugus Ispanų armadai ties Anglijos krantais. Tai buvo vienas iš tų galingų likimo atsitikimų, kurie atveria tautai naujas plačias perspektyvas ir stato jai naujus tikslus. Iki to laiko savo užsienių prekybą Anglai pavesdavo svetimšaliams, daugiausia vokiečių Hanzai. Nuo dabar to darbo ėmėsi jaunesnieji bajorų sūnūs, vadinamieji „gentry“. Okeanas duodavo jiems progos pasižymėti ir tuo pat metu įgyti turtų ir garbės. Kartu su tuo „middle classes“ praplėtė savo veikimo dirvą; šalia dviejų pirmųjų luomų atstovaujamo „landed interest“ vis labiau prasimušdavo į priekį „monied interest“, kad pagaliau užimtų abiejų pirmųjų vietą.

Senesnį pasyvinį laikotarpį pakaks apibrėžus trumpais bruožais. V i l h e l m a s U ž k a r i a u t o j a s atsivedė 1066 metais iš Normandijos feodališkai suskirstytą bajorų kariuomenę, kuriai išdalino visą užkariautą žemė, suskaldęs ją į 60000 burtų. Jo plano — jau tuomet prirengti perėjimą prie absoliutinės teritorialinės monarchijos — neįstengė įvykdyti jo silpnesni palikuonys. Šis planas nepavyko ir negalėjo pavykti, nes karaliaus valdžiai truko trečiojo luomo paramos iš apačios. Magna charta (1215) reiškė tik karališkosios valdžios kapitu-

liaciją prieš bajorus, o ne prieš miestiečius, kurie tuomet dar nevaidino jokios rolės ir tik 1265 metais buvo pašaukti į parlamentą patvirtinti mokesčiams.

Dėl savo salinės būklės Anglija jau anksti išsiskyrė iš kitų kraštų ir kontinentalinės prekybos atžvilgiu sudarė atskirą vienetą. Eduardo I 1303 metų Charta mercatoria leido svetimiems pirkliams lankyti vidaus rinkas, sumokėjus aukštus muitus. Kelius kartus išleisti „Statutes of employment“ reikalavo iš svetimų pirklių, kad jie visus gautus už parduotas prekes pinigus apverstų anglų pramonės dirbinių pirkimui[1]. Prie Henriko VII (1509) ūkio gyvenimas tampa kiek laisvesnis. Vis dėlto pastarasis atmetė Kolumbo prašymą sutaisyti jam ekspedicijos laivyną. Tiesa, vėliau jis pats pasirinko tą kelią, siųsdamas Cabot'ą (1500). Europos prekybai jis įsteigė „Company of merchant adventurers“ (1505), kuri vėliau suvaidino labai svarbią rolę. Henrikas VIII, prie kurio prasidėjo Anglijoje reformacija, užsienių prekybai neturi tokios reikšmės.

Į savo aktyvinį laikotarpį Anglijos ūkio gyvenimas pereina viešpataujant jo geniališkai dukteriai, didžiajai karalienei Elžbietai (1533 — 1603). Staiga visose kontinento prekyvietėse pasirodo anglų pirkliai, kad ten be jokių tarpininkų patys pardavinėtų savo vilnonus. Ypatingai didelė jų rolė Antverpene, kur jiems vadovauja „karališkasis pirklys“ Thomas Gresham, karalienės patikimas asmuo[2]. Tai Gresham stengėsi sistematiškai ardyti vokiečių Hanzos monopolį vietinių pirklių naudai ir buvusią iki šiol štapelių (sandėlių) sistemą Antverpeno paveikslu pakeisti biržos sistema. 1568 metais Londone buvo atidaryti biržos rūmai, pastatyti daugiausia jo lėšomis; o 1671 metų gale šventinant rūmus, karalienė davė jiems „Royal exchange“ vardą, kaip jie ir iki šiol vadinami.

Čia neaprašinėsime smulkiau tos itin atkaklios kovos, kuri per du dešimtmečius buvo vedama su Hanza, nes tai per toli mus nuvestų. „Company of merchant adventurers“, savo nario Gresham'o raginama, turėjo drąsos perkelti savo vilnonų prekybos skyrių į pačios Hanzos sritį — į Hamburgą. Likusieji Hanzos miestai, baisiausiai įtūžę dėl tokio elgesio, išgavo iš

---

[1] Plg. *v. Heyking,* Zur Geschichte der Handelsbilanztheorie, Berlin 1882.

[2] Plg. *Ehrenberg'o* abudu veikalus „Das Zeitalter der Fuggenr“ ir „Hamburg und England im Zeitalter der Königin Elisabeth“, Jena 1896.

imperatoriaus įsakymą, kuriuo anglų pirkliams buvo atimta teisė prekiauti Vokietijoje. Elžbieta atsakė į tai, liepdama uždaryti buvusį Londone Hanzos prekių sandėlį (1598), vadinamąjį plieninį kiemą (steel yard). Tai buvo mirtinas smūgis Hanzos prekybai. Netrukus po to prasidėjęs trisdešimtmetis karas ją galutinai pribaigė.

Karalienės Elžbietos laikais buvo padarytas nutarimas, jog lordas - kancleris ir Aukštųjų Rūmų pirmininkas turi sėdėti ant prikimšto vilnos maišo, kad tuo būdu visados visiems primintų vilnonų manufaktūros reikšmę, kaip svarbiausio tautos gerovės šaltinio. Iki armados žlugimo (1588) Elžbieta labai mažai tesidomėjo laivynu, užtat po to atsitikimo ji labai rūpinosi jį didinti. 1600 metais buvo įsteigta akcinės bendrovės pavidalu Anglų Rytų Indijos bendrovė, bet ji nemokėjo įgyti tokios reikšmės, kokios turėjo dviem metais vėliau įsteigta Olandų Rytų Indijos bendrovė. Tačiau kada 1661 metais jai taip pat buvo suteikta taikos ir karo teisė nekrikščionių teritorijose, ji greitai užėmė pastarosios vietą. Karalienės mirties metais (1603) Walter Raleigh užėmė Šiaurės Amerikoje plačią teritoriją, kuriai, norėdamas pagerbti savo netekėjusią valdovę, davė Virginijos vardą. Niekad prieš tai, gal tik išskyrus Vilhelmo Užkariautojo laikus, anglų karaliaus valdžia nebuvo tokia galinga viduje ir iš oro, kaip prie karalienės Elžbietos. Puikiai sutvarkiusi finansus, ji tapo tiek nepriklausoma, kad kad jai nereikėjo kreiptis į tautos atstovybę, prašant patvirtinti mokesčius; ir parlamentas, bijodamas dėl to nustoti savo teisių, pats laisvu noru siūlė valdovei subsidijas. Elžbieta buvo pakankamai išdidi, kad tokius pasiūlymus atmestų. Kokia štai permaina turėjo įvykti prie vėlesnės Stuart'ų dinastijos, kai vos pusę šimtmečio vėliau dėl chroniškos finansų stokos parlamentas atsisakė tvirtinti valdžios mokesčius ir ėmėsi griežčiausios kovos su ja.

Anglų revoliuciją (1648) pravedė miestų ir kaimo trečiasis luomas. Bajorai laikė karaliaus pusę. Nuomininko (farmerio) sūnus Cromwell'is nuėjo Elžbietos pėdomis ir tęsė jos pradėtą darbą, lygiai kaip Colbert sekė Prano I ir Richelieu tradicijomis: Kromwell'io dėka išdygo sėkla, kurią buvo pasėjusi jo didžioji pirmtakūnė. Tuo tarpu kai Anglų prekyba iki tol varžėsi daugiausia su Ispanais ir vokiečių Hanza, Cromwell'is paskelbė kovą Niderlandams. 1651 metų navigacijos ak-

tas tai toks žingsnis į priekį siekiant Anglijos galybės, kokį antrą vargu berasime ankstyvesnėj ar vėlyvesnėj Anglų istorijoj. Net Adomas Smith'as, kuris laikėsi kitokio požvilgio ir ginčijo įstatymų reikšmę tautos ūkio plėtojimui, pripažino, kad tas aktas milžiniškai iškėlė politinę Anglijos galybę; ir kadangi galybė esanti svarbesnė už turtą, tai tas aktas galįs būti pavadintas „gal būt išmintingiausias iš visų Anglų prekybinių įstatymų".

Hanziečių vietą daugiausia užėmė Niderlandai. Dėl savo pigių važtų jie aprūpindavo visą jūrų transportą ne tik tarp Anglijos ir kitų Europos kraštų, bet ir tarp Anglų metropolijos ir jos kolonijų. Net susisiekimas išilgai Anglijos krantų ėjo olandų laivais ir — iki žvejybos jos pakraščių vandenyse imtinai — visas buvo olandų rankose. Į tai Anglai jau seniai šnairiai žiūrėjo, ir 1635 metais anglas Selden išleido knygą, kurios pati antraštė „Mare clausum" rodė, jog tai bus ginčo veikalas prieš Grotiaus „Mare liberum" (1609).[1] Ir štai, kada Niderlandai parėmė Stuartų pretendentą į Anglų sostą, Cromwell'is ryžosi į žygį, kurio drąsumą galima įvertinti tik prisiminus ano meto Niderlandų pasaulinę galybę. Jo išleisto navigacijos akto turinys buvo toks:[2]

1. Svetimi laivai neturi teisės verstis žvejyba ir transportu Anglijos pakraščių vandenyse.

---

[1] Seldeno knygoj buvo išrodoma Anglijos nuosavybės teisė į visas ją apsupančias jūras. Niderlandai, susirūpinę savo milžiniška silkių žvejyba Šiaurinėje jūroje, juo labiau buvo susijaudinę, kad karalius Karolis I pabrėždamas rėmėsi ta knyga, duodamas jai tuo lyg ir oficiališko pobūdžio. Dėl to Generaliniai Štatai 1636 metais pavedė Graswinckel'iui parašyti atsikirtimą į tą knygą. Jis atliko jam pavestą reikalą, tačiau dėl nežinomų priežasčių jo atsakymas nebuvo išspausdintas. Čia charakteringa tai, kad medžiagos savo rašiniui. Graswinckel kreipėsi į garsųjį „Mare liberum" veikalo autorių Hugo Grotių, gyvenusį tuo laiku Paryžiuje ir buvusį švedų pasiuntiniu. Grotius atmetė prašymą ir net kelius kartus laiškuose prašė savo brolio (1636 m. gruodžio mėn. 14 ir 1634 m. gegužės 20 d. laiškai) pasistengti, kad Graswinckel „nepasakytų šiuo ginčijamu klausimu nė vieno žodžio, kuris galėtų būti nemalonus tiems, kurie viešpatauja Finų ir Botnikos įlankose" (žiūr. *G. I. Liesker*, Die staatswissenschaftlichen Anschauungen Dirck Graswinckel's, 32 p. 64 past.). Taigi matome, kad per tą laiką Grotiaus interesų požvilgis pasikeitė, ir pagal tai visame pasauly išgarsėjęs Mare liberum autorius pats ėmė linkti prie Mare clausum sąvokos.

[2] Žiūr. *Adam Smith*, Tautų turto tyrinėjimas, IV knyga, 2 skyr.

2. Transportas tarp Anglų metropolijos ir jos kolonijų gali būti atliekamas tik Anglų laivais, t. y. tokiais laivais, kurių savininkas ir bent trys ketvirtadaliai jūrininkų gimimo yra anglai.

3. Anglijos prekybos santykiai su kitais Europos kraštais gali eiti tik betarpiškai, t. y. arba kalbamo krašto, arba Anglų laivais. Jokia tarpininkų prekyba neleidžiama.

4. Svetimi pirkliai už įvežtas į Angliją prekes moka dvigubą muitą, palyginti su vietos pirkliais.

5. Visi išvežti iš kolonijų produktai turi būti gabenami į Angliją.

Kolonijoms atlyginti už šiuos suvaržymus, Cromwell'is jau kitais (1652) metais įvedė tabako monopolį. Tabako auginimas metropolijoje buvo uždraustas, ir monopolio valdyba visą reikalingą jai žaliavą turėjo pirktis kolonijose (Virginijoj). Navigacijos aktas panaikino atskiras privilegijas ir įstatė vieną bendrą visai prekybai įstatymą. Todėl, nors šis aktas turi protekcionistinių tendencijų, jis vis dėlto buvo labai palankiai sutiktas, kaip laisvos prekybos įstatymas (žinoma, anų laikų prasme).

Tuo aktu Cromwell'is tiesioginiai siekė dviejų dalykų. Viena, įvesdamas jūrininkystės monopolį, jis norėjo paskatinti anglus, kad jie imtųsi laivų statymo ir tuo sustiprintų Anglijos galybę jūroje; toliau, jis norėjo suduoti tvirtą smūgį Niderlandams su jų transportiniais laivais ir, staiga sumažindamas paklausus, padaryti jiems didelių nuostolių. Niderlandai jokiu būdu nenorėjo geruoju sutikti su taip pasikeitusia dalyku padėtimi. Jie griebėsi ginklo, kad varu priverstų Anglus panaikinti šį įstatymą. Tačiau karą, kuris iš pradžių sekėsi (1652 — 54), jie į galą pralaimėjo. Neišsipildė taip pat jų viltys, kad netrukus po to pakviestas į Anglų sostą (1688) jų paveldimas štathalteris Vilhelmas Oranietis atšauks tą žalingą olandams įstatymą. Vilhelmas III negalėjo panaikinti įstatymo, kurį visa anglų tauta laikė prekybinės galybės paladiumu; tur būt, jis niekad apie tai rimtai ir negalvojo.

Įvykusi prie Karolio III restauracija, nors ir stengėsi panaikinti visa, ką buvo sukūręs Cromwell'is, padarė išimtį navigacijos aktui. 1660 metais jis buvo atskiru įstatymu iš naujo

patvirtintas ir vėliau dar kiek papildytas. Tokiu papildymu buvo prekių padalinimas į išvardintas ir neišvardintas. Prie išvardintų prekių (enumerated commodities) priklausė tropiškų kraštų produktai, k. a. medvilnė, šilkas, indigo, imbieras ir pan., t. y. tokios prekės, kurių arba visai nepagamino metropolijoje arba gamino tiek, kad nepakakdavo savo vartojimui. Toms prekėms buvo paliktas priverčiamas įvežimas į Didžiąją Britaniją, ir vėliau jų įvežimą stengėsi net didinti, mokėdami tam tikras įvežimo premijas. Prie neišvardintų prekių (no enumerated commodities) priklausė tokie kolonialiniai produktai, kurie galėtų konkuruoti su metropolijos žemės ūkiu, k. a. javai, sūdyta mėsa, spiritas ir pan. Tų prekių priverčiamas įvežimas į metropoliją buvo panaikintas. Jos buvo prilygintos užsieninėms prekėms ir užsieny galėjo būti visur vežamos; įvežant į Angliją joms buvo taikomos tokios taisyklės, lyg jos būtų buvusios atvežtos iš svetimų kraštų. Tuo prasideda agrarinio protekcionizmo gadynę, kurią vėliau tęsė Vilhelmas III.

Šalia to labai energingai buvo remiama manufaktūra. Prie tokio rėmimo priemonių priklauso ir įstatymas (1666), kuriuo kiekvienas miręs karalystės ribose turėjo būti šarvuojamas vilnonėse vietinės gamybos paklodėse; tas įstatymas buvo panaikintas tik 1814 metais. Visa kolonialinė politika vadovavosi principu, kad kolonijose negali būti steigiamos jokios manufaktūros. Jos galėjo gaminti tik žaliavą, kad tuo būdu metropolijos pramonė turėtų rinką savo dirbiniams. Tai buvo viena iš svarbiausių priežasčių, dėl kurių kilo ginčas su metropolija ir baigėsi kolonijų atsimetimu.

Kada po vadinamosios 1688 metų „garbingos revoliucijos“ Vilhelmas III įžengė į Anglų sostą, jis su dviguba energija tęsė Stuart'ų ūkio politiką. Jis taip pat stengėsi vienodai remti tiek landed interest, tiek monied interest, kurie kontinente buvo griežtai tarp savęs susikirtę. Jeigu kapitalistiniams vigams jis įtiko tuo, kad slopino airių vilnų pramonę, drausdamas išvežti iš tos provincijos vilnonius dirbinius, tačiau leisdamas užtat airiams plėsti linų manufaktūrą, — tai, išleisdams 1689 metų javų įstatymą, jis atsimokėjo torims, svarbiausiems landed interest atstovams, kad jie nesipriešino, renkant jį karaliumi. Kada Declaration of Rights (1689) galutinai įvedė konstitucinį valdymo būdą, Anglijos prekybos politikos vadovavimas visiškai perėjo į parlamento ran-

kas. Ir pastarasis rūpinosi, kad abi atstovaujamos jame partijos lygiai naudotųsi tomis teisėmis.

Javų įstatymo tikslas buvo pasiekti tokios nuolatinės normalinės javų kainos, kuri pakankamai atlygintų nuomininką, o žemės savininkui duotų pakankamą rentą ir, iš kitos pusės, nebūtų perdaug aukšta vartotojams. Ko seniau kanonistai ir jų pasekėjai stengėsi pasiekti tiesioginiu kainų fiksavimu, prie to dabar bandė eiti aplinkiniu keliu, tinkamai reguliuodami įvežimą ir išvežimą. Tuo tikslu buvo imtasi tokių priemonių. Normalinė kaina, tartum koks justum pretium, buvo nustatyta kviečių kvoteriui 48 šilingai, rugių — 32 šilingai, miežių — 24 šilingai. Iki kaina vidaus rinkoje pasiekdavo tos sumos, atitinkamų javų įvežimas iš užsienių apskritai buvo draudžiamas; kartu su tuo už atitinkamų javų rūšių išvežimą buvo mokamos premijos: kviečių kvoteriui — 5 šilingai, rugių ar miežių — po 2½ šilingo. Tuo būdu norėjo dirbtinai pakelti kainą iki normalinio lygio. Jeigu javų kainos prašokdavo normalinį lygį, tada išvežimo premijas laikinai panaikindavo ir įvežimas būdavo laisvas, iki kainos vėl pasiekdavo normalinio dydžio. Po to vėl taikindavo senas taisykles.

Šis javų įstatymas, kurį devyniuoliktame šimtmety pakeitė „slankiojamąja skale" (sliding scale), iš pradžių buvo laikomas tokiu pat įstatymdavystės pavyzdžiu, kaip ir navigacijos aktas. Jis turėjo, ypač kontinente, daug karštų garbintojų, prie kurių, iki tam tikro laipsnio, priklausė ir fiziokratai. Adomas Smith'as žiūrėjo į jį kritiškai.

Vilhelmo valdymo laikais buvo įsteigtas ir Anglijos bankas (1694), kurį įvertinsime kitoje vietoje. Karalienės Onos valdymo laikotarpis (1702 — 1714) pasižymėjo dviem svarbiais prekybinės politikos aktais; tai bus dvi prekybos sutartys, viena su Portugalija ir antra su Ispanija. 1703 metais Anglų pasiuntinys Lissabone Methuen padarė su Portugalų vyriausybe sutartį, kuri jo vardu buvo pavadinta Methuen'o sutartimi. Ši sutartis žinoma istorijoje, kaip gryniausias merkantilistinės prekybos sutarties tipas. Ji buvo rengiama dar gyvenant Vilhelmui III ir turėjo lyg ir atlyginti už tai, kad Portugalija prisidėjo prie Europos valstybių koalicijos, kurią jis buvo suorganizavęs prieš Liudviką XIV. Sutartis turi tik tris straipsnius, kur pasakyta, kad Portugalija panaikina 1684 metų draudimą ir leidžia įvežti visas svetimas vilnones prekes, o

už tai gali vežti į Angliją Portugalų vynus, mokėdama trečdaliu mažesnius muitus, negu imami nuo prancūzų vynų. Sutartis turėjo galioti tiek karo, tiek taikos metu, ji nustoja galiojusi tik tada, jeigu Anglija atimtų suteiktą Portugalijai privilegiją. Kaip matome, sutarties nutraukimas parėjo nuo Anglijos; Portugalija tokios teisės neturėjo.

Klausimas, kam Methuen'o sutartis buvo naudinga ar kenksminga, Anglijai ar Portugalijai, sukėlė plačią literatūrą, ir šiandien dar dėl to ginčijasi. Merkantilistai visados tvirtino, kad beveik visa nauda iš tos sutarties teko Anglijai, nes Portugalija, suteikusi Anglijai laisvą konkurenciją, visiškai pražudė savo tekstilinę manufaktūrą; tuo tarpu Anglija savo dalį sumokėjo Prancūzų sąskaita. Kiti, jų tarpe ir Adomas Smith'as, buvo priešingos nuomonės. Tikra yra, kad nuo to laiko Portugalų manufaktūra ėmė nykti, ir visas Portugalų tautos ūkis visiškai pateko Anglijos įtakon.

Dešimt metų vėliau atskiru priedu prie Utrechto taikos sutarties (1713) pasirašyta su Ispanija „Assiento de negros", paprastai sutrumpintai vadinama „Assiento" (sutartis), turėjo jai panašių padarinių. Ta sutartimi Anglų pietų jūrų kompanijai buvo suteikta privilegija trisdešimčiai metų (iki 1743 metų) tiekti kasmet į įvairius Ispanų kolonijų uostus nustatyta kaina 4.800 negrų vergų; grįždami laivai turėjo teisės prisikrauti kolonialinių prekių. Prie to prisidėjo dar viena ypatinga privilegija — teisė siųsti kasmet į Portobelo mugę Panamos sąsiaury vieną 500 tonų laivą su Anglų gamybos manufaktūra. Šitas vadinamas leistasis laivas atliko rolę pleišto, suskaldžiusio užsidariusią savyje Ispanų sistemą. 500 tonų, minimi sutartyje, veikiai pavirto 1000 tonų. Be to, griebdavosi ir visokių kitų gudrumų, sakysim, su vyriausiu laivu plaukdavo visa eilė kitų, kuriose esą buvo vežamas maistas laivo jūrininkams; naktį iš tų laivų perkraudavo prekes į ištuštėjusį per dieną vyriausią laivą. Vergų laivai taip pat vertėsi kontrabandiniu manufaktūros prekių gabenimu; svarbiausias jų sandėlis buvo Jamaikos saloje. Veltui stengėsi Ispanija taikos būdu atsipalaiduoti nuo tos nelemtos sutarties. Keturi metai iki sutarties pabaigos (1739) ištiko karas, panaikinęs Assiento. Pasirašyta 1748 metais Aachene taika pripažino Pietų jūrų bendrovei likusius keturius metus, tačiau pastaroji išrado sau naudingesniu Buen-Retiro susitarimu (1750) atsisakyti

nuo savo teisės už Ispanų vyriausybės sumokėtą jai 100.000 sv. sterl. atlyginimą. Ir vis dėlto Ispanų kolonialinė sistema jau buvo palaužta. Iš lėto priešų skaičius pasidarė perdaug didelis. Prancūzų revoliucijos metu beveik visos kolonijos pasiskelbė nepriklausomos, o devyniolikto šimtmečio gale Kuba, Portoriko ir Filipinai, paskutiniai kadaise didžiųjų Ispanų kolonijų sričių likučiai, atiteko Šiaurės Amerikai.

Hannoverio dinastija, atėjusi į Anglų sostą su Jurgiu I (1714), visiškai atsistojo į monied interest pusę. Aiškiausiai tai pasireiškė 1721 m. spalių 19 d. karaliaus pasakytoj sosto kalboj, kurią parašė ministeris Robert Walepole. Ten tiesiai pasakyta, kad prekyba bus pakelta į valstybės programą. „Mes sunkiai nusidėtume prieš save, sakoma tenai, jeigu neišnaudotume tų palankių sąlygų, kurių duoda mums visuotinė taika, ir neišplėstume mūsų prekybos, kuria remiasi šios tautos gerovė ir didumas. Aišku, kad tai visuotinei gerovei pasiekti nėra geresnės priemonės, kaip sudarymas palankių sąlygų mūsų manufaktūrų išvežimui, iš vienos pusės, ir reikalingos žaliavos įvežimui, iš kitos, o taip pat kiek galima mažesnis apdėjimas muitais. Taip elgiantis prekybos balansas susideda mūsų naudai, jūrininkystė auga, didėja skaičius varguolių, kuriems mes galime duoti darbo“[1]. Toliau sosto kalboje formuluojama ta politika, kurios reikia laikytis Amerikos kolonijų atžvilgiu. Išvežant reikalingą laivų statymui medžiagą iš kolonijų, kur jos yra perteklius, ne tik didinamas metropolijos turtas, bet tuo pat galima kolonijas „sulaikyti nuo steigimo manufaktūrų, kurios betarpiškai galėtų konkuruoti su Didžiosios Britanijos manufaktūromis“.

Su Walepole vardu susiję dar mokesčių reformos planas, kurios tikslas buvo apsunkinančius prekybą įvežamuosius ir išvežamuosius muitus pakeisti vieninga vartojimo mokesčių (akcizų) sistema. Tuo būdu stambioji prekyba būtų atleista nuo visų mokesčių, ir Londonas galėtų tapti laisvuoju pasaulio uostu. Įneštas 1733 m. į parlamentą įstatymo projektas tačiau sutiko tokį griežtą pasipriešinimą, kad nuo jo teko atsisakyti. Bet, augant Didžiosios Britanijos (nuo 1707 metų Škotija buvo sujungta su Anglija) tarptautinės pre-

---

[1] Plg. *Wilh. Oncken,* Das Zeitalter Friedrichs des Grossen, I t., 114 p.

kybos interesams, visuomenė vis labiau priprasdavo prie tos minties, juo labiau, kad ir literatūra ją rėmė. Šis, vėliau kiek pakeistas planas, kuriam pritarė jau Adomas Smith'as, devyniolikto šimtmečio būvyje buvo įvykdytas Peel'io.

Pirmoje aštuoniolikto šitmečio pusėje iki septynmečio karo, Anglų merkantilizmas pasiekia savo aukščiausio laipsnio. Jį pražlugdė kolonialinė politika, kurią jis vedė Šiaurės Amerikos kolonijose tiek teorijos, tiek praktikos srity. Jeigu net, kaip manė Adomas Smith'as, Anglų kolonialinė politika buvo liberališkesnė už kitų kraštų, tai vis dėlto jai buvo dar labai toli iki vieninteliai teisingos senovės Graikų sistemos. Čia, jo nuomone, kalčiausias buvo anglų pirklių godumas. Adomo Smith'o veikalas nėra koks partinis raštas amerikiečiams apginti, kaip kiti stengėsi išrodyti, tačiau jis vis dėlto tiek užtaria juos, kiek jis laikė Anglų metropolitijos kolonialinę politiką ir neteisingą ir kartu netikslingą. Todėl bus patogiausia tolimesnius anglų istorijos įvykius dėstyti sąryšy su Smith'o veikalu. O dabar tenka trumpai peržvelgti buvusią iki jo merkantilistinę literatūrą[1].

Anglijos merkantilistinė l i t e r a t ū r a, tiek savo gausingumu, tiek turiniu žymiai prašoka kitų kraštų literatūrą. Be galo sunku trumpais bruožais atvaizduoti visą tą medžiagos masę, kuriai plačiau išdėstyti reikėtų atskiro veikalo. Ta medžiaga apima įvairiausias kultūros sritis. Todėl mums teks čia paliesti tik pačius svarbiuosius momentus, būtent, tai, kas turėjo didesnės reikšmės tolimesniam mokslo plėtojimui. Čia mes skirsime tris literatūrines grupes: p i r k l i š k ą, f i l o s o f i n ę ir s t a t i s t i n ę, kurios kartais daugiau, kartais mažiau tarp savęs susijusios, tačiau, apskritai imant, eina savais, savarankiškais keliais.

---

[1] Plačiau apie čia trumpai išdėstytą istorijos laikotarpį žiūr.: *Ashley,* An introduction to english economic history and theory, I t., 3 leid. 1894, II t., 2 leid. 1893 (vokiškas Oppenheimo vertimas išspausdintas Brentano - Leser'sche Sammlung älterer und neuerer staatswissenschaftlicher Schriften). *Cunningham,* Growth of english industry and commerce in modern times, Cambridge 1892. *Burgon,* The life and times of Sir Thomas Gresham, London 1839. *Ochenkowski,* Englands wirtschaftliche Entwickelung, Jena 1879. *Schanz,* Englische Handelspolitik gegen Ausgang des Mittelalters, Leipzig, 1881. *Ehrenberg,* Hamburg und England im Zeitalter der Königin Elisabeth, Jena 1896.

Pradėsime nuo pirkliškos šakos, kuri arčiausiai surišta su praktikos gyvenimu. Savaime suprantama, kad visi šios krypties autoriai bus tipiški monied interest atstovai. Tačiau charakteringiausia tai, kad visi jie stengiasi išrodyti, jog monied interest visai neprieštarauja landed interest'ui, bet priešingai — jį remia. Klestint prekybai, daug lengviau iškišti žemės ūkio produktus, o dėl to auga renta — toks yra vedamasis motyvas, kuris raudona gija eina per visus raštus. Daugiausia gvildenami du svarbiausi klausimai — pinigų ir procentų klausimas, iš vienos pusės, ir užsienių prekybos politikos klausimas, iš antros, — apie kuriuos sukasi visi aiškinimai.

Priešaky visų rašytojų turime pastatyti karalienės Elžbietos tarėją tautos ūkio srity — Tomą Gresham'ą, ne todėl, kad jis būtų pasižymėjęs literatūroje, o todėl, kad vėliau su jo vardu surišo teoretinį dėsnį, žinomą politinėje ekonomijoje Gresham'o dėsnio vardu[1]. Šis dėsnis liečia pinigų apyvartą krašto viduje ir skamba taip: jeigu apyvartoje yra dvi monetų rūšys, viena geresnė, antra blogesnė, tai vertingesnės monetos plaukia į užsienį mokėjimams, o blogesnė rūšis pasilieka krašte; iš čia dėsnis: „bad money drives out good" („blogi pinigai išstumia geruosius"). Gresham'o rankraščiuose jo veltui ieškotume. Bet kadangi, pasak Burgon'o[2], jis užeinamas greičiausiai Gresham'o parašytoj karalienės Elžbietos proklamacijoj, liečiančioj monetų pagerinimą (1660), tai tą dėsnį jam ir priskyrė. Šis, anais laikais dažnai gvildenamas, klausimas turėjo išaiškinti, kokias reikia kalti monetas — nepilnavertes ar pilnavertes, atskaičius kalimo kaštus. Pastarosios nuomonės šalininkas buvo Gresham.

Prekybinės politikos srity jau tuomet ginčijosi dėl laisvos prekybos. Beje, žodis „freetrade" tuomet buvo vartojamas kiek kitoniška prasme, kaip dabar. Tas vardas pirmą kartą iškilo į XVI šimtmečio galą, susiginčijus Merchant adventurers su kitais Londono pirkliais; jis buvo nukreiptas prieš Company of merchant adventurers gautą monopolį varyti anglų gelumbės prekybą Europos kontinente. Visi kiti pirkliai matėsi monopolio nuskriausti ir reikalavo jį pašalinti.

---

[1] Pirmą kartą tą pavadinimą pavartojo *Mac Leod* savo „Elements of Political Economy", 1858. Plg. straipsnį „Gresham-Law", išspausdintą *Palgraves* Dictionnary of Political Economy, II t.

[2] *Burgon*, Life and times of Gresham, I t., 1839.

„Freetrade“ reiškė tuomet anti-kompaninę prekybą, atskirų monopolių panaikinimą. Tuo toli gražu nenorėjo reikalauti svetimšalių ir vietinių pirklių lygybės, kaip ta sąvoka šiandien suprantama. Visiems buvo savaime suprantama, kad vietiniams pirkliams turi būti duodama pirmenybė prieš svetimšalius. Ta prasme mes turime suprasti C. Misselden'o „Freetrade, or the means to make trade florish“ (1622) ir Malynes „The maintenance of freetrade“ (1622) knygų antraštes[1]. Pinigų klausimas ir užsienių prekybos klausimas kartu gvildenami knygoje, parašytoje maždaug tuo pat laiku (1624-30), bet išleistoje tik po autoriaus mirties jo sūnaus 1664 metais tokia programine antrašte: „Englands treasure by foreign trade, or the ballance of our trade is the rule of our treasure“. Autorius buvo Tomas Mun, tuometinis Rytų Indijos bendrovės direkcijos narys (1571 iki 1641)[2]. Ši vėliau žymiai perkainota knyga, iš tikrųjų, tik plėtojo toliau mintį, išreikštą 1621 metais Rytų Indijos bendrovės išleistame pamflete „A discourse of trade from England into the East Indies“, kurio tikslas buvo apginti suteiktą jai privilegiją išvežti pinigus apmokėti indų prekėms. Kadangi Europos prekybą dar varžė „Statutes of employment“, tai bendrovę už tai dažnai puldavo. Mun apskritai pasisako prieš draudimą išvežti pinigus. Pinigus galėtum lyginti su sėkla, kuria ūkininkas pavasarį apsėja laukus, vadinas, tartum veltui išeikvoja, užtat rudenį, sudorojus laukus, jo tariami nuostoliai su kaupu atlyginami. Tą patį galima pasakyti apie prekybą su Rytų Indija, kur prekybos balansas bus visados pasyviškas, nes tenykštė rinka neperka Europos prekių. Tačiau toliau, pardavus Indijos prekes Europos tautoms, galutinis balansas vėl susideda Anglijos naudai. Terminas „prekybos balansas“ (ballance of trade) čia užeinama ne pirmą kartą. Tuomet jis jau visų buvo vartojamas; pirmiausia jį randame viename Bacon'o Verulamiečio veikale, bet apie tai vėliau.

Mun, žinoma, pasisako už pilnaverčius pinigus. Dažnai darytas jam priekaištas, kad jis supainioja turtą su tauraisiais metalais, neturi jokio pamato. Jis net griežtai skiria tris sąvokas: wealth, treasure ir money. Mun, kaip ir Aristotelis,

---

1 Plg. straipsnį „Freihandel“, parašytą *E. Leser'io* Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 2 leid., III t.

2 Plg. straipsnį „Mun“, išspausdintą Palgraves Dictionnary.

skirsto tautos turtą (wealth) į naturalinį ir dirbtinį (natural and artificial wealth). Pirmasis susideda daugiausia iš gamtos turtų, kaip žemė ir t. t., dirbtinis — iš judomojo turto (treasure, stock)[1]. Pinigai (money) yra tik pastarojo dalis. Užsienių prekybos paskirtis, per palankų prekybos balansą „to enrich the Kingdom with treasure". Kadangi „treasure" yra „wealth" sudėtinė dalis, tai, savaime suprantama, didės ir pastarasis. Pagaliau, ne „money", o „treasure" yra užsienių prekybos tikslas, pirmasis yra tik priemonė pastarajam pasiekti. „The exportation of our Money in trade and merchandise is a means to encrease our Treasure"[2]. Adomas Smith'as vėliau tvirtino, kad Mun'o knygos antraštėje išreikštas ne tik Anglijos politinės ekonomijos, bet apskritai visų prekybinių kraštų[3] merkantilistinės sistemos principas ta prasme, kad jis neskiria money nuo wealth, iš vienos pusės, ir užsienių prekybą laiko vieninteliu gerovės šaltiniu, iš antros. Pirmas tvirtinimas visiškai neteisingas. Dėl antrojo turime atkirsti, kad užsienių prekyba yra charakteringa tik Niderlandų ir — kiek prekybą su kolonijomis galima pavadinti užsienių prekyba — Ispanų merkantilizmui, bet jis visiškai nepritaikomas Prancūzijai ir kitiems Europos kraštams, ypač Anglijai, kur žemės ūkis buvo laikomas svarbia šaka ir vyriausybės remiamas. Kaip matyti iš čia, Adomas Smith'as visiškai iškreipė merkantilizmo paveikslą, ir kova, kurią jis vedė prieš merkantilizmą, yra kova su vėjo malūnais[4].

Panašias problemas, kaip pas Mun'ą, ir su tokiomis pat tendencijomis gvildeno taip pat kitas vėlesnis Rytų Indijos bendrovės direkcijos narys Josuah Child (1630 — 1699) abiejuose savo veikaluose „A new Discourse of Trade" (1668) ir „A Treatise concerning the East-India-Trade" (1681). Be to, autorius domėjosi procentų problema. Prekybinės politikos atžvilgiu pirmas jo veikalas yra navigacijos akto išgyrimas. Child vadina jį „Magna Charta Maritima" todėl, kad jis vienos bendrovės monopolio principą pakeitė bendro tautinės prekybos rėmimo principu. Vienos bendrovės monopolis buvo

---

[1] XIX skyr.

[2] IV skyr.

[3] „Tyrinėjimas" ir t. t. IV knyga, 1 skyr.

[4] Mun'o veikalas mūsų laikais neseniai buvo išleistas rinkiny „Economic classics edited by W. I. Ashley", New York and London 1895.

paliktas tik vienoje užjūrio prekybos srity, prekyboje su Rytų Indija. Ta aplinkybė, kad kaip tik pirkliai yra Rytų Indijos bendrovės monopolio priešininkai, Child'o nuomone, išrodo tai, „that merchants are not always the best judges in trade". O, iš tikrųjų, Rytų Indijos prekyba yra „the most national of all foreign trades", nes ji didina jūrininkystę; be to, ja remiasi tautinė galybė, o šia pastarąja — protestantizmas. Vadinas, daro išvadą Child, anglų protestantizmas iš esmės pareina nuo Rytų Indijos prekybos klestėjimo. Viskas daugiausia priklauso nuo tautinio laivyno ir jūrininkystės didėjimo. Apie prekybos balanso padėtį reikia spręsti iš prekybos laivų skaičiaus didėjimo ar mažėjimo, o ne lyginant prekių įvežimą ir išvežimą pagal muitų lapus, nes jų daviniai niekad tiksliai neatvaizduoja užsienių prekybos santykių. Svarbiausia priemonė palankiam prekybos balansui pasiekti turi būti žemas procentas, nes tada prekyba gauna pigaus kapitalo, o tuo pat pigių gamybos priemonių ir, vadinas, pigiomis pardavimo kainomis gali nugalėti svetimą konkurenciją. Child smarkiai neigia kanonistų nuomonę apie procentų neleistinumą apskritai, bet jis su tokia pat energija pasisakė už valstybinį procentų reguliavimą. Valstybei negali būti svarbesnio uždavinio tautos ūkio srity, kaip nustatymas įstatymais kiek galima žemesnio procento. Tuo tikslu jis siūlo sumažinti Anglijoje įstatymo keliu procento dydį nuo 6 iki 4%, nurodydamas į Olandijos pavyzdį. Žemi procentai išeina į gerą ir „landed interest'ui", nes dėl to didėja kapitalinė žemės vertė, ir, tuo būdu, žemės savininkų turto vertė auga tiesioginiai proporcingai procentų mažėjimui. Tolimesniam pastarojo punkto pamatavimui Child prideda prie savo Discourse trumpą vieno dvarininko C u l p e p e r'i o monografiją, kurioje tas dalykas smulkiau nagrinėjamas.

Į XVII šimtmečio galą vienu metu iškyla du autoriai, kurie ilgesnį laiką buvo visai užmiršti ir tik mūsų dienomis vėl išvydo šviesą; literatūroje jie stovi, kaip kraštutiniai antipodai; tai bus N i c o l a s B a r b o n ir D u d l e y N o r t h. Pirmasis savo veikale „A Discourse of Trade" (1690), arčiau nagrinėdamas pinigų sąvoką, prieina išvadą, kad „money is a value made by a law" ir kad todėl „the difference of its value is known by the stamp and size of the piece"[1]. Iš to išeina

---

[1] Plg. *Stephan'o Bauer'io* straipsnį „Barbon", išspausdintą Palgraves Dictionnary of Political Economy.

toliau, kad „it is a change or pawn for the value of all other things". Svetima moneta, kaip ekvivalentas, vertinama tik pagal jos materialinę vertę. Faktinoji vietinių monetų vertė dalinasi į du elementus: kintamą, kurį nustato įstatymas, ir nekintamą, kurį sudaro monetos materialinė vertė.

Jeigu Barbon ypatingai iškelia tautinį pinigų momentą, tai visai priešingai elgiasi North, vienais metais vėliau (1691) išleidęs nedidelį veikalėlį „Discourses on Trade"[1]. Ten atvirkščiai postuluojama: „Pinigai yra prekė, kuri pareina nuo paklausų ir pasiūlų padidėjimo ir sumažėjimo. Kiekvienas valdžios kainų nustatymas kliudo ekonominiams santykiams ir todėl yra žalingas. Visas pasaulis prekybos dalykuose yra viena tauta. Bet koks vienos prekybos kategorijos protegavimas kitos sąskaita yra neleistinas ir kenkia visumai. Monetų kalimas turi būti laisvas (free coinage)".

Kartu su North'u, kuris būdamas stambus pirklys, ilgą laiką gyveno Konstantinopoly, Anglijoje pirmą kartą prasimuša į pirmą vietą tarptautinės prekybos interesai su savo kraštutiniu individualizmu ir pasauline pilietybe, kuo jie skiriasi nuo tautinio ūkio interesų. Ši tarptautinė prekyba aštuonioliktojo šimtmečio būvyje įgyja vis daugiau teisių, kad devynioliktame šimtmety visai įsiviešpatautų. Mes matome, kad jau Walepole linko į tą pusę.

Vidurio, nors ir su ypatingu palinkimu prie tautinio požvilgio, laikosi kadaise labai aukštai vertinama Josua Gee knyga „The Trade and Navigation of Great-Britain considered" ir t. t. (1729). Gindama, iš vienos pusės, navigacijos aktą, javų įstatymą su jo išvežimo premijomis, aukštus įvežamuosius muitus manufaktūrai ir t. t., iš antros pusės, ji skatina taip pat tarpininkavimo prekybą, siūlydama atidaryti laisvai prekybai du esančius Didžiosios Britanijos valdžioje uostus, būtent, Gibraltarą (kur, beje, jau nuo 1706 metų prie karalienės Onos buvo ta tvarka) ir Port-Mahon'ą, tada dar priklausiusį Anglijai. Šiuose uostuose laivai ir prekės turėtų būti laisvi nuo muitų. Anglijos krantų uostams jis atmeta „free-port-system". Pastaroji ypatingai karštai ginama išėjusioje anonimiškai ir priskiriamoje vienam iš Rytų Indijos bendrovės direktorių, Metthew Decker'iui, knygoje „An essay on the causes of the decline of the foreign trade, consequently of the

[1] Naujas leidimas 1846 m., Edinburgas.

value of the lands in Britain and on the means to restore both“ (1744). Čia smerkiamas navigacijos aktas, javų premijų įstatymas ir apskritai visos panašios krypties priemonės. Naudos tiek monied, tiek landed interest gali sulaukti tik perėjus visoje Anglijoje prie laisvų uostų sistemos, kada, be to, įvežimas ir išvežimas būtų visiškai laisvi nuo muitų (quite free). Vietoj jų jis siūlo įvesti visuotinius muitus prabangos dalykams su laipsniuota skale ir tiesioginiu apdėjimu (taksa už leidimą vartoti tuos ar kitus prabangos dalykus, k. a. aukso ir sidabro prekes, vyną, kavą, brangiuosius akmenis, brangius rūbus, vežimus ir pan.)[1]. Šis pasiūlymas skiriasi nuo Walepole akcizų plano tuo, kad Decker netiesioginius mokesčius norėjo pakeisti tiesioginiais, maždaug tokiais, kaip Peel'io Income tax (1842), įvesta Anglijoje vietoj penkių muitų, paliekant kartu kai kuriuos akcizus. Decker, priešingai, visai nenori pripažinti pastarųjų. Viename anksčiau išėjusiame 1743 metų straipsny, kuriame dėstoma panaši mintis tik kiek pakeista forma, jo siūlomojo mokesčio išimtinumas pažymimas jau pačioje antraštėje, kuri skamba: „Serious considerations on the several high duties which the Nation in general, as well as trade in particular, labours under etc., with a proposal for preventing the removing of goods, discharging the trades from any search, and raising all the public supplies by one s i n g l e t a x“. Šios „s i n g l e t a x“ nereikia maišyti su „vieneriopu mokesčiu“ („impôt unique“), kurį buvo siūlę žemei fiziokratai, o prieš juos Locke ir kai kurie iš jo pasekėjų. Pastarasis yra žemės mokestis, tuo tarpu kai Decker'io „single tax“ yra asmeninių pajamų mokestis, imamas pagal vartojimo didumą. Su tuo negalėjo sutikti Adomas Smith'as, smulkiai išnagrinėjęs Deckerio projektą. Jam atrodo tinkamesnė netiesioginių mokesčių sistema pagal Walepole akcizų planą.

Anglijos merkantilistinės filosofijos pirkliška šaka maža tesidomi principiniais klausimais. Veltui ieškotume tenai bendrų pažiūrų į visuomenę. Tas dalykas pasikeičia, kai mes pereiname prie filosofinės šakos.

F i l o s o f i n ė kryptis anglų ekonominėj literatūroj prasideda su „Utopija“ (1516), parašyta Henriko VIII lordo - kanc-

---

1 „To lay one tax on the consumers of luxuries, to take of all our other taxes, excises, and customs; and when that is done, to make all our ports free“, 92 p.

lerio Tomo Morus'o[1]. Visa ši srovė skiriasi nuo pirkliškai - literatūrinės tuo, kad ji neištraukia, kaip pastaroji, atskirų praktikos klausimų ir nesvarsto jų tam tikru partiniu požvilgiu, teatsakydama į priekaištus; ji labiau stengiasi apimti visuomeninės problemos visumą. Socialinė problema jai yra aukštesnė už ūkio problemą, bet vis dėlto pastaroji sudaro svarbiausią pirmosios turinį. Utopija (niekur nesanti valstybė), kurios vardu dabar vadina visas idealines visuomenės konstrukcijas, nėra nei pirmojo luomo idealų paveikslas, kaip Augustino „Civitas Dei", nei antrojo — kaip Platono „Politeia". Utopija visa paremta buržuazijos pelnimosi interesu, žemės ūkiu ir amatais; dėl jos klasifikacijos galima būtų tik tiek abejoti, ar ją jau tenka laikyti proletariato utopija, kaip tai dažnai tvirtinama paskutiniaisiais laikais. Tačiau taip tvirtinti neleidžia jau ta išorinė aplinkybė, kad anuo metu apskritai dar nebuvo stambios pramonės proletariato, o manufaktūrų proletariatas dar tik ėmė rastis. Morus, ilgametis Londono pirklių interesų gynėjas, visados buvo liaudies judėjimų priešininkas. Jo idealas buvo monarchinė valstybė, kurioje reforma turi būti vedama iš viršaus, o ne iš apačios. Reikalaudamas panaikinti pinigus, kaip godumo šaltinį, ir įvesti naturalinio ūkio komunizmą, jis greičiau vadovaujasi etiniais sumetimais. Su moderniniu proletariato komunizmu jis turi labai maža arba ir visai neturi nieko bendro. Greta svetimšalių samdomų darbininkų, jo idealinė visuomenės santvarka pripažįsta iki tam tikro laipsnio taip pat vergiją ir kitokį priverčiamą darbą. Morus'o „Utopiją", gal būt, geriausia būtų pavadinus smulkiai buržuazine, nes, neskiriant anuo metu trečiojo luomo nuo ketvirtojo, joje galime pastebėti šių abiejų kategorijų žymių. Literatūriškai - istorinės vertės šis puikiai parašytas veikalas tiek teturi, kiek jis buvo paskata vėlesnių laikų minčiai. Teorijos atžvilgiu istorinės reikšmės jis neturi.

Pastarosios jau daugiau turi kita knyga, kuri išėjo pusę šimtmečio vėliau ir dėl savo puikaus stiliaus ir pirmame lape padėtų inicialų „W. S.", ilgesnį laiką buvo laikoma William'o Shakespeare'o veikalu. Ji turi tokią ilgoką antraštę: „Com-

---

[1] Plg. apie Morus'ą: *G. Adler,* Geschichte des Sozialismus und Kommunismus, I d., IV kn., 2 skyr., toliau apie visą laikotarpį apskritai: *W. Roscher,* Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre im 16. und 17. Jahrhundert, 1851/52.

pendious or brief Examination of certayne ordinary Complaints of divers of our Countrymen in these our Dayes, by W. S., gentlemen" (1581)[1]. 1876 metais ją naujai išleido New Shakespeare Society su C. J. Furnivall'io prakalba, kurioje buvo aiškinamas tikras autorius. Kadangi Shakespeare'ui, gimusiam 1564 metais, išėjus knygai buvo tik 17 metų, tai dėl to ir dėl kitų priežasčių jo negalima laikyti tikru šios knygos autorium. Čia nuostabu vien tai, kad veikalo stilius turi tokių išsireiškimų ir sakinių formų, kurios žymi didžiojo rašytojo dramas ir kurių neužeiname ankstesnėje anglų literatūroje. Ilgą laiką manė, kad autorius bus kažkoks William Stafford. Tačiau ir šiai nuomonei galima daug kas prikišti, ir anglų Shakespeare'o draugijos pavestas Furnivall'iui tyrinėjimas baigiasi šiais žodžiais: „Our W-m Stafford is not identifiable". Vėliau miss Elžbieta Lamond viename straipsny, išspausdintame „English Historical Review" (1891) autorystę priskyrė kažkokiam John'ui Hales (1549). Prieš tai pasisako E. Leser savo vokiečių leidimo prakalboje (1895), kur jis tvirtina, kad Stafford buvęs veikalo leidėjas, o ne autorius ir t. t. Vadinas, čia turime neišspręstą problemą, ir negalima pasakyti, kad ji neturėtų reikšmės, nes tokių veikalų, kaip šis, nedaug tėra.

Autorius, iš visko matyti, priklauso prie vieno iš aukštesniųjų luomų. Įžangoje jis pasisako esąs Žemųjų rūmų narys ir su pamėgimu studijuojąs moralinę filosofiją, kurios šaką sudaranti politika. Visur pilna įpintų klasikų citatų, iš Platono, Aristotelio, Pythagor'o, Cicerono, Cezario, Columell'os ir kitų raštų. Knyga parašyta dialogo forma; čia autorius leidžia pasisakyti atskirų luomų atstovams, kurie bendrai svarsto savo laikų vargus. Priešaky stovi teologijos daktaras, kaip pirmojo luomo reprezentantas, po jo eina bajoras, kalbantis antrojo luomo vardu. Trečiajam luomui atstovauja trys amenys, pirklys, kepurninkas ir farmeris. Ketvirtas luomos savo atskirų atstovų neturi. Visi skundžiasi užėjusiu bendru brangymečiu, kuris pasižymi tuo, jog atsirado dėl tariamo gėrybių pertekliaus, o

---

[1] *E. Leser'io* išleistame ir *Dr. Hoops'o* redaguotame vokiečių leidime (1895) antraštė šiaip skamba: „Eine kurzgefasste Prüfung von gewissen alltäglichen Beschwerden verschiedener unserer Landsleute in diesen unseren Tagen, welche, obwohl zum Teil ungerecht und leichtfertig, dennoch alle in Dialogform gründlich erörtert und besprochen sind. Vom Edelmann W. S."

ne dėl jų stokos. Kiekviena klasė suverčia visą kaltę kitai, iki pagaliau visi prieina išvadą, kad vargas yra bendras. Kaip čia padėjus? Pirmas pasisako kunigas. Jo nuomone, padėti galinti tik valstybė, ir tai ne betarpiškai įsikišdama, o tinkama prekybos politika taip sutvarkydama kainas ir sudarydama tokias sąlygas, kad kiekvienas luomas galėtų pats sau pasigelbėti. Visų pirma reikia suteikti pinigams pilną ir nekintamą vertę. Autorius dėsto savo mintis maždaug taip, kaip netrukus po to jas suformulavo Gresham'o dėsnis, pagal kurį blogesni pinigai išstumia už krašto ribų geresnius pinigus. Dėl vidinių monetų žemos vertės kyla tokių nuostolių. Svetimi pirkliai parduoda reikalingas mums prekes už nominališkai aukštesnę kainą, nes jie žiūri vien realinės monetų vertės; todėl ir miestiečiai, kurie yra pirmi pirkėjai, priversti pardavinėti prekes kaimo gyventojams tiek pat brangiau. Pastarieji tada išgali mokėti dvarininkams tik nedidelę rentą; dėl to dvarininkai, norėdami senoviškai gyventi, kelia nuomininkams rentą, arba, kas dar blogiau, yra priversti arimus paversti ganyklomis, kurios duoda aukštesnę rentą. Tuo būdu žemdirbiai gyventojai pavaromi iš savo žemių. Tačiau vienos pinigų reformos dar nepakanka. Pinigų tikros reikšmės tiek tėra, kiek jie tarpininkauja tarp prekių. „Mes turime atminti, kad nors auksas ir sidabras yra metalai, iš kurių paprastai kala pinigus, atstojančius ženklus prekių mainuose, vis dėlto jie yra būtinos žmonėms prekės, kurios dalyvauja apyvartoje pinigų vardu; tų prekių kainų aukštumas pareina nuo to, ar jų trūksta, ar yra perteklius“[1]. Valstybės vyras atitinkama prekybine politika gali reguliuoti, kad prekių netrūktų ir nebūtų pertekliaus. Įstatymas turi nustatyti, „kad jokia mūsų žalia medžiaga negali būti išvežama į užsienį neapdirbta“. Iš kitos pusės, reikia uždrausti svetimų manufaktūrų ir prabangos dalykų įvežimą[2]. Prekybinės politikos gairė turėtų būti toks požvilgis: „Mums būtų geriau už tas pačias prekes mokėti savo krašto žmonėms brangiau, negu svetimšaliams pigiau, nes, kad ir mažiausias būtų jų gaunamas pelnas, jis vis dėlto mums yra dingęs“. Ir toliau: „Mes visados turime žiūrėti, kad nepirktume iš svetimųjų daugiau, negu patys jiems gauname parduoti; priešingu atveju mes patys nusigyventume, o juos pra-

---

[1] Vokiečių leidimo 71 p.

[2] Ten pat, 132 p.

turtintume“[1]. Čia mes turime reikalo su prekybos balanso sąvoka. Tačiau patsai terminas dar nevartojamas.

Valstiečių laukams apsaugoti nuo vis dažnėjančių aptvėrimų ir pavertimo jų ganyklomis, valstybės vyras turi taip pasukti visą ūkio politiką, kad gyvulių ganiava būtų mažiau rentabilinga, negu javų ūkis. To galima pasiekti dvejopu būdu. Arba tuo, kad žemės mokesčiai nuo vienos dešimtinės ganyklos imami dvigubai didesni, negu nuo dirbamos žemės, ir kartu su tuo uždedami aukšti išvežamieji muitai vilnai, kailiams ir kitiems gyvulių produktams. Arba tuo, kad panaikinami javų išvežimo suvaržymai ir tuo padidinamas javų pardavimas į užsienį. „Jeigu tokiu būdu padidinsime pelną, gaunamą iš žemės ir sumažinsime pelną, gaunamą iš gyvulių ganiavos, tada aš neabejoju jog javų ūkiu ims verstis daug daugiau, negu gyvulių laikymu, ir laukų aptvėrimai bus pašalinti“[2].

Tačiau ne tik ekonominiai verslai, tęsia toliau kunigas, skursta mūsų laikais. Taip pat ir aukštieji luomai gyvena krizį, ir dažniausiai dėl savo kaltės. Todėl kunigai turėtų parodyti gerą pavyzdį ir pradėti reformą nuo savęs, taisydami savo dorovę. Be to, autorius laukia didelio vyskupų suvažiavimo, kuriame tačiau neturi pirmininkauti popiežius ir kurio uždavinys bus vėl pašalinti nelemtą tikybų susiskaldymą, didžiausią visokių piktybių šaltinį.

Toks bendrais bruožais yra turinys šios stebėtinos knygos, kuri teritorialinės monarchijos pradiniame laikotarpy visai aiškiai išreiškia pamatines Anglijos merkantilistinės politikos maksimas, apimančias taip pat ir žemės ūkio globą.

Panašaus požvilgio laikosi savo raštuose didysis empirinės filosofijos steigėjas B a c o n'a s V e r u l a m i e t i s. Kaip senovės filosofija, taip ir jis žiūri į politinius ir ekonominius klausimus, kaip į moralinės filosofijos šakas. Tačiau sistematiško šios minties išdėstymo jis neduoda. Apie šiuos opius dalykus būsią geriau nutylėti, sako jis savo veikale „Apie mokslų vertingumą ir išplėtimą“ (1623), nurodydamas į savo viešąją tarnybą[3].

Tačiau viso to nereikia suprasti literariškai. Jokūbo I pasiūlymu parašytame jo mėgiamajam ministeriui „Letter of Ad-

---

1 Ten pat, 63 p.

2 Ten pat, 130 p.

3 „De dignitate et augmentis scientiarum“, Lib. VIII, Kap. I.

vice to Sir George Villiers, afterwards Duke of Buckingham“ (1615) Bacon trumpai nagrinėja politinius ir ekonominius klausimus. Ir čia, kiek tas dalykas gali būti išrodytas, pirmą kartą literatūroje šalia termino „balance of greatness“ sutinkamas taip pat terminas „balance of trade“. Abudu balansai kartu turi nurodyti kryptį valstybės vyro veikimo.

Tuo pat laiku paskelbtame „Essays moral, political and economical“ taip pat yra visa eilė pagarsėjusių straipsnių. Pirmoje vietoj čia stovi straipsnis apie kolonialinės politikos esmę (On Plantations), kuriame jis, kaip vėliau Adomas Smith'as, ir priešingai Ispanų kolonialinei sistemai, pasisako už visišką ekonominių santykių laisvę, bent pradinėje stadijoje. Svarbus yra taip pat Essay apie procentus. Jame, be procentų ėmimo pateisinimo, pirmą kartą daromas aiškus skirtumas tarp konsumtyvinės ir gamybinės paskolos. Pirmosioms įstatymas turėtų nustatyti maksimumą — 5%, antrosioms — 8%.

Tikroji Bacon'o reikšmė tautos ūkio mokslui pareina ne nuo šių paskirų idėjų. Jos reikia ieškoti gamtos mokslų ir technikos srity. Savo svarbiausiame filosofiniame veikale „Novum Organon“ (1620) jis sukūrė naują logiką, turinčią aiškiai išreikštą buržuazinį pobūdį. Aristokratinei, ieškančiai retorinių efektų politiniuose susirinkimuose ir teismo ginčuose, „disputyvinei“ senovės logikai, kurią plėtojo ypač Aristotelis savo Organone, Bacon'as stato priešpriešiais naują galvojimo būdą, kuris siekia daryti išradimus ir tuo būdu pasiekti valdžios ne tik žmonėms, bet dar labiau gamtai. Trys didieji išradimai: kompasas, knygų spausdinimas ir parakas, pakeitusieji pasaulį, atsirado atsitiktinai; tad kokių didelių laimėjimų galima bus pasiekti, ėmus metodiškai didinti išradimų skaičių. Bacon'o nuveikti šioj srity darbai negali būti pavadinti žymiais, ir jie ne be pamato susilaukė J. von Liebig'o pajuokimo[1]. Tačiau Bacon'as niekad ir nepretendavo būti išradėju,jis kukliai vadino save „heroldu, trimituojančiu į trimitą“, ir to jam niekas negali nuneigti. Tragiškas yra valstybės vyro likimas, kuris suklumpa kaip tik toj srity, kurioje, kaip mokslininkas, nupelnė viso pasaulio garbės. Įveltas į baudžia-

---

[1] Jo kalboje „Francis Bacon von Verulam und die Geschichte der Naturwissenschaft“, pasakytoje Bavarijos mokslų akademijoj, 1863.

mąją bylą dėl papirkimo išduodant valstybines išradimų privilegijas, jis vieną gražią dieną nustojo ir tarnybos ir garbės.

Papildydami turime pridėti, jog Bacon'o plunksnai priklauso fragmentas iš utopijos „Nova Atlantis", kuri kartu su Platono „Atlantis" turėjo būti atsikirtimu į Tomo Morus'o veikalus. Visi jo raštai pilni sąmojingų posakių. Kai kurie iš jų net virto patarlėmis, pav. kad turtą galima lyginti su mėšlu; sudėtas krūvoje, jis neduoda jokios naudos, tuo tarpu iškratytas žemėje, daro ją derlingą.

Prie politinės ekonomijos istorijos priklauso ne tik tie raštai, kurių turinys yra grynai ekonominis, bet ir tokie, kurie, nors ir kilę kitose srityse, davė medžiagos šiam mokslui sukurti. Čia turime išvardinti du filosofus, kurie, nežiūrint į savo diametrališkai priešingus pradinius požvilgius, kaip tik dėl to viens antrą papildė ir bendrai padarė žymios įtakos teorijos plėtojimui. Tie vyrai bus Tomas Hobbes (1588 — 1679) iš vienos pusės ir Richardas Cumberland'as (1632 — 1718) iš antros.

Kiekvienas žino Hobbes, kaipo autorių „Leviathan'o" (1651), kuriame monarchinės valstybės teorija išvedama iki kraštutinumų. Valstybė tenai piešiama, kaip kokia baidyklė, dirbtinis gyvulys, kuris viską praryja savo žiotimi, kad tuo padarytų galą dar blogesnei pirmykštei būklei. Jeigu Grotiui ir dar anksčiau Aristoteliui žmogus yra socialinė būtybė, kuri iš meilės visuomenei, padarydama sutartį, susideda į valstybę, tai Hobbes į tą dalyką žiūri visai kitaip. Žmogus iš savo prigimties yra antisociališkas; jis turi tik vieną akstiną, savimylą, kuri spiria jį plėšti ir nugalėti kitus žmones; tai yra „kova visų su visais". Norėdami išvengti tokio nuolatinės baimės būvio, žmonės pasiduoda galingiausiam iš savo tarpo, kuris savo didesniu egoizmu pažaboja silpnesniųjų egoizmą. Iš tokios „pasidavimo sutarties" ir bus kilusi valstybė. Savo „Leviathan'e" Hobbes vos tepalietė ekonominius santykius. Nuoseklus jo požvilgio taikymas turėtų nuvesti į kraštutinį kolbertizmą. Socialiniu atžvilgiu jis nepripažįsta nei kunigų, nei bajorų atskiromis luominėmis kategorijomis. Sau pavyzdžiu jis laiko senovės romėnų imperiją.

Tai materialistinei teorijai, išreikštai ne tik Hobbes'o „Leviathan'e", bet dar anksčiau jo knygoje „Apie pilietį" (De Cive, 1642), teologas Cumberland'as, laikydamasis spiritualis-

tinio požvilgio, pastatyto priešpriešiais diametrališkai priešingą doktriną, išdėstytą jo veikale „De legibus naturae disquisitio philosophica“ (1672).[1] Pamatinis žmogaus prigimties akstinas esą ne savimyla, o palankumas kitiems (bienveillance, benevolence). Individualinis palankumas yra padaras universalinio palankumo, kuris yra dievybė ir reiškiasi „noru daryti kitiems gera“. Visų meilėje jau glūdi savo paties meilė, kiek ji yra teisi. Valstybė yra Dievo kūrinys. Kiekvienas žmogus turi laisvu noru klausyti Dievo įsakymų ir jų tęsinio — valstybės įstatymų. Tada kiekvieną galima bus palikti sau, kaip dangaus kūnų sistemos atskirus kūnus, kurie laisvai juda, nekliudydami kitiem ir vis dėlto pasiduodami bendriems dėsniams, kurie yra būtini visumos tvarkai išlaikyti. Cumberland'as pasitenkino šiais siauresne prasme morališkai - filosofiniais išvedžiojimais ir neparašė nei valstybės mokslo, nei ekonomikos veikalų. Nuosekliai taikydami jo požvilgį ekonomikai, būtume priėję prie „laissez-faire“[2], tik vėliau tą dėsnį pamatavo savimylos principu, o ne artimo meilės principu, kaip Cumberland'as.

Jeigu Hobbes ir Cumberland'o filosofijos bendri pamatai yra absoliutiškai priešingi, tai abu autoriai sutinka dėl vieno daikto, dėl mokslo m e t o d ė s. Cumberland'as aiškiai pasisako, jog šiuo atžvilgiu jo ir jo priešininko pozicija yra vienoda. Ši metodė yra ne istorinė, o matematiškai - abstraktinė. Pagal Hobbes, visoks galvojimas yra skaičiavimas. Organizuotoji visuomenė yra ne kas kita, kaip mašina, kurios ratai, kartą paleisti savimylos varomosios jėgos (pas Cumberland'ą — palankumo jėgos), nuolat sukasi ta pačia kryptimi. „Leviathan'o“ įžangoje randame tokį apibūdinimą: „Didysis Leviatanas (taip mes vadiname valstybę) yra meno kūrinys arba dirbtinis žmogus, nors savo didumu ir jėga daug didesnis už naturalinį žmogų, kurį jis turi padaryti laimingą“. Ir knygos

---

1 Labiausiai išsiplatinęs leidinys yra *Barbeyrac'o* prancūzų vertimas (Amsterdamas 1744), kuriuo čia ir naudojamės.

2 Chap. VII, § VIII, p. 355: „Revenons donc à considérer la Loi, que nous avons découverte et établie un peu plus haut. Elle ordonne de laisser ou d'accorder à chacun, au moins les choses qui lui sont nécessaires, et de ne rien faire pour empêcher d'en jouir; c'est-à-dire, qu'il faut que chacun aquière la propriété de ces sortes de choses, du moins pour le temps qu'elles lui sont nécessaires; à cause de *quoi l'on dit, à chacun le sien, à chacun son droit*“.

„Apie pilietį“ įžangoje jis šiaip kalba apie mokslinio pažinimo metodę, kuri išeina iš jo požvilgio: „Bet kokį daiktą geriausia pažinti iš elementų, kurie jį sudaro. Jau einančiame laikrody, kaip ir kiekviename sudėtingame mechanizme, negali suprasti atskirų dalių ar ratų veikimo, neištyręs kiekvienos dalies medžiagos, formos ir veikimo atskirai. Panašiai tenka elgtis, norint pažinti valstybės teises ir piliečių priedermes. Nors valstybė ir negali būti suskaldyta į dalis, ji vis dėlto turi būti nagrinėjama iš savo atskirų elementų. Reikia ištirti jos gamtą, kiek ji tinka valstybei sukurti, ar ne, kokie turi būti gyventojų tarpusavio santykiai, kad jie galėtų pasiekti vienybės; tik tuo būdu gausime aiškų supratimą. Aš taip ir pasielgiau. Todėl į pirmą vietą statau visiems iš prityrimo žinomą ir visų pripažintą dėsnį, jog žmogaus protas taip gamtos sudėtas, kad jeigu jo nesulaikytų viršum visko stovinčios jėgos baimė, tai kiekvienas nepasitikėtų kitu, bijotų jo ir turėtų teisės ir noro gintis savo jėgomis“[1]. Čia vaizdžiai parodyta tai, kas vėliau buvo pavadinta matematiškai-tikslia arba izoliacijos metode, kuria vėliau vartojo fiziokratai. Pastarieji laiko Hobbes savo pirmtaku šioj matematiškai-formalinėj srity; materialiniu atžvilgiu jiems buvo artimesnis Cumberland.

Iš patirties filosofo John'o Locke'o[2] (1632 — 1704) galima buvo tikėtis, kad jis ypatingai pasižymės ekonomikos moksle. Dėl savo veikalo „Treatise on civil government“ (1690) jis laikomas vienu iš teoretinių kūrėjų valstybės konstitucinės sistemos, kuri leidžia trečiam luomui aktyviai dalyvauti valstybės valdyme. Jis buvo taip pat vienas iš Anglijos banko (1694) steigėjų ir svarbiausių akcininkų ir, nors būdamas profesijos gydytojas, keletą kartų ėjo valstybinę tarnybą kaip tik prekybos vadyboj. Ir vis dėlto jo raštai neduoda to, ko iš jų buvo tikėtasi, arba duoda tik labai maža. Jo ekonominės pažiūros turi daug spragų, supainiotos ir pilnos prieštaravimų. Savo aukščiau minėtame svarbiausiame veikale jis vos tekliudo ekonominius klausimus. Pastarieji smulkiau nagrinėjami tolimesniuose dviejuose nedideliuose straipsniuose: „Some considerations on the lowering of interest and raising the value of

---

[1] v. Kirchmann'o vertimo 21 ir tol. p. p.

[2] Plg. apie Locke'ą: *Bonar*, Philosophy and Political Economy, 1893, o taip pat jo straipsnį „Locke“, išspausdintą Palgraves Dictionary of Political Economy.

money" (1692) ir jo tęsiny: „Further considerations concerning raising the value of money" (1695). Čia jis laikosi požvilgio tų, kurie, kaip North, karštai puola nepilnaverčių monetų kalimą ir procentų mažinimą įstatymų keliu (prieš Child'ą). Jeigu iš to norėtume padaryti išvadų, kad Locke buvo valstybinio ekonominių santykių reguliavimo priešininkas, smarkiai apsiriktume. Visose kitose srityse jis pasirodė esąs siauras merkantilistas. Viename straipsny, kurį jis parašė (1697), būdamas Council of Trade nariu, jis karštai pritaria toms priemonėms, kuriomis valdžia norėjo nuslopinti Airių vilnų manufaktūrą Anglų naudai. Apskritai, jis yra prekybos balanso mokslo šalininkas. Jo raštuose matome pabertas atskiras mintis, kurios vėliau turėjo suvaidinti savo rolę. Prie jų priklauso pasiūlymas įvesti vieną vienintelį mokestį nuo žemės nuosavybės, nes galų gale visi mokesčiai vistiek perkeliami jai. Smulkiau tas pasiūlymas jo nenagrinėjamas. Jo minties pasigavo ir bandė toliau plėtoti kiti rašytojai, kaip Asgill[1] (1696) ir Vanderlint[2] (1734). Vėliau ta pati mintis buvo padėta į fiziokratų sistemos pamatą. Tačiau Quesnay, kaip galima spręsti iš jo raštų, pats bus priėjęs prie šios minties. Pagaliau Locke buvo vienas iš pirmųjų, kurie nuosavybę vedė iš asmens darbo[3]. Vėliau prieš Locke pažiūras į pinigus pasisakė

---

1 *John Asgill,* Several assertions proved in order to create another species of Money than Gold and Silver, London 1696.

2 *Vanderlint,* Money answers all things, 1735.

3 *Wilhelm Hasbach* savo veikale „Die allgemeinen philosophischen Grundlagen der von François Quesnay und Adam Smith begründeten politischen Oekonomie" (1890) 50 pusl. šiais žodžiais dėsto Locke'o pažiūras: „Dievas davė žmonėms žemę, kaip bendrą nuosavybę. Bet kadangi jis leido juos visus laisvus ir lygius, tai kiekvienam jis davė privatinę nuosavybę savo asmeniui. Į žmogaus asmenį daugiau nieks neturi teisės. Jo kūno darbas, jo rankų gaminys priklauso jam ir tik jam vienam. Žmogus, kaip žinoma, turi teisės į išlaikymą, vadinas, jis turi teisės valgiui, gėrimui ir kitiems gyvenimo reikmenims. Bet kadangi žemės laisvai duodamų vaisių neužtenka žmogui išmisti, jis turi žemę plėšti, dirbti, tręšti, apsėti; Dievas įsakė žmogui dirbti. Veikdamas jis įdeda į žemę tai, kas sudaro jo privatinę nuosavybę, ir tuo paverčia patį žemės sklypą savo privatine nuosavybe. Jeigu kas nors panorės atimti iš jo arba jam kliudyti naudotis savo darbo vaisiais, tas sulaužys jo naturalinę teisę ir t. t.". Pacituosime dar antrą Hasbach'o veikalo vietą, kur charakterizuojamas Locke'o bendras valstybinis - filosofinis požvilgis: „Locke yra tėvas politinio ir socialinio individualizmo, mokslo apie neliečiamas pamatines teises, apie nenusavinamas žmogaus teises, apie silpną valstybę, kuri turi saugoti

didysis Isaak Newton, kuris nuo 1700 — 1727 metų buvo Londono monetų rūmų direktorium. Ne paskelbtame veikale, bet visoj eilėj reports, pradedant nuo 1701 metų, jis nurodo į būtiną reikalą kalti leidžiamus vidaus apyvarton pinigus kiek žemesnės už nominalinę vertės; nes priešingu atveju pinigai nuplauktų į užsienius, ir kraštas netektų apyvartos lėšų. Šioms Newton'o pažiūroms pritarė ministeriai.

Aštuonioliktame šimtmety moralinė filosofija ėmė ypatingai domėtis ekonomika. Šiuo atžvilgiu pirma vieta tenka skotų filosofų mokyklai. Jos siekimus geriausia bus nagrinėti kartu su Adomu Smith'u, kuris buvo šios grupės narys. Tik vieną vienintelį rašytoją reikia jau dabar išskirti, nes jis, nors skotas ir filosofas - moralistas, stovi už šios mokyklos ribų ir yra griežtas merkantilistas, ko negalima pasakyti apie kitus. Tai James Steuart (1712 — 1780). Būdamas Stuart'ų karališkos šeimos šalininkas, jis po mūšio ties Kullodais (1745) turėjo bėgti į kontinentą, kur paeiliui gyveno Prancūzijoje, Vokietijoje, Italijoje ir Niderlanduose, rinkdamas medžiagą savo 1767 metais išleistam veikalui „An Inquiry into the Principles of Political Economy, being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations", kur jis paskelbė savo įvairių kraštų studijas. Knyga atkreipė tuomet į save viso pasaulio akis, bet po dešimties metų, pasirodžius Adomo Smith'o „Wealth of Nations" (1776), buvo jos nustumta į užpakalį, o devynioliktame šimtmety ir visiškai užmiršta. Mūsų laikais, Feilbogen'o[1] ir Hasbach'o[2] dėka, ja vėl pradėjo domėtis. Visų pirma įsidėmėtina antraštė, kurioje pirmą kartą anglų veikale pavartotas terminas „political economy". Dėl turinio reikia pasakyti, kad šis veikalas stato sau tikslą, platesne, negu iki šiol, forma „sudėtinius valstybės vidaus valdymo elementus suvesti į pamatinius dėsnius" (pra-

---

tik nuosavybę ir laisvę, ir kurios vienintelis uždavinys yra teisinis uždavinys. Jeigu senesnieji naturalinės teisės mokytojai ir laikė saugumą valstybės uždaviniu, tai jie neapribodavo jo tiktai tuo". Tiek Hasbach'as. Iš mūsų aukščiau minėtų išvedžiojimų galėjome matyti, jog Locke nebuvo nuoseklus pastarajame punkte. Plačią politinės ekonomijos literatūros apžvalgą apie Locke galime rasti *I. Bonar'o* straipsny „Locke", išspausdintame Palgraves Dictionary of Political Economy.

[1] „James Steuart und Adam Smith", Zeitschr. f. d. ges. Staatswissenschaft, 1889.

[2] „Untersuchungen über Adam Smith", 1891, 81 ir tol. p. p.

kalba). Tačiau Hasbach'as labai perdeda, vadindamas Steuart'ą žymiausiu aštuoniolikto šimtmečio ekonomistu. Arčiau įsižiūrėję, Steuart'o veikale nerasime nieko esminio, ko nebūtų pasakę, plastiškesne forma, jau ankstesnieji rašytojai. Prie to reikia pridėti, kad jo kalbai trūksta tikslumo, o sąvokoms aiškumo. Tai jaučia pats autorius, nes pakartotinai pabrėžia, kad jo veikalas yra rinkinys pastabų, surašytų jo kelionių metu įvairiose vietose ir įvairiu laiku. Jis laiko savo knygą „nieku daugiau, kaip tik rinkiniu medžiagos, kurią turės apdirbti labiau įgudusios rankos, negu mano“. Geriausiu atveju ją galima laikyti, turint galvoje bendrą merkantilistinės sistemos pobūdį, tautos ūkio politikos informacine knyga, bet ne tautos ūkio teorijos išdėstymu. Išvedžiojimuose apie prekybos balansą nėra nieko naujo. Visas veikalas sukasi apie pinigų ir bankų esmės dėstymą, kuriame daugiausia dėmesio kreipiama į jo krašto žmogų skotą J o h n L a w. Vėliau buvo verti dėmesio gal tik jo samprotavimai apie kainas. Ir vis dėlto reikia pasakyti, kad Adomas Smith'as pasielgė neteisingai nė vienu žodžiu neprasitaręs apie šį autorių, kurį jis labai gerai žinojo.

Vidury tarp filosofinės ir pirkliškos literatūrinių grupių randasi s t a t i s t i n ė šaka. Ji prasideda su J o h n'o G r a u n t'o veikalu „Natural and Political Observations upon the Bills of Mortality“ (1662), kuriame imdamas Londono miesto gimimų ir mirimų duomenis, jis išrodo tam tikrą jų dėsningumą, kuriuo vėliau buvo paremtas gyvybės draudimas. Dveji metai po Graunt'o mirties knyga buvo žymiai papildyta ir naujai išleista (1676) kito autoriaus, kuris jos vartojamą metodę ištobulino iki aukščiausio laipsnio. Tai buvo W i l l i a m P e t t y (1623 — 1687). Retai kada sutinkamas toks daugiapusiškas žmogus. Profesijos gydytojas, jis vėliau buvo iš eilės matematiku, muzikantu, matininku, laivų statytoju ir t. t. Gimęs smulkaus nepasiturinčio amatininko sūnumi, jis mirė, būdamas Anglų peru ir stambiu milionierium. Visais atžvilgiais geras matematikas, jis taikė apskaitymo metodę visiems, net ir politiniams santykiams. Tuo tarpu kai jo bičiulis Hobbes to paties tikslo siekė dedukcijos keliu, jis visados rėmėsi indukcija, faktų tyrimu. Tuo būdu jis tapo „Political Arithmetic“ kūrėju; šiuo vardu buvo pavadintas rinkinys statistinių straipsnių, kuriuos jis parašė 1671 — 1687 metų laikotarpy. Prakalboje jis taip apibūdina savo tyrinėjimo būdą: „Metodė, kurią aš čia taikau, dar nėra plačiai vartojama. Vietoj apsčių ir

skambių žodžių ir proto argumentų aš stengiuosi reikšti savo mintis skaičiais, matais ir svoriais, vartodamas tik jusčių argumentus ir atsižiūrėdamas į tokias priežastis, kurios turi regimo pamato gamtoje". Petty tikėjosi tuo būdu rasiąs mokslinį pamatą, kuris bus nepriklausomas nuo atskirų žmonių kintamų nuomonių. Tolimesni Petty veikalai, parašyti ta pačia metode, yra šie: „Treatise on Taxes and Contributions" (1662) ir „Political Survey or Anatomy of Ireland" (1672). Juose pasitaiko taip pat išmėtytų ekonominių samprotavimų, kurių tačiau nereikia per aukštai vertinti. Jam pirmam paprastai priskiria šias mintis: 1. darbas ir žemė yra du pamatiniai turto elementai; 2. darbo padalinimo principas; 3. prekės vertė pareina nuo jos gamybos kaštų ir pan. Tačiau perskaičius atitinkamas originalo vietas, matyti, jog čia turima reikalo greičiau su aforizmais, negu su metodišku apdirbimu. Tikros jo reikšmės reikia ieškoti ne teorijų, bet faktų srity. Vienas iš šių dėsnių vėliau atgimė pas Cantillon'ą aštuonioliktame šimtmety ir pas Effertz'ą — devynioliktame; tai yra pasakymas, kad darbas ir žemė, būdami savaiminiai turto faktoriai, negali būti pervesti vienas į antrą, vadinas, žemė negali būti pervesta į darbą ir darbas į žemę, bet turi būti laikomi visiškai skirtingomis kategorijomis („labour is the father and active principle of wealth, lands are the mother"). Vis dėlto, nors Petty turi būti priskaitytas prie politinės ekonomijos mokslo pirmtakų, jo biografas Fitzmaurice[1] ir kiti klysta, vadindami jį „founder of political economy"; tą pavadinimą tenka pakeisti ir pavadinti jį „founder of political arithmetic", t. y. statistikos. Pasirėmęs Graunt'o ir Petty darbais, Anglų astronomas Halley (1656 — 1742), paėmęs Breslau'o miesto mirtingumo duomenis, sukonstravo pirmą mirtingumo lentelę (1692), kuri buvo vartojama gyvybės draudimo tikslams. Netrukus po to ir prekybos statistika susilaukė žymaus atstovo, Davenanto (1656 — 1714). Toliau, tenka paminėti dar vieną žymų anų laikų statistiką Gregory Kingą (1648 — 1712) ir jo veikalą: „Natural and political observations upon the state and condition of England" (1696)[2].

---

[1] *Fitzmaurice*, Life of Petty, 1895, 315 p.

[2] Apie tolimesnį šios krypties išsiplėtojimą žiūr. *F. Lohmann'o,* Die amtliche Handelstatistik Englands und Frankreichs im XVIII. Jahrhundert, Sitzungsberichte der Kgl. preuss. Akademie der Wissenschaften, 1898.

f. V o k i e t i j a. Karolio V valdymas sudaro persilaužimo punktą Vokiečių istorijoje. Planas, pasinaudojus reformacija, paversti imperiją vieno valdovo valstybe, žlugo dėl neišmaningumo šio valdovo, kurs visados buvo svetimas vokiečių tautos esmei, ir tada krašte, susiskaldžiusiame atskiromis tikybomis, turėjo įsigalėti anarchija. Atsirado daugybė siekiančių visiško suvereniteto pasaulinių ir dvasinių kunigaikščių, grafų, miestų respublikų, valstiečių respublikų ir t. t.; visi jie nuolat vaidijosi savo tarpe, kariavo viens su kitu ir net su imperatoriu. Šimtu metų vėliau, per trisdešimtmetį karą, turėjo įvykti katastrofa, kuri vos nepražudė vokiečių tautos. Ši vidaus suirutė savo ruožtu dalinasi į atskirus laikotarpius, pagal nevienodai susidėjusius ekonominius santykius. Jeigu naujų jūros kelių atradimas buvo atliktas daugiausia su aukštutinės Vokietijos miestuose (Niurnberge) pagamintais jūrų instrumentais (astroliabija) ir žemėlapiais (Behaim'o globus ir pan.), tai naudos iš to turėjo kitos tautos. Negali sakyti, kad vokiečiai visai nebūtų bandę dalyvauti kolonizacijoj. W e l s e r'i o prekybos namai (Augsburge), Karoliui V leidus, surengė (1527) savo ekspediciją į Venecuelą, vadovaujant Ambros'ui Dalfinger'iui[1]. Tačiau toks dalykas buvo nepakeliamas vieniems prekybos namams, ir įmonė žlugo. Kunigaikščiai tuomet turėjo artimesnių tikslų; jie stiprino savo teritorialinę valdžią ir savo valdomas sritis stengėsi padaryti ekonomiškai nepriklausomas. Dar 1521 metais toks štai E r a s m u s galėjo Karoliui V skirtame rašte „Institutio principis christiani“ (vokiškai pavadintas „Unterweisung eines frummen und christlichen Fürsten“) padaryti pasiūlymą, kurio tikslas buvo ekonomiškai sujungti visą imperiją. Panašaus tikslo siekė ir 1522/23 m. žiemą svarstytas Vokiečių reichstage imperijos muitų projektas, kuris siūlė uždėti 4% įvežimo ir išvežimo muitus visoms vežamoms per imperijos sieną prekėms (įskaitant Niderlandus, bet išskiriant Šveicariją). Tačiau planas nuėjo niekais dėl pasipriešinimo Karolio V, už kurio slėpėsi vokiečių miestų prekybinės

---

[1] Žiūr. apie tai *Häbler'io* straipsnį priedėly prie Allg. Zeitung 1894, Nr. Nr. 285 ir 286. Smulkiau apie didžiuosius prekybos namus aukštutinės Vokietijos miestuose žiūr. *Richard Ehrenberg*, Das Zeitalter der Fugger, I t. 1896. *Aloys Schulte*, Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausschluss von Venedig, I t., Leipzig 1900.

bendrovės. Nuo to laiko tautos ūkio gyvenimas suskilo į begalinę daugybę smulkių teritorialinių sričių, labiau ar mažiau viena nuo kitos atsiskyrusių ir vedusių dažnai priešingą politiką. Šiuo atžvilgiu ypatingai įdomus g i n č a s d ė l m o n e t ų p o l i t i k o s, kuris apie 1530 metus prasidėjo tarp abiejų Saksų kunigaikščių šeimos linijų--katalikiškos albestinės ir protestantiškos ernestinės. Jis sukosi aplink paprastą klausimą, ar monetos turi būti kalamos pilnavertės, ar nepilnavertės, ir privedė prie bendros iki tol monetų sistemos susiskaldymo. Kilusi iš to oficiozinė skrajojamųjų lapelių polemika tuo įdomi, kad viename iš polemiškų veikalų: „Die Müntz Belangende Antwort und Bericht der fürnemesten punkt und Artikel, auff das Büchlein, so der Müntz halben, in der Chur- und Fürsten zu Sachsen Landen .... kürtzlich in Druck ausgegangen ist“ ir t. t. randame sakinį, kurį mūsų dienomis įprasta laikyti pagrindiniu merkantilizmo sistemos principu, būtent, kad turtas ir brangieji metalai yra tas pat. Aš ieškojau šio sakinio—„turtas tai pinigai“ visoje likusioje merkantilistinėje literatūroje ir neradau. Visur kitur į pinigus žiūrima, kaip į ženklą, t. y. kitų prekių atstovą; turto kategorija jie tiek telaikomi, kiek turi naturalinės medžiagos; tačiau niekam neateina į galvą pačius brangiuosius metalus laikyti tokiu turtu, šalia kurio niekas kita nėra verta dėmesio. Čia, priešingai, aiškiai nurodoma, kad aukso ir sidabro kasyklų eksploatacija yra turto šaltinis, o nepilnaverčių monetų kalimo reikalas motyvuojamas tuo, kad kitaip pinigai, vadinas, ir turtas nuplauktų į užsienį. Kad ir labai būtų pageidaujamas literatūriškai - istoriniu požvilgiu talentingas šios nuomonės gynimas, deja, to nėra. Ir Roscher[1] visai teisingai sako apie tai: „Ernestinis pamfletas parašytas be galo blogai: sofistiškai, nes kitaip ir negali būti, turint panašų tikslą; miglotai, kaip visi sofizmai; išpūstai, kad tuo būdu paslėptų savo didelius trūkumus“. Priešingai, katalikiškos albertinės linijos raštai pasižymi savo verte ir loginiu nuoseklumu.

Tuo pat laiku monetų kalimo klausimu, rūpėjusiu tada visam pasauliui, pasisakė ir didysis astronomas K o p e r n i k a s, parašęs 1526 metais, Lenkijos karaliaus Zigmanto įsakytas, vei-

---

[1] „Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland“, München 1874. Skrajojamieji lapeliai, liečiantieji monetų ginčą, neseniai atspausdinti *W. Lotz'o* rinkiny Brentano - Leser'sche Sammlung älterer staatswissenschaftlicher Schriften, Leipzig 1893.

kalą „Monetae Cudendae Ratio“. Čia jis išdėstė savo, pasak Roscher'io, jau 1522 metais Prūsų seime paskelbtas pažiūras, kad visai valstybės teritorijai reikia įvesti bendrą monetą. Monetų kalimo mokestis kiek galima neturėtų būti didesnis už faktines kalimo išlaidas[1].

Anais laikais „Policey'a“ daugiausia domėjosi mokyti teisininkai. Iš jų tarpo XVI-to šimtmečio vidury išsiskiria Melchior von Ossa, kuris 1566 m. parašė ir 1607 m. išleido „Prudentia regnativa“, davusią pradžią vėliau išsiplėtusiai kameralinei literatūrai. Šis veikalas ilgą laiką buvo aukštai vertinamas, ypač todėl, kad Thomasius 1717 metais jį naujai išleido ir parėmė juo savo paskaitas.

Iš šio ankstyviausio laikotarpio dar verti paminėti Strasburgo teisių profesorius Obrecht; jo veikale „Fünff unterschiedliche secreta politica von Anstellung und Vermehrung guter Policey“ (posthum 1617) užeinama pasiūlymų, kurie leidžia jį laikyti draudimo įstaigų idėjos pionieriumi. Toliau Bornitz (1625) ir Besold (1620), kurie daugiausia tyrinėjo valstybės finansus (Aerarium). Speciališkai mokesčių sistemai skirtas išėjęs trisdešimtmečio karo metu platus Klock'o veikalas „De contributionibus“ (1634), kuriame jau svarstomas progresyvinio mokesčio reikalas. Dedamos karo reikalams priverčiamos kontribucijos ir subsidijos (Schwendensteuern) duodavo pakankamai progų šiai temai sistematiškai tyrinėti.

Kada klausia, kuo, iš tikrųjų, pasireiškė ta didžioji nelaimė, kuri ištiko Vokietiją per trisdešimtmetį karą, trumpai galima atsakyti, kad žuvo jos visas trečiasis luomas. Be to, kleras ir bajorija, ypač protestantiškose šalyse, pateko visiškon kunigaikščių valdžion. O tie negausingi gyventojai, kurie išliko dar miestuose ir kaimuose, buvo ne daugiau, kaip indiferentiška žmonių masė, gyvenanti diena iš dienos. Tiesa, kunigaikščių valdžia išsilaikė, bet kokia kaina. Beveik šimtą metų ji turėjo mokėti skolas, kurių buvo pridariusi per karą. Per Vestfalijos taiką (1648) priimtoji konstitucija turėjo sudaryti išmintingą junginį monarchijos ir aristokratijos. Kokie buvo šios „mišriosios valstybės“ („gemischter Staat“), o, iš tikrųjų, „netaisyklingosios valstybės“ („unregelmässiger Staat“) prašmatnumai visam pasauliui parodė Pufendorf (1667) veikale „De

---

[1] Šis rašinys pirmą kartą išspausdintas Benkowski'o 1861 metais ir vėliau atspausdintas Wolowski'o 1864 metais.

statu imperii Germanici". Jau savo „Elementa jurisprudentiae universalis" (1660) jis laikosi vidurio tarp Grotiaus ir Hobbes. Šį požvilgį jis bandė toliau plėsti savo veikale „De jure naturae et gentium libri VIII" (1672), išgarsinusiame jį po visą pasaulį. Tas veikalas turėjo daug didesnės įtakos užsieniuose, negu Vokietijoje, kurios dvasinis lygis tiek nusmuko, jog ji nemokėjo pasinaudoti jo skelbiamomis idėjomis. Juo naudojosi fiziokratai ir Adomas Smith'as, ir Hasbach'as[1] visai teisingai nurodė, kad vakarų politinė ekonomija iš žymios dalies remiasi Pufendorfo naujai įkvėptos naturalinės teisės idėja. Jo skelbiamos pažiūros į tautos ūkį tėra jo gadynės pažiūros, tik prisisunkusios liberalinės dvasios. Šiaip, jose nėra nieko originališko.

Jo įtaka savo tėvynės ekonominei doktrinai, kaip sakėme, iš pradžių buvo nedidelė. Pastaroji, sudarydama dalį kameralinių mokslų (nuo camera, raštinė), paisė daugiausia kunigaikščių valdžios reikalų ir buvo grynai praktiška valdininkų disciplina. Ši disciplina dalinosi į tris skyrius, pagal aplinkybių primestus valstybei uždavinius. Jų buvo: apgyvendinimas nusiaubtų sričių, toliau, miestų apgyvendinimas ir pagaliau tinkamas finansų sutvarkymas, kad galima būtų išsimokėti skolas. Kameraliniai mokslai, kaip specifinė vokiečių merkantilistinės literatūros forma, turi iš vienos pusės populiacionistinį ir iš antros — valstybės finansų mokslo pobūdį. Trys elementai, iš kurių šis mokslas susidėjo, buvo šie: ekonominis arba žemės ūkio mokslas, policija arba miesto mokslas ir „ypatingas" kameralinis mokslas arba mokslas apie finansus. Krašto turtą sudaro darbingi („nahrhaft") miestų ir kaimo gyventojai ir klestintieji finansai (aerarium")[2].

„Kameralistų" garbei reikia pasakyti, kad jie su vertu pagarbos atsidėjimu stengėsi išspręsti pastatytus jiems uždavinius; tačiau negalima neigti ir to, kad, matuodami valdovo turtą pagal jo valdinių skaičių, jie tai greičiau darė taip, kaip mūsų laikais dvarininko turtą vertina iš jo gyvulių galvų

---

1 W. Hasbach, Die allgemeinen philosophischen Grundlagen der von François Quesnay und Adam Smith begründeten politischen Oekonomie, Leipzig 1890, 46 p.

2 Apie anos gadynės absoliutinės valstybės vidinį sutvarkymą žiūr. *v. Below*, Territorium und Staat, München und Leipzig 1900, 163 ir tol. p. p.

skaičiaus. Tik labai iš lėto Vokietijoje vėl ėmė rastis trečias luomas, pasiturinti buržuazija. Iki devyniolikto šimtmečio apie ją negalima nė kalbėti. Tik po daugelio šimtų metų pertraukos nutrūkęs reformacijos gadynėje kultūrinio plėtojimos siūlas vėl buvo pagautas, ir Vokiečių imperija tapo absoliutine paveldima karalyste, kuriai buvo lemta suvaidinti vadovaujama rolė paskutinėje socialinio klausimo stadijoje.

Vestfalijos taika nustatė tikybinį ir tuo pačiu politinį dualizmą. Jis atspindi kameraliniame moksle. Reikia skirti pietinę, katalikišką kryptį, susibūrusią aplink Habsburgų dinastiją ir šiaurinę, protestantišką, kurios centras buvo Hohencollernų valstybėje.

Katalikiškąją kryptį su ne taip aiškiai išreikštu konfesiniu pobūdžiu (svarbiausi jos atstovai buvo atsivertę protestantai) pradeda Johann Joachim Becher, kurio „Politischer Diskurs von den eigentlichen Ursachen des Auf — und Abnehmens der Städte, Länder und Republiken; in specie, wie ein Land Volkreich und Nahrhaft zu machen und in eine rechte Societatem civilem zu bringen" (1668) yra gabiai parašytas, dar šiandien su nauda skaitomas veikalas. Antrame šio veikalo leidime (1673), skirtame imperatoriui Leopoldui I, kunigaikščių gerovės politikos tikslu statomas šalies apgyvendinimas („Populierung"). „Tačiau nepakanka miesto arba šalies apgyvendinimo („Populierung") ir gyventojų daugėjimo, jeigu trūksta maisto. Tam, kad galėtų būti daug gyventojų, reikia, kad jie turėtų iš ko gyventi; be maisto nebus gyventojų. Maistas, sakau, yra meškerė ar tinklelis, kuriuo gaudomi žmonės; jeigu jie žino, kur galima gyventi, jie ten ir bėga, ir juo daugiau žmonių bėga tenai, juo lengviau jie gali vienas iš kito gyventi. Ir tai yra antra pamatinė taisyklė: norint padauginti gyventojų skaičių, reikia suteikti jiems gerų uždarbių ir maisto"[1]. Valstybė turi žiūrėti, kad nė vienas luomas nebūtų perpildytas ir kad tarp jų būtų reikiama pusiausvyra, nes, kada kokiam mieste burmistrų yra daugiau, negu piliečių, pamokslininkų ir išpažinties klausytojų daugiau, negu pamokslų klausančiųjų ir išpažinties einančiųjų, krašto reikalai bus blogi. Gaminantieji gyventojai, savo ruožtu, dalinasi į tris kategorijas: valstiečių luomą, amatininkų ir pirklių. Jie taip pat turi laikytis tam tikros proporcijos, ir tuo tikslu juos organizuoja į

[1] I dalis, 3 §.

korporacijas. Vartojimas yra vienintelis ryšys, kuris jungia šiuos luomus tarpusavy ir verčia vienus gyventi iš kitų. Vadinasi, vartojimą reikia taip tvarkyti, kad iš to kraštui būtų naudos.

„Skiriame dviejų rūšių vartojimą: vidaus ir užsienio. Vidaus vartojimas bus tas, kurį tenkina šalies valdiniai; tai daroma per privilegiją, kuri vadinasi privativum, nes ji draudžia įvežti iš svetimų kraštų panašias svetimas manufaktūras arba nesančias krašte prekes". Tokius pirklius, kurie lengvina šiuos vidaus santykius, reikia laikyti naudingais visuomenės ir valstybės nariais. „Tačiau pirkliai..., kurie išveža pinigus ir už juos įveža tokių manufaktūrų, kurios nieko nevertos arba kurių galima gauti vietoje..., ir kurie, kaip pikti šunes, nieko neprisileidžia prie savo kaulo, kurie siurbia ūkininko ir amatininko kruviną prakaitą; pirkliai kurie dėl vieno pikto žodžio arba kiek pasikeitus į blogą laikams, arba, jeigu priešas būtų atėjęs per 50 mylių nuo miesto vartų, grasina ir bėga su savo prigrobtu mamonu, palikdami kentėti vieną liaudį; tokie pirkliai tai respublikos siurbelės, mirtis, pražūtis ir galas. Nes jie mažina gyventojų tirštumą (Populosität), atima kraštui maistą, turtina jo priešą ir, vaikydami savo naudą, nebijo išduoti savo krašto ir parduoti jo priešams". Vidaus politikoje reikia turėti galvoj, kad išvardinti trys pramoniniai luomai turi „tris pavojingus ir žalingus priešus: pirmas mažina gyventojų tirštumą (Populosität), tai — monopolium, antras sunkina išmitimą, tai — polypolium, trečias ardo visuomenės ryšius, tai — propolium".

Atskirų privilegijų, visiškos amatų ir supirkimo laisvės žalingiems padariniams pašalinti, nuo seniai buvo steigiami cechai. Deja, jie piktai išnaudojo savo teises, ir dabar nėra didesnio už juos pramonės pažangos priešo. Reikia tad sukurti naują organizaciją su panašiu, tik kiek praplėstu pamatu, ir Becher daro tokių pasiūlymų. Žemės ūkis bus sugrupuotas kvadratais po 10 mylių aplink provianto sandėlį (Provianthaus), kur ūkininkai atiduos savo prekes už vyresnybės nustatytą kainą. Iš tų valstybės laikomų sandėlių prekės bus toliau pardavinėjamos, nežymiai pakėlus kainą. Darbo namai (Werkhaus) tokiu pat būdu aptarnauja amatus. Jų uždavinys steigti krašte naujus amatus, ir tam tikslui jie laiko visą eilę amatų dirbtuvių. Prekybos namai (Kaufhaus) turi sujungti visą prekybą. Tik čia stambieji pirkliai gali

siūlyti, o smulkieji — pirkti prekių. Visa turi būti sutvarkyta ir vedama pagal katalikų tikėjimo taisykles, vadovaujant valstybinei komerckolegijai (Kommerzkollegium), kurioje posėdžiauja teisininkai, pirkliai, kameralistai ir kiti ūkio gyvenimo žinovai. Kai kurios iš Becher'io skelbiamų maksimų arba „merkantilinių taisyklių" („Merkantilische Regeln") yra grynai merkantilistinio pobūdžio. Jis pats bandė įvykdyti praktikoje savo planą, būdamas paskirtas įsteigtų Tabore ties Viena imperatoriškų „Dailės ir amatų namų" arba „Manufaktūrų namų" („Kunst — und Werkhaus" oder „Manufakturhaus") direktorium[1]. Tačiau jo kūrinys nedavė laukiamų vaisių. Visa Becher'io sistema yra smulkiai buržuazinio pobūdžio. Jis daugiau rūpinasi tinkamu liaudies „maitinimu" („Nahrung"), negu turtu. Jį galima laikyti Marlo ir kitų vidurinio luomo politikų pirmataku. Kaip šiųjų, taip ir jo reformų projektai turi pusiausocialistinio pobūdžio.

Beje, Becher pagarsėjo ne tik kaip kameralistas. Profesijos gydytojas, jis paliko visą eilę gamtos mokslo veikalų, pav., „Physica subterranea" (1668), kuri įkvėpė chemiką Stahl'į sukurti garsiąją flogistono teoriją. Dėl savo neramaus būdo jis įgijo daug priešų, nustojo visų tarnybų ir 1682 metais mirė Londone visiškame skurde[2].

Tokioje pat dvasioje, kaip Becher'io „Diskurs", parašyta 1684 metais išėjusi ir greitai pagarsėjusi knyga „Oesterreich über alles, wann es nur will, kuri priskiriama Becher'io žmonos broliui F. W. von Hörnigk'ui. Pirmą kartą ji buvo išleista anonimiškai ir dėl idėjų ir kalbos panašumo visų buvo laikoma

---

[1] Žiūr. *H. I. Hatschek'o* „Das Manufakturhaus auf dem Tabor in Wien", Leipzig 1886.

[2] Apskritai, ekonominių teorijų istorijoje *Becher'is* neįvertinamas taip, kaip jis yra nusipelnęs. Ypač *Roscher* (Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland) negali paslėpti savo nusistatymo prieš žmones, kurių gyvenimas nėjo tiesia linija. Tuo tarpu dar nėra monografijos, kuri būtų aprašiusi šio žymaus žmogaus veikimą iš visų rūpimų pusių. *R. v. Erdberg - Krczemiewski'o* veikalas „Johann Joachim Becher, ein Beitrag zur Geschichte der Nationalökonomik", Jena Gustav Fischer, gali būti laikomas tik „indėliu" („ein Beitrag") į šio žmogaus istoriją. Plg. mano recenziją, išspausdintą „Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft" (Jahrg. 1897/98). Ypač reikėtų ištirti, kiek pamatuoti surišti su Becher'io vardu šmeižtai, prieš kuriuos jis labai karštai protestavo. Čia tai mus per toli nuvestų. Prie to teks grįžti kitoje vietoje.

pomirtiniu Becher'io veikalu; gal tai ir bus teisinga[1]. Knygoje daugiausia kalbama apie užsienių prekybos politiką, ir išvedamas dėsnis, kad savo tautos ūkis turi būti kiek galima nepriklausomas („independent") nuo svetimšalių. „Reikia tik keletą metų susilaikyti nuo pagamintų užsieny šilkinių, vilnonių ir drobinių dirbinių, o taip pat nuo vadinamųjų prancūziškų prekių ir, vengiant didžiausio skurdo ir visiškos pražūties, pasitenkinti, kuo Dievas ir gamta mus taip gausiai apdovanojo pačiame mūsų krašte". Pav., vietoje įvežamo iš užsienių cukraus galima vartoti savo krašto medų. „Tuo būdu, per kelerius metus imperatorius laimėtų taip daug, tartum jo valstybėje būtų atsiradusi nauja galinga karalystė, be jokių neteisingumų, be kraujo, keiksmų ir negrynos sąžinės, o kraštas pelnytų tiek, kiek dar dabar turi naudos Ispanų monarchija iš Peru Potosi"[2]. Svarbiausia maksima reikia laikyti ši: geriau sumokėti prekei du talerius, jeigu jie pasiliks krašte, negu vieną, jei jis turi tekti užsieniui[3]. Tam reikia tuojau uždrausti svetimų prekių įvežimas, o nelaukti, kaip kiti pataria, iki išsiplės savoji pramonė. „Jie nori sukurti vietinę manufaktūrą tam, kad uždraustų užsieninę. O aš patariu uždrausti užsieninę ir tada sukurti vietinę"[4]. Žinoma, tuoj ims rėkti, kad „toks nepaprastai žiaurus draudimas kliudo laisvai prekybos apyvartai, kuri turi būti neliečiama (inviolabel). O piktybė arba kvailystė! Ar girdėta kada nors, kad laisva prekybos apyvarta sutaptų su visiška savivale veikti savo nuožiūra, savo tėvynės naudai ar nenaudai? Kokia valstybė, net jeigu ji gyvena iš prekybos, palieka ją visiškai nereglamentuotą?"[5] Taigi matome, kad šis vokiečių merkantilizmas į pamatą deda ne užsienių, bet vidaus prekybą.

Tą patį galima pasakyti ir apie trečią žymų šios grupės rašytoją, apie W i l h e l m'ą v o n S c h r ö d e r'į. Išgyvenęs ilgesnį laiką Anglijoje ir Olandijoje ir perėjęs, kaip ir Becher (abudu buvo imperijos vokiečiai), į katalikų tikėjimą, jis buvo imperatoriaus Leopoldo I paskirtas į mirusio Becher'io vietą

---

[1] Žiūr. mano jau minėtą Erdberg'o recenziją apie Becherį, išspausdintą Deutsche Zeitschr. f. Geschichtswissenschaft, Jahrg. 1897/98.

[2] 1753 metų leidimo 8 ir 9 p. p.

[3] Ten pat, 32 p.

[4] 101 p.

[5] 129 p.

Taboro ties Viena „Manufaktūrų namų“ direktorium. Tos tarnybos jis greitai nustojo, nes, apsiautus 1683 metais turkams Vieną, Manufaktūrų namai sudegė. Vėliau, perėjęs į Vengrų kameralinę tarnybą, jis parašė savo svarbiausią veikalą „Fürstliche Schatz- und Rentkammer“ (1686), kuriame visų aiškiausiai išreikšta pažiūra, jog gyventojų gerove daugiausia reikia rūpintis tam, kad jie geriau mokėtų kunigaikščio iždui mokesčius. Tai išreikšta jau antraštės vinjetėj, kuri vaizduoja avių kirpimą kaime. Po ja padėtos šios charakteringos eilės:

„Wenn eines klugen Fürsten Herden
Auf diesem Fuss genützet werden,
So können sie recht glücklich leben
Und dem Regenten Wolle geben.
Doch wer sogleich das Fell abzieht,
Bringt sich um künftigen Profit“[1].

Jo pažiūros į tautos ūkį yra artimos Becher'io pažiūroms. Sakysim, pabrėžiama, „kad krašto turtingumas ar skurdas pareina ne nuo pinigų įvežimo ar išvežimo, o nuo prekybos balanso“ (Balancierung der Kommerzien gegeneinander)[2]. Tačiau „visų pirma turime siekti visų turtų šaltinio, kuris yra Dievo palaima“[3]. Vis dėlto, Schröder'is nežiūri į užsienių prekybą taip šnairiai, kaip žiūrėjo abu jo pirmtakai. Čia matyti, kad jis yra Mun'o ir de la Court'o įtakoje. Norėdamas sutaisyti „gerą policiją“ (gute Policey“), Schröder iš pradžių daro esamų krašte manufaktūrų valdišką inventorių, — tautos ūkio veidrodį, — ir prie jo prideda sąrašą tų manufaktūrų, kurių dar trūksta. Tokie „valstybės akiniai“ („Staatsbrille“), kaip jis vadina, vieni tegali sutvarkyti ūkiškąjį „chaos confusum“, ir tuo būdu „visa politika virsta grynai mechanišku menu, tvarkomu mechanikos pamatais“. Valdymo centre turi stovėti „kunigaikščio mainų bankas“ („landesfürstliche Wechselbank“), reguliuojantis pinigų apyvartą krašto viduje ir už jo. Su Schröder'iu baigiasi žymiausi katalikiškosios linijos atstovai.

---

[1] „Jeigu išmintingo kunigaikščio kaimenėmis naudojasi tokiu štai būdu, tai jos gali laimingai gyventi ir duoti valdovui vilnos. Bet kas tuoj nulupa kailį, tas atsisako nuo būsimos naudos“.

[2] LIX skyr.

[3] LXIII skyr., 3 §.

Gausingiau, nors ilgą laiką ne taip vieningai atstovaujama vokiečių literatūroje protestantiška kryptis. Ji dalinasi, kaip ir Anglijoje, į tris lygiagretes šakas, tik su tuo skirtumu, kad vietoj anglų pirkliškos grupės čia turime siauresne prasme kameralistinę grupę kurios autoriai buvo kunigaikščių valdiniai. Salia jos, kaip ir ten, turime filosofinę ir statistinę šakas. Tas nukrypimas yra naturališkas socialinių santvarkų skirtumo padaras. Priešingai Anglijai, kur nuo Elžbietos laikų galingai išsiplėtė „middle classes", Vokietijoje, kaip jau minėjome, po trisdešimtmečio karo trečias luomas beveik išnyko. Tad kas iš to luomo žmonių galėjo ginti jo interesus? Kunigaikščių valdžia prisiėmė sau misiją pravesti kažką į aukštesnės neturtėlių globos sistemą. Liaudžiai reikėjo duoti „maistą" („Nahrung"). Apie turtą galėjo galvoti tik kunigaikščiai. Dabar pereisime prie šios valdininkų literatūros.

Jos priešaky stovi savo laiku labai garsus Veit'o Ludwig'o von Seckendorff'o veikalas „Der teutsche Fürstenstaat" (1655), kurio literatūriškai-istorinė reikšmė yra ta, kad jame pirmą kartą (jis išėjo trylika metų prieš Becher'io „Diskurs'ą") valstybės moksluose pavartota vokiečių kalba. Knyga parašyta griežtoje liuterionų dvasioje ir panėši į vadovėlį, kuris turi supažindinti jaunus bajorus su esamu valstybės valdymu. Per visą veikalą raudona gija eina mintis, kurią galėtum išreikšti tokiu posakiu: „Didžiausias krašto lobis — tai didelis skaičius pasiturinčių žmonių". Kiek aukštesnės vertės yra antras veikalas „Der Christenstaat" (1685), kuriame Seckendorff'as nori parodyti, „kas valstybės ir bažnyčios dalykuose yra krikščioniška ir teisinga ir ką, remiantis krikščionybe (protestantiška), reikia pataisyti". Tačiau antroji knyga nesusilaukė tokio pritarimo, kaip pirmoji. Originališkumo nėra nė vienoje iš jų. Vėlesnės kartos nepripažino Seckendorff'ui „didžiojo" epiteto, kurį buvo davę jam jo bendralaikiai. Didesnę savo gyvenimo dalį jis praleido Saksen-Koburgo kunigaikščių tarnyboje, ir tik neilgai prieš mirtį (1692) buvo pašauktas į Brandenburgo tarnybą naujai įsteigto Halles universiteto kuratorium. Tačiau jis mirė dar prieš iškilmingą šios įstaigos atidarymą.

Rašydamas Seckendorff'as teturėjo galvoje monarchijos valdymo interesus ir stengėsi padidinti jos finansus, siūlydamas įvesti netiesioginius mokesčius. Tą pačią mintį sumaniai ir energingai sekė toliau didžiajam kurfiurstui viešpataujant išė-

jęs ir jam skirtas veikalas „Entdeckte Goldgrube in der Accise, das ist kurtzer jedoch gründlicher Bericht von der Accise, dass dieselbe die allerreichste, politeste, billigste, ja eine ganz nötige Kollekte sei“, parašytas Christiano Teutophilo (Tenzel'io pseudonimas) (1685). Jame pirma keliamas didysis kurfiurstas už tai, kad jis išlaiko Militem perpetuum protestantizmui remti. Tačiau tam reikia valstybei didelių mokesčių pajamų, o jos daug tikslingiau ir lengviau surenkamos, vartojant „švelnų akcizą“ („sanftmütige Accise“), t. y. „visai mažą nepastebimą vagystę“, negu „atvirą smurtą, artimo plėšimą ir kontribucijos lupimą“. Beje, visa reikia taip sutvarkyti, kad turintieji vaikų tėvai („bekinderte Eltern“) būtų atleidžiami nuo miltų akcizo.

Kameraliniai mokslai žymiai pakyla viešpataujant Prūsų karaliui Fridrichui Vilhelmui I (1713 — 1740), įkūrusiam taip puikiai paskum išaugusią Prūsų valdininkiją. Nors jis nebuvo ypatingas aukštųjų mokyklų šalininkas, vis dėlto, jis, anksčiau už kitus, įsteigė pirmas kameralines universiteto katedras, vieną Halle'je ir antrą Frankfurte ties Oderiu. Pirmoji katedra buvo pavesta buvusiam teisių profesoriui Gasser'iui, antroji — istorijos profesoriui Dithmar'ui. Dithmar'o „Einleitung in die ökonomische -, Polizei - und Kameralwissenschaft“ (1731) dar ilgą laiką vadovavosi, skaitydami paskaitas. Jis taip pat įsteigė pirmą ekonominį laikraštį, vardu „Oekonomische Fama“, kuris tačiau greitai nustojo ėjęs (ėjo nuo 1729 metų).

Kiek laisvesne kryptimi valdininkų mokslas (Beamtenlehre) pasuka viešpataujant Fridrichui Didžiajam. Čia visų pirma reikia paminėti diplomato ir karaliaus bičiulio J. F. von Bielfeld'o knygą „Institutions politiques“ (1760), vokiškai išleistą „Lehrbegriff der Staatskunst“ vardu (1761). Nebūdama originališka, ji vis dėlto, galima sakyti, pradėjo naują gadynę tuo, kad supažindino vokiečių visuomenę su atitinkama užsienių, ypač prancūzų literatūra. Panašią rolę suvaidino J. G. von Justi (†1771). Jis iš eilės tarnavo Austrijoje, Hannovere ir Prūsuose, ir jį galima nurodyti, kaip į tą žmogų, kuris savo gausinguose ir plačiuose veikaluose (žinomiausias iš jų 1755 metais pirmu leidimu išėjęs „Staatswirtschaft“) sujungė pietinę ir šiaurinę kameralistų mokyklas ir at-

palaidavo mokslą nuo tikybinio atspalvio[1]. Jį čia sekė Vienos policijos ir kameralinių mokslų profesorius Juozas von Sonnenfels, kuris savo daugiatominiam veikale „Grundsätze der Polizei, Handlung und Finanzwissenschaft" (1763 — 67) ėjo Justi pėdomis. Nuo to laiko į kameralinį mokslą prasiskverbia fiziokratų įtaka, kurią vėliau nustelbia Adomo Smith'o autoritetas.

Filosofiškai - ekonominė šaka, nekalbant apie mūsų jau minėtą Pufendorf'ą, prasideda su Leibniz'u, kurio „Bedenken von Aufrichtung einer Sozietät in Deutschland zur Aufnahme der Künste und Wissenschaften" (1669) yra artimi J. J. Becher'io idėjoms. Šalia jo reikia paminėti Kilio profesorių G. Morhof'ą, kuris savo plačiame veikale „Polyhistor" (1688 ir 1692) nori atgaivinti klasinį praktinės filosofijos padalinimą į etiką, politiką ir ekonomiką, ypatingo dėmesio kreipdamas į pastarąją. Chr. Thomasius Halleje stengėsi savo paskaitas paremtas Ossa ir Seckendorff'o veikalais, suderinti su Pufendorf'u. Po to Chr. Wolff, iš pradžių savo veikale „Vernünftige Gedanken vom gesellschaftlichen Leben der Menschen" (1721) ir vėliau „Oeconomica methodo scientifica pertractata" (1754) ėmė tyrinėti ekonominius dalykus, laikydamas juos moralinės filosofijos vidurine šaka, esančia tarp etikos ir politikos. Didelės reikšmės filosofinė šaka niekad neįgijo. Ji sukasi aplink gan sėklų merkantilizmą. Vėliau pakilęs didysis filosofinis judėjimas, susijęs su Kant'o vardu, ekonominėj srity ėjo Adomo Smith'o pėdomis.

Statistinė linija nesisieja su anglų „politine aritmetika", bet eina savarankiškai ir turi kitonišką pobūdį. Ji mažiau kreipia dėmesio į skaičius negu į „žodinį aprašymą"; šis priešingumas neišdilo dar iki mūsų laikų. Seniausiu statistinės linijos atstovu tenka laikyti vokiečių teisės istorijos kūrėją, Helmštedto profesorių H. Conring'ą (mir. 1681 m.). Jo darbą toliau tęsė G. Schmeizel (†1772), kuris, būdamas profesorium Jenoje ir Hallėje, skaitė plačiai lankomą „Collegium politico - statisticum". Tai buvo chronikos pobūdžio kursas, kuriame jis dėstė įvairių Europos kraštų būklę, įtraukdamas naujausius įvykius. Jo mokinys G. Achenwall

---

[1] Apie Justi žiūr. *G. Marchet*, Studium über die Entwickelung der Verwaltungslehre in Deutschland von der zweiten Hälfte des 17. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, München 1885.

(†1772) praplėtęs toliau dėstė šį kursą Goettingene. Dėl to, o taip pat dėl visos eilės kitų jo paskelbtų raštų, jis buvo pramintas „statistikos tėvu"; tačiau tokį vardą jis bus nusipelnęs ne daugiau, kaip vyravusios tuomet Vokietijoje krypties, vadinamojo „valstybių padėties mokslo" („Staatenzustandskunde") atžvilgiu, ir tai tik labai lygtinai. Jo pėdomis Goettingene ėjo A. Schlözer (†1809), kurio posakis „Istorija yra judanti statistika, o statistika yra stovinti istorija" vėliau plačiai pragarsėjo. Vidury tarp palinkusių į skaičius anglų, Graunt'o, Petty, Halley'o ir kit., iš vienos pusės ir vartojančių aprašymo metodę vokiečių, iš antros pusės, stovi Fridricho Didžiojo laikų Prūsų pulko kapelionas Joh. Peter Süssmilch, kurio skirtas karaliui veikalas „Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben erwiesen" pirmą kartą išėjo 1742 metais. Šis žymus veikalas parašytas tačiau grynai protestantų tikybos dvasioje. Autorius remiasi švento rašto žodžiais: „Vaisinkitės ir dauginkitės ir pripildykite žemę" ir skelbia, kad žmonių giminės palaikymas „Aukščiausiojo įstatytas, ir žmogui uždėta priedermė pildyti šį palaimintą Kūrėjo įsakymą ir valią"[1]. Todėl reikia panaikinti visus vedybų suvaržymus. Čia mes turime mokslą, priešingą vėlesnei Malthus'o (taip pat dvasininko) teorijai. Savaime suprantama, kad visiems gimstantiems žmonėms reikia duoti išlaikymą, tai valdytojo priedermė. „Valdytojas neturi palikti neišnaudojęs nė vienos priemonės, kuriomis galima būtų padidinti gyventojų skaičių. Jis turi pašalinti visas kliūtis, kurios atsiranda, siekiant to tikslo. Jis turi parūpinti išlaikymą savo valdiniams ir kiek galėdamas kovoti su neturtu, kad visi norintieji ir galintieji vestis visai nebūtų varžomi ir kad tėvai galėtų džiaugtis, turėdami daug vaikų"[2]. Daromi toliau Süssmilch'o ekonominiai pasiūlymai neturi didesnės reikšmės. Čia viskas sukasi aplink smulkiai buržuazinę vidutinio luomo politiką, tą svarbiausią vokiečių merkantilizmo žymę. Viską tvarko kunigaikštis, kuris laikomas tartum visuomenės santvarkos kūrėju, ir todėl jam priklauso visa valdžia.

Ne tik merkantilizmo literatūra bet ir praktika pasiekė Vokietijoje savo aukščiausio laipsnio viešpataujant Fridrichui

[1] Įvadas, 1 §.

[2] X skyr. 211 §.

Didžiajam. Jis laikė „axiome certain", kad, gyventojų skaičius sudaro valstybės turtą"[1]. Ir tikrai, jam pavyko Prūsų valstybės gyventojų skaičių padidinti nuo 2½ iki 6 milionų, daugiausia užkariaujant ir prijungiant naujas provincijas, bet jis taip pat stengėsi pritraukti svetimų kolonistų ir rūpinosi vietiniais darbo žmonėmis. Tautos ūkio politikoje jis buvo griežčiausias draudimų sistemos šalininkas. Jis uždraudė manufaktūros prekių įvežimą tuo tikslu, „kad mano valdiniai patys pasigamintų tai, ką jie gali gauti iš svetur". Jis buvo priešininkas per didelio mašinų vartojimo, nes dėl to per daug žmonių galėtų likti be duonos. Mokesčių politikoje jis buvo toks griežtas akcizų sistemos šalininkas, kad šiuo atžvilgiu pralenkė net Tenzel'io pasiūlymus, padarytus viešpataujant didžiajam kurfiurstui. Tuo būdu jam pavyko paveldėtą po tėvo valstybės iždą padidinti nuo 8 milionų iki 80 milionų talerių. W. Roscher, kuris savo „Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland" skiria Fridricho II ūkio politikai rūpestingai apdirbtą skyrių, mano, kad didysis karalius šioje srity neparodė tokio geniališkumo, kaip karo dalykuose, užsienių politikoj ir teismų valdyme. Mančesterinė politinė ekonomija nuėjo dar toliau tvirtindama, kad jis apskritai visai nenusimanė apie tautos ūkio reikalus. Ir vis dėlto pats Fridrichas daugiausia didžiavosi savo vidaus valdymu. Šiaip ar taip, jo laimėjimai liudija jo pažiūrų naudai. Didžiuosius vyrus negalima vertinti pagal teoretinį šabloną, jiems tenka taikinti jų laikų mastą[2].

Visa kartu suėmus, tenka padaryti išvadą, kad kameralistinė literatūra neprilygsta vakarų Europos literatūrai. Ji ne tik neturėjo jokios įtakos pastarajai, bet ir jos pasiektais rezultatais pradėjo naudotis palyginti vėlai. Devynioliktam šimtmečiui buvo lemta vokiečių politinę ekonomiją pastatyti tolimesnio plėtojimos priešaky.

g. Italija. Apeninų pusiasalį, kuriame vyko visi svarbiausi politikos įvykiai, iki popiežių valdžia buvo pirma visame pasauly, ir kurio tautos ūkis į viduramžių galą stovėjo aukščiau už kitus, naujaisiais laikais ištiko Vokietijos likimas, ir jis

---

[1] Oeuvres IV, 4. VI, 82.

[2] Plg. taip pat *Schmoller*, Studien über die wirtschafltiche Politik Friedrichs des Grossen und Preussens überhaupt von 1680 — 1786, išspausdintą Jahrb. f. Gesetzgeb. u. Verwaltung, VIII, X, XI t. t., toliau A. *Zimmermann*, Blüte und Verfall der schlesischen Leinenindustrie.

buvo nustumtas į užpakalį. Žinoma, tai parėjo ne tik nuo pasaulinės prekybos kelio pasukimo; dar mažiau buvo kalta reformacija, kuri čia niekad nebuvo įleidusi šaknų. Svarbiausia priežastis buvo ta, kad Italija, kaip ir Vokietija, praleido momentą, nestojo absoliutistinio sąjūdžio priešaky ir nesukūrė pusiasaly vieningos tautinės valstybės. Negalima pasakyti, kad tokių tendencijų visai nebūtų buvę. Ne kas kitas, kaip N i c c o l o M a c h i a v e l l i visai sąmoningai siekė to tikslo. Tačiau jo pastangos neturėjo sėkmės. Ne tik popiežiai, bet ir šiaurinės Italijos miestų respublikos, iškilusios į teritorialinių valstybių laipsnį, buvo priešingos šiai minčiai. Dabar suprantama, kodėl Machiavelli, nors ir buvęs Florencijos respublikos valstybės sekretorium, laikė kunigaikštį, pavertusį šią respubliką į monarchiją, Lorenco Medici, tuo vyru, kuris galės išplėsti šį principą visai Italijai. Machiavelli įteiktą pastarajam veikalą apie kunigaikštį (Il principe) (1516), kaip matėme, taip ir reikia suprasti. Dėl savo atstovaujamos tame veikale pasaulietinės valstybės moralės, absoliutiškai priešingos viduramžių bažnytinės valstybės moralei, Machiavelli laikomas nelyginant absoliutizmo pranašu. Lorenco apvylė Machiavelli lūkesčius ir Italija galutinai suskilo į daugybę atskirų valstybėlių, panašiai kaip Vokietija suskilo dėl Karolio V netikusio valdymo.

Vis dėlto Italijos ekonominė literatūra buvo kitoniško pobūdžio, negu Vokietijos. Italijos plėtojimosi nebuvo sustabdęs joks trisdešimtmetis karas, joje išliko trečias luomas, finikiečių pavyzdžiu, net labai išsiplėtęs. Miestų respublikos buvo piniginės ir prekybinės aristokratijos, Florencija — bankininkų aristokratija. Tuo tenka aiškinti, kad ekonominė literatūra sukosi daugiausia apie p i n i g ų p r o b l e m ą ir kad jai atsideda iš didesnės dalies p i r k l i a i. Veikalų antrašte randame begalinėse variacijose linksniuojamus žodžius „Della Moneta“. Nėra nė vieno žymesnio ekonominio rašytojo, kurs nebūtų parašęs bent vienos knygos apie Moneta. Eilę pradeda Reggio bankininkas G a s p a r o S c a r u f f i, išleidęs 1582 metais knygą tokia kiek keistoka antrašte: „L'A l i t i n o n f o per fare ragione et concordanze d'oro e d'argento che servirà in universale“ etc. (Ailitinonfo — senovės graikų pavyzdžiu nukaltas žodis, reiškiantis visišką šviesą). Scaruffi savo knygoje siūlo įvesti bendrą europeinę monetų sistemą, paremtą aukso

ir sidabru, nustačius jų santykį kaip 1 : 12. Tą pasaulinę monetų sistemą turi priimti popiežiaus ir imperatoriaus bendrai sušaukta Europos monetinė konferencija. Realinis monetų vertės keitimas neturi būti leidžiamas. Tais pat 1582 metais Florencijos bankininkas Bernardo Davanzati išleido raštą „Lezione della moneta", kuriame skelbiamos panašios idėjos. Kad pasaulinių monetų realinė vertė visais atsitikimais būtų pastovi, jis siūlo visoms valstybėms už monetų kalimą neimti atskiro mokesčio. Platesniu akiračiu pasižymi Antonio Serra iš Cosenzos veikalas „Breve trattato delle cause che possono fare abbondare li regni d'oro e d'argento, dove non sono miniere. Con applicazione al regno di Napoli" (1613), kuriame nagrinėjami taip pat ir kiti ekonominiai klausimai. Tą patį galima pasakyti apie jo bendralaikio, Neapolio monetų rūmų direktoriaus, Turboli rašinį „Discorso sopra le monete del regno di Napoli" (1629) ir apie modeniečio Montanari „Breve trattato del valore delle monete in tutti gli stati" (1680). Vykusį šių veikalų minčių išdėstymą randame anuomet labai gerbiamoje ir beveik į visas Europos kalbas išverstoje Romos bankininko Girolamo Belloni knygoje „Dissertatione sopra il Commercio" (1750). Čia prekybos balanso problema svarstoma sąryšy su bimetalizmu. Pastarąjį galima išlaikyti tik turint aktyvų balansą, t. y. tada, kai daugiau manufaktūros prekių išvežama, negu įvežama, o tai savo ruožtu pasiekiama, vedant protekcionistinę ūkio politiką. Jeigu balansas pasyvus, tai, nuplaukus auksui į užsienį, visa bimetalistinė sistema pakrinka.

Tais pat metais (1750) pasirodė antras aukštesnio teoretinio lygio veikalas „Della Moneta"; jis buvo išleistas anonimiškai, bet greitai paaiškėjo, kad jį bus parašęs Ferdinando Galiani, ėjęs tuomet 21 metus ir vėliau tapęs diplomatu. Ne praktikos prityrimai charakterizuoja šį veikalą. Jo autorius greičiau nori ištirti pinigų sąvoką. Pinigai turi dvejopos reikšmės. Viena, tai visuotinis vertės matas ir antra — tai priemonė gyvenimo reikmenims tenkinti. Pirmąja prasme pinigų funkcija yra ideališka, antrąja — reališka. Aišku, kad pinigai, kaip prekių ekvivalentas, patys turi turėti vidinę prekių vertę (un valore intrinseco), kuri nustatoma lygiai taip pat, kaip ir kiekvienos kitos prekės vertė. Vertės sudaromieji faktoriai

yra naudingumas ir retumas[1]. Čia Galiani gan smulkiai tiria šių dviejų faktorių savitarpio santykį, ir dėl to jį laiko vadinamosios subjektyvinės arba paskutiniojo naudingumo teorijos pirmtaku. Praktinė išvada, kurią iš viso to galima padaryti, aiški savaime; ji sako, kad pinigų vertės negalima dirbtinai nustatyti. Knyga apie pinigus nebuvo vienintelis ekonominis veikalas, kurį parašė Galiani. Perkeltas 1759 metais Neapolio pasiuntinybės sekretorium į Paryžių, jis prisidėjo prie laisvamanių ratelio, kuris reguliariškai rinkosi Holbach'o salone, ir tapo jo idėjiniu vadu. Savo „Dialogues sur le commerce des blés" (1770) jis pasisako prieš fiziokratus, bet prie to mums teks grįžti vėliau, kalbant apie jų mokslą.

Šalia šios daugiausia pirklių literatūros, prie kurios prisidėjo ir atskiri valdininkai, matome kitą filosofiškai-ekonominių rašytojų grupę; nors ir ne taip gausingi, jie davė žymiai vertingesnių darbų. Šios grupės rašytojai yra išimtinai neapoliečiai. Pirmiausia čia tenka paminėti vienuolį Tomą Campanellą (1568 — 1639), kuris buvo įtartas rengęs tariamą sąmokslą prieš tuometinį Ispanų viešpatavimą ir už tai gavo kalėti. Būdamas kalėjime, jis parašė savo utopiją „Saulės valstybė" (Civitas solis), išspausdintą 1623 metais. Ji turėjo parodyti kelią, kaip galima grąžinti aukso amžių. Pavyzdžiu jai eina iš vienos pusės Platonas ir Augustinas, iš antros — Tomas Morus. Socialiniu atžvilgiu ją taip pat sunku nucharakterizuoti, kaip ir Tomo Morus'o utopiją. Gal būt, tinkamiausiai bus pavadinus ją buržuazine teokratija (theokratischer Bourgeoisstaat). Jeigu imperatorius Maksimilianas I norėjo tapti kartu ir popiežium, tai Campanell'os tendencijos buvo priešingos, jis norėjo, kad popiežius būtų kartu ir imperatorius. Tą mintį jis praveda ne tik „Saulės valstybėje", bet ir kituose savo veikaluose, pav. veikale „Atheismus triumphatus", savo „Philosophia realis", kurios tęsinys yra Saulės valstybė, ir rašiny „De Monarchia Messiae". Šiam planui įvykdyti Ispanų monarchija turi paskolinti savo pasaulinės jėgos. Saulės valstybės priešaky, kaip popiežius - imperatorius, stovi Sol (saulė) arba metafizikas, šalia jo triumviratas: Pon (potentia) karo dalykams, Sin (sapientia) menui ir mokslui, Mor (amor) veisimuisi reguliuoti. Čia viešpatauja turtų ir darbo bendrumas,

---

[1] I knyga, 45.

vyrai ir moterys kasdien dirba po keturias valandas. Pinigai vartojami tik santykiuose su svetimšaliais ir t. t. Tikyba, kuri viską kiaurai persunkia, nėra grynas katalikų bažnyčios mokslas, Jėzui čia suteikiama tik garbinga vieta greta kitų žmonių geradarių. Dėl tų savo pažiūrų Campanella buvo apkaltintas erezija; ypač griežtai su juo kovojo jėzuitai. Jo laikų popiežiams tiko popiežių universalinės teritorialinės valstybės arba pasaulinės monarchijos mintis, ir jie buvo palankūs Campanell'ai. Prisimetęs noris padaryti eretikui teismą, popiežius Urbonas VIII išgavo į savo rankas pasmerktą amžinai kalėti ir 27 metus kalinamą Campanellą ir jį paleido. Tryliką metų vėliau Campanella mirė Paryžiuje, kur jis gaudavo iš Richelieu pensiją[1].

Visai kitoniško, nors panašios tendencijos, būdo buvo kitas vyras, apie kurį dabar kalbėsime ir kurį jau esame tinkamai įvertinę šio veikalo įvade. Tai tikrasai istorijos filosofijos įkūrėjas, „Principii di una Scienza Nuova" (1725) autorius — Giambattista Vico (1668 — 1744). Mokslo teisininkas, būdamas daugiapusiškai išsilavinęs, jis gavo retorikos profesūrą Neapolio universitete; jo vėlesnės pastangos gauti bendros teisės teorijos katedrą neturėjo klotiės. Jis pastatė sau tikslą, ištirti ne nekintamos idealinės valstybės santvarką, o rasti idealinius valstybinių organizmų plėtojimosi dėsnius per visą pasaulio istoriją. Mes žinome, kad, jo nuomone, esančios trys stadijos, kurias perėjusi visuomenė vėl iš naujo pradeda savo plėtojimos: dieviškoji, herojiškoji ir žmoniškoji gadynė (žiūr. aukščiau įvadą). Šias tris stadijas atitinka trys politinės santvarkos formos arba režimai. „Pirmosios buvo religiškos, kurias graikai būtų pavadinę teokratinėmis; tada žmonės manę, kad viskas atliekama dievų paliepimu... Antrosios buvo herojiškos arba aristokratinės, tai yra ne kas kita, kaip optimatų valdybos. Trečiosios — tai humaniškos valdymo formos, kada, dėl vienodos žmonių prigimties, visi įstatymai yra lygūs"[2]. Tuo metu, kai aristokratinė val-

---

[1] Vokišką „Saulės valstybės" vertimą išleido *J. E. Wessely*, München 1900. Žiūr. taip pat *Lexis'o* straipsnį „Campanella", išspausdintą Handw. d. Staatsw., toliau *G. Adler*, Geschichte des Sozialismus und Kommunismus, Leipzig 1899, IV knyga, 3 skyr.

[2] Vokiečių vertimas *W. E. Weber'io*, Leipzig 1822, IV knyga, 4 skyr.

dymo forma įgauna respublikoniško pobūdžio, išvirstančio paprastai į anarchiją, tam tikru momentu atsiranda naujas Augustas, steigiantis apšviestą monarchiją, tinkamiausią valdymo formą humaniškoje gadynėje. Šios monarchijos uždavinys yra vykdyti teisę ir vadovauti tautos ūkiui, laikantis teisingumo ir naturalinės santvarkos nuostatų (prigimtinė teisė Grotiaus prasme). Tačiau ir šita valdymo forma nesikrato tikybos. Priešingai, Vico visokiais būdais stengiasi išrodyti, kad visose istorijose viešpatauja Apvaizda, arba kaip jis pasisako paskutiniame knygos sakiny: „Taigi, apskritai, iš viso, kas buvo sakyta šiame veikale, reikia padaryti išvadą, kad šis mokslas neatskiriamai susijęs su Dievo baime, ir kad tas, kas nebijo Dievo, negali būti tikrai išmintingas". Čia Vico aiškiai stoja prieš tuos valstybės mokslo teoretikus, kurie pripažįsta istorijoje arba tik atsitikimą, kaip Epikūras, Machiavelli, Hobbes, arba likimą (Fatum), kaip Zenonas, Spinoza ir kt. Kadangi, Vico nuomone, humaniškoji gadynė su apšviestomis monarchijomis jau buvo atėjusi, nuoseklumas reikalautų, kad jis apie tai plačiau pakalbėtų. Tačiau visa knyga pripildyta daugiausia nesutvarkytų užrašų ir pastabų apie pirmas dvi gadynes, o platesnio sistematiško jo minčių išdėstymo joje nėra. Taigi, Vico plėtojimos teorija, arba, kaip jis ją vadina, „naujas mokslas apie visuotinę tautų prigimtį" turi reikšmės tik ekonomikai platesne socialine prasme, bet ne ekonomikai siaura to žodžio prasme.

Šią spragą užpildė Vico mokinys, įsteigtos 1754 metais Neapolio universitete „prekybos ir mechaninių mokslų" katedros vedėjas, A n t o n i o G e n o v e s i. Profesijos dvasininkas, Genovesi pagarsėjo savo įvairiais filosofiniais darbais, ir 1741 metais buvo paskirtas Neapolio universiteto metafizikos profesorium. Tačiau greitu laiku jis susiginčijo su jėzuitais ir dėl to turėjo palikti savo katedrą. Tada jį pakvietė aukščiau išvardintos „prekybos ir mechaninių mokslų" katedros steigėjas, mecenatas Intieri, ir tuo būdu filosofas pakrypo į tautos ūkio dalykus, kuriuos jis nagrinėjo su visa prityrusio dialektiko metodika. Po dešimties mokslo darbo metų (1765) jis išleido savo paskaitas, pavadinęs jas „Lezioni di Commercio ossia di Economia Civile". Apie šį veikalą galima pasakyti, kad jis moksliškiau už visus kitus anų laikų raštus išdėstė merkantilizmo sistemą. Genovesi naudojosi visa išėjusia iki tol eko-

nomine literatūra, tiek savo, tiek užsienine. Net vokiečių literatūra nebuvo jam visai svetima. Jeigu, be to, Genovesi būtų dar turėjęs originališką protą, ko, deja iš tikrųjų nebuvo, tai nuo jo galima būtų skaityti mokslo pradžią. Už tai jis atsilygina, davęs vykusią merkantilizmo sistemos sistematiką. Ir jeigu apskritai merkantilistų mokslas niekad nebuvo sutrauktas į išbaigtą sistemą, tai vis dėlto reikia pripažinti, kad Genovesi „Lezione“ labiausiai prisiartina prie to idealo. Kad knygai trūksta visiško moksliškumo, reikia aiškinti tuo, jog ji buvo parašyta studijuojantiems klausytojams ir turėjo greičiau atstoti vadovėlį, negu bendrą mokslo veikalą. Genovesi patsai nurodo knygos įvade į tą aplinkybę. Ir vis dėlto vienas dalykas neabejotinas, kad merkantilizmo sistemos kritikai turėjo naudotis šiuo veikalu, nes jame tinkamiausiai išdėstyta tos sistemos esmė. Tada jie būtų išvengę žinomų mums iškreipimų. Adomas Smith'as Genovesi veikalo nežinojo.

Genovesi ne tiek dėsto Vico istorijos filosofiją, kiek laiko ją visiems žinomą; jis kalba apie „garsųjį Vico“, kaip apie savo „buvusį mokytoją“ ir vadina jį „žmogumi, kuris savo Scienza nuova nusipelnė amžiną garbę“[1]. Jam taip pat pirmoje vietoje stovi tikyba, ir savo įvadą jis baigia kreipiniu į tą, „kuris šiame pasauly dosniausiai dalina visas gėrybes“. Po tikybinių ir metafizinių mokslų pagal savo svarbumą eina tos disciplinos, kurias „graikai vadina etiniais ir moraliniais mokslais“. Kitoje vietoje jis vadina jas tiesiog bendriniu „žmogaus filosofijos“ vardu[2]. Genovesi laikosi senovės graikų padalinimo į etiką, politiką ir ekonomiką. Tačiau jis dėsto jas visas kartu, ir tuo būdu jo mokslas virsta bendra sociališkai - moraline filosofija, kuri vis dėlto turi dar daug grynai individualistinio pobūdžio bruožų.

Svarbiausias žmogaus veikimo akstinas yra reikalas; tai — skausmo jausmas, kurį žmogus stengiasi numalšyti. Intereso nereikia supainioti su savimyla, žmogus jaučia taip pat visuomenės gerovės reikalą. Reikalams tenkinti visų pirma reikia saugumo. Jį duoda valstybė. Remdamasis Grotium, Genovesi plėtoja prigimtinės teisės mokslą ir prieina prie apšviestojo absoliutizmo teorijos. Vienas iš svarbiausių valsty-

---

1 Vokiško *Aug. Wichmann'o* vertimo II t. 6 p. past., Leipzig 1776.
2 Nur. viet., II t., 427 p.

bės rūpesčių yra auklėti liaudį, kuria iš esmės remiasi visos visuomenės galia ir laimė. Geriausią valstybės santvarką jis randa Kinuose. Prekybos politikoje jis siūlo visiškai sekti Angliją, kurios nė viena šalis šioj srity nebus dar pralenkusi. Ypatingai jis iškelia 1689 metų javų įstatymą , kuris vietoj valstybinių javų sandėlių, viešptaujančių Europos kontinente, reguliavo kainas vykusia tautine įvežimo ir išvežimo politika. Toliau eina platus prekybos balanso mokslo aprašymas, taip pat paimtas daugiausia iš anglų rašytojų. Geriausia būtų, jeigu kiekviena šalis galėtų būti ekonomiškai nepriklausoma nuo kitų; bet kadangi nė viena šalis negali patenkinti visų savo reikalų, reikia bent stengtis, kad prekybiniai santykiai su užsieniu būtų naudingi, o nedarytų tautai žalos. To galima pasiekti, vadovaujantis šiais principais: „Užsienių prekyba iš vienos pusės turi būti suvaržyta, o iš antros — laisva. Ji turi žiūrėti aukščiausio kiekvienos tautos įstatymo — Salus publica. Negalima leisti, kad pirkliai viską, be jokio skirtumo, galėtų įvežti ir išvežti. Kiekvienas išvežimas, kuris silpnina pramonę, yra nusikaltimas, lygus didenybės įžeidimui, kiekvienas įvežimas, kuris kenkia vietos menams, griauna valstybę... Ribas turi nustatyti ekonominis dėsnis“[1].

Savo pinigų moksle Genovesi daugiausia seka Galiani. Dėl procentų, jis sutinka su Child'u, kad ši pelno rūšis yra teisi, tik turi būti reguliuojama valstybės įstatymais. Veikalo gale aiškinama pinigų rolė visuomenėje ir apskritai jų santykis su turtu. „Žmonės, sako Genovesi, paprastai galvoja, kad tos tautos yra galingesnės ir laimingesnės, kurios, esant visoms kitoms sąlygoms lygioms, turi daugiausia pinigų“[2]. Tai klaidinga. „Aš sakau, viena, kad valstybė gali būti laiminga ne tik turėdama maža aukso, sidabro ir brangiųjų metalų turtų, bet net visai jų neturėdama; įsivaizduokite tik, kad jai netrūksta naturalinių turtų, prie kurių priklauso žemės vaisiai, gyvuliai, paprastos ir ištaigos manufaktūros, geležis, plienas ir t. t.“ Toliau net nustatomas dėsnis, „kad pinigų perteklius ne tik nepadeda kelti reikalingus amatus, o tuo tarpu ir prekybą, bet priešingai veda prie to, kad jie menkėja ir net visai nyksta“[3]. Ge-

---

1 Nur. viet., II t., 331 p.

2 Ten pat, 279 ir tol. p. p.

3 Ten pat, 302 p.

novesi dar prideda: „Šitą dėsnį smulkiai išrodė daug didžių politikų“. Ir norėdamas, kad jo klausytojai suprastų šį dėsnį, jis duoda tokį paaiškinimą: „Įsivaizduokime, kad pinigų kiekis mūsų valstybėje išaugs keturius kartus, tuo tarpu kai darbininkų, gamtos vaisių ir manufaktūrų padidės tik dvigubai. Iš to išeina, kad jeigu dabar tomolo javų kaštuoja dvylika talerių, tada kaštuos dvidešimtketurius; taip pat vyno statinė, kuriai dabar moka dešimt talerių, tada atsieis dvidešimt talerių; visos kitos prekės pabrangs ta pačia proporcija. Iš to turės atsirasti dvejopos žalos: 1. dėl daugelio kitų tautų konkurencijos mes negalėsime daugiau iškišti nei savo žaliavos, nei manufaktūros prekių, nes kiti galės pasiūlyti jų pigiau; tuo būdu, už visa, ką iš jų perkame, turėsime mokėti gyvais pinigais; 2. svetimšaliai užvers mūsų kraštą tomis prekėmis, kurių mes esame pertekę, nes jie galės jas pigiau pardavinėti. Iš čia matyti, kad atliekami pinigai pats save žudo“[1].

Visas veikalas baigiamas gražiu vaizdu, kuris aiškiai parodo Genovesi ir jo minimų „daugelio didžiųjų politikų“ pažiūras. Jis sako: „Pinigai tatai prekybos ratų tepalas. Prekyba — tai vežėčios, kurias reikia patepti tam, kad jos judėtų. Iki buvo maža prekybos vežėčių, tol tepalo nedaug tereikėjo; bet dabar, kai jų daug atsirado, ir tepalo daugiau reikia. Tų vežėčių ratai nesisuka be pinigų; bet kai pinigų per daug, tai tepalo perteklius trukdo judėjimą!“ Kur gi čia brangiųjų metalų ir turto supainiojimas primenantis karaliaus Mido pasaką? Iš tikrųjų, nė vienas tikras merkantilistas nebus tuo nusikaltęs!

Su Genovesi baigiasi italų politinės ekonomijos didžioji gadynė. Vėlesnieji rašytojai, kaip Filangieri (1752—1788), Ortes (1713 — 1790), Carli (1720 — 1795), Verri (1728 — 1797), Beccaria (1735 — 1793), Paoletti (1717 — 1801) ir kt. yra jau fiziokratų įtakoje ir laikosi eklektiško vidurio tarp merkantilizmo ir fiziokratizmo. Tik Mengotti, „Il Colbertismo“ (1791) knygos autorius, visiškai laikosi senos sistemos. Italų politinė ekonomija plačioms savo gimtosios ekonominės literatūros studijoms turi puikią padedamąją priemonę, kurios neturi nė viena kita tauta. Tai Custodi išleistas rinktinis darbas „Scrittori classici italiani d'economia politica“

---

[1] Ten pat, 309 p.

(1803 — 1816). Čia 43 tomuose duoti visi svarbiausi italų ekonominiai veikalai, pradedant Scaruffi ir Serra[1].

h. Rusija. Moderninė Rusijos istorija prasideda nuo Petro Didžiojo (valdė 1689 — 1725). Jis pasistatė sau tikslą iš savo imperijos padaryti europeišką valstybę. Tam reikėjo, kad tautoje, susidedančioje tik iš bajorų ir baudžiauninkų, būtų sukurtas trečiasis luomas. Petras Didysis su nepaprasta energija ėmėsi šio darbo. Jis įsteigė visą eilę miestų, jų tarpe ir jo vardu pramintą imperijos sostinę. Miestuose jis apgyvendindavo amatininkus, manufaktūristus ir t. t., atkviestus daugiausia iš Vokietijos, Niderlandų ir Prancūzijos. Jis pats irgi keliavo į užsienius, kad įgytų ten reikalingų žinių, ypač laivų statybos srity. Jo įsakymai (ukazai) prekybos ir pramonės srity buvo pagarsėję, kaip toli numatančios, kuriamosios prekybinės politikos pavyzdys. Petro veikimas buvo grynai praktiškas; tačiau jo laikais pasirodė taip pat ekonominis rašytojas, technikas ir pirklys Ivan Pososkov (1665 — 1726), kuris savo knygoje „Neturtas ir turtas" (1724) skelbė paprastas merkantilizmo idėjas ir reikalavo baudžiavos panaikinimo[2].

Tuo tarpu kai Petras daugiausia dėmesio kreipė į pramonę ir prekybą, karalienė Kotrina II (valdė 1762 — 1796) rūpinosi taip pat žemės ūkiu, savo veikimą papildydama agrariniu merkantilizmu. 1765 metais ji patvirtino anglų - prancūzų pavyzdžiu įsteigtos „Laisvosios ekonominės draugijos" įstatus. Ši draugija turėjo svarstyti priemones, kuriomis galima būtų pakelti kaimo gyventojų gerovę ir panaikinti baudžiavą. Kitais metais (1766) ji anonimiškai paaukojo 1000 dukatų išleisti parašytam toje dvasioje ir draugijos premijuotam viekalui. Be to, jos įsakymu buvo verčiamos į rusų kalbą vakarų Europos eko-

---

[1] Apie italų ekonominę literatūrą žiūr.: *Giuseppe Pechio,* Storia della Economia publica in Italia, 1829; *J. A. Müller,* Chronologische Darstellung der italienischen klassiker über Nationalökonomie, Pest 1820; *Luigi Cossa,* Introduzione dell'Economia Politica, 3 leid., Milano 1892.

[2] Žiūr. *A. Brückner,* J. Possoschkow, Ideen und Zustände in Russland zur Zeit Peters des Grossen, Leipzig 1878; *to paties,* Peter der Grosse, Berlin 1879; *v. Schulze-Gaevernitz,* Eine Studie zum osteuropäischen Merkantilismus, išspausdinta Brauns Archiv f. Sociale Gesetzgebung, 1895; *M. Tugan-Baranovskij.* Istorija ruskoj fabriki. Vokiškas vertimas *Minzės'o,* Berlin 1900.

nominės knygos, kaip v. Bielfeld'o „Institutions Politiques", toliau svarbiausi Justi, Sonnenfels'o ir kt. veikalai.

Ji pati parašė vėliau pagarsėjusią „Instrukciją komisijai, rengiančiai naujo įstatymų rinkinio projektą". Komisija susirinko 1767 metais, bet savo tikslo nepasiekė. Idėjų tai instrukcijai Kotrina daugiausia bus pasiskolinusi iš Montesquieu „Įstatymų dvasios", kurią ji kartais ištisai nurašydavo. Tai galima pasakyti ypač apie tas vietas, kurios charakterizuoja jos ūkio politiką: „Prekybos laisvė būna ne tada, kada pirkliui leidžiama daryti visa, kas jam tinka. Kas varžo pirklį, tas dar nevaržo prekybos. Anglija draudžia vežti į užsienį vilną, ji neleidžia vežti į sostinę anglių kitaip, kaip tik jūra; ji uždraudė veislinių eržilų išvežimą. Jos Amerikos kolonijų laivai negali niekur kitur sustoti, kaip tik Anglijoje. Tais ir panašiais įsakymais pirklys varžomas, bet tik prekybos naudai" (321 str.). Kituose straipsniuose imperatorienė plačiai išvedžioja apie žemės ūkio svarbumą bendrai tautos gerovei. „Negali būti nei tobūlų amatų, nei tvirtos prekybos ten, kur žemės ūkis apleistas arba netikusiai vedamas" (294 str.). Toliau: „Žemės ūkis negali klestėti ten, kur ūkininkas neturi nuosavybės" (295 str.). Ši siekianti feodalinių sunkenybių panaikinimo maksima 296 straipsny remiama „prigimtiniu dėsniu": „Kiekvienas žmogus daugiau rūpinasi tuo, kas yra jo, negu tuo, kas priklauso kitam; jis visai netriūs dėl tokio daikto, dėl kurio jis turės bijoti, kad iš jo atims kitas". Dar toliau sakoma: „Žemės darbas yra žmogui sunkiausias. Juo mažiau yra palankus tam darbui klimatas, juo labiau turi prie jo skatinti žmogų įstatymas (297 str.). „Kinuose valdovui kasmet praneša apie geriausią ūkininką, ir jis pakelia jį aštuntos klasės mandarinu. Šis monarchas kasmet su puikiausiomis iškilmėmis pats savo rankomis pradeda žemės darbus" (298 str.).

Tie ir kiti posakiai, kuriuose aiškiai žymu vakarų Europos įtaka, paskatino tuometinį rusų pasiuntinį Paryžiuje, kunigaikštį Galiciną, karštą Quesnay šalininką, užmegsti tiesioginių ryšių tarp imperatorienės ir fiziokratų. Galicino pasiūlymu, buvo pakviestas į Petrapilį M e r c i e r d e l a R i v i è r e, išleidęs tais pat metais savo „Ordre naturel et essentiel". Tačiau jau pirmoje audiencijoje imperatorienė pažino doktrinierių ir jį atleido. Ji buvo ir pasiliko merkantilistė, nors ir su libera-

liniu atspalviu[1]. Visas pasaulis buvo tuomet liberališkas, kodėl gi ta mada neturėjo pasekti išmintingoji imperatorienė! Praktinė prekybos politika turėjo buvusio iki tol protekcionistinio pobūdžio, suteikto jai Petro Didžiojo; tokia, tik kiek sušvelninta, ji išliko iki pat paskutiniųjų laikų, nežiūrint į tai, vėlesnioji ekonominė literatūra pasuko liberališkesne vaga. To negalima laikyti valdžios savivale. Rusija iki pat paskutiniųjų laikų kovojo už tautinio slavų trečiojo luomo sukūrimą. Kada vakarų Europos tautos buvo tokioj plėtojimos stadijoj, jos varė tokią pat arba panašią politiką. Ir jeigu Rusija žengė tuo pat keliu, tai čia nebuvo nei nesąmonės, nei tiranijos.

i. Žvilgsnis atgal ir į priekį. Bendra merkantilizmo apžvalga turi patvirtinti tai, ką buvome sakę pradžioje, kad jis greičiau yra tam tikro laikotarpio judėjimas, negu vieninga sistema. Šis judėjimas turėjo ne tik ekonominį, bet taip pat politinį ir net tikybinį turinį; tai yra srovė, kuri atnešė absoliutinę monarchiją su pinigų ūkiu, renesanso ir bažnytinės reformos valstybę, ir pastatė ją į vietą viduramžių feodalinės valstybės su jos naturaliniu ūkiu net ir ten, kur katalikų bažnyčia pasiliko valstybinė. Kiekvienoje tautoje šitas kultūrinis perversmas ėjo kitoniškai, nelygu krašto geografine padėtis, tautos būdas ir jos istorija. Čia turime ne vieną, bet visą eilę sistemų. Visoms joms yra bendras palinkimas į praktiką. Tai yra ekonominės politikos o ne teoretinės politinės ekonomijos sistemos, net ir ten, — neskaitant kelių bandymų, — kur literatūra tyrinėja tautos ūkio problemas, kaip tokias. Čia mes matome iš pradžių buržuazijos sąjungą su kunigaikščiais bendrai kovai prieš klerą ir bajorus. Kur to nebuvo, kaip, sakysim, Niderlanduose ir iš dalies Italijoje, ten matome oligarchinę pinigų aristokratiją, kuri su kintama laime kovoja ne už pilietinę laisvę, bet už viešpatavimą visiems kitiems luomams; ši privilegijuotą pinigų bajorija stengėsi suimti į savo rankas aukščiausią valdžią, kurią ji tada organizuoja aristokratinės respublikos forma. Mažėjant kunigaikščių valstybėse kunigų ir bajorų galybei, nustoja pamato ryšys tarp kunigaikščio ir trečiojo luomo. Abi šalys dabar puola vieną antrą. Prasideda emancipacinių kovų laikotarpis, kada trečias luomas stengiasi atsipalai-

---

[1] Plg. *A. Brückner*, Katharina die Zweite, Berlin 1883, ir *Semevskij* Krestjanie v carstvovanije Jekateriny II, Petrapilis 1881.

duoti nuo policinės valstybės varžtų. Jis apeliuoja į aukštesnį, negu kunigaikščio valdžia, autoritetą — būtent į metafizinį prigimtinės teisės autoritetą. Apsišarvavusi prigimtinės teisės mokslu, buržuazija stoja prieš kunigaikščio valdžią, kuri dabar ieško paramos pas kunigų ir bajorų luomus, su kuriais iki šiol kovojo. Šita socialinė kova savo ruožtu dalinasi į įvairias stadijas. Pirmiausia prasideda pereinamasis laikotarpis, kada atsiranda nauja, o sėna stengiasi išlaikyti savo pozicijas. Ima svyruoti idėjiniai ir praktiniai pamatai, ir įsigali chaosas, iš kurio vėliau iškyla naujos sistemos.

2. Pereinamasis laikotarpis į fiziokratų sistemą.

a. Prancūzų protekcionizmo žlugimas ir agrarinė reakcija. Aukščiausia ir stipriausia reakcija prieš merkantilizmą kilo ten, kur jis buvo metodiškiausiai nors ir ne plačiausiai pravedamas — Prancūzijoje. Ji ėjo keturiomis kryptimis. Viena, su kunigaikščių valdžios pagalba išaugusi miestų buržuazija stengiasi atsipalaiduoti nuo policinių pasaitų ir ima žiūrėti į savo interesus, kaip į aukščiausią tikslą. Antra, žemės ūkis, kuris iki tol daugiau politiniais, negu ekonominiais sumetimais buvo nustumtas į užpakalį, subruzda ir ieško prideramos jam lygybės su miestais. Atsiranda kaimo trečiasis luomas, anglų stambiųjų farmerių pavyzdžiu. Trečia, jaučiamas reikalas pertvarkyti iki šiol vienpusišką, netiesioginę valstybinių mokesčių sistemą, plačiau taikant tiesioginį apdėjimą. Ir pagaliau, ketvirta, kyla reakcija prieš beveik išimtinai metalinę pinigų valiutą. Kiti daiktai taip pat gali eiti vertės mastu, ir dar labiau, negu metalai, tam tikra dirbamoji žemė, kurios vertė, vartojant, lengvai galima padaryti apyvartine. Šios keturios kryptys ėmė rastis viena po kitos iš dalies jau prie Liudviko XIV, iš dalies tuoj jam mirus; mūsų pirmoj vietoj pastatyta tendencija pasireiškia jau prie Colbert'o.

Karas su Niderlandais (1672 — 1678) po daug žadančios pradžios pasibaigė Prancūzijai nelaimingai. Pagal Nymvegeno taiką, ji buvo priversta sutikti vėl taikyti Niderlandams seniau atmestą 1664 metų muitų tarifą. Prancūzų provincijos labai nukentėjo nuo karo žygių, pramonė visai nusmuko. Colbert visokiais būdais stengėsi grąžinti buvusią gerovę. Padavimas

kalba apie pirklių ir pramonininkų susirinkimą, kurį jis buvo sušaukęs (maždaug apie 1680 metus) apsvarstyti, kokiomis priemonėmis galima būtų pakelti tautos ūkį. Tame susirinkime esą pirklys Legendre atsakęs jam, kad prekybai reikią tik to, kad valstybė paliktų ją ramybėje. „Laissez-nous-faire". Tada visas savaime atsistatys. Čia mes turime pradžią vėliau virtusios šūkio formulės „laissez-faire".

Paprastai jungiamas su ja priedėlis „laissez-passer" bus atsiradęs vėliau, kaip tai toliau pamatysime[1]. Beje, neturime duoti perdaug didelės reikšmės šiai opozicijai. Subsidijos, kurias Colbert anksčiau teikė prekybininkams, jų mielai buvo priimamos. Kada vėliau, vargo spiriama, valstybė iš savo pusės pareikalavo iš jų mokesčių, suprantama, kad jie pažiūrejo į tai kaip į tirarišką priemonę. Taip visados buvo su pirkliais. Beje, nepasitenkinimas, gal būt Colbert'o priešų kurstomas, rodos, iš tikrųjų, bus buvęs prekybininkų tarpe; dažnai pasakoja apie panašius anų laikų atsitikimus, kaip, sakysime, šis: „Colbert vieną kartą sušaukė įtakingiausius Paryžiaus ir aplinkinių miestų pirklius, kad su jais bendrai apsvarstytų, kokiomis priemonėmis galima pakelti nusmukusią prekybą. Kai nieks nedrįso kalbėti, ministeris tarė: „Mano ponai, ar jūs nebyliai?" „Ne, Jūsų Malonybe, atsiliepė Orleano miesto atstovas, vardu Hazon, didelės išminties vyras, „tačiau mes bijome įžeisti Jūsų Malonybę kokiu neatsargiu žodžiu, kuris Tamstai gali nepatikti". „Kalbėkite nesivaržydami", atsakė ministeris, „kas atviriausiai kalbės, tas bus geriausias karaliaus tarnas ir mano geriausias bičiulis." Tada Hazon paprašė žodžio ir pasakė: „Jūsų Malonybe, kadangi Tamsta reikalauji ir pasižadi nepykti dėl to, ką mes čia turime garbės Tamstai išdėstyti, aš pasisakysiu atvirai, jog atėjęs į valdžią Tamsta radai karutį apverstą ir pakėlei jį tam, kad paskui perverstum į kitą pusę". Sulig tais žodžiais kraujas mušė Colbert'ui į galvą, ir jis sušuko: „Ką jūs kalbate, gerbiamasis?" „Jūsų Malonybe, atkirto Hazon, „nuolankiausiai prašau dovanoti man už tai, kad buvau toks naiviškas ir patikėjau Tamstos pažadu; daugiau nieko neturiu pasakyti". Po to ministeris pasiūlė kalbėti kitiems; bet nieks nedrįso pasisakyti, ir susirinkimas tuo pasibaigė"[2].

---

[1] Žiūr. mano veikalą „Die Maxime laissez-faire et laissez-passer, ihr Ursprung, ihr Werden", Bern 1886.

[2] *Amelot de la Haussaye*, Mémoires historiques, politiques, critiques et littéraires, Amsterdam 1731, II t., 101 p.

Jeigu jau prie Colbert'o ėmė reikštis panašių tendencijų, tai koks susijaudinimas turėjo kilti pirklių tarpe, kai tuoj po jo griežčiausia forma įvyko tai, prieš ką jie jau tada išrado reikalingu protestuoti. Louvois, pikčiausias Colbert'o priešas, kaip žinome, buvo paskirtas į jo vietą „Département des Bâtiments, Arts et Manufactures", ir iš viršaus pasipylė visokie įsakymai. Tuo tarpu kai 1664 ir 1667 metų tarifai nevaržo įvežimo, išskyrus monopolizuotas prekes, jau 1683 Colbert'o mirties metais buvo išleistas draudimas įvežti ir vartoti dažytus medvilnės audinius (Indiennes, toiles peintes), kad tuo būdu galėtų pakilti savoji linų ir kanapių manufaktūra. 1701 metais prisidėjo dar draudimas įvežti bet kokias anglų prekes: jis išsilaikė iki šimtmečio galo (1786). Vidaus gamybos reglamentai buvo sujungti su mokesčių sistema, ir jų peržengimas buvo sunkiai baudžiamas. Prieidavo net iki mirties bausmės grasinimų[1].

Daugiausia vargo žemės ūkis. Jeigu jau Colbert'o laikais juo beveik nesirūpinta, tai dar mažiau jo paisė Louvois ir jo pastatyti negabūs generaliniai finansų kontrolieriai, Pontchartrain, Chamillart ir kt. Nieks nekliūdė iš esmės laisviems nuo mokesčių bajorams suversti valstiečiams ir tai, ką jie duodavo karaliui „laisvųjų dovanų" pavidale.

Tada už skriaudžiamą luomą užsistojo Roueno parlamento teisėjas Pierre le Pesant de Boisguillebert (1646 — 1714). Savo 1695 metais išleistoje knygoje „Détail de la France", po kurios 1706 metais ėjo antra „Factum de la France", jis kreipia akis į tai, kad valstybė visiškai apleido žemės ūkio interesus ir kad dėl to valstiečių būklė labai pasunkėjo. Nepabūgęs persekiojimų, kurių jam teko dėl to sulaukti, jis 1712 metais sujungė abu veikalus kartu, papildė keliais naujais straipsniais ir išleido bendra antrašte „Détail de la France". Boisguillebert'ą tenka laikyti tiesioginiu fiziokratų pirmtaku. Beveik visos svarbiausios jų idėjos jau užeinamos pas jį. Štai jų trumpi apmatai.

Tikrąjį krašto galybės ir turto pamatą sudaro ne prabangos išlepinti suirusių nervų miestiečiai, bet sveiki kaimo gyventojai. Vadinasi, jie nusipelnė to, kad valstybė, žiūrėdama pati savo interesų, rūpintųsi jais ir juos globotų. Tai bus supratęs jau vienas iš ankstesnių genialių Henriko IV ministerių, Sully,

---

[1] Aiškų tuometinio prancūzų ūkio gyvenimo vaizdą galima rasti *Savary*, „Dictionnaire universel de Commerce".

kuriam pavyko reformuoti kraštą iš vidaus ir pakelti gyventojų skaičių ir gerovę iki tokio laipsnio, kuris nuo to laiko nė karto nebuvo pasiektas. Ir priešingai, nuo 1661 metų, atėjus palankiam miestų gyventojams ministeriui (čia turima galvoje Colbert), valstybė gyvena smukimo laikotarpį. Sistematiškai drausdami javų išvežimą, kliudė valstiečiams susirasti geresnių rinkų savo produktams, kad tuo būdu tyčia, miestų gyventojų naudai, palaikytų žemas kainas. Nereikia užmiršti, kad esama dvejopos rūšies brangymečio: su aukštom ir su žemom kainom. Pastarasis daug pavojingesnis tautoms negu pirmasis; jį galėtum lyginti su lėtai įsisunkiančiais nuodais, dėl ko jis mažai pastebimas; tuo tarpu staigus kainų pakilimas panašus į durklo smūgį, tuojau atkreipiantį į save visų akis[1]. Anglija savo 1689 metų javų įstatymu tobuliausiu būdu išvengė šių abiejų nelaimių — tiek aukštų, tiek žemų kainų. Prancūzijai dabar pasilieka tik pasekti tuo pavyzdžiu. Tuo ne tik bus patenkinti ūkininkų ir žemės savininkų interesai, bet ir žymiai pakils žemės ūkio kultūra. Kol ūkininkas nebus tikras, kad jam sugrįš gamybos išlaidos, jis mes dirbęs lauką ir paliks žemę dirvonuojančią. Jeigu tik kainos nekyla nelauktai staigiai dėl tikros maisto produktų stokos, tai aukštos javų kainos bus geriausias rodiklis, kad bendra tautos gerovė kyla, ir priešingai „le peuple ne sera jamais plus misérable, que lors que le bled sera à vil prix“[2]. Geriausia garantija prieš tokią nelaimę bus leisti visiškai nevaržomai išvežti javus ir kartu su tuo suvaržyti jų įvežimą. Šis paskutinis punktas labai charakteringas vertinant Boisguillebert'ą.

Politinės ekonomijos istorijoje Boisguillebert'ą paprastai yra pratę laikyti vienu iš mančesterizmo, t. y. absoliutinės įvežimo ir išvežimo laisvės mokslo, pranokėju. Tuo tarpu ši nuomonė yra klaidinga, ir jau iš savo esmės turi būti tokia dėl tos priežasties, kad mančesterinė doktrina, kaip žinome, siekia kiek galima žemesnių javų kainų ir todėl, savaime suprantama, nori kiek galima stipresnės užsienių konkurencijos. Boisguillebert, priešingai, siekia aukštų javų kainų ir todėl nori apriboti jų įvežimą, o panaikindamas visus išvežimo suvaržymus jis nori duoti progos savo krašto žemės ūkiui pasinaudoti

---

[1] Détail de Françe, 1712, I t., 189 p.
[2] Ten pat, 233 p.

aukštomis kainomis svetur; tokią pat nuomonę jau anksčiau buvo skelbęs Graswinckel. Šiaip ar taip, krašto viduje Boisguillebert norėtų, kaip Anglijoje, panaikinti visu vietinius ir provincialinius muitus. Juo mažiau čia kišis vyresnybė ir juo labiau ji laikysis taisyklės, kad tautos ūkis turi eiti savo naturaliniu keliu, juo bus geriau. Nes gamta, kuri iš esmės yra ne kas kita kaip Apvaizda (la Nature, qui n'est autre chose que la Providence), taip sutvarkė dalykus, kad viskas savaime ateina į reikiamą pusiausvyrą: „On n'avait qu'à laisser agir la Nature, en ce qui concerne les bleds, comme on fait à l'égard des fontaines, et on peut dire qu'ils n'auraient jamais plus manqué, ni fait de désordre, soit par la sécheresse ou par l'inondation"[1]. Čia mes matome tam tikrą interesų harmoniją, kurioje vieno nauda yra tuo pat metu ir kito nauda.

Žinoma, ta harmonija yra tik iki tol, kol veikia grynai ekonominiai faktoriai. Bet — sako jis toliau — žmogaus širdis yra tiek sugedus, kad be teisios naudos jis ieško ir neteisios, su kitų skriauda. Čia tad turi įsikišti teisinė valstybės valdžia ir bausmėmis naikinti bet kokį apgavimą. Nes, kaip išsireiškia mūsų autorius, visuomenės gyvenime teisingumas gali būti palaikomas tik kardo smailiagaliu.[2] Formulė „laissez - faire et laissez - passer", kurios galima būtų laukti iš Boisguillebert'o, pas jį neužeinama, nors kartais rodosi, kad ji sukasi autoriui ant liežuvio galo.

Boisguillebert skelbė, beje, tik bendromis tezėmis, mokslą apie gamtos, atseit, Apvaizdos įstatytą „interesų harmoniją", į kurią, iki turima reikalo su grynai ekonominiais interesais, valstybė neturi jokios teisės kištis, bent krašto vidaus apyvartoje. Tuo savo mokslu Ruano teisėjas stojo priešais pamatiniam merkantilizmo principui, kurį pirmą kartą suformulavo Montaigne. Tenai valstybės įsikišimo reikalas buvo aiškinamas interesų disharmonija. Čia laisvė išeina iš pamatinio interesų harmonijos principo. Šis pastarasis principas kartais ne taip ryškiai pereina per visas tolimesnes sistemas.

Dar vienu atžvilgiu Boisguillebert bus sukūręs mokyklą, tačiau ne mokslo naudai. Tarp jo smulkesnių straipsnių randa-

---

[1] Ten pat, 230 p.

[2] „Ce n'est qu'à la pointe de l'épée que la justice se maintient dans ces rencontres", II d., 22 p. Apie kilusį dėl to ginčą žiūr. mano veikalą „Die Maxime laissez-faire et laissez-passer", 47 p.

me „Dissertation de la nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs"[1]. Čia, kiek man žinoma, jis pirmą kartą prikišo jo ginčijamai sistemai, įsigalėjusiai Prancūzijoje maždaug apie 1661 metus, kad ji painiojanti turtą su aukso ir sidabro turėjimu. Jis labai plačiai išvedžioja: „Que c'est une erreur grossière de regarder l'Or est l'Argent comme l'unique principe de richesse, et de la felicité de la vie"[2]. Greičiau turėtų būti: „Les besoins immédiats de vie, comme la nourriture et les vêtemens, des quels personne ne sçaurait se passer: Ce sont donc eux seuls qu'il faut appeler richesses"[3]. Pinigus, kurie turi būti vergo vietoje, padėjo tironu, pakėlė stabu, net Dievu ir tuo pridarė neapsakomos žalos ir t. t. Kiek klaidinga yra ginčijamoji pažiūra, matyti jau iš Mido pasakėčios, o taip pat iš to, kad, kaip parodė prityrimas, brangiuosius metalus, einančius apyvartos priemone, galima pakeisti popieriniais ženklais. Aišku, kad Adomas Smith'as iš čia bus gavęs klaidingą merkantilizmo supratimą. Ta aplinkybė, kad dėl šios klaidos jis labiausiai kaltina kaip tik Colbert'ą, parodo, kaip maža Boisguillebert buvo įsigilinęs į jo valdymo dvasią ir kaip palengvino tuo savo kritiką. Tai tenka aiškinti dažnai pasitaikančiu pas jį naiviškumu, kas matyti kad ir iš jo „Factum de la France" antraštės lapo, kuriame jis pasisako norįs nurodyti „moyens très faciles", kuriais galima būtų padidinti valstybės pajamas, „praticables par deux heures de travail de Messieurs les Ministres et un mois d'exécution de la part des Peuples". Reikia tik nuspręsti nevaržyti gamtos, nes čia turime reikalo ne su „question d'agir, mais seulement de cesser d'agir, ce qui n'exige qu'un instant"[4].

Boisguillebert išreiškia kaimo gamintojų sluoksnių nepasitikėjimą tuo, kad viešpataujanti valstybės sistema proteguoja miestų gyventojus. Jis pats, nors ir būdamas teismo valdininkas, matyti, bus turėjęs kokių nors artimesnių ryšių su žemės ūkiu. Jis kelis kartus kalba apie kažkokią žemės ūkio bylą su prekyba ir pramone. Toje byloje jis pasisako norįs ginti žemės ūkį.

Jo opozicijos nereikia maišyti su to paties meto bajorų siekimais. Atstovaujami F é n é l o n'o, B o n l a i n v i l l i e r'o,

---

[1] II t., 164 ir tol. p. p.
[2] Nur. viet., II skyr.
[3] Ten pat, I skyr.
[4] II d., 150 p.

vyresniojo St. Simon'o ir kt., jie kovojo su absoliutine monarchija, stengdamiesi grąžinti viduramžių feodalinę santvarką. Boisguillebert'ą greičiau tenka laikyti kaimo trečiojo luomo atstovu. Jam rūpėjo ne žemės savininkų, bet, Anglų pavyzdžiu, dirbančiųjų žemę nuomininkų interesai. Pasisakydamas prieš valstybės įsikišimą, jis turi galvoje greičiau esamą pramoninę valstybę, priešingą žemės ūkio interesams, negu valstybę apskritai; gaudamas formuluoti savo požvilgį, jis sako, kad valstybė gali kištis į žemės ūkio reikalus tik tam, kad juos paremtų[1].

Dabar eina kitas rašytojas, kurio ekonominį veikalą dažnai per klaidą priskiria Boisguillebert'ui. Tai yra maršalas Vauban (1633 — 1707).

Anais laikais nebuvo nieko nuostabaus, kad karys rašydavo apie tautos ūkio dalykus. Greitai tuo pat keliu nuėjo ir maršalas de Noailles. Kariuomenė, supirkinėdama pašarą, gaudavo arčiau susidurti su gaminančių gyventojų sluoksniais; be to anuo metu politinės ekonomijos rašytojai, taip pat ateidavo iš įvairių luomų.[2] Maršalas buvo Colbert'o bičiulis ir, savaime

---

[1] Apie Boisguillebert'ą žiūr. šiuos veikalus: *Felix Cadet*, P. de Boisguillebert, sa vie, ces oeuvres, son influence, 1871; *Horn*, L'Economie politique avant les Physiokrates, 1867; straipsnis „Boisguillebert", išspausdintas Nouveau Dictionnaire d'Economie Politique par Léon et Chailley, 1891; *G. Cohn*, Pierre de Boisquillebert, Zeitschr. f. d. ges. Staatsw., 1869; *Skarzynski*, Pierre de Boisguillebert, 1873; *A. Oncken*, Die Maxime Laissez-faire et laissez-passer.

[2] Daugiausia Voltaire'o išplatintą pažiūrą, esą „Dîme royale" tikrai bus parašęs Boisguillebert, tenka aiškinti ta aplinkybe, kad 1707 metais tuoj po Vauban'o mirties buvo naujai atspausdinti Boisguillebert'o raštai „Testament politique du maréchal Vauban" antrašte. Iš to padarė išvadą, kad abiejų veikalai bus parašyti vieno autoriaus — Boìsguillebert'o. Jau fiziokratas Du Pont de Nemours pasisakė prieš tą pažiūrą savo „Notice abrégée des différents écrits modernes qui ont concourru en France à former la science de l'économie politique", 1769 (atspausdinta mano išleistuose „Oeuvres de Quesnay", 145 ir tol. p. p.). Jis pasakoja ten (147 p. past.): „Kai kurie maršalo Vauban'o *Dîme royale* priskyrė ponui Boìsguillebert'ui. Tačiau jie apsiriko, kaip tai kasdien gali pasitaikyti ir išmintingiausiems žmonėms. Mums atrodo aišku, kad nors *Dîme royale* principiniu atžvilgiu stovi daug žemiau už *Détail de France*, vis dėlto tai *daug geriau parašyta knyga*. Tai veikalas valdančio plunksną ir daug metodingesnio žmogaus, negu Boìsguillebert. Čia reikia pridėti dar vieną teigiamą faktą. Mes matėme ir skaitėme rankraščio originalą, kurs

suprantama, turėjo taip pat artimų santykių su karo ministeriu Louvois. Vėliau jam ne kartą skaudėjo širdį matant, kaip spaudžiamas valstietis, mokąs ne tik dvarininkams duoklę, bet iš esmės ir visus valstybės mokesčius, kuriuos suverčia jam aukštesnieji luomai. Tiesa, Colbert, įvedęs savo netiesioginius mokesčius vartojimo dalykams, privertė ir aukštesnius visuomenės sluoksnius prisidėti prie mokesčių mokėjimo valstybei. Tačiau tuo ji dar nepalengvino sunkios žemesniųjų luomų padėties. Vauban'o nuomone, čia galėtų padėti tik radikališkas gydymas; reikia, kad visi valstybės valdiniai vienodai mokėtų tiesioginius mokesčius. Jis manė, kad to geriausiai galima bus pasiekti, sutvarkius politinius mokesčius bažnytinės mokesčių sistemos pavyzdžiu ir įvedus visiems valdiniams bendrąją valstybinę dešimtinę, „Karališkąją dešimtinę". Ta mintis padėta į pamatą veikalo „La Dîme Royale", kuris buvo parašytas jau 1698 metais, tuoj po Ryswick'o taikos, ir memorandumo pavidale įteiktas vyriausybei, kuri tačiau neatkreipė į jį dėmesio. 1707 metais autorius tą veikalą išspausdino. Piktas karaliaus priėmimas, įteikiant jam knygą, galutinai jį pribaigė. Vauban mirė tą dieną, kai, parlamento sprendimu, budelis viešai sudegino jo „nouveau système". „Dîme royale" negalima maišyti, kaip tai paprastai daro, su fiziokratų vienatiniu mokesčiu ir tai dėl įvairių priežasčių. Viena, ji nėra joks vienatinis mokestis, bet susideda iš visos eilės vartojimo mokesčių, k. a. druskos mokesčio, svaiginamųjų gėrimų mokesčių, muitų ir pan. Antra, ji imama ne tik iš žemės pelno, bet apskritai iš kiekvieno pelno, visai neatsižiūrint į jo šaltinį. Žodžiu, tai pirminis dabartinio asmeninio pelno mokesčio paveikslas. Trečias Vauban'o dešimtinės skirtumas nuo fiziokratų „impôt unique" yra tas, kas pastarasis yra realinis mokestis, nes asmeninio pelno mokesčio fiziokratai neturėjo net galvoje. Todėl fiziokratai, kad ir labai gerbdami Vauban'ą, niekad nesutikdavo su jo idėjomis. Pavyzdžiui, Du Pont de Nemours vienoj vietoj[1] kalba apie tai kaip klydo didysis, išmintingasis ir tris-

dabar randasi garsaus Ami des Hommes (markizo Mirabeau) rankose. Tame rankrašty Boisguillebert rūpestingai kritikuoja *Dîme royale* ir išrodinėja, kad šis kilnaus ir žymaus vyro projektas neįvykdomas; jį reikia atmesti, nes priimtas jis padarytų labai daug žalos".

[1] Jau minėtoje 1769 m. „Notice", atspausdintoje mano išleistuose „Oeuvres de Quesnay", 146 p.

kart gerasis Vauban, kuris dar nieko nežinojo apie produit net ir nenumanė, kad pramonės kapitalai negalėjo būti apdedami mokesčiais“. Karališkoji dešimtinė, pasak Vauban'o, turi būti judamas mokestis, kuris iš vienos pusės turi atsižiūrėti į kintamus valstybės reikalus ir iš antros — į atskirų valdinių darbingumą. Dešimtąją pajamų dalį reikia laikyti maksimaline riba; paprastai turėtų užtekti vienos dvidešimtosios. Progresinio apdėjimo užuomazga galima laikyti tai, kad amatininkai vietoj vienos dvidešimtosios mokėtų vieną trisdešimtąją ir t. t.

Vauban buvo įsitikinęs, kad jo „naujoji sistema“ reiškia žlugimą senosios; jis aiškiai pareiškė prakalboje: „Il faut donc prendre ce Systeme tout entier, ou le rejeter tout-à-fait“. Tą patį, matyti, bus turėjęs galvoje Liudvikas XIV, vadindamas savo ištikimą tarną revoliucionierium. Vis dėlto po trijų metų tuometinis generalinis finansų kontrolierius Desmaret, Colbert'o broliavaikis, pabandė šalia senų mokesčių įvesti ir Dîme. kaip papildomą mokestį. Žinoma, ne tai turėjo galvoje Vauban, norėjęs sumažinti mokesčių naštą, o ne didinti ją. Jeigu mokesčių srity Vauban prieš Colbert'o sistemą pastatė tam tikra prasme priešingą savąją sistemą, tai to negalima pasakyti apie bendrąją prekybos politiką; čia jų pozicijos visiškai vienodos. Tai dažnai ne visai aiškiai suprasta.

Moderniniai laisvosios prekybos šalininkai norėtų laikyti Vauban'ą savo pirmtaku taip, kaip ir Boisguillebertą, bet jam tai dar mažiau pritaikoma, negu pastarajam. Vauban pasisako esąs šalininkas prekybos balanso ir išeinančio iš jo mokslo apie naudingą ir žalingą prekybą, iš kurių pirmoji remtina, o antra draustina. Tiesa, krašto viduje, atskirtame iš visur muitų siena, jis siūlo palikti kiek galima laisvesnę apyvartą, bet lygiai taip pat galvojo ir Colbert.

Kitoje vietoje[1] aš tvirtinau, kad remiantis Vauban'o knygoje išreikštomis pažiūromis „galima būtų sukurti visą merkantilistinę mokslo sistemą“. Neseniai šią mano pastabą rūpestingai ištyrė Lohmann, pasinaudojęs tam reikalui visais paskelbtais pomirtiniais Vauban'o rankraščiais, ir priėjo tokias išvadas:[2] „1. Visi Vauban'o užrašai, turintieji bent kokio santykio su mūsų tiriamu dalyku, parodė, kad maršalas visur, kur jis

---

[1] Mano veikale „Die Maxime laissez-faire“ etc., 49 ir tol. p. p.

[2] „Vauban, seine Stellung in der Geschichte der Nationalökonomie und sein Reformplan“, 1895, 19 p.

liečia tautos ūkio problemą, galvojo perdėm merkantilistiškai ir gynė senas Colbert'o tezes. 2. Jeigu seniau iš „Dîme royale" sprendė, kad jos autorius bus Colbert'o priešininkas ir pirmas kovotojas už liberalines politines ir ekonomines idėjas, savo dvasia artimas Boisguillebert'ui, tai ta nuomonė buvo paremta netiksliu jo raštų pažinimu". Ir toliau[1]: „3. Daire'o, Kautz'o ir Ingram'o priskiriami Vauban'ui posakiai jo niekur nebuvo pasakyti nei tokia, nei panašia forma".

Mes čia vėl matome pavyzdį, kaip lengvai atsiranda ir plinta klaidingos tradicijos; tai kartu yra ir įspėjimas, kad niekad negalima jomis aklai pasitikėti, bet visados reikia jas iš naujo ištirti. Tas įspėjimas turės mums dar didesnės reikšmės, kai pasakysime, kad pats Lohmann tapo tokio nesusipratimo auka. Tariamas prieštaravimas, kuris randasi maršalo raštuose, kliudo Lohmann'ui padaryti išvadą, kad prekybos politikoje Vauban buvo kolbertistas. Tuo tarpu kai Colbert ir Vauban laikosi dėsnio, kad tikslas, kurio reikia siekti, yra „abondance de l'argent", pats Vauban, kaip sako Lohmann, kitose vietose tvirtina, „que ce n'est pas la grande quantité d'or et d'argent qui font les grandes et véritables richesses d'un Etat", o tikriau, kad turtas „consiste dans l'abonance des denrées, dont l'usage est si necessaire au soutien de la vie des hommes, qui ne sauraient s'en passer". Lohmann, kuris buvo įsitikinęs, kad merkantilizmo sistema dievino Mido beprotystę, neskyrusio turto nuo brangiųjų metalų, mato tose nuomonėse prieštaravimą. Pateisinimui jis mano turįs pridėti, kad „ši vieta savo rūšies vienintelė; niekur daugiau autorius neduoda turto apibūdinimo pagal naują mokslą, o taip pat neatmeta senojo supratimo"[2]. Šios knygos skaitytojams nereikia daugiau išrodymų, kad tas „senasis supratimas" yra merkantilizmo sistemos priešininkų prasimanymas, ir kad tame tariamai „naujame moksle" Vauban nenukrypsta nuo tikrojo kolbertizmo. „Abondance de l'argent" reiškia ne ką kitą kaip „abondance des denrées".

Sociališkai - politiniu atžvilgiu Vauban'ą reikia laikyti trečiojo luomo interesų politikos atstovu, nors pats jis kilimo buvo antrojo luomo žmogus. Lohmann norėjo ginčyti tai, nurodydamas į kelias vietas, kur Vauban gan palankiai atsiliepia

[1] Nur. viet., 40 p.
[2] Nur. viet., 45 p.

apie bajorus. Tačiau su daug didesne simpatija kitose vietose jis kalba apie „partie basse du peuple“. Vis dėlto niekam neateis į galvą laikyti jį ketvirtojo luomo užtarėju. Nors anais laikais paprastai neskyrė trečiojo ir ketvirtojo luomo, tačiau Vauban'o simpatijos tenka pirmajam iš jų. Taigi, viena iš dviejų. Arba maršalas buvo aiškus kolbertistas, kokiu jį piešia Lohmann ir tada jis negalėjo būti feodalinės sistemos šalininkas; arba jis buvo feodalizmo ideologas, ir tada negalėjo būti kolbertistas. Viena yra aišku, kad karališkosios dešimtinės projekto vykdymas būtų nušlavęs dar išsilikusią feodalinę santvarką, kaip tai atsitiko mūsų laikais, įvedus asmeninį ir pelno mokesčius[1].

Dar ir ketvirtoj srity buvo kilusi reakcija prieš merkantilizmą, nulėmusi Prancūzijai nelaimingą likimą — tai reakcija pinigų valiutos srity. Pagal atsiradusią po viduramžių ūkio srovę, pinigai turi dvejopos reikšmės: viena, kaip valiuta arba vertės matas ir antra, kaip turto atstovas arba kapitalas. Kad pinigai, kaip valiuta, turi būti kalami iš brangiųjų metalų, dėl to nieks niekad neabejojo: tai visados turėjo būti savaime suprantama. Jeigu kildavo nuomonių skirtumų, tai nebent dėl to, koks turi būti metalo vertės santykis su monetos nominaline verte. Dabar visiškai ėmė neigti metalinės valiutos reikalą. Tą klausimą iškėlė skotų bankininko John'o Law „sistema“, kuris norejo reformuoti tautos ūkį, įvesdamas naują pinigų rūšį.

John Law of Lauriston (1671—1729) buvo skotas, ir jo atitinkami raštai iš pradžių buvo parašyti anglų kalba. Susidėjusios gyvenimo aplinkybės atvedė jį į Prancūziją, iš kur pasaulis sužinojo apie jo idėjas. Todėl ir apie John'ą Law tenka kalbėti šioje vietoje, o ne Didžiosios Britanijos skyriuje, nes angluose jis nerado jokio pritarimo. Tik nepaprastos aplinkybės galėjo priversti imtis panašių gelbėjimosi priemonių ir tokios nepaprastos aplinkybės susidėjo, kai 1715 metų rugsėjo 1 dieną mirė Liudvikas XIV, ir vidaus bei užsienių priešų spaudžiamos valstybės karaliaus vainikas teko penkių metų vaikui. Panaikinus mirusiojo karaliaus testamentą, jo menkos šlovės

[1] Apie Vauban'ą žiūr. dar šiuos raštus: *Michel et Liesse*, Vauban économiste, 1891; *De Rochas*, Pensées et mémoires politiques inédits de Vauban; *Augoyat*, Oisivetés de M. Vauban, Paris, 1842 ir 43; *Michel*, Histoire de Vauban, 1879.

broliavaikis hercogas Pilipas Orleanietis mokėjo visa taip pasukti, kad tapo mažamečio sosto įpėdinio globėju ir regentu. Ir štai, per penketą metų įsigalėjo toks savivalės ir avantiurizmo valdymas, kokio kito turėtum paieškoti istorijoje. Pasakoja, kad pamatęs pirmą kartą užsieninį finansų žinovą, pasipasakojusį jam savo planus, regentas sušuko: „Jeigu Tamsta esi Dievo pasiuntinys, būk pasveikintas, o jeigu Tamstą bus pasiuntęs velnias, tai bent neik lauk!“ Per toli nueitume, imdami čia dėstyti visus atskirus atsitikimus, kaip buvo vykdoma ši „sistema“[1]. Tie įvykiai tik tada turėtų reikšmės, jeigu jie galėtų išrodyti Law'o idėjų teisingumą ar klaidingumą. Bet to negali būti jau vien dėl tos priežasties, kad regentas jų visiškai nesilaikė, šeimininkaudamas kaip tinkamas. Paties Law'o idėjos, išdėstytos jo veikale „Money and Trade considered, with a proposal for supplying the nation with money“ (1705) yra tokios.

Auksas ir sidabras, kaip vertės matas, iš savo esmės turi tą trūkumą, kad jie patys yra prekės, kurių vertė svyruoja, priklausydama nuo pasiūlų ir paklausų. Tuo tarpu matas, kaip toks, turi būti netinkamas ir jau jokiu būdu negali priklausyti nuo matuojamojo daikto. Joks daiktas neturi pastovesnės vertės už žemę. Jai trūksta tik paslankumo, kuris reikalingas vertės matuojamai apyvartos priemonei. To galime pasiekti, jeigu mobilizuosime jos vertę, išleisdami popierinius ipotekos ženklus. Tuo būdu gausime dvejopos naudos, vieną — nekintamą vertės matą ir antrą — paslankesnius popierinius ženklus vietoj nerangaus metalo. Daug trumpiau sugaišime, išmokėdami penkis šimtus livrų popieriais, negu penkias livras auksu. Be to, popierį lengviau siųsti, lengviau saugoti, jis nenustoja svorio, kaip metalai, jį lengva iškeisti smulkesniais ženklais ir t. t. „Daugumo prekybinių tautų praktika parodė, kad popieris, žinoma, jeigu jis turi vertės, daug geriau tinka vartoti pinigams, negu metalas. Olandijoje metalas vartojamas įkaitui, o popieris pinigams. Iš to, kas pasakyta, aišku, kad žemės įkaitas turi didesnės vertės, negu metalo įkaitas“[2]. Šiai minčiai įvyk-

---

[1] Smulkiau tą dalyką dėsto *Wilhelm Oncken* savo knygoje „Zeitalter Friedrichs des Grossen“, Berlin 1881, I t., pirma knyga.

[2] Prancūziškas Law'o veikalo vertimas išspausdintas pas *Daire* (Economistes financiers du 18e siècle) antrašte „Considérations sur le numéraire et le commerce“, 495 — 500 p. p.

dyti Law siūlo įsteigti valstybės banką; banką turėtų valdyti komisija, paskirta Škotų parlamento, kuriam iš pradžių buvo pristatytas šis projektas. „Popieriniai pinigai bus lygios vertės su metaliniais pinigais, nes jie turės hipotekinę vertę, išreiškiamą tokia skambiosios monetos suma, kurią duoda už tą vertybę. — Popierinių pinigų vertė nekris, kaip krito arba dar gali kristi metalinių pinigų vertė: Prekės arba monetų rūšys gali nustoti savo vertės, jeigu padidėja jų atsarga arba sumažėja paklausai. Bet kadangi komisija išmoka visas reikalaujamas sumas ir priima atgal visas grąžinamas, tai popieriniai pinigai nenustos savo vertės, ir mes turėsime tiek pinigų, kiek mums reikia arba kiek galime suvartoti, ir niekad daugiau". Prekybinės politikos atžvilgiu šie pinigai turi dar tą didelę pirmenybę, kad jie susiję su savo kraštu ir dėl nepalankaus prekybos balanso negali nuplaukti į užsienį. Tiesa, dėl to jie netinka vartoti užsienių prekybos santykiuose. Čia visados reikės metalinių pinigų. Banko uždavinys bus taip pat tarpininkauti tarp užsienių ir vietinės valiutos.

Matome, kad viskas čia sąmojingai sugalvota. Stebuklingoji kredito lazdelė turi paleisti į apyvartą ir padaryti vaisingas visas nejudomas vertybes, t. y. — ir čia turime tą klaidingą tezę, kuria buvo paremta visa sistema — kreditas turi tartum sukurti antrą vertybę, galinčią atstoti kapitalą. Vėliau įsteigta Indijos Bendrovė buvo pastatyta ant tokio oro pamato.

Pirmas ir svarbiausias regento valdžios uždavinys buvo sutvarkyti valstybės ūkį. Liudvikas XIV paliko valstybinių skolų apie du miliardus livrų, t. y. valstybė faktinai buvo bankrotas. Hercogas St. Simon, sako, bus padaręs vienintelį teisingą aniems laikams pasiūlymą, paskelbti „dorą bankrotą". Tačiau po to tektų sumažinti rūmų išlaikymo išlaidos ir todėl jau šis pasiūlymas negalėjo tikti regentui. Tiesa, senovesniu pavyzdžiu, buvo įsteigta vadinamoji „Chambre ardente", kuri turėjo tikrinti valstybės pasižadėjimus ir bausti už apgavystes. Bet greitu laiku paaiškėjo, kad jos nariai patys yra kyšininkai, ir todėl neilgai veikusią kamerą teko su gėda uždaryti. Tada, kaip angelas gelbėtojas, atėjo Law. Jis prižadėjo per trumpą laiką ne tik išvaduoti valstybę iš bet kokio finansinio vargo, bet ir pakelti visos tautos gerovę iki tokio laipsnio, kurio ji dar niekad nebuvo pasiekusi.

Regentas sugebėjo pašalinti visas atsirandančias pakeliui kliūtis. „Banque générale“ įsteigimas 1716 metų gegužės mėn. 20 d. ediktu, jo notų pakėlimas į valstybės popierius 1717 m. balandžio mėn. 10 d., M i s s i s s i p p i bendrovės įkūrimas 1717 m. rugpiūčio mėn. ir visų užjūrio bendrovių sujungimas į vieną „Compagnie des Indes“ 1719 metais; pašėlusi akcijų spekuliacija Rue Quincampoix, tuometinės biržos vietoj, valstybės skolų konversija trijų procentų valstybės popieriais ir mokesčių rinkimo išnuomavimas Kompanijai — štai įvykiai, rodantieji, kaip plėtojosi „sistema“. Su pirmu visuotiniu Kompanijos susirinkimu 1719 metų gale ir galutiniu perėjusio į katalikų tikėjimą Law paskyrimu generaliniu finansų kontrolieriumi ši „sistema“ pasiekia savo aukščiausio, o kartu su tuo ir persivertimo taško. Krachas įvyksta staiga. Per visus 1720 metus eina atkakliausia kova su baisiu popierinių pinigų ir akcijų kurso kritimu. Pabėgdamas 1720 m. gruodžio mėn. į užsienį, Law išvengė valdymo apyskaitos už antrus operacinius metus. Ateinantis su dviguba jėga valstybės bankrotas, kurio vykdymas buvo pavestas priesiekusiems Law'o priešams, Paryžiaus bankininkams broliams Paris, vadinamosios „anti - sistemos“ kūrėjams, parodė tris miliardus livrų valstybės skolų.

Tiesa, Law tektų kaltinti tik dėl vieno miliardo; bet ir čia greičiau bus kaltas pats regentas, negu jis. Regentas, visai nesirūpindamas dėl įkeistų dvarų vertės, tik spausdino ir leido vieną popierinių pinigų partiją po kitos. Nelaimė niekad nebūtų buvusi tokia didelė, jei būtų buvę laikomasi Law'o reikalavimo, kad maksimalinis išleidžiamų popierinių pinigų kiekis neturi prašokti dviejų trečdalių tikrai įkeistų žemių. Pats Law iki savo gyvenimo galo (1729) tikėjo savo sistemos teisingumu ir paaukojo jai savo gan žymų turtą. Jis buvo projektininkas, bet ne aferistas. Hercogas Pilipas Orleanietis, kaip visą savo gyvenimą gyveno, taip ir mirė staiga 1723 metais po vienos didelės orgijos.

Svarbiausias Law'o veikalas turi taip pat reikšmės ir teorijų istorijai. Čia pirmą kartą po Aristotelio mes matome vėl tiksliai skiriant naudojamąją vertę (valeur des usages) ir mainomąją vertę (valeur dans les échanges), kaip lygiagretes vertės pasireiškimo formas. Apyvartai pirmiausia turi reikšmės mainomoji vertė, kurią Law paprastai vadina tiesiog „valeur“. Ji pareina nuo gėrybių naudingumo ir retumo savitarpio san-

tykio. „Vandens naudingumas yra didelis, bet jo vertė maža, nes vandens kiekis toli prašoka paklausus. Deimantų naudingumas nedidelis, o vis dėlto jų vertė aukšta, nes paklausai žymiai praneša esamą deimantų atsargą". Mainomosios vertės visados gali turėti tik naudingos gėrybės, ir juo daugpusiškesnis bus daikto naudingumas, juo bus didesnė jo mainomoji vertė. Čia mes matome Law atstovaujant tai vertės teorijai, kuri vėliau buvo pavadinta subjektyvine.

Kaip jau esame sakę, Law'o hipotekiniai pinigai nors ir apriboja metalinius, bet nieku būdu jų visiškai nepašalina. Priešingai, popieriniai pinigai ne tik yra paremti žeme, jie dar turi būti žymimi metalinės valiutos vienetais ir kiekvienu metu atitinkamu kursu priimami generalinio banko; tos priedermės nėra tačiau privatiniams asmenims, nes jie atsiteisia tarpusavy tik ženklais, t. y. įstatymais nustatyta valiuta. Metaliniams pinigams Law nustato tokią teoriją, kuri iš esmės yra apskritai absoliutinės monarchijos teorija. Brangieji metalai tinka vartoti dvejopu būdu: viena, kaip papuošimo priemonė, dailės ir amato (vaisselle) dirbiniams ir t. t.; ir antra, kaip valiuta (monnaie). Abu tie naudingumai yra visai skirtingų rūšių. Pirmuoju atveju žiūri tik jų prekinės vertės (valeur intrinsèque). Jeigu brangieji metalai vartojami be to dar pinigams, tai dėl to antro vartojimo atsiranda papildomų paklausų (demande additionelle), o kartu su tuo ir papildomoji vertė (valeur additionelle), ir abi karti sudaro tada oficialinę arba nominalinę monetos vertę (valeur extrinsèque) (Chap. IV).

Einantis, kaip matėme, per visą merkantilizmo literatūrą ginčijamas klausimas, ar monetos turi būti kalamos pilnavertės, ar nepilnavertės, iš esmės sukasi apie valeur additionelle pripažinimą. Tie, kurie žiūrėjo tarptautinės prekybos reikalų, neigė ją. Jie sakė, kad pinigai tokia pat prekė, kaip ir kiekviena kita, ir dėl to turi tiktai vieną prekinę vertę. Tie, kuriems rūpėjo vietiniai, tautiniai prekybos santykiai, pripažino pinigų vertės dvilypumą. Ta papildomoji vertė, kuri susidaro dėl to, kad metaliniai pinigai pakeliami visuomeniniu institutu ir padaromi priverčiama mokėjimo priemone, jų nuomone, turinti tekti krašto valdovui. Realizuoti ją jis gali arba atitinkamai mažindamas brangiųjų metalų kiekį, kalant monetas, arba pridėdamas paprastųjų metalų. Žinoma, tada moneta netinka vartoti tarptautinėje apyvartoje. Užtat dėl to būna kitos naudos, kad

ji pasilieka krašto viduje. Law, norėjęs brangiųjų metalų pinigus palikti tik tarptautiniams santykiams, čia reikalavo kiek galima pilnaverčių monetų. Ir iš tikrųjų, generalinio banko pradžioje išleisti banko taleriai buvo pilnaverčiai, t. y. turėjo pilną prekinę brangiųjų metalų vertę. Be to, Law nurodo, kad, įvedus „monnaie territoriale“, „valeur additionelle“ teko žemei, ir, vadinas, žemės vertė visoj valstybėj žymiai pakils. (Chap. VII.).

Iš Law'o veikalų, be prancūziško „Money and Trade“ vertimo, tenka dar paminėti keletą pranešimų, išspausdintų oficialiniame „Mercure de France“, ir regentui rašytų laiškų; jie turi tam tikros literatūriškai - istorinės reikšmės, nes juose pirmą kartą Prancūzijos ekonominėje literatūroje užeiname anglų kilimo posakį „balance du commerce“. Žinoma, pati sąvoka buvo žinoma jau seniau. Tačiau veltui bandytume anksčiau ieškoti to posakio. Savaime suprantame, Law tikėjo, priėmus jo pasiūlymą galima bus pasiekti palankaus kraštui prekybos balanso. Dėl pinigų apsto procentai savaime sumažės, ir valstybei nereikės kištis į tą dalyką. Pramonės gaus pigaus kapitalo, o gyventojams netruks darbo. Jeigu valstybė matytų reikalo įsikišti, norėdama paremti tą ar kitą šaką, tai tą dalyką geriausiai atlikti, išmokant pinigines premijas. Premijoms dalinti Law siūlė įsteigti atskirą biūrą.

Bendrai suėmus, tenka pasakyti, kad Law'o pažiūros buvo dar visiškai merkantilistinės. Jam taip pat visų pirma rūpėjo valstybės galybė. Law pranašauja Prancūzijai, kad nevartodama jėgos taps Europos trečiųjų teisėju, tam reikia tik padidinti mokėjimo priemones; nes „ce qui constitue la puissance et la richesse d'une Nation, c'est une population nombreuse et des magasins de marchandises étrangères et nationales. Ces objets dépendent du commerce et le commerce dépend du numéraire“.[1]

Po Law'o nusmukimo Prancūzijoje ilgą laiką buvo įsigalėjęs nepasitikėjimas bet kokia ekonomine „sistema“, ir fiziokratams teko daug kentėti dėl to. Kaip žinome, aštuonioliktas šimtmetis prieš savo galą apdovanojo Prancūziją nauju teritorialinių pinigų leidimu, kuris tačiau nebuvo taip sąmojingai sugalvotas ir pridarė dar didesnių piktybių. Didžiosios Revoliuci-

---

[1] Considérations sur le Numéraire, V skyr.

jos asignatų ūkis rėmėsi ta pačia mintimi. Ir jis susilaukė tokio pat, jeigu dar ne blogesnio galo. Kaip matome, istorija lėmė nuolat atgimti ne tik geroms, bet ir klaidingoms idėjoms[1].

Po 1721 ir 1722 metų likvidacijos ateinančioms kartoms išliko įstaiga, kuriai geriau būtų buvę susilaukti panaikinto „Banque royale" likimo. Čia kalbu apie Compagnie des Indes. Atsiradusi sujungus visas senesnes, daugiausia Colbert'o laikais įsteigtas, užjūrio prekybos akcines bendroves, ši kompanija turėjo prekybos monopolį visiems neeuropiniams kraštams. Law'o manymu tai turėjo būti liberalinis kūrinys. Vietoj atskirų smulkesnių bendrovių monopolių turėjo būti pastatytas bendras monopolis vienintelės stambios bendrovės, kurios akcininku galėtų būti kiekvienas. Visa prancūzų tauta turėtų tapti nelyginant prekybininkų draugija; toks buvo tikslas, kurio siekė su ta kompanija. Tačiau atnaujinant ją buvo pasielgta visai priešingai. 1725 m. birželio mėn. uždarame posėdy (justice de lit) (išrodymas, kad čia neapsėjo be pasipriešinimo) Paryžiaus parlamentas įregistravo du karaliaus ediktus, kurie patvirtino kompaniją su jos naujomis privilegijomis. Viename iš jų buvo aiškiai pasakyta, kad tai daroma, norint „assurer pour toujours le grand nombre d'anciennes familles qui s'y trouvent liées par des évènements dont ils n'ont pas été les maîtres". Tos „anciennes familles" tai buvo pats karalius, kuris visados pasiliko svarbiausias akcininkas, ir kelios artimos karaliaus rūmams šeimos. Akcijų skaičius buvo apribotas 56.000. Dividendos buvo nustatytos pastovios(!), po 150 lirų ak-

---

[1] Literatūra apie Law yra gausinga, čia galima paminėti: *Forbonnais*, Vue générale du Système de M. Law, išspausdinta jo Recherches et Considérations sur les Finances et France, 1758; *Levasseur*, Recherches historiques sur le Système de Law, 1854; *J. Heymann*, Law und sein System, 1854. Smulkiau žiūr. *G. Adler'io* straipsnį „Law", išspausdintą Handwörterbuch der Staatswissenschaften. — Nuostabu, kad prancūzų liaudies tarme Skotų finansų meistro vardą visados ištaria Lass. Aš ilgai negalėjau to išaiškinti. Pagaliau, tai man pavyko, vartant anų metų oficialinį „Mercure de France". Viename iš 1718 metų numerių tarp naujai įkurtų įstaigų minimas „Banque générale" su jo direktorium Mr. Lass. Raidė *w*, *prancūzų* ortografijoje beveik visai nesutinkama, matyti, rinkėjo buvo perskaityta kaip *ss*. Vėlesniais metais tas vardas spausdinamas tokia forma — Lavv. Tur būt, „Mercure" spaustuvė nebus turėjusi taisyklingos w. Tačiau pats vardo tarimas taip ir pasiliko klaidingas iki pat mūsų laikų.

cijai, neatsižiūrint į gauto prekybos pelno didumą. Kad kompanija galėtų mokėti tas pastovias dividendas net tais atvejais, kai tam neužtektų gauto pelno, jai buvo suteikta visa eilė privilegijų. Tuo būdu, atstatytoji kompanija turėjo šių privilegijų[1]. Visų pirma ji pasilaikė bendros prancūzų prekybos monopolį su užjūrio kraštais. Prie to prisidėjo negrų prekybos monopolis Prancūzų kolonijose ir Indų spalvotų medvilnės audinių (toiles peintes) prekybos monopolis tarp Indijos ir neprancūziškų Europos kraštų. (Prancūzijoje, kaip jau anksčiau minėjome, tų audinių prekyba buvo uždrausta, kad ji nesudarytų konkurencijos vietinei linų ir kanapių pramonei). Toliau, tabako, kavos ir loterijų monopoliai. Pastarasis tačiau greitai buvo atimtas, nes jo prireikė kitiems tikslams. Tuo būdu buvo sukurta baidyklė, kuri per pusę šimtmečio sunkia našta slėgė Prancūzų ūkio gyvenimą; ir visi žino, jog ji buvo įsteigta tik tam, kad duotų pastovaus pelno kelioms kilmingoms šeimoms, neturinčioms nieko bendro su prekyba.

Tas padaras, pasityčiojantis iš sveikos tautos ūkio nuovokos, negalėjo nesukelti prekybos pasaulio prieštaravimų. Jeigu čia pridėsime dar nuolat didėjusią anais laikais pramonės vidaus reglamentaciją, tai galėsime suprasti, kad prancūzų tautos ūkio gyvenimas pirmoje aštuonioliktо amžiaus pusėje vyko kaip kokiam kalėjime ir vis labiau ir labiau šaukė išvadavimo. 1769 metais, panaikinus kompanijos įstatus ir perkėlus jos finansinius pasižadėjimus valstybės iždui, pagaliau pavyko nuversti tą uždėtą prekybai jungą. Pradžioje berods viskas iš oro atrodė dar ramu.

b. Reformos merkantilistai. Dėl 1721/22 metų bankroto Prancūzija labai sunyko, ir berusenąs sąjūdis nedrįso pasirodyti į dienos šviesą. Jis būtų buvęs tuoj be pasigailėjimo numalšintas. Tada atsirado ranka rašyta literatūra, kuri ėjo iš rankų į rankas ir tik daug vėliau po to laikotarpio buvo išspausdinta. Tai, ką cenzūra praleisdavo, buvo visai nekalta. Todėl klystume manydami, kad tada išspausdinti raštai atvaizdavo tikrąją to meto tautos nuotaiką.

Ekonominėje literatūroje to laikotarpio, kuris buvo betarpiškai prieš fiziokratų sistemą (nuo Law iki Quesnay), reikia

[1] Žiūr. straipsnį „Compagnie des Indes", išspausdintą brolių *Savary* Dictionnaire du Commerce. Toliau *Morellet*, Mémoires sur la Compagnie des Indes, Paris 1769.

skirti tris rašytojų grupes: konservatyvinę, radikalinę ir vidurinę tarp jų, eklektinę.

Pradėsime nuo konservatyvinės šakos, kuri kiek galėdama stengėsi prisitaikyti prie buvusių anuomet gyvenimo sąlygų. Ji taip pat siekia reformos, bet neskubėdama, iš lėto, ir laukia jos iš valstybės, kuri turinti visiškos teisės kištis į ūkio gyvenimą tam, kad jį reguliuotų. Tai krypčiai pradžią davė buvęs Law'o sekretorius I. F. Melon su savo 1734 metais cenzoriaus leista spausdinti knyga „Essai politique sur le Commerce". Kas imtų ieškoti joje Law'o teorijos išdėstymo, tam tektų nusivilti. Tiesa, autorius keliose vietose kalba apie regento valdymo gadynės įvykius, duodamas suprasti, kad „sistemos" žlugimą reikia aiškinti Law'o priešų intrigomis. Tačiau knygoje nėra pinigų teorijos.

Jis išrodo, kad valstybės vyras prekybos atžvilgiu turi laikytis dviejų reguliatyvinių principų, kurie vadinasi „liberté et protection". Kilus abejonei protekcija užleidžia vietą laisvei. Tačiau pastaroji neturi būti klaidingai suprasta. Jeigu net politinė laisvė nieku būdu nėra galiojimas daryti visa, ką tik nori, „mais seulement de faire ce qui n'est pas contraire au bien général",[1] tai tą patį tenka pasakyti apie prekybos laisvę, kurios negalima suprasti, kaip dovanotą prekybininkams „imprudente license" įvežti ir išvežti bet kokių prekių, „mais seulement des marchandises dont l'exportation ou l'importation peut procurer à chaque citoyen des facultés d'échanger son superflu pour le nécessaire qui lui manque"[2]. Nes prekyba, pagal pagarsėjusį Melon'o apibūdinimą, yra „mainai atliekamo į reikalingą"[3]. Manufaktūros prekių gaminimo reglamentai, nors jie ir labai varžo fabrikantus, yra leidžiami atsižiūrint į bendros gerovės interesus ir todėl jie neprieštarauja ūkio laisvei. Tą patį galima pasakyti apie Anglų navigacijos akto įvestus suvaržymus. Jis taip pat visiškai pritaria Anglų 1689 metų javų įstatymui, nes jam „la culture des terres est le fondement solide de l'industrie et du commerce"[4], ir ūkininkas jau dėl to yra vertas

---

[1] „O tik tai, kas nėra priešinga visuomenės gerovei" (XI sk.).

[2] „O tik tokių prekių, kurių išvežimas ar įvežimas įgalintų kiekvieną pilietį mainyti atliekamus jam dalykus į reikalinguosius, kurių jam trūksta.

[3] 8 p.

[4] „Žemės kultūra yra tvirtas pramonės ir prekybos pagrindas".

didesnio susidomėjimo už kitas klases „parce qu'il est plus nombreux et que son travail est plus essentiel"[1]. Nėra nieko biauresnio už laikymąsi taisyklės „juo vargingesnė tauta, juo ji klusnesnė".

Šalia užsienių prekybos balanso Melon skiria dar vidaus ūkio balansą, kurį jis laiko svarbesnį už užsienių. „Il est une balance interieure, balance de la plus grande importance qui doit toujours subsister entre la Capitale et les Provinces"[2]. Apie bendrąją gerovę reikia spręsti ne iš miestų pajamų, bet iš kaimo gyventojų. Čia Melon įspėja mintį, kurią vėliau plėtojo Cantillon ir Quesnay ir kurią pagaliau, kiek pakeista forma, priėmė Adomas Smith'as. Ši Melon'o reiškiama simpatija žemės ūkiui nekliudė jam ginti miestų prabangos. Prabanga esanti reliatyviška, o ne absoliutiška kategorija ir, laikantis tam tikrų ribų, ji gali patarnauti gamybai kaip skatinamoji priemonė. Didžiausias krašto turtas yra jo žemė. Metaliniai pinigai sudaro daugiausia vieną dešimtą jos dalį. Apskritai, pinigai yra tik kito turto ženklas ar įkaitas (gage), bet ne pats turtas. Melon mokslo buvo teisininkas, o ne pirklys, ir todėl jis nesilaiko pirklių interesų požvilgio. Tai uždeda jo tvirtinimams objektyviškumo žymę, kuri vietomis vis dėlto leidžia aiškiai pastebėti cenzoriaus kritikos baimę.

Šalia Melon'o reikia dar paminėti kitą ano meto Law'o valdininką Dutot'ą. Kolegos veikalas paskatino jį paskelbti atsakymą, pavadintą „Réflexions politiques sur les Finances et le Commerce" (1735), kuriame jis stengiasi giliau ištirti kai kuriuos klausimus ir ypač sumušti Melon'o pažiūras, kad galima kalti ne visai pilnavertes monetas.

Tos pat krypties, kaip Melon'o Essai, ir, be abejo, daugeliu atžvilgių jo įtakoje parašytas yra kitas veikalas, kuris, tiesa, daugiausia literatūrinės reikšmės turėjo kaimyninei sričiai, bet kurio negalima apeiti dėstant politinės ekonomijos istoriją. Čia turiu galvoje Montesquieu (1689 — 1755) „Esprit des Lois" (1748). Mums ypatingos svarbos turi Montesquieu istoriškai-filosofinė metodė, kurią jis jau vartojo savo ankstesniuose raštuose, pav. „Considérations sur les cau-

[1] „Kadangi jis yra gausesnis ir jo darbas svarbesnis" (341 p.).

[2] „Yra vidinis balansas, balansas juodidžiausios svarbos, kurs visada turi būti tarp sostinės ir provincijų".

ses de la grandeur des Romains et de leur décadence“ (1734). Dar tenka abejoti, kas turėjo jam didesnės įtakos, B o d i n ar V i c o. Viena aišku, kad jis laikėsi tos pažiūros, jog tautos iškyla, o paskui smunka. Kitos jo teisės ir valstybės filosofijos pažiūros, gan plačiai jo išvedžiojamos, nors ir stebino bendralaikius, bet mažai ką įtikindavo. Sakysim, jo tvirtinimai yra išlaužti iš piršto, kai jis kiekvienai valstybės formai išranda jai prideramą principą arba varomąjį motyvą: monarchijai — garbę, aristokratijai — nuosaikumą ir respublikai — dorybę. Be abejo, kiekviena valstybės forma turi parodyti tiek savo dorybę, t. y. patriotizmą, tiek garbės ir nuosaikumo pajautimą; tai nėra kokios vienos ar kitos valdymo formos specifinės savybės. Svarbiausia „Įstatymų dvasios“ įtaka, kaip žinome buvo ta, kad ji rekomendavo ribotą monarchiją Anglų konstitucijos pavyzdžiu (konstitucinės valstybės sistema). Montesquieu parodė savo nedidelę istorijos nuovoką, matydamas jos pradžią jau pirmykščiuose germanų miškuose. Vėliau istorijos filosofija visai teisingai beveik nekreipė dėmesio į jo konstrukcijas. Ir A d o m a s S m i t h'a s, kuris šiaip jį labai gerbė, taip pat nesekė juo šioj srity.

Čia mums teks susipažinti su jo svarbiausio veikalo pažiūromis į prekybos politiką; jos dėstomos daugiausia XX knygoje, kur kalbama „Apie įstatymus ir jų santykius su prekyba“. Joje nėra beveik nieko, ko anksčiau ir trumpiau nebūtų jau pasakęs Melon. Štai kas sakoma ten apie politinę laisvę jau XI kn. 3 skyr.: „Politinės laisvės tai visai nėra galėjimas daryti, visa, ką nori; laisvė yra teisė daryti visa, ką leidžia įstatymai“. Atskirai apie prekybos laisvę jis taip kalba prekybai skirtoje knygoje: „Prekybos laisvė tai dar nėra leidimas pirkliams daryti visa, ką jie nori; tai būtų greičiau prekybos vergija. Tai, kas varžo pirklį, dar nevaržo pačios prekybos. Anglija draudžia vežti į užsienį savo vilną; ji liepia vežti anglis į sostinę jūros keliu, ji leidžia išvežti svetur arklius tik tada, jeigu jiems nukirptos uodegos; jos kolonijų laivai, prekiaujantieji su Europa, turi sustoti Anglijoje. Tai varžo pirklį, tačiau tai daroma prekybos naudai“. Tą vietą jau kartą esame aptikę (aukščiau 254 pusl.). Ji buvo cituojama (nenurodant šaltinio) imperatorienės Kotrinos II jos 1767 metų instrukcijoje rusų įstatymų rinkiniui surašyti. Apskritai, ją galima užeiti daugely ano meto ekonominių veikalų

Visai sutinka su šiuo požvilgiu, kai Montesquieu, kalbėdamas ypatingai apie kolonijas[1], pasisako už metropolijos monopolinę teisę prekiauti su savo kolonijomis. Tuo būdu kolonistai turi atsilyginti metropolijai už karinę apsaugą. Vėliau prieš tą dėsnį pasisakė Quesnay atskirame savo veikale „Remarques sur l'opinion de l'auteur de l'Esprit des Lois concernant les colonies"[2]. Jo nuomone, gerai sutvarkyta monarchinė valstybė apskritai neturi daryti skirtumo tarp metropolijos ir kolonijų. Į jas reikia žiūrėti, kaip į lygiateises tautinės teritorijos dalis, ir todėl joms reikia dėti vienodus mokesčius. Metropolijos protegavimas veda į „législation hollandaise par laquelle nos colonies ont été séparées de la nation et livrées aux voituriers de la métropole"[3]; bet tai yra priešinga tiek prigimtinei teisei, tiek tautos gerovei. Mes žinome, kad tokios pat buvo ir Adomo Smith'o pažiūros į kolonialinę politiką. Tačiau jis nepolemizavo, kaip Quesnay, tiesiai su Montesquieu. Kur jį cituodamas, jis visados jam pritaria.

Čia reikia dar paliesti Montesquieu pažiūros į santykį tarp pinigų ir turto. XXI knygos 22 skyriuje randame plačių išvedžiojimų, kurie sutraukiami į tokią tezę: „auksas ir sidabras tėra tik įsivaizduojamasai turtas, tik tikrojo turto ženklas". Beje, Ispanija žiūrėjo į tai kitoniškai: „Ispanija pasielgė kaip anas neprotingas karalius, kuris prašė, kad viskas, ką jis palies, pavirstų auksu, ir kuris vėliau vėl buvo priverstas prašyti dievų, kad padarytų galą jo vargui. Užkariavę Meksiką ir Peru, Ispanai nesirūpino naturaliniais turtais, vaikydamies jų ženklų, kurie dėl to savaime nustojo vertės". Šiuo atžvilgiu Montesquieu pažiūros sutampa su Melon'o, o metalinių pinigų atžvilgiu — su Law'o pažiūromis. „Pinigai, kaip metalas, turi tokią pat vertę, kaip ir visos prekės; be to, jie turi dar papildomą vertę, nes gali eiti kitų prekių atstovais". Ir toliau: „Pinigai, kaip moneta, turi vertę, kurią kunigaikštis kai kuriais atžvilgiais gali nustatyti, o kitais atžvilgiais jis to padaryti negali. 1. Kunigaikštis nustato santykį tarp tam tikro aukso ir sidabro metalo kiekio ir to paties kiekio monetoje. 2. Jis nuskiria santykį tarp įvairių metalų, iš kurių kalamos monetos. 3. Jis

[1] XXI knyga, 21 skyr.
[2] Žiūr. Oeuvres de Quesnay, 425 ir tol. p. p.
[3] Ten pat, 434 p.

nustato kiekvienos monetos svorį ir brangiojo metalo tūrį. 4. Pagaliau jis suteikia kiekvienai monetai tą papildomąją vertę, apie kurią esame jau kalbėję. Pinigų vertę šiais keturiais atžvilgiais vadinsiu pozityvine verte, nes ji nustatoma įstatymu. Be to, kiekvienos valstybės monetos turi reliatyvinę vertę, kada jos lyginamos su kitų kraštų monetomis; ta reliatyvinė vertė pareina nuo mainų apyvartos santykio. Ji iš didelės dalies priklauso nuo pozityvinės vertės ir nustatoma bendru pirklių įkainavimu, o ne kunigaikščio įsakymu, nes ji nuolat kinta ir pareina nuo daugybės įvairių aplinkybių"[1]. Kitais žodžiais tariant, Montesquieu nuomonė yra ta, kad pinigai turi kitoniško pobūdžio krašto viduje ir kitoniško užsienių prekybos apyvartoje. Viduje viską nulemia kunigaikščio įsakymas, pinigai turi įstatymu nustatytą mokamąją galią; užsienių santykiuose pinigų kursas pareina nuo pirklių įkainavimo, iš esmės jis atitinka jų prekinę vertę.

Kainų aukštumas pareina nuo pinigų kiekio ir esamo apyvartoje prekių kiekio savitarpio santykio. Juo bus daugiau pinigų palyginti su prekėmis, juo aukštesnės bus kainos, juo mažiau pinigų, juo žemesnės. „Jeigu atradus Ameriką aukso ir sidabro Europoj būtų padaugėję dvidešimt kartų, tai ir maisto produktų ir prekių kainos būtų pašokusios tokia pat proporcija. Bet jeigu iš antros pusės prekių kiekis padidėtų dvigubai, tai tada prekių kainos iš vienos pusės turėtų pakilti dvidešimt kartų, o iš antros pusės turėtų dvigubai sumažėt ir, vadinas, galutinai būtų dešimt kartų didesnės"[2]. Mes čia turime pradžią vadinamosios kiekybinės teorijos, kurią vėliau plėtojo savo veikaluose Genovesi, Ricardo ir kt.

Pagaliau, vertos dar paminėti Montesquieu pastabos apie mokesčius. Jis reikalauja, kad valstybė pati rinktų mokesčius, o neperleistų jų mokesčių nuomotojams; tarp kitko, netiesioginė mokesčių forma jam atrodo labiau suderinama su politine laisve, negu tiesioginė. Toliau, aukšti mokesčiai neprieštarauja laisvei, atvirkščiai: „Valstybėse su ribota valdžia yra atlyginimas už aukštus mokesčius — tai laisvė. Despotinės valstybės už laisvės varžymą atsilygina nedideliais mokesčiais". Tai yra

---

[1] XXII knyga, 10 skyr. *A. Ellissen'o* vokiškas vertimas, Leipzig 1857.

[2] XXII knyga, 7 ir 8 skyr.

susiję su mažesniu turto saugumu tironinėse valstybėse. Juk „mokestis yra turto dalis, kurią kiekvienas pilietis atiduoda tam, kad apsaugotų likusią dalį arba galėtų ją kaip tinkamas suvartoti“[1].

Montesquieu ekonominės idėjos yra greičiau sąmojingos, negu gilios. Iš pirmo žvilgsnio jos stebina. Bet įsižiūrėjus arčiau, darosi aišku, kad autoriui iš tikrųjų daugiau rūpėjo pagauti skaitytoją, negu duoti griežtų logikos išrodymų. Vieno iš naujesniųjų Montesquieu biografų (žiūr. įvadą) reikalavimas pripažinti jį politinės ekonomijos įkūrėju galėjo atsirasti tik dėl to, kad jo autorius nebuvo pakankamai susipažinęs su atitinkama medžiaga. Vis dėlto negalima neigti, kad savo rašymo būdu, ieškodamas visur sąryšių, jis pabėrė nemaža mokslo grūdų, davusių šen ir ten diegų. Tuo būdu, Montesquieu tenka skirti vietą politinės ekonomijos priešistoriniam laikotarpy.

Tuoj po Montesquieu reikia pereiti prie žmogaus, kuris mokėsi iš jo raštų ir vėliau gynė jo požvilgį nuo fiziokratų užpuolimų. Tai bus daug parašęs V é r o n d e F o r b o n n a i s (1722 — 1800). Kilęs Bretanės fabrikanto šeimoje ir iš pradžių pats buvęs pramonininku, jis vėliau, beskaitydamas 1748 metais išėjusią „Esprit de Lois“ taip užsidegė, jog parašė prie jos komentarus. 1752 metais jis persikėlė į Paryžių ir prisidėjo prie jaunų valdininkų ratelio, susibūrusio apie prekybos intendantą G o u r n a y. Gournay'o paskatintas, jis išvertė iš ispanų kalbos Užtáriz'o veikalą (1753); be to, jis parašė neseniai d'Alembert'o ir Diderot'o įsteigtai enciklopedijai visą eilę ekonominių straipsnių, kuriuos vėliau atskirai išleido, pavadinęs „Elements du Commerce“ (1754). Jo svarbiausias raštas yra išėjęs 1758 metais „Recherches et Considérations sur les Finances de France, depuis l'année 1595 jusqu'à l'année 1721“. Tai dviejų tomų, daugeliu atžvilgių pavyzdingas, ekonominės istorijos veikalas. Jame autorius daugiausia nagrinėja Sully, Colbert'o ir Law'o administracinį veikimą. Čia atspausdintas taip pat Law rašytas regentui Pilipui Orleaniečiui Mémoire[2] „sur l'usage des Monnayes“, kur pabrėžiama, kad tarptautiniuose santykiuose pinigų vertė pareina daugiausia nuo esamo monetose metalo kiekio ir t. t. Forbonnais vėliau priėmė karališkųjų monetų rūmų ins-

---

[1] XXIII knyga, 1 ir 12 skyr.

[2] II t., 542 ir tol. p. p.

pektoriaus vietą ir veikė apšviestojo merkantilizmo dvasioje. Apie jo kovą su fiziokratais teks dar vėliau kalbėti. Čia mums visų pirma svarbu susipažinti su jo ankstesnių veikalų pažiūromis. Šios pažiūros visai nėra originališkos. „Elements du Commerce“ autorių matome buvus iš vienos pusės Melon'o ir Montesquieu mokinį, iš antros Uztáriz'o ir Child'o.

Forbonnais yra karštas Anglijos javų įstatymų garbintojas. Jis kėlė juos už tai, kad jie suteikė skurdusiam iki tol žemės ūkiui komercinio pobūdžio, padarė iš jo prekybos pelno šaltinį. Tą pažiūrą atitinka ir jo prekybos apibūdinimas, kuris šiaip skamba: „L'agriculture, les manufactures, les arts libéraux, la pêche, la navigation, les colonies, les assurances, et le change, forment h u i t b r a n c h e s d e C o m m e r c e“.[1] Pirmoj vietoj stovi žemės ūkis, jis yra „la base“ („pamatas“) viso ūkio gyvenimo. B a z ė s nereikia maišyti su š a l t i n i u. Pastarąjį terminą vartojo fiziokratai, ir visas vėlesnis abiejų šalių ginčas iš esmės sukosi apie tai, ar gerovės „šaltiniu“ reikia laikyti tik žemės ūkį, ar taip pat prekybą ir pramonę. Antrosios nuomonės laikėsi Forbonnais ir jo partija, pirmosios Quesnay ir jo šalininkai. Visi jie sutiko dėl to, kad žemės darbas yra tautos ūkio bazė.

Apie prekybos balansą ir kitus ekonominius dalykus Forbonnais galvojo taip, kaip Melon ir Montesquieu. Gournay'o grupėje, apie kurią mums dar teks kalbėti, jis buvo dešiniausias ir pasitaikius progai susiginčydavo su jos vadu, sakysim, dėl to, ar reikia panaikinti t o i l e s p e i n t e s vartojimo ir gaminimo draudimą. Todėl apie jį geriausia kalbėti atskirai nuo Gournay'o grupės.

Melon, Montesquieu ir Forbonnais sutinka dėl to, kad nors esamos aplinkybės ir reikalauja reformos, tai vis dėlto ji turi būti vedama kiek galima iš viršaus į apačią, istorinių pajėgų, neužgaunant atskirų luomų ir kitų visuomeninių kategorijų istorinių teisių. Kiek judresnė buvo antra ekonominės literatūros grupė, kuri siekė pažangos, varomos iš apačios.

---

[1] Žemės ūkis, manufaktūros, laisvieji menai, žuvininkystė, laivininkystė, kolonijos, apdraudimas ir keitimas sudaro a š t u o n i a s p r e k y b o s š a k a s“. Elements du Commerce, I skyr.

c. Ekonominis radikalizmas. Radikalinė grupė prasideda gan ramiai. Abatas Saint — Pierre (1652 — 1743), nors ir buvo griežtas Liudviko XIV valdymo sistemos priešininkas, vis dėlto nebuvo revoliucinio būdo žmogus. Jo „Projet de paix universelle entre les potentats pour rendre la paix perpetuelle en Europe", kurį jis įteikė susirinkusioms 1713 metais į Utrechto taiką valstybėms ir kurį vėliau 1718 metais išspausdino, nenumato, kad prieš priimant tą projektą turėtų įvykti Europos karas, kaip tai buvo Henriko IV ir jo ministerio Sully „didžiajame plane". Metze arba Koelne turi būti įsteigtas Europos trečiųjų teismas (Diète européenne), kuris turi remtis laisvų esamų krikščioniškų valstybių susitarimu. Iš apačios jis turi papildyti naują teismų organizaciją valstybių viduje, apie ką jis smulkiai kalba savo „Mémoire pour diminuer le nombre des procès" (1725). Saint-Pierre neina taip toli, kad imtų reikalauti tarptautinės ūkio organizacijos, panaikinant visus muitų barjerus, kaip tai vėliau darė jo mokinys d'Argenson, vyresnysis Mirabeau ir nauja mančesterinė mokykla, kurie tokį savo reikalavimą vedė iš visuotinės taikos idėjos. Savo „Mémoire sur le commerce" jis žiūri į tautos ūkį nuosaikaus merkantilisto akimis Melon'o prasme; jį net patenkina užjūrio prekybos monopolizacija prancūzų Indų Kompanijos pavyzdžiu. Užtat juo radikališkesni yra kiti jo pasiūlymai. Valdininkai, juo nuomone, turi būti liaudies laisvai renkami, čia negali būti jokių gimimo privilegijų. Kunigų celibatas panaikintinas ir t. t.

Dar didesnės įtakos, negu čia suminėti veikalai, politinės ekonomijos plėtojimuisi turėjo jo straipsnis „Projet d'une taille tarifée" (1718). Boisguillebert'o paskatintas, jis siūlo vietoj kasmet naujai nustatomos „taille arbitraire" įvesti pastovaus dydžio mokesčius, atsižiūrint į gaunamą iš žemės pelną; tuo būdu, ūkininkas galės žinoti, kiek jis turi sumokėti valdžiai einamaisiais metais, nes kitaip visas jo ūkio planas turėtų eiti niekais. Su „taille tarifée" Quesnay vėliau susiejo savo „impôt unique" pasiūlymą. Pas Saint-Pierre'ą tačiau nerandame „vienintėlio mokesčio" minties. Jis tekalba apie žemės mokesčių sistemos reformą, visai neliesdamas kitų mokesčių. „Taille tarifée" taip pat neturi nieko bendro su Vauban'o „Dîme royale" , su kuria ją seniau kartais maišydavo. Priešingai. „Taille arbitraire"

buvo asmeninis mokestis. Saint-Pierre norėjo paversti ją pelno mokesčiu; to pat vėliau sieke ir Quesnay.

„Doro žmogaus sapnas“, kaip kardinolas Dubois buvo pavadinęs amžinos taikos projektą, dar ir šiandien laukia savo įvykdymo. „Taille tarifée“, priešingai, vėliau buvo įvesta įvairiose Prancūzijos vietose. Ypač karštai gynė ją buvęs Saint-Pierre'o bičiulis ir mokinys, kuris su didžiausiu nuoseklumu vėliau išplėtojo tuometinį radikalizmą, iki aukščiausio laipsnio. Čia kalbame apie d'Argenson'ą.

Markizo René Louis Voyer d'Argenson'o (1694)—1757) nereikia maišyti su jo jaunesniu broliu, Pompadour laikų ilgamečiu karo ministeriu grafu d'Argenson, kuriam paskirtas pirmas didžiosios „Enciklopedijos“ tomas. Mūsų markizas taip pat kurį laiką buvo ministeriu (1744 — 1747); jis vedė užsienių reikalus, neturėdamas tačiau didelės laimes. Palikęs tą vietą, jis vėl grįžta prie mokslo studijų, kurių rezultatai tapdavo žinomi kitiems tik iš rankraščių, nes cenzorius niekad neduodavo leidimo jiems spausdinti. Tik jam mirus ir pakitėjus laikams daugumas iš jų buvo išspausdinti, o radikališkiausia dalis, — jo dienynas, kurį jis rašė tarp 1736 ir 1757 metų, — net ne anksčiau kaip XIX šimtmety[1]. Ta aplinkybe, matyti, reikia aiškinti tai, kad anksčiau d'Argenson'ui nebuvo skiriama vietos politinės ekonomijos istorijoje. Tą spragą stengiausi užpildyti savo veikale „Die Maxime Laissez-faire et laissez-passer, ihr Ursprung, ihr Werden“[2].

Markizas buvo sekretorius vadinamojo „Club de l'Entresol“, savotiškos slaptos politinės akademijos, kurios nariai nuo 1724 metų rinkosi abato Alary bute. Po septynių savo gyvavimo metų (1731) klubas buvo ministerio kardinolo Fleury uždarytas dėl jo pavojaus valstybei. Tenai jis susipažino su abatu Saint-Pierre'u, tapo jo karštu šalininku ir paskui nuėjo toliau už savo mokytoją. Markizą galėtume pavadinti pirmu principiniu priešrevoliucinio laikotarpio respublikonu. „Démocratie dans la monarchie“, kurią jis siūlo, yra ne kas kita, kaip monar-

---

[1] Jis pirmą kartą išėjo, išspausdintas „Collection Baudouin des Mémoires sur la Révolution française“, 1825, ir vėliau iš esmės papildytas buvo perspausdintas 1858 metais vieno iš naujų d'Argenson'o vardo savininkų.

[2] Bern. 1886, Plg. taip pat *Wilh. Oncken*, Zeitalter Friedrichs des Grossen, I t., V knyga, I skyr.

chijos suskaldymas į daugybę smulkių respublikų (petites républiques), Šveicarijos pavyzdžiu. Prancūzija yra pakankamai didelė, kad nebūtų reikalinga naujų svetimų užkariavimų, ji turinti stengtis dabar padidėti iš vidaus, remdama ir globodama tuo tikslu žemės ūkį. Tačiau ji turi vengti taip pat per didelio valdžios kišimosi (Zuvielregiererei). „Pour gouverner mieux, il faudrait gouverner moins" arba sutrumpintai „pas trop gouverner" — abu tie posakiai bus gavę pradžią iš d'Argensono. Jie reiškia tą patį, ką formulė „Laissez-faire"; pastaroji jo taip pat dažnai vartojama. Jis kalba apie jos atsiradimą prie Colbert'o ir būtų linkęs laikyti ją pamatinių ekonominės sistemos dėsniu: „Je n'ai qu'un système sur le commerce, c'est de laisser faire le public, et de ne point diriger le commerce".[1] „Laissez-faire, tel devrait être la devise de toute puissance publique, depuis que le monde est civilisé"[2] „Laissez-faire, morbleu, laissez-faire"![3] Priedėlio laissez-passer" pas d'Argensoną, dar nėra — jis buvo pridėtas vėliau. Laisvės sąvoka, suprantama, kaip tarptautinių prekybos santykių laisvė, jau yra d'Argenson'o sąvokoj ir tai kraštutiniausia visiško muitų panaikinimo prasme. Jis sako, kad prekių apyvarta tarp atskirų kraštų turi būti tokia pat laisva, kaip oro ir vandens tekėjimas (que le passage des marchandises d'un Etat à l'autre devrait être aussi libre que celui de l'air et de l'eau).[4] Visa Europa turi būti visuotine ir bendra rinka (toute l'Europe ne devrait être qu'une foire générale et commune), kurioje geresnis gamintojas, — atskiras gyventojas arba tauta, — turėtų gauti didesnės naudos.

Matome, kad d'Argenson ekonominėj srity nuosekliai išveda iki pat galo Saint-Pierre'o idėjas. Savaime suprantama, kad d'Argenson'ui prekybos balanso, o taip pat aktyviškos ir pasyviškos prekybos idėjos turi atrodyti absurdu. Kilus abejonei, greičiau reikia remti svetimšalį, o ne vietos žmogų, nes pastarajam yra pakankamai pirmenybių jau dėl to, kad jis turi arti rinką ir nereikalingas pervežimo išlaidų.

Visus šiuos dėsnius d'Argenson išdėstė polemikoje, kurią anonimistiškai vedė „Journal Oeconomique" (1751) prieš mūsų

---

[1] Žiūr. minėtąjį mano veikalą, 77 p.
[2] Ten pat, 60 p.
[3] Ten pat, 65 p.
[4] Ten pat, 74 p.

jau minėtą italo B e l l o n i knygą „Dissertatione del commercio". Ta knyga tuomet buvo išspausdinta prancūzų kalba ir visiškai atvirai gynė valstybinį protekcionizmą. „Ar nereikėtų — taip atkerta d'Argenson — visų pirma išbandyti, ar apskritai ekonominei santvarkai yra naudingas toks smulkus valstybės kišimasis, kokį siūlo Belloni ir koks yra praktikuojamas dabartinės valstybės? Ar nebūtų geriau palikus ją savo jėgomis ir pasitenkinus paprasta apsauga? Kiek visokių įmonių, apskritai ir atskirai atsiranda ir tobūlėja tik dėka laisvės! Kiekvienas dirba atskirai. Nors kiekvienas žmogus ieško tik savo garbės ir pelno, vis dėlto iš to atsiranda tokia bendra didžioji visuma (un grand tout), kurios nei dabar, nei niekados negalėtų duoti valstybės vadovavimas".[1] Jis priduria, kad bitės instinktas čia gali daugiau padaryti, negu didžiausio valstybės vyro genijus. Prekybai ir amatams to tereikia, kad iš jų kelio būtų šalinamos kliūtys (le retranchement des obstacles est tout ce qu'il faut au commerce). Kai tik visa bloga yra pašalinta, gera iškyla savaime. Iš valstybės reikalaujama tik: „gero teisėjo, monopolių suvaržymo, visiems gyventojams lygios apsaugos, pastovių monetų, kelių ir kanalų; par-delà ces articles les autres soins sont vicieux."[2]

Nežiūrint į visa tai, mes vargu begalėtume pripažinti d'Argenson'ą moderninio mančesterizmo pirmtaku. Jo politinės simpatijos priklauso ne stambiajai, bet vidutinei ir smulkiajai nuosavybei. Nieks nekenkia taip visuotinei gerovei ir dorovei, kaip stambių įmonių išsiplėtojimas. „Tout grand commerce se réduit à l'usure!" Kaip ir Aristidui, kuriuo jis remiasi, jam atrodė geriausia „cette médiocrité qui seule rend heureuse", kurią jis randąs šveicarų tautoje. D'Argenson bus taip pat parašęs (mums nežinomą) straipsnį apie didmenų prekybą. Vyriausybės visados rėmė pastarąją su laisvos gamybos skriauda, klaidingai manydamos, kad ji sudaro krašto turtą, tuo tarpu kai teisingiau būtų pasakius, kad gerovė pareina nuo geros bendros žemės ūkio būklės, nuo amatų, kuriais verčiasi negalintieji dirbti žemės gyventojai ir nuo sveikos v i d a u s prekybos"

---

[1] Ten pat, 70 p.

[2] Ten pat, 71 p.

[3] Ten pat, 65 ir tol. p. p.

— Visų svarbiausias jam yra žemės ūkis. Savo straipsny, išspausdintame „Journal Oeconomique“ (1751) ir pavadintame „Comment un Seigneur de terre peut remédier aux inconvéniens de la taille arbitraire“ jis siūlo reformuoti žemės mokesčių sistemą abato Saint-Pierre'o „taille tarifée“ pavyzdžiu.

D'Argenson'o radikalizmo XVIII amžiuje iki pat revoliucijos laikų nieks nebuvo pralenkęs. Tiek politiniu, tiek ekonominiu atžvilgiu jis yra griežčiausia absoliutinės kunigaikščių valdžios principo prešingybė. Tenka stebėtis, kad tokio galvojimo žmogus galėjo tada tapti ministeriu. Ir visai suprantama, kad kada Burgundijos hercogui pasiūlė d'Argenson'ą į jo sūnaus auklėtojus, jis tą pasiūlymą atmetė, sakydamas, jog to žmogaus įsitikinimai, jo nuomone, visiškai netinka auklėti sosto įpėdiniui. Literatūroje d'Argenson'ą pakeitė autorius, kuris kai kuriais atžvilgiais buvo jam priešingas, bet vis dėlto turi būti priskirtas prie tos pačios grupės, kad ir pusiau svetimu nariu. Tai anglo-prancūzas Richard Cantillon.

Mūsų dienomis dėl Richard Cantillon'o kilo labai pamokomos diskusijos. Dalykas eina nei daugiau nei mažiau, kaip politinės ekonomijos mokslo tautybės nustatymu. Richard Cantillon buvo stambus airių kilimo bankininkas, apsigyvenęs Paryžiuje ir tvarkęs ten Stuartų pretendentų šeimos piniginius reikalus. Dėl nesusipratimų su Law, kurio sistemai jis norėjo pastoti kelią, jis persikėlė į Italiją, iš kur galų gale grįžo į Didžiąją Britaniją. 1734 metais jis buvo Londone savo tarno apvogtas ir nužudytas. Be visos eilės kitų priėjusių iki mūsų laikų literatūrinių darbų, jis bus parašęs neilgai prieš savo mirtį prancūzų kalba „Essay sur le commerce en général“. Tas veikalas buvo išspausdintas tik vėliau, o iš pradžių platinamas ranka rašytas. Prie jo buvo platus, vėliau pasimetęs, priedas su visa eile aritmetiškai-politinių pavyzdžių, kuriais nuolat rėmėsi Essay. 1775 m., t. y. 21 metai po autoriaus mirties, knyga buvo nežinia kieno išspausdinta. Po keturių metų (1759) ji buvo laisvai išversta į anglų kalbą „The Analysis of Trade“ antrašte ir išleista, rodos, autoriaus pusbrolio ir testamento vykintojo, Pilipo Cantillon'o.

Stanley Jevons savo straipsny „Richard Cantillon and the Nationality of Political Economy“, išspausdintame 1881 metais „Contemporary Review“ — vėliau prie Stanley Je-

vons'o prisidėjo H. H i g g s,[1] — kaip jau anksčiau minėjome, paskelbė, kad, remiantis Cantillon'o „Essay", politinės ekonomijos mokslo įkūrimas priklauso Didžiajai Britanijai šiais sumetimais: Kad Adomas Smith nenusipelnė politinės ekonomijos tėvo vardo, su tuo tenka sutikti. Su didesne teise tas titulas duodamas jo prancūziškajam pirmtakui Quesnay, iš kurio jis bus pasiskolinęs svarbiausias savo mokslo dalis. Bet dabar paaiškėjo, kad Quesnay savo vyriausias idėjas taip pat bus ėmęs iš ankstesnio šaltinio; tas šaltinis — tai Cantillon'o Essay. Ypač savo „Tableau économique" idėją jis bus pasiskolinęs iš I dalies XII skyriaus. Tame skyriuje yra „the germ of the Phisiocratic doctrines" (Jevons), ir dėl tos priežasties Cantillon'ą reikia laikyti „the Father of Phisiocracy" (Higgs), o per tai ir politinės ekonomijos tėvu apskritai. Kadangi Cantillon, nors ir ilgesnį laiką gyvenęs Prancūzijoje, buvo Didžiosios Britanijos valdinys, tai ir politinės ekonomijos mokslo įkūrimo nuopelnas turi jai tekti, jeigu net neskaitytume Adomo Smith'o; nes, pasak Jevons'o, Cantillon'o Essay „yra daugiau, negu bet kuri kita man žinoma knyga, p i r m a s p o l i t i n ė s e k o n o m i j o s t r a k t a t a s" („is more than any other book, I know, t h e f i r s t t r e a t i s e o n e c o n o m i c s"). Be to, čia ypatingai pabrėžiama: „jo teorijoje nėra nė žymės merkantilistinių klaidų" („there is no taint of the Mercantile Fallacy whatever in his theory").

Prieš pastarąjį tvirtinimą aš pasisakiau kitoje vietoje[2], pabrėždamas, kad Cantillon, iš tikrųjų, visados pasiliko merkantilistas, nors jo skelbiamos idėjos ir turėjo panašumo su vėlesniu fiziokratų mokslu. Čia turima galvoje kaip tik tai, kuo jis skiriasi taip pat nuo d'Argenson'o, su kuriuo, reikia pasakyti, jis neturėjo nieko bendro. Visų pirma paminėtina ta pirmenybė, kurią jis duoda užsienių prekybai prieš vietinę; pirmoji jam yra „visų svarbiausia valstybei, žiūrint jos pajėgų padidėjimo ar sumažėjimo" („le plus essentiel à un Etat pour l'augmentation ou la diminution de ses forces"), tuo tarpu kai

---

[1] Abiejuose straipsniuose: „Richard Cantillon", išspausdintame Economic Journal, 1891 m. birželio mėn. ir „Cantillons Place in Economics", išspausdintame Quarterly Journal of Economics, 1892 m. liepos mėn.

[2] Straipsny „Entstehen und Werden der physiokratischen Theorie", išspausdintame Vierteljahrsschrift für Staats- und Volkswirtschaft, für Literatur und Geschichte der Staatswissenschaften aller Länder, herausgegeben von Kuno Frankenstein, Jahrg. 1896/97, 37 pusl., 2 past.

„valstybės vidaus prekyba neturi tokios didelės reikšmės politikai“ („celui de l'intérieure d'un Etat n'est pas d'une si grande considération dans la politique“)[1]. Bet tai dar ne galas; Cantillon yra įsitikinęs šalininkas prekybos balanso teorijos, kuri sudaro charakteringiausią merkantilizmo sistemos žymę ir su kuria nieks taip griežtai nekovojo, kaip Quesnay ir paskui Adomas Smith. Jis sako:[2] „reikia skatinti, kiek tik galint, valstybės dirbinių ir manufaktūrų išvežimą, kad gavus iš to juo daugiau aukso ir sidabro in natūra“; (Il faut encourager, tant qu'on peut l'exportation des ouvrages et des manufactures de l'Etat, pour en retirer, autant qu'il est possible, de l'or et de l'argent en nature“), toks yra kelias „kad valstybė tvirčiausiai didėtų“ („qu'un Etat s'agrandit le plus solidement“). Tuo tarpu kai toliau fiziokratų sistema geriausiu principu laiko aktyvinę užsienių prekybą žemės produktais ir pasyvinę manufaktūros prekių prekybą, Cantillon sako priešingai: „Būtų nenaudinga pratinti valstybę, kad ji kasmet išvežinėtų į užsienį didelius žemės produktų kiekius ir jų vietoj įvežinėtų manufaktūros prekių. Tai reikštų iš dviejų pusių silpninti gyventojus ir valstybių jėgas“[3]. Kad ir labai simpatizuodamas žemės ūkiui, Cantillon vis dėlto pramonės darbą vertina aukščiau, negu ūkininko darbą. Ta nuomonė, kuriai nagrinėti jis paveda atskirą skyrių, pavadintą „Žemdirbio darbas mažiau vertas, kaip amatininko darbas“[4], („Le travail d'un Laboureur vaut moins que celui d'un Artisan“), yra taip pat mažai fiziokratinė, kaip ir daroma iš jos išvada, kad valstybės daugiausia turi rūpintis „padauginti ir išlaikyti stambius krašto pirklius, laivus ir jūrininkus, darbininkus ir manufakūras ir t. t.“ („à augmenter et maintenir de gros négotiants naturels du pays, des bâtiments et des matelots, des ouvriers et des manufactures“ etc.)[5]. Tiesa, negalima taip pat neigti, kad pas jį užeiname nuomonių, visai panašių į fiziokratų nuomones.

Visų pirma, Quesnay, ir Cantillon vartoja tą pačią abstraktinę, analitinę metodę. Jie nieko neišveda istoriškai. Iš anksto nustatomi tam tikri postulatai ir nagrinėjami savitarpio

[1] III dal., I skyr. 322 p.
[2] Ten pat, 309 p.
[3] Ten pat, 310 p.
[4] I dal., 7 skyr.
[5] III dal., 1 skyr., 322 p.

santykiai tų faktorių į kuriuos, jų nuomone reikia atsižvelgti, visai apleidžiant antraeiles aplinkybes. Jeigu mes pas Quesnay randame smulkių skaitmenų pavyzdžių, kurių trūksta Cantillon'ui, tai turime atminti kad tokių pavyzdžių buvo jo veikalo paminėtame priede. Jis nuolat remiasi „calculs au Supplément", ir iš suglausto dėstymo matyti, kad mes, iš tikrųjų, turime tiktai santrauką rezultatų, smulkiau pamatuojamų kitoje vietoje. Ir visai suprantama, kada toks žmogus, kaip Jevons, kuriam politinė ekonomija tėra mokslas tiek, kiek ji matematiškai gvildenama, su ypatinga simpatija žiūri į Cantillon'ą. Toliau; tiek Quesnay, tiek Cantillon duoda vienodą socialinių klasių suskirstymą. Pastarasis, imdamas pavyzdžiu Anglų santvarką, dalina visuomenę į tris klases: priešaky stovi žemės savininkai, prie jų šliejasi ūkininkai arba nuomininkai ir, pagaliau, eina pramonininkai arba pirkliai. Tą suskirstymą randame taip pat Quesnay'o „Tableau économique", ir, kas labai svarbu, savo straipsny „Grains" (1757), išspausdintame „Encyclopédie", jis aiškiai nurodo į Cantillon'ą (I dal. 5 ir 6 skyr.), tvirtindamas, kad žemės savininkų išlaidos maitina abi kitas klases ir tuo būdu duoda pirmą akstiną visam tautos ūkio veikimui. Tačiau tokia pat yra ir „Tableau économique" pamatinė mintis. Taip pat ir mintis, kad kaimo ir miestų gyventojai vieni antrus atsveria, beje, jau ankščiau išreikšta Melon'o, yra bendra abiem autoriam.

Norėdami išrodyti, kad Cantillon'o mokslas visiškai sutinka su fiziokratų, dažniausiai cituoja jo knygos pirmą sakinį, kuris šiaip skamba: „Žemė yra versmė arba materija, iš kurios imama gėrybės; žmogaus darbas yra ta forma, kuri jas gamina; ir pačios gėrybės yra ne kas kita, kaip maistas ir gyvenimo patogumai bei smagumai" („La Terre est la source ou la matière d'où l'on tire la Richesse; le travail de l'Homme est la forme qui la produit; et la Richesse en elle-même, n'est autre chose que la nourriture, les commodités et les agrémens de la vie").

Tačiau tai neteisinga. Sakinys neišreiškia to, ką norėjo pasakyti fiziokratai, tvirtindami, kad žemė yra turto v e r s m ė. Cantillon'ui darbas ir žemė yra lygūs gamybos faktoriai, ir pramonės darbas jam taip pat yra produktingas. Kitaip yra pas fiziokratus, kurie laikė produktingu tik žemės darbą, o ne miestų. Žemė jiems yra „source unique", „vienintelė versmė" turto. Darbas tik patiekia vartojimui žemės dovanotus vaisius,

bet pats negamina jokio turto. Iš viso to galima padaryti išvadą, kad, nors abi doktrinos daug kur sutinka, vis dėlto daug dar trūksta tam, kad Cantillon'ą galima būtų laikyti „the Father of Physiocracy", o per tai ir politinės ekonomijos mokslo kūrėju. Tam jo „Essay" ypač trūksta to didelio filosofiškai - moralinio pamato, kuris žymi Quesnay ir Adomo Smith'o sistemas. Cantillon buvo didelio proto ir nepaprasto savo laikams išlavinimo žmogus; bet jis vis dėlto buvo tik pirklys, kaip North, Child ir vėliau Ricardo. Mokslo kūrėjas jis nebuvo. Jis pats niekad į tai nepretendavo; jis net neduodavo progos manyti, kad save tokiuo laiko. Baigdami dar pažymėsime, kad Adomas Smith'as pasiskolino iš Cantillon'o darbo mokesčio teoriją, bet apie tai kitoje vietoje. Viena iš moderninių mokyklų, susijusių su Effertz'u, pripažino Cantillon'ą ir Petty savo pirmtakais[1].

Vidury tarp d'Argenson'o ir Cantillon'o, tik ne toks radikališkas kaip pirmasai ir ne toks merkantilistiškas kaip antrasai, nors didelėje abiejų įtakoje buvo markizas V i c t o r R i q u e t t i, m a r k i z a s d e M i r a b e a u (1715 — 1789), kurį, skirdami nuo jo sūnaus, revoliucijos kalbėtojo, vadiname v y r e s n i u o j u Mirabeau. Tačiau markizas tik pirmame savo rašytojo laikotarpy priklauso prie šios grupės. Po atmintinio pasikalbėjimo su Quesnay 1757 metų liepos mėnesį jis pripažino pastarojo mokslą, pasidarė karščiausias fiziokratas ir net tapo tikru fiziokratinės „sektos" steigėju, nelyginant naujo Quesnay'o mokslo Pauliumi.

Mirabeau buvo nuostabi asmenybė. Jis buvo karšto, galėtum sakyti, revoliucinio temperamento, su kuriuo nuolat kovojo jo protas, čia pasiduodamas, čia vėl sukaustydamas jį geležiniais pančiais. Tą kovą galime lengvai sekti iš jo raštų. Kada jis duodavo valią savo būdui, jo dėstymas pagaudavo skaitytoją, kaip jo garsaus sūnaus kalbos; bet kada jis stengiasi nustelbti savo būdą, jo stilius tampa sunkus, tarytum iškankintas ir tik su vargu gali sekti jo mintį. Šiuo atžvilgiu galima sutikti

---

[1] Žiūr. Bazelio disertaciją: *Wilhelm Kretschmer*, Über den Richard Cantillon zugeschriebenen Essay sur la nature du commerce en général mit besonderer Berücksichtigung der Lehren von Otto Effertz, Liestal 1899. Toliau plg. *Stefan'o Bauer'io* straipsnį „Cantillon", išspausdintą Palgraves Dictionary; *Robert Legrand*, Richard Cantillon, un mercantiliste précurseur des Physiocrates, Paris 1900, ir *A. Espinas*, Histoires des Doctrines économiques, IV dal. II skyr.

su naujausiu jo svarbiausio priešfiziokratinio veikalo leidėju R o u x e l'i u, kad susidėjęs su Quesnay Mirabeau greičiau pralaimėjo, negu laimėjo. Pats nebūdamas originališkas, Mirabeau rėmėsi kitais rašytojais, kurių nuomones, beje, jis nevisados teisingai išdėstydavo, tuo būdu, jo vietą politinės ekonomijos istorijoje ne taip lengva nustatyti, nors savo laiku jis ir bus vaidinęs labai svarbią rolę.

Jis buvo kilęs iš senos bajorų šeimos, turėjo didelių dvarų ir iš pradžių laikėsi feodališkai - aristokratinių pažiūrų, kurias išdėstė savo (tuomet dar negimusiam) sūnui neišspausdintame „Testament politique" (1747). Paskui buvo pritapęs prie Montesquieu ir 1750 metais anonimiškai paskelbė savo „Mémoire concernant l'utilité des Etats provinciaux", kur siūlė perreformuoti Prancūziją į savivaldos provincijų federaciją esamų „Pays d'Etat" pavyzdžiu ir priešingai karališkųjų intendantų valdomoms „Pays d'Election". Tą veikalą d'Argenson iš pradžių palaikė paties Montesquieu darbu. Quesnay įtakoje jis vėliau pakrypo į apšviestojo absoliutizmo sistemą.

Prieš tai jis pergyveno tarpinį laikotarpį, kada jo simpatijos linko į d'Argenson'o, Cantillon'o ir net Saint-Pierre'o pusę. Su tuo laikotarpiu mes čia visų pirma ir susipažinsime. Jo padaras buvo didesnis, taip pat anonimiškai išleistas, veikalas „L'Ami des Hommes, ou Traité de Population", pažymėtas 1756 metais, nors išėjęs tik 1757 metų pradžioje. Ta aplinkybė davė progos manyti, kad veikalas turėjo keblumų su cenzūra. Tai tik pakėlė jo vardą visuomenės akyse ir padidino jo nepaprastą knygų prekyboje pasisekimą. Jo buvo išleista bene keturiasdešimt leidimų. Mirabeau[1] pasakoja toje knygoje[2], kad jai daugiausia įtakos turėjo Cantillon'o „Essay", kurio rankraštis daug metų buvo jo rankose; jis norėjo parašyti prie jo komentarą ir išleisti kartu su originalu. Bet kada kažkas netikėtai išspausdino „Essay", jis pakeitė pirmykštį planą ir išleido savo užrašus atskira knyga.

Apie d'Argenson'ą, kurio veikalas tuomet buvo platinamas tik ranka rašytas, Mirabeau visai nemini, nors jo įtaka aiškiai buvo daug didesnė, negu Cantillon'o; tą patį tenka pasakyti ir apie Saint -Pierre'ą.

---

1 Plg. H. Higgs'o straipsnį „Mirabeau", išspausdintą Palgraves Dictionary fo Political Economy.

2 Avertissement, 9 p.

Apie ką gi kalbama „L'Ami des Hommes" veikale, kurio antraštę vėlesniuose raštuose autorius vartojo pseudonimo vietoje[1] ir kuris naujausiam leidėjui Rouxel'iui (1883) pasirodė toks svarbus, jog nuo jo norėjo skaityti politinės ekonomijos mokslo pradžią? Nuostabiai gyva, net akiplėšiška kalba jis peikia tuometinį valdymo būdą, vedusį Prancūziją į pražūtį[2]. Visos Prancūzijos nelaimės p o l i t i n i u atžvilgiu eina iš vis dar praktikuojamo savivalingo Liudviko XIV absoliutizmo, ū k i o atžvilgiu — iš susijusios su juo Colbert'o sistemos, besirūpinančios miestų ir karaliaus rūmų prabanga. „Laisvė ir žemės ūkis", tais dviejais žodžiais galėtume nusakyti priešingosios Mirabeau doktrinos pamatinius principus. Šituo šūkiu vadovavosi ankstesnis ir daug didesnis karalius su savo lygiai didžiu ministeriu ir iškėlė Prancūziją ligi aukščiausio didybės laipsnio, nei anksčiau, nei vėliau nepasiekto. Tai buvo Henrikas IV ir Sully. Tik energingas pasukimas į tą pusę gali grąžinti Prancūzijai klestėjimo laikotarpį ir paskatinti ją vėl imtis Sully memuaruose palikto Henriko IV „didžiojo plano" įstatyti visuotinę ir pastovią pasaulio Taiką, kurio įvykdymą iš pat pradžių sukliudė Ravaillac'o mirtinas smūgis. Prancūzijos karaliui kaip tik tinka vaidinti „karaliaus-piemens" (roi pasteur) arba visų Europos tautų taikos kunigaikščio rolė, nes į kitas valstybes Prancūzijos atžvilgiu reikia žiūrėti, kaip į tolimas to paties krašto provincijas. Tam, jo nuomone, visoms tautoms labai naudingam planui įvykdyti Prancūzija turinti teisės, net jėga primesti joms bendrą brolystės sutartį (traité de fraternité). Ekonominiu atžvilgiu ši sutartis turi panaikinti visus be išimties įvežamuosius muitus, tiek sausumoje, tiek jūroje, visų rūšių prekėms[3]. Tą patį, žinoma, tenka pasakyti apie išvežamuosius ir tranzito muitus. Vidaus ūkio gyvenime reikia taikyti, „liberté entière et absolue", o taip pat „bendra ir visuotinė laisvė jūrėse

---

[1] Sutrumpintai, raidėmis L. D. H., t. y. L(Ami D(es) H(ommes).

[2] Žiūr. mano veikalą „Der ältere Mirabeau und die Őkonomische Gesellschaft in Bern", Bern 1886, kuriuo daugiausia paremtas tolimesnis dėstymas.

[3] „Un traité de fraternité, portant suppression totale de tous droits d'entrée sur tout ce qui sera apporté dans le ports de l'une des Puissances contractantes par les sujets et vaisseaux de l'autre, de quelque nature qu'il puisse être, et de quelque pays qu'il soit apporté", III dal., V skyr.

ir laisvas bei broliškas susisiekimas tarp visų tautų" („liberté général et universelle sur la mer, et de communication libre et fraternelle entre tous les peuples")[1]. Susisiekimas tarp Prancūzijos ir kitų kraštų turi būti toks pat laisvas, kaip tarp krašto provincijų ir sostinės. Žinoma, tada ir į svetimšalius nereikia žiūrėti, kaip į priešus. Todėl karalius-piemuo turi „atidaryti savo kelius, savo miestus ir savo uostus svetimšaliams, kurie naudotųsi krašte tokiais pat avantažais, kaip ir jo valdiniai" (ouvrir ses chemins, ses villes et ses ports aux étrangers qui jouiraient chez lui des mêmes avantages que ses regnicoles") ir t. t.

Mes turime čia kombinaciją abato Saint-Pierre amžinos taikos plano su d'Argenson'o mintimis apie laisvą, kaip oras ir vanduo, prekių cirkuliaciją per valstybių sienas. Jeigu norime, kad tas planas visuotinei žmonijos gerovei būtų įvykdytas, tęsia Mirabeau, reikia, kad jam vadovautų Prancūzija, galinga savo gyventojų skaičiumi. Valstybė turinti ypatingai susirūpinti mažėjančio, dėl netinkamos politikos, gyventojų skaičiaus padidinimu. Tačiau svarbu, kad didėtų ne tie dirbtinai miestuose susitelkę prabangos ir visokių ydų pagadinti miestų gyventojai — jie greičiau žalingi valstybei. Svarbu, kad augtų skaičius nepagadintų kaimų gyventojų, kurie dėl savo stropumo ir doro būdo sudaro kiekvienos didžiosios valstybės politinės ir ekonominės galybės pamatą. Tuo būdu, valdymo politikos uždavinius galėtume šiaip formuluoti: gyventojų, ypač kaimų gyventojų, skaičiaus padidinimas; reikia tik turėti žmonių, o tada turtai ir galybė ateis savaime. Mirabeau atrodė, kad tų minčių esmė jau išreikšta Sully memuaruose, jo 36 maksimose, kurias jis todėl ir perspausdino savo knygose[2].

Galutinė išvada, kad visų pirma reikia didinti gyventojų skaičių, sukėlė pirmą politinės ekonomijos istorijoje dogmatinį ginčą. Quesnay, kuris tuomet kaip tik baigė savo skirtą „Encyclopédie" straipsnį „Hommes", priėjo išvadą, kad ne gyventojai yra turto priežastis, bet turtas yra gyventojų priežastis, ir todėl jis turi būti statomas pirmoje vietoje. Kadangi jis visiškai sutiko su visais kitais „Ami des Hommes" tvirtinimais, tai jis parašė spėjusiam tuo tarpu atidengti savo anonimą autoriui, kviesdamas jį pasikalbėti. Tas pasikalbėjimas, vėliau fiziokratų

[1] Ten pat.

[2] Žiūr. apie tai aukščiau 182 ir tol. p. p.

labai iškeltas, įvyko 1757 metų liepos mėn.; su juo baigiasi Mirabeau priešfiziokratinis laikotarpis. Apie jo pažiūrų perversmą ir to perversmo padarinius pakalbėsime vėliau.

d. Gournay ir jo liberališkai-administracinė mokykla. Betarpiškai buvusiame prieš fiziokratų sistemą laikotarpy, be konservatyvinės reformistinės literatūros iš vienos pusės ir radikalinės šakos iš antros, reikia skirti dar trečią grynai eklektinio pobūdžio grupę, įsteigtą Paryžiaus prekybos intendanto J. C. Vincent de Gournay'o. Ji susideda iš eilės jaunesniųjų administracijos valdininkų, kurie, negalėdami pakęsti valdžios aparato rutinos, stengėsi įkvėpti jam gaivinamos dvasios, imdami pavyzdį iš užsienių. Ši grupė neturėjo nieko originališko, nors ji ir labai daug nusipelnė, platindama susidomėjimą ekonominiais klausimais. Nauja vis dėlto yra tai, kad ji sukūrė pirmą istorijoje ekonominę mokyklą, kuri galėjo eiti pavyzdžiu vėlesniems panašiems padarams. Tai nuomonei, kad šiai mokyklai trūksta originališkumo, atrodo prieštarauja, bent kiek tai liečia jos vadą, du tvirtinimai, kuriuos mokslo tradicija paprastai jungia su Gournay'o vardu, viena, kad jis pirmas ištaręs formulę „laissez - faire et laissez - passer" ir antra, kad jis kartu su Quesnay įkūręs fiziokratų doktriną.

Dėl pirmo tvirtinimo reikia pasakyti, kad tradicija prasideda nuo markizo Mirabeau; savo straipsnyje, kurį jis parašė savo fiziokratiniame laikotarpy ir išspausdino „Ephémérides du Citoyen" žurnalo 1768 m. vasario mėn. knygoje[1], jis sako: „Ilgai viešpatavo javų politikos srity klaidžiojimų tamsybė, iki pagaliau patekėjo tiesos aušra. Vienas vyras, kurio vardas niekad neturi būti pamirštas (Herbert) savo „Essai sur la police des grains" pirmas praskleidė tų klaidžiojimų rūkus. Antras, dar energingesnis vyras, išaugęs prekybos prieglobsty, surado joje paprastų ir naturalinių, bet tuomet dar nežinomų, tiesų, „qu'il exprimait par ce seul axiome qu'il eût voulu voir gravé sur toutes les barrières quelconques: laissez-faire et laissez-passer". Ir jis sušunka: „Reçois ô excellent Gournay, cet hommage dû à ton génie créateur et propice, à ton coeur droit et chaud, à ton âme honnête et courageuse". „Aš mačiau tave — tęsia Mirabeau — tik vieną kartą; tu atėjai į ma-

---

[1] „La Dépravation de l'Ordre légal, lettre de M. B. à M.".

no brolišką šauksmą; tu dovanojai man mano pažiūrų netobūlumą. Pavargęs nuo nedėkingos pranašo tyruose rolės, tu pasišalinai iš tų gužuotų žmonių šventovės, kurie norėjo tave suluošinti dėl to, kad tu pats neturėjai gužo“ ir t. t. Taip kalba Mirabeau.

Nuo to laiko tas išsireiškimas nuolat sutinkamas fiziokratų literatūroje ir visados nurodant į Gournay[1]. Mes jau žinome, kad šis Mirabeau tvirtinimas nėra pamatuotas, nes, kaip gali būti išrodyta, „laissez - faire“ nėra kilęs iš Gournay. Pasakytas pirmą kartą pirklio Legendre prieš Colbert'ą forma „laissez - nous-faire“, „laissez-faire“ pirmiausia buvo pavartotas d'Argenson'o, kaip ekonominės pramonės laisvės sistemos pamatinis principas. Gournay'ui nebent galima būtų priskirti antrą dalį laissez-passer“ (santykių laisvė), kuri, beje, jau yra d'Argenson'o pirmoj daly; bent anksčiau aš jos niekur negalėjau rasti. Gal būt reikėtų pripažinti, kad Mirabeau bus supainiojęs čia Gournay su d'Argenson'u. Bet prieš tai reikia pasakyti, kad Mirabeau, kaip tai matyti iš jo „Ami des Hommes“, be abejo pažinojo platinamus tuomet ranka rašytus d'Argenson'o užrašus taip pat gerai, kaip Cantillon'o „Essai“ rankraštį. Vadinasi, galima manyti kad Gournay per aną pasimatymą tikrai bus ištaręs visą formulę. Tačiau reikia dar pridurti, kad šiaip ar taip jis negalėjo suteikti jai tos prasmės, kurios turėjo „laissez-faire“ d'Argenson'ui ir vėliau papildyta formulė fiziokratų mokyklai ir mančesterizmui. Tuo būdu, mes ateiname prie antro tvirtinimo, — esą Gournay bendrai su kitais įkūręs fiziokratų sistemą. Pirmas yra tvirtinęs tai du Pont de Nemours.

Išėjusiame 1768 metais straipsny „De l'origine et des progrès d'une science nouvelle“ Du Pont perkelia pirmą Quesnay susitikimą su Gournay 13 metų anksčiau, vadinas, į 1755 metus prie to jis prideda tokią fiziokratų mokslo atsiradimo istoriją, beje, girdėtą, jo iš kitų, nes jis pats susipažino su nauju mokslu tik 1763 metais: „Trys vyrai, vienodai verti mokslo kūrėjo ir „Tableau économique“ autoriaus bičiulystė, — d e G o u r n a y, m a r k i z a s M i r a b e a u ir M e r c i e r d e l a R i v i è r e susiėjo tada arti su juo (Q u e s n a y). Galima buvo tikėtis, kad bendradarbiavimas su tais trimis išmintingais

[1] Smulkiau žiūr. mano veikale „Die Maxime Laissez-faire et laissez-passer“, Bern 1886.

vyrais labai pastūmės į priekį naują mokslą. Tačiau ankstyva mirtis atėmė kraštui Gournay. De la Rivière buvo paskirtas Martinikos intendantu..., ir dorovingasis Ami des Hommes pasiliko vienas padėti kuriant naudingiausią mokslą".

Pagarsėjusioje „Notice sur les Economistes", kurią Du Pont de Nemours padėjo įžangos vietoje prie Turgot parašyto „Eloge de Gournay", išspausdinto jo daug vėliau, 1808 — 1811 m. m., išleistame pilname „Oeuvres de Turgot" rinkiny, pirmas susitikimas su Quesnay nukeliamas į 1750 metus. Abudu priėjo prie vienodų išvadų, nors ir laikėsi skirtingų požvilgių. „Kada jie susitiko ir pamatė, su kokiu tikslumu jų skirtingi, nors ir lygiai teisingi, principai atveda prie visiškai vienodų išvadų, jie pasveikino ir pagyrė vienas antrą". Jie sutelkė apie save „deux écoles fraternelles", kurios nežinojo pavydo jausmo, bet, priešingai, stengėsi viena antrai išaiškinti savo pažiūras.

Tas visų priimtas Du Pont'o nusakymas neatitinka tikrenybės. Visų pirma reikia priminti, kad pirmas Mirabeau su Quesnay susitikimas, po kurio jis visados vadino save „vyresniuoju mokslo sūnum", įvyko ne 1755 metais, o tik 1757 metų liepos mėn. Aukščiau paduotoje citatoje, liečiančioje „laissez-faire et laissez-passer" principą, jis aiškiai kalba apie Gournay: „Aš mačiau tave tik vieną kartą", o to negalėtų atsitikti, jeigu jis iš tikrųjų būtų narys uždaro bičiulių ratelio, kuris bendrai dirbo, kurdamas sistemą. Taip pat ir „Eloge historique de Quesnay"[1] autorius, grafas d'Albon, kalbėdamas apie šių dviejų vyrų santykius, sako, kad jie bus susipažinę „peu avant la mort de l'un des deux", būtent Gournay'o, kuris mirė 1759 metais. Kai dėl abiejų mokyklų, tai čia jau visiškai nesuprantama, kam reikėjo, kad jos eitų kiekviena atskirai, jeigu būtų buvęs tikras Du Pont'o tvirtinimas, jog jų abiejų yra „exactement la même théorie." Beje, tam prieštarauja pats Du Pont pastaboje prie „Eloge de Gaurnay", kur jis nurodo, kad pažiūra į pramonės darbą, kaip į produktingą darbą, buvo „un des points sur lesquels la doctrine de M. Gournay différait de celle de M. Quesnay"[2]. Pagaliau, dėl abiejų mokyklų savitarpio sutarimo iš grafo d'Albon'o sužinome ką kitą, kai jis nusiskųsdamas sušunka:

---

[1] Naujai atspausdinta mano išleistuose „Oeuvres de Quesnay", 39 ir tol. p. p.

[2] „Oeuvres de Turgot", nouvelle édition par *Eugène Daire,* 1844, I t., 266 p. pastaba.

jeigu jie abu būtų numatę, „qu'on chercherait un jour à les opposer l'un à l'autre, leur coeur fraternel s'en serait indigné“[1].

Jeigu dėl visų šitų išorinių priežasčių Du Pont'o dėstymas pasirodo neatitinkąs tikrenybės, tai vis dėlto išvidinės priežastys jį kažkokiu nuostabiu būdu patvirtina tai, ką Turgot savo „Eloge de Gournay“ praneša apie Gournay'o mokslą. Pasak jo, Gournay jau nuo XVIII amžiaus penkiasdešimtųjų metų, vadinas, dar prieš susipažindamas su Quesnay, skleidė mokslą, panašų, kaip vienas kiaušinis į kitą, į Quesnay'o mokslą, tokia forma, kaip jį dėstė pats Turgot. Šis prieštaravimas tačiau išaiškinamas labai paprastai, kaip tai esu parodęs savo veikale „Die Maxime laissez-faire“ etc. Eloge, kurį Turgot skyrė savo vyresniajam bičiuliui ir mokytojui, yra du įvairaus dydžio variantai. Pirmas, trumpesnis išėjo tuoj po Gournay'o mirties 1759 m. birželio mėn. 27 d. ir buvo išspausdintas oficialinio „Mercure de France“ rugpiūčio mėn. literatūriniame priede, kurį tuomet redagavo poetas Marmontel. Jame duotos tik biografinės žinios ir keletas neaiškių užsiminimų apie tai, kad Gournay prekybos dalykuose laikėsi liberalinio požvilgio, skirtingo nuo paprastos valdymo rutinos. Antrą, daug platesnį variantą 50 metų vėliau surado Du Pont de Nemours tarp Turgot paliktų raštų ir išleido kartu su kitais jo veikalais (1808-1811 m. m.). Netenka abejoti, kad Turgot, kuris po atleidimo iš ministerių pareigų (1776) vėl grįžo prie savo mėgiamojo teoretinio darbo, toliau tęsė savo ekonominius bruožus ir į Gournay'o gyvenimo aprašymą įdėjo savo paties, iš Quesnay'o pasiskolintų pažiūrų. Tačiau niekas nerodo į tai, kad jis būtų manęs kada nors paskelbti šį savo papildytą darbą. Du Pont, kurio nieku būdu negalima pavadinti rimtu tyrinėtoju, palaikė Eloge gryna tiesa ir savo įžanginėje „Notice“ stengėsi išrodyti, kad čia turima reikalo su veikalu, išėjusiu jau 1759 metais. Tuo būdu tikros bylos aplinkybės buvo visiškai iškreiptos. Bet kadangi nebuvo jokių kitų šaltinių apie Gournay, tai šis iškreipimas prigijo, nors pats Eloge, koks jis yra, duoda pakankamai pamato įtarti istorinį jo dėstymo tikrumą.

Viso to dalyko ištyrimas turi ir literatūrinės reikšmės, nes klausimas, kaip bus atsiradęs politinės ekonomijos mokslas, kas tame kūrimo darbe dalyvavo, nėra jau toks menkas. O kadan-

[1] „Oeuvres de Quesnay“, 58 p.

gi, be to, arčiau įsižiūrėjus į esamą medžiagą pasirodo, kad jos visiškai pakanka tikram Gournay'o požvilgiui nustatyti, tai mes čia to darbo ir imsimės. Visų pirma, kas buvo Gournay?

Jacques-Claude-Marie Vincent (toks iš pradžių buvo jo vardas, de Gournay — vėlesnis priedėlis, pakėlus jį bajoru) gimė Saint-Malo 1712 metais stambaus pirklio šeimoje. Tėvai norėjo, kad jis būtų pirklys. Todėl, sukakęs 17 metų, jis įstojo tarnauti į prekybos namus, priklausiusius apsigyvenusiam Kadikse prancūzų piliečiui Jametz de Villebarre. Greitu laiku jis tapo Associé ir biznio reikalais nuolat keliaudavo po visą Europą. 1746 metais mirė jo globėjas ir, būdamas pats bevaikis, paliko jam visą savo turtą. Dalį palikimo sudarė dvaras Gournay, kuriuo vardu nuo to laiko jis ėmė vadintis. Jis nutarė mesti biznį ir atsidėti visuomenės veikimui. Keliaujant jam ne kartą teko patarnauti prekybos politikos reikaluose jūrų ministeriu Maurepas ir generaliniam finansų sekretoriui Machault'ui. Pastarajam tarpininkaujant jis pirko 1751 metais prekybos intendanto vietą Paryžiuje, kurioje išbuvo septynerius metus (nuo 1751 m. gegužės 1 d. iki 1758 m. gegužės 31 d.). Nustojęs, tur būt, dėl 1756 m. prasidėjusio septynių metų karo, savo palikto Ispanijoje kapitalo, jis buvo priverstas mesti tarnybą ir parduoti savo vietą. Jo bičiulis, tuometinis generalinis finansų kontrolierius, Silhouette norėjo jį įtaisyti mokesčių valdyboje. Tačiau Gournay nesulaukė paskyrimo; jis mirė 1759 m. birželio mėn. 27 d. nuo karštligės, atsiradusios dėl šlaunies skaudulio.

Literatūroje dažnai klaidingai supranta Gournay'o tarnybinę padėtį. Jį dažnai laiko visos Prancūzijos prekybos intendantu. Tada jį painioja su jo viršininku ir bičiuliu Daniel'iu de Trudaine. Jo paties vieta buvo žemesnė. Senoje monarchijoje aukščiausia prekybos vadovavimo įstaiga buvo „Conseil de Commerce", susidėjusi iš ministerių, turėjusių ryšių su prekyba, ir eilės aukštesnių valstybės tarnybų atstovų, skiriamų karaliaus. Šalia to Conseil buvo dar nuolatinis komitetas, kurį sudarė 11 svarbiausių monarchijos prekybos miestų delegatų; jo tikslas buvo pranešinėti tarybai (Conseil) tų miestų korporacijų pageidavimus. Kadangi Conseil susirinkdavo retai, tai gaunamiems raštams priimti, reguliariniams santykiams su delegatais palaikyti, projektams rašyti, nutarimams vykdyti ir tt. buvo įsteigtas „Bureau de Commerce", susidėjęs iš keturių

prekybos intendantų. Vienas iš tokių intendantų buvo Gournay.[1]

Kaip žinome, jau Colbert buvo įsteigęs panašią tautos ūkio tarybą. XVIII šimtmečio pradžioje ji buvo pertvarkyta taip, kaip aprašyta. Visų pirma, kiekvienam intendantui buvo paskirta tam tikra valstybės teritorijos dalis, kurioje jis turėjo tvarkyti jo priklausomus einamus reikalus. Be to, kiekvienas iš jų turėjo dar po atskirą departamentą prižiūrėti kokiai nors pramonės šakai visoje Prancūzijoje. Gournay'o valdoma teritorijos sritis buvo Prancūzijos pietai, Lyonais, Burgundija, Tours, Bordeaux ir tt. Jo prižiūrima pramonės šaka buvo šilko ir jo dirbinių gamyba. Tarp Gournay ir kitų trijų prekybos intendantų nuolat kildavo visokių nesusipratimų, ypač jis negalėjo sutarti su abiejais Montaran'ais (tėvu ir sūnum), kurie laikėsi tipiško administratyvinio požvilgio. Kitos Europos valstybės, ypač Anglija, jau seniai buvo perėjusios prie liberalinės saugojamųjų muitų sistemos, kuri vietoj atskirų privilegijų ir atskirų bendrovių monopolių statė bendrą visos krašto prekybos apsaugą nuo užsienių konkurencijos. Svarbiausi šio perversmo momentai buvo 1651 metų navigacijos aktas ir 1689 metų javų įstatymas. Keliaudamas Gournay prisigėrė šios dvasios. Jis laikė savo misija vykdyti tas pažiūras savo tarnybos darbe. Pagaliau, juk to paties, o ne ko kito, siekė jau Colbert. Čia Gournay susidūrė su savo draugų pasipriešinimu. Sprendžiant iš kai kurių žymių, tenka manyti, kad Bureau dažnai kildavo labai karštų ginčų. Gournay nuolat nurodinėjo į kitų kraštų ekonominę būklę ir literatūrą. Jo priešininkai iš savo pusės tvirtino, kad Prancūzijai tie dėsniai nepritakomi. Jie išvadino jį „novateur" ir „homme à système". Tuo būdu, kolegijoje Gournay neturėjo sąjungininkų bet užtai jam pritarė jo viršininkai, ypač prekybos valdybos šefas Trudaine, ministeriai Maurepas, Machault, Sechelles, Bertin, Silhouette[2].

---

[1] Žiūr. *G. Schelle*, Vincent de Gournay, Paris 1897.

[2] Savo veikale „Vincent de Gournay d'après des travaux récents" („La Réforme sociale, 16 fevrier 1898 *Alfred des Cilleuls* stengėsi išrodyti, kad Gournay'o veikimas Bureau du Commerce visai nebuvo tokio reformatoriško pobūdžio, kaip jį paprastai vaizduoja, ypač G. Schelle; bent tokio palankaus sprendimo negalima padaryti iš sudėtų Archive Nationale dokumentų. Su tuo galima sutikti. Aš taip pat ištyriau tuos dokumetus, ir man teko kiek nusivilti ta palyginti nedidele medžiaga, kuri

Gournay pamatė, kad pašalinti senai biurokratinei rutinai, anot jo „bureaumanie“, nėra kito būdo, kaip išauklėti apšviestus valdininkus, laikantis pažangesniųjų užsienių pavyzdžių. Taigi, jis surinko apie save būrelį jaunesnių stropesnių valdininkų, su kuriais, matyti, reguliariškai įvykstančiuose susirinkimuose bendrai skaitė užsienių ekonominės literatūros veikalus ir ragino versti juos į prancūzų kalbą. Tuo būdu, XVIII šimtmečio penkiasdešimtųjų metų pirmoje pusėje Prancūzijoje atsirado begalinė daugybė užsienių ekonominių veikalų vertimų, po kurių ėjo ir savarankiški vertėjų veikalai. Labiau ar mažiau laikantis originalo buvo išversti ir patiekti prancūzų publikai Uztáriz'o, Ulloa, Gee, Decker'io, King'o Tucker'io ir kt. darbai. Pats Gournay, prašomas Trudaine'o duoti veikalą, kuriame geriausiai būtų išreikšti jo pravedami „bons principes du commerce“, išvertė svarbiausią Child'o veikalą tokia antrašte: „Traité sur le Commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent, par Josias Child, chevalier baronet; avec un petit Traité contre l'Usure, par le chevalier Thomas Culpeper“, Amsterdam et Berlin 1754. Reikalaujant tuometiniam finansų kontrolieriui Machault, cenzorius nepraleido didesnio skaičiaus Gournay'o pastabų, kuriose buvo nurodoma, kaip Child'o principus taikyti Prancūzijai; taip bent praneša Turgot ir turėjęs artimų santykių su Gournay'u Grimm savo

---

randasi Bureau du Commerce posėdžių protokoluose. Bet tie protokolai pasitenkina vien statistiniais daviniais. Juose nėra net buvusių per posėdžius ginčų žymių. Už tat jie minimi ano meto ekonominėje literatūroje, į kurią neatsižiūrėjo des Cilleuls. Vienintelė išimtis, kurią jis daro šiuo atžvilgiu, liečia anoniminę Belloni knygos recenziją, išspausdintą „Journal Oeconomique“, 1751, kurią, kaip matėme, bus parašęs d'Argenson; be to, Cilleuls, remdamasis išorinėmis žymėmis, stengiasi išrodyti, kad jos negalėjo parašyti Gournay, kas, žinoma, yra teisinga. Beje, ir jo samprotavimai, kuriuos jis stato priešpriešiais G. Schelle's veikalui, turi savo vertės. Visai teisinga, kad Gournay'o rolė administracijoj taip pat per aukštai įvertinama, kaip iki šiol teorijoje. Tačiau vis dėlto Alfred des Cilleuls elgiasi per griežtai, kada jis šiais žodžiais išsireiškia apie išsilikusį oficialinį susirašinėjimą su užsienių prekybos valdininkais: „pour être fidèle, il faut constater chez Vincent de Gournay un esprit enclin aux minuties, parfois à la naïveté, un langage manquant de tact, lorsqu'il veut être malicieux“ (301 p.). Šiaip ar taip, reikia pripažinti, kad ant Turgot'o „Eloge de Gournay“ nupiešto idealizuotojo bičiulio ir geradario paveikslo krinta keletas šešėlių.

„Correspondance littéraire“. Deja, tos pastabos, kaip ir daugumos jo oficialinių raštų, bus dingę.

Morellet savo „Prospectus d'un nouveau Dictionnaire du commerce“ 1769, praneša, kad jis turi per 100 pasilikusių po Gournay raštų kuriuos manęs išleisti savo projektuotame, bet taip ir neįvykdytame Dictionnaire. Tais pat metais Morellet išleido savo knygą „Mémoire sur la situation actuelle de la Compagnie des Indes“, davusią progos uždaryti šią įstaigą, ir pridėjo prie jos Gournay'o samprotavimus tuo pat reikalu, kuriuos jis buvęs parašęs prancūzų vyriausybės pavedamas dar 1755 metais. Šios „Observations sur l'Etat de la Compagnie des Indes“ yra vienintėlė 24 spausdintų puslapių in 4° Gournay'o monografija, išlikusi iki mūsų laikų. Prie to reikia pridėti dar Gournay'o „Observations“ dėl „Toiles peintes“ draudimo panaikinimo Prancūzijoje, kurias Forbonnais atspausdino savo veikale „Examen des avantages et des désanvantages de la Prohibition des Toiles peintes“ (1755); toliau eilė postulatų, kuriuos Gournay įrašė į programą savo kartu su Montaudouin'u įsteigtos Bretanėje „Société d'Agriculture du Commerce et des Arts“ ir kurie tos draugijos sekretoriaus Abeille 1760 metais buvo išspausdinti „Corps d'observations de la Société d'Agriculture de Bretagne“. Jeigu prie to dar pridėsime keletą pastabų prie Child'o vertimo ir G. Schelle's veikale[1] išspausdintą rastą Liono archyvuose, Gournay'o laišką Liono prekybos rūmams dėl korporacijų teisių, tai ir bus viskas, kas išliko mums nuo paties Gournay'o. Tiesa, yra dar visa eilė veikalų, kuriuose žymu bent jo dvasia. Čia visų pirma tenka priskirti „Gournay'o akyse ir jo nurodymais“ (Du Pont) parašytą Cliquot de Blervache veikalą „Considérations sur le Commerce et particulièrement sur les Compagnies, Sociétés et Maîtrises“ (1758) ir apskritai visus tuometinius jo mokyklos raštus, bet jų visų vardų čia neminėsiu, nes tai per toli mus nuvestų.

Mokyklos nariai nebuvo visi visiškai vienodų pažiūrų, jų tarpe buvo įvairių atspalvių. Dešiniausiai stovėjo Forbonnais, kuris tęsė Melon'o liniją ir, kaip jau ankščiau minėjome, prie progos susikirsdavo ir su Gournay'u. Kairiausias buvo Turgot, kuris tais laikais dar svyravo, linkdamas čia prie istorinio, čia

---

[1] Vincent de Gournay, VI skyr.

prie dogmatinio galvojimo būdo; vėliau, kaip pamatysime, jis nustojo svyravęs. Stovėjo vidury ir iš savo pažiūrų buvo artimiausi mokyklos vado draugai Morellet ir Clicquot de Blervache. Norėdami Gournay'o literatūrinę mokyklą padaryti grandinės pavidale, jos narius turėtume sustatyti tokia tvarka, pradedant iš dešinės: Forbonnais, Montaudouin, d'Heguerty, Butel-Dumont, Clicquot de Blervache, G o u r n a y, Morellet, Dangeuil, Herbert, Abeille, Turgot. Iš tos grupės Turgot ir Abeille visiškai perėjo po Quesnay vėliava, o Herbert ir Dangeuil bent buvo laikomi jam artimais. Butel-Dumont, Montaudouin ir Forbonnais, priešingai, vėliau aiškiai susirėmė su fiziokratų mokykla. Tačiau negalima neigti to, kad Gournay'o mokyklos pavyzdžiu vėliau pasinaudojo fiziokratų „sekta" savo susirinkimams; ta prasme, ir tik ta prasme galima kalbėti apie Gournay, kaip apie Quesnay pirmtaką. Iš esmės tarp tų vyrų nėra nieko bendro, išskyrus jų nusistatymą prieš esamą tvarką. Skirtumas tarp jų buvo ypač tas, kad Quesnay mokiniai sekė savo mokytojo tiksliai dogmatizuotu mokslu, tuo tarpu kai Gournay ir jo šalininkai stengėsi perkelti į Prancūziją išaugusią užsieny liberalinę tendenciją, telpančią tradicinio merkantilizmo ribose; tai buvo naujiena Prancūzijai, bet tai nebuvo naujas mokslas. Tas dalykas ypač paaiškės, kai imsime nagrinėti atskiras sąvokas. Tiesa, čia mums teks dažnai užbėgti į priekį. Vis dėlto mes turime ištirti tas sąvokas, nes tik tada galėsime aiškiai suprasti tą principinį skirtumą, kuris yra tarp merkantilizmo ir vėlesnių mokslų. Todėl, baigdami politinės ekonomijos priešistorinį laikotarpį, apžvelgsime dar kartą visą praėjusį nuo naujųjų amžių pradžios laiko tarpą.

Tyrinėjant tą dalyką būtinai tenka remtis Turgot'o „Eloge de Gournay" antra redakcija, kurią galima laikyti parašytą apie 1780 metus. Šitame Eloge, kuris nežiūrint į visus jo trūkumus formališkai yra geriausias Turgot'o parašytas veikalas, iš kurio geriausia galima pažinti jo vėlesnes pažiūras, yra didelis esminis prieštaravimas, kurio nieks iki šiol kažkaip nebuvo pastebėjęs. Pradžioje, biografiniuose bruožuose, sakoma, kad Gournay jaunystėje buvo karštas šalininkas tų idėjų, kurios dėstomos garsiajame Child'o „Discourse" ir didžiojo pensionarijaus J e a n d e W i t t' o memuaruose (t. y. P. d e l a C o u r t'o „Het interest van Holland"), visai nemanydamas, kad jam bus

lemta skleisti kada nors tas mintis savo tėvynėje.[1] Po tos pastabos, jos išrodymui plačiai dėstomos tariamai fiziokratinės Gournay'o pažiūros, ir po to gale[2] sakoma: „M. Trudaine l'engagea à donner comme une espèce de corps de sa doctrine, et c'est dans cette vue qu'il traduit, en 1752, les traités sur le commerce et sur l'intérêt de l'argent, de Josias Child et de Thomas Culpeper“. Mes pažįstame abu šiuos kombinuotus raštus ir žinome, kad tai yra du ryškūs merkantilinės sistemos atvaizdavimai vėlesniame liberališkame laikotarpy, kuris prasideda su Anglų navigacijos aktu.

Čia yra galima viena iš dviejų: arba Gournay buvo Child'o ir de la Court'o šalininkas, ir tada jis negalėjo laikytis tų pažiūrų, kurias jam priskiria Turgot savo teoretinėj daly; arba tos pažiūros, iš tikrųjų, buvo jo, ir tada negalimas daiktas, kad jis galėtų vadinti Child'o veikalą „comme une espèce de corps de sa doctrine“ ir ta prasme jį išversti.

Pirmoje, išėjusioje tuoj po Gournay mirties (1759), Eloge redakcijoje, kuri iš esmės yra tik paprastas nekrologas, nurodoma taip pat į Child'ą ir de Witt'ą; tačiau ten nėra to prieštaravimo, nes nėra fiziokratiškų išvedžiojimų. Jeigu kas paklaustų, kokios krypties laikosi Gournay'o mokinių ir jo paties straipsniai, tai tektų atsakyti, kad jie visi, išskyrus vien Turgot'o veikalus, parašyti sekant Child'u, kurio autoritetu jie nuolat remiasi. Pats Gournay savo Child'o veikalo vertimo Avertissemente sako, kad, bendra visų varančių stambią prekybą tautų nuomone, tame veikale išreikšti „les meilleurs principes que l'on connaisse en fait de Commerce“. Tuo tarpu Child savo knygoje pareiškia, kad visa jo mokslo esmė išdėstyta skyriuje apie prekybos balansą[3]. O mes žinome, kad prekybos balansas yra svarbiausia merkantilizmo sąvoka. Tuo skiriasi vienas požvilgis nuo antro, nes nuo to, kokios bus pažiūros į prekybos balansą, pareina ir pažiūros į visą prekybos politiką apskritai. Quesnay prekybos balansą pavadino chimera, nes jis remiasi klaidinga nuomone, kad pirkimas ir pardavimas nėra viena ir ta pati operacija, kad galima ką nors pirkti nieko tuo pat metu neparduodant; tai esąs absurdas. Turgot Gournay'ui priskiria

---

[1] *E. Daire*, Oeuvres de Turgot, I t., 264 p.

[2] Ten pat, 281 p.

[3] „Tout ce que nous avons écrit jusqu'ici, n'est qu'une ébauche de ce qu'on peut dire et faire à cet égard“, 343 ir tol. p. p. Gournay'o vertimo.

Quesnay'o pažiūrą „vouloir tout vendre aux étrangers et ne rien acheter d'eux, est absurde"[1]. Tai yra visai priešinga prekybos balansui. Bet ar Turgot teisingai čia nusakė Gournay'o mintį?

Įsižiūrėję arčiau į Gournay'o mokyklą, pamatysime, kad visuose jo veikaluose — visados išskyrus Turgot — į prekybos balansą žiūrima, kaip į svarbiausią dalyką. Morellet'o „Prospectus'e", parašytame, kaip jau minėjome, iš daugybės Gournay'o užrašų, randame ilgų teoretinių išvedžiojimų tuo klausimu; jų Morellet negalėjo parašyti iš savęs, nes neturėjo jokių savų idėjų, o, be abejo bus paėmęs iš jo turėtų Gournay'o rankraščių. Bet ir pats Gournay buvo prekybos balanso idėjos šalininkas. Savo laiške, pasiųstame Trudaine'ui[2], kartu su Child'o knygos vertimo dalimi, jis pavadino praleistus kol kas skyrius apie prekybos balansą ir kolonijas „ne mažiausiai svarbiais knygos skyriais", tuo tarpu kai neigdamas jų reikšmę, jis turėtų tai pažymėti. Gournay savo paties veikaluose taip pat dažnai kalba apie prekybos balansą; sakysim, rašte apie Indijos bendrovę[3] ir ypač „Observations" prie Forbonnais traktato apie „toiles peintes" draudimo panaikinimą, kur tautos uždaviniu jis laiko „de faire pencher la balance en son faveur"[4]. Tuo būdu, pasirodo, kad Turgot tvirtinimas neatitiko tikrenybės.

Su prekybos balanso sąvoka yra susijusios aktyvinės ir pasyvinės prekybos sąvokos, o taip pat pirmosios protegavimas, nes ji savo krašto pirkliams duoda didesnės naudos, negu svetimiems. Fiziokratai šiuo atžvilgiu laikėsi d'Argenson'o ir vėliau Mirabeau dėsnio, kad užsenių pirklius reikia visiškai sulyginti su vietiniais, o, kilus abejojimui, net duoti pirmenybės svetimiems, nes jie turi didesnių transporto išlaidų. Turgot duoda suprasti, kad tokia pat buvo ir Gournay'o nuomonė. Tuo tarpu visuose Gournay'o mokyklos veikaluose keliamas Crom-

---

[1] *Daire,* Oeuvres de Turgot, I t., 274 p.

[2] Gaurnay'o laiškų nuorašai yra Paryžiaus Archives Nationales.

[3] Supplément prie Morellet'o „Mémoire sur la situation actuelle de la Compagnie des Indes". XIV pusl.: „Une pareille augmentation de papier, ne pourrait qu'augmenter la valeur de nos denrées et de toutes choses, et affecter considérablement la masse et la *balance de notre commerce*", etc.

[4] *Forbonnais,* Examen des avantages et des désavantages de la prohibition des Toiles peintes, 1755.

well'io navigacijos aktas ir Vilhelmo III javų įstatymas. Jis pats savo rašte apie Indijos bendrovę, reikalavo ją panaikinti, nurodydamas į „bons principes du commerce". Tačiau jis siūlo tik „de rende le commerce libre et ouvert à toute la Nation"[1], t. y. prancūzų tautai; bendrovės likvidacija reikalinga jam „pour permettre un commerce libre et ouvert à tous les sujets du Roi."[2] Jis stačiai prikiša bendrovei, kad ji dažnai gabendavo į kolonijas ir ne prancūziškų manufaktūros dirbinių ir tuo paisė tik savo privatinio intereso (interêt particulier), kuris yra visados priešingas bendrai gerovei (toujours en opposition au bien général). Gournay reikalauja, kad, suteikus prekybai visišką laisvę, pirkliams būtų uždėta priedermė „à ne porter aux Indes que des marchandises du cru du Royaume"[3]. Kartu su tuo kolonialinės prekybos jokiu būdu negalima atleisti nuo muitų. Išvežant iš kolonijų produktus reikia imti 5% išvežamuosius muitus; įvežamųjų į Prancūziją prekių muitai turi svyruoti nuo 3½ iki 10% jų vertės, nelygu, iš kur jos atvežamos. Toliau, Gournay siūlo, kad visi plaukiantieji į kolonijas javai mokėtų rinkliavą po 30 livrų tonai. Kad galima būtų tinkamai sutvarkyti šių rinkliavų ėmimą, jis siūlo apriboti skaičių uostų, kuriuose galėtų sustoti sugrįžę laivai (l'Orient, Dunkerque, Marseille) ir t. t. Visi tie siūlymai skyrė Gournay nuo Quesnay mokslo ir jo mokyklos. Jis tiek tesutinka su Child'u, kiek pastarasis apskritai buvo bet kokios bendrovių prekybos priešininkas ir reikalavo įvesti bendrą tautinę apsaugos sistemą. Bet jis eina toliau už Child'ą tuo atžvilgiu, kad pastarasis darė išimtį Rytų Indijos prekybai, tuo tarpu kai Gournay apskritai nepripažino jokio bendrovių monopolio. Tuo būdu, Paryžiaus prekybos intendantas buvo kiek liberališkesnis už savo anglišką kolegą. Bet ir jam savaime suprantama, kad savo krašto prekybai reikia duoti pirmenybę prieš svetimą.

Kiek dirbtinis atrodo Gournay'o noras, atėmus iš bendrovės prekybos teisę, palikti jai kolonijų kariškai-politinę apsaugą. Tada ir visos aukščiau minėtos rinkliavos turėtų eiti ne į valstybės iždą, o į bendrovės kasą. Naikindamas 1769 me-

---

1 Kit. viet., XXIV p.
2 Ten pat, XIV p.
3 Ten pat ,XXIII p.

tais bendrovės privilegiją, generalinis kontrolierius d'Ynvau atsižiūrėjo taip pat į visus Gournay'o pasiūlymus; tik politinė apsauga, kas buvo nuosekliau, buvo pavesta valstybei, kuri tada atlygino akcininkams. Neilgai prieš prancūzų revoliuciją generalinis kontrolierius Calonne nusprendė vėl atgaivinti bendrovę kiek aprėžta forma. Ją vėliau galutinai nušlavė revoliucijos sūkurys.

Iš viso, kas čia pasakyta, matome, jog Paryžiaus prekybos intendantas užsienių prekybos atžvilgiu laikėsi principo, kad išimtinių privilegijų ir draudimų sistemą reikia pakeisti muitų ir apsaugos sistema, vengiant absoliutinės prekybos laisvės. Tokį pat vaizdą gauname arčiau įsižiūrėję į jo projektus sutvarkyti krašto vidaus ūkio gyvenimą.

Tuoj po Colbert'o mirties Louvois, norėdamas apsaugoti vietinę linų ir kanapių pramonę, uždraudė įvežti ir vartoti Indijos dažytus medvilnės audinius (Indiennes, toiles peintes). Bendrovei buvo suteikta privilegija vežti šias medžiagas iš Indijos kolonijų į Europą ir pardavinėti neprancūzų kraštams. Tačiau tuo tarpu ši pramonė spėjo išsiplėsti kaimyninėse valstybėse. Jose pagaminti dažyti audiniai masėmis buvo kontrabanda gabenami per Prancūzijos sieną, o kadangi bendrovė, kurios didžiausias akcininkas buvo karalius, pati ne labai vengė kontrabandos, tai tie audiniai, kad ir uždrausti, visų buvo plačiai vartojami. Ypatingai juos buvo pamėgusios karališkųjų rūmų damos. Prancūzų tautos ūkis nuo viso to turėjo tik žalos. Linų ir kanapių pramonės apsaugos sistema dėl to nustojo bet kokios reikšmės, ir tuo pat laiku Prancūzijoje sunyko svarbi tekstilinės pramonės šaka, iš ko pelnėsi kaimyninės tautos. 1755 metais Gournay'o iniciatyva Bureau du Commerce buvo iškeltas klausimas, ar nereikėtų čia pravesti kokios reformos. Netrukus tą dalyką ėmė aiškinti ir spauda. Tai buvo naujiena, nes iki šiol tokie dalykai buvo svarstomi tik administracinėse įstaigose. Forbonnais paskelbė savo „Examen des avantages et des désavantages de la prohibition des Toiles peintes" (1755). Pagal savo konservatyvinį požvilgį, jis stengėsi kiek galėdamas prisitaikyti prie buvusių tuomet sąlygų ir pasiūlė leisti tų audinių gamybą tik kai kuriose Prancūzijos srityse, įvedus ten tam tikrą kontrolę. Produktų vartojimas turi būti visur laisvas, bet užtat juo griežčiau reikia vykdyti įvežimo iš užsienių draudimą. Norėdamas, kad skaitančioji visuomenė

susipažintų taip pat su kitomis pažiūromis ir galėtų pati spręsti, jis deda savo knygoje atskirą skyrių, parašytą žymaus to dalyko žinovo. Šitas straipsnis, pavadintas „Observations sur l'Examen“, niekeno nepasirašytas. Tačiau visi tada žinojo, kad jo autorius buvo Gournay. Straipsny nurodoma, kad Forbonnais siūlomos priemonės nepasiekia tikslo. Didžiausia piktybė esanti kontrabanda. Jos negalima pašalinti tuo, kad bus paliktas įvežimo draudimo įstatymas. Kontrabandą galima panaikinti tik tada, sako Gournay, jeigu ji bus padaryta nepelninga. To galima pasiekti įvedus tokio didumo muitus, kad užsienių prekių kainos susilygintų su prancūziškomis, „sans être assez fort pour en encourager la contrebande“. Atsižiūrėdamas į tuometines sąlygas, Gournay nustato tų išlyginamųjų muitų dydį dažytiems medvilnės audiniams — 10-12% jų vertės ir nedažytiems — 6-7%. Kartu su tuo reikia įvesti tiesioginį prabangos mokestį, kurį turės mokėti kiekvienas šeimos galva už leidimą vartoti tą medžiagą. Tam mokesčiui pavyzdys paimtas iš anglo Decker'io siūlomo tiesioginio vartojimo mokesčio. Apskritai visomis priemonėmis reikia remti savąją pramonę, teikiant jai visokių palengvinimų, garbės premijų ir t. t. Tokia protegavimo politika, tęsia Gournay, „galima būtų palenkti balansas mūsiškių pusėn, nesigriebiant draudimų prievartos ir t. t.“ („on pourrait faire pencher la balance en faveur des nôtres, sans avoir recours à des prohibitions et à des violences“ etc.). Vadinas, ir čia draudimų sistemą turi pakeisti tautinės gamybos apsaugos sistema. Ta prasme šis dalykas buvo išspręstas, bet tik po Gournay'o mirties.

Po viso to atrodo kiek keistoka, kai Turgot'o „Eloge de Gournay“ randame taip parašyta apie Gournay: „Jis pageidavo, kad valstybės reikalai leistų išlaisvinti prekybą nuo bet kokios rūšies muitų“ („Il aurait souhaité que les besoins de l'Etat eussent permis de libérer le commerce de toutes sortes de droits“), ir toliau: „Jis tikėjo, kad ta laimingoji tauta, kuri šito pasiektų, patrauktų į save didesnę dalį Europos prekybos“ („Il croyait qu'une nation, assez heureuse pour être parvenue à ce point, attirerait nécessairement à elle la plus grande partie du commerce de l'Europe“)[1].

---

[1] Eloge de Gournay, *Daire*, Oeuvres de Turgot, I t., 279 p.

Morellet'o parašytoje ta pačia tema brošiūroje „Réflexions sur les avantages de la libre fabrication et de l'usage des toiles peintes en France“ (1758), dėl kurios pats Du Pont tikina[1], kad autorius savo argumentu „a puisé en grande partie dans la société intime avec l'illustre et vertaux M. de Gournay, de la plupart des papiers et des Mémoires duquel il est encore dépositaire“, aukščiau minėtas Gournay'o projektas plėtojamas toliau, ir autorius ypatingai pabrėžia, kad jo siūlomi 10 — 12% muitai turi apsaugoti krašto pramonę. Šitas draudimų pakeitimas muitais „sutinka su tikrais prekybos principais“ („conforme aux vraix principes de commerce“). Tačiau muitai neturi būti perdaug žemi. „Reikėtų kad tie muitai būtų pakankamai dideli ir galėtų duoti mūsų gaminamiems audiniams žymią pirmenybę konkurencijoje su tais audiniais, kuriuos bus norima įvežti“. („Il faudrait que ce droit fut assez considérable pour donner aux Toiles que naus fabriquerions, un avantage marqué dans la concurrence avec celles qu'on voudrait introduire“). Be to, reikia atsižiūrti ir į tai, kad tie muitai didintų karaliaus pajamas.

Juokinga atrodo, kai Du Pont stengiasi saviškai aiškinti tų sakinių prasmę. Jis mano, kad jeigu noras susitaikyti su savo priešininkais nebūtų spyręs Morellet'ą pasiūlyti „įvesti tuo pat metu vidaus laisvę ir įvežamuosius muitus užsieniniams audiniams, galima būtų pasakyti, kad jo „Réflexions“, kas labai reta, yra tobula knyga“ (d'établir en même temps que la liberté intérieure, des droits sur l'entrée des Toiles étrangères, on pourrait dire que ses réflexions formeraient ce qui est singulièrement rare, un livre parfait“). Tačiau Morellet pakartojo čia tik tai, ką buvo išdėstęs Gournay savo „Observations“, pridėtose prie Forbonnais „Examen“ etc. Iš to matyti, kad Du Pont de Nemours, kaip ir visi fiziokratai, laikė logišku prieštaravimu tai, kas sudarė merkantilizmo pamatą, būtent, skyrimą vidaus prekybos nuo užsienių prekybos ir nevienodą jų traktavimą. Pats Gournay visiškai pritarė toms pažiūroms. Jis, kaip ir visa jo mokykla, kiekviena proga pasisako prieš vidinius muitus, kurie varžo „le passage de nos denrées d'une Province à l'autre“. Taip, sakysim, Clicquot de Blervache savo veikale „Considérations“, kuris, kaip jau minėjome, jeigu ne

[1] Ephémérides du Citoyen, 1769 m. gegužės mėn. numeris, žiūr. Oeuvr. de Quesnay, 155 p.

formos, tai bent turinio atžvilgiu parašytas Gournay'o įtakoje, nusiskundžia, kad prancūzai elgiasi vieni su kitais, kaip svetimieji, nors jie turi bendrą tėvynę ir bendrą karalių, prieš kurį jis visi yra „comme enfants d'un même père, comme membres d'une même famille". Bet Gournay visai nemanė panaikinti visus muitus, jis norėjo tik perkelti juos į valstybės sienas. Kaip žinome, tokį pat planą buvo jau turėjęs Colbert, tik jam nepavyko jo viso įvykdyti. Pasibaigė tuo, kad jis padalino valstybę į 3 sritis, pritaikęs tą padalinimą prie esamos mokesčių organizacijos. Pirmą sritį sudarė „Provinces des cinq grosses Fermes", tai buvo daugiausia betarpiškai karaliaus valdomos šiaurės provincijos, „pays d'Elections", kur mokesčių rinkimas buvo atiduodamas mokesčių nuomininkams. Į antrą sritį įėjo daugiausia turinčios luomų savivaldos teisių „Pays d'Etat, pavadintos „Provinces réputées étrangères". Šiose abiejose srityse veikė 1664 ir 1667 metų muitų tarifai su vėlesniais papildymais. Pagaliau buvo dar trečia provincijų grupė, „Provinces à l'instar de l'Etranger effectif". Prie jų priklausė Lotaringija, Elzasas, Gex ir keletas kitų smulkesnių apygardų. Šiai grupei muitų nebuvo. Čia buvo imami iš prekybos tik vietiniai netiesioginiai mokesčiai. Gournay'o bičiulis ir viršininkas Trudaine norėjo visame krašte suvienodinti prekybos sąlygas. Jo plano įvykdymą sutrukdė septynmečio karo pradžia, bet kai 1762 metais paaiškėjo, kad karas greit pasibaigs, Trudaine vėl ėmėsi pradėto darbo. Deja, Gournay jau buvo miręs. Tada Trudaine pavedė Morellet'ui, Gournay'o raštų įpėdiniui (dépositaire), raštu ginti vieningą tarifą (tarif unique)[1].

Trudaine ir tuometinis generalinis finansų kontrolierius B e r t i n, taip pat senas Gournay'o bičiulis, juo labiau buvo reikalingi tokios literatūrinės paramos, nes „projet formé par M. le Controleur général, de supprimer les différents droits de Traite qui se perçoivent dans l'intérieur de la Province, pour les convertir en un droit uniforme, percevable à la Frontière" buvo sukėlęs prekybininkų tarpe nepasitenkinimo audrą. Ypač daugelis pirklių, gyvenančių „Provinces à l'instar de l'Etranger effectif", bijojo nuostolių, kurių galetų turėti, netekę savo prekybos laisvės. Tas nepasitenkinimas gavo pasireikšti brošiūroje „Lettre d'un Citoyen à un Magistrat", išleistoje kaž-

[1] Žiūr. Mémoires (inédits) de l'Abbé Morellet suivis de sa correspondence", Paris 1823, I t., 144 p.

kokio C o s t e r'i o, apie kurį Morellet savo vėlesniuose memuaruose sakė, kad jo „principes n'ont jamais été bons sur l'article de la liberté du commerce“[1]. Ta pastaba įsidėmėtina, nes kaip tik Coster gynė absoliutišką prekybos laisvę tose provincijose, kurios neįėjo į muitų sąjungą, ir pasisakė prieš jų įjungimą į vieną didesnę prancūzų ūkio sritį, apsuptą saugojamųjų muitų liniją. Morellet stengėsi nuginčyti Coster'io išvedžiojimus savo brošiūroje „Mémoire des Fabriquans de Lorraine et de Bar, présenté à Monseigneur l'Intendant de la Province, concernant le Projet d'un nouveau Tarif et servant de réponse à un Ouvrage intitulé Lettre d'un Citoyen à un Magistrat“ (1762), esą parašytoje, prašant tos pačios apygardos fabrikantams. Čia Morellet visų pirma gina apsauginius muitus, kaip tokius. Jo pasakymas: „Tai yra administracijos principas, priimtas šiandien visų prekybinių tautų ir nustatytas visuose veikaluose, parašytuose šiuo klausimu, kad muitai užsieninėms prekėms yra b ū t i n a i r e i k a l i n g i, n o r i n t p a r e m t i p r e k y b ą“ („C'est un principe d'administration reçu aujourd'hui chez tuotes les Nations commerçantes et établi dans tous les ouvrages écrits sur cette matière, que les impôts sur les marchandises étrangères sont n é c e s s a i r e s p o u r f a v o r i s e r l e c o m m e r c e n a t i o n a l“), — šis pasakymas skamba visai gournay'iškai. Taip, tęsia toliau autorius, jeigu visos Europos valstybės panaikintų savo draudimus ir muitus valgomiems produktams ir manufaktūrų dirbiniams, tai ir Prancūzijoje galima būtų atsisakyti nuo įvežimo draudimų, „bet esamame dalykų būvyje, tie įstatymai yra reikalingi“ („mais dans l'état présent des choses ces loix deviennent necessaires“). Toliau Morellet kalba apie tą naudą, kurios turės išskirtos iš muitų sąjungos provincijos, jeigu jos bus prijugtos prie vieningos tautos ūkio srities. Anais laikais šių provincijų aktyvinė prekyba buvo labai nedidelė, o pasyvinė prekyba gan žymi. Įtraukus jas į bendrą muitų sritį, jos galės vietoje apdirbti savo žaliavą ir tuo kelti vietinę pramonę, kas deja, iki šiol, dėl svetimų prekių antplūdžio, nebuvo galima. Tai leistų taip pat dalyvauti toms provincijoms aktyvinėj krašto prekyboj, kuri yra „tikroji krašto turto ir jėgos versmė“ („la vraie source de la richesse et de la force d'un Pays“).

---

[1] Ten pat, I t., 144 p.

Teorija, kurią čia dėsto Morellet, šiaip ar taip, nėra jo paties sugalvota. Jis priklauso prie tų rašytojų, kurie gali rašyti apie viską, jeigu tik kas suteiks jiems pinigų ir idėjų. Po aštuonerių metų, vėl vyriausybės (Choiseul) pavedamas ir iš dalies Turgot'o padedamas, jis parašė straipsnį[1] prieš Galiani'io dialogus apie javų prekybą, kuriame gynė beveik priešingą požvilgį, po to, kai jis vos prieš metus (1769) buvo išleidęs savo „Prospectus", kur laikėsi dar savo senesnio požvilgio. Taigi, juo labiau galima manyti kad savo 1762 metų raštelį jis bus parašęs iš sudėtų pas jį Gournay'o rankraščių, nes jo reiškiamos mintys visiškai sutampa su tuo, ką mes apskritai žinome apie Gournay'ą ir kas parašyta tuometinuose jo mokinių raštuose. Šiuo atveju tačiau Turgot, kuris laikė Gournay'ą griežčiausiu „laissez faire et laissez passer" šalininkų vėl bus suklydęs. Vieningo muitų tarifo projektas tuomet nebuvo įvykdytas. Užbaigti jį buvo lemta didžiajai Revoliucijai.

Su tuo klausimu ankštai susijusios Gournay'o pažiūros į vidaus mokesčių sistemą. Mes jau esame matę, kad Gournay be įvežamųjų muitų dažytiems audiniams (Toiles peintes) siūlė dar įvesti tiesioginius vartojimo mokesčius imamus iš tų šeimų, kurios nori gauti leidimą vartoti tuos audinius. Kalbėdamas apie šį specialinį klausimą, jis visai neliečia šios mokesčių rūšies taikymo visiems vartojimo dalykams. Tačiau apie tai kalba jo mokyklos įvairūs svarbiausi veikalai, visados primygtinai nurodydami į Decker'į. Taip, jau pirmame šios mokyklos veikale „Remarques sur les avantages et les désavantages de la France et de la Grande-Bretagne par John Nickolls" (Dangeuil'io pseudonimas) 1753. Paskutiniame skyriuje „de taxes", po plačios esamos mokesčių sistemos kritikos, siūlomą „de taxer chaque sujet à proportion de l'avantage qu'il retire de la Société"[2]. Tai bus „une manière juste, simple et égale". Lengviausia tą dalyką įvykdyti įvedus „une taxe libre portant uniquement sur les divers objets de luxe et de consommation, ceux d'absolue nécessité exceptés". Viengungius reikia apdėti dvigubu mokesčiu. Tą patį požvilgį dar smulkiau plėtoja Clicquot de Blervache savo veikale „Considérations", kurių turinį jis bus pasiskolinęs iš Gournay'o. Tenai

[1] Réfutation de l'ouvrage qui a pour titre Dialogues sur le commerce des bleds" 1770.

[2] 402 p.

reiškiama mintis[1], kad „be abejo tinkamiausia ir geriausia“ yra tokia mokesčių sistema, kuri duoda pramonei laisvę ir neima mokesčių nuo žaliavos, fabrikatų ir fabrikantų, kaip tokių, kad nekliudytų savo krašto produktams konkuruoti su kitų šalių gaminiais. Vietoj tų mokesčių, sakoma tenai toliau, „on pourrait faire tomber la plus grande partie des impôts s u r l a c o n s o m m a t i o n et sur les objets purement de luxe“. Tuo būdu mokesčiai būtų „répartie sur tous les ordres de l'Etat“, ir pramonė būtų apsunkinta mokesčiais tik tiek, kiek suvartoja jos dalyviai. Štai tokios buvo metodės visų tų kraštų, kurie norėjo iškilti per prekybą. Ir čia netenka net išrodinėti, kokios didelės naudos turėtų Prancūzija, laikydamasi šios sistemos. Taigi, matome, kad Gournay čia visiškai laikosi asmeninių mokesčių požvilgio, tik šalia tiesioginio pelno mokesčio jis nori dar palikti ir apsaugos muitus. Jo projektas panašus į Vauban'o projektą, kurio tačiau, matyti, jis nežinojo. Tačiau kaip tik karščiausi asmeninių mokesčių sistemos priešininkai teorijoje buvo fiziokratai. Jų nuomone, tik žemė, duodanti gryno pelno, gali būti apdėta mokesčiais, o žmogus, būdamas vien reikmenų rinkinys, kaip toks, nieko pats negamina. Tik didžiausio reikalo spiriama, valstybė gali paliesti savo valdinių pelną, uždėdama laikinai papildomuosius mokesčius. „Impôts unique“. kurį pasiūlė Quesnay, priešingai, yra žemės pelno mokestis, imamas iš žemės savininkų, bet ne iš gamintojų. Pažiūros, kurias Turgot priskyrė Gournay'ui savo „Eloge“, turi mus labai nustebinti. Tik pasakęs, kad Gournay mielai būtų panaikinęs visus muitus, Turgot tęsia toliau: „Il pensait que tous les impôts, de quelque genre qu'ils soient, sont en dernière analyse toujours payés par le propiétaire, qui vend d'autant moins les produits de sa terre, et que si tous les impôts étaient repartis sur les fonds, les propriétaires et le royaume y gagneraient tout ce qu'absorbent les frais de régie“ etc. Tai yra fiziokratų mokslas, bet ne Gournay'o. Taigi ir čia Turgot bus klaidingai išdėstęs Gournay'o pažiūras.

Dabar pažiūrėsime, kaip žiūrėjo Gournay į ž e m ė s ū k į apskritai? Gal būt, niekad Prancūzijoje nebuvo tokio didelio stichinio visuomenės susidomėjimo žemės ūkiu, kaip tais laikais, kada Gournay, metęs prekybą, atsidėjo visuomenės darbui

---

[1] 118 p.

Pasibaigęs Aacheno taika (1748), karas dėl Austrų palikimo padarė valstiečių būklę visiškai nepakenčiamą. Prie to prisidėjo dar 1747 ir 1750 m. nederliai, kurie paskatino tuometinį generalinį finansų kontrolierių Machault'ą, Gournay'o protektorių, užpirkti valstybės iždo sąskaita Olandijoje, Anglijoje ir Lotaringijoje didelę javų atsargą ir parduoti ją žemesnėmis kainomis labiausiai nukentėjusioms provincijoms. Jis negalėjo pasielgti kitaip, nes tuo laiku Prancūzijoje nebuvo privatinės javų prekybos. Į javus žiūrėjo tuomet ne kaip į prekę, o kaip į pirmo reikalingumo dalyką, kurio mainai turi būti griežtoje vyriausybės organų priežiūroje. Prieš tai ir kilo opozicija, kuri, statydama pavyzdžiu Anglų tvarką, puolė visą esamą valdymo sistemą. Jeigu jau į karo galą generalinis nuomininkas Du Pin savo mažai išsiplatinusiame veikale „Oeconomique" (1745) laikė Vilhelmo III 1689 m. javų įstatymą vertu sekimo pavyzdžiu, tai ir Gournay'o mokykla dabar, pasitaikius pirmai tinkamesnei progai, nuėjo tuo pat reformų keliu. Forbonnais giedojo himnus tam įstatymui savo straipsny „Agriculture", parašytame enciklopedijai ir vėliau perspausdintame „Eléments du Commerce". Ypač karštai gynė šiuos principus du seniausi mokyklos veikalai—aukščiau minėtoji Dangeuil'io knyga „Remarques sur les avantages et désavantages de la France et de la Grande-Bretagne" (1753) ir Herbert'o knyga „Essay sur la police générale des grains" (1754).

Pastarasis veikalas padarė visą sensaciją; jis atvirai pasisakė prieš pančius, kuriais tiek vyriausybė, tiek provincijų valdytojai buvo sukaustę javų prekybą, ir siūlė užsienių javų prekybos reformą, panašią į „slankiojamąją skalę" (échelle mobile, sliding scale), įvestą vėliau ir Anglijoje. Šios knygos paskatintas, generalinis kontrolierius Sechelles 1754 metų rugsėjo 17 dieną išleido „Arrêt qui ordonne que le Commerce de toute espéce de Grains sera libre entièrement par terre et par les rivières de Province à Province, dans l'intérieur du Royaume". Užsieninė javų prekyba, priešingai, ir toliau turi būti kontroliuojama. Tai buvo pirmas Gournay'o mokyklos laimėjimas. Dešimt metų vėliau (1764), prie L'Averdy šis įstatymas buvo išplėstas ir užsienių prekybai, tik šiuo atveju nebuvo sekama Anglų javų įstatymu. Tačiau tai buvo jau Quesnay'o mokyklos laimėjimas. Tiesa, ne pats Quesnay, bet jo mokykla ir visų pirma Turgot, visados labai karštai pasisakydavo prieš 1689 m.

javų įstatymą. Pastarieji laikė jį merkantilistiniu įstatymu, kuris dirbtinėmis priemonėmis nori pasiekti tokių rezultatų, kurie lengviau gali ateiti savaime, naturaline dalykų eiga.

Žinoma, ir čia Turgot savo „Eloge" priskiria Gournay'ui savo paties pažiūras. Jis sako, kad tą laisvės principą, kurio Gournay reikalavo pramonei, jis laiko dar labiau reikalingą žemės vaisių mainams. Čia jis remiasi Herbert'o knyga ir Quesnay'o straipsniu „Grains", kurių turinys esą atitikęs Paryžiaus prekybos intendanto pažiūras.[1] Tačiau ar iš tiesų Gournay ir Quesnay vienodai žiūrėjo į žemės ūkį? Jų savitarpio santykius geriausiai išaiškinsime, ištyrę vieną dogmatinį klausimą, ką mus stačiai verčia daryti Turgot'o dėstymas.

Vienoje literatūriškai - istorinėje apžvalgoje[2], kurią Du Pont de Nemours davė 1769 metais savo leidžiamose „Ephémérides du Citoyen" apie ekonominio mokslo plėtojimos, jis sako, kad viena iš kilniausių tiesų, kurias nustatė enciklopedijos (1756) straipsniai „Fermiers" ir „Grains" yra dėsnis, „que l'agriculture est la source unique des richesses" („kad žemės ūkis yra vienintėlis turtų šaltinis"). Tuo jis norėjo pasakyti, kad pramonė negali būti turto šaltinis, ir todėl turi būti laikoma neproduktinga. Iš tikrųjų, šioje vietoje Quesnay gina tą pažiūrą, kuria paremtas visas jo mokslas. Štai tas pats Du Pont de Nemours vienoje iš savo pastabų apie Turgot'o „Eloge de Gournay" nurodo kad Quesnay'o mokslas tuo skiriasi nuo Gournay'o, jog pastarasis pripažįsta, kad ir pramonės darbas gali sukurti „une richesse réelle" (tikrąjį turtą"), vadinas, gali būti savaiminis turto šaltinis. Tai yra tiesa. Paties Gournay'o veikaluose yra dvi tokios vietos, kur jis visiškai aiškiai skelbia panašią nuomonę. Įžangoje prie savo Child'o ir Culpeper'io vertimo jis kelia abu autorius už tai, kad jie vienu balsu pripažino, „kad žemi procentai yra stipriausis akstinas paskatinti žemės kultūrą ir prekybą — du nuolatinius valstybių galybės šaltinius" („que le bas prix de l'intérêt est le mobile le plus puissant pour exciter à la culture des terres, et au commerce, les deux sources permanentes de la pui-

---

[1] Eloge de Gournay, kit. viet. 275 p.

[2] „Notice abrégée des differents écrits modernes qui ont concouru en France à former la Sciènce de l'Economie", kurios ištraukos atspausdintos „Oeuvres de Quesnay", 145 ir tol. p. p.

ssance des Etats"). Ir gale savo keletą kartų minėto pranešimo apie Indijos bendrovę jis dar aiškiau pasisako dėl pasiūlymo padaryti kolonialinę prekybą „laisva ir atvira kiekvienai tautai", („libre et ouvert à toute la Nation"), kad tai pakels „mūsų laivininkystę, mūsų manufaktūras ir mūsų žemės kultūrą: visi tie dalykai yra turto šaltiniai" („notre navigation, nos manufactures, et la culture de nos terres: toutes ces choses sont la source des richesses"). Ta mintis eina raudona gija per visus Gournay'o mokyklos veikalus. Pavyzdžiu gali eiti tai, ką Morellet kalba savo „Prospectus" apie „prekybą tikrąja prasme, kuri taip pat turi grynąjį gavinį" („commerce proprement dit, qui a aussi un produit net").[1]

Quesnay toli gražu nesutinka su ta nuomone, jis visur aiškiai prieš ją pasisako. Jau tame pačiame straipsny „Grains", kuriuo remiasi Turgot, norėdamas išrodyti jų pažiūrų vienodumą į žemės ūkį, Quesnay sako: „nuolatos laikoma žemės ūkis ir prekyba dviem mūsų turtų šaltiniais" („on regarde continuellement l'agriculture et le commerce comme les deux ressources de nos richesses"), tuo tarpu kai, jo nuomone, reikėtų pasakyti: „prekyba, kaip ir amatai tėra žemės ūkio šaka" („le commerce ainsi que la main-d'oeuvre, n'est qu'une branche de l'agriculture"), nes „anie du verslai egzistuoja tik žemės ūkio dėka" („ces deux états ne subsistent que par l'agriculture")[2]. Tiesa, jis pripažino, kad ir prekyba gali padėti kelti žemės ūkį. Ūkio politikos uždavinys turi būti „atgaivinti žemės ūkį, skatinant prekyba" („de ranimer l'agriculture par l'activité du commerce")[3], ypač tenai, kur maisto dalykų kaina nukrito ir nebeturi beveik jokios vertės (non valeur).

Jeigu mes vėl pasiklausime, kaip žiūri Turgot savo „Eloge" į tą priešingumą, tai vėl pamatysime kažką nuostabaus. Pirmoje „Eloge" daly jis visai teisingai apibūdina Gournay'o pažiūrą į tą dalyką. Jis sako: „jis manė, kad darbininkas, padirbęs gabalą audinio, pridėjo prie valstybės turto visumos realinį turtą" („Il pensait qu'un ouvrier qui avait fabriqué une pièce d'étoffe avait ajouté à la masse des richesses de l'Etat

---

[1] 338 p.

[2] Oeuvres de Quesnay, 216 p.

[3] Ten pat, 241 p.

une richesse réelle")[1], ir po to, taip pat Gournay'o dvasioje, išskaito tarp valstybės „richesse réelles" „metinius jos žemių ir jos gyventojų pramonės produktus" („les produits annuels de ses terres et de l'industrie de ses habitants"). Dėl tos pažiūros vėlesnis Gournay'o veikalų leidėjas E. Daire pastebėjo, kad ją sunku suderinti su Gournay'o reikalavimu, kad mokesčiais būtų apdedama tik žemė;[2] Quesnay, Daire'o nuomone, šiuo atžvilgiu daug nuoseklesnis. Tačiau mes jau žinome, kad, iš tikrųjų, Gournay šio priekaišto nėra nusipelnęs, nes jis niekad nesiūlė vienintelio mokesčio.

Turgot, matyti, ir pats juto, kad jo nusakymui kažko trūksta, ir jis manė išsiversti, pasigavęs priemonės, kuri meta šešėlį ant jo sąžiningumo, net ir tuo atveju, jeigu mes prileistume, kad jo „Eloge" nebuvo skirtas viešumai. Jis stengėsi dirbtinai išdildyti tą priešingumą tokiu vėliau įdėtu sakiniu: „La finance est necessaire, puisque l'Etat a besoin de revenus; mais l'agriculture et le commerce sont, ou plutôt l'agriculture animmée par le commerce est la source de ces revenus"[3]. E. Daire mano, kad toks aiškinimas visiškai pašalina priešingumą[4]. Tačiau, iš tikrųjų, sunku įsivaizduoti didesnį teoretinį priešingumą, negu tas kuris yra abiejose sakinio pusėse: l'agriculture et le commerce s o n t le source de ces revenus" ir „l'agriculture animée par le commerce e s t la source de ces revenus". Šiose dviejose sakinio pusėse mes matome dvi visiškai skirtingas ekonomines sistemas; nieks to geriau negalėjo žinoti, kaip pats Turgot, nes jis dalyvavo tame karštame principiniame ginče, kuris kilo 1765—66 m. m. tarp Quesnay'o mokyklos ir dešiniojo Gournay'o mokyklos sparno (Forbonnais, Montaudouin ir kt.) kaip tik dėl to paties dalyko. Ginčas buvo vedamas taip smarkiai, kad Du Pont de Nemours neteko redaktoriaus vietos tuometiniame fiziokratų organe, pusiau oficiališkame "Journal de l'Agriculture, du Commerce et des Finances?". Po to Baudeau pavedė jam savo „Ephémérides du Citoyen". Tokie įvykiai nepraeina nepastebėti, ir jeigu vis dėlto penkiasdešimt

---

[1] Daire, Oeuv. d. Turgot, 286 p.

[2] Ten pat, 279 p., past.

[3] Ten pat, 278 ir tol. p. p.

[4] Ten pat, 273 pusl., past. „On verra un peu plus loin qu'il semble s'être aperçu de cette erreur, et qu'il a pris à tâche de mettre son langage en harmonie avec sa doctrine".

metų vėliau Du Pont savo pastaboje prie „Eloge de Gournay“ kalba apie „deux écoles fraternelles“, kurios niekad tarpusavy nebuvo susikivirčijusios, — tvirtinimas, kurį, šiaip ar taip, neigia grafas d'Albon, — tai šitai charakterizuoja tiktai silpną Du Pont atmintį ir visa jo „Notice sur les Economistes“, kuri vėliau, deja, įėjo į tradiciją.

Bet ir pačiu Turgot'u negalima visiškai pasikliauti. Jis visai sąmoningai — dėl to negali būti jokio abejojimo — stengėsi užtušuoti tą pricipalinį skirtumą, kuris buvo tarp Quesnay'o mokyklos, žiūrėjusios į prekybą, kaip į šalutinę žemės ūkio šaką, ir Gournay'o su jo mokykla (ypač Forbonnais),[1] kurie laikė žemės ūkį lygiateise prekybos šaka. Netenka abejoti, kad Turgot tik gerų norų vedamas stengėsi priskirti savo bičiuliui Gournay'ui tas mintis, kurios jam pačiam vėliau atrodė teisingos. Bet šiaip ar taip, jis čia prasilenkė su istorine tiesa, ir dėl to fiziokratų sistemos atsiradimo istorija buvo taip iškreipta, kad tik su dideliu vargu begalima atstatyti tikroji dalykų eiga.

Mums dar pasilieka susipažinti su Gournay'o pažiūromis į valstybės santykius su savo krašto pramone. Šiuo klausimu Turgot'o dėstymas arčiausiai sutinka su tiesa. Visi mokyklos raštai, įskaitant ir Gournay, sutaria dėl to, kad vidaus prekyboje turi būti palikta visiška konkurencijos laisvė. Ta mintis ypač aiškiai išreikšta Gournay'o įtakoje parašytame C l i c q u o t d e B l e r v a c h e veikale „Considération sur le commerce et en particulier sur les Compagnies, Sociétés et Maîtrises“[2]. „L'intérêt et la concurrence“, jo kelius kartus kartojama nuomone, „sont les deux agents les plus puissants du commerce“[3]. Jie turi didesnės galios ir yra daug sėkmingesnės priemonės, negu bet kokie reglamentai ir inspekcija. Ypač nepalankiai Gournay žiūrėjo į amatų cechus. Jis siūlė pakeisti juos laisvomis verslų asociacijomis, leidus jų nariams be jokių

---

[1] *Forbonnais*, kaip jau minėjome, savo „Elémens du Commerce“ I t., I skyr. duoda tokį prekybos apibūdinimą: „L'agriculture, les manufactures, les arts libéraux, la pêche, la navigation, les colonies, les assurances, et le change, *forment huit branches du Commerce*“. Čia, vadinas, į žemės ūkį žiūrima, kaip į prekybos šaką.

[2] Tas straipsnis buvo parašytas konkursui, kurį paskelbė Amieno akademija. Gournay, būdamas akademijos narys, pats pasiūlė šią temą.

[3] Smulkių Clicquot de Blervache veikalo ištraukų randame *J. de Vroil'io* knygoje „Etude sur Clicquot de Blervache“, 1870.

kliūčių įstoti ir išstoti. Jo nuomone, cechai buvo tuo žalingi, kad, kaip ir prižiūrinčios manufaktūras valstybės įstaigos, reikalavo visokių mokesčių ir monopolių, kas tik brangino gaminamas prekes ir tuo būdu sunkino konkurenciją su svetima, labiau nepriklausoma pramone. Tačiau jis nereikalauja visiško amatų gamybos reglamentų panaikinimo. Jie gali būti palikti, kaip pamokančios instrukcijos; jis nieko neturi ir prieš tai, kad būtų palikti inspektoriai, tik reikėtų sumažinti jų skaičių ir pakeisti jų funkcijas; vietoj to, kad apsunkintų pramonės darbą, jo nuomone, inspektoriai turėtų jai aiškinti jos tikrus interesus, supažindinti ją su naujais gamybos būdais, trumpai tariant, jie turėtų tapti keliaujančiais mokytojais. Kadangi didžiausia kliūtis panaikinti cechams yra jų skolos, jis siūlo smulkiai apdirbtą tų skolų išmokėjimo projektą; tas projektas, matyt, buvo paimtas pavyzdžiu vėlesniam Turgot'o ediktui, liečiančiam „Suppression des Jurandes" ir išleistam 1776 m. vasario mėn. Gournay ne tik skelbė savo idėjas literatūroje, savo administraciniam veikime jis naudojasi kiekviena proga, kad įvykdytų jas ir gyvenime. Schelle[1] rado Liono archyvuose Gournay'o laišką, rašytą tenykštiems prekybos rūmams, kuriame jis vardu „des principes généraux du commerce qui sont de même pour tout l'univers" pasisako prieš korporacijų apribojimus ir monopolius.

Markizo d'Argenson'o memuaruose yra užrašas, datuotas 1755 m. balandžio mėn. 17 d., kuris šiaip skamba: „Aš turėjau ilgą pasikalbėjimą su generaliniu finansų kontrolierium, ponu de Sechelles. Mane labai džiugina jo noras suteikti prekybai didesnės laisvės, kurį aš pastebiu nuo to laiko, kai jis ėmė vadovauti savo įstaigai. Jam smagu klausyti poną Gournay, kuris šiuo atžvilgiu eina dar toliau ir labai vykusiai moka ginti savo įsitikinimus. Ponas de Sechelles sako, kad Gournay prieina iki to, jog reikalauja panaikinti visus cechus (jurandes), t. y. visas pirklių ir amatininkų draugijas, ir amatus padaryti visiems prieinamus. Aš visai su tuo sutinku". Iš tų žodžių aišku, kad d'Argenson ir Gournay iki tol dar nebuvo pažįstami. Kadangi greitai po to (1757 m. sausio mėn.) d'Argenson mirė, nepalikęs daugiau jokių pažymėjimų savo memuaruose, tai galime pri-

---

[1] „Vincent de Gournay" V, VI ir VII skyr. skyr. Apie sąjūdį prieš fabrikų inspektorius žiūr. *Léon Biollay* veikalą „Le Pacte de Famine", 1785, II dal., III skyr.

leisti, kad jie apskritai nebuvo pasižinę. Tačiau, jeigu Turgot vėl žiūri į tą valstybės nesikišimo į tautos ūkio vidaus gyvenimą principą, kaip į absoliutinį dėsnį, kad „le commerce doit aller tout seul"[1], tai jis vėl perdeda. Darbų programoje, kurią Gournay parašė „Société d'agriculture, du commerce et des arts"[2], įsteigtai jo kartu su savo mokiniu Montaudouin'u 1756 metų gale Rennes mieste ir turėjusiai veikti Bretanijoje, jis daro taip toli einančiųjų pasiūlymų remti atskiras įmones, teikiant joms subsidijų ir vartojant panašių paskatinimo priemonių, kad apie visišką tautos ūkio savarankiškumą netenka nė kalbėti. Visuose tuose siūlymuose matyti aiški protekcionizmo žymė. Tiesa, Turgot toliau kiek sušvelnina savo tvirtinimą. Eloge[3] jis sako, kad Gournay vis dėlto neidavo taip toli kad imtų neigti bent kokią reikšmę kai kurių premijų ir palengvinimų, duodamų atskiriems pramoninkams, iš dalies atlyginti jiems už išradimus, iš dalies paskatinti prie gamybos tobulinimo, ir mano, kad "ces moyens sont souvent utiles pour hâter la marche naturelle". Tačiau tuo jis prieštarauja savo paties nusakymui, nes fiziokratai apskritai nepripažino, kad naturalinę dalykų eigą galima būtų pagreitinti dirbtiniu būdu. Panašios priemonės, pagal jų mokslą, arba nereikalingos, arba žalingos, abiem atvejais nėra jokios prasmės jų griebtis. Jie ypatingai buvo nusistatę prieš išradimų rėmimą, kurio reikalavo Gournay. Tuo būdu, Gournay bus kitaip supratęs laisvą konkurenciją, negu Quesnay'o mokykla ir patsai Turgot.

Tačiau, Paryžiaus prekybos intendanto nuomone, valstybė negali nesikišti į apyvartą tikrosios ūkio gyvenimo substancijos, būtent, į kapitalų skolinimo apyvartą, arba, tiksliau tariant, į p r o c e n t ų ė m i m ą. Tą klausimą tenka dar atskirai išgvildenti. Žinome, kad svarbiausia Child'o „Discourse" mintis yra ta, kad geriausias būdas prekybos balansui sutvirtinti yra procentų sumažinimas: tuo būdu pramonė gauna pigesnių kapitalų, gali pigiau gaminti ir, pigiau parduodama, gali nugalėti svetimą konkurenciją. Child čia pat iškelia klausimą, ar procentų

---

[1] Eloge, 278 p.

[2] Šios Gournay'o parašytos „Observations sur l'agriculture, le commerce et les arts de la Bretagne" perspausdintos draugijos sekretoriaus *Abeille* 1760 m. išleistame „Corps d'observations de la Société d'agriculture, du commerce et des arts, établie par les Etats de Bretagne", Rennes.

[3] Eloge, 279 p.

sumažinimo procesą reikia palikti patį sau, ar pagreitinti jį įstatymų keliu. Ilgai svarstęs tą dalyką, jis prieina išvadą, kad procentų dydį reikia mažinti įstatymų keliu[1], nes žemi procentai yra tautos turto priežastis, o ne padarinys; jis nurodo Anglijos pavyzdį, kur prekybos plėtojimos visados ėjo paskui įstatymą, kuris mažino procentų dydį; „je dis suivi, et non pas précédé, la cause allant toujours avant l'effet". Jis sutinka, kad kiekvienas įstatymas, kuris eina prieš gamtą, neduoda jokių rezultatų, „mais je n'ai jamais ouï dire qu'il fût contre la raison d'aider à la nature"[2].

Jeigu Gournay nebūtų sutikęs su ta pamatine Child'o knygos mintimi, kad gamtai reikia padėti, jis niekad nebūtų galėjęs pavadinti jos „une espèce de corps de sa doctrine", kaip apie tai praneša pats Turgot. Šiaip ar taip, nesutikdamas, jis būtų paaiškinęs, kodėl nesutinka, kaip jis pasielgė su dviem kitais punktais, pažymėjęs tai baigiamoje pastaboje. Tuo tarpu mes turime aiškių išrodymų, kad Gournay ypatingos reikšmės duodavo kaip tik procentų mažinimui įstatymų keliu. Beaiškindamas tą dalyką, Child remiasi savo žodiškai cituojamu prancūzų įstatymu, kuris priverstinai sumažino procentus nuo 8—10 iki 6¼%. Gournay ištraukia šį įstatymą iš savo vietos ir perkelia jį, tarsi programą, į vertimo pradžią, tuoj po „Introduction". Ta pati mintis raudona gija eina per visus jo mokyklos veikalus. Ypač aiškiai ji išreikšta viename Clicquot de Blervache rašiny, kuris bus kilęs tokiu pat būdu, kaip ir jo „Considérations". Jis pavadintas „Dissertation sur les effets que produit le taux de l'argent sur le commerce et l'agriculture" (1755). Jis taip pat buvo parašytas Amieno mokslų akademijos paskelbtam konkursui, ir jo tema taip pat buvo pasiūlyta Gournay'o.[3] Remdamasis Child'o vertimu, Clicquot sako, kad naudingiausias valstybei įstatymas yra toks įstatymas, „kurs tolydžio sumažintų pinigų kainą ligi tiek, kiek jų kaina yra pas kaimynus" („qui réduirait successivement l'argent au prix où il est réduit chez nos voisins"). Ir toliau tęsiama: „Šis įstatymas juo labiau yra reikalingas, kad tauta savaime, be įstatymų leidėjo pagelbos, nebus linkusi šio sumažinimo padaryti". („Cette loi est d'autant plus nécessaire que l'esprit de la na-

---

1 Gournay'o vertimo 131 p.

2 Ten pat, 179 p.

3 *Schelle*, Vincent de Gournay, 125 p.

tion ne tendra jamais, sans le secours du législateur, à procurer cette réduction")[1].

Turime pamato manyti, kad Gournay, kuris buvo įėjęs į jury ir pats pasiūlė šią temą, norėdamas ją išpropaguoti, vargu bebūtų praleidęs tą pastabą, jeigu ji būtų priešinga jo pažiūroms. Ką gi sako apie tai Turgot? Vėl kažką visai priešingą. Pranešęs, kad viena iš svarbiausių kliūčių savo krašto pramonei plėtotis Gournay laiko aukštus procentus, jis tęsia toliau: "Bet jis manė, kad kapitalų prekyba, kurios kaina yra pinigų procentai, lygiai kaip ir visas kitas prekybas, tik konkurencija ir savitarpio laisvė tegali priversti reguliuoti tą kainą teisingai, su visu reikiamu taupumu, ir kad valdžia tegali daryti čia naudingos įtakos tik susilaikydadama... leisti įstatymus tais atvejais, kada juos gali atstoti susitarimai" („Mais il croyait aussi que le commerce des capitaux, dont le prix est l'intérêt de l'argent, ne peut être amené à régler ce prix équitablement, avec toute l'économie nécessaire, que, comme tous les autres commerces, par la concurrence et la liberté réciproque, et que le gouvernement ne saurait y influer utilement qu'en abstenant... de prononcer des lois dans les cas où les conventions peuvent y suppléer"[2]. Net ir tuo atveju, jeigu baigiamąjį posakį „dans les cas où les conventions peuvent y suppléer" laikytume paslėpta išlyga, vis dėlto su tokiu atpasakojimu nieku būdu negalima sutikti, nes Child ir Gournay reikalauja įstatymų įsikišimo visais atsitikimais, o ne tik tuo atveju, kai privatinė kredito apyvarta neturi tendencijos sumažinti procentų dydžio.

Tiesa, neseniai Turgot'o tvirtinimai susilaukė paramos iš Schelle's, kuris paskelbė iki tol nežinomą Gournay'o laišką vėlesniam ministeriui Choiseul'iui, kuris tuomet buvo dar Prancūzų pasiuntinys Romoje; Schelle's nuomone, tas laiškas patvirtina Turgot'o pažiūras[3]. Tame laiške Gournay prašo pasiuntinio, kad jis pavartotų visą savo įtaką tam, kad popiežiaus vyriausybė panaikintų kazuistų reikalavimu išleistą bažnytinį draudimą imti procentus. Nuo to įstatymo daugiausia nukentė-

---

[1] Žiūr. ištraukas pas *Vroil* nur. viet. 18 p.

[2] „Eloge", Daire, 277 p.

[3] Nur. viet. 180 ir tol. p. p.

jo katalikiškos šalys, nes visi kapitalai suplaukia į protestantų šalis kur leista imti procentus. Didėjant pasiūlams pinga kapitalas, ir tuo būdu tarptautinėje prekių konkurencijoje kitos tautos pelnosi katalikiškų šalių sąskaita. Visos blogybės esą kylančios iš to, kad „nos casuistes n'ont point connu la nature du commerce", o taip pat blogai supranta savitarpio priklausomybę, kuri esanti tarp žemės kultūros, gyventojų daugėjimo ir procentų dydžio. Pastarasis esąs žymiausias tose šalyse, kur yra daugiausia skolintojų. Iš to Schelle daro išvadą, kad Gournay, kaip parodo Turgot, gina a b s o l i u t i š k o s procentų laisvės principą, nors laiške žymu aiški merkantilistinė dvasia. Tačiau Schelle čia nepakankamai orientuojasi. Laiške Gournay pasisako tik prieš procentų d r a u d i m ą, kaip to reikalavo kazuistai, bet ne prieš jų reguliavimą įstatymų keliu, kada jie leisti. Procentų draudimo panaikinimas dar ilgą laiką nereiškė visiškos kredito santykių laisvės; priešingai, kaip žinome, panaikinus draudimą, visi jo priešininkai, taip pat ir protestantų šalyse, reikalavo, kad vietoj to vyriausybė pati reguliuotų procentų dydį. Taip pasielgė taip pat Child ir Culpeper, kaip ir daugumas kitų merkantilistų. Ir tik fiziokratai, o jų tarpe visų pirma Turgot ir Du Pont, ėmė neigti procentų įstatymų teisumą; šiuo atveju jie ėjo prieš savo mokytoją Quesnay, kuris, kaip ir Adomas Smith, buvo procentų įstatymdavystės šalininkas. Tuo būdu Gournay'o laiškas Choiseul'iui toli gražu nekalba Turgot'o naudai. Priešingai, jis gali eiti dar vienu išrodymu, kad pamatinės Gournay'o pažiūros apskritai buvo merkantilistinės, kaip tai matėme ir kitais klausimais. Pagaliau, Schelle, pats to nepastebėdamas, prieštarauja sau, kada jis nurodo, kad tolimesnį Gournay'o pažiūrų dėstymą galima rasti jo bičiulių Dangeuil'io Clicquot de Blervache, Turgot'o veikaluose.[1] Tuo tarpu Dangeuil ir Clicquot de Blervache tvirtina kaip tik priešingą tam, ką jiems priskiria Schelle[2]. Vadinas, iš tikrųjų turėjo būti kitaip, nes Turgot'o tvirtinimas, kaip nuneigtas, atpuola.

Gournay ir jo grupė palyginti mažai kalba apie monetų ir pinigų klausimą siauresne prasme, kuriam merkantilistinė literatūra paprastai skirdavo tokių plačių išvedžiojimų. Ten, kur

---

[1] Kit. viet., 184 p.

[2] Žiūr. „Intérêt de l'argent" skyrių, 66 ir tol. p. p.

jie plačiai liečia tą dalyką, jie apskritai laikosi Montesquieu pažiūrų. D a n g e u i l'i o knygoje, kur visi pamatiniai ekonominiai klausimai dėstomi beveik taip, kaip plačiam mokslo vadovėly, randame tokių sakinių: „Turtai yra derlingosios žemės, manufaktūros ir prekyba; auksas ir sidabras yra jų vaisius". („Les richesses sont les terres fertiles, les manufactures et le commerce; l'or et l'argent en sont la fruit")[1]. Toliau kalbama apie tautas, „kurios paėmė auksą ir sidabrą bendruoju savo turtų ž e n k l u a r b a m a t u" („qui ont pris l'or et l'argent pour s i g n e o u m e s u r e communes de leurs richesses"). Smulkesnių žinių apie tai trūksta.

Bendros politikos atžvilgiu Gournay buvo apšviestojo absoliutizmo šalininkas. Tuo jis gan griežtai skiriasi nuo savo mokytojų Child'o ir de Witt'o (event. de la Court'o), kurie respublikos tvarką laikė tinkamiausią prekybai. Savo Child'o vertimo gale Gournay prideda pastabą prie skyriaus apie kolonijas. Gournay sako tenai[2]: „402 ir 403 puslapy aiškiai matyti, kad Child buvo šalininkas išsiplatinusios jo laikais pažiūros, jog monarchijos mažiau tinka prekybai, negu respublikai. Tačiau tos pažiūros klaidingumą puikiausiai išrodo mūsų pačių laimėjimai, Danų, Prūsų, Neapolio laimėjimai ir t. t. Berods, sakoma toliau, respublikos anksčiau už monarchijas pradėjo ginti prekybos interesus, nes pirkliai galėjo daryti įtakos vyriausybei. Bet dabar, kada prekybos dvasia visur įsigalėjo ir nustojo buvusi „chose accessoire et subalterne", bet net priešingai yra laikoma „la vraie source des richesses et de la puissance" (ar ne fiziokratiška pažiūra?), monarchijos, žinoma, gali geriau negu respublikos apsaugoti prekybos plėtojimos, nes pirmosioms lengviau pašalinti tos kliūtys, kurios trukdo prekybos pažangą.

Dar vienoje vietoje Gournay daro panašią pastabą, šį kartą vertimo prakalboje. Pažymėjęs, kad Anglų vyriausybė tinkamai bus įvykdžiusi Child'o skelbiamus dėsnius ir ypač pagyręs ją už p r o c e n t ų d y d ž i o s u m a ž i n i m ą[3], jis čia pat reiškia jai savo pritarimo dėl to, kad ji nepasekė Child'o

---

1 Nur. viet., 343 p.

2 436 p., pastaba.

3 C'est encore en suivant les principes de cet Auteur, qu'il a tenté à diverses reprises de réduire l'intérêt de l'argent, et qu'il y a réussi. Avertissement VII.

kitu svarbiu klausimu. Tuo tarpu kai Child siūlo leisti žvejoti Naujos Anglijos kolonijų krantuose tiktai anglams, vyriausybė leido žvejoti ir kolonistams. Tuo būdu vyriausybė tartum bus sukūrusi naują laivyną naujame pasauly, kas gali išeiti Anglijai tiktai į gerą. Tos pastabos turi mums didelės reikšmės todėl, kad leidžia manyti, jog vertėjas sutinka su visomis tomis tezėmis, dėl kurių jis nebus padaręs jokių pastabų. Tokią pat išvadą galima padaryti ir iš paskutinio įžangos sakinio, kur sakoma apie knygą, kad ji turinti „de l'aveu des Nations les plus commerçantes, les meilleurs principes que l'on connaisse en fait de Commerce".

Mes baigėme Gournay'o tyrinėjimą, ir dabar mums teks grįžti prie pradžios, prie tų dviejų klausimų, kuriuos mes tenai iškėlėme. Tai bus, viena, formulės „laissez faire et laissez passer" kilimas ir, antra, klausimas apie Gournay'o dalyvavimą kuriant fiziokratų sistemą.

Savo veikale apie šios maksimos atsiradimą ir plėtojimąsi pirmuoju klausimu aš pareiškiau nuomonę, jog, turint aiškų markizo Mirabeau tvirtinimą, kad jis buvo susitikęs su Gournay, nėra jokio pamato abejoti, kad šis posakis bus ištartas pastarojo; kad Gournay galėjo būti autorius daugiausia tik antrosios sakinio pusės, nes pirmoji pusė buvo žinoma jau seniau, ir kad pagaliau fiziokratai bus suteikę šiai formulei daug griežtesnės ir platesnės reikšmės, negu to galėjo norėti tas, su kurio vardu ją siejo[1]. Manau, kad man pavyko išrodyti savo nuomonės teisingumą[2]. Kokios gi reikšmės galėjo turėti Gournay'ui posakis „laissez-passer" ir apskritai visa formulė?

Pirmiausia reikia pažymėti, kad ištisos formulės, kaip tai parodo ir Schelle, nerandame nei Gournay'o, nei jo mokinių veikaluose. Taip pat ir pirmąją jos pusę užeiname tik pas Tur-

---

[1] Kit. viet., 119 p.

[2] Smulkesnį to dalyko išrodymą aš norėjau duoti atskiroje monografijoje antrašte: „Tariamasis fiziokartas I. C. Vincent de Gournay, jo raštai ir jo padėtis politinėj ekonomijoj". Dėl nepriklausomų nuo manęs priežasčių rankraštis nebuvo išspausdintas. Tuo tarpu mane aplenkė G. Schelle, paskelbęs savo veikale „Vincent de Gournay" 1897 mano surinktą Paryžiaus Archives Nationales administracinę medžiagą. Teoretinių klausimų Schelle tačiau beveik visai neliečia. Tą spraga gali išpildyti aukščiau minėtas tyrinėjimas, kuris yra ištrauka iš mano rankraščio. Todėl išleidimas šio rankraščio, kuriam iki šiol negalėjau rasti leidėjo, dabar jau nebereikalingas.

got jo „Eloge de Gournay“, kur jis sako: „On sait le mot de M. Le Gendre à M. Colbert: laissez-nous-faire“[1]. Jis nepasako visai aiškiai, kad ir Gournay pripažino tą formulę, tačiau tokią išvadą galima padaryti iš jo veikalo teksto. Panašią vietą galima rasti jo straipsny „Fondation“ (1756), kurį jis parašė didžiajai enciklopedijai dar tuo metu, kai pats sueidavo su prekybos intendantu. Nurodęs į tai, kad žmonės patys pakankamai suinteresuoti savo gerove ir visai nereikalingi, kad kas jiems tai primestų, jis sako: „laissez les faire, voilà le grand et unique principe“. Tiesioginio nurodymo į Gournay'ą čia nėra. Tačiau tuo pat laiku parašytame straipsny „Foires et Marchés“ kalbama apie „magistrat citoyen auquel nous devons la traduction de Child et auquel la France devra peut-être un jour la destruction des obstacles que l'on a mis aux progrès du commerce en voulant le favoriser“.

Ir pas Turgot nė karto neužeinami žodžiai „laissez passer“. Užsimenant apie šį posakį randame priede prie Dangeuil'io knygos, pavadintos „Essai sur la police générale des grains“ (1753). Tai yra pirmas, vėliau papildytas ir savarankiškai išleistas H e r b e r t'o veikalas. Ten taip kalbama apie javų prekybą ir nepatogumus, kylančius dėl esamo javų išvežimo draudimo: „Il n'y a d'autre moyen de prévenir ces désordres, que de l a i s s e r p a s s e r n o t r e s u p e r f l u a u d e h o r s“[2]. Mes žinome, kad nei Herbert'ui, nei Gournay'ui tai nereiškė absoliutiškai laisvos nuo muitų apyvartos. Čia turima galvoje, kaip jau pas Boisguillebert'ą, prekybos politika 1689 metų Anglų javų įstatymo dvasioje kaip jau minėjome, ji panaši į vėlesnę slankiojamąją skalę. Pats Herbert savo metais vėliau išleistame Essay (1754) sako: „Il ne faudrait d'autre Police, que de hausser ou baisser droits à propos sans aucune défense ou permission pour l'entrée, ni pour la sortie“[3]. Kitaip tariant, vietoj draudimų sistemos, iš vienos pusės, ir privilegijų — iš antros, turi būti įvesta bendrų apsaugos muitų sistema. Toks yra turinys, kurį Gournay ir jo mokykla kartu su Melon'u ir Montesquieu įdeda į prekybos laisvės sąvoką. Tuo būdu, ši formulė nereiškia jiems, kaip d'Argenson'ui, ir vėliau fiziokratams ir mūsų dabartiniam mančesterizmui „laisvos

---

[1] *Daire*, Oeuvres de Turgot, I t., 288 p.

[2] 452 p.

[3] 1757 m. leidimo 173 p.

kaip oras ir vanduo“ prekių cirkuliacijos per sieną ir absoliutiško nesikišimo į gamybos vidaus reikalus. Jų labai dažnai vartotas, užeinamas jau pas Colbert'ą šūkis „liberté et protection“, kuris kraštutinių laisvos prekybos šalininkų akimis žiūrint pats sau prieštarauja, nukreiptas tiktai prieš monopolius ir draudimus.

Apskritai, galima pasakyti, kad Gournay ir jo mokykla laikėsi vidurio tarp tuometinės radikalinės politinės ekonomijos srovės, atstovaujamos daugiausia d'Argensono ir Mirabeau, ir konservatyvinės, kad ir reformistinės krypties su Melon'u ir Montesquieu priešaky.

Tuo mes atsakėme ir į antrą klausimą, dėl tariamo Gournay'o dalyvavimo kuriant fiziokratų sistemą. Kadangi Gournay reikia statyti anksčiau už Quesnay'ą, tai kai kas nori laikyti jį ne tik fiziokratų doktrinos, bet apskritai viso politinės ekonomijos mokslo kūrėju. Tačiau apie tai negali būti nė kalbos. Nors Schelle ir kalba nuolat apie Gournay, kaip apie vieną iš „fondateurs de l'économie politique“, tačiau savo tvirtinimui paremti jis neranda jokio kito šaltinio be Turgot'o „Eloge de Gournay“, dėl kurio jis pats pripažįsta, kad „il n'est pas absolument certain que cette doctrine appartient entièrement à Gournay“, o neturi savyje daugelio paties Turgot'o minčių. Bet, kadangi, jo nuomone, tiesos atstatyti negalima, tai Schelle ima Eloge tokį, koks jis yra, ir mato jame „un admirable exposé de doctrine“. Schelle čia pat pasisako prieš Malesherbes[1], kurį daugelis laikė Gournay'o mokiniu ir kuris tvirtino, kad iš esmės prekybos intendantas nesukūrė nieko naujo, o tik reikalavo vykdyti tuos principus, „sur lesquels nombre de citoyens s'expliquaient tous les jours en société“. Schelle's nuomone, tai perdaug menkas įvertinimas. Tačiau ir Turgot savo Eloge kalba visai tą patį: „il ne pensait nullement à faire un système nouveau“[2]. Negalima nesutikti su Schelle, kad jeigu tos pažiūros, kurias Turgot savo Eloge priskiria savo bičiuliui Gournay'ui, iš tiesų būtų buvusios jo, tai čia turėtume naują teoriją ir Turgot būtų perdaug kukliai įvertinęs savo bičiulio nuopelnus. Tačiau šį kartą, ne taip, kaip paprastai, aukščiau minėtu sakiniu jis bus pasakęs tikrą tiesą.

---

[1] Kit. viet., 198 p.

[2] *Daire*, 280.

Gournay iš tikrųjų neturėjo savo mokslo. Jis sąmoningai platino tik tą idėjų atsargą, kurią buvo radęs svetimuose liberališkai - merkantilistiniuose veikaluose. Originališkas buvo ne jo mokslas, o tik jo propagandos būdas. Jis įsteigė jaunų valdininkų mokyklą, kad tuo būdu įvestų naują dvasią į prekybos tvarkymą, ir kartu su tuo literatūrine agitacija jis stengėsi sudominti visuomenę ekonominiu gyvenimu. Šiais dviem atžvilgiais jis buvo fiziokratų pirmtakas; kai dėl pačios doktrinos, tai tarp jo ir fiziokratų nėra nieko bendro. Tam jam trūko Quesnay'o filosofinio galvojimo būdo. Turgot stengiasi rasti pas Gournay'ą ir šią ypatybę, bet veltui. Gournay kilimo buvo pirklys, kaip Child, ir jo akiratis nieku būdu nebuvo platesnis už pastarojo.

Ar galime plataus Gournay'o veikimo tyrinėjimo išdavą laikyti neigiama? Visai ne. Jis davė mums progos dar kartą peržvelgti pamatinius principus merkantilinės sistemos, kuri pasibaigė kartu su Gournay ir jo mokykla; be to, mes galėjome mesti žvilgsnį į naujas idėjines sroves. Mes ištyrėme dirvą, kurioje išaugo politinės ekonomijos mokslas, ir nuvalėme ją nuo sąmoningų ar nesąmoningų bandymų paveržti visai ar tik iš dalies mokslo įkūrimo garbę nuo tikro kūrėjo ir priskirti ją tam, kuris niekad ir nepretendavo į panašią rolę. Fiziokratų sistema buvo sukurta vieno mokytojo, o ne daugelio, ir tas vienas buvo François Quesnay.

ANTROJI KNYGA.

Politinė ekonomija, kaip mokslas.

I. Skyrius. Fiziokratų sistema.

1. François Quesnay, jo gyvenimas ir veikimas.

Dabar nieks nesiginčija dėl to, kad, norint išaiškinti socialines teorijas, reikia pažinti tas laiko sąlygas, kuriose jos atsirado ir plėtojos. Galima eiti dar toliau ir pasakyti, kad jų atsiradimui didelės įtakos turi jų steigėjų asmens ypatybės, ir todėl reikia į tai atsižiūrėti, norint jas visiškai suprasti. Be abejojimo, tam tikros reikšmės turėjo ta aplinkybė, kad pirmas ekonomistas, sukūręs gamtos mokslų metode paremtą sistemą visuomenės ligoms gydyti, buvo gydytojas. Toliau, labai didelis klausimas, ar jis būtų su tokiu pasiryžimu gvildenęs šią problemą, jeigu nebūtų pats gyvenęs karaliaus rūmuose ir nebūtų iš arti pažinęs visos Prancūzų valstybės valdymo netvarkos.

Fiziokratija taip pat turi savo plėtojimosi laikotarpį. Vėlesnės mokyklos tvirtinimas, kad ši sistema visiškai užbaigta išėjo iš jos kūrėjo galvos, kaip Minerva iš Jupiterio galvos, arčiau įsižiūrėjus, pasirodo klaidingas. Tačiau teisinga tai, kad šio plėtojimosi procesas vyko tiktai Quesnay'o galvoje. Ta aplinkybė itin įsidėmėtina, susipažįstant su šio vyro biografija.

F r a n ç o i s Q u e s n a y gimė 1694 m. birželio 4 d. aštuntuoju iš trylikos ūkininko Nicholas Quesnay ir jo žmonos Louise Giroux vaikų Méré kaime ties Montfort-l'Amaury (Arrondissement Rambouillet). Prancūzų akademijos sekretoriaus Grand-Jean de Fouchy ir grafo d'Albon jo „Eloge de Quesnay“[1] pareikštas tvirtinimas, esą jo tėvas buvęs advoka-

---

[1] Jie naujai išleisti mano „Oeuvres de Quesnay“ leidime, Part. I, Francfort et Paris 1888.

tas, arčiau ištyrus dalyką bažnytinėse knygose ir vietinių įstaigų archyvuose, pasirodė taip pat nepamatuotas, kaip ir spėjimas, esą jis buvęs vienintelis savo tėvų vaikas. Dar būdamas mažas, jis neteko tėvo ir liko be jokios globos. Vienuolikos metų jis sodininko padėjėjo išmokomas skaityti — ir čia tenka pažymėti, — iš Liébault'o eilių „La maison rustique", kuriose jau randame vėlesnio „ekonominio" mokslo dėsnių užuomazgą.

Iš pradžių jo nerami dvasia nuveda jį kita kryptimi. Būdamas 16½ metų, jis prieš savo motinos norą pristoja mokytis pas nežymų gydytoją - chirurgą, apsigyvenusį gretimame miestely. Čia jis tačiau išbuvo vos vienerius metus, ir motinai patariant (1711) buvo išvežtas į Paryžių, kad ten per penkerius metus mokytųsi pas garsų tuomet graverį Pierre de Rochefort. Tas mokymosi laikotarpis iki šiol neišaiškintas. Per tą laiką jis esą klausęs taip pat medicinos ir gamtos mokslų paskaitų universitete ir lankęs chirurginę kliniką St. Côme chirurgijos akademijoj[1]. Tikra vien tai, kad baigęs mokslą Quesnay apsigyveno (1717) Mantes mieste ir pradėjo verstis ne graverio, bet chirurgo praktika. Kiek anksčiau prieš tai jis vedė Kotriną Dauphin, vieno Paryžiaus pirklio dukterį.

Jo chirurgo ir akušeriaus garsas greitai plito ir suvedė jį su aukštesne apylinkės visuomene, tarp kitko su maršalu hercogu de Noailles Maintenon'o pily. Pastarojo salione jis susitiko su dviem garsiausiais Prancūzijos chirurgais, La Peyronie ir Garengeot. Bendraudamas su jais, Quesnay parašė savo pirmą veikalą „Observations sur les effets de la saignée" (1730), kur jis kritikuoja padariusį tuomet daug triukšmo karaliaus rūmų gydytojo Silvos veikalą apie kraujo leidimą ir įspėja prieš perdaug dažną šios priemonės vartojimą. Paskelbęs tą veikalą, jis buvo išrinktas 1731 m. La Peyronie įsteigtos „Académie de Chirurgie" sekretorium ir mokytoju, ir netrukus po to apsigyveno Paryžiuje, pakviestas taip pat hercogo de Villeroi rūmų gydytoju. Kiek anksčiau prieš tai Mantes mieste mirė

---

[1] Apie tai ir tolimesnius pranešimus žiūr. mano straipsnius: „Zur Biographie des Stifters der Physiokratie, F. Quesnay" ir „Entstehen und Werden der physiokratischen Theorie", išspausdintus Kuno Frankenstein'o leidžiamuose „Vierteljahrhefte für Staats- und Volkswirtschaft", 1893 iki 1897 m. leidimai. Toliau: *Lorin*, François Quesnay, išspausdintas 1899 m. Mémoires de la Société Archéologique de Rambouillet, Versailles 1899; *to paties*, Mémoire sur la fortune de François Quesnay, Paris 1897.

jo žmona. Iš trijų vaikų išliko gyvi sūnus ir duktė. 1743 m. jis išleido chirurginės akademijos memuarų pirmą tomą, kuriame be specialinių straipsnių buvo išspausdinta ir jo pagarsėjusi prakalba. Joje jis kalba apie chirurgijos mokslo metodę, vienodai neigiamai atsiliepdamas tiek apie neturinčią jokių idėjų rutiną, tiek apie atitrūkusią nuo praktikos dogmatiką. Tiesa yra mokslo išaiškintas ir vadovaujamas prityrimas.

Dar anksčiau jis stengėsi duoti bendrą gamtos mokslų pamatą chirurgijai, kuri tuomet turėjo mažesnio pasitikėjimo, negu medicinos mokslas apskritai. Jo 1736 m. išėjęs „Essay physique sur l'économie animale" turėjo būti savo rūšies filosofinis fiziologijos pamatavimas. Antrame 1747 m. leidime, išaugusiame iki 3 tomų, jis pridėjo platų sielos mokslą ir stengėsi psichologiją paremti žmogaus kūno fiziologija. Gale Quesnay kalba dar apie visuomeninį žmogų ir trumpais bruožais apmeta pamatinius socialinės filosofijos dėsnius, vėliau išplėtotus jo ekonominiame moksle[1].

Daugiausia dėl anksti įsimetusio reumatizmo, kuris kliudė jam eiti chirurgo pareigas, Quesnay, dar būdamas Mantes, pradėjo studijuoti vidaus ligas ir 1744 metais gavo medicinos daktaro laipsnį Pont-à-Mousson universitete Lotaringijoje.

1749 metais jo gyvenime įvyko didelių pasikeitimų. Išlaikęs vienos rūmų damos epileptinio priepuolio paslaptį, jis atkreipė į save Pompadour akį. Ji pakvietė Quesnay savo gydytoju ir apgyvendino jį Versalio karališkuose rūmuose, paskyrusi jam butą šalia savo gyvenamų kambarių.

Quesnay turėjo tuomet 55 metus. Atliekamu nuo darbo poilsio metu jis visų pirma stengėsi užbaigti savo seniau pradėtų raštų pamatus „Traité des fièvres continues", veikalą, kuriuo baigiasi jo mediciniškai- literatūrinis veikimas, jis paskyrė 1753 metais savo globėjai. Metais anksčiau (1752) Pompadour rūpesčiu jis buvo priimtas į oficialinių rūmų gydytojų skaičių. Išgydęs tuo pat metu dofiną (Liudviko XVI tėvą) nuo raupų, jis gavo iš karaliaus leidimą užimti paveldimą „premier médecin o r d i n a i r e", t. y. antro karaliaus rūmų gydytojo vietą (survivance), atpirkęs ją iš tuometinio savininko Marcot;

---

[1] Žiūr. ištraukas, duotas „Oeuvres de Quesnay", Part. III, ir paimtą iš „Göttinger Anzeigen von Gelehrten Sachen" recenziją, kurią greičiausiai bus parašęs A. v. Haller (1748).

„premier médicin ordinaire“ turėdavo prižiūrėti bendras karaliaus rūmų higienos sąlygas. Netrukus po to mirus jo pirmtakui, Quesnay užėmė tą vietą. Dar 1752 m. karalius pakėlė jį bajoru, kaip pažymėta titulo teikiamame rašte, už jo pasiaukojimą, parodytą dofino ligos metu, ir mokslo nuopelnus, kurių jis įgijo „par les ouvrages considérables qu'il a donnés au public sur les parties les plus intéressantes de la medicine“. Taigi, nieku neparemtas tradicinis tvirtinimas, esą Quesnay buvęs pakeltas bajoru už savo ekonomines pažiūras, kurioms pritaręs karalius. Titulas jam buvo suteiktas 4 metai prieš jo pirmo ekonominio veikalo paskelbimą 1756 metais, ir aiškiausiai už visai kitus nuopelnus.

Quesnay'o perėjimas prie ekonominių klausimų įvyko per trejus metus, 1753 — 56 m. m. Tai buvo tas laikotarpis, kada prancūzų publika buvo užversta ekonominiais veikalais ir Gournay'o mokyklos vertimais. Bet ir Diderot'o ir d'Alembert'o leidžiama nuo 1751 m. Didžioji Enciklopedija, sekdama Bacon'u Verulamiečiu, daugiausia dėmesio kreipė į ekonomines ir technologines disciplinas. Dar neišaiškinta, kaip galėjo atsitikti, kad Quesnay'ui, asmeniniam d'Alembert'o bičiuliui, pavedė rašyti ne mediciniškus ar chirurginius, bet ekonominius straipsnius, kuriems jau buvo bendradarbių, k. a. Forbonnais, Le Roy, Rousseau (str. Economie Politique) ir kt. Jis pats turėjo suprasti padėties nepaprastumą, nes kada šalia anonimiškio metafizinio parengiamojo straipsnio „Evidence“, jis davė straipsnius „Fermiers“ (1756) ir „Grains“ (1757), tai jis nepasirašė jų savo vardu, bet savo sūnaus (Quesnay le fils), kuris buvo agronomas. Ir vėliau nė po vienu iš savo ekonominių darbų jis nepadėjo tikros pavardės.

Kada Diderot'o pastangomis enciklopedija vis labiau ir labiau ėmė krypti į materialistinę pusę, dėl ko iš redakcijos išėjo d'Alembert ir buvo pašalinti visi nuosaikesni elementai, Quesnay taip pat atsisakė joje bendradarbiauti. Dėl tos priežasties dingo jo parašyti straipsniai „Hommes“, „Impôts“ ir „Intérêt de l'argent“, iš kurių pirmą mūsų dienomis rado Stephan Bauer Paryžiaus „Bibliothèque Nationale“ rankraščių skyriuje. Savo sūnui, Blaise - Guillaume, jis pirko 1755 m. pradžioje didelį dvarą Nivernais provincijoje (dabartinis Département de la Nièvre), susidėjusį iš Beauvoir, St. Germain ir Beaurepaire žemių. Tėvo viltis, kad sūnus toliau tęs jo mokslą, neišsipildė.

Tik vėliau minimas jo anūkas, Quesnay de St. Germain, kaip priklausęs prie fiziokratų mokyklos.

1757 m. liepos mėn. įvyko jo susitikimas su markizu Mirabeau, kuriam davė progos pastarojo „L'ami des Hommes". Kaip tik tuo pat metu 7 Enciklopedijos tome pasirodė antras Quesnay'o straipsnis „Grains"; jau buvo parašytas rankraštis jo straipsnio „Hommes", kurs, kaip ir ans Mirabeau veikalas, tiek kitas gali būti pavadintas „Traité de population". Su tuo pirmu dogmatiniu ginču politinės ekonomijos istorijoje riša fiziokratų mokyklos atsiradimą; literatūriškai - istoriniu atžvilgiu ties tuo paskiau taip labai keliamu įvykiu verta kiek ilgiau sustoti, nes po ja eina eilė panašių atvertimų.

Nepavykus vėliau bandymui atversti J. - J. Rousseau (1767), Mirabeau ilgame laiške duoda savo šio įvykio nušvietimą. Kadangi jo apsakymas daugeliu atžvilgiu charakteringas, tai aš jį čia patieksiu.[1] Mirabeau pasakoja:

„Savo pirmą ir vienintelį supratimą apie tą dalyką gavau iš Cantillon'o „Essai sur la nature du commerce", kurio rankraštis išbuvo pas mane beveik 16 metų. Tas išaugęs prekyboje autorius, kuris daugeliu atžvilgių vertas pavadinti genijum, savo tyrinėjimuose ir stebėjimuose išvarė iki kraštutinių ribų šio amžiaus klydimą, pagal kurį prekybą reikėtų laikyti turto pamatu. Pagal tai aš, kaip jis ir daugelis kitų, iš paviršutinio dalykų atrodymo sprendžiau, kad, jeigu laikydamas prieš akis ranką, uždengiu saulę tai ranka turinti būti didesnė už saulę. Aš galvojau tokiu būdu: „Turtai yra žemės ir žmonių darbo vaisiai. Tik žmonių darbas gali padidinti turtus. Vadinas — juo daugiau žmonių, juo daugiau darbo, juo daugiau darbo, juo daugiau turto. Tuo būdu, kelias į gerovę yra toks: 1. žmonių padaugėjimas; dėl to 2. našaus darbo padidėjimas; dėl to 3. turto padidėjimas. Aš laikiau šią savo poziciją tokią tvirtą, kad parėmiau ja visą savo politinę pasauližvalgą; čia reikia priskirti: vedybų įstatymai, įstatymai prieš per didelę prabangą ir pan. Vargu Goliafas bus puolęs į mūšį su didesniu pasitikėjimu, negu aš ėjau prie žmogaus, kuris, kaip sužinojau, šiais žodžiais atsiliepė apie mano knygą: „Kūdikis bus pagėręs blogo

---

[1] 1767 m. liepos 30 d. datuotas laiškas paskelbtas veikale „J. - J. Rousseau, ses amis et ses ennemis par Streckeisen-Moultou", Paris 1865, II t., 358 ir tol. p. p.

pieno; nors temperamento jėga traukia jį prie tikrų rezultatų, tačiau apie principus jis nieko nenuvokia. Mano kritikas nemėgo daug kalbėti. Jis tiesiai pasakė man, kad aš įkinkiau jaučius į arklą iš užpakalio ir kad Cantillon, mano politinis mokytojas, esąs didelis kvailys (un sot). Aš palaikiau pamišėliu (un fou) tą žmogų, kuris ištarė šį šmeižtą, ir iš mandagumo nutraukiau kalbą. Mano laimei sugrįžau vakare, kad su pasilsėjusia galva tęsčiau toliau pasikalbėjimą. Čia tat ir atsitiko, kad Goliafui praskėlė pakaušį. Mano priešininkas prašė manęs padaryti žmonėms tokią pat garbę, kaip avims, kurių skaičiui padidinti visų pirma didina ganyklas. Aš atkirtau į tai, kad avis yra antraeilė gerovės priežastis, tuo tarpu kai žmogų reikia laikyti pirma vaisių gaminimo priežastim. Į tai jis susijuokė ir prašė jam tai geriau išaiškinti ir atsakyti, bene bus žmogus, ateidamas į šį pasaulį, atsinešęs savo kišenėj duonos, kuria jis galėtų gyventi iki tol, kol suars ir užsės žemę, nuims derlių ir iškuls jį. Tas argumentas visiškai mane sukirto. Reikėjo arba priimti, kad žmogus, kaip lokys per aštuonius (arba dešimt) savo žiemos miego mėnesių, gali gyventi iš savo taukų, arba sutikti, kad žemdirbys ateidamas į šį pasaulį randa vaisių, kurių jis pats nesėjo. Daugiau jis paprašė manęs, kad ir visų vėlesnių kartų likimas būtų toks pat, nes su jomis negali būti kitaip".

Štai Mirabeau apsakymas, kurį jis baigia pastaba, parodančia jo būdą iš geros pusės: „Kvailas žmogus, kai jam parodo jo nuomonių klaidingumą, ima gėdytis ir nekęsti, išmintingesnis, rimčiau galvojantis — priešingai, bus už tai dėkingas; taip buvo ir su manim". Pačiame pranešime, žinoma, į daug ką reikia kritiškai žiūrėti.

Visų pirma, išsireiškimai „sot" ir „fou", be jokios abejonės, bus klaidingai įdėti į Quesnay'o lūpas. Jis niekad nevartojo tokių stačiokiškų išsireiškimų, ir dažnai net bardavo Mirabeau už jo per griežtą kalbą. Toliau, kaip mums jau žinoma, dėl kito savo straipsnio „Grains" punkto Quesnay remiasi Cantillon'o nuomone, aukštai ją vertindamas. Ir nuostabiausia yra tai, kad Cantillon'o veikaluose veltui ieškotume tų pažiūrų, kurias jam priskiria Mirabeau. Cantillon greičiau bus tvirtinęs priešingai, ir ne be pamato Jevons vėliau laikė jį Malthus'o pirmtaku. Tačiau visų nuostabiausia yra tai, kad pats Mirabeau savo „Ami des Hommes" pagrečiui išreiškia abi šias pažiūras,

nenusivokdamas, kad jos viena antrai prieštarauja[1]. Tuo būdu. Quesnay'ui, neilgai prie šiai užbaigusiam straipsnį „Hommes" ir susipažinusiam su visa atitinkama medžiaga, visai nesunku buvo įveikti tokį neįgudusį mintytoją, kaip Mirabeau.

Su Mirabeau naujoji doktrina įgijo „vyresnįjį sūnų", kaip jis pats save vadino. Netrukus atsirado ir kitų. Dar tais pačiais 1757 metais atėjo Mercier de la Rivière (1720—1794), kuris tuojau po prisidėjimo prie Quesnay buvo paskirtas Vakarų Indijos Martiniko salos intendantu, kur jis, žinoma, nedaug tegalėjo nuveikti. 1764 metais, grįžęs į Paryžių, jis atsidėjęs ėmė platinti Quesnay'o mokslą; su šiuo jo veikimu mums teks dar vėliau susidurti. Iš Pompadour rūmų damos, m-me du Hauset, memuarų galime spręsti, kad Quesnay iš jo daug tikėjosi. Madame du Houset memuarai apskritai yra labai vertingas dokumentas, aiškinant senesnių fiziokratų istoriją. Jie praneša apie Quesnay'o bendraminčių atsilankymus ir duoda net atskirus pasikalbėjimus[2]. Apie Gournay ji nemini, bet mini apie Turgot, ir iš memuarų matyti, kad tuomet jis dar nepriklausė prie Quesnay'o artimų pažįstamų.

Čia yra tinkama vieta nustatyti, kur ir kada įvyko tas vienintelis Mirabeau ir Gournay'o susitikimas, kuriame, turi būti, bus dalyvavęs ir Quesnay. Savo straipsny apie maksimą „laissez faire et laissez passer" aš, remdamasis išoriniais pamatais, tariau jį galėjus įvykti 1758 m. rugpiūčio ar rugsėjo mėnesį.[3] Tas susitikimas, dėl Gournay'o ligos, galėjo įvykti tiktai Paryžiuje. Iš Mirabeau žodžių: „Tu paskubinai į mano brolišką šaukimą" galima spręsti, kad Gournay buvo pakviestas. Jis atėjo,

---

[1] Taip butent, mes skaitome „Ami des Hommes" I t., 270 p.: „Les richesses se trouvent partout ou il y a des hommes" ir 272 p.: „Je le répète. partout où il y a des hommes, il y a des richesses", pagaliau 26 p.. „Tant vaut l'homme tant vaut la terre, dit un proverbe bien sensé. Il s'ensuit de là que le premier des biens, c'est d'avoir des hommes, et le second de la terre". O kitoj vietoj pasakyta, III t., 374 p.: „La population dépend de la subsistance, la subsistance ne ce tire que de la terre"; ten pat, 289 p.: „Principe seul et unique, la mesure de la subsistance est celle de la population"; „Somme totale, multipliez la subsistance, vous multiplierez les hommes" I t. 78 p. etc.

[2] Svarbiausios vietos, liečiančios šį dalyką, duotos mano „Oeuvres de Quesnay", I dal. Plg. taip pat mano straipsnį „Entstehen und Werden der physiokratischen Theorie", išspausdintą Kuno Frankenstein'o leidžiamam Vierteljahrsschrift für Staats- und Volkswirtschaft, 1896/97 m.

[3] 117 p.

tur būt, ne vienas, bet, kadangi čia kalbama apie savotišką broliją, su keliais savo šalininkais, jų tarpe Turgot. Šis ponios de Hausset memuarų pranešimas išveda mus į tikrą kelią. Ji pasakoja:

„Kartą, būdama Paryžiuje, nuėjau pas daktarą (Quesnay). kuris tuomet irgi tenai buvo. Pas jį, ne taip, kaip visados, buvo daug svečių ir jų tarpe jaunas, orios išvaizdos Maitre des requêtes, kuris vadinosi kažkokio dvaro vardu, kurio dabar nebeprisimenu, ir Prévôt des Marchands sūnus — T u r g o t. Kalbėjo daug apie administraciją, kas mane iš pradžių mažai interesavo. Po to užėjo kalba apie prancūzų meilę savo karaliui. Ponas Turgot paprašė žodžio ir pasakė: „Šita meilė jokiu būdu nėra akla, ji yra neaiškus atsiminimas apie buvusias geradarybes. Tauta, pasakysiu daugiau — Europa ir žmonija už savo pilietinę laisvę turi būti dėkinga Prancūzijos karaliui (pamiršau jo vardą); jis įsteigė bendruomenes ir begalinei žmonių daugybei suteikė pilietinės egzistencijos galimybę . Aš gerai žinau, jog galima ne be pamato atkirsti, kad tomis geradarybėmis jis siekė savo asmeninės naudos, būtent tuo, kad jam mokėjo žemės rentą, ir kad didžiūnų ir bajorų galia buvo susilpninta; bet kas iš to išeina? Tiktai tas, kad ši priemonė buvo tiek pat naudinga, kiek politička ir žmoniška". Nuo karalių apskritai pereita prie Liudviko XV, ir tas pat Turgot pasakė, kad jo viešpatavimo laikai visados liks garsūs dėl mokslų, švietimo ir filosofijos išsiplėtimo. Jis pridūrė, kad Liudvikui XV trūko to, ko per daug turėjo Liudvikas XIV, didelės apie save nuomonės; jis labai išsilavinęs ir nieks nepažįsta geriau Prancūzijos topografijos, negu jis; ministerių taryboje jo nuomone visados rimčiausia; blogai tik, kad jis taip maža pasitiki savimi ir nepasirinko kokio nors ministerio pirmininko, kuriam pritartų visa tauta. Visi buvo tos pačios nuomonės. Paprašiau Quesnay, kad jis užrašytų visa tai, ką pasakė jaunasis Turgot, ir parodžiau tai poniai Pompadour. Ji pagyrė Maitre des reguêtes ir pranešė apie jį karaliui, kuris pasakė: „Tai gera rasė".

Šis susirinkimas, kurio diena, deja, nenurodyta, bus įvykęs greičiausiai prieš Gournay'o mirtį, nes Turgot dar vadinamas Maitre des requêtes; tuo tarpu kiek vėliau jis buvo paskirtas Limožo intendantu. Viena aišku, kad tas susirinkimas negalėjo

---

[1] Žiūr. Oeuvres de Quesnay, 135 p.

įvykti prieš 1758 metus, nes tada Madame du Hausset būtų pavadinusi jį pirmuoju Quesnay'o mokiniu; tuo tarpu kai iš visko matyti, kad ji bus primą kartą jį sutikusi. Anais laikais tebuvo viena grupė žmonių, kurių tarpe galima buvo moksliškai kalbėti apie „administraciją"; tai buvo Gournay'o mokykla, prie kurios tuomet priklausė Turgot.

Pastarasis nevisuomet būdavo ištikimas savo tuomet atstovaujamam požvilgiui. Vėliau, būdamas ministeriu, savo įteiktame karaliui municipalitetų projekte[1] jis taip išsireiškė apie karaliaus sentėvių veikimą, jog sukėlė didžiausio Liudviko XVI nepasitenkinimo; tą patį galima pasakyti ir apie Préambule prie cechų panaikinimo edikto. Dar prieš pat paskiriant jį ministeriu (1774) jis bus pasakęs važiavusiam į Lenkiją Du Pont de Nemours: „Je ne suis point encyclopédiste car je crois en Dieu. Je ne suis point économiste car je ne voudrais pas de roi".[2] Dėl šio pastarojo punkto jis nesutiko, kaip žinome, nei su Gournay, nei su Quesnay. Šiaip ar taip, galima laikyti tikra, kad Turgot bus arčiau susiėjęs su Versalės gydytoju tiktai prieš pačią Gournay'o mirtį.[3] Arčiau bendrauti jie negalėjo dėl skirtingų gyvenamųjų vietų, Paryžiaus ir Versalės, ir dėl to, kad Quesnay šiuo atžvilgiu apskritai buvo suvaržytas. Jau vien dėl tos priežasties negalima sutikti su nuomone, esą pirmo „Eloge" leidimo, kaip jis pasirodė „Mercure de France" keletą savaičių po Gournay'o mirties (1759 m. birželio 27 d.), rankrašty buvusi išdėstyta visa fiziokratų teorija, ir esą jos praleidimą, kaip daugelis mano, tenka aiškinti redaktoriaus Marmontel'io darytomis kliūtimis. Jeigu jis būtų išspausdintas, tai, be abejo, būtų sukėlęs tuomet dar tvirtos Gournay'o mokyklos prieštaravimų, be to, ir Quesnay būtų pareiškęs pretenzijų prie savo idėjų.

Iš artimiausių Quesnay'o bičiulių, kurie buvo daugiau negu jo mokiniai, tenka paminėti tris žmones, kurie padėjo jam išdirbti savo pažiūras į žemės ūkio techniką. Tai bus Versalės parkų vyriausias jegermeisteris Le Roy, parašęs Enciklopedijai visą eilę straipsnių apie žemės ūkį; toliau dvarininkas De

---

1 Smulkiau apie tai bus žemiau.

2 Loménie, Les Mirabeau, II t., 416 p.

3 Aš stebiuos, kad nė vienas iš daugelio parašytų apie Turgot veikalų nepraneša apie tai smulkiau ir net nesistengė išaiškinti Turgot'o santykių su Quesnay'u.

M a r i v e l t, su kuriuo kartu Quesnay parašė ir išleido (1759) priedą prie naujo „Ami des Hommes“ leidimo — „Questions intéressantes sur la population, l'agriculture et le commerce“, kuris turėtų būti pamatu, sudarant žemės ūkio ankietą. Ir trečias Stuartų bėglys P a t u l l o, kurio veikale „Essai sur l'amélioration des terres“ (1758) Quesnay parašė skyrių apie javų prekybą. Rekomenduojama šiuose veikaluose žemės ūkio sistema yra vad. anglų ūkis, kurią tuomet vokietis A l b r e c h t T h a e r buvo pavadinęs „sėjomainos ūkiu“. Tai stambiųjų nuomininkų prekybinės įmonės (fermage), įsteigtos dideliuose dvaruose, kur daugiausia auginami gyvuliai, šeriami tvartuose. Gyvuliai šeriami tvartuose tam, kad galima būtų gauti daugiau mėšlo (Humus). Tai yra vadinamoji „grande culture“ su arkliais, kurią Quesnay jau savo straipsny „Fermiers“ stato aukščiau už „petite culture“ su jaučiais (métayage).[1]

Tuo metu (1759) Quesnay'o ir Mirabeau dėmesį buvo patraukęs „Berno ekonominės draugijos“ paskelbtas konkursas apie grūdų ūkio naudą. Ta draugija buvo įsteigta 1758 m. gruodžio mėn. sekant Gournay'o ir Montaudouin'o įkūrtos Bretanėje „Société de l'agriculture, des arts et du commerce“ pavyzdžiu. Ji pradėjo savo veikimą, paskelbdama konkursą, kuriame nusprendė dalyvauti Mirabeau. Nors jo veikalas ir negavo premijos skelbiant konkurso rezultatus 1760 m. vasario 2 d., kadangi jis per maža atsižiūrėjo į vietines Šveicarijos sąlygas, vis dėlto jis susilaukė pagyrimo, ir jo autorius buvo išrinktas draugijos garbės nariu. Paryžiaus Archives Nationales saugojamame literatūriniame Mirabeau palikime yra vienas ranka rašytas „Mémoire sur l'agriculture, envoyé à la très louable Société d'Agriculture de Berne“ egzempliorius su Quesnay'o pastabomis, kuris tais pat metais Mirabeau buvo išleistas priedu prie „Ami des Hommes“. Tas straipsnis literatūriškai-istoriniu atžvilgiu įdomus todėl, kad tai pirmas „Žmonijos bičiulio“ rašinys, kuris rodo jo perėjimą prie naujo mokslo. Tačiau jame užeiname dar jo senų pažiūrų neaiškių atgarsių[2].

---

1 Apie Quesnay'o pažiūras į žemės ūkio technika, žiūr. mano straipsnį „Entstehen und Werden der physiokratischen Theorie“, išspausdintą Kuno Frankenstein'o leidžiamam „Vierteljahrsschrift für Staats- und Volkswirtschaft“, 1869/97 metai, IX skyr.

2 Žiūr. mano veikalą „Der ältere Mirabeau und die ökonomische Gesellschaft in Bern“, Bern 1886.

Tuo tarpu doktrina buvo užbaigta. Tai įvyko išradus „Tableau économique“, šią mokyklos labai išgarsintą „aritmetinę formulę, kuria naudojantis galima su didžiausiu greitumu, tikslumu ir tikrumu apskaityti veikimą visų nukrypimų, kurie pasireiškia turtų paskirstyme, apyvartoje ir gamyboje“ (Du Pont). Dėl šio „complément de la science de l'économie politique“ atsiradimo tikslios datos nuomonės skiriasi. Du Pont de Nemours savo „Notice abrégée“, kurioje jis kalba apie įvairius veikalus, praskynusius kelią politinės ekonomijos mokslui (1769 m. Ephémérides du Citoyen)[1], pasakoja, jog jis pats bus keletą kartų girdėjęs iš Quesnay, kad pirmas „Tableau économique“ leidimas, kurio tebuvo išleista nedaug egzempliorių, išėjo 1758 m. gruodžio mėn., ir kad jis tai gerai atsimenąs. Visai kitaip kalbėjo Mirabeau, pirmas Quesnay'o mokinys, tuomet arti su juo susibičiuliavęs; pasak jo, pirmas leidimas išėjęs tik 1759 m., ir tai ne metų pradžioj; be to, jis tvirtina tą dalyką gerai atsimenąs[2]. Reikia manyti, kad Quesnay'o pranešimas tikresnis. Mirabeau, matyti, turėjo galvoje tą momentą, kada jam pirmą kartą pranešė apie Tableau, o tai buvo kurį laiką po parašymo. Quesnay buvo manęs išspausdinti oficialiniame „Mercure“ pagamintą Versalės rūmų spaustuvėj, iš pradžių tik keturiuose egzemplioriuose, Tableau, prie kurios buvo pridėta eilė maksimų atskira antraštė „Extrais des économies royales de Sully“. Patariamas ponios Pompadour, kuri bijojo publikos pajuokimo dėl migloto dėstymo, jis atsisakė nuo savo sumanymo ir, jos perkalbėtas, leido savo naujam bičiuliui ir mokiniui perdirbti Tableau populiariškoj formoj. Taip ir buvo padaryta; to darbo rezultatas buvo išleistas 1760 m. priedu prie „Ami des Hommes“ 22 puslapių in 12° veikalas „Tableau économique avec ses explications“, kuris vis dėlto neišvengė publikos pajuokimo. Seniausioje savo 1758 m. formoje Tableau dingo. Alfredo Sterno nurodomas, Stephan Bauer 1890 m. rado ją tarp saugojamo Archives Nationales Mirabeau literatūrinio palikimo. Per Quesnay'o gimimo dviejų šimtų metų sukaktuves 1894 m. „British Economic Association“ išleido jos faksimile.[3] Šio leidinio nereikia maišyti su čia duodamu faksimile Quesnay'o

---

[1] Jos svarbiausia dalis išspausdinta „Oeuvres de Quesnay“, 145 ir tol. p. p.

[2] Ten pat, 155 p.

[3] London, Macmillan, 1894.

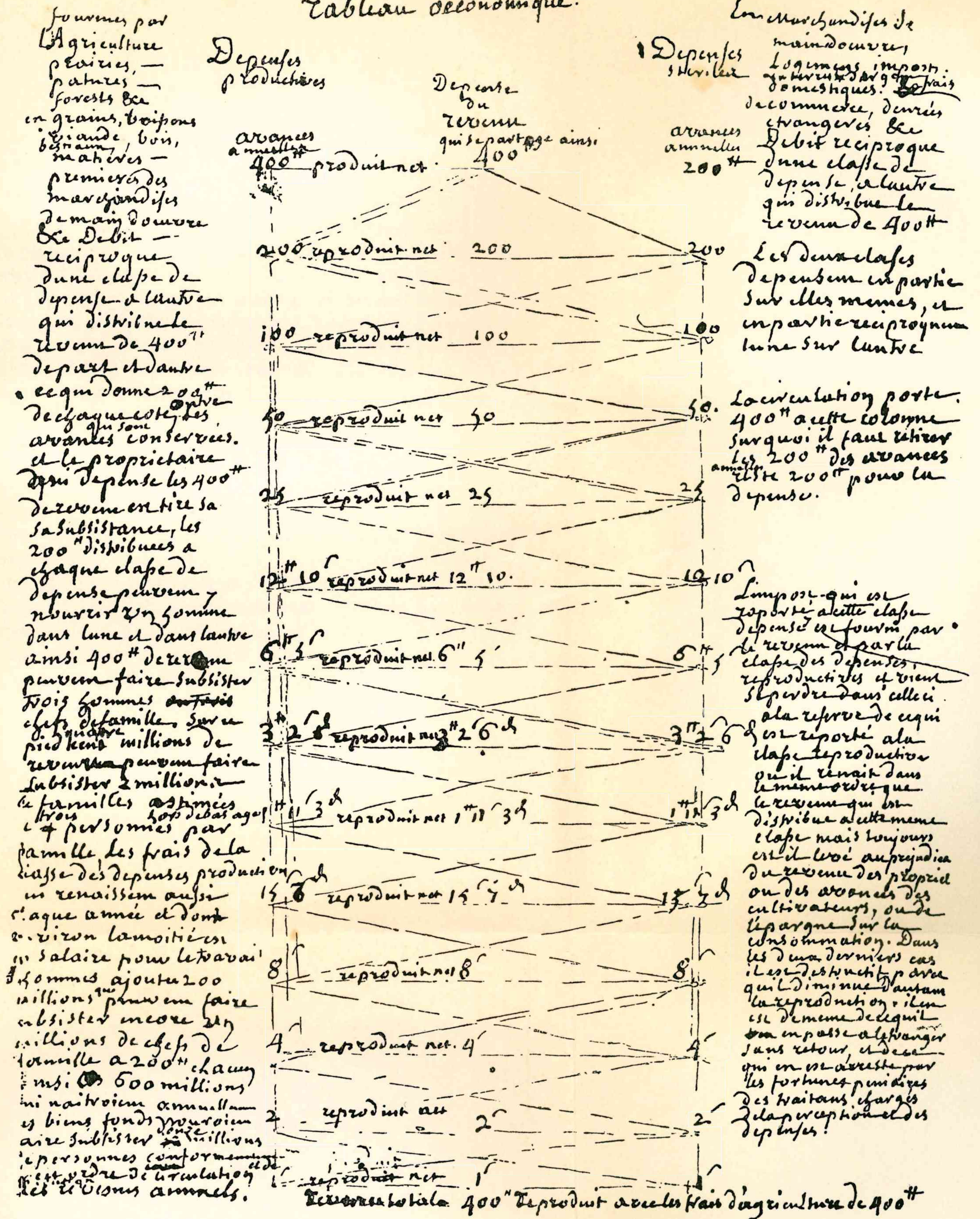
ranka rašytų Tableau apmatų, kurie taip pat rasti tarp Mirabeau literatūrinio palikimo (Archives Nationales, M. 784) ir čia pirmą kartą spausdinami. Kaip matyti iš vieno papildomojo Quesnay'o straipsnio, čia turime tuos Tableau apmatus, kuriais vadovaudamasis Mirabeau bus parašęs minėtą „Explication" (1706). Deja, to rašto data nenurodyta. Iš išorinių pažymių sprendžiant, jį galima būtų laikyti parašytą 1759 metų vidury. Dabar aišku, dėl ko Quesnay, Du Pont'o pranešimu, Tableau pradžią nukelia keliais mėnesiais anksčiau, negu Mirabeau.

Pridėti čia seniausi iš iki šiol žinomų „Tableau économique" apmatų duodami dar kitoje šios knygos vietoje, kur jie paimti iš puikiai išleistų Mirabeau „Elémens de la Philosophie rurale" (1767). Visai galimas dalykas, kad ir jie bus atlikti paties Quesnay'o. Mes juk žinome, kad jaunystėje jis penketą metų mokėsi graviravimo ant vario pas garsų meistrą Priere de Rochefort. Tableau čia atlikta su tokia meile ir taip kruopščiai, jog ją galėjo padaryti tik žmogus, suprantantis tą didelę reikšmę, kurią ji turi Quesnay'o mokslui. Apie ją pakalbėsime toliau. Tvirtinimas, esą Liudvikas XV pats dalyvavęs spausdinant „Tableau économique" yra gryniausias prasimanymas. Priešingai, karalius niekad nebuvo perdaug palankus savo gydytojo ekonominiams įnoriams.

Dabar susipažinsime su tolimesniu bendro bičiulių darbo vaisium — Mirabeau „Théorie de l'Impôt" (1760). Šį veikalą parašytą laisvo kreipimosi į karalių formoje, pasak markizo, jis yra užbaigęs nepaprastai trumpu laiku.[1] Turime pamato manyti, kad jis buvo parašytas remiantis neišlikusiu iki mūsų laikų „Impôt" straipsniu, kurį Quesnay buvo skyręs Enciklopedijai, bet vėliau atsiėmė. Jeigu Mirabeau, kaip galima spręsti iš kurių-ne-kurių atsiminimų tikėjosi, kad karalius jį pašauksiąs sutvarkyti suirusių valstybės finansų, tai jis skaudžiai apsivylė. Iš Madame du Hausset memuarų žinome, kaip karalius sutiko tą knygą. Jis taip įsiuto, jog liepė tuoj suimti autorių ir padėti į Vincennes pilies kalėjimą. Tik persigandusio Quesnay'o įprašytai Pompadour užtarus, bausmė, po penkių dienų kalinimo, buvo sumažinta ir pakeista dviejų mėnesių ištrėmimu į Mi-

---

[1] Žiūr. Mirabeau laišką, rašytą Ekonominės draugijos Berne sekretoriui, priedėly prie mano straipsnio „Der ältere Mirabeau und die Ökonomische Gesellschaft in Bern", 1886.

Seniausias paties Quesnay's ranka parašytas „Tableau économique" eskizas atrastas raštų markyzo V. de Mirabeau palikime (Archives Nationales, Paris M. 794).

rabeau dvarą Bignon[1]. Po to eina pustrečių metų literatūrinio veikimo pertrauka; tokį didelį įspūdį bus padaręs šis atsitikimas abiem bičiuliam. Juokingi atrodo Du Pont'o skundai jo literatūriškai istorinėj „Notice abrégée" dėl tų nuostolių, kurių žmonija turėjusi, kada per pustrečių metų buvo sustojusi visuomenės mokslų pažanga[2]. Abu bičiuliai, matyt, apskritai nustojo vilties palenkti karalių savo siūlomoms reformoms. Quesnay dabar laukia paramos iš dofino, tuo tarpu kai Mirabeau, perėjusis į Quesnay mokyklą iš ekonominio radikalizmo, nukreipia savo dėmesį į bendrą, iš visuomenės einantį judėjimą. Dirvą tam buvo prirengęs pasibaigusis septynerių metų karas.

Jeigu Aacheno taika (1748), kuria pasibaigė karas dėl Austrų palikimo, sukėlė Prancūzijoje intelektualinį judėjimą, kuris siekė bendros valstybės reformos, tai septynmečio karo galas davė akstiną judėjimui dėl atskirų valdymo sričių reformų, ir visų pirma dėl mokesčių reformos. „Théorie de l'Impôt" (1760) buvo perankstyvas to judėjimo pasireiškimas. Dabar visiems parūpo tas dalykas. Karas atskleidė pavojingiausius Prancūzų administracinės santvarkos trūkumus, kurių daugiausia buvo finansų valdymo srity. Pradžią padarė kažkoks Rouxel de la Tour savo agitaciniu rašiniu „La Richesse de l'Etat" (1763), kuriame jis siūlo progresyvinį pelno mokesnį visiems luomams, kad tuo būdu galima būtų sutvarkyti iširusį valstybės ūkį. Vienas rašinys sekė paskui kitą, ir tarp jų buvo brošiūra, pavadinta „Réflexion sur la Richesse de l'Etat", kurioje daromas priešingas pasiūlymas — įvesti vieną vienintelį lygiai išdėstytą mokestį nuo žemės nuosavybės. Ta mintis siejosi su pasiūlymu, kuris buvo padarytas „Théorie de l'Impôt", ir Mirabeau pasistengė susipažinti su jaunu, dar vos 23-mečiu autorium, Du Pont'u. Tai pavyko jam, ir jis supažindino jį su Quesnay, kuris toliau jį mokė „naujo mokslo"[3].

Atsidrąsinę dėl vyriausybės rodomos tolerancijos kitų atžvilgiu, abudu bičiuliai dabar vėl ryžosi viešai pasireikšti. Tai įvyko anonimiškai išleidus priverstino poilsio metu parašytą

---

[1] Žiūr. Oeuvres de Quesnay, 131 p.

[2] Oeuvres de Quesnay, 158 p., pastaba.

[3] Žiūr. apie tai puikų veikalą „Du Pont de Nemours et l'école physiocratique par G. Schelle", Paris, Guillaumin, 1888.

veikalą „Philosophie rurale“[1], kur pagal savo turinį yra platesnis „Tableau économique“ aiškinimas. Žymi dalis to trijų tomų veikalo, pavyzdžiui, visas septintas skyrius priklausė vien Quesnay'o plunksnai. Bet ir be to daugelis iš likusios dalies, parašytos Mirabeau, iš esmės priklauso jam, kaip galima spręsti iš esančių literatūriniame Mirabeau palikime pirmykščių metmenų su Quesnay'o pastabomis paraštėse. Tame veikale Mirabeau vargu begalima pažinti. Senas, prašmatnus rašymo būdas dingo. Tik atskirose vietose išsiveržia nepažabotas temperamentas. Pastebi, kad tuo rūpinasi kaž-kieno budri ranka. Todėl dėstymas darosi šiurkštus, o tai atstumia skaitytoją. Kad ir labai turininga ši knyga, vis delto jos skaitymas nėra malonus. Knyga, matyt, neturėjo didesnio skaitytojų skaičiaus. Taip bent galima spręsti iš keliais metais vėliau Mirabeau išleistų „Eléments de Philosophie rurale“ (1767), kurių įžangoje jis skundžiasi tuo, kad iki šiol visuomenė nesidomėjusi jo svarbiausiu darbu, kaip „trop pénible à l'intelligence“;[2] todėl jis noris duoti populiarišką ten smulkiai aprašytos „science économique“ ištrauką. Tačiau, matyti, ir tie „Eléments“ nebus turėję didesnės kloties; ir apskritai visi raštai, liečiantieji „palladium des Sociétés“, kaip Mirabeau vadina Tableau Economique, publikos nebuvo suprantami ir buvo net pajuokiami, kas išliko ir iki mūsų dienų.

Bet staiga vėjas papūtė į kitą pusę ir vyriausybė vėl ėmė palankiai žiūrėti į „Economistes“, kaip vadino save naujoji partija. Pompadour protekcija, neilgai prieš jos mirtį paskirtas generalinis sekretorius L'Averdy, bent iš pradžių, ieškojo su jais ryšių. Jis panoro vykdyti išleistą prie Schelle 1754 m. įstatymą apie javų prekybos laisvę ne tik pačioje Prancūzijoje, — ko iki to laiko nebuvo, -- bet ir pritaikyti jį santykiuose su užsieniais. Tai buvo padaryta, išleidus 1764 m. liepos mėn. „Edit sur la liberté de la sortie et de l'entrée des grains dans le royaume“, kuriuo vėliau dažnai rėmėsi. Tam ediktui propaguoti buvo išleista brošiūra: „De l'exportation et de l'importation des grains“ (1764), parašyta Du Pont'o kartu su jo užtarėjais ir skirta Pompadour. Tas paskyrimas turi ir tam tikros literatū-

[1] Philosophie rurale ou Economie générale et politique de l'agriculture, réduite à l'ordre immuable des lois physiques et morales, qui assurent la prospérité des Empires, vols 3, 1763.

[2] Discours Préliminaire, p. C.

riškai istorinės reikšmės; jame pasakyta: „Vous avez vu naître, madame, cette science importante et sublime; c'est à vous que le public en doit la première connaissance par l'impression que vous avez fait faire chez vous et sous vos yeux du tableau économique et de son explication." Vadinas, iš to išeina, kad už pirmą „Tableau économique" leidimą turime būti dėkingi Pompadour, o ne karaliui, kaip tai daroma iš tradicijos. Pompadour nesulaukė šios brošiūros išleidimo. Sunkių sąžinės priekaištų kankinama, ji mirė 1764 m. balandžio mėn. 15 d. Vis dėlto, nors ji buvo jau mirusi, paskyrimas pasiliko.

Parašyti paprastai dedamai prie edikto įžangai buvo pakviesti Du Pont ir Turgot; tai aiškiai matyti iš stiliaus. Vis dėlto, Trudaine redaguotas įstatymas ne visai atitiko abiejų ekspertų norus. Jis buvo parašytas greičiau Gournay'o dvasioje, negu Quesnay'o. Sakysim, išvežimas buvo leidžiamas tik Prancūzų laivais, kaip Anglų javų įstatyme. Taip pat javų išvežimas buvo draudžiamas tais atvejais, kai jų kainos krašto viduje pakildavo aukščiau tam tikros normos. Pastarasis punktas, kaip mes dar gausime įsitikinti, ne tiek prieštaravo paties Quesnay'o mokslui, kiek jo mokyklos. Du Pont parašė straipsnį „l'Anti-restricteur", kuriame jis pasisako prieš absoliutinės javų prekybos laisvės varžymą. Tačiau šis straipsnis nebuvo išspausdintas[1]. Be tų suvaržymų buvo dar palikti nežymūs muitai, 1 - 3% — įvežimui ir ½% išvežimui. Šiaip ar taip, tas įstatymas buvo pirmas praktinis naujosios mokyklos laimėjimas. Vėliau atėjusi reakcija buvo nukreipta lygiai tiek pat prieš šį įstatymą, kaip ir prieš partiją.

Mirus Pompadour prasideda nauja Quesnay'o gyvenimo fazė. Seniau jis nuolat būdavo pririštas prie Pompadour nes, ji neimdavo valgio, kol Quesnay nepaliudydavo, kad jame nėra nuodų, — dabar jis tapo laisvesnis. Jis paliko savo nedidelę patalpą Versalės rūmuose ir persikraustė į didesnį butą vadinamoje „grand commun", valdininkų kazarmėse, buvusiose ties rūmais. Čia jis galėjo, kiek tik tinkamas, priiminėti savo bičiulius, o taip pat dažniau apsilankyti Paryžiuje. Mes susipažįstame dabar su septynių dešimtų metų žmogumi, kaip su ekonominiu agitatorium; prie to darbo jį pritraukė Mirabeau.

---

[1] *Schelle*, Du Pont de Nemours et l'école physiocratique, 30 p., kur išspausdinta ir įžanga (29 p.).

Vyriausias kontrolierius L'Averdi, norėdamas palenkti visuomenę prie savo administracinių sumanymų, įsteigė oficialinį ekonominį laikraštį „Gazette du Commerce", ėjusį du kartus savaitėje. Pirmas numeris išėjo 1764 metais balandžio 1 dieną, prieš pačią Pompadour mirtį. Atsakomuoju redaktorium buvo paskirtas Trudaine, Gournay'o bičiulis ir viršininkas. Jis pasikvietė bendradarbiauti buvusius prekybos intendanto mokinius. Prie jų prisidėjo Quesnay'o šalininkai, ir visi petys į petį kovojo tada už ekonominę pažangą. Tuo pat metu bus įvykę ir pirmieji reguliariški „Economistes" susirinkimai, kad jie galėtų ten apsvarstyti skirtus spausdinti straipsnius ir pasitarti dėl bendro veikimo. Apie tai betgi teturime tik užsiminimus. Po to šie susirinkimai vykdavo pakaitomis Versalėj pas Quesnay ir Paryžiuje pas vieną prijaučiančią ponią, kurios pavardė neminima. Prie jų pritapo nauji šalininkai, kaip Abeille, Saint-Péravy, Le Trosne ir kt. Turgot, dažnai atvažiuodamas iš Limožo ir ilgai viešėdamas Paryžiuje, taip pat, matyti, bus veikliai dalyvavęs šiuose susirinkimuose. Viename savo laiške, rašytame 1766 m. vasario 20 d. Du Pontui, jis taip kalba apie Quesnay ir Gournay: „Je me ferai honneur toute ma vie d'avoir été le disciple de l'un et de l'autre"[1]. („Aš laikysiu sau garbe visą savo gyvenimą, jog esu buvęs vieno ir antro mokinys").

Tačiau „Gazette du Commerce" negalėjo suvartoti visos gausingos gaunamos medžiagos. Todėl vyriausybė nutarė skirstyti medžiagą pagal turinį. Praktikos klausimai, kaip iki šiol, turėjo būti svarstomi „Gazette" skiltyse. Teoretinėms diskusijoms buvo paskirtas mėnesinis priedas atskira antrašte „Journal de l'Agriculture, du Commerce et des Finances", kuris pradėjo eiti 1765 m. liepos mėn. 1 d. Netrukus atsirado reikalas turėti savo redaktorių tam priedui; tuo tikslu nuo tų pat metų rugsėjo mėn. 1 d. buvo pakviestas D u P o n t. Dabar Quesnay'o grupė turėjo savo viešą organą. Nes, nors naujas mėnesinis laikraštis ir turėjo savo skiltyse duoti vietos visoms kryptimis ir, kaip Du Pont išsireiškė įžangoje, būti „une espèce d'arène où les vrais citoyens peuvent et doivent concourir, mesurer leurs forces" bet vis dėlto jis buvo redaguojamas taip šališkai prisilaikant Versalės gydytojo mokslo prasmės, kad

[1] *Schelle*, Du Pont de Nemours, 74 p.

daugumas senų Gournay'o šalininkų netrukus vėl grįžo prie „Gazette du Commerce", kuri buvo vedama daugiau jų dvasioje; čia susimetė į vis smarkėjančią opoziciją, nukreiptą prieš „Journal".

Jau pirmas Du Pont'o paskelbtas straipsnis parodė naują kryptį, kurią pasirinko sau „Journal". Tai buvo Quesnay'o straipsnis „Le droit naturel". Čia smulkiai aiškinamos visuomeniškai - filosofinės pažiūros, kurios išdėstytos jau gale „Economie animale" (1747 m. 2 leidimas). Tame straipsny, pasiremiant teisės filosofija, kritiškai vertinamos įvairios prigimtinės teisės koncepcijos, viena kitai prieštaringos, pav. Grotiaus, Hobbes'o Pufendorf'o ir kt.; autorius čia stengiasi išrodyti, kad kiekvienas iš jų turi tam tikrą dalį tiesos. „Mais aucun n'a dit vrai relativement à tous les cas"[1]. Po to autorius aiškina savo dėsnius, savo doktrinas: apie pirmykštę visuomenės buitį; apie prigimtinę žmonių teisę gyventi, kurią žmogus atsineša į kilusią iš sutarties valstybinę santvarką; apie natūralinių ir pozityvinių įstatymų skirtumą; apie individų priedermę išlaikyti save ir šviesti; apie valstybės priedermes šia kryptimi. Visai teisingai šitas straipsnis pripažintas vienas iš geriausių, kuriuos bus parašęs Quesnay. Jis vėl nepadėjo savo vardo. Ir vėliau jis rašė, pasirašydamas atsitiktinai parinktais ženklais, kaip M. H., M. N., M. de l'Isle, M. Nisaque (Quesnay'c anagrama). Panašiai elgėsi ir jo bičiuliai. Mirabeau dangstydavosi raide F., grįžęs tuo tarpu iš Martinikos salos Mercier de la Rivière raide G. ir t. t.

Netrukus kilo karštas ginčas. Viename rugsėjo numerio rašiny Du Pont trumpai išdėstė „Tableau economique" turinį, kur pirkliai vadinami „classe stérile". Ta typiškai fiziokratinė terminologija sukėlė pasipriešinimo jos tokiu būdu apibūdintų sluoksnių. Quesnay pasimatė priverstas pats grįžti prie to punkto ir išaiškinti sukėlusį ginčų klausimą; tai jis padarė lapkričio mėn. numery, kuriame tariamai puolė savo paties mokslą straipsny, pavadintame „Mémoire sur les avantages de l'industrie et du commerce et sur la fécondité de la classe prétendue stérile, par M. H.". Sausio mėn. numery (1766), griaudamas savo paties straipsnį, jis parašė „Réponse au Mémoire de M. H.". Dabar pasipylė straipsniai už ir prieš, ir Quesnay

---

[1] Oeuvres de Quesnay, 364 p.

dar daug kartų pasirodydavo scenoje; smulkiausiai abiejuose plačiuose „Dialogues entre M. H. et M. N.", viename apie prekybą (1766 m. birželis), antrame apie amatininkus ir pramoninkus (1766 m. lapkritys).

Priešingos partijos vadovybę pasiėmė Gournay'o mokyklos dešinysis sparnas. Forbonnais ir Montaudouin rašydavo prieš tariamąjį gerbtinų prekybininkų ir pramoninkų klasių pažeminimą tai pačiame „Journal'e", tai „Gazette du Commerce". Veltui priešinga pusė kreipė jų akis į tai, kad pats skirstymas į produktingąsias ir neproduktingąsias klases, pastarųjų dar neįžeidžia. Tuo norima išreikšti tik tą fizinį faktą, kad žemės ūkis duoda produktų perteklių, tuo tarpu kai pramonė ir prekyba tik pakeičia jų formą arba perkelia į kitą vietą. Priešininkai reikalavo pripažinti tų kategorijų lygybę su žemės ūkiu visais atžvilgiais. Žemės ūkis nieku gyvu nėra gamybos, o tuo pat ir turto „source unique".

Tai buvo antras dogmatinis ginčas politinės ekonomijos istorijoje; tačiau šį kartą jis vyko ne tarp dviejų asmenų siaurose kabinetų sienose, bet viešai, plačios visuomenės akivaizdoje. Pagaliau į tą ginčą įsikišo ir vyriausybė, kurioje dalyvavo senas Quesnay'o priešininkas — ministeris Choiseul. Montaudouin'ui pavedė oficialiniame „Mercure de France" užpulti Du Pont'ą ir jo bendrininkus. Tai buvo padaryta straipsny, kuris buvo išspausdintas 1766 m. rugsėjo 13 d. su jo parašu; tame straipsny ekonomistai vadinami „novateurs", kurie nori pakeisti visą krašto ekonominę santvarką ir iškelti žemės ūkį su skriauda aukštesnėms pramonės šakoms. Tai buvo pavojingas smūgis. Dar kartą Quesnay išėjo į kovos lauką ir paskelbė artimiausiame lapkričio mėn. numery, pasirašęs M. H., atsakymą į „Observations sur le Commerce par M. Montaudouin"; jį parėme Du Pont su savo pastabomis[1]. Quesnay su neįprastu jam įsikarščiavimu kreipia skaitytojų akis į tai, kad išsireiškimo „neproduktingas" nieku būdu negalima sulyginti su „žalingas". Dvasininkų, valdininkų, karių ir t. t. darbas, žiūrint į jį tautos ūkio akimis, taip pat neproduktingas. „Les distinctions physiques ne font rien à la dignité, elles doivent intéresser peu l'amour-propre des hommes"[2].

---

[1] Oeuvres de Quesnay, 516 ir tol. p. p.

[2] Oeuvres de Quesnay, 522 p.

Tačiau Du Pont'o likimas buvo jau nulemtas. „Mes visi — rašė vėliau markizas Mirabeau savo bičiuliui, italui Longo — buvome susirinkę pas daktarą, kuris gyveno vienos pažįstamos ponios namuose, kai Du Pont gavo pranešimą, kad jis atleidžiamas nuo metų galo". Bendra prislėgta nuotaika vėl kiek pakilo, kai atsistojo abatas B a u d e a u, netrukus prieš tai įtrauktas į partiją, ir pasiūlė savo bičiuliams jo nuo metų redaguojama savaitinį žurnalą „Ephémérides du Citoyen". Tas pasiūlymas su džiaugsmu buvo priimtas. Ir nuo naujų 1767 metų pradžios tas žurnalas, dabar leidžiamas kas mėnuo, tapo naujos mokyklos organu be priedermės duoti vietos savo skiltyse ir kitų pažiūrų žmonėms. „Journal de l'Agriculture du Commerce et des Finances", vadovaujant abatui Y v o n, visiškai perėjo į Forbonnais ir Montaudouin'o pusę. Du Pont redagavo „Journal" iš viso 16 mėnesių. Kalbant apie tą ginčą reikia priminti taip pat grafo d'Albon'o pastabą, padarytą jo „Eloge historique de Quesnay", kad jeigu Quesnay ir Gournay būtų galėję numatyti, kada dar gyveno pirmas iš jų, jog ateity juos statys priešpriešais vieną kitam, tai jų broliška širdis būtų dėl to pasipiktinusi.

Per visus 1766 metus, kai ėjo karščiausi ginčai, ar pramoninis darbas yra produktingas, ar neproduktingas, A d o m a s S m i t h'a s buvo Paryžiuje kartu su savo auklėtiniu, jaunuoju hercogu Buccleugh. Pasak Du Pont'o, jis dalyvavęs mokyklos susirinkimuose, ir visi laikė jį savo bendraminčiu. Žinoma taip pat,jog jis yra kalbėjęs, kad savo veikalą „Wealth of Nations" būtų skyręs Quesnay'ui, jei pastarasis nebūtų prieš tai miręs. Juo labiau yra įsidėmėtina, tai, kad aprašinėdamas „žemės ūkio sistemą", taip jis vadino fiziokratų mokslą, Smith prikiša ekonomistams, kad jie norėję pažeminti manufaktūristus ir pirklius, pavadinę juos „neproduktingais" (degrade by the humiliating appellation of the barren or unproductiv class, Book IV, chap. IX), tuo tarpu kai patys fiziokratai griežčiausiai protestavo prieš šį nesusipratimą. Tuo juo labiau tenka stebėtis, nes patsai Adomas Smith'as, kaip žinoma, savo sistemoje vadina neproduktingomis klasėmis laisvų profesijų žmones, dvasininkus, valdininkus, karius, menininkus ir t. t. Jis pats būtų griežtai protestavęs, jei kas jį kaltintų, kad tuo jis įžeidžia tų profesijų atstovus.

Du Pont po to, kai jį atstatė, nuvažiavo pas savo bičiulį Turgot į Limožą. L'Averdy jam pavedė padaryti Limuzino statistiką. Be to, jis prirengė spaudai rinkinį straipsnių, kuriuos Quesnay buvo įdavęs jam spausdinti „Journal'e". Rinkinys išėjo 2 tomų 1767 metais lapkričio mėnesį antrašte, kuri vėliau davė vardą visai mokyklai: „Physiocratie, ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain. Recueil publié par Du Pont, Pecking". Veikalas tuoj buvo priskaitytas prie mokyklos klasinių knygų, bent tie du pirmi tomai. Vėliau Du Pont išleido dar keturius tomus su kitų autorių raštais, jų tarpe ir savo, bet jais mažai domėtasi.

Tarp Du Pont'o paskelbtų Quesnay'o veikalų ypatingai išsiskiria „Analyse du Tableau économique", paskelbtas „Journal" 1766 m. birželio mėnesio numery; be to, abi „Problèmes économiques", kuriose duodama pavyzdžių, kaip reikia taikyti „Tableau". Jų pirmoji (1766 m. rugpiūtis) svarsto javų prekybos dalykus, antroji — tinkamesnę mokesčių sistemą. Pastarasis straipsnis negalėjo būti išspausdintas dėl Du Pont'o atstatymo, ir todėl pirmą kartą pasirodė tame rinkiny. „Analyse" buvo parašyta todėl, kad publika norėjo turėti trumpai išdėstytą „Tableau" turinį, parašytą „en langue vulgaire", nes pasirodę prieš tai Mirabeau „Explications" buvo sunkiai suprantami. Du Pont pasakoja prakalboje, kad jis laikė tikslingiausiu pranešti apie tą publikos norą pačiam autoriui ir po to jam buvo atsiųsta ši „Analyse du Tableau économique". „Analyse" pradžioje įdėta jau mūsų išgvildenta[1] citata iš Ksenofonto „Oekonomikus": „Klestint žemės ūkiui, klesti ir visi kiti menai; smunkant jam, smunka ir visos kitos verslo šakos tiek sausumoje, tiek jūroje". Tą išsireiškimą fiziokratai vėliau bus šiaip modernizavę: „Pauvre Paysan, pauvre Royaume; pauvre Royaume, pauvre Roy". Jis paprastai priskiriamas Quesnay, kas, gali būti, ir teisinga. Tačiau veltui ieškotume Quesnay veikaluose to išsireiškimo, bent jo viso.

Negali sakyti, kad „Tableau" tapo suprantamesnė, kai Quesnay parašė savo „Analyse". Pastaroji apskritai imant yra tik ištrauka. Paskaičius ją, gaunama įspūdžio kad čia bus greičiau žaidimas sąvokomis negu mokslo fundamentas, į ką ji pretenduoja. Tačiau tas nekoks įspūdis išnyksta kai gauname

---

[1] Šio veikalo p.

paskaityti abi „Problèmes“, kurios rodo kaip reikia ją taikyti. Jose, remiantis skaitmeniniais pavyzdžiais, duodami tikslūs ir platūs apskaičiavimai, kuriuos, tiesa, sunku sekti, bet kurie vis dėlto daro įspūdžio, jog tai yra tikrai rimtas dalykas. Pamatinė mintis yra ta, kad tuo tarpu kai „Tableau économique“ rodo sveikus ekonomiškai - socialinius santykius, t. y. ten, kur „état le plus avantageux aux hommes réunis en société“, „Problèmes“ parodo juos pašlijusius, nustojusius pusiausvyros. Vadinas, reikia, pasiremiant apskaičiavimais, rasti priemonių, kurios sustabdytų smukimą (dépérissement) ir padėtų grąžinti pašlijusiai „Tableau“ pusiausvyrą, o visuomenei „état de prospérité“. Skaičiai, kurios čia Quesnay ima, yra visai hipotetiniai. Valstybės vyrai jų vietoje turi paimtus iš realinio gyvenimo, t. y. iš s t a t i s t i k o s. Tuo būdu statistika yra būtina sąlyga, be kurios negalima vartoti „Tableau“. Jeigu netikri duomens, tai tą patį tenka pasakyti ir apie tas išvadas, kurios padarytos remiantis jais.

Tačiau ne visi Quesnay'o straipsniai, kurie pasirodė „Journal'e“, buvo Du Pont'o atspausdinti „Physiocratie“. Tarp praleistų yra įdėtas 1766 m. sausio mėn. numery ir labai svarbus autoriaus požvilgiui išaiškinti straipsnis „Observations sur l'intérêt de l'argent par M. Nisaque“. Mes žinome, kad Quesnay buvo parašęs enciklopedijai straipsnį „Intérêt de l'argent“, kuris tačiau žuvo. Čia mes, matyti, turėsime ištrauką iš jo. Kodėl Du Pont bus jį praleidęs? Atsakymas nurodo į aplinkybę, kuri yra labai svarbi, norint teisingai įvertinti Quesnay'o mokslą. Mokykla sekė savo mokytoju ne visais klausimais, kaip paprastai manoma. Rengdamas šį rinkinį spaudai, Du Pont nuolat buvinėjo Turgot aplinkoje. O apie Turgot mums žinoma, kad jis, priešingai savo bičiuliui ir mokytojui Gournay'ui, stovėjo už absoliutišką procentų laisvę. Tą požvilgį jis vėliau 1769 metais smulkiai išplėtojo savo „Mémoire sur les prêts d'argent“. Aukščiau minėtame straipsny Quesnay kaip tik aiškiai parodo tam tikrą palinkimą suvaržyti procentų dydį įstatymais, kad jis dėl lupikų machinacijų negalėtų būti didesnis už paprastai gaunamą gryną pelną iš žemės, nes tada sutriktų prigimtinė santvarka. Du Pont, priešingai, linko prie Turgot nuomonės. Todėl nenuostabu, kad jam, kaip ir kitiems mokyklos nariams, šis Quesnay'o straipsnis buvo nepatogus, ir todėl jis, matyti, Turgot patariamas, jį praleido.

Tur būt, norėdamas išvengti įtarimo, jis panašiai pasielgė ir su kitu straipsniu, kuris buvo artimesnis jo pasauližvalgai. Čia turime galvoj jau anksčiau minėtą straipsnį „Remarques sur l'opinion de l'auteur de l'Esprit des Lois concernant les Colonies". Jame Quesnay pasisako prieš Montesquieu ginamą principą, kad prekyba su kolonijomis turi būti metropolijos monopolis. Toliau „Physiocratie" nėra taip pat visų Quesnay'o straipsnių, paskelbtų „Ephémérides du Citoyen", apie kuriuos teks dar vėliau kalbėti. Savo „Oeuvres de Quesnay" leidiny aš vėl surinkau ir paskelbiau tuos iš dalies užmirštus straipsnius.

Reikia dar pakalbėti apie rinkinio antraštę, kuri, kaip jau žinome, bus davusi vardą visai mokyklai, Paprastai manoma, kad nukaltas graikų pavyzdžiu išsireiškimas „Physiocratie" (gamtos viešpatavimas) čia pirmą kartą sutinkamas literatūroje, ir kad tuo būdu Du Pont bus tas žmogus, kuris davė sistemai šį charakteringą vardą. Taip tarp kitko mano ir G. S c h e l l e savo vertingame veikale „Du Pont de Nemours et l'Ecole physiocratique" (1888)[1]. Priešingai tam, kitoje vietoje[2] aš esu atkreipęs akis į tai, kad šis išsireiškimas buvo pavartotas pusę metų atgal B a u d e a u straipsny „Principes de tout gouvernement", išspausdintame „Ephémérides" (1767 m. balandis). Ten kaip tik kalbama apie „principes de la p h y s i o c r a t i e, c'est-à-dire, de l'ordre naturel et social, fondé sur la nécessité physique et sur la force irrésistible de l'évidence". Tačiau nei Du Pont, nei Baudeau niekad nepretendavo būti šio žodžio išradėjais, tuo jie visiškai nė nemanė duoti mokslui ir savo grupei tipišką vardą[3]. Todėl galima ne be pamato tvirtinti, kad šį terminą bus nukalęs pats Quesnay; juo labiau, jog mes žinome jo palinkimą, prie graikų kalbos ir literatūros, ir pagaliau tuo vardu pavadinti jo raštai. Maža to, mes turime dar vieną nesu-

---

[1] „Cette doctrine à laquelle il (Du Pont) a donné lui-même le nom de Physiocratie" etc. 3 p.

[2] Oeuvres de Quesnay, 696 p.; toliau straipsny „Quesnay", išspausdintame Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 2 leid., VI t., 280 pusl. pastaba.

[3] Išsireiškimai „Physiokraten" ir „Physiokratischen System" Vokietijoje, tiesa, sąryšy su Du Pont'o veikalu, pirmą kartą buvo pavartoti *Mauvillon'o*, būtent 1776 m. Jie patys vadino save, kaip anksčiau, taip ir vėliau „Economistes" arba „Philosophes économistes".

griaunamą išrodymą, kad jis pats dalyvavo, rašant veikalo antraštę. Tame pačiame antraštės puslapy yra dar šis lotyniškas epigrafas:

Ex natura, jus et leges
Ex homine, arbitrium, regimen et coercitio.

F. Q.

Čia pirmą ir vienintelį kartą užeiname inicialus, kurie rodo Quesnay'o vardą. Tuo būdu šiuo atveju jo autorystė yra visiškai neginčytina. Mes neapsiriksime, priskyrę ne tik lotynišką posakį, bet ir graikų kaltinį žodį tam pačiam asmeniui, kurio plunksnai priklauso ir viso veikalo turinys. Taip pat ir ta aplinkybė, kad spausdinimo vieta nurodytas „Pecking", t. y. sostinė tos valstybės, kur, Quesnay'o nuomone, įvykdytas jo „ordre naturel, — apie tai jis kaip tik tuomet paskelbė „Ephémérides" ilgesnį straipsnį „Despotisme de la Chine", — leidžia spręsti, kad visas antraštės lapas nuo viršaus iki apačios bus sudarytas paties mokytojo, o ne mokinio, kuris buvo tik leidėjas.

Čia bus tinkamiausia vieta iškelti klausimui dar dėl vieno vardo. Paprastai manoma, kad „merkantilistinės sistemos" pavadinimas, charakterizuojant priešfiziokratinį galvojimo būdą, bus kilęs iš Adomo Smith'o, kuris savo „Wealth of Nations" vartoja paeiliui žodžius „mercantile system" ir „commercial system". Ir šiuos abu terminus reikia priskirti Quesnay'ui. Pavadinimas „système mercantile" randasi jau jo bendrai su Mirabeau (1763) rašytoj „Philosophie rurale" (III t., 91 pusl. pastaba paraštėje); „système de commerce" Quesnay vadino mokslą, prieš kurį jis stojo, jau daug kartų minėtose, prieš Montesquieu nukreiptose „Remarques concernant les Colonies" (1766). Beje, paprastai jis vartoja išsireiškimus „régime réglamentaire" arba „système du privilège exclusif", kurie dar ilgą laiką išsilaikė greta anų.

Tais pat metais, kurių gale išėjo „Physiocratie", pasirodė, taip pat antras svarbus veikalas, kuris turi Quesnay'o mokslo žymių ir duoda jį plačiajai publikai prieinamesne forma, negu tai buvo iki šiol; tai bus M e r c i e r d e l a R e v i è r e veikalas „L'Ordre naturel et essentiel des Sociétés politiques" (1767). Adomas Smith'as sako, kad toje tariamai „mažoje kny-

goje“ (iš tikrųjų. ji visai ne maža) geriausiai išdėstytas ekonomistų mokslas. Bet tai, be abejojimo, perdėta. Iš esmės čia yra skystas atpasakojimas to, ką daug glaudžiau davė pats Quesnay. Apie bet kokį knygos originališkumą netenka nė kalbėti, ir, matyti tuo reikia aiškinti, kad ši knyga publikoje turėjo tokio didelio pasisekimo. Kaip jau anksčiau minėjome, tuometinis Rusų pasiuntinys Paryžiuje, kunigaikštis Galicin, rekomendavo autorių carienei Kotrinai II, norėdamas tuo būdu jai pagelbėti rašant jos sumanytus naujus įstatymus. De la Rivière buvo jos pakviestas, ir dar tų pat metų gale išvažiavo į Petrapilį, džiaugsmingai lydimas savo partijos. Bet Kotrinos mintis jau buvo patraukęs Montesquieu, taip jog tarp jų negalėjo atsirasti reikiamo minčių bendrumo. Be to, išmintingai imperatorienei negalėjo imponuoti siauras doktrinierius, savo idėjas pasiskolinęs iš svetimų. Yra žinoma jos pastaba laiške, rašytame Voltaire'ui, esą Rivière manęs, jog Rusijos žmonės vaikščioją keturpėsti ir laikęs savo pareiga mandagiai pastatyti juos ant užpakalinių kojų. Neilgai trukęs ir nieko nenuveikęs ramiai grįžo nusivylęs į Paryžių. Sulig tuo laiku jo šalininkai nustojo garsiai garbinę iki tol jų keliamą Šiaurės Semiramidą.

Paryžiuje tuo tarpu partijos reikšmė didėjo. Čia būta svarbiausio Mirabeau nuopelno. Nuo to momento, kai „Ephémérides du Citoyen“ tapo partijos organu (1767 m. sausio mėn.), Mirabeau pradėjo rengti savo Paryžiaus viešbuty, Rue de Vaugirard, kas savaitę po du ekonomistų susirinkimus. Vieną ezoterinį antradieniais, kuriame buvo svarstomi partijos vidaus reikalai, — antrą ekzoterinį penktadieniais naujiems nariams patraukti. Iš pradžių būdavo bendri pietūs, o paskui prasidėdavo diskusijos. Ponios taip pat galėjo dalyvauti. Vėliau abudu vakarai buvo sujungti ir vykdavo antradieniais, kada buvo skaitomi ir svarstomi straipsniai, kuriuose turėjo spausdinti „Epémérides“. Kas iki šiol dalyvaujant Quesnay'ui buvo daroma nereguliariškai, dabar tęsiama organizuotoj formoj. Čia Mirabeau sekė, iš vienos pusės, buvusiu „Club de l'Entresol“, iš antros — ankstesniais Gournay'o mokyklos susirinkimais. Per dešimt savo buvimo metų (1767 — 1776) tie „séances académiques“, kurie Mirabeau vadovaujant išvirto „espèce d'académie“, turėjo vis didėjusio pasisekimo. Iš pradžių sekretoriaus pareigas, matyti, bus ėjęs Baudeau. Kai jis 1768 m. gegužės mėnesį, Vilniaus vyskupo kviečiamas, išvyko į

Lenkiją, Du Pont kartu su „Ephémérides“ redagavimu parėmė ir šitas pareigas. Susirinkimai paprastai prasidėdavo rudenį pirmininko kalba ir baigdavosi pradžioj vasaros, duodant viso nuveikto darbo apžvalgą[1].

Senstantis Quesnay tik retkarčiais teatvykdavo į šiuos susirinkimus. Taip pat sumažėjo ir jo dalyvavimas partijos organe. Skelbdamas 1767 m. žurnalo prenumeratą, Baudeau iškelia Quesnay, vadindamas jį „Confucius d'Europe“. Matyti, jis jau tuomet bus turėjęs platų rankraštį, kuriame Quesnay, eidamas su bendra laiko dvasia, iškelia į padangęs Kinijos tvarką; to rankraščio antraštė buvo „Despotisme de la Chine“. Jis buvo išspausdintas kovo — birželio mėn. numeriuose ir, tam tikra prasme, gali būti laikomas Quesnay'o ekonominiu testamentu. Kraštas kuriame žemės ūkio gerbimas pasireikšdavo tuo, jog imperatorius pats kasmet iškilmingai išeina į lauką su arklu, jam turėjo būti itin simpatingas. Be to, ir tariamai amžinas Kinų imperijos buvimas tartum rodyte rodė, kad paremtas „ordre naturel“ valdymo būdas yra tinkamiausias. Straipsnio gale duodami pamatiniai Kinų valdymo būdo dėsniai. Tai su nežymiais pakeitimais yra paties Quesnay'o mokslo dėsniai.

Be šito ilgesnio ir svarbaus straipsnio, kuriame matyti jau senėjimo žymių, Quesnay išspausdino „Ephémérides“ vos keletą straipsnių. Visų pirma — „Analyse du gouvernement des Incas de Pérou“, kuriame jis stengiasi rasti „ordre naturel“ pėdsakų ir pas inkus. Toliau — „Lettre de M. Alpha, maître ès-arts, à l'auteur, des Ephémérides sur la langage de la Science économique“ (1767 m. spalių mėn.). Šitame straipsny yra vienintelė vieta, kur Quesnay vartoja formulę „laissez faire et laissez passer“, bet ir tai tik nurodydamas į vieną iš Baudeau straipsnių, į kurį kreipdamasis jis sako: „Vous ne connaissez qu'une seule règle du commerce, c'est (pour me servir de vos propres termes) de l a i s s e r p a s s e r et de l a i s s e r f a i r e tous les acheteurs et tous les vendeurs quelconques“. Nuostabiausia tačiau tai, kad pas Baudeau cituojamoje vietoje tų žodžių nėra, jis vartoja kitus. Ten (1767 m. rugpiūčio

[1] Visa, kas vykdavo šioje akademijoje 1772 — 1774 m. smulkiai ištirta *Karl Knies* veikale „Carl Friedrichs von Baden brieflicher Verkehr mit Mirabeau und Du Pont“ 1892. Žiūr. taip pat mano straipsnį „Zur Geschichte der Physiokratie“, išspausdintą Schmoller'o Jahrbuch, 1893 m.

mėn. numeris) taip sakoma: „Laissez la plus entière liberté possible au commerce et à la concurrence parfaite“[1]. Matyti, Quesnay bus supainiojęs jį su Mirabeau.

1768 m. vasario mėnesį pasirodė paskutinis Quesnay'o straipsnis pavidale dviejų „Lettres d'un Fermier et d'un Propriétaire“, kuriame Quesnay dar kartą susiremia su savo senu priešininku Forbonnais. Užtat juo gausingesni yra dabar Mirabeau ir kitų „sektos“ narių straipsniai, kaip dabar vis dažniau ir dažniau ima vadinti mokyklą, tuo darydami jos nariams didžiausio nemalonumo. Tų straipsnių gvildenimas mus per toli nuvestų[2]. Čia reikia paminėti, kad laikraštis buvo plačiai pasklidęs užsieniuose, ir jo pasėtos ten sėklos duodavo diegų tuomet, kai Prancūzijoj tas mokslas jau seniai buvo pamirštas.

Į savo gyvenimo galą Quesnay vėl grįžo prie savo mėgiamų aritmetinių ir geometrinių studijų. 1773 metais, metus prieš savo mirtį, jis išleido veikalą „Recherches philosophiques sur l'évidence des vérités géométriques, kuris, jo nuomone, turėjo didelės reikšmės, tuo tarpu kai jo pasekėjai matė čia senatvės susilpnėjimo žymių. Mat, jis tarėsi išsprendęs kažką panašaus į rato kvadratūrą. Knyga išėjo tuo laiku, kai mokyklos žmonių nuotaika buvo labai nukritusi. Tuometinis generalinis kontrolierius, abatas T e r r a y, padarė „Ephémérides“ redakcijai įspėjimą ir, grasydamas uždarysiąs laikraštį, vertė laikytis varžančių taisyklių. Tokiomis aplinkybėmis 1772 m. lapkričio mėnesį buvo nuspręsta geriau uždaryti žurnalą[3]. Du Pont, sudėjęs į tą dalyką didelę dalį savo turto buvo labai nusiminęs. Jis priėmė lenkų kunigaikščio Čartoryskio pasiūlymą būti jo asmeniniu sekretorium ir jo vaikų auklėtoju, ir 1774 m. pradžioje išvažiavo į Varšuvą. Vos spėjo jis tenai nuvykti, kai gavo žinią apie Turgot'o pakėlimą, o netrukus po to jis buvo iššauktas į Paryžių, į Turgot'o įsteigtą prie ministerijos literatūrinį biūrą; tada jis neilgai viešėjęs Lenkijoj grįžo atgal.

Atrodė, kad drąsiausios Quesnay'o svajonės vienu ypu bus įvykdytos, ir tai tada, kai visiškai buvo nustota vilties ir kai jam pačiam teko daug nukentėti. Tur būt, dėl nesutarimo

---

[1] Žiūr. *G. Schelle,* Vincent de Gournay, 216 p., 2 pastaba.

[2] Smulkių žinių apie juos galima rasti *S. Bauer'io* straipsny „Ephémérides, išspausdintame Palgraves Dictionary of Political Economy.

su kitais gydytojais, pašauktais prie mirštančio karaliaus, sosto įpėdinis dar kelios dienos prieš Liudviko XV mirtį atleido jį nuo tarnybos. Su filosofišku ramumu Quesnay sutiko tą nemalonę, nors, pasak Mirabeau, ji buvo skaudžiai jį užgavusi. Tada staiga ir netikėtai likimas paskaidrino paskutines žilagalvio Quesnay'o senatvės dienas. 1774 m. liepos mėnesį jo mokinys Turgot buvo pakeltas karaliaus tarėju.

Quesnay turėjo laimės matyti tik savo šalininko kilimą. Pusę metų po Turgot'o pakvietimo, 1774 m. gruodžio mėn. 16 d. mirė ekonominio mokslo kūrėjas, nenustodamas iki paskutinio momento sąmonės, savo bute „grand commune" Versalėje. Reumatizmas, kankinęs jį per didesnę gyvenimo dalį, pagaliau jį nuveikė.[1] Gruodžio 20 d. mokyklos bute iškilmingai minėjo vėlionį, ir Mirabeau prieš Quesnay'o biustą pasakė labai jausmingą kalbą.[2] Iš karto „mokytojo" mirtis nesutrukdė įėjusios į madą mokyklos plėtojimosi. Jo netekimą partija pajuto tik tada, kai pašlijo Turgot'o padėtis ir partijos viduje kilo nesutarimų. Tada trūko žmogaus, kuris galėtų visus suvienyti, ir žlugus Turgot'ui subyrėjo visa mokykla.

2. Mokslas.

a. Bendros pastabos. Norint teisingai suprasti fiziokratų doktriną, visų pirma reikia atminti, kad „science économique" yra ne tik specialinis mokslas, bet visa pasaulėžvalga, paremta ekonominiu pamatu. „Ordre naturel et social", kurią tikėjo „philosophes économistes", tai tik bandymas sukurti socialinę filosofiją, paremtą visai priešingais pamatais negu tie, kuriuos randame pas italą Giordano Vico. Matyti, Quesnay bus turėjęs galvoje Montesquieu ir Bodin'ą, kai jis savo straipsny „Le droit naturel" pajuokė tuos, kurie stengėsi save įtikinti,

---

[1] Apie Quesnay'o palikimą smulkių žinių teikia „Mémoire sur la fortune de François Quesnay", kuriuos paskelbė „Société archéologique de Rambouillet" sekretorius *Lorin*. Tomis žiniomis palikimas susidėjo iš 234.608 L., kurių pusę gavo jo sūnus Blaise-Guillaume, Nivernais žemvaldys, antrą pusę — vaikai mirusios 1761 metais Quesnay'o kolegos, chirurgo P. Hévin, žmonos Marie-Jeanne Nicole. — 1896 m. rugpiūčio 23 d. Société populaire du Canton de Montfort l'Amaury (pirmininkas p. Jules Allain-le Canu) pastatė jam Méré, jo gimimo vietoje, paminklą.

[2] Atspausdinta „Oeuvres de Quesnay", 3 ir tol. p.

„qu'il est dans l'ordre de la fatalité des gouvernements d'avoir leurs commencements, leurs progrès, leur plus haut degré de puissance, leur déclin et leur fin“,[1] ir kai baigdamas straipsnį apie „Despotisme de Chine“ ta pačia prasme sako: „Per daug plačiai tikima, kad valstybių vyriausybės turi tik pereinamų formų, kad viskas nuolat kinta, kad valstybės turi savo pradžią, savo plėtojimos, savo žlugimą, ir savo galą“.[2] Neigdamas tokį „fatalisme absurde“, Quesnay, Kinijos pavyzdžiu rodo, kad esama „ordre stable par essence“, kurios prisilaikymas suteikia kiekvienai politinei sąjungai „empire fixe et durable“ savybių. Po to, apskritai imant, nėra nieko, kas neturėtų šiokio ar tokio sąryšio su „science économique“, apie kurį grafas d'Albon savo „Eloge historique de M. Quesnay“ sako, jog „jis apima tikybą, papročius, įstatymus, politiką, finansus, žemės ūkį, prekybą, meną, švietimą, savitarpio prievoles, apskritai visą, nuo ko pareina valdovų ir pavaldinių gerovė“[3]. Panašiai išsireiškė Mirabeau, minėdamas mirusį bičiulį ir mokytoją: „Jis atrado medicinoje gyvybės ekonomiją, metafizikoje — moralinę ekonomiją, žemės ūky — politinę ekonomiją, ir, suvesdamas į vieną vienetą visa, ką žmogus vaizduojasi, nori, įgyja, gauna ir gamina, jungdamas visa tai jis vadovavosi dvejopu požvilgiu mūsų teisių ir priedermių, kurias davė mums Dievas savo kuriamosios valios momentu ir kurias matome didžiuose gamtinės santvarkos dėsniuose“[4].

Quesnay, kaip jau buvo minėta, norėjo taip reformuoti naujesnęją filosofiją, kaip tai senovės filosofijoje padarė Sokratas. Cartezijus — naujosios filosofijos kūrėjas — tinkamai pamatavo tik teoretinę filosofiją. Praktiškąja filosofija jis visiškai nesirūpino. Savo afektų moksle jis vos apie ją teužsimena. Malebranche bandė jį papildyti šiuo atžvilgiu; tačiau jis taip ir pasiliko vienas metafizikos aukštumose, nenusileisdamas iki paprasto žmonių gyvenimo. Kaip senovėje Sokratas padarė perversmą, perkėlęs filosofijos sunkumo centrą iš teoretinės dalies į praktinę, taip Quesnay pastatė tą patį tikslą moderninei filosofijai, tęsdamas Malebranche'o darbą. Tačiau jis tarėsi einąs toliau už Sokratą, moksliškai tyrinėdamas pramoninį gyvenimą,

[1] Oeuvres de Quesnay, 374 p.
[2] Ten pat, 660 p.
[3] Ten pat, 64 p.
[4] Ten pat, 9 p.

kuris senovėje buvo laikomas žemesnės rūšies. Po to bus suprantamas vėliau daug kartų pajuoktas Mirabeau posakis pasakytas minint Quesnay'o mirtį: „Sokratas, taip sako, nukėlė moralę nuo dangaus, o mūsų mokytojas leido jai dygti žemėje. Dangiškoji moralė tenkindavo tik privilegijuotas sielas, tuo tarpu kai grynojo gavinio (produit net) moralė teikia visiems žmonėms gyvenimo išteklių, neleidžia jų užgrobti plėšimu ar vyliu, nurodo jų padalinimą, laiduoja tolimesnę jų gamybą" ir tt.[1] Su dideliu malonumu Quesnay nurodo į tas vietas, kur Sokrato mokiniai, būtent Ksenofontas ir Platonas, deda savo mokytojui į lūpas išsireiškimus, kurie sutiko su jo atstovaujamu požvilgiu. Taip epigrafas, įrašytas „Analyse du Tableau économique", apie žemės ūkio svarbumą paimtas iš Ksenofonto „Oikonomikos", o epigrafas antrajai „Problème économique" apie reikalą politinę medžiagą tyrinėti su skaičių pagalba — iš Platono „Įstatymų".[2]

Su Aristoteliu Quesnay'ui buvo blogiau. Jo galvojimo būdas jam aiškiai buvo perdaug istoriškas. Quesnay ypač nenorėjo pripažinti stagiriečio nustatyto praktinės filosofijos padalinimo į etiką, politiką ir ekonomiką. Jo nuomone, visos šios dalys sutampa, sudarydamos vieną mokslą. Pritardamas jis iškelia tai „que les Chinois ne distinguent point la Morale de la Politique"; menas dorai gyventi jiems yra lygus su menu gerai valdyti, „et ces deux sciences n'en font qu'une".[3] Ir toliau: „Kinų įstatymai visi paremti moralės įstatymais, moralė ir politika sudaro vieną ir tą patį mokslą".[4] Ta pažiūra bus kilusi daugiausia iš Konfucijaus, kurį kiniečiai laikė „comme le plus grand des docteurs, le plus grand réformateur de la législation, de la morale et de la religion de cet empire".[5] Quesnay'o mokinys Baudeau, kaip mes jau žinome, vadino jį todėl „Europos Konfucijum".

Quesnay'o tikslas buvo pasiekti bendrą socialinę ir valstybinę reformą, kuri pašalintų ekonominį prieštaravimą tarp žemės ūkio ir kapitalo interesų taip, kad nė vienas luomas nega-

---

[1] Oeuvres de Quesnay, 8 p. Visos kitos citatos, kur nepažymėta kitaip, taip pat paimtos iš to leidinio.

[2] 305 ir 696 p. p.

[3] 592 p.

[4] 605 p.

[5] 575 p.

lėtų peržengti jam įstatymais nustatytų ribų ir įgauti neteisios persvaros. Taip buvo atsitikę, jo nuomone, Prancūzijoje su miestų interesais, kurie rūmų arba savivališkojo absoliutizmo (despotisme arbitraire) buvo dirbtinai ugdomi. Reikia grąžinti teises nustelbtiems žemės ūkio interesams, būtent, žemės ūkio gamybai. Valstietį slegia dvejopa našta, viena — varžantis jo smulkią gamybą feodalizmas, ir antra — valstybinis pramonės protegavimas. Žemdirbį reikia pakelti iki laisvo žemės ūkio įmonininko, buržuazinio nuomininko pagal anglų pavyzdį. Todėl sociališkai-istorine prasme fiziokratų sistemą galima charakterizuoti kaip kaimo trečiojo luomo protegavimo sistemą, kuri lygtinai buvo statoma priešpriešiais miestų trečiojo luomo protegavimo sistemai, atstovaujamai merkantilizmo. Išdėstyt Quesnay'o mokslą visu platumu yra sunkoka visų pirma todėl, kad jis nepaliko mums sistematiško viską apimančio veikalo. Atskiras jo mokslo dalis tenka rankioti iš įvairių jo paskelbtų veikalų ir straipsnių. Be to, dar kliudo ir ta aplinkybė, kad mokykla toli gražu ne visados sekė savo mokytoju; todėl ir veikalai, parašyti Quesnay'o bendrai su kai kuriais mokiniais (pav. su Mirabeau ir Mercier de la Rivière) gali turėti mums tik antraeilės reikšmės.

b. Metodė. Šiuo atžvilgiu Quesnay norėjo Kartezijaus pirmą kartą pavartotą fizinių reiškinių srity aritmetiškai-geometrinę arba tikslaus tyrimo metodę pritaikyti moralinių santykių pasauliui ir abi iki šiol skiriamas sritis gvildenti vienu atžvilgiu. Nors ir kiti jau buvo laikęsi tos pažiūros[1], pav. Platonas senovėje, naujaisiais laikais Hobbes ir jo kritikas Cumberland, tačiau nieks ja pakankamai nesinaudojo. Būdamas tokių pažiūrų, Quesnay neskyrė gamtos ir humanitarinių mokslų. Vis dėlto pagal Quesnay reikią skirti moralinius įstatymus (lois morales) nuo fizinių dėsnių (lois physiques). Tačiau jie nestatomi priešpriešiais, kaip to vėliau reikalavo Kantas, o greičiau eina lygiagrečiais keliais ir, pareidami vieni nuo kitų, sudaro naturalinius dėsnius (lois naturelles). Tokiu būdu, visi žmonių veiksmai, kaip ir fizinių reiškinių sritis, gali būti apskaitomi su skaičių pagalba; taip pat teisės ir pridermės turi būti „nustatomos pagal dydį ir svorį, apskaitomi taleriais ir fenigais". Čia norima, pasak markizo Mirabeau, su-

---

[1] Žiūr. aukščiau 31 ir 224 ir tol. p. p.

rasti žmonėms „la méthode infaillible et calculée d'être heureux et justes".[1]

Priemonė, kuri leidžia apskaityti visuomeninius santykius, yra „Tableau économique". Iki jos, taip sako Du Pont savo „Avis au lecteur" prie „Analyse", „science économique" buvo tik: „science conjecturale", kuriame galima buvo tik iš patyrimo kiek samprotauti, tuo tarpu kai „nuo genialaus išradimo Tableau économique formulės tasai mokslas tapo tiksliuoju mokslu, kurio visi punktai gali būti taip pat griežtai ir negincytinai išrodyti, kaip geometrijos ir algebros išrodymai" („depuis l'ingénieuse invention de la formule du Tableau économique, cette même science est devenue une science exacte, dont tous les points sont susceptibles de démonstrations aussi sévères et aussi incontestables, que celles de la géometrie et de l'algèbre").[2] Kadangi, kaip iš to matyti, „Tableau" yra svarbiausia pati metodė, o ne jos turinys, tai dabar galima suprasti, kodėl fiziokratai laikė ją savo sistemos pamatu ir vadino „raktu" prie mokslo ir kodėl markizas Mirabeau, žinoma, labai perdėdamas, sakė apie ją kad, po rašto ir pinigų išradimo, ji esanti didžiausias žmonių giminės išradimas.[3] Smulkiai išnagrinėti „Tableau économique" galima bus tik į galą, nes prieš tai reikia duoti bendrą visos sistemos apžvalgą. Quesnay'o požvilgis verčia jį nekartą smarkiai užpulti ant istorinės metodės. Pastarąją reikią mesti tiek teorijos, tiek praktikos srity. Istorikai rūpinęsi daugiau patenkinti tuščią žmonių smalsumą, negu žinių ieškojimą. Be to, ši metodė, čia dar kartą pakartosime, veda prie fatalistinio spėjimo, esą visos tautos būtinai turi turėti pradžią, augimo laikotarpį, žlugimą ir galą. Tai tinka tačiau tik toms tautoms, kurios valdomos ne pagal absoliutiškus natūralinės santvarkos principus. Kad taip iš tikrųjų yra, geriausiai parodo amžinas buvimas Kinų imperijos, kuri valdoma teisingais Konfucijaus dėsniais ir todėl, kaip rodo prityrimas, yra nekintama.

Vyriausią principą Quesnay bus pasiėmęs iš savo medicinos profesijos mokslo. Jis griežtai skiria visuomenėj, kaip ir atskirame individe, sveiką arba tobūlą būvį, kada visos jėgos yra pusiausvyroje, nuo nesveiko arba netobūlo būvio. Sveikata yra tas pastovus idealas, kurio reikia siekti tinkamai tvarkant savo

---

1 Oeuvres de Quesnay, 5p.

2 442 p.

3 Philosophie rurale, I t., 52 p.

gyvenimą. Tableau économique savo pusiausvyros būvyje atspindi „état le plus avantageux au genre humain". Faktinieji santykiai visados daugiau ar mažiau nuo to atitolsta. Todėl visados reikia turėti prieš akis tą tobūlą arba „natūralinį" būvį ir vengti klaidingų kelių. Priemones ir kelius, kuriais galima atstatyti pusiausvyrą, nurodo maksimos, pridėtos prie „Tableau". Apskritai, tiek socialiniame, tiek fiziniame gyvenime visados higijenai reikia duoti pirmenybę prieš terapiją. Kiekvienas tiek fizinis, tiek visuomeninis kūnas turi savo natūralinę santvarką, kuri reguliuojasi pati savaime; jis turi taip pat ir gydomosios galios, kurią gydytojas gali pakreipti į tą ar kitą pusę, bet kurios jis neturi stelbti. Sakysim, karštligė toli gražu ne visuomet reiškia jėgų nupuolimą, kada su ja reikia kovoti; kartais tokiu būdu pasireiškia savarankiškas gamtos gydomosios jėgos veikimas.[1] Lygiai taip pat reikia būti labai atsargiam darant kraujo nuleidimą, kurį paprastai laiko absoliutine gydomąja priemone. Labai dažnai atsitinka, kad nuleidžiamas kaip tik sveikas kraujas, kuris reikalingas ligoniui pagyti. Visa kartu suvedus, tenka pasakyti, kad gydytojas gali aktyviškai įsikišti tik išimtinais atsitikimais, šiaip jis turi kreipti visą savo dėmesį į tai, kad atstatytų normališkas gyvenimo sąlygas ir pašalintų ligos priežastis. Šit kaip Quesnay suprato meną „de guérir par un bon régime".[2] Tuo tačiau visai nenorima pasakyti, kad gydytojas apskritai nėra reikalingas. Quesnay kelia Konfucijų, kuris buvo tuo pat metu „le maître et le docteur de l'empire."[3] Tuo būdu, — kaip sako vienas iš Quesnay'o biografų, Romance de Mesmon, — medicina jam buvo tas atramos taškas, kuriuo pasirėmęs jis nutiesė tiltą per kiaurimę kuri skyrė žemą žemės ūkio darbą nuo aukštų politikos spekuliacijų.[4] Tai iš esmės yra Platono idėjos, sumaišytos su medicinos ir prigimtinės teisės požvilgiais.

c. Metafizika. Aprašomos čionai idėjos išdėstytos dviejose vietose, visų pirma, 1747 metų papildyto antro „Economie animale" leidimo trečiame tome (pirmame 1736 metų

---

[1] 85 p.

[2] 53 p. pastaba.

[3] 576 p. Žiūr. toliau 575 p.: „le célèbre *Confucius*, que les Chinois regardent comme le plus grand des docteurs, le plus grand reformateur de la législation, de la morale et de la religion de cet empire".

[4] 85 p.

vieno tomo leidime duotas tik bendras gamtiškai-mokslinis arba fiziologinis aprašymas) ir vėliau suglaustai Enciklopedijos straipsny „Evidence“ (1756). Kartu su Kartezijum Quesnay pripažįsta dvi pasaulio substancijas: m a t e r i j ą ir d v a s i ą. Spinozos mokslą apie vieną substanciją jis atmeta.[1] Abi šios substancijos, būdamos pasyvinės, negali savitarpy veikti. Tam reikalingas trečias elementas, j u d ė j i m a s (mouvement). Pastarasis eina iš Dievo, vienintelio aktyvinio pamatinio visatos principo. „Les deux substances ne peuvent agir l'une sur l'autre. C'est l'action de Dieu qui vivifie tous les corps animés, qui produit continuellement toute forme active et intellectuelle.“[2] Taip pat Dievybė, o ne kas kitas, sukelia žmonėse pojūčių (sensations).[3] Žmoguje aktyvinis principas atstovaujamas i š m i n t i e s (raison), kuri sprendžia apie išorinių įspūdžių sukelto intereso vertingumą ar nevertingumą.[4] Įgimtų idėjų nėsą.[5] Visokį žemišką pažinimą mes gauname „per pojūčius, kurie yra vienintelis mūsų naturalinių pažinimų šaltinis ir vienintelis tiesų evidencijos principas“ (par la voie des sens, qui est l'unique source de nos connaissances naturelles, et l'unique principe de l'é v i d e n c e des vérités réelles).[6]

Skirdamasis nuo gyvulių, kurie gyvena tik žemėje, žmogus gyvena dvigubą gyvenimą, vieną — laikinį, žemėje ir antrą — amžiną, aname pasauly. Būdamas protingas padaras (animal raisonnable), jis norėdamas gali tinkamai elgtis abiem atvejais. Dvigubą tikslą atitinka du skirtingi pažinimo šaltiniai: viena, b e t a r p i š k a s p a ž i n i m a s (évidence) ir antra, t i k ė j i m a s (foi).[7] Betarpiškai pažįstamos, realinės tiesos (vérités réelles) liečia žemiškąjį gyvenimą ir prieinamos išimtinai pojūčiais. Antgamtinių tiesų (vérités révélés)[8] negalima tiksliai ir betarpiškai pažinti, jos apreikštos Dievo šventajame rašte ir turi būti priimtos su vaikišku tikėjimu, klusnumu ir dėkingumu už Kūrėjo padarytas mums geradarybes. Tik patį Dievo buvi-

---

[1] 778 ir 787 p. p.
[2] 793 p.
[3] 769 p.
[4] 793 p.
[5] 782 ir 774 p. p.
[6] 780 p.
[7] 764 p.
[8] 765 p.

mo faktą galime aiškiai, betarpiškai pažinti, stebėdami veikiančias vidury mūsų ir iš oro jėgas, nepriklausomas nuo mūsų valios. Tačiau ypatingų aukščiausios būtybės savybių mes negalime pažinti, jos mums Dievo sprendimu padarytos neprieinamos. Quesnay išjuokia „idées factices", kurių pasigamino sau žmonės, norėdami atskleisti „mystères de la foi". Kiekvienas bandymas šia kryptimi būtinai turi nuvesti į šunkelius.[1] Tikrai moksliškai pažinti galima tik gamtinį, o ne antgamtinį gyvenimą. Mūsų pažinimas vis dėlto siekia taip toli, jog mes galime žinoti, kad abu pasauliai yra tarpusavy suderinti ir vienas antram neprieštarauja. Nuo Malebranche, iš kurio Quesnay daugiausia pasiskolino savo metafizines pažiūras, jis tačiau tuo skiriasi, jog nepripažįsta jo mokslo apie Dievo pasireiškimą visuose daiktuose. Bet jis pasisako taip pat ir prieš Locke. Sutikdamas su Locke'o mokslu apie tai, kad visų natūralinių reiškinių pažinimas gaunamas pojūčių pagalba, Quesnay vis dėlto prikiša jam, jog jis nepastebėjo aktingo dalyvavimo tame pažinimo procese laisvai apsisprendžiančio ir statančio sau tikslų individo.[4]

d. Etika. Pastaroji, kaip jau buvo minėta, nesudaro kokios atskiros šakos, taip pat kaip politika ir ekonomika. Ir jei tolimesniam dėstyme paliekamas vartojamas šiandien medžiagos paskirstymas, tai tat daroma vien tikslingumo sumetimais. Etika yra betarpiškai susijusi su pamatinėmis metafizinėmis pažiūromis, ir todėl svarbiausi rašytiniai šaltiniai jai pažinti bus tie patys, kaip ir aiškinant Quesnay'o metafiziką. Be to, tenka dar atsižiūrėti ir į kai kurias veikalo „Droit naturel" vietas. Centralinis punktas yra valios laisvės sąvoka. Laisvės (liberté) nereikia maišyti su nesivaldymu (licence). Pastarasis yra „liberté animale", kuri iš tikrųjų nėra jokia laisvė, nes ji daro žmones jų geidulių vergus; ją reikia griežtai skirti nuo „liberté morale ou d'intelligence", kuri nepriklauso nuo netvardomų palinkimų, bet kiekvienam primena jo pareigas prieš Dievą, prieš save patį, prieš savo artimus[5]. Klaidingai vaizduojasi laisvę tie, kurie laiko ją galėjimu veikti be jokių mo-

---

[1] 763 p.

[2] 762 p.

[3] 745 p. pastaba.

[4] Ten pat.

[5] 796 p.

tyvų: tai bus savivalė. Net pačiam Dievui nėra leista veikti be jokių motyvų.

Reikia skirti dviejų rūšių motyvus: iš vienos pusės jausminius arba skatinamuosius (sensitifs et affectifs), iš antros pusės pamokančius (instructifs). Pirmieji atitinka gyvulių instinktą, pastarųjų šaltinis yra išmintis, kurios pasigaudamas žmogus susijungia su nežemiškomis jėgomis. Pamokančiais motyvais, kurie dar sustiprinami auklėjimu, žmogus pažaboja savo geidulius. Jei dvasinius motyvus nugali jausminiai, tai individas ryžtasi piktam darbui; jei paima viršų pirmieji, tai gaunamas geras darbas. Žmogaus laisvės esmė yra ta, kad jis gali apskaityti savo vienokio ar kitokio pasielgimo padarus ir pagal tai ryžtis tam ar kitam; tuo būdu laisvė eina iš išminties. Sakysim, pirklys, nuolat ieškodamas vis naujo ir naujo pelno (désir du gain), nori išleisti tam tikrą sumą pinigų pirkti prekėms. Prieš jo akis stoja du keliai, kuriais jis gali gauti pelno, iš jų vienas pirmu žvilgsniu jam atrodo pelningesnis, negu antras; tačiau baimė apsigauti verčia jį apsvarstyti ir apskaityti kiekvienos iš siūlomų pasirinkti prekių kainą; išlaidas, kurių jis turės padaryti; kaip greitai galės jas parduoti ir kokią galės joms padėti pardavimo kainą. Visa tai rūpestingai apsvarstęs, pirklys pasirenka patogesnį kelią. Taigi, noras pelnyti iš pradžių verčia šį pirklį išleisti pinigus, tačiau baime apsigauti spiria jį svarstyti (délibérer); pagaliau jis pasirenka tam tikrą prekę, kuri, jo nuomone duos jam daugiausia pelno; dažnai atsitinka, kad tai ne ta prekė, kuri jam iš karto atrodė būsianti pelningiausia[2]. Quesnay taip apibūdina laisvę: „Laisvę sudaro galia apsvarstyti ir protingai ryžtis veikti ar neveikti“ („La liberté consiste dans le pouvoir de délibérer pour se déterminer avec raison à agir ou à ne pas agir“.)[3] Tik svarstymo metu valia yra laisva. Kai tik žmogus baigė svarstęs, galvojęs ir ką nusprendė, Dievas, kaip veikianti žmoguje aktinga jėga, tuoj vykdo tą sprendimą, neatsižiūrėdamas, ar jis yra geras, ar blogas. Tačiau visa tai vyksta trejopa atsakomybe, būtent „envers Dieu, envers lui-même et envers aut

---

1 748 p.

2 Ten pat.

3 Ten pat.

rui“[1]. Sunkumas naudojantis laisve, kuri savo ruožtu būna kelių įvairių laipsnių (degrés de liberté), yra tas, kad niekad nepamirštume tos trejopos atsakomybes ir palaikytume jos pusiausvyrą. Quesnay lygina žmogaus sielą su laivo vairininku, kuris nuolat žiūri, kad laivas plauktų teisingu keliu. „Cet exemple donne une juste idée du pouvoir de l'âme dans l'exercice de sa liberté; car c'est l'âme du navigateur qui préside et qui désire; l'attention est toujours ce gouvernail par lequel elle peut maîtriser et faire valoir les motifs qui la meuvent“.[2]

Visi naturaliniai veiksmai eina iš jausmų suerzinimo ir siekia visų pirma tiek atskiro asmens, tiek visuomenės fizinės gerovės. Akstinas čia yra asmeninis interesas (intérêt)[3]. „Sensations de plaisir“ („smagumo jausmas“) yra žmonių laimė (bonheur) ir „sensations de douleur“ („skausmo jausmas“) yra jų nelaimė (malheur).[4] Bet kadangi prityrimas rodo, kad jausminis pasitenkinimas, stipresnis pradžioje, toli gražu ne visuomet pasirodo ir toliau vertingiausias ir, šiaip ar taip, ne visuomet girtinas moraliniu požvilgiu, tai šalia „intérêt“, atitinkančio greitai praeinantį pasitenkinimo jausmą, reikia pripažinti „intérét bien entendu“, siekiantį naudos ir moralinės vertybės. Tas tinkamai suprastas interesas dažnai būna priešingas momentaliniam jausmų suerzinimui. Kartais instinktyvinių aistrų antplūdis būna toks galingas, kad joms numalšinti nepakanka vienos intelektualinės žmogaus jėgos. Panašiais atvėjais išmintingas žmogus (l'homme bien né) ieško antgamtiškos pagalbos (secours surnaturel, secours de la religion),[5] kurios jam Dievas neatsakys. Būsimame gyvenime (vie future) kiekvienas turės atsakyti už tai, kaip pasinaudojo savo laisve, ir pagal nuopelnus vieni bus atlyginti, kiti nubausti[6].

Svarbiausias visuomenės uždavinys yra planingai šviečiant savo narius išaiškinti jiems jų priedermes, o tuo pat ir pamokyti, kaip reikia tinkamai naudotis savo laisve. Negalimas daiktas, — čia Quesnay galvoja tikrai sokratiškai, —

---

[1] 758 ir 796 p. p.

[2] 751 p.

[3] 771 p.

[4] 792 p.

[5] 776, 794 ir 796 p. p.

[6] 753 ir 795 p. p.

kad kas nors, suprasdamas savo tikrus interesus, nesistengtų jų vykdyti.

Tamsybė yra ne tik visų nelaimių priežastis; ji yra taip pat nusikaltimas (crime), su kuriuo reikia kovoti visomis galimomis priemonėmis. Iš čia išeina, kad vaikams, idiotams ir silpnapročiams negalima duoti laisvės[1]. Tą patį tenka pasakyti ir apie neprotingus žmones, kurie tyčiomis eina prieš visus naturalinės santvarkos dėsnius. Duodami tokiems individams laisvę, kenktume tiek jų pačių, tiek savo laisvei (liberté nuisible à lui-même et aux autres)[2]. Valstybės priedermė yra savo pozityvine įstatymdavybe saugoti visuomenę nuo panašių navykų.[3] Įstatymai turi padaryti mokslą visuotinį ir visiems privalomą[4]. O tai mus veda į politikos ir teisės sritį.

e. Politika ir teisių mokslas. Čia Quesnay remiasi Hugo Grotium, kurio prigimtinės teisės idėjas[5] jis bandė savarankiškai toliau plėtoti. Apskritai jis laikosi vidurio tarp Hobbes'o ir Cumberland'o, pasisavindamas jų abiejų vartotą metodę. Atitinkamas pažiūras Quesnay dėstė ne kartą. Užsiminimų jau galima rasti gale „Economie animale" (1747). Prigimties teisės klausimus jis plačiau išdėstė veikale „Le droit naturel" (1765), o politinius — savo paskutiniame darbe „Despotisme de la Chine" (1767). Be to, sutinkame atskirų minčių, išsklaidytų kituose jo veikaluose.

Quesnay'o pažiūromis, žmogus priklauso nuo dviejų teisinių santvarkų, iš vienos pusės nuo „ordre naturel" ir iš antros — nuo „ordre positif". „Naturalinės santvarkos" įstatymai eina iš Dievo; jie įkvėpti visatai pačiame kūrimo akte, prieš atsirandant bet kokiai visuomenei. Jie pergyvens taip pat visus visuomeninius reiškinius. Tai yra ideališki, iš visų galimų ge-

---

1 761 ir 762 p. p.

2 377 ir 797 p. p.

3 377 p.

4 Apie XVIII amžiaus sociališkai-pedagogines idėjas apskritai žiūr. *John Edelheim*, Zur Geschichte der Sozialpädagogik, Berlin und Bern. 1901.

5 Apie tų idėjų plėtojimąsi žiūr. *Wilhelm Hasbach*, Die allgemeinen Grundlagen der von François Quesnay und Adam Smith begründeten politischen Oekonomie, Leipzig 1890 m. Daugiau *Otto Gierke*, Johannes Althusius und die Entwickelung der naturrechtlichen Staatstheorien, Breslau 1880.

riausi žmonijai įstatymai, kurie dėl to yra nuolatinis visų siekimų tikslas (lois évidemments les plus avantageuses aux hommes réunis en société)[1]. Pagaliau, naturaliniai įstatymai, kaipo Dievo leisti, turi būti laikomi Dievo įstatymais. Kaipo tokie, jie turi visų pirma moralinio pobūdžio. Jų forma — įsakymų arba maksimų forma. Jie nėra absoliutiškai privalomi, nes nuo laisvos žmonių valios pareina, ar juos pildyti, ar ne. Tačiau žmonės už tai atsako ateity.

Šiuos naturalinius įstatymus žmogus, būdamas protingas padaras, gali aiškiai nustatyti iš bendrų pasaulio reiškinių.

„Ordre naturel" liečia tik pamatinius, nekintamus visuomeninės santvarkos santykius. Praktinis jos išplėtojimas, pritaikymas atskiroms tautoms — tai „ordre positif" uždavinys. Pastaroji — tai žmonių padaras. Atitinkami „rašytiniai" įstatymai yra priverstinai privalomi, t. y. jų nepildymas baudžiamas[2]; jie turi būti literališkai (littéralement) pildomi, tačiau jie tėra laikiniai; jie pareina nuo reikalavimų ir aplinkybių atmainų ir todėl nuolat kinta[3]. Jų uždavinys kiekvienu atskiru atveju vykdyti „naturalinės santvarkos" principus. Kai jie nutolsta nuo tos krypties, įsiviešpatauja savivalė ir tiranija. Bet kur matome teisingą santykį tarp jų, ten turime tikrą „gouvernement économique", kuri laiduoja pastovią gerovę (prospérité), tuo tarpu, kai priešingu atvėju būtinai ateina nusmukimas (dépérissement). Quesnay prikiša savo valstybės mokslo pirmtakams, kad jie savo tyrinėjimuose laikėsi beveik išimtinai „ordre positif". Tokiu būdu atsitiko taip, kad kiekvienas pažino ne visą tiesą, o tik jos dalį. Tiesą galima surasti filosofiškai, pažinus visą gamtą, o ne vadovaujantis tuo siauru akiračiu, kurį įgyjame pažinę iki šiol išleistus ir daugiau ar mažiau iš savivalės kilusius pozityvinius įstatymus, vadinas, ne iš pozityvinės teisės istorijos (turima galvoje Montesquieu). Priešingai, reikalinga, „kad tauta būtų mokoma visuotinų naturalinės santvarkos dėsnių, kurie sudaro regimai geriausią valdžią. („que la nation soit instruite des lois générales de l'ordre naturel").[4] Vieno tik žmonių jurisprudencijos (jurisprundence humaine) tyrinėjimo nepakanka, norint išauklėti tikrus valstybės vy-

---

[1] žiūr. „Physiocratie" antraštės lapą.

[2] 365 p. ir 370 p. pastaba.

[3] 374, 375, 643 p. p.

[4] Maxime II, 331 p.

rus. Bet, iš kitos pusės, taip pat reikia, „kad praktinės ir šviečiančios žinios, kurių tauta įgyja iš patyrimo ir galvojimo, prisidėtų prie bendrojo valdžios mokslo“ („que les connaissances pratiques et lumineuses que la nation acquiert par l'expérience et la réflexion, se réunissent à la science générale du gouvernement“), t. y. reikia tirti abi šakas.

Tas „naturalės santvarkos“ (ordre naturel) ir „pozityvinės santvarkos“ (ordre positif) dualizmas, kaip žinome, toli gražu nėra naujas. Jau senovėje mes jį sutinkame, gal tik kitaip pavadintą. Platono idealinėje valstybėje (Politeia), kuri, kaipo tokia, skiriama tiktai dievų sūnums, ir greta jos esančioje praktinėje įstatymo valstybėje (nomoi) mes matėme tą patį lygiagretį skyrimą. Šv. Augustino civitas Dei ir civitas terrena išreiškia vėliau panašų priešingumą. Be to, ir visa prigimtinės teisės valstybės filosofija remiasi dualizmu.

Quesnay, darydamas tą skirtumą, liečia svarbiausią visame valstybės moksle sąvoką. Jo mokykla nuo to vėliau nukrypo. Tuo tarpu, kai mokytojo nuomone valstybės vyras turi studijuoti abi teisės mokslo šakas: naturalinę ir pozityvinę, ir, norėdamas gerai valdyti, turi būti vienodai tvirtas tiek vienoj, tiek antroj srity, — jo mokiniai visiškai pasinėrė į „ordre naturel“ ir visai apleido „ordre positif“, laikydami ją žemesnės rūšies detale ir todėl nereikalinga jokių studijų. Galų gale jie priėjo prie to, pavyzdžiui Turgot, jog panoro tiesiog perkelti į praktikos gyvenimą „ordre naturel“ visame savo grynume, kas jau visiškai neatitiko Quesnay'o pažiūrų. Todėl visai teisingai juos kaltino doktrinarizmu ir utopizmu. Tačiau mokytojo sistemoje nebuvo nieko panašaus. Jis savo medicininiško laikotarpio raštuose nuolat primygtinai nurodydavo į stebėjimą ir tyrimą“, o taip pat į sąryšį tarp teoretinio ir praktinio galvojimo būdo[1].

Valstybės „O r d r e n a t u r e l“. Quesnay pradeda nuo pirmykštės būties (simple état primitif, état de pure nature)[2]. Būtų klaidinga statyti ją priešpriešiais visuomeninei būčiai ta prasme, kad, prisidėdamas prie valstybės sutarties, pilietis

---

[1] Žiūr. prakalbą prie Mémoires de l'Académie de Csirurgie, Oeuvres de Quesnay, 721 ir tol. p. p.

[2] 366 p.

atsisako nuo dalies savo prigimtinių teisių, kad juo geriau galėtų naudotis likusia dalimi (Montesquieu ir kit.). Iš tikrųjų, žmogus nieko nenustoja iš savo prigimties teisės, bent visuomenėje, organizuotoje naturalinės santvarkos principu. Priešingai, jis pasilaiko visas savo pirmykštes teises ir net gali dar plačiau jomis naudotis. Visaip kitaip, žinoma, esti tokioje valstybėje, kur smurtas ir savivalė nustelbė naturalinę teisę. Palyginti su tokia netikusia santvarka, paprasta pirmykštė būtis turi net pirmenybės.[1] Kas gi yra ta prigimtinė žmonių teisė? Quesnay savo veikale „Le droit naturel" šiaip ją apibūdina: „Le droit naturel de l'homme peut être défini vaguement le droit que l'homme a aux choses propres à sa jouissance"[2]. Tas kiek neaiškus nusakymas dar papildomas šiuo dėsniu: „Si on me demande ce que c'est la justice, je répondrai que c'est une règle naturelle et souveraine, reconnue par les lumières de la raison, qui determine évidemment ce qui appartient à soi-même ou à un autre"[3]. Kitais žodžiais, apskritai tariant, primigtinė žmonių teisė yra n u o s a v y b ė s t e i s ė.

Tačiau didumas nuosavybės, einančios iš prigimtinės teisės ir gaunamos kiekvieno visuomenės nario, yra dabar aprėžtas. Būtų klaidinga tvirtinti, kad pirmykštėj būty nuosavybės teisė buvusi neaprėžta ir kad ji vėliau tapo susiaurinta visuomeninėj būty. Veikianti tenai formališkai „visų teisė į viską" (droit de tous à tout), kurią Hobbes laikė tokia svarbia, žymiai susiaurėja, kai imame žiūrėti į ją iš arčiau. Ją galima palyginti su kregždės teise į visus uodus zvimbiančius aplink ją ore[4]. Ir prigimtinė žmonių teisė pirmykštėj būty faktinai buvo apribojama tais daiktais, kurių žmogui teikia gamta ir kuriuos jis įgydavo savo darbu (travail)[5]. Vis dėlto šitų gėrybių suma niekad nebūdavo didesnė už tą, kurią žmogus fiziškai galėjo suvartoti. Šiaip ar taip, tiek gėrybių jis visados sau pasiteikdavo; o kadangi žmonės nesusidėdavo į visuomenę jokiu kitu tikslu, kaip tik tam, kad geriau apsaugotų savo prigimtines teises, tai atskiras žmogus ir visuomeninėj būty negalėjo netekti tos „prigimtinės teisės gyvybei išlaikyti" (droit naturel à la subsistan-

[1] 374 p.
[2] 359 p.
[3] 365 p.
[4] 366 p.
[5] 367 p.

ce). Visų pirma tą priedermę turi tėvai savo vaikų atžvilgiu; nes tuo būdu jie atsimoka už tai, ką patys anksčiau yra gavę iš savo tėvų[1]. Kadangi ta vaikų teisė tėvų atžvilgiu pasibaigia pastariesiems prieš laiką mirus, tai šiuo atvėju, kaip ir ištikus ne dėl jų kaltės suaugusių nedarbui, visuomenė, kuri tėra ir turi būti išplėsta šeima, turi sušelpti tokius vaikus, kaip ji šelpia neturtėlius. Juk visuomenė kartu su tuo yra savitarpio apsidraudimo įstaiga, kurios lėšas sudeda kiekvienas atskiras žmogus, atiduodamas visą savo darbo energiją ir tuo palyginti vienodai prisidėdamas prie visuomenės gerovės kėlimo[2].

Tą organizuotų į visuomenę žmonių savitarpio rėmimo priedermę Quesnay laiko itin svarbią. Atitinkamą teoriją jis davė jau savo „Economie animale“ (1747)[3] pabaigoje ir smulkiau ją išgvildeno kitame savo veikale „Le droit naturel“ (1765). Prigimtinė teisė leidžia kiekvienam reikalauti „quantité de biens qui lui est nécessaire pour se conserver“. Kadangi kiekvienas turi griežtą priedermę išsilaikyti, tai nieks neturi teisės pasilaikyti svetimos dalies, ir tai, ką reikalingas gauna šiuo atžvilgiu, priklauso jam tiek pat iš prigimties, kiek ir iš pozityvinės teisės.[4] Tačiau šios ribos reikalavimas negali peržengti, nes ir pirmykštėj būty žmogus neturėjo daugiau. Kai dėl nuosavybės, prašokančios šias ribas, tai jos įgijimą reikia palikti laisvai individų iniciatyvai. Pradinė žmonių turtų lygybė (communauté des biens) vis labiau ir labiau nyksta, užleisdama vietą[5] turtų nelygybei, kuri pareina nuo nevienodų atskirų individų gabumų ir pasiryžimų. Pati iš savęs ši „inégalité“ neprieštarauja aukštai išplėstai naturalinės santvarkos visuomeninei būčiai, priešingai, ji stato parmoniniam ir kultūriniam gyvenimui aukštų tikslų ir skatina neturtėlius būti stropiems ir taupiems. Vadovaujantis naturalinės sanvtarkos principu, turtų nelygybė (visų visuomenės narių lygybė prieš įstatymus suprantama savaime) pati iš savęs nėra nei neteisinga, nei teisinga. Ji išeina iš Dievo nustatyto pasaulio plano, „dont les hommes qui ont existé, qui existent et qui existeront, ne font qu'unes très petite partie“. Apie teisę ar neteisę reikia spręsti

---

[1] 365 p.
[2] 372 p.
[3] 755 p.
[4] Ten pat.
[5] 674 ir tol. p. p.

iš bendro plano, o ne iš atsitiktinės atskirų asmenų padėties[1] Beje, jau iš mažų daiktų galima pastebėti, kad tariamos blogosios nelygybės pusės išsilygina dėl gaunamos didesnės naudos kitu atžvilgiu. Sakysim, lietus, kuris kliudo keleiviui keliauti, derlina žemę[2]. Žmogui yra duotas protas tam, kad jis galėtų numatyti nelaimes ir nukreipti jas į tinkamą sau pusę.

Individo prigimtinę teisę atitinka iš kitos pusės tokia pat teisė visuomenės, jei žiūrėsime į ją, kaip į organizmą. Visiškai neteisinga, kaip tai paprastai daro, laikyti Quesnay mokslą esant kraštutinio individualistinio pabūdžio. Čia turime jau aiškų socialinį mokslą[3], nors ir tiesiamą ant individualistinių pamatų. Posakis „ordre social“ pas fiziokratus užeinamas ne kartą; sakysim, jis vartojamas išėjusios 1777 metais Letroine knygos „De l'ordre social“ antraštėje, etc. Antras tomas pavadintas: „De l'intérêt social“ etc. Mes turime čia konstitucinius ir pamatinius visuomenės įstatymus (lois fondamentales, lois naturelles et constitutives), išvedamus iš bendros pasaulio santvarkos. Kaip visame pasauly viešpatauja viena nieko nevaržoma aukščiausia būtybė (Etre suprême), taip ir žmonių visuomenės organizmas turi turėti vieningą ir neribotą valdžią (autorité unique et absolue).

Gvildendamas svarbiausias valstybinės santvarkos formas, Quesnay visas jas nupeikia iškeldamas „despotisme légitime“ arba „despotisme légal“, viešpataujantį Kinuose, kurį tačiau reikia skirti nuo įsigalėjusio Europoje „despotisme arbitraire“. Feodalinei valstybei jis prikiša tai, kad čia valstybės galiūnai arba vasalai turi pasisavinę visas regalijas taip, jog čia iš esmės esama laisvos federacijos su nominališku suzerenu priešaky, dėl ko lengvai gali iširti visa valstybė[4]. Tačiau ir tokiame konstitucianalizme, kokį, Anglų pavyzdžiu, rekomendavo Montesquieu, prie „gouvernement mixte“ arba valdžių padalinimo sistemoje (système de contre-forces, division des forces) esama pavojaus, kad atskiros gyventojų klasės, kaip

---

[1] 757 p.

[2] 368 p.

[3] „L'homme ne doit pas se considérer lui seul dans l'exercice et dans l'usage de sa liberté; il vit en société avec autres hommes qui ont comme lui des droits qu'il doit respecter, et auxquels on ne peut préjudicier impunément; ces droits sont *naturels et légitimes*“, 754 p.

[4] 657 ir tol. p. p.

pav. Anglijoj pirkliai, užgriebs valstybės valdžia ir naudosis ja, tenkindami savo klasinį interesą kitų klasių sąskaita. Tą patį galima pasakyti apie demokratinę ir respublikinę valstybės santvarką[1]. Tiktai vienas monarchas, kuriam priklauso visa neribota valdžia yra pakankamai stiprus, kad galėtų palaikyti tvarką viduje ir bešališkai valdyti, kada kiekvienas gauna tai, kas jam priklauso. Kunigaikštis, kurio valdžia yra apribota, visados turi bijoti savo priešų, kad jo nenuverstų. O juk žinoma, kad niekas taip nestumia prie tiraniškų išsišokimų, kaip baimė. Neribotas kunigaikštis valdys ne savivališkai, o bendrais įstatymais, kaip Dievas valdo pasaulį. Tuo būdu, geriausia valstybės santvarka būsianti „pouvoir absolue règlé par les lois“ t. y. „despotisme légitime“[2]. Tiktai tokioje valdymo formoje valstybės galvos interesai sutampa su piliečių interesais, ir gali plėstis „ordre légitime le plus avantageux au prince et à la nation“[3].

Tobūla valstybės santvarka gali atsirasti tik ten, kur ji remiasi žemės ūkiu. „Sans l'agriculture les sociétés ne peuvent former que des nations imparfaites“[4]. Tokie netobuli visuomeniniai organizmai yra prekybinės respublikos, — kaip pav. Genuja, Venecija, Hamburgas, net Olandija, — kurios, turėdamos palyginti nedidelę teritoriją, gyvena menką parazitų gyvenimą, kuris baigiasi, kai tik iš jų rankų išslysta judomasis turtas — kapitalas: „Il n'y a donc que les nations agricoles qui puissent constituer des empires fixes et durables susceptibles d'un gouvernement général, invariable, assujetti exactement à l'ordre immuable de lois naturelles“[5].

Tuo būdu, jeigu žemė, būdama tikrų valstybių pamatas ir visų turtų šaltinis, turi tokią didelę reikšmę, tai tą patį tenka pasakyti politiškai-teisiniu atžvilgiu ir apie tą gyventojų klasę, kurios tarpe ji yra padalinta, apie žemės savininkų klasę (classe des propriétaires). Šią klasę, kurią tačiau reikia skirti nuo ūkininkų klasės, apvaizda paskyrė, kad ji civilizuotoje būty būtų valstybės galvos padėjėja, tvarkant viešuosius reikalus. Juk visuomenė, ir dar labiau valdžia, atsirado, išdalinus

[1] 638 ir tol. p. p.
[2] 564 p.
[3] 641 p.
[4] 647 p., 12 §.
[5] Ten pat.

žemę privatine nuosavybe. Kol tokiu būdu susidarė pastovi tvarka, niekam nebuvo intereso dirbti žemės; tik kada tai įvyko, galima buvo pereiti prie aukštesnės žemės dirbimo kultūros, duodančios gryno pelno, iš kurio galima buvo imti mokesčius išlaikyti valdžiai[1]. Tiktai žemės savininkams priklauso politinės teisės, nes jie vieni temoka mokesčius ir užima aukščiausias valstybėje vietas, kaip garbės vietas.

Žemės savininkų klasė turi nemokamai (sans rétribution) eiti ne tik aukščiausios pasaulinės, bet ir dvasinės valdžios pareigas[2]. Nes geriausioje valstybėje dvasinė ir pasaulinė valdžia sujungtos valstybės galvos rankose. Monarchai turi būti „empereurs pour gouverner, maitres pour instruire et prêtres pour sacrifier"[3]. Pagal tai Kinų valstybės santvarkoje imperatorius yra kartu „le seul pontife"[4], ir tuo būdu naturalinė valstybės santvarka apibūdinama, kaip „théocratie, qui a fixé invariablement par poids et par mesure les droits et les devoirs réciproques des hommes réunis en société"[5]. Su tuo yra susijusi ta aplinkybė, kad pavyzdinėje Kinų valstybėje šventos knygos „comprennent tout ensemble la religion et le gouvernement de l'emprire, les lois civiles et les lois politiques"[6].

Politinis ordre positif. Čia paduodami duomens randami aprašyme Kinų imperijos (Despotisme de la Chine), „tos viso pasaulio gražiausios, tirščiausiai apgyventos ir amžinai klestinčios valstybės"[7], kuri nuosekliausiai įvykdė „ordre naturel" ir todėl gali eiti pavyzdžiu kiekvienai valstybinei santvarkai. Kaip šaltinius, reikia pridėti dar eilę pastabų, kurios rodo, kaip praktiškai vykdyti šias maksimas, ir kurias Quesnay prijungė prie „Maximes générales du gouvernement économique". Priekaištą, kad Kinai yra valstybinis organizmas, kuris plėtojosi kitoje zonoje ir kitame klimate, jis atmeta, nurodydamas į tos valstybės didelę teritoriją; ji esanti, nelyginant Europa, valdoma vieno viešpaties[8], iš ko išeina, kad kli-

---

1 652, 654 p. p.
2 656 p., 22 §.
3 286 p.
4 578 p.
5 642 p.
6 605 p.
7 577 p.
8 577 p.

matų skirtumas dar nereikalauja skirtingų valstybinių santvarkų (vadinas, kitaip negu pas Bodin'ą ir Montesquieu)[1]. Tuo Quesnay tačiau nenori pasakyti, kad, sekant Kinų pavyzdžiu, reikia aklai kopijuoti tenykštes įstaigas. Jis visą laiką nurodo, kad skirti gyvenimo praktikai įstatymai nuolat kinta, palyginti su pastovia ir nekintama „ordre naturel". Pirmieji, būdami žmonių padaras, yra „réformables et passagères", tuo tarpu kai pastaroji, kaip einanti iš Dievo, esti nejudama ir amžina, „immuable et perpétuel"[1].

Tikroji „gouvernement économique", kaip žinome, viena koja remiasi pamatiniais gamtos dėsniais, kurių jėga glūdi jų regimo aiškumo autoritete mūsų protui; tuo tarpu„ lois positives écrites ou de convention"[2] turi būti pildomi literališkai (littéralement)[3], nes priešingu atveju įsikiša valdžia ir, grasindama bausmėmis, varu verčia tai padaryti. Nėra nieko blogesnio, kai veikiantieji įstatymai nori pakeisti prigimtinius, tuo tarpu kai, iš tikrųjų, jie turi būti tik valdymo taisyklės (lois de manutention)[5]. Šiuo atveju tinka dėsnis: „Ex natura, jus et leges; ex homine, arbitrium, regimen, et coercitio". Iš kitos pusės, ir „ordre naturel" negali apsieiti be „ordre positif". „Les hommes réunis en société doivent donc être assujettis à des lois naturelles et à des lois positives"[6].

Quesnay duoda labai charakteringą vaizdą, kuris parodo tų abiejų įstatymdavysčių savitarpio santykį. Jis sako: „Norint jūroje nustatyti laiką ir geografinę padėtį, reikia atsidėjus ištirti dangaus kūnų judėjimą. Ir panašiai, norint pažinti žmonių, susidėjusių į visuomenę, prigimtinių teisių dydį, reikia remtis naturalinės santvarkos — geriausios iš visų valdymo formų — dėsniais"[7]. Iš to išeina, kad naturaliniai dėsniai turi būti mums tik kelio rodomosios žvaigždės, kuriomis vadovaudamiesi mes turime sukti į tą ar kitą pusę gyvenimo vairą, kaip jūrininkas pagal žvaigždes vairuoja laivą. Todėl Quesnay ne be pamato

---

1 573 p.
2 643 p.
3 373 p.
4 643 p.
5 375 p.
6 374 p.
7 Ten pat.

išdėstė „ordre naturel“ eile maksimų ir vengė reikšti ją dėsnių formoje, apie ką smulkiau pakalbėsime vėliau. Tačiau iš tos pažiūros išeina taip pat, kad be vienintelės, šiame pasauly neįvykdomos idealinės valstybės gali būti keletas pozityvių valstybių formų, kurių kiekviena gali vadovautis „ordre naturel“; juk ir jūroje gali plaukioti įvairių rūšių laivų. Fiziokratai niekad neneigė to, kad pav. Šveicarija, kuriai jie visuomet jautė ypatingų simpatijų, gali vykdyti naturalinę santvarką, nors ir būdama respublika. Vis dėlto, geriausia ir naturališkiausia valstybės forma jie laikė teisinę monarchiją.

„Ordre positif“ priešaky stovi centralinė apsaugos valdžia (autorité tutélaire)[1], kuri geriausiai gali būti atstovaujama neriboto monarcho. Svarbiausias jojo rūpestis turi būti krašto apsauga[2]. Tačiau ir geriausia visuomeninė santvarka negali visiškai apsaugoti nuo išorinių ir išvidinių priešų užpuolimų. Valstybė turi įspėti ir vienus ir kitus. Tam jai reikalinga kariuomenė, kuri, -- atsižiūrint į tai, kad nuo to laiko atpuola visi prekybiniai karai ir neteisingos karų vados, — gali būti sumažinta palyginti su iki šiol buvusia, bet visiškai be jos apsieiti negalima. Ji turi klausyti vien krašto valdovo valios, t. y. reikalinga nuolatinė kariuomenė. Karo prievolės atlikimas in natura, statant ginkluotų piliečių, kaip tai buvo feodalinėj sistemoj, pavojingas tuo, kad gali rastis savivališkų ir revoliucinių susibūrimų. Daugiau, tokia kariuomenė netiktų gadynei, kai karai vedami plačiose teritorijose ir kai taktikos svarumo centras perkeltas į sunkiąją artileriją[3]. „Il faut que le soldat soit bien payé, pour qu'il puisse être bien discipliné, bien exercé, vigoureux, content et courageux“[4]. Tam reikalingos atitinkamos priemonės. Juo tauta yra turtingesnė, juo labiau reikalinga jai karo apsauga, bet ir juo lengviau jai mokėti reikalingus mokesčius. Tuo būdu karus veda greičiau turtai, negu žmonės. Jeigu valstybė turi pinigų apmokėti kareiviams, tai jai niekad netruks

---

[1] 637 p., 2 §.

[2] 648 p., 16 §: „La défense assurée par des forces doit toujours être l'objet capital d'un bon gouvernement“. 183 p.: La défense de l'Etat est un des premiers devoirs de la nation“.

[3] 658 p.

[4] 356 p.

kariuomenės[1]. Taigi — turtai yra tas karžygis, kuris laimi mūšius[2].

Šalia apsaugos nuo išorinių priešų yra dar teisių apsauga viduje. Didžiausia piktybė yra ta, kad brangiai kaštuoja apginti teisę. Iš esmės neturėtų būti jokių valstybinių rinkliavų, ir žemės savininkų klasė turėtų nemokamai eiti tas pareigas, kaip garbės pareigas. Nes juk teisingumo garbė reikalauja, kad į tą dalyką nebūtų veliamas valdininkų pasipelnymo interesas. Ir didelės žemės savininkų pajamos toli gražu ne tam jiems leistos, kad dykinėdami jas kleistų. Jų turtas yra tartum atlyginimas už tai, kad jie nemokamai eina teisėjų, karių ir dvasininkų pareigas. Pati nevarydama jokio verslo, ši klasė gali bešališkiau prižiūrėti, kad teisingumo vykdymas nebūtų vilkinamas dėl žemesniųjų valdininkų ar bylų vedėjų priekabių, arba dėl nereikalingų formalumų, kad nebūtų per brangus. Šiaip ar taip, teismo mokesčiai turėtų būti kiek galima mažesni[3]. Teismas, kaip Kinuose, turi teisti valstybės galvos vardu, kuris turi patvirtinti kiekvieną sprendimą. Negera, jeigu teismai sprendžia bylas, kaip suvereninė valdžia. Iš kitos pusės, pageidautina, kad kiekvienas monarcho išleistas įstatymas pradėtų veikti tik tada, kada jis įregistruotas aukščiausiame tribunole[4].

Ypatingai svarbiu Quesnay laiko liaudies švietimą. Apšviestą liaudį yra lengviau valdyti, negu nesusipratusią. Juo žmogus aiškiau mato išleistų įsakymų ir įstatymų teisumą, juo mieliau jis juos pildo. Tačiau tam reikalinga, kad švietimas nesitenkintų vien elementarinių žinių tiekimu, bet apimtų visą „science économique“. Šiuo atžvilgiu Kinai gali eiti pavyzdžiu visiems kitiems kraštams. Pirmas ir svarbiausias įstatymas, kurį turi išleisti kiekviena siekianti „ordre naturel“ valstybė, yra visuotinio privalomo mokslo įstatymas[5]. Švietimas turi kovoti taip pat su visokiomis ydomis ir nusikaltimais, o todėl nereikia bijoti ir prievartos. Juo šviesesnė bus tauta, juo labiau ji vadovausis savo gyvenime „ordre naturel“ ir juo labiau prisiartins prie pastarosios „ordre positif“; juo labiau augs krašto galia ir gerovė (force et prospérité), kaip bendri valstybinės politikos tikslai.

---

[1] 357 p.

[2] 656 p., 22 §.

[3] 356 p.

[4] 606 p.

[5] 641 ir 375 p. p.

f. E k o n o m i k a. Ji, kaip jau minėjome, nesudaro atskiros kategorijos, bent taip manė ir norėjo Quesnay. Pagal jį politika ir ekonomika sutampa tokiu pat būdu, kaip politika ir etika. Jo pažiūros šiuo atžvilgiu panėši į kanonistų pažiūras, tik Quesnay'ui sunkumo centras guli ekonomikoj, tuo tarpu kai kanonistams etika tikybine prasme nustelbia visa kita. Vis dėlto, fiziokratijos steigėjas turi pripažinti, kad valstybės mokslo ir ūkio mokslo siekiami tikslai yra skirtingi. „Nes", klausia jis, „ko apskritai reikia, kad tauta klestėtų?" Ir atsako: „Dirbti žemę su juo didžiausiu sėkmingumu ir apsaugoti visuomenę nuo vagių ir piktadarių" („De cultiver la terre avec le plus grande succès possible, le de préserver la société des voleurs et des méchants")[1]. Tačiau tą abiejų tikslų vykdymas toli gražu nesutampa ir pareina nuo skirtingų požvilgių. Quesnay dar smulkiau pasakoja: „La première partie est ordonne par l'i n t é r ê t, la seconde est confiée au g o u v e r n e m e n t c i v i l"[2]. Beje, reikia pasakyti, kad čia turime reikalo daugiausia su „Tableau économique" sritimi, kuri žiūri tik ekonominio požvilgio, net sąmoningai izoliuodama jį nuo visų kitų, taip jog, nežiūrint į pakartotines Quesnay'o išlygas, vis dėlto galime kalbėti apie jo ekonominį mokslą siauresne prasme. Šiaip ar taip, jo mokslas turi tą gerą pusę, jog išauga iš bendros sociališkai-filosofinės pasauližvalgos.

Kiekvieno ekonominio veiksmo akstinas yra savasis interesas (intérêt). Žmogaus prigimtinė teisė yra sutvarkyti savo likimą kaip tik galima geriau, žinoma, kad tuo nebūtų įžeistos kitų žmonių teisės[3]. Į šitą „šventą laisvę" (liberté sacreé) reikia žiūrti, kaip į „resumé de tous les droits de l'homme"[4].

Ir šit, Quesnay vėl grįžta prie kilusio dar senovėje „hedoninio principo"; aukščiausia ekonomine išmintimi jis vadina „d'obtenir la plus grand augmentation possible de jouissance, par la plus grande diminution possible de dépense"[5]. Bet tam tikslui individams reikalinga visiška ekonominio veikimo laisvė tiek gamybos, tiek gėrybių vartojimo srity. Bet visa tai su sa-

---

[1] 643 p.

[2] Ten pat.

[3] „Chacun doit licitement avoir la faculté de faire son sort le meilleur qui lui soit possible, sans usurpation sur le droit d'autrui". 552 p.

[4] Ten pat.

[5] 537 p.

lyga, kad jie nekenks kitų žmonių interesams. Kad jie negalėtų kenkti kitiems, turi rūpintis „ordre positif“ su savo išorine prievartos jėga.

Ekonominis ordre naturel. „Iš visų būdų sudėti turtui — sako Quesnay — nėra nė vieno, kuris būtų žmogui geresnis, pelningesnis, malonesnis, padoresnis, net laisvo žmogaus vertesnis, negu žemės ūkis. Nėra taip pat gyvenimo, kuris būtų laimingesnis, — ne tik dėl naudingumo to užsiėmimo, kuris gamina visa reikalinga visuomenei, bet ir dėl to vidinio pasitenkinimo, kurio jis teikia, nes žemė duoda visa, ko reikia „pour la vie des hommes et pour le culte des Dieux“[1]. Iš čia ir vyriausias sistemos šūkis, kartojamas be galo: „L'agriculture est la source de touts les richesses de l'Etat, et de celles de tous les citoyens“[2] arba, kadangi žemės ūkis tėra tik sąmoningas pasisavinimas gamtos teikiamų dovanų (dons de la nature), esančių žemėje: „Žemė yra vienintelis turto šaltinis“ („la terre est l'unique source des richesses“)[3].

Tą dėsnį jau pažįstame iš ginčo, kurį vedė Gournay'o ir Quesnay'o mokyklos. Prekyba ir pramonė vertos dėmesio tik kaip „žemės ūkio šakos“ arba, kaip Quesnay kartais pasisako, kaip „dépendance de l'agriculture“. Jų atskyrimas remiasi vien klaidinga abstrakcija[4]. Iš to toliau daroma išvada, kad „ordre naturel“ požvilgiu visuomenės gerovei tėra naudingos tik tokios manufaktūros ir tokia prekyba, kurios perdirba ar leidžia apyvarton vietinę žaliavą[5]. Jeigu prekyba įveža kraštan svetimos žaliavos ir valgomųjų produktų, ir jeigu jie vietinės pramonės perdirbami, tai tat visai visuomenei yra labai nesveikas dalykas, su kuriuo kiek galėdami turi kovoti veikiantieji įstatymai. Nes „visa, kas yra kenksminga žemės ūkiui, kenkia taip

---

1 345 p.

2 331 p., maksiima I.

3 337 p.

4 602 p., 9 §. Antraštė: „Le commerce considéré comme dépendance de l'agriculture“. Toliau 216 p.: „On regarde continuellement l'agriculture et le commerce comme les deux ressources de nos richesses; le commerce, ainsi que la main-d'oeuvre, n'est qu'une branche de l'agriculture, ces deux états ne subsistent que par l'agriculture, la distinction du commerce d'avec l'agriculture est une abstraction qui ne présente qu'une idée imparfaite et qui séduit les auteurs qui écrivent sur cette matière“.

5 344 p., pastaba prie IX maksimos.

pat tautai ir valstybei; ir visa, kas kelia žemės ūkį, yra naudinga liaudžiai ir valstybei"[1]. Kitais žodžiais tariant: „Pauvre paysan, pauvre royaume, pauvre royaume, pauvre roi"!

Iš to vėl išeina, kad valstybės vyras turi teikti žemės ūkiui „une protection décidée"[2], tuo tarpu kai neproduktingi interesai turi būti palikti patys sau[3]. Tautos, valdomos „gouvernement économique", visuomeninė santvarka vaizduojama tokiu būdu.

Kaip jau Cantillon, taip ir Quesnay skiria tris svarbiausias gyventojų klases pagal nuosavybės rūšį ir susijusį su ja verslą. Po šituo, surištu su nuosavybe, socialiniu antstatu knibžda dar didžiulis ketvirtasis neturinčiųjų nuosavybės liaudies sluoksnis; jis turi reikšmės tik dėl savo darbo jėgos ir vartojimo, apyvartoje jis vaidina pasyvinį vaidmenį. Todėl jis ir neįtrauktas į „Tableau économique".

Sociališkai aukščiausiai stovinti klasė, nors tautos ūkio atžvilgiu ir ne svarbiausia, yra žemės savininkų klasė (classe des propriétaires arba classe disponible), jau minėta dėl jos politinės rolės. Ji susideda iš trijų kategorijų: monarcho, pasaulinių žemės savininkų ir bažnytinių žemės savininkų (décimateur)[4]. Žemės savininkų yra dvejopa misija. Viena koja jie stovi politiniame gyvenime, antra — ekonominiame. Tenai jie, vieni teturėdami politinių teisių ir priedermių, padeda valdyti valstybę ir palaikyti viešąją tvarką; čia, — nors patys ir nedirbdami žemės ūkio darbo, kurį, išnuomuodami žemes, paveda atskiram gyventojų luomui, — jie vis dėlto pirmi padarė žemę dirbamą ir pastatė reikalingų gamybai trobesių. Ir dabar jie dar rūpinasi dvarų melioracija, vesdami nusausinimo ir drėkinimo darbus, želdindami apsaugojamuosius miškus, kasdami kanalus, tiesdami kelius ir t. t. Trumpai tariant, jie ir dabar laiko savo rankose aukštesnę administraciją, patį žemės dirbimą pavesdami nuomininkų klasei. Be šitų, kartais labai didelių fondinių išlaidų (depenses foncières), žemė neduotų jokio grynojo gavinio (produit net). Vadinas, ne kitaip, kaip tik pritar-

---

[1] 319 p.

[2] 183 p.

[3] VIII maksimas: „Que le gouvernement économique ne s'occupe qu'a favoriser les dépenses productives et le commerce des denrées du cru et qu'il laisse aller d'elles-mêmes les dépenses stériles":

[4] 338 p.

ti reikia tam faktui, kad šis grynasis gavinys žemės rentos pavidalu eina žemės savininkams, atskaičius iš jo tinkamą įmonės pelno dalį nuomininkų klasei. Pati ši renta susideda iš dviejų dalių: viena iš įdėtų „dépenses foncieres" procentų ir amortizacijos ir antra, iš gamtos laisvai tiekiamų vaisių pertekliaus (surcroit). Žemės savininkų rankose tos laisvai disponuojamos pajamos (richesses disponibles) tuo įgauna aktyvinio pobūdžio, kad jos vartojimo tikslu perleidžiamos kaimo ir miestų ūkiškoms klasėms. Tuo būdu, atsiranda nuolat atsinaujinantieji paklausai, o tai išjudina ir varo visą ekonominę visuomenės mašiną. Tableau économique vaizdžiai parodo tą procesą linijomis. Juo didesnės yra šitos „richesses disponsibles" arba grynasis gavinys, juo didesnis būna kaimo ir miestų gaminių paklausai, juo gražiau klesti tautos ūkis. Tuo būdu, visuotinė gerovė kyla arba smunka kartu su žemės ūkio „produit net". Į klausimą, ar žemės savininkai yra produktingi, ar neproduktingi atsako, kad jie užimą vidurinę padėtį. Jie yra „clases mixte"[1]. Jeigu žiūrėsime jų viešosios teisės funkcijų — jie bus neproduktinga klasė, jeigu atsižiūrėsime į jų administratyvinį veikimą kaime — gausime juos priskirti prie produktingosios klasės.

Socialiniu atžvilgiu „clase des propriétaires" apima pirmą ir antrą luomą. Tretysis luomas susideda iš dviejų grupių, iš kaimo „classe productive" (arba classe productrice) ir ir miestų classe stérile (arba classe stipendiée). Tuo tarpu kai merkantilizmo sistema svarbiausiomis ekonominiu atžvilgiu laikė prekybos ir manufaktūrų klases, iš tikrųjų, svarbiausi esą ū k i n i n k a i. Tik jų darbas, gamtos dosnumo dėka, duoda pertekliaus palyginti su įdėtu darbu ir kitomis išlaidomis; todėl tik jie, iš pačios dalykų esmės, tegali būti pavadinti p r o d u k t i n g a k l a s ė.

Tačiau tam reikalinga, kad ūkininkai dirbtų žemę, kaip savarankiški įmonininkai, t. y. su kapitalu, o ne feodalinės priklausomybės sąlygose[2]. Ūkininkus, sudarančius pusę tautos[3], turime skirti į dvi grupes. Visų pirma smulkiuosius ūkininkus. kurie verčiasi smulkiąja žemės ūkio kultūra (petite culture),

---

[1] 529, 318 p. p.

[2] „Ce sont les terres et les avances des entrepreneurs de la culture qui sont la source unique des revenus des nations agricoles", 337 p.

[3] 320 p.

daugiausia dirbdami žemę iš pusės (métayge); tai yra neturintieji nuosavybės darbininkai, kurie duoda savo darbo jėgą, tuo tarpu kai žemės savininkai paveda jiems nedidelį žemės sklypą su trobesiais, gaudami už tai derliaus dalį in natura. Žemė dirbama paprastai jaučiais (jaučių kultūra). Tokia kultūra neduoda grynojo gavinio, ją greičiau galima pavadinti plėšriuoju ūkiu, kuris geriausiu atveju leidžia vos pragyventi darbininkui ir savininkui[1]. Ši menka kultūra (mauvaise culture), deja, dar yra labai įsigalėjusi Prancūzijoje, ir nuo jos pareina sunki ūkininkų būklė. Kitaip einasi produktingai klasei tikrąja žodžio prasme, nuomininkams (fermiers) anglų pavyzdžiu (fermage). Jie dirba žemę su savo kapitalais, stambiosios kultūros (grande culture) pamatais. Pastaroji pasižymi dideliu kiekiu galvijų ir intensinga technikinių augalų kultūra. Darbo gyvulys čia ne jautis, bet arklys[2]. Prancūzijoje šita sistema (bonne culture) įvesta tik nedaugely provincijų, pav. Pikardijoj, Normandijoj, prancūzų Flandrijoje ir t. t. Ji reikalauja smulkiuosius žemės sklypus sujungti į stambesnius dvarus, nes stambioji gamyba leidžia ūkininkauti taupiau ir todėl gali duoti vis didėjančio „produit net“[3].

Ūkio intensingumas iš žymios dalies pareina nuo didumo „richesses d'exploitation de la culture du cru“. Valstybės vyras turi rūpintis, kad didėtų tie kapitalai ir susidarytų kiek galima turtingesnių nuomininkų luomas. Kapitalų negalima atimti iš žemės ūkio mokesčiais[4], juos reikia laikyti greičiau „immeuble“[5], geležiniu fondu, kaip įprasta sakyti. Šie kapitalai savo ruožtu vėl skiriasi į „avances primitives“ ir į „avances annuel-

---

1 204 p.

2 Žiūr. smulkų šios sitemos aprašymą straipsny „Fermiers“, 159 ir tol. p. p. ir straipsny „Grains“, 193 ir tol. p. p. Plg. taip pat VI skyrių mano veikalo „Was sagt die Nationalökonomie als Wissenschaft über die Bedeutung hoher und niedriger Getreidepreise“. Sonderabdruck, Verlag d. Monatl. Nachrichten zur Regulierung d. Getreidepreise, Berlin, 1901.

3 „Que les terres employées à la culture des grains sovient réunis autant qu'il est possible, en grandes fermes exploitées par des riches laboureurs; car il y a moins de dépense pour l'entretien et la réparation des bâtiments et à proportion beaucoup moins de frais et beaucoup plus de produit net dans les grandes entreprises d'agriculture que dans les petites“. XV maksima, 334 p.

4 237 p.

5 332 p.

les“[1]. Pirmieji atitinka vėliau pavadintą „pastovų kapitalą“ ir apima „ilgalaikes“ gamybos priemones, kaip gyvulius, mašinas ir t. t. Pastarieji — tai apyvartos kapitalas, susidedąs iš sėklų ir darbo mokesčio. Didžiausi esą „avances primitives“, kuriuos Quesnay apskaito penkius kartus didesnius, negu kiti. Nuo jų tat ir pareina gamybos sistemos pobūdis.

Reikalinga, kad nuomininkų įdėtas kapitalas duotų atitinkamų procentų. Minimalinį „richesses d'exploitation“ procentą reikia imti 10-tą[2], tačiau į jį įskaitoma taip pat mašinų amortizacijos išlaidos. Quesnay apskritai, — ir tuo jis skiriasi nuo Gournay'o ir merkantilizmo sistemos, — aukštus procentus laiko teigiama tautos ūkio žyme, išskyrus savivališkus procentų pakėlimus[3]. Nes juo geresnį gauna nuomininkai atlyginimą už savo įdėtą kapitalą, juo daugiau kapitalas ir gyventojai veržiasi į žemės ūkį, juo labiau didėja „richesses d'exploitation“, juo aukščiau kyla grynasis gavinys, o kartu su juo ir visas tautos ūkis. Tuo būdu, bendroji gerovė, be žemės, kuri yra viso ko šaltinis, pareina nuo to, kiek apyvartos kapitalo turi nuomininkų luomas. Iš čia dėsnis: „La Royaume doit être bien peuplé de riches cultivateus“[4].

T r e č i ą klasę sudaro m a n u f a k t ū r i s t a i ir p i r k l i a i. Versdamiesi vien produktų perdirbimu ir perkėlimu, jie negali reikalauti, kad jų darbas būtų laikomas produktingu; todėl jiems davė neproduktingos klasės vardą (classe stérile arba classe stipendiée). Ne todėl, kad jų darbas būtų visiškai bevertis bet todėl, kad gaunamoji nuo jų darbo papildomoji vertė visa eina jiems išlaikyti; vadinas, tokio pertekliaus, kuris paprastai būna žemės ūkyje, čia nėra. Kas laiko tą klasę produktingą, tas sukeičia kibirą ties šuliniu su pačiu vandens šaltiniu, priemonę su priežastim[5]. Quesnay aiškina, kuo iš esmės skiriasi neproduktingas darbas, sakydamas, jog dėl jo vyksta tiktai turtų „addition“, tuo tarpu kai žemės ūkio darbas duoda „multiplication“, o pati žemė--„génération“ arba „création“[6] To-

---

1 312 p.
3 313 p.
3 481 p. pastaba.
4 IX maksima, 333 p.
5 415 p.
6 321, 531, 546 p. p.

dėl neproduktinga klasė, kuri apskritai sudaro apie vieną ketvirtą dalį visos tautos[1], teturi teisės reikalauti už savo darbą atlyginimo (gage, salaire), kuris reikalingas pragyventi, — iš čia ir pavadinimas classe salariée". Jeigu ši klasė turi didesnio pelno, tai gauna jį kitų gyventojų sluoksnių sąskaita, būtent smulkesnių prekybininkų[2]; atsitinka tai tuo būdu, kad valstybė įveda prekybos ir manufaktūrų naudai monopolius, privilegijas ir draudimus. Iš tokio pelno susideda „richesses pécunaires" arba „richesses fictives", priešingai „richesses réelles", kurie gaunamos iš žemės ūkio ir sudaro „véritables richesses"[3].

Norint tikrai suprasti prekybinius interesus, negalima užmiršti vieno svarbaus skirtumo. Prekybos, kaipo tokios, interesų negalima maišyti su interesais tų asmenų, kurie jąja verčiasi. Dažnai būna, kad vieni yra visiškai priešingi antriems. Prekyba „ordre naturel" prasme visų geriausiai eina be tarpininkų, tiesiogiai tarp gamintojo (vendeur de la première main) ir vartotojo (acheteur consommateur), tai bus žemės ūkio produktų mainai (commerce rural). Jai priešpriešiais stovi tarpininkų prekyba (commerce de revendeur, commerce mercantile et de trafic), į kurią geriausiu atveju galima žiūrėti, kaip į neišvengiamą piktybę, kuri įsiskverbia ten, kur gamintojas ir vartotojas esti per daug viens nuo antro atitolę, kad galėtų betarpiškai susisiekti. Tokia prekyba stengiasi gauti pelno iš pirkimo ir pardavimo kainų skirtumo; tą pelną ji stengiasi nuolat dirbtiniu būdu didinti, mokėdama kiek galima mažiau gamintojui ir išlupdama kuo daugiau iš vartotojo. Deja, tas jos pastangas remia klaidinga merkantilistinė prekybos politika. Tas nenatūrališkumas taip toli pažengė, kad ant tų „richesses fictives" svyruojančio pamato susikūrė ištisos valstybės; tai efemeriškos mažytės prekybinės respublikos, kaip Hamburgas, Genuja, Venecija, Olandija ir t. t. su savo kartageniška valstybine santvarka. Iš esmės, viso pasaulio stambūs pirkliai kartu sudaro vieną tarptautinę prekybinę respubliką (republique commerçante universelle)[4], kurios teritorija yra kapitalas ir kuri šiose smulkiose prekybinėse valstybėlėse teturi savo nepriklausomus būrius, tuo tarpu kai jos piliečiai gyvena išsiblaškę

---

1 320 p.

2 234 p.

3 238 ir tol p. p.

4 326 ir tol., 459, 420 ir tol. p. p.

po visus kitus kraštus. Klaidinga laikyti juos priklausant prie to krašto, kuriame jie gyvena, ir jų interesus — jų kolonijų prekybos interesais. Tiesa bus priešingoj pusėj, būtent, kad „l'intérêt particulier des trafiquants est toujours opposé à celui de l'agriculture et du commerce“[1]. Vietinio pirklio būklė yra panaši į svetimo pirklio, ir atvirkščiai[2]. Todėl niekad negalima daryti tarp jų skirtumo, remiant vietinius pirklius prieš svetimšalius[3]. Priešingai, rekomenduojama pritraukti svetimus pirklius, kad su jų konkurencijos pagalba galima būtų numušti vietos pirklių pelną iki teisios normos; nes tas pelnas gaunamas čiabūvių gamintojų sluoksnių sąskaita, kaip ir svetimšalių pirklių pelnas. Tiems „marchands revendeurs“ tinka žodžiai: „Leurs richesses, ainsi qu'eux-mêmes, n'ont point de p a t r i e“[4]. Visų geriausiai įtaisyta ta valstybė, kurios ūkis, kaip Kinų, yra toks daugiapusiškas, jog ji pati visko ištenka, vadinas, ten, kur užsienio prekyba yra kiek galima mažiau išsiplėtojusi. Tačiau visiškai be jos apsieiti negalima, pagaliau ir pats Dievas to nenorėjo, kas matyti iš to, jog jis įvairiems kraštams suteikė ypatingų produktų, kurie visiems žmonėms prieinami tik tarptautinių mainų keliu[5]. Užsienio prekyba reikalinga taip pat reguliuoti vietinių gaminių kainoms. Tai yra „mal nécessaire“[6], bet vis dėlto geriau, negu nieko.

„Classe des propriétaires“, „classe productive“ ir „classe stérile“ yra gyventojų kategorijos, aktyviškai dalyvaujančios ūkio gyvenime. Todėl jos vienos teįtrauktos į „Tableau économique“. Tačiau jos toli gražu nesudaro visos visuomenės. Tarp jų gyvena dar visi beturčiai gyventojai, „qui sont les plus nom-

---

[1] 670, 321 p. p.

[2] „Nos commerçants sont aussi les commerçants des autres nations; les commerçants des autres nations sont aussi nos commerçants“. 328, 468 p. p.

[3] 465 p.

[4] 486 p.; toliau XXIX maksima: „Les fortunes pécuniaires sont des richesses clandestines qui ne connaissent ni *Roi* ni *Patrie*“, 337, 461, 459 p. p.

[5] 322, 427 p. p. „C'est ainsi que le ciel a voulu qu'aucune nation comme aucun particulier, ne pût jouir de la totalité des biens que lui offre la nature, qu'en les échangeant contre les productions ou les travaux de ses semblables“.

[6] 483 p.

breuses". Tai yra „dernières classes de citoyens"[1], vadinamos taip pat „petit peuple", „bas peuple" arba „menu peuple". Kadangi jie nėra savarankiški įmonininkai, tai ir dėmesio tėra verti pasyviškai, t. y. vien dėl savo vartojimo, kurs turi būti tenkinamas kiek galima vietiniais gaminiais. Tai ketvirtasis luomas, kuris gyvena iš nuolatinio darbo mokesčio ir yra vertas „protection particulière de la part du gouvernement"[2]. Apie jį plačiau bus kalbama populiacionistikos skyriuje.

Taigi, Quesnay'o pagal „ordre naturel" pastatytame visuomenės rūme, tikrai sakant, mes turime skirti keturius klasinius sluoksnius, kurių interesai iš pat pradžių toli gražu nėra vienodi. Lygiagrečiai su bendru tautos ūkio interesu eina žemės savininkų ir ūkininkų interesai. „Dernières classes" neturi skirtingų nuo jų interesų, nes jiems svarbu darbdavių reikalai, nuo kurių mokėjimo galios jie priklauso. Tačiau prekyboje galima laikyti naudingus tik tuos pirklius ir pramonininkus, kurie parduoda arba perdirba savo krašto žaliavą (commerce des denrées du cru)[3]. Kai tik jie ima didinti svetimų prabangos prekių apyvartą ir tuo numuša vietinių žemės ūkio produktų kainas, jie tampa žalinga kategorija. Tik visiškai laisva svetimų ir vietinių pirklių konkurencija gali sulaikyti neteisų tų gyventojų veržimąsi prie monopolių[4] — juk žinoma, kad stambus pirklys visados geidžia monopolių — ir numušti jo imamą sau atlyginimą (gage)[5].

Iš tų sociologinių pažiūrų išvedamas fiziokratų mokyklos principinis arba dogmatinis mokslas su visomis jo detalėmis.

Merkantilizmo teorijos pamatan buvo padėti pinigai. Quesnay'o nuomone, tai didelis pervertinimas, iš kurio eina visos kitos šios sistemos klaidos. Jis nuolat kartoja tą patį, ką Boisguillebert prikišdavo Colbert'ui, kad pinigai nėra turtas. Skirtumas tik tas, kad Quesnay laikė tą klaidingą nuomonę esant ne speciališkai merkantilistų, bet visos liaudies. „Le peuple croit que c'est dans l'argent que consiste la richesse d'un

---

[1] XX maksima, 335 p.
[2] 635. p.
[3] 233 p.
[4] 304 p.
[5] 670 ir tol. p. p.

Etat"[1]. „Le vulgare regarde la masse d'argent comme la vraie richesse des Etats, parce qu'avec de l'argent on peut acheter, dit-on, tout ce dont on a besoin"[2]. Tačiau, pasak Quesnay, nieks nepasiklausia, kad ir pinigus iš pradžių reikia pirkti. Iš tikrųjų, pinigai nėra tas turtas, „dont les hommes ont besoin pour leur jouissance"; greičiau tai bus „les bien necessaires à la vie et à la reproduction annuelle de ces biens mêmes qu'il faut obtenir"[3]. Nuostabu, kaip Quesnay pats to nepastebi, jog jo iškeliama klaida tėra jo vaizduotės padaras. Juk kada jis atsikerta, kad pinigai tik „gage intermédiaire entre les ventes et les achats", „ustencille de commerce"[4], kurių pagalba galima gauti mainais tikrų vartojimo dalykų — „l'argent ne se consomme pas"[5], „l'argent n'est bon que pour l'échanger avec d'autres richesses"[6] — tai jau jo kritikuojamuose žodžiuose yra mintis, kad pinigai laikomi turtu todėl, „parce qu'avec de l'argent on peut acheter, dit-on, tout ce dont on a besoin". Kaip galima čia kalbėti apie Mido klydimą, prieš kurį Quesnay apskritai kreipia savo ginklą? Atskiros Quesnay'o pinigų mokslo dalys konstruojamos tokiu būdu.

Brangieji metalai, iš kurių pirmoje vietoje stovi sidabras, turi dvejopą vartojamąją vertę: viena, „considéré comme monnaie" ir, antra, „considéré comme matière de meuble"[7]. Pirmąja prasme, kaip apyvartos priemonė „numéraire circulant" arbe „pécule de la nation"[8], jie nepriklauso niekam, tai yra valstybės įvestas institutas, kuris tarnauja visiems, „l'argent n'a point de propriétaire, il appartient aux besoins de l'Etat"[9]. Antru atveju, priešingai, brangieji metalai, kaip vartojama pramonės tikslams žaliava, yra „une marchandise comme une autre"[10]. Brangiųjų metalų, kaip apyvartos priemonės, ir grynojo gavinio gaunamo iš kalbamojo krašto žemės, santykis visados turi

---

1 327 p. pastaba.
2 324 p.
3 324 p.
4 482, 542, 290, 348 p. p.
5 483, 548 p. p.
6 348 p.
7 483 p. pastaba.
8 325 p.
9 349 p.
10 483 p.

būti pastovus, arba jie turi būti lygūs[1]. Jų perteklius juo labiau neturi tikslo, kad aukštai pakilusiame tautos ūky didžiausi mainų aktai atliekami be metalinių pinigų pagalbos, būtent, pasigaunant kredito, „tai yra tarpininkaujant vertingiems popieriams, kurie pavaduoja pinigus ir daug palengvina prekybą" („c'est à dire par l'entremise de papiers valables, qui suppléent à l'argent et facilitent beaucoup le commerce")[2]. Jau vien dėl tos priežasties neleistina valstybės turto matuoti pagal didesnę ar mažesnę pinigų atsargą. Vargingas kraštas visados turi palyginti daugiau pinigų, negu turtingas. Iš Quesnay'o žodžių galima numanyti, kad „pécule" turi nustatyti valstybės valdžia, bent jis nurodo, kaip tas dalykas sutvarkytas Anglijoje, kur ta suma padėta 26 milionai svarų sterlingų arba 11 milionų sidabrinių markių, kas atitinka metinį grynąjį gavinį.[3] Beje, reikia aiškiai skirti šį fondą, tarnaujantį krašto apyvartos reikalams nuo fondo, tarnaujančio stambiajai prekybai. „Il faut distinguer le pécule des commerçants de celui de la nation; ces deux parties n'ont rien de commun"[4]. Smulkiau to dalyko Quesnay neaiškina. Kadangi, jo nuomone, pinigai gauna savo vertę iš esamo juose brangiojo metalo, tai galima neabejojamai manyti, jog Quesnay buvo už pilnaverčių monetų kalimą. Quesnay'o visur reiškiama mintis, kad pinigai, kaip vertės matas, būtent, kaip „mesure pour constater la valeur des choses commerçables"[5], bent krašto vidaus apyvartoje yra kartu tvirta ir vieša kategorija. Jeigu dėl šio punkto, t. y. dėl pinigų, kaip valiutos, supratimo Quesnay vargu bau kuo skiriasi nuo apšviestųjų merkantilistų, tai visai kitaip yra su jo pažiūromis į pinigus, kaip į turtą ir kapitalą. Čia mes matome grįžimą prie priešmerkantilistinio laikotarpio, jeigu ne prie grynojo naturalinio ūkio, tai bent prie reglamentuoto pinigų ūkio pažiūrų, maždaug tokių, kaip jas suprato vėlesnieji kanonistai.

Mes jau žinome, kad „richesses pécuniaires" tėra „richesses stériles" ar „richesses fictives". Quesnay sako: „Pinigai nėra tikrasai tautos turtas, turtas, kurs konsumuojamas ir nuolat atgimsta, nes pinigas negimdo pinigo" („L'argent n'est donc

[1] 325 p.
[2] 543 p.
[3] Ten pat.
[4] Ten pat, pastaba.
[5] Ten pat.

pas la véritable richesse d'une nation, la richesse qui se consomme et qui renaît continuellement; car l'argent n'engendre pas le l'argent")[1]. Vadinas, čia vėl sutinkame Aristotelio dėsnį, pagautą kanonistų, kad pinigai negali daugintis.

Pas kanonistus taip pat galima buvo pastebėti ypatingą palinkimą prie žemės ūkio ir nusistatymą prieš tarpininkų prekybą. Jie taip pat skirtingai vertina kapitalą, įdėtą į žemės ūkį, ir kapitalą, įdėtą į prekybą. Quesnay'o „dons de la terre", kurias reikia suprasti ne kaip kitaip, kaip Dievo dovanas, — nes ūkininkas gamina daugiau vaisių, negu suvartoja savo darbo jėgos išlaikymui „par un effet de la bienfaisance divine"[2], — pasako iš esmės tą patį, ką manė kanonistai, skelbdami esą derlius gaunamas iš Dievo palaimos ir žmonių darbo. Tačiau paralelė eina dar toliau. Kanonistų nuomone, pinigai, dėl savo prigimties, būdami vertės matas, vien telydi mainų aktus. Aktyviškos rolės jie nevaidina, nes tikruose mainuose išmainomos prekė į prekę, ir, norint suprasti mainų, kaip tokių, esmę, reikia visiškai atmesti pinigų sąvoką. Bet tą patį sako taip pat ir Quesnay: „L'argent n'est une richesses active"[3], „les objets définitifs des échanges ne sont point l'argent"[4], „faisons donc abstraction de l'argent, dans l'emploi même de l'argent"[5]. Tuo tarpu kai merkantilistų supratimu, priešingai naturalinio ūkio supratimui, mainų aktas dalomas į dvi puses, į pirkimą ir pardavimą, iš kurių viena pusė laiko ir ploto atžvilgiu atskirta nuo antros, Quesnay, sutardamas su kanonistų pažiūra, sako: „Tout achat est vente et toute vente est achat"[6], yra absurdiška parduoti ir nenorėti kartu pirkti[7]. Su tuo susijusi pažiūra, kad negalima parduoti daugiau, negu pirkti, kad naturalinėmis ir teisingomis sąlygomis pirkimo aktas yra dviejų lygių vertybių mainai. Šita idėja raudona gija eina per visą kanonistų ekonominę doktriną. Bet lygiai taip pat ir pas Quesnay sakoma, jog tautos „tegali pirkti tik tiek, kiek jos gali parduoti" („ne peuvent

1 349 p.
2 441 p.
3 548 p.
4 542 p.
5 543, 549 p. p.
6 478 p.
7 292 p.

acheter qu'autant qu'elles peuvent vendre")[1] ir jog „prekyba tėra mainymas lygios vertybės į lygią vertybę" („le commerce n'est qu'un échange de valeur pour valeur égale")[2].

Mainų aktas vyksta tik ten ir tada, kai vienas yra reikalingas tokio daikto, kurį turi atliekamą kitas; tik ta prasme galima sakyti, kad prekyba „yra lygiai naudinga vienam ir kitam" („est également profitable à l'un et à l'autre")[3]. Ir kadangi tai apskritai savitarpy išsilygina, tai prekyba neduoda „jokio realaus turto padidinimo" („par conséquent point d'augmentation réelle de richesse")[4]. Prekyba, kaip tokia, yra ir pasilieka neproduktinga.

Vis dėlto, nors šiuo atžvilgiu fiziokratų ir kanonistų doktrinos sutinka, tarp jų yra ir griežto prieštaravimo, į kurį esame jau anksčiau nurodę. Kanonistai iš savo premisų, darė išvadą, kad vyriausybė turinti reglamentuoti ūkio gyvenimą, o laisva konkurencija atrodžiusi jiems viso pikto šaltiniu, nes per ją vykdoma stipresnio teisė spausti silpnesnąjį. Bažnyčia ir pasaulinė valdžia turinčios pavartoti savo galybę tam, kad apgintų varginguosius nuo turtingųjų savivalės. Quesnay'ui, priešingai, neribota konkurencija (la pleine liberté de la concurrence)[5] esanti ta tikra gydomoji priemonė, kuri galinti grąžinti naturalinę apyvartos pusiausvyrą. Valdžios intervencija (neskaitant išimčių) visados einanti turtingųjų naudai ir beturčių nenaudai. O konkurencija visus vienodai liečianti ir t. t. Atskirų individų interesai savaime ateina į pusiausvyrą. Iš čia ir visiškai priešingas kanonistų mokslui tvirtinimas „le juste marché résulte du désir naturel de faire les plus grands profits possibles règlé par la loi de la concurrence"[6].

Pastaruoju atžvilgiu merkantilizmas, kaip žinome, buvo artimesnis kanonistų supratimui, nuo kurio jis šiaip žymiai skiriasi. Jau pas Ulloa sutinkame išsireiškimą „commerce réciproque", kurią Quesnay suprato, kaip tokią prekybą, kurioje tautų mainomųjų prekių vertės išsilygina. Tik ten ji turėjo būti rezultatas valstybės vyro apgalvotai vykdomo prekybos

---

1 450, 386 p. p.
2 449, 389, 583 p. p.
3 456, 583 p. p.
4 583 p.
5 336 p., XXV maksima.
6 682 p.

balanso. Pas Quesnay apskritai išnyksta priešingumas tarp vidaus ir užsienio prekybos, kiek jis turi galvoje pirklių luomo, kaip tokio, naudą. Prekybos balanso teorija jam ne daugiau, kaip „une chimère des spéculateurs politiques“. Iš savo prigimties, prekybos balansas turi visuomet būti pusiausvyroje, nes ir tarptautinėje apyvartoje, turint galvoje laisvą konkurenciją, gali būti mainomos tiktai lygios vertybės. Kada pirkliai gauna tokios rūšies pelno, galima tikrai sakyti, kad tai yra prekybos privilegijų padaras, kenkiantis savo krašto gamybai ir, vadinas, gaunamas su savo krašto, o ne užsienių, skriauda. „Liaukitės tad“, šaukia Quesnay, „klaidžioti su jūsų politiniais spekuliantais, kurie stengiasi įtikinti jus, kad savo prekyboje jūs galite pelnytis kitų tautų sąskaita; nes gerasai ir teisingasai Dievas norėjo, kad šitai būtų negalima, ir kad prekyba, kuriuo būdu ji bebūtų varoma, visados teliktų aiškiai abipusiškos naudos vaisius“ („Cessez donc de vous égarer avec vos spéculateurs politiques, qui cherchent à vous persuader que dans votre commerce vous pouvez profiter aux dépens des autres nations; car un Dieu juste et bon a voulu que cela fût impossible, et que le commerce de quelque manière qu'il s'exécutât, ne fut jamais que le fruit d'un avantage évidemment réciproque“)[1].

Su pinigų mokslu yra betarpiškai susiję mokslas apie vertę ir kainą, nes pinigai, kaip jau minėta, yra „matas nustatyti prekiaujamųjų daiktų vertei“ („la mesure pour constater la valeur des choses commerçables“). Čia pabrėžtini žodžiai „choses commerçables“. Dalykas toks, kad yra dar ir kitų gėrybių, neleidžiamų apyvarton, bet skirtų naudotis ir vartoti. Naujai atrastame, bet dar neišspausdintame straipsny „Hommes“ yra plačiai išdėstytas vertės ir kainos mokslas, kuris savo tikslumu žymiai pranešа tai, ką vėliau tuo reikalu pasakė Adomas Smith'as. Prisilaikydamas vartojamosios ir mainomosios verčių dualizmo, kuris po Aristotelio vėl pasireiškė pas John'ą Law, Quesnay taip pat skiria „richesses usuelles“ nuo „richesses vénales ou commerçables“ ir „valeur usuelle“ nuo „valeur vénale“. Tik tos prekės, kurios eina apyvarton, turi mainomąją vertę ir gali būti laikomos turtu tikrąja žodžio prasme. Visa kita gali būti laikoma gėrybėmis, bet ne tikru

[1] 484 p.

turtu. „Taip tad ne visos gėrybės yra prekiaujamieji turtai; oras, kuriuo mes kvepuojame, vanduo, kurį mes semiamės iš upės ir visos kitos gėrybės ar turtai, kurių yra perteklius ir kurie bendri visiems žmonėms, nėra prekiaujamieji dalykai, tai yra gėrybės, bet ne turtai" („Ainsi tous les biens ne sont pas des richesses vénales; l'air que nous respirons, l'eau que nous puisons à la rivière et tous les autres biens ou richesses surabondantes et communes à tous les hommes ne sont pas commerçables, ce sont des biens et non des richesses"). Vartojamoji ir mainomoji vertės priklauso nuo įvairių dėsnių, pirmoji pareina tiesioginiai nuo pareikalavimo, antroji — nuo rinkos. Deimantas, nors ir būdamas nedidelės vartojamosios vertės, savo mainomaja verte žymiai prašoka būtiniausius valgomuosius produktus, kurie iš kitos pusės turi didelę vartojamąją vertę. Tai pareina nuo to, kad jie palyginti reti. Ypatingais laikais, pav. badmečiu arba apsiautus miestą karo metu, kaina greitai pakyla dėl padidėjusio reikalo, iš vienos pusės, ir gėrybių retumo, iš antros, ir čia vartojamoji vertė atsitiktinai („par accident") įsikiša į mainomosios vertės sritį, nustatydama jos dydį. Paprastais laikais, priešingai, pirmenybė priklauso mainomajai vertei.

Mainomąją vertę, tarp kitko, smulkiai gvildena kainos mokslas. Čia reikia skirti naturalinę kainą („prix naturel") ir einamąją rinkos kainą („prix courant"). Pirmąją, tikrą mainomąją vertę, prekės turi dar prieš patekdamos į rinką[1]; antroji keičiasi, nelygu paklausai ir pasiūlai, ir nuolat svyruoja apie normalinės kainos lygį. Prie to reikia būtinai daryti skirtumą tarp žemės ūkio ir pramonės produktų. Manufaktūrinių prekių naturalinė kaina susideda iš jų gamintojų išlaikymo kaštų ir kitų tiesioginių išlaidų. Žemės ūkio gaminiuose čia prisideda dar atlyginimas už gamtos laisvai teikiamas dovanas (surcroît, dons de la nature), kurios reiškiasi grynuoju gaviniu (produit net). Žinoma, visam tam reikalinga „grande culture"; „petite culture", kaip ir neproduktingas užsiėmimas, duoda tik tiek, kiek būtinai reikalinga pragyventi. Todėl ir kainos mokslas konstruojamas žemiau aprašomu bū-

[1] Neišspausdintas straipsnis „Hommes" randasi Paryžiaus Bibliothèque Nationale rankraščių skyriuje. Žiūr. jo turinio atpasakojimą mano veikale „Entstehen und Werden der physiokratischen Theorie", V skyrius.

du[1]. Reikia skirti tris kategorijas: 1. prekių pamatinę kainą (prix fondamental des marchandises). Ši kaina yra „nustatoma pagal tas išlaidas arba kaštus, kurių reikia išdėti jų gamybai ir jų paruošimui“ („établi par des dépenses ou frais qu'il faut avancer pour leurs productions et pour leurs préparations“). Toliau eina 2. kaina parduodant iš pirmų rankų (prix du vendeur de la première main). Pastaroji paprastai esti aukštesnė už pirmąją. Bet tai dar ne galutinė kaina, nes dažnai, iki prekė pateks į vartotojų rankas, jos kaina žymiai pakyla dėl perėjimo iš vienų tarpininkų į kitų rankas ir perdirbimų. Iš to, galų gale atsiranda 3. pirkėjo-vartotojo kaina (prix de l'acheteur - consommateur). Šios trys kategorijos pasitaiko tiek „richesses stériles“, tiek „richesses réelles“ mainuose, bet jų santykis būna įvairus. Pirkliai ir visa, kas su jais susiję, suinteresuoti tuo, kad skirtumas tarp pirmų rankų pardavimo kainos ir pirkėjo - vartotojo kainos būtų ko didžiausias, nes nuo to tarpo didumo pareina jų gaunamas pelnas. Jie stengiasi to pasiekti, iš vienos pusės, versdami vartotoją mokėti aukščiausią kainą, kokią jis išsigali, ir, iš antros pusės, kiek galima numušdami žaliavos kainą, perkant ją iš pirmų rankų, iki pagaliau ji sutampa su pamatine kaina. Tuo būdu, jie gauna savo pelną, viena, išplėšdami vartotojui jo taupmenas ir, antra vertus, pasisavindami dalį žemės duodamo grynojo gavinio[2]. Naturalinė santvarka, priešingai, reikalauja, kad pirmoji pardavimo kaina ir paskutinioji pirkimo kaina būtų kiek galima vienodesnės ar net sutaptų, o skirtumas tarp žemės ūkio produktų pamatinės kainos ir kainos parduodant iš pirmų rankų būtų kiek galima didesnis. Nes šiame tarpe svyruoja žemės savininkų gaunamas grynas gavinys (produit net), nuo kurio didumo pareina viso tautos ūkio klestėjimas. Vadinas, „gouvernement économique“ politika stengiasi, iš vienos pusės, mažindama gamybos išlaidas, kiek galima labiau papiginti žemės ūkio produktų pamatinę kainą, kas geriausiai pasiekiama vartojant mašinas ir t. t., o iš antros pusės, — kiek galima aukščiau pakelti pirmų rankų pardavimo kainą ir priartinti ją

---

[1] Quesnay savo parašytame skyriuje „Débit de grains“, išspausdintame Patullo knygoje „Essai sur l'amélioration des terres“, 1758 m., pakartojo šią kainos teoriją, paimtą iš straipsnio „Hommes“.

[2] 449 p.

prie pirkėjo - vartotojo kainos, o tai greičiausiai įvykdoma, pašalinus tarpininkų prekybos pelną. Tai bus jau tinkamai sutvarkytos pardavimo politikos uždavinys.

Eidamas prieš kolbertistų praktiką numušti javų kainas, uždraudus jų išvežimą, kad tuo būdu pramonės darbininkas turėtų pigios duonos, o per tai manufaktūros galėtų mokėti žemas algas, Quesnay savo doktrinos pamatan deda dėsnį: „Tik aukšta kaina gali suteikti ir išlaikyti karalystei gerovę ir gyventojų skaičių dėka žemės ūkio sėkmingumo" („Il n'y a que le haut prix qui puisse procurer et maintenir l'opulence et la population d'un royaume par les succès de l'agriculture. Voilà l'alpha et l'oméga de la science économique")[1]. Nes kai ūkininkas gali parduoti už gerą kainą (prix du vendeur de la première main), jis išsigali atitinkamai padidinti savo gamybos priemones, duoti žemės savininkų klasei aukštesnio „produit net" ir, pagaliau, mokėti aukštesnes algas pramonininkų klasei ir dirbančių gyventojų sluoksniams, dėl ko pakyla ir bendra krašto gerovė. Kitaip esti, kai žemės ūkio produktų kainos žemos. Ūkininkai tada būna priversti siaurinti savo gamybą, kartais pereiti prie „petite culture" su jos plėšriuoju žemės dirbimu, nuo to krinta visas tautos ūkio lygis.

„Haut prix" nereikia suprasti, kaip per daug aukštą kainą[2] kuri visados pereina į savo priešingumą — „non - valeur"; tai yra „haut prix continuel", kuri vienodai nutolusi tiek nuo brangumo, tiek nuo vertės nustojimo, vadinasi, svyruoja apie „état mitoyen". Smarkūs svyravimai aukštyn ir žemyn yra tiek pat žalingi, kaip ilgą laiką trunkantis kainų kritimas, „les non - valeurs et les grandes variations des prix des grains détruisent l'agriculture". XVIII maksimoje Quesnay pasisako savo nuomonę tuo klausimu šiais žodžiais: „Apstas ir pigumas nėra turtas; stoka ir brangumas yra skurdas. Apstas ir brangumas — štai gerovė" („Abondance et non - valeur n'est pas richesse: disette et cherté est misère. Abondance et cherté est opulence")[3].

---

[1] 458 p.

[2] 248 p., „nous n'entendons pas ici, par le mot *de cherté*, un prix qui puisse jamais être excessiv, mais seulement un prix commun entre nous et l'étranger; car, dans la supposition de la liberté du commerce extérieur le prix sera toujours règlé par la concurrence du commerce des denrées des nations voisines".

[3] 335, 246 p.

Kainos turi būti reguliuojamos ne tuo, kad vyriausybės nustatys kainas arba steigs valstybinius sandėlius, bet vedant tikslingą užsienių prekybos politiką. Javų išvežimą reikia palikti laisvą, tada išvengsime kainų kritimo dėl perprodukcijos krašto viduje. Kaina tada kils pagal mažai svyruojančią skalę, veikiančią tarptautinėje apyvartoje („prix commun qui a cours dans les autres pays") ir esančią visados kiek aukštesnę už vidutinę žemės ūkio krašto kainą. Iš čia dėsnis: „Le principe de tous ces progrès est donc l'e x p o r t a t i o n des denrées du cru"[1]. Apie laisvą įvežimą Quesnay nekalba, kaip ir Boisguillebert. Vartodamas išsireiškimą „liberté de l'entrée", kas labai retai atsitinka, jis visados turi galvoje manufaktūros prekių įvežimą[2]. Už išvežtą žaliavą reikia įvežti kitų prekių, o kadangi tai negali būti žemės ūkio produktai, tai geriausiai gabentis neproduktingų tautos klasių dirbinius. Priešingai, negu merkantilistinėje prekybos politikoje, kur stengėsi plėsti aktyvinę fabrikatų prekybą, palikdami pasyvinę žaliavos prekybą, pagal „ordre naturel" valstybės vyras turi rūpintis „kelti aktyvinę prekybą žemės ūkio produktais, palikdamas pramonės dirbinių prekybą pasyvinę." „Voilà tout le mystère du commerce"[3]. Merkantilistinę praktiką reikia palikti mažoms prekybinėms respublikoms, kurios neturi didesnės teritorijos ir todėl yra priverstos griebtis neproduktingų darbo rūšių.

Tam tikro sąryšio su tuo turi Quesnay'o mokslas apie p r o c e n t u s. Laikydamasis principo „l'argent n'engendre pas d'argent", jis, tikrai sakant, kaip ir Aristotelis, turėtų pasisakyti prieš bet kokią teisę imti procentus. Tačiau jau kanonistai leisdavo bent pirkti rentą. Juk jie laikė rentą „bendra nuosavybe žemei, o todėl ir jos gaminiams". Kalvinas ir jo šalininkai vėliau teisino procentų ėmimą, nurodydami į tai, kad turint kapitalo galima pirkti žemės sklypą ir tuo įsigyti rentą. Vis dėlto valdžia turi prižiūrėti, kad jie neperžengtų leistinų ribų. Tokia pat buvo ir Quesnay'o pažiūra. Veikale „Obser-

---

[1] 207 p. „parce que la vente à l'étranger augmente les revenus, que l'accroissement des revenus augmente la population, que l'accroissement de la population augmente la consommation, qu'une plus grande consommation augmente de plus en plus la culture, les revenus de terres et la population", etc.

[2] Pav., 286 p. III.

[3] 345 p.

vations sur l'Intérêt de l'argent"[1], sakoma: „Avec des l'argent on acquier la proprété et le revenu d'un biens-fonds... donc avec de l'argent on peut, dans l'ordre de la justice la plus exacte, acquérir un revenu annuel avec la conservation du capital de l'argent qui procure le revenu"[2]. Vadinas, procentas iš esmės yra ne kas kita, kaip „produit net", pakeitęs formą. Kaip aukštas „produit net" rodo pakilus kurio krašto tautos ūkį, lygiai taip pat esti ir su procentais.

Jau iš anksčiau žinome, jog Quesnay nesutiko su merkantilistų ir ypač su Gournay'o pažiūra, kad žemi procentai rodo esant pakilusią tautos gerovę. Nuo to, jo nuomone, žymiai nukentėtų nuomininkas, kurio pajamos pareina nuo aukštų procentų, gaunamų iš jo „richesses d'exploitation". Priekaištą, jog žemi procentai naudingi nuomininkui, nes jis pigiau gali pasiskolinti reikalingo jam kapitalo, Quesnay atremia tuo, kad ūkininkai visados dirbo su savais kapitalais[3], kad todėl jie neturi naudos iš kapitalų pertekliaus rinkoje, bet, priešingai, gali turėti nuostolių dėl susijusio su tuo procentų sumažėjimo. Bendrai žemi procentai yra tikra žymė, kad neproduktingos gyventojų klasės, kenkdamos kitiems, susidėjo didelius pinigus, kas galėjo atsitikti tiktai įdėtų į žemės ūkį „richesses réelles" sąskaita[4]. Būtent dėl to, kad kapitalai buvo dedami į prabangos manufaktūras ir tarpinę prekybą, sumažėjo savo žemės ūkio produktų paklausai, krito jų kaina, tokia pat proporcija sumažėjo „produit net", o kartu su juo ir procento dydis; todėl masiniai skolinamųjų kapitalų pasiūlai visuotinei gerovei yra bloga, o ne gera žymė. Principiališkai Quesnay pasisako prieš bet kokį taupumą (épargnes stériles), jeigu jis neina žemės ūkio naudai. Ypač peiktinas esąs kapitalų dėjimas į valstybės paskolos lakštus ir kitokius kredito popierius, nes tuo būdu iš žemės ūkio atimami jo gamybos fondai. Valstybė taip pat neturi iš to naudos. Nes juk ypatingai apie šiuos, įdėtus į kredito popierius, turtus galima pasakyti, kad jie priklauso prie tų lengvai paslepiamų

---

1 1766 m. sausio mėn. numerio Journal de l'agriculture etc. 399 ir tol. p. p.

2 400 p.

3 181 ir tol. p. p. „L'agriculture n'a pas, comme le commerce une ressource dans le crédit... il faut donc que les fermiers soient riches par eux-mêmes".

4 481 ir tol., 327 p. pastaba.

turtų, „kurie nežino nei Karaliaus nei Tėvynės“ („qui ne connaissent ni Roi, ni Patrie“).

Iš ankšto sąryšio tarp procentų ir „produit net“ galima padaryti dar kitokią labai svarbią išvadą. Jeigu procentų dydis kada nors prašoktų žemės duodamo gryno pelno dalį, tatai būtų priešinga „ordre naturel“. Kur taip atsitinka, ten griūva naturalinė santvarka ir būtinai turės žlugti tautos ūkis. Todėl monarcho uždavinys — pasipriešinti tam, iš vienos pusės, atsisakant imti paskolas už aukštus procentus, nes tuo būdu dirbtinai atimami iš žemės ūkio jo gamybos fondai[1], ir, iš antros pusės, nustatant veikiančiais įstatymais maksimalinį procentų dydį, atitinkantį vidutinį grynąjį gavinį, ir privalomą privatiniams asmenims. Tai atveda mus prie ekonominės ordre positif.

Ekonominė ordre positif. Dualizmas įstatymų, nuo kurių priklauso žmonių visuomenė, būtent, iš vienos pusės, naturalinių, nekintamų ir, iš antros — pozityvinių, kintamų įstatymų, tas dualizmas niekur neturi tokios didelės reikšmės, kaip ekonomikoj. „Science économique“ reikalauja, kaip žinome, abiejų dalių tyrinėjimo, ir „autorité tutélaire“ uždavinys pasiekti abiejų teisės sričių pusiausvyros. Kunigaikštis savo valdomai visuomenei turi būti kartu mokytojas ir gydytojas. Būdamas mokytojas, jis rūpinasi privalomu liaudies švietimu, remdamasis veikiančiais įstatymais; būdamas gydytojas, jis turi pakreipti liaudies gyvenimą į teisingą kelią, vartodamas tam reikalui prievartą arba civilinius įstatymus, už kurių nepildymą gresia bausmės. Iš tų dviejų įstatimdavysčių svarbesnė yra naturalinė; tačiau atskiras asmuo, norėdamas taip ar kitaip pasielgti, ne jų betarpiškai turi žiūrėti. Tokios reikšmės greičiau turi pozityviniai veikiantieji įstatymai, kurie turi būti literališkai (littéralement) pildomi net ir tada, kad juose nėra naturalinių įstatymų dvasios.

Kiekvienai tautai yra ir turi būti savo veikiantieji (pozityviniai) įstatymai. Būtų visiškai klaidinga prikišti Quesnay'ui, kad jo pažiūros esančios kosmpolitinės ir todėl nepripažįstančios tėvynės. Pastarąjį priekaištą, kaip žinome, jis pats daro vienapusiškoms prekybinėms valstybėms. Jis visados buvo tos nuomonės, kad naturalinės santvarkos principai taikintini

[1] 337 p., XXX maksima.

visoms valstybėms. Bet kai tik užeina kalba apie pozityvinę santvarką, jis visuomet turi galvoje savo tėvynę — Prancūziją. Tikrais prancūzais jis laiko tik tas tautos klases, kurios tiesiogiai ar netiesiogiai susirišusios su žemės ūkiu. Ypatinga „protection décidée"[1] valdžios turi būti teikiama nuomininkų luomui, „classe productive", kad tuo būdu juos stipriau pririštų prie jų sunkaus amato. Nes be tokios protekcijos valstietis negalėtų išsiversti. Deja, iki šiol vyriausybių praktika ėjo kaip tik priešinga kryptimi, „en protégant plus les citoyens que les habitants de campagnes"[2]. Tai klaidingai nuomonei atremti Quesnay skiria savo VIII maksimą: „Que le gouvernement économique ne s'occupe qu'à favoriser les dépenses productives et le commerce des denrées du cru et qu'il laisse aller d'elles-mêmes les dépenses stériles"[3]. Vadinas, klaidinga yra manyti, kaip tat paprastai daroma, kad Quesnay atmeta bent kokį tautos ūkio protegavimą, pasigaunant veikiančių įstatymų. Tai pritaikoma tik neproduktingiems verslams, kaip prekyba ir pramonė. Žemės ūkis, priešingai, visaip turi būti saugojamas ir remiamas. Vienintelį kartą, kada jis vartoja formulę „laissez faire et laissez passer" savo „Lettre sur le langage de la science économique"[4], jis taiko ją prekybai, tuo būdu norėdamas paneigti Forbonnais daromą skirtumą tarp savų ir svetimų pirklių, iš kurių pirmi esą remtini, antri — ne. Jo nuomone, nei vienų, nei kitų pirklių nereikia remti, nes ir tie ir kiti vienodai yra svetimi savo krašto ūkio gyvenimui.

Kalbant apie kaimo interesų rėmimą, visai neturima galvoje draudimų, monopolių ir kitų išimtinų privilegijų. Visokius vienų rėmimus kitų sąskaita reikia atmesti. Visai kas kita — skatinamosios priemonės, kurios didina žemės ūko produktų pardavimą.

Jau žinome, kad ekonominės politikos alfa ir omega Quesnay, kaip prieš ir jam Boisguillebert laikė pastovias aukštas javų kainas. Aktyvinė užsienių prekyba žemės ūkio produktais ir pasyvinė užsienio prekyba fabrikatais, štai tikslas, kurio turi siekti užsienių prekybos politika. Kai tik prekyba pakrypsta į kitą pusę, monarchas turi padėti veikiančių (pozityvinių) įsta-

[1] 183 p.
[2] 189 p.
[3] 333 p.
[4] 671 p.

tymų pagalbą atstatyti naturalinę santvarką. Kokiu būdu tai turi būti daroma? Quesnay atsako į šitą klausimą, nuolat nurodinėdamas į tuomet veikusius Anglijoje javų įstatymus. Šios valstybės pavyzdys rodo, jog nėra tikresnės priemonės pakelti žemės ūkiui, „que la vente d'une partie de la récolte à l'étranger". Anglai buvo apsaugoti taip pat nuo stokos ir pertekliaus. „Cette nation n'a point essuyé de cherté extraordinaire ni de non - valeur de blé depuis qu'elle en a favorisé et excité l'exportation". Apie javų įvežimo laisvę Quesnay niekur nemini; visados eina kalba tik apie „liberté d'exporter à l'étranger", nes „la vente à l'étranger facilite le débit, ranime la culture et augmente le revenu des terres"[1] ir t. t.

Kad Quesnay iš tikrųjų neturėjo galvoje nieko kito, kaip Vilhelmo III 1689 m. javų įstatymą, matyti iš to, jog savo straipsny „Grains" jis, kaip tai darė šis įstatymas, siūlo Prancūzijai įvesti normalinę kainą. Jis nustato ją lygią 18 livrų už septier'ą. Anglijoje ji, tiesa, buvo lygi 22 livrams. Tačiau, atsižiūrint į tai, kad vidutinė kaina Prancūzijoje iki šiol buvo 17 livrų, paimtą dydį galima laikyti pakankamu. Tokiu kainų lygiu negali nusiskųsti ir vartotojas; jeigu kartais, išimties keliu, atsitiktų, kad duonos kainos žymiai pakiltų, tada, kaip Anglijoje, galima būtų leisti be muitų įvežti javus. Nes, sako Quesnay, tokiu atveju „on peut, en permettant l'exportation, permettre aussi l'importation des blés étrangers sans exiger des droits"[2]. Tuomet javų kainos Prancūzijoje niekad negalės pakilti aukščiau, negu pas kitas tautas, kurios javus išveža. Iš čia matyti, kad Quesnay žiūri į javų įvežimą be muitų, kaip į tokią priemonę, kuri tinka tik išimtinais atsitikimais. Tačiau ir išvežimas, kad ir kaip būtų naudingas, negali būti visiškai neapribotas; čia vėl pavyzdžiu gali eiti Anglija. „L'exportation ne doit pas cependant être illimitée; il faut qu'elle soit, comme en Angleterre, interdite lorsque le blé passe un prix marqué par la loi"[3]. Jeigu, iš kitos pusės, Quesnay įspėja nesekti Anglų navigacijos aktu[4], kuriam pritarė Gournay ir vėliau Adomas Smith'as, nors ir skirtingais sumetimais, tai tat bus

---

[1] 207 p.

[2] 231 p. pastaba.

[3] Ten pat.

[4] Neišspausdintame straipsny „Hommes".

susiję su šio įstatymo tendencija remti prekybą ir laivininkystę, šias Quesnay'o nuomone, neproduktingas verslo šakas, kurias reikėtų palikti pačias sau.

Krašto viduje teikiama žemės ūkiui „protection décidée" turi siekti šių tikslų. Vyriausybė visokiais būdais turi stengtis smulkią kultūrą („métayage") pakeisti stambiąja („fermage"). Geras paskatinimas tam būtų, jei nuomininkų sūnūs būtų atleidžiami nuo sunkios milicijos tarnybos (milice permanente), o smulkių valstiečių sūnūs turėtų ją atlikti[1]. Bet reikia taip pat sudaryti tinkamas sąlygas „grande culture" rastis; o tos sąlygos, tai smulkesnių dvarų sujungimas į stambesnius[2]. Toliau, nuomininkus reikia atleisti nuo kelių prievolės (corvée)[3] atlikimo. Valstybės arba žemės savininkų priedermė yra rūpintis, kad būtų tinkami susisiekimo keliai: sauskeliai, kanalai ir pan. Ypatingo dėmesio reikia atkreipti ir į gyvulių skaičiaus didinimą, nes jie yra trąšų šaltinis, be kurio negalima gauti „produit net"[4]. Priverstina sėjomaina turi būti panaikinta. Kiekvienam ūkininkui turi būti leista auginti vaisių, kurie duos jam didžiausio derliaus, taip, kaip jam matosi reikalinga. Visus mokesčius, imamus iš produktingos klasės, reikia panaikinti ir uždėti žemės savininkų klasei[5].

Ypatingai svarbūs yra veikiantieji procentų įstatymai. Pagal „Ordre naturel" procentų dydis niekad negali prašokti gaunamo iš žemės vidutinio grynojo gavinio dydžio. Tačiau tas tinkamas santykis toli gražu ne visuomet atsiranda savaime. Dažniausiai skolintojo godumas verčia jį peržengti šias naturalines ribas skolininko nenaudai ir neteisiai traukti naudos iš sunkios pastarųjų padėties. Tokiai „injustice si manifeste" turi užkirsti kelią kunigaikštis su savo veikiančiais įstatymais. Reikia „loi positive, constante qui puisse fixer équitablement le taux de l'intérêt de l'argent, qui n'admet d'autre

---

[1] 227 p.

[2] „Que les terres employées à la culture des grains soient réunies, autant qu'il est possible, en grandes fermes, exploitées par de riches laboureurs", XV maksima, 334 ir 219 p. p.

[3] 227 p.

[4] „Qu'on favorise la multiplication des bestiaux; car ce sont eux qui fournissent aux terres les engrais qui procurent les riches moissons". XIV maksima, 334 p.

[5] 332 p.

loi que la loi naturelle"[1]. Beje, čia turima galvoje tiktai maksimalinės ribos nustatymą. „La loi du prince peut seulements assigner des limites que le prêteur, qui pourrait abuser du besoin de l'emprunteur, ne peut passer, en laissant d'ailleurs les contractant libres de traiter à un moindre intérêt"[2]. Quesnay juokiasi iš tvirtinimo, esą skolinamų pinigų kaina „doit être aussi libre et aussi variable que le prix des denrées aux marchés.[3] Tokios nuomonės laikosi stambūs pirkliai, kurių interesai toli gražu nesutampa su visuomenės interesais.

Kunigaikščio leidžiama „règle authentique" turi būti nustatoma kas dešimt metų, atsižiūrint į įvykusius per tą laiką grynojo gavinio dydžio pasikeitimus. Ji turi būti norma, kurios laikantis daromi teismo sprendimai. Norint suprasti „ordre naturel" ir „ordre positif" savitarpio santykį, reikia atsiminti kokiu svarbiu dalyku Quesnay laikė tai, kad veikiančio įstatymo uždavinys yra leisti tik tuos santorius, kurie atitinka naturalinę santvarką. Iš to matyti, kad naturaliniams įstatymams įvykdyti visados reikia veikiančių įstatymų pagalbos, ir kad tie įstatymai veikia kartais skatindami, kaip javų prekybos politikoje, kartais prilaikydami, kaip turėtų būti procentų politikoje, nelygu aplinkybės, kuriose gyvena krašto tautos ūkis. Tai atitinka gydytojo rolę, kuri valstybės vyrui tenka vaidinti visuomenėje. Be to, nereikia užmiršti, kad šios priemonės skiriamos ypatingiems atsitikimams, nes paprastai, atstatyti normalinei visuomenės būklei pakanka gamtos gydomosios galios. „Tableau èconomique" aiškina, kokios yra tautiškai susiskaidžiusios visuomenės sveikatos ar ligos žymės kiekvienu kalbamuoju momentu, bet apie tai toliau.

g. P o p u l i a c i o n i s t i k a. Fiziokratija, kaip jau minėjome, yra trečiojo luomo sistema, kuri savo kilimą išveda iš jo kaimo šakos, kaip merkantilizmas į pamatą dėjo miesto interesus. Kaip merkantilizmas rūpinasi pirklių ir pramonininkų luomais, taip fiziokratus traukia į save kapitalingi žemės ūkio įmonininkai, kurie sudaro „classe productive". „Pauvre paysan, pauvre royaume"[4], vokiškai „Hat der Bauer Geld, hat's die ganze Welt" — raudona gija eina per visą sistemą.

---

[1] 402 p.

[2] Ten pat.

[3] 403 p.

[4] Taip sutrumpinta formulė „Pauvre paysan, pauvre royaume, pauvre royaume, pauvre roi" randasi pastaboje prie XX maksim, 353 p.

Ketvirtas luomas pas Quesnay dar nevaidina savarankiškos rolės, jis šliejasi prie kitų klasių, kurių interesai sutinka su jo interesais, ir todėl jis atskirai neminimas „Tableau économique". Vis dėlto būtų klaidinga manyti, kad tą luomą užmiršo arba praleido teorijoje. Kur tik Quesnay'ui tenka kalbėti apie „dernières classes de citoyens", apie „petit peuple", „menu peuple", „bas peuple", tą didžiausią" gyventojų sluoksnį, jis visados atsiliepia apie jį labai palankiai. Jis vadina barbarišku principą, kuris tvirtina, kad liaudį reikia laikyti skurde, nes kitaip ji taps tingi ir įžuli[1]. Nieks nedaro žmogaus tingesnio, kaip jo darbo nevaisingumas. Kiekvienam yra įgimtas noras pagerinti savo būklę, ir tai visur, kur tik jaučiama mažiausių pasisekimo šansų, yra pakankamas akstinas, kuris skatina žmogų imtis darbo[2]. Iš tikrųjų, žemesni gyventojų sluoksniai, ypač kaimo, yra taip prislėgti, kad apie savitarpio pagalbą negali būti nė kalbos. Todėl reikalinga „protection particulière de la part du gouvernement"[3], kad „galima būtų įvykdyti „aisance du bas peuple", be kurios negali tarpti valstybė ir visuomenė. Kokios gi ji rūšies? Čia vėl reikia skirti naturalinę ir pozityvinę santvarką.

O r d r e n a t u r e l. Pradėti čia turime nuo seniausio dogmatinio ginčo moksle, kuris iškilo per vyresniojo Mirabeau atsivertimą dėl to, ar turtas yra gyventojų padarinys, ar, priešingai, gyventojai yra turto padarinys. Buržuazinis Quesnay'o mokslo pobūdis aiškiausiai matyti iš to, kaip buvo išspręstas ginčas: „il faut préalablement des richesses pour accroître la population et les richesses"[4]. Iš to išeina, „que le gouvernement doit être plus attentif à l'accroissement des richesses qu'à l'accroissement de la population", nes turtai duoda žmonėms darbo, o nuo darbo kiekio pareina gyventojų skaičius[5], Tuo būdu, dirbančiųjų klasių interesai eina lygiagrečiai su gaunamu iš žemės grynuoju gaviniu (produit net); nes nuo jo pareina turto didėjimas.

Čia galima dar paminėti, kad vėliau buvo kilęs klausimas, ar dirbančiųjų klasių interesas eina lygiagrečiai su gaunamu iš

---

1 170 ir tol., 265 p. p.

2 354 p., pastaba prie XX maksimos.

3 635 p.

4 269 p. pastaba.

5 301 p., I.

gamybos grynuoju pelnu, ar su bendromis pajamomis (negrynuoju pelnu) (Ricardo ir kt.). Fiziokratai išsprendė šį klausimą pirmąja prasme.

„Grande culture" iš savo esmės, tęsia toliau Quesnay, yra toks gamybos suorganizavimas, kad išlaidos tiek medžiagai, tiek darbo jėgai dėl mašinų vartojimo sumažėtų, o grynas pelnas padidėtų[1]; tai nuolat verčia žemės ūkio įmonininką „de préférer les manières de cultiver qui épargnent les travaux des hommes"[2]. Panašiai esti ir kitose tautos ūkio šakose. Šios aplinkybės ir žmonių palinkimas daugintis veda prie to, kad augant kultūrai ir turtams gyventojų skaičius visados praneša esamą darbo priemonių ir gyvenimo lėšų kiekį. Čia mes matome pradžią mokslo, kuris vėliau išsiplėtė Malthus'o gyventojų dėsnio vardu, ir kurio mintį autorius bus pasiskolinęs iš fiziokratų. Sunku tiksliau išreikšti šį dėsnį, negu tai padarė Quesnay savo posakiu: „La population excède toujours les richesses dans les bons et dans les mauvais gouvernements, parce que la propagation n'a de bornes que celles de la subsistance, et qu'elle tend toujours à passer au delà: partout il y a des hommes dans l'indigence"[3].

Pas Quesnay randame taip pat pėdsakų darbo mokesčio dėsnio, susijusio vėliau su Ricardo vardu. Jeigu pastarojo sakoma, kad darbo mokestis priklauso nuo reikalingų pragyvenimui produktų kainos, tai jau pas Quesnay skaitome: „C'est le prix commun des denrées de premier besoin qui règle le salaire des ouvriers"[4], ir jeigu toliau Ricardo, beje, kaip ir Adomas Smith'as, ypač javus laiko reikalingų pragyvenimui produktų atstovu, nuo kurio kainos pareina darbo mokesčio lygis, — tai panašiai pas vyresnįjį mokytoją, „le salaire de la journée de manouvrier s'établit assez naturellement sur le prix du blé"[5]. Iš to galima padaryti tolimesnę išvadą, kad aukštos javų kainos visai nekenkia darbininkui. Kylant javų kai-

---

[1] 266 p., VI.

[2] 265 p., VI.

[3] 635, 579, p. p. „Ce sont les richesses qui multiplient les richsses et lės hommes; mais la propagation des hommes s'étend toujours au delà des richesses".

[4] 271 p.

[5] 354 p., pastaba prie XIX maksimos.

noms, tokiu pat mastu kyla darbo mokestis, ir darbo paklausai didėja, o ne mažėja[1]. Ricardo, kaip žinoma, pastarosios išvados nedarė. Pagal jo teoriją darbininkui naudingos žemos kainos, apie tai dar kalbėsime savo vietoj. Tat pareina nuo bendrų Quesnay'o pažiūrų, kad jo dedamas minimalinis darbo atlyginimas (reikalingas pragyventi) atitinka aukštesnį reikalavimų lygį, negu Ricardo. Žodis „subsistance" jam reiškia ne tik būtinai reikalingą, bet ir palyginti gerą darbininkų išlaikymą, nes „sa subsistance consiste dans les biens qui lui sont nécessaires pour exister et ceux dont il peut jouir utilement pour sa conservation et pour son bonheur"[2]. Tai greičiau atitinka Adomo Smith'o pažiūras, kuris fizinį pragyvenimą laiko žemiausia riba, bet ne normaliniu darbo mokesčio dydžiu.

Beje, iš gyventojų dėsnio Quesnay padarė kitokią išvadą, negu Malthus. Pastarasis smarkiai puolė „droit de subsistance" ir reikalavo panaikinti bent kokią visuomeninę neturtėlių globą. Quesnay, priešingai, karštai gina „droit naturel à la subsistance", vadindamas ją žmonių teise, ir postuluoja reikalingumą atitinkamos visuomeninės neturtėlių globos. Tai atveda mus prie „ordre positif".

O r d r e p o s i t i f. Geriausias būdas pasiekti „aisance du bas peuple", žinoma, yra apskritai atitinkanti „ordre naturel" ūkio politika. Žemės ūkio „protection décidée" neprileidžia prie nesveiko kapitalų susitelkimo miestuose, bet nukreipia juos į kaimą, kur jie atneša vaisių ir gali duoti darbo ir išlaikymą didesniam gyventojų skaičiui. Tokiu būdu Prancūzijos gyventojų skaičių, kuris nuo Sullos laikų nukrito nuo 24 iki 16 milionų gyventojų, galima bus ne tiktai grąžinti prie senos normos, bet net perpus ar daugiau padidinti. Tačiau, be to, reikalinga dar, kad vyriausybė teiktų neturtėliams „protection particulière". Pastaroji susideda viena, iš visuomeninio neturtėlių globojimo ir, antra, iš organizuotos kolonizacijos užsieniuose.

Kinuose visuomeninį neturtėlių globojimą valstybė visai teisingai paėmė į savo rankas. Tenai reikalingas tam reikalui sumas provincialiniai valdžios organai ima iš savo apygardose

---

[1] „Qu'on ne croie pas que le bon marché des denrées est profitable au menu peuple; car le bas prix des denrées fait baisser le salaire des gens du peuple, diminue leur aisance, leur procure moins de travail et d'occupation lucratives et anéantit le revenu de la nation", XIX maksima, 335 p.

[2] 289 p. pastaba.

surinktų mokesčių, prieš išsiųsdami juos į valstybės kasą, ir atiduoda neturtėlių šelpimui, panašiai, kaip tat daroma su valdininkų algomis[1]. Šalia to Quesnay rekomenduoja, vadovaudamasis Peru Inkų valstybės pavyzdžiu, kur, jo nuomone, taip pat buvo įvykdyta „ordre naturel", — pakelti vedybinį amžių vyrams iki 25 metų, moterims iki 20[2]. Išimtiniais atsitikimais galima leisti išmaldą.[3] Ji turinti būti „sous les auspices d'une bonne administration"[4], t. y. duodama iš valstybės lėšų. Kad Kinai, dėl blogai suprasto patriotizmo, nenuėjo tuo keliu ir todėl nuolat kenčia dėl gyventojų perstekliaus, Quesnay laiko tai vienu iš nedaugelio šešėlių, kuris krinta ant šiaip visais kitais atžvilgiais pavyzdingo valstybės rūmo.

h. Finansų ir mokesčių mokslas. Kadangi jam suprasti reikia iš pradžių susipažinti su visa visuomenės santvarka ir jos principais, todėl jis ir duodamas čia, dėstymo gale. Quesnay laiko plačiai pasklidusia klaida manymą, kad čia nėra jokių principų ir viską nusprendžia empirika. Tiesa, realiniai santykiai sudarė „labyrinthe entrecoupé de fausses routes ouvertes à l'iniquité"[5]. Tačiau ir tam gamtos kūrėjo yra įstatyti „des lois et des règles immuables, dont le prince et les sujets ne peuvent s'écarter qu'a leur désavantage"[6]. Tai išrodė Sully administracinis veikimas, kuris pasirodė esąs šioje srity tikras maestras.[7]

Ordre naturel. Kiekvienas valstybinis mechanizmas reikalingas tam tikrų fondų nepaprastiems atsitikimams. Tuo tikslu geriau surinkti tam tikrą valstybės iždo atsargą, kad valstybė galėtų operuoti savo lėšomis, o nebūtų priversta ieškoti viešojo kredito. Nes tuo būdu sudaroma valstybinių rentininkų klasė, mintanti visuomenės syvais. Kartu su tuo privatiniai asmens pakurstomi rinkti „fortunes pècuniaires stériles", kas kenkia produktingiems, įdėtiems į žemės ūkį „richesses d'exploitation", nuo kurių atitraukiama dalis lėšų. Atsižiūrint į

[1] 614 p.
[2] 636 p.
[3] „L'aumône est nécessaire pour pourvoir aux besoins pressants de l'indigent", 580 p.
[4] 635 p.
[5] 645 p., 7 §.
[6] Ten pat.
[7] 659 p., 24 §.

tai, XXX maksima primygtinai tvirtina: „Que l'Etat évite des emprunts qui forment des rentes financières"[1]. Todėl nepaprastame reikale geriau apeliuoti į mokesčių mokėtoją, negu į finansistą. Apskritai, tiek organizuojant mokesčių suėmimą, tiek tvarkant valstybės išlaidas reikėtų būtinai vengti visų tų būdų ir kelių, kurie leidžia susidaryti dideliems piniginiams turtams[2] (mokesčių rinkimo teisės pardavimas ir pan.). Nes tokie piniginiai turtai yra fondai, kuriuos galima lengvai paslėpti ir apie kuriuos pasakytina, kad jie „ne connaissent ni Roi ni Patrie"[3].

Naturalinė santvarka pripažįsta tik vieną vieninteli mokestį, būtent mokestį nuo gaunamo iš žemės grynojo gavinio (produit net), kuris ir turi būti tiesiogiai apdedamas (impôt unique et directe). Tam yra du pamatai. Viena, nes žemė tegamina turtus ir todėl visai teisingai sumoka valstybei mokesčius; antra, nes kiekviena kita klasė stengiasi nuversti kitiems uždėtus jai mokesčius, dėl ko galų gale jie vis dėlto gula ant žemės savininkų klasės, tik jau žymiai padidėję dėl įvairių nereikalingų išlaidų. Todėl daug taupiau iš karto imti mokesčius iš to šaltinio, iš kurio jie galų gale sumokami, ir tuo išvengti aplinkinių kelių, surištų su daugeliu nereikalingų išlaidų. Iš čia dėsnis: „Mokestis turi būti imamas betarpiškai nuo grynojo gavinio, gaunamo iš žemės sklypo; nes kad ir kaip sutvarkytų mokesčių ėmimą karalystė, kuri savo turtus gauna iš savo teritorijos, juos vistiek visados turės sumokėti žemės sklypai. Todėl paprasčiausias, tvarkingiausias ir naudingiausias mokestis valstybei ir mažiausiai apsunkinantis mokesčių mokėtojus bus toks, kuris proporcionališkai imamas nuo grynojo gavinio, o tuo pat betarpiškai iš nuolat naujai gaminančio turtus šaltinio"[4].

Ypač klaidinga būtų imti mokesčius iš žemės ūkio „richesses d'exploitation". Jie turėtų būti neliečiami visos visuomenės sąskaita, nes sumažinus juos mažėja ir grynasis gavinys.[5] Į juos reikia žiūrėti kaip į kokį šventą fondą, kaip į „immeuble". Taip pat reikia atleisti nuo mokesčių visų neproduktingų kla-

---

1 337 p.
2 XXVIII maksima, ten pat.
3 XXIX maksima, 337 p.
4 339 p.
5 332 p., V maksima.

sių verslų žmones, pirklius ir fabrikantus, nes jų darbas, pasak naturalinės santvarkos, neduoda grynojo gavinio, ir todėl jie negali mokėti nuo jo mokesčio. Tą patį, žinoma, tenka pasakyti ir apie paprastą darbininką[1], kurio algos teištenka pragyventi. Suprantamas daiktas, kad kiekvienas asmeninis mokestis jau iš savo esmės yra klaidingas. Nes „l'homme, dont la constitution physique ne présente que les besoins, ne peut rien payer par lui-même“[2]. Tai pakenktų jo būviui. Vadinas, mokesčio negalima imti nei nuo jo asmens, nei nuo jo darbo mokesčio, „puisque ce salaire lui est nécessaire pour la subsistance“[3]. Iš esmės mokestis tektų darbdaviui, kaip tat būtų apdėjus darbo arklį[4]. Panašus rezultatas būtų apdėjus vartojimo mokesčiais reikalingiausius gyvenimo produktus. „Les taxes établies sur les salairiés ou sur leurs dépenses, sont donc évidemment payées en entier par ceux qui payent leurs salaires“[5]. Iš čia V maksima, kurioje išreikšta Quesnay'o mokesčių teorija: „Mokestis turi būti imamas betarpiškai nuo gryno pelno, gaunamo iš žemės sklypo, o ne nuo žmonių algų ar gyvenimo lėšų, nes priešingu atveju didėja mokesčių ėmimo išlaidos, daroma nuostolių prekybai ir kasmet naikinama dalis tautos turtų“[6].

Vienatinis mokestis turi būti nustatomas proporcionališkai grynojo gavinio dydžiui, t. y. didėja arba mažėja kartu su grynuoju gaviniu. Iš čia aiškiai matyti ta nauda, kurios turi kunigaikštis iš aukšto „produit net“. Tikrai sakant, mokestis tai nėra duoklė, o dalis pelno, kurį monarchas gauna dėl bendros nuosavybės, pasilikusios dar jam po tolimesnių dvarų perdavimų ir prie kurio gavimo jis prisideda, parūpindamas teisinę apsaugą, tiesdamas kelius, kanalus ir kitaip keldamas krašto apyvartą del ko didėja žemės sklypų vertė[7]. Tuo būdu, moka

---

[1] 338 p.

[2] 704 p.

[3] 625 p.

[4] 338 p.

[5] 706 p.

[6] 332 p.

[7] Grafas d'Albon savo „Eloge historique de M. Quesnay“ vartoja tam pavadinimą „avances souveraines“, aiškiai nurodydamas į mokyklos galvą (56 p.). Paties Quesnay'o veikaluose aš radau tą mintį, tik ne tokį jos suformulavimą.

ne savininkas, bet pats žemės sklypas; atitinkama rentos dalis, kaip jam nepriklausanti, savininko atiduodama monarchui, kuris yra nelyginant jo associé[1]. Vadinas, tai yra mokestis nuo pelno tikra to žodžio prasme. Visas kitas mokesčių formas, prie kurių priklauso muitai, kelių rinkliavos, vartojimo mokesčiai, toliau visi tiesioginiai asmeniniai mokesčiai, kaip „taxe personnelle", „capitation", pagaliau, kelių prievolės, mokesčiai, imami nuo paskolų, rentų ir t. t., — žodžiu, visus mokesčius, imamus ne nuo gryno pelno, Quesnay vadina vienu bendru vardu „impôts indirectes"[2], kurie, kaip tokie, yra atmestini. Norėdami, sako Quesnay, mokesčių mokėjimą išdalyti lygiomis tarp žemės, ūkininkų, manufaktūristų, pirklių, samdomųjų darbininkų ir pagaliau vartojimo produktų, iš tikrųjų, tik šešeriopai padidina mokesčių apdėjimą, kuris, neskaitant jo blogos įtakos tautos ūkiui, dėl didelių mokesčių ėmimo išlaidų valstybei atsieina penkius syk brangiau, negu vienatinis mokestis; be to, padidėja dar ir žemės savininkų našta, kuriems tenka sumokėti ne tik mokesčius, bet ir padidėjusias išlaidas[3].

Mes žinome, kad mokslas apie vienatinį mokestį turėjo savo atstovų jau ir prieš Quesnay'ą, būtent, anglus Locke'ą, Asgill'į ir Vanderlint'ą. Bet vis dėlto galima aiškiai pastebėti, jog Quesnay savarankiškai bus priėjęs prie šios idėjos. Straipsny „Fermiers" kalbama dar tik apie reguliavimą „taille arbitraire", imamo iš smulkios pramonės, tačiau iš jo jau aiškiai matyti, kad pavyzdžiu čia ėjo abato Saint Pierre'o „taille tarifée". Straipsny „Grains" siūloma uždėti šį mokestį žemės savininkas, pagal jų gaunamo nuomos mokesčio didumą. Čia dar kol kas nepostuluojama, kad tas mokestis turi būti vienas. Ta mintis Quesnay'o veikaluose pirmą kartą išreiškiama jo „Analyse du Tableau économique", žinoma, jau po to, kai jis buvo ją plačiai pamatavęs bendrai su Mirabeau parašytuose veikaluose „Théorie de l'Impôt" ir „Philosophie rurale"[4].

---

[1] 652, 338 p. p.

[2] 699 p.

[3] 339 p.

[4] „Théorie de l'Impôt" 20 pusl. randasi šios trys, be abėjo Quesnay'o formuluotos svarbiausios maksimos arba „conditions nécessaires", kurių reikia laikytis, kad mokestis atitiktų natūralinę santvarką: „a. qu'elle soit établie immédiatement à la source des revenus; b. qu'elle soit dans une proportion connue et convenable avec ces mêmes revenus; c. qu'elle ne soit point surchargée de frais de perception".

Ordre positif. Pastaroji dažnai žymiai skiriasi ir turi skirtis nuo naturalinės santvarkos smulkiose prekybinėse valstybėse, kaip Genuja, Hamburgas ir t. t., kurios, galima sakyti, neturi jokios teritorijos, ir todėl ten nėra galima „gouvernement économique". Prekių muitai, vartojimo, asmeniniai mokesčiai ir pan., žodžiu, apskritai visi netiesioginiai mokesčiai, yra „forcément la resource des petits Etats maritimes qui subsistent par un commerce de trafic"[1]. Išimtinais atsitikimais ir žemės ūkio kraštams tekdavo griebtis tokių mokesčių, kai jų žemės ūkis taip nusmukdavęs, jog mokesčiams gryno pelno nepakakdavę. Tačiau tas kelias visados pavojingas ir negali būti sėkmingai vartojamas ilgesnį laiką. Apskritai, atstatant pašlijusią finansų ir mokesčių sistemą, visados reikia elgtis atsargiai ir apdairiai. Be galo svarbu „d'établir cette réforme sur un plan bien régulier et bien sûr; c'est un travail qui demande du temps, du génie et de lumières peu communes et difficiles à acquérir"[2]. Ir ministeris, kuriam toks dalykas pavyksta, turi būti amžinai laikomas savo tautos geradariu ir geriausiu savo valdovo tarnu.

Quesnay'o kartu su Mirabeau parašytoje knygoje „Théorie de l'Impôt" (1760), — iš kurios, galime manyti, bus paimtas turinys skirto Enciklopedijai ir vėliau pasimetusio straipsnio „Impôt", — siūloma laikinės pereinamosios priemonės vietoje, iki bus atstatyta pusiausvyra, įvesti Prancūzijoje šalia „impôt territorial", kaip „impôt ordinaire", šiuos nepaprastus mokesčius. Visų pirma, einamajam valstybės valdymo deficitui padengti — „taxe de supplément", kuri esanti „capitation ou impôts personnel proportionellement aux logemens ou loyers d'habitation", dedamas „sur tous les habitants du Royaume quelconque, même sur le Clergé, sur les Nobles et sur les Communautés Religieuses". Ši „subvention passagère", kuri sumokama visų valstybės gyventojų „proportionellement à leurs état et facultés", yra ne kas kita, kaip asmeninis pelno mokestis, apskaitomas pagal buto išlaidas[3].

Prie to reikėtų pridėti dar, kaip specialinius mokesčius valstybės skoloms apmokėti, druskos mokestį, kuris būtų ima-

---

[1] 338 p.

[2] 515 p.

[3] Théorie de l'Impôt, 315 ir tol. p. p. Plg. taip pat Qeuvres de Quesnay, past. prie V maksimos, 337 ir tol. p. p.

mas rinkliavos pavidalu pervežant iš vienos provincijos į kitą, ir tiesioginį papildomąjį mokestį, imamą nuo kiekvieno žemės sklypo už leidimą auginti jame tabaką[1]. Tiesa, tie mokesčiai turėjo būti tik laikiniai. Iš to aiškiau matyti, kad Quesnay'ui ne į galvą nebuvo atėję pravesti tą reformą ūmai, vienu rankos mostelėjimu, kaip vėliau norėjo padaryti, būdamas finansų ministeriu, jo mokinys Turgot, apie ką galima spręsti iš jo įteikto karaliui municipalitetų projekto.

Kai dėl mokesčių ėmimo būdo, tai jų rinkimo teisė negali būti parduota; jie, kaip Kinuose, turi būti valdininkų tiesiogiai surenkami. Mokesčių negalima imti in natura, bet pinigais, o taip pat ne dešimtinės forma ir pavidalu. Quesnay'o „impôt unique" nereikia maišyti su maršalo Vauban'o „dîme royale". Provincialiniai valdžios organai, surinkę mokesčius, pasilieka sau tiek, kiek reikalinga sumokėti valdininkų algoms, išlaikyti mokykloms, pašto įstaigoms ir kitoms visuomenės įmonėms, o taip pat neturtelių šelpimui; visus likusius pinigus persiunčia į centralinį valstybės iždą. Šis pastarasis neturi krauti surenkamų mokesčių, bet kiek galima vėl leisti juos į apyvartą, organizuodamas viešuosius darbus, reikalingus bendrai gerovei. Kai yra pinigų perteklius, likučius galima skirti skurstančioms provincijoms.

Sutvarkius tokiu būdu visą valstybės valdymą, netenka abejoti, kad visuomenė pradės sveikti. Kaip gi dabar galima pažinti, ar visuomenė žengia į priekį, ar atgal, ar, pagaliau, stovi vietoje, ir kaip kiekvienu momentu spręsti kokio laipsnio pasiekė tas judėjimas? Atsakymą į tai duoda „Tableau économique", prie kurios mes dabar pereisime.

3. Tableau économique ir jos aiškinimas.

a. Bendros pastabos. Friedrich Engels savo veikale „Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft"[2] visai teisingai Quesnay'o ekonominę lentelę vadina sfinkso mįsle, kurios išspręsti nevaliojo visas moderninis ekonomijos mokslas. Tačiau ir tai, ką jis pats nurodo iš Markso[3] literatūrinio palikimo prieš Dühring'ą, kuriam lentelė buvo tik

---

[1] Théorie de l'Impôt, 387 p.

[2] 3 leidimas, 1894, Prakalba III.

[3] Ten pat, 260 ir tol. p. p.

„painiava ir savivalė, prieinanti iki misticizmo“, toli gražu neišaiškina labiau paties dalyko. Nes jeigu mes ir supratome maždaug, ką reiškia atskirai lentelės „zigzagai“, tai vis dėlto pasilieka dar neišaiškinta, kaip fiziokratai galėjo laikyti juos „la base de la science économique et la boussole du gouvernement des Etats“[1]. Apskritai, reikia pasakyti, kad Quesnay'o veikalo „Analyse du Tableau économique“, kuriuo vienu Marksas rėmė visus savo išvedžiojimus, jau todėl nepakanka tam, kad visiškai suprastume lentelę, nes jame visai nėra „grand tableau“, o tik „tableau abrégé“, kuri jau „Philosophie rurale“ turėjo tik padedamosios reikšmės. Taigi matome, kad Quesnay'o pedagoginiai gabumai neprilygo jo kūrybiniams gabumams, ką, beje, pripažindavo taip pat pats Quesnay ir jo mokykla. Kad galėtume suprasti, ką iš tikrųjų autorius norėjo išreikšti su savo „formule arithmétique“, būtinai turime sugretinti ir palyginti visus Tableau aiškinimus, kurie tiesiogiai ar netiesiogiai eina iš Quesnay'o; čia priklauso: Mirabeau parašyta ir paskelbta 1760 m. priedėlio prie „Ami des Hommes“ pavidalu „Tableau économique avec ses explications“; daugiau, 1763 m. „Philosophie rurale“; daugiau, 1766 m. „Analyse“ ir 1776/77 m. abi „Problèmes économiques“, kuriose aiškinama, kaip reikia vartoti Tableau kiekvienu konkretišku atsitikimu, ir, pagaliau, Baudeau parašyta ir, pasak autoriaus, Quesnay'o peržiūrėta 1770 m. „Explication du Tableau économique“[2]. Jeigu atsidėję išstudijuosime visus šituos veikalus, o tai nėra lengvas darbas[3], tai būtinai prieisim išvadą, kad apskritai lentelė

---

[1] Préface prie Philosophie rurale.

[2] Atspausdinta E. Daire rinkiny „Physiocrates“, antroji dalis, Paryžius 1846.

[3] Patys fiziokratai visados tvirtino, kad suprasti „Tableau économique“ nėra lengva. Laiške, kuriame markizas Mirabeau nusiuntė Berno ekonominei draugijai savo pirmą „Explication“, sakoma, pav. šiuo reikalu štai kas: „Ce morceau comprend tout et repond tout. Ce n'est ni à la première ni à la 12-e lecture qu'un bon esprit en sentira toute l'étendue, mais plus il y reviendra, plus il trouvera dans sa propre tête des lumières“ etc. (Tas laiškas pridėtas prie mano knygos „Der ältere Mirabeau und die Oeconomische Gesellschaft zu Bern“ 1886). Ir „Philosophie rurale“, kurioje tikrai sakant tik smulkiau aiškinama „Tableau économique“, pačiame grafiniame braižiny, lyg ir atsiprašant, padėtas toks užrašas: „Il n'est pas nécessaire de s'attacher à l'intelligence de ce Tableau avant la lecture des 7 premiers chapitres“. Ta pastaba yra ir puikiame „Tableau économique“ leidime (apačioje), pridėtame prie markizo Mirabeau knygos „Elémens de la philosophie rurale“.

pati iš savęs negali būti suprasta, bet tik sąryšy su visu mokslu, ir kad, norint suprasti ir įvertinti šios formulės padėtį sistemoje, reikia bendrai susipažinti su visu mokslu. Todėl ir čia, prieš pradedant smulkiai aiškinti lentelę, duodama bendra Quesnay'o mokslo apžvalga.

Ta aplinkybė, kad mes susipažinome su visu faktinuoju mokslo turiniu, vos tepaminėję apie lentelę, rodo, kad jos reikšmė glūdi ne faktų srity. Taigi, pasilieka metodologijos sritis ir mes esame jau ne kartą nurodinėję, kad Tableau liečia kaip tik šią sritį. Dabar mes kiek smulkiau panagrinėsime tą dalyką. Visur, kur kalbama apie lentelę, ji vadinama pažinimo priemonė (outil, ustencille), „nouveau genre du dialectique"[1], kuri padeda surasti ir išaiškinti naujas tiesas. Lentelė siekė dviejų tikslų: pirmiausia, ji turėjo duoti bendrą supratimą apie ekonominių jėgų apytaką visuomenės organizmo viduje „pour juger de l'etat de santé ou de maladie de la Société"[2], ir toliau, ji turėjo būti tas instrumentas, su kurio pagelba galima būtų apskaityti su skaičiais visuomeninius santykius, kaip yra apskaitomi fiziniai gamtos reiškiniai.

Mes jau žinome Du Pont'o pasakymą „Analyse" įvade, kad iki „ingénieuse invention de la formule du Tableau économique" ekonomijos mokslas buvo tik „science conjucturale", apie kurį galima buvo spręsti tik indukcijos keliu, t. y. empiriškai, bet nuo to laiko šis mokslas tapo „une science exacte", kurio visi skyriai gali būti taip pat griežtai ir neginčijamai išrodyti, kaip geometrijos ir algebros teoremos. Ta pačia prasme pasisako ir Mirabeau savo „Philosophie rurale": „Le Tableau économique est la première règle d'Arithmétique que l'on ait inventée pour réduire au calcul exacte, précis, la science élémentaire et l'exécution perpétuelle de ce décret de l'Eternel: vous mangerez votre pain à la sueur de votre front"[3]. Šie abu uždaviniai yra anksčiausiai tarp savęs susiję, pirmas iš jų remiasi antru; nežinant tiksliai, kaip turi veikti visuomenės organizmas, negalima duoti tikro jo ligos diagnozo, nes „les calculs sont à la science économique ce que les os sont au corps humain; les nerfs, les vaisseaux, les muscles le vivifient

---

[1] Mirabeau, Explication, 214 p.
[2] Philosophie rurale, I t., 171 p.
[3] Préface, XLIV p.

et lui donnent le mouvement; les os le défendent et le soutiennent" etc.[1] Čia aiškiai matome perkėlus fiziologines „Economie animale" pažiūras į „Economie politique" sritį. Iš viso to išeina, kad „Tableau économique", jos išradėjo nuomone, iš tikrųjų yra tyrinėjimo priemonė, panaši į „Novum Organon"; kaip Bacon'o Verulamiečio indukcinė logika rodo kelią, kuriuo einant galima pažinti gamtos reiškinius, taip „Tableau économique" duoda metodę tirti visuomeniniams santykiams. Žiūrint į lentelę tokiu būdu, neatrodys keista, kad Quesnay'o šalininkai laikė ją „la base de la science économique et la boussole du gouvernement des Etats".

Tiesa, vienas dalykas kaip ir neleistų lyginti „Tableau économique" su Bacon'o „Novum Organon". Pastarasis turi reikalo su patyrimu; o „Tableau économique" yra dedukcinė priemonė, abstrakcijos keliu gauta formulė. Dabar jau visai neginčijama, kad visuomenės ligos diagnozą galima duoti tik remiantis tyrimu ir stebėjimu. Pats Quesnay savo garsioje „Préface"[2] prie pirmojo karališkosios chirurginės akademijos atsiminimų tomo (1743) pareiškė, kad stebėjimas (observation) ir bandymai (expérience) yra chirurgijos ir medicinos mokslų šaltiniai, nurodydamas ta proga į Harvey'o atrastą kraujo apytaką žmogaus organizme; toliau Quesnay pabrėžia, kad prie operacijų „les secours de la main ne doivent être règlés que par nécessité des circonstances qui varient toujours"[3]; o todėl „le traitement doit varier selon la nature et la différence de ces accidents"[3]. Žinoma, teorija ir praktika turėtų eiti šalimais, viena antrai padėti. Kaip gi visa tai suderinti su „Tableau économique"?

Niekur negalima aiškiau matyti, negu šioje vietoje, kaip svarbu yra, norint spręsti apie atskiras Quesnay'o doktrinos dalis, turėti bendrą supratimą apie visus jo veikalus. Quesnay pasirūpino, kad jo sistemoje rastųsi vietos ir patyrimui, bet dėl jo mokinių apsileidimo ir paviršutiniškumo tai vėliau buvo pamiršta.

---

[1] Ten pat, XLX p.
[2] Oeuvres de Quesnay, 124 ir tol. p. p.
[3] 732 p.
[4] 733 p.

Tais pat 1759 metais išrasta praeitų metų gruodžio mėn. lentelė, Pompadour iniciatyva, buvo pavesta Mirabeau, kad jis ją supopuliarintų savo „Explication"; be to, tais pačiais metais Mirabeau gavo iš Quesnay'o paskelbti dar antrą rašinį, tai buvo „Questions intéressantes sur la Population, l'Agriculture et le Commerce, proposées aux Académies et autres Sociétés sçavantes des Provinces", kurias Quesnay parašė bendrai su kažkokiu Marivelt'u[1]. Mirabeau išleido šią „Tableau de Questions" priedėliu (quatrième partie) prie „Ami des Hommes" 1759 metais, prieš išleidžiant savo „Explication du Tableau économique". Jis pažymi, kad Questions parašyti ne jo paties, bet jų autoriaus vardo nenurodo. Trumpoje įžangoje jis pastebi, kad skelbiami toliau klausimai neduoda nurodymų, o tik jų reikalauja: „elles établissent une communication d'idées, et non un empire sur les idées". Ir tikrai, kaip jau anksčiau pažymėjome, jis reikalauja ne daugiau ir ne mažiau, kaip organizuoti ankietą, kuri apimtų visą Prancūziją, visas ūkio šakas. Ta aplinkybė, kad ši tyrimo schema atsirado tuo pat laiku, kaip ir „formule arithmétique", leidžia spėti, kad abu šitie veikalai ne tik neprieštarauja vienas antram, bet, priešingai, yra vienas su antru susiję. Ir tą spėjimą patvirtina pastabos, kurias Du Pont pridėjo prie „Analyse" ir „Problèmes économiques". Tenai primygtinai pabrėžiamas reikalas papildyti lentelę tyrimo daviniais, t. y. statistikos nustatytais faktais. „Il a inventé"[2] — taip sakoma apie Quesnay — „une formule arithmétique qui représente exactement cette marche (visuomeninių mainų), et qui selon la différence des d o n n é e s en exprime les divers résultats". Be didžiausio rūpestingumo, nustatant ir operuojant tais „duotais dydžiais" (données) galima gauti tik klaidingų rezultatų net ir tais atsitikimais, jeigu pats apskaitymas bus atliktas taisyklingai; nes objektyvinė tiesa yra pačiuose faktuose, o ne apskaitymo mechanizme.

Ta prasme Du Pont sako: „Šios formulės yra puikiausi instrumentai, kurie leidžia tiksliai ir greitai gauti rezultatus iš duotų sąlygų (conditions données), „mais semblables à l'alambic, elles ne rendent rien qu'en raison de ce qu'on leur confie; et c'est l'art de découvrir les d o n n é e s, d'en saisir les rap-

---

[1] Atspausdinta Oeuvres de Quesnay, 250 ir tol. p. p.

[2] 442 p.

ports, de les rassembler dans l'ordre régulier que nous indique la nature, qui constituera toujours la véritable science de l'Arithmétique politique, science sublime dont les principes ne dépendent que de leur propre évidence, qui assure celle de leur conséquences par la fidélité de la déduction"[1].

Tuo būdu, mes matome, kad, norėdami tinkamai pritaikyti Tableau économique, apeliuoja į statistiką. Nes, kaip toliau sakoma, „il ne suffit pas alors de savoir calculer en général et de posséder même la formule du Tableau économique; il faut encore être fort attentif à la manière de poser son problème et d'en rassembler les données. Car sans l'attention le plus scrupuleuse aux données qu'on adopte et sans la recherche sévère de toutes les autres données qui sont ou peuvent être inséparablement liées aux premières, on ne parviendra jamais, avec tous les calculs possibles qu'à de faux résultats qui pourraient être des guides très dangereux dans la pratique"[2]. Gautų tyrinėjimų faktų nustatymas nėra toks lengvas daiktas. Suprasti pačią formulę, galvoja Du Pont kitoje vietoje[3], iš esmės nėra sunku. „Mais l'art de saisir dans les différents cas les données auxquelles on peut appliquer cette formule est beaucoup plus compliqué". Tam reikalinga plačiai pažinti beveik visus politinės ekonomijos mokslo skyrius. Tačiau maža žmonių teturi tų žinių, ir todėl daugumui „Tableau économique" atrodo nesuprantama ir mažai naudinga. Ir vis dėlto, iš tikrųjų, tai yra „excellent outil", kurios vartojimas reikalauja didelio įtempimo ir kurią įvertinti gali tik tie, kurie moka su ja apsieiti[4]. Iš viso to, vadinas, galima padaryti išvadą, kad „Questions intéressantes" etc. ir „Tableau économique" formulė, iš tikrųjų, viena antrai neprieštarauja, bet viena nuo antros pareina, viena antrą papildo. Tą patį, principiniu atžvilgiu, galima pasakyti ir apie trečią Quesnay'o mokslo dalį, apie maksimas.

Mes žinome, kad jau prie pirmo „Tableau économique" leidimo buvo pridėta visa eilė maksimų antrašte „Extrait des Oeconomies Royales de M. de Sully". Maksimos nesudaro

---

1 495 p. pastaba.

2 Ten pat.

3 156 p.

4 Ten pat.

lentelės sudėtinės dalies, jas greičiau reikia žiūrėti atskirai ir jos turi savo atskirą istoriją. Kilimo jos bus ankstesnės, negu Tableau. 14 maksimų jau randame straipsny „Grains" (1757), kur jos sudaro atskirą skyrių, pavadintą „Maximes du Gouvernement économique". Tačiau čia jos dar neturi savo galutinės formos. Tai yra paprasti dėsniai, prie kurių pridėta po keletą paaiškinimų. S. B a u e r'i o atrastame pirmame spausdintame „Tableau" leidime[1] pakeisti maksimų pavadinimai, jų skaičius ir forma. Čia randame 23 maksimas; jos yra būtinos sąlygos „ordre de la circulation régulière" ir išreikštos tokia forma: „dans cette distribution on suppose: 1° Que..." ir t. t. Mirabeau parašytame „Explication", kuris pridėtas prie „Ami des Hommes" maksimų skaičius padidėjo iki 24. Jos duotos čia be antraštės, tiesiai, kaip „conditions nécessaires", be kurių negali būti naturalinės, t. y. tobulos cirkuliacijos socialiniame kūne. Ta pati imperatyvinė maksimų forma pasiliko ir „Philosophie rurale"[2], kur jos pavadintos senu vardu „Maximes générale du Gouvernement économique", kaip seniau straipsny „Grains". Sully dabar antraštėje jau neminimas. „Analyse" maksimų apskritai nėra. Tačiau Du Pont, padidinęs jų skaičių iki 30, įdėjo jas į „Physiocratie" antrašte „Maximes générales du Gouvernement économique d'un Royaume agricole". Čia prie maksimų pridėtos ilgesnės paaiškinamos pastabos. Vienoje iš pastabų[3], Du Pont taip pasisakė apie maksimų vietą bendroje sistemoje: „Šis rinkinys yra labiausiai pamokanti viso mokslo dalis, skiriama tam plačiam skaitytojų ratui, kurie reikalauja tik išvadų, neturėdami laiko plačiau susipažinti su pačiu dalyku. Jeigu maksimos yra paremtos naturaline santvarka, tai jas visur pripažįsta, visur joms pritaria, jos eina iš lūpų į lūpas, ir esti lengvai atmenamos. Mokslininkai, valstybės vyrai, didelės išminties žmonės žino, kaip jos atsirado ir kaip išrodomos. Jie tiki jas, ir jų įsitikinimas paremtas proto išrodymais. Paprasti žmonės ir liaudis tiki jų tikrumu, bet tas tikejimas, jeigu taip galima pasakyti, eina iš jausmo. Tą bendrą pripažinimą ir pritarimą reikia aiškinti tuo, kad maksimos nėra

---

[1] Tableau Oeconomique by François Quesnay, first printed in 1758 and now reproduced in Facsimile for the Britisch Economic Association, London 1894.

[2] II t., IX skyr.

[3] 330 p. pastaba.

žmonių prasimanytos, bet išreiškia Dievo nustatytus naturalinius įstatymus; priešingu atveju jos nebūtų maksimos. Jų tarpe yra keletas tokių, kurios iš pažiūros atrodo esančios paprastos ankstesnių maksimų išvados. Tačiau galima tuoj pastebėti, kad negalima praleisti ne vienos iš jų, nesuardžius to savo rūšies ekonominio kodekso vieningumo. Ir jeigu, iš kitos pusės, kas nors norėtų padidinti jų skaičių, tai jis nustebęs turėtų pamatyti, kad tai toli gražu nėra lengva ir kad skaičius sakinių, kuriais galima išreikšti pamatinius visuomenių laimės ir valstybės galybės dėsnius, yra labai nedidelis".

Šiaip ar taip, viena tėra aišku, kad maksimos iš tikrųjų yra „une espèce de code économique". Tai yra principai, arba i m p e r a t y v a i, kurie apima visą „science économique" sritį, visą materialinį sistemos turinį, kurį esame išdėstę in n u c e. Maksimos remiamos ne tyrimu, bet bendromis filosofinėmis pažiūromis į socialinį organizmą ir turi galvoje ne faktiną, bet tobulą (idealinį) visuomenės būvį. Jos kalba, kaip išsireiškia Du Pont, apie „ordre social physique, fondé invariablement et pour le plus grand avantage de l'humanité sur des lois naturelles et constitutives d'un gouvernement parfait"[1]. Su tuo idealiniu mastu reikia eiti prie tikrovės faktų ir pagal jį spręsti apie juos. Tuo keliu eidami mes rasime laipsnį, kurio pasiekė kalbamasis visuomeninis organizmas, palyginti su idealine būtimi. Tačiau reik nustatyti ne tik tobulumo laipsnį, bet ir kryptį, kuria eina organizmas; ar jis eina geryn, sveiksta, ar eina blogyn, smunka. Visam tam turi padėti „Tableau économique".

„Questions", „Tableau" ir „Maximes" yra, tuo būdu, tarp savęs susiję. Jie sudaro vieningą vienetą; tai — trys dalys, savitarpy viena nuo kitos pareinančios, ir nė viena iš jų negali būti suprasta, neatsižiūrėjus į likusias. Bet iš to išeina, kad „Tableau économique", iš tikrųjų, yra visos sistemos centralinis punktas ir kad, Mirabeau nusakymu, mes čia, iš tikrųjų, turime reikalo su „un nouveau genre de dialectique"[2], t. y. su naujo mokslo metode, kuri, prisižiūrėjus jai arčiau, yra ne kas kita, kaip mūsų moderninė matematiška - demonstratyvinė arba tiksloji metodė; tai izoliavimo metodė, kurią fiziokratai daug tobuliau mokėjo vartoti, negu dabartiniai jos šalininkai. Daly-

[1] Ten pat.

[2] Explication, 214 p.

kas mums dar labiau paaiškės, kai mes arčiau ištirsime visas tris suminėtas sistemos dalis.

b. „Formule arithmétique". Nedatuotame laiške, rašytame greičiausia 1759 m. gegužės mėn., su kuriuo Mirabeau buvo nusiųstas aukščiau minėtas „Tableau économique", eskizas, sakoma: „Aš pasistačiau sau uždavinį sudaryti pamatinę ekonominės santvarkos lentelę (tableau fondamental de l'ordre oeconomique) ir visiems prieinamu būdu parodyti joje gamybos išlaidas ir pačią gamybą, kad ta lentele pasiremdamas kiekvienas galėtų spręsti apie tvarką ar netvarką, kurių kaltininku gali būti vyriausybė. Jūs pats pamatysite, ar aš pasiekiau savo tikslo. Šiomis dienomis Jūs matėte dar kitas lenteles, — yra apie ką pagalvoti dabar ir ateity... Savo paskutiniame laiške Jūs, tiesa, pastebit, kad atskirų asmenų pastangos neduoda jokių vaisių, bet nereikia nusiminti, nes baisaus krizio vistiek negalima bus išvengti, o tada teks griebtis priemonių, kurių duoda mums medicinos mokslas (médicine)"[1].

Šiame laiške yra du įsidėmėtini punktai; viena, kad „Tableau économique", kurios dviejų pavidalų faksimile pridėti prie šios knygos, vadinama čia „tableau fondamental", prie kurios pridėta dar eilė kitų lentelių; antra, kad ji čia aiškiai vadinama visuomenės gydymo mokslu. Pastarąjį dalyką čia todėl pabrėžiame, kad nūnai pradėjo ginčyti Quesnay'o ekonominių ir mediciniškų pažiūrų giminystę. Nesuskaitomose Quesnay'o ekonominių veikalų vietose, o taip pat ir „Philosophie rurale: vaizdumo dėliai duodami palyginamai iš medicinos srities. Beje, ir pati „Tableau" yra ne kas kita, kaip (pakartosime čia moderninę analogiją) aparatas, kuris, nelyginant Rentgeno spinduliai, peršviečia visą visuomenės organizmą. Taigi, mes galime pažinti ne tik skeletą ir raumenis, bet galime taip pat stebėti vidaus kraujo apytaką, pulso mušimą ir jo galimus sustojimus. Kada tokiu būdu ištirta liga, kitaip tariant, padarytas diagnozas ir numatyta kryptis, kuria toliau turės plėtotis liga (prognozas), kyla klausimas, kokį reikia parinkti (indikuoti) gydymo būdą. Tam reikalui tenka griebtis maksimų, kurios turi rodyti, kokius reikia leisti įsakymus ir įstatymus vienu ar kitu momentu.

---

[1] Paskelbta *Stepono Bauer'io* „Economic Journal", 1895 m. kovo mėn. sąsiuv., 20 p.

Į „Tableau“ pamatą Quensay deda savo visuomenės padalinimą į klases. „Classe productive“ yra tartum skrandis, kuris gamina kraują ir varo jį į širdį. Šitai širdžiai atstovauja „classe des propriétaires“ su krašto valdovu priešaky. „Classe stérile“ — manufaktūristus ir pirklius — galima laikyti abejais plaučiais, kurie tiekia organizmui deguonio ir palaiko medžiagų apykaitą. Judėjimo impulsas eina iš širdies, iš „classe de propriétaires“. Čia aiškiai matyti panašumas su tomis mintimis, kurių aptikome pas Cantillon'ą. Ir pagal Cantillon'ą, kaip matėme, ekonominį tautos gyvenimo judėjimą palaiko žemės savininkų išlaidos. Kaip žinoma, Quesnay, skelbdamas šią mintį savo straipsny „Grains“, rėmėsi Cantillon'u. Tačiau vis dėlto čia turime du skirtingus dalykus, nes kaip tik tuo punktu, kurį čia reikia ištirti ir kuris turi būti laikomas pamatiniu, charakteringiausiu fiziokratų sistemos elementų, abi teorijos griežtai viena nuo antros skiriasi. Cantillon'ui manufaktūristų ir pirklių klasės yra svarbesnės už ūkininkų klasę. Quesnay, priešingai, abi pirmas klases laiko neproduktingomis, pripažindamas esant produktingą tik pastarąją. Toliau, Quesnay'ui toli gražu ne vistiek, kam krašto viduje daugiausia tenka turtų; jis nesutinka su merkantilizmo sistema, pagal kurią, ką krašto viduje laimi vieni, to nustojo kiti, kas bendram interesui yra vis viena. Priešingai, priklausantieji ūkininkams fondai turi tą ypatybę, kad jie ne tik grąžina savo vertę, bet duodą dar perteklius(surcroît), grynojo gavinio (produit net), ko negalima pasakyti apie tas sumas, kurios patenka į neproduktingų klasių rankas. Pastarosios geriausiu atveju tik pagamina tiek, kiek pačios yra vertos. Ta mintimi remiasi visi „Tableau économique“ zigzagai, kuriuos geriau sekti pagal pridėtą čia graviruotą lentelę, paimtą iš Mirabeau „Elémens de la Philosophie rurale“[1], negu pagal anksčiau duotą Quesnay'o ranka padarytą eskizą.

Esantis vidury viršuj „Revenu annuel de 2000 L.“ yra hipotetinis grynasis gavinys (produit net), kurį praeitų metų nuomos mokesčio pavidalu produktingoji klasė sumoka žemės savininkų klasei; šis gavinys gali būti atiduotas abiem ūkiš-

---

[1] „Elémens de la Philosophie rurale“ (1767) — ištrauka iš „Philosophie rurale“, kurią Mirabeau parašė populiarizacijos tikslais. Labai galimas daiktas, kad ir šis puikus „Tableau“ leidimas buvo išgraviruotas vary paties Quesnay'o, kuris, būdamas jaunas, gan ilgą laiką buvo atsidėjęs šiam menui.

kom klasėm. „Tableau“ prileidžia, kad pusė tos sumos „dépenses productives“ pavidalu eis ūkininkams sumokėti už maisto produktus, antra pusė „dépenese stériles“ pavidalu — pramonininkams ir pirkliams. Tačiau tolimesnis tų abiejų pusių likimas nevienodas. Dalis, kuri teko produktingajai klasei, netrukus sugrįžta jai padvigubinta; gautas perteklius įrašomas lentelės vidury į žemės savininkų klasės pajamas.

Priešingai, 1000 L., kuriuos gavo neproduktingoji klasė, jos pačios suvartojami, ir jie neduoda grynojo gavinio. Todėl čia nėra jokio „produit net“, kurį galima būtų perkelti į vidurinį stulpelį. Tačiau neproduktingos klasės vartojimas, kaip ir žemės savininkų, yra dvejopas. Vieną pusę ji suvartoja pramonės dirbiniams, kurių pati pasigamina, kita tenka produktingajai klasei už maisto produktus ir žaliavą. Šita antra pusė, tekusi produktingajai klasei ir lygi 500 L., jos įdedama į gamybą ir grįžtąs jai dvigubai gaunamas iš to grynasis gavinys, 500 Lt., vėl įrašomas vidury.

Tačiau produktingoji klasė, be jos pačios pagaminamų maisto produktų, yra reikalinga dar pramonės dirbinių, kuriems įsigyti ji skiria pusę savo pajamw. Vadinas, iš tų 1000 L., kuriuos ji gauna nuo žemės savininkų klasės, 500 L. eina neproduktingai klasei, kuri savo ruožtu sumoka pusę jų produktingajai klasei už maisto produktus ir žaliavą; tuo būdu vėl gaunamas grynasis gavinys, lygus įdėtam kapitalui ir t. t. Galų gale žemės savininkų išleisti 2000 L. apėjo dvi kitas klases, davė akstiną jų ūkiškajam veikimui, produktingosios klasės buvo žingsnis po žingsnio naujai pagaminti, kad pagaliau nuomos mokesčio pavidalu vėl būtų sumokėti žemės savininkų klasei. Visas tas procesas kasmet atsikartoja.

Čia matome „Tableau économique“ pusiausvyroje, stabilizuotą, t. y., pagal Quesnay, sveikam padėjime. Tačiau tai yra tobūlas, idealinis būvis, kurio niekad nepasiekia tikrovė. Aišku, kad vaizduodama dabarties santykius, Tableau būtų turėjusi kitokią, ne tokią tobūlą išvaizdą. Iš vienos pusės, karališkųjų rūmų ir miestų prabanga (luxe de décoration) verčia ūkininkus atiduoti neproduktingai klasei daugiau, negu pusę savo grynojo gavinio; todėl tenkanti ūkininkams dalis darosi vis mažesne, o kartu su ja mažėja ir gaunamas metų gale „produit net“. Taip pat ir neproduktinga klasė suvartoja daugiau, negu pusę savo

pajamų prabangos dalykams ir užsienių žaliavai, dėl to mažėja grįžtanti žemės ūkiui dalis, o kartu su ja mažėja ir atitinkama grynojo gavinio dalis. Tokios, iškrypusios lentelės išdava yra ta, kad grynasis gavinys gamyboje grįžta tik iš dalies, kad kitais metais apyvartoje bus ne 2000 L., bet tik, sakysim, apie 1600 L., dar kitais jau tik 1200 L. ir t. t., iki grynasis gavinys visai išnyks ir įvyks visiška stagnacija. Tai ir yra tas „baisusis krizis", prie kurio, Quesnay'o nuomonė, einanti jo tėvynė — Prancūzija. Ir jis ieško būdų, kuriais, visuomeninės medicinos padedamas, galėtų prie jo neprileisti.

Ligų būna įvairių; iš dalies jos esti vietinio pobūdžio. Norint ištirti pastarąsias, nepakanka vienos „Tableau fondamental", nes ji žiūri tik aplamai bendros eigos, sąmoningai vengdama mažesnės svarbos momentų, kad neužtemdytų bendro vaizdo smulkmenomis. Pagal objektą, kuriam tirti vartojama „Tableau", ji papildoma kitomis mažesnėmis lentelėmis (petits tableaux), kurios grupuojasi aplink didelę lentelę (grand tableau, tableau fondamental). Tas mažas lenteles reikia sudaryti kiekvieną kartą iš naujo nelygu požvilgis, kurio tenka laikytis. Quesnay skiria iš viso 12 pamatinių požvilgių, kurie suminėti pamatinės lentelės pradžioje. Čia pakanka vietoj visos pamatinės „Tableau" vartoti „Tableau abrégé", kuri atvaizduoja tik pirmuosius zigzagus, nes žinovas jau iš to galės sumesti visą likusią visuomeninio mechanizmo „dantračių sistemą" (rouage), Tokia lentelė vartojama „Analyse" ir Baudeau aiškinimuose[1]; „Philosophie rurale" ji vartojama pakaitomis su didžiąja „Tableau".

Reikia dar atkreipti akį štai į ką. Kaip chemijoje ir fizikoje, kurių tyrimo metodė paimta čia pavyzdžiu, tiriamasis objektas dedamas į retortą, kuri yra taip įtaisyta, kad atskiri momentai veikia viens į kitą izoliuotai, o antraeiliai faktoriai neturi procesui jokios įtakos, taip pat ir čia. Mes visados gauname rezultatą, atitinkantį tą uždavinį, kuriam buvo taikoma retorta, ir tą medžiagą, kuri buvo jon įdėta. Medžiaga — tai statistikos duomens. Kaip žinome, juos „Tableau" ima iš stebėjimų. Jeigu tie koeficientai klaidingi, tai, suprantamas dalykas, ir apskaitymo rezultatas bus klaidingas, net ir tuo atveju, jeigu lentelė, kuri čia funkcionuoja kaip skaitomoji mašina, bus tei-

[1] Oeuvres de Quesnay, 316 p.

singai skaičiusi, nes, kaip sako Du Pont, „semblables à l'alambic, elles (apskaitymai) ne rendent rien qu'en raison de ce qu'on leur confie“[1]; o dabar susipažinsime arčiau su menu, kaip reikia ieškoti šių duomenų, t. y. su „science de l'arithmétique politique“, kaip ją gvildena „Questions“.

„Q u e s t i o n s“. Čia mes turime paliesti Quesnay'o pažinimo teoriją. Kaip jau ankščiau esame nurodę, jo vieta šioje srity yra tarp Malebranch'o ir Locke'o. Pirmasis iš jų savo teorijoje, pagal kurią visus daiktus mes regime Dieve, užmiršo tą faktą, kad visų žmonių įspūdžių šaltinio reikia ieškoti išoriniam pasauly. Iš kitos pusės, Locke nepastebėjo tos aplinkybės, kad žmogus reaguoja į pojūčius ne tik pasyviškai, bet ir aktyviškai, suteikdamas savo įspūdžiams tokią formą, kuri atitinka jo tikslus. Šia prasme ir reikia suprasti aukščiau minėtą mintį (Du Pont'o) apie tai, kad teisingam faktų nustatymui reikalinga „connaissance préalable et complète de presque toutes les branches de la science de l'économie politique“. Ir iš tikrųjų, čia

[1] Quesnay iš savo pusės taip pasisako apie tai pirmoje „Problème économique“. „Les calculs ne sont ni causes ni effets, ainsi ils ne sont jamais dans les sciences les objets de nos recherches. Or, dans toutes les sciences, la certitude consiste dans l'évidence des objets. Si nous ne parvenons pas à cette évidence qui présente au calcul les faits ou les données susceptibles de compte et de mesure, le calcul ne rectifiera pas nos erreurs... d'où suit que dans la recherche de la vérité par le calcul, toute la certitude est dans l'évidence des données“ (511 p. pastaba). Čia kalbama apie tą patį būdą, kurį devinioliktame šimtmety pavartojo *Henrikas von Thünen*, kurio „Izoliuota valstybė“ yra ne kas kita, kaip kita „Tableau économique“, tik su tuo skirtumu, kad pas Thünen'ą mes turime ne vertikalinį, bet horizontalinį Gouvernement économique piūvį; jo uždavinys yra ištirti, kokios ekonominės įtakos gamybai turi jos padėtis rinkos atžvilgiu. Abi lentelės viena antrą papildo. Thünen nebuvo arčiau susipažinęs su Quesnay'o teorija. Todėl labai nuostabu, kad jo gvildenamo klausimo užuomazgą galima jau rasti pas fiziokratų mokyklos galvą. „Philosophie rurale“ — bendro Quesnay'o ir Mirabeau veikalo — septintame skyriuje, kuri parašė Quesnay, jis taip pat susiduria su produktų transporto į rinką problemą, tačiau jai išspręsti jis nesudaro atskiros lentelės. Čia (346-pį) kalbama apie tai, kad sieksnis malkų Paryžiuje turi tą pačią rinkos kainą, vis vien, ar jis bus atvežtas iš toli, ar iš arti. Jeigu prileisime, kad kaina Paryžiuje 40 L., o transporto išlaidos sudaro 3 L., tai ūkininkui pasilieka 37 L.; jeigu nuo to atimsime dar 3 L. gamybos išlaidų, tai gryno pelno liks 34 L. Iš kitos pusės, jei transporto išlaidų būtų 34 L., tai grynas pelnas, prie tų pat gamybos išlaidų, sumažėtų iki 3 L. Iš to vedamas reikalas kiek galima sumažinti transporto išlaidas priartinant gamintoją prie vartotojo.

svarbu ne tik rinkti žalią faktinę medžiagą, bet ir spręsti apie reiškinių priežastis. Kiekvienas atskiras klausimas gvildenamas tam tikru požvilgiu, kurs taikomas faktams mastelio vietoje, norint išpręsti klausimą teigiama ar neigiama prasme. Idėjomis reikia vadovautis jau renkant medžiagą ir tvarkant ją taip, kad vėliau galima būtų moksliškai apdirbti; negalima elgtis taip, kaip daugumas dabartinių istorinės pakraipos ekonomistų, kurie mano, jog medžiagą reikia rinkti be jokių idėjų ir tik vėliau, kada ji surinkta, nušviesti ją tam tikru filosofiniu požvilgiu.

Taigi, išeina, kad „Questions“ taip sudaryti, jog iš jų, einant atvirkščių keliu, galima išvesti visą fiziokratų teoriją. Šit pav. pirmoji klausimų grupė, paimta iš „Culture des Terres“ skyriaus: „Ar dvarų žemė (kalbamoje provincijoje) dirbama jaučiais, ar arkliais? Koks yra gaminių ir išlaidų skirtumas vedant ūkį pirmu ir antru būdu? Kodėl nevartoja tos metodės, kuri būtų pelningesnė? Kodėl dvarų kaina yra žemesnė ten, kur dirbama su jaučiais, negu ten, kur dirbama su arkliais? ir t. t. Arba vėl kitoje vietoje: „Kiek vilnos duoda avis kalbamoje apylinėje? Ar vilna perdirbama vietoje, ar išvežama? Ar per paskutinius 100 metų, atsižiūrint į pinigų vertės pasikeitimą, kainos pakilo, ar nukrito? Ar valstybei nebūtų naudingiau leisti pinigus prekėms, pagamintoms iš savo krašto vilnos, negu šilkiniams ir medvilniniams audiniams?“ ir t. t.

Visur, kur kalbama apie prekių kainas, algų dydį, dvarų kainas ir t. t., reikalaujama nurodyti, kaip tos kainos keitėsi per paskutinius 100 metų. Taip daroma visai ne todėl, kad autoriai būtų susidomėję istorija. Quesnay mano, kad tuo būdu galima bus pastebėti, jog Prancūzija ne kyla, bet smunka nuo ankstesnio kultūrinio lygio ir todėl galima bus suprasti reikalą grįžti atgal prie Sully sistemos. Geriausia padėtis yra tada, kai turime pastovią pusiausvyrą, stabilizuotą būvį. Apskritai „Questions“ turi 228 pamatinius klausimus, padalintus į šiuos 14 skyrių: provincijų klimatas, teritorija, žemės dirbimas, gyventojai, javai, gyvuliai, prekybiniai augalai, vynas, vaisių kultūra, upių keliai, prekybiniai muitai, prekyba, miestai, turtai.

Quesnay norėjo, kad tą reikalą paimtų į savo rankas provincijų mokslo akademijos ir kad jų gauti rezultatai būtų skelbiami „Journal Oeconomique“. Kiek man žinoma, tas pasiūlymas pasiliko be vaisių. Juk ir pati mokykla vėliau visai pa-

miršo tuos „Détails“. Todėl buvo užmirštas ir visas tas darbas, toks svarbus, norint teisingai suprasti Quesnay'o mokslą. Du Pont net neįdėjo „Questions“ į „Physiocratie“. O vis dėlto, be šio priedo visiškai negalima suprasti „Tableau économique“. Geresnis buvo „Maximes“ likimas.

„Maximes“. Istorinių žinių apie jas davėme jau aukščiau. Jų turinys apima visus pamatinius politinės ekonomijos principus, išreikštus imperatyvų formoje. Pastarąją ypatybę tenka labai aukštai vertinti. Mūsų laikais virto mada prikišti fiziokratams jų idealizmą ir utopizmą. Pirmas priekaištas teisingas, nors jis ir skamba kiek keistai lūpose kaip tik tokių tyrinėtojų, kurie, priešingai senajai politinei ekonomijai, matė reikalo pabrėžti „etinę“ pusę (Roscher ir jo istoriškai - etinė mokykla). Tačiau utopizmo priekaištas yra visiškai nepamatuotas. Priešingai, Quesnay čia kaip tik į gerąją pusę skiriasi nuo Platono, kuriuo jis šiaip jau sekė, tiesdamas savo sistemos pamatus. Tiesa, Quesnay postulavo tobūlą arba idealinę būtį, priešingą netobūlai realinei būčiai. Bet tuo tarpu kai Platonas savo idealą atvaizdavo Politeioje tikros valstybės pavidale ir tuo sukėlė nesusipratimų, tartum jis būtų norėjęs duoti absoliutišką šabloną, į kurio rėmelius turi būti tiesiog įsprausta visuomenė, kad galėtų pasiekti visiškos laimės žemėje, — Quesnay, priešingai visiems utopistams, ėjusiems šiuo atžvilgiu Platono pėdomis, pasirinko sau kitą, sveikesnį kelią. Jam tobūla tėra tai, ką liepia daryti išmintis. Ji esanti valstybės vyro vadovaujanti žvaigždė, kuri turi rodyti jam kelią, kaip dangaus kūnai okeane rodo kelią vairininkui. Maksimos yra reguliatyviniai principai, bendros ir specialinės taisyklės, rodančios, kaip reikia elgtis politinės ekonomijos srity, panašiai, kaip 10 Mozės įsakymų — individualinėj ir tikybinėj srity. Dabar turi būti aišku, kad Quesnay'o pažiūrose visai nėra nieko utopiško. Jis siūlo mums ne mechaninį pavyzdį, kuris gali būti įvykdytas tik vienu tam tikru būdu; priešingai, jis stengiasi duoti mūsų išminčiai eilę dėsnių, kuriais turi vadovautis žmogus, siekiantis tobūlybės.

Tyrinėtojas netampa utopistu vien dėl to, kad šalia tikrovės jis atsižiūri ir į idealinę būtį. Kas neturi supratimo apie geresnį, negali kritiškai žiūrėti į faktinę padėti. Atsisakyti nuo aukštesnio masto, kuriuo matuojami daiktai, reikia atsisakyti nuo mokslinio įvertinimo apskritai. Charakteringa utopisto žy-

mė yra ta, kad jis visai neatsižiūri į tikrovės reiškinius ir jo mintis blaškosi padebesėse. Apie Quesnay to pasakyti negalima. Jis nesistengia metodiško tikrovės tyrinėjimo pakeisti užbaigtu tobūlybės idealu; jis duoda eilę taisyklių, kurias išpildžius, galima pasiekti geresnės būties. Tos taisyklės (imperatyvai) pačios iš savęs nėra utopiškos. Vienu ir tuo pat metu galima turėti galvoje keletą imperatyvų ir — kaip nurodo Quesnay grynos moralės srity — savo veiksmuose visados reikia stengtis išlaikyti atitinkamą motyvų pusiausvyrą. „Formule arithmétique“ nė kiek neprieštarauja tokiai pažiūrai. Tiesa, ir ji vaizduoja tobūlą būtį, tačiau nesitenkindama tuo, ji duoda taip pat netobūlos ūkio santvarkos vaizdų, nelygu paimti koeficientai. Pati ji turi formalinio pobūdžio; tai tik instrumentas visiems visuomenės reiškiniams pažinti apskritai, o visai ne idealas. Idealas — tai visiška sveikata. Bet žmogui niekad netenka ja visiškai džiaugtis. Štai ką sako B a u d e a u savo knygoje „Introduction à la philosophie économique: „La santé parfaite d'un homme est aussi une chimère toute métaphysique, elle n'existera jamais“;[1] tą patį galima pasakyti ir apie „idée métaphysique de monarchie économique toute parfaite“, kurią galima sau tik įsivaizduoti „pour modèle, pour but vers lequel on doit tendre sans cesse sans espérer jamais de l'atteindre entièrement“[2]. Baudeau priklauso prie tų Quesnay'o mokinių, kurie buvo artimiausi mokytojo pažiūroms. Priešingai, pakrikusioj Mirabeau galvoj idealai nuolat būdavo susipynę su tikrove ir toks sumaišymas, deja, virto paprastu dalyku mokykloje. Šiaip ar taip reikia pripažinti, kad Quesnay'o metodė idealinę būtį reikšti imperatyvo „tu turi“ („du sollst“) forma yra tinkamesnė, negu utopistų „buvimo“ forma. Ši metodė dar nėra tarusi savo paskutinio žodžio moksle.

Quesnay iš pradžių savo maksimas sujungė su Sully vardu. Bet, iš tikrųjų, skirdamos nuo pastarojo maksimų savo forma, jos ir iš esmės maža teturi bendro. Tuo tarpu, kai Sully nurodo, ko reikia vengti, norint išsilaikyti (pav. augmentation de taille — affaiblissement d'Etat), Quesnay pasirenka teigiamą formą; jo maksimos sako, ką reikia daryti, norint pasiekti tobūlos būties, jos nurodo „conditions“, kuriomis galima tai įvykdyti. Šia prasme kitų tarpe duotos ir šios maksimos: „Maxi-

---

1 *E. Daire,* Physioctrates, deuxième partie, Paris 1840, 792 p.

2 Ten pat, 793 p.

me I-e: Que l'autorité souveraine soit unique et supérieure à tous les individus de la société... Maxime V.: Que l'impôt soit établi immédiatement sur le produit net des biens - fonds... Maxime XI: Que les terres employées à la culture des grains soient réunies autant qu'il est possible en grandes fermes exploitées par de riches laboureurs" ir t. t. Nuostabu, kad dėsnio „Laissez faire et laissez passer" kitų maksimų tarpe nesutinkame. Jam tiktų vieta XXV maksimoje, kuri rekomenduoja prekybos laisvę. Paskutinėj XXX maksimoje kalbama apie valstybės kreditą; štai ji: „Que l'Etat évite des emprunts qui forment des rentes financières". Beveik prie visų maksimų pridėtos dar ir pastabos, kuriose jos pamatuojamos. Be to, priedėly yra dar eilė plačių „Notes sur les Maximes", kuriose išreikštos maksimose mintys dėstomos smulkiau. Svarbiausias jų turinys buvo suvartotas dėstant teoretinę sistemos dalį. Todėl čia nėra reikalo ilgiau ties jomis sustoti.

Visas ikišiolinis „Tableau économique" aiškinimas, be abejo, turėjo parodyti, kad „Formule arithmétique", „Questions" ir „Maximes" sudaro vieną vienetą, kurio kiekviena dalis yra raktas pažinti dviem kitom. Visa ši sistema sudaryta vadovaujantis visuomeninės medicinos arba higijenos požvilgiu. Klausimas atitinka pirmą procesą — išklausymą ir perkusiją. Formulių ir apskaitymų pagalba daromas ligos esmės ir jos galimos eigos diagnozas. Po to reikia nustatyti, kokios priemonės ir būdai vartoti gydymui: tam dera maksimos. Tik su tuo baigiasi teoretinis procesas, ir prasideda praktinis veikimas. Jis liečia aktyvinių įsakymų, pozitivynės įstatimdavystės sritį. Čia, kaip jau anksčiau esame nurodę, reikia atminti, kad praktinis veikimas turi būti derinamas ir taikomas prie nuolat kintančių aplinkybių. Pozityvinį projektą, kaip pertvarkyti tuometinius Prancūzų valstybės finansus, kad jie atitiktų „ordre naturel", duoda Quesnay'o bendrai su Mirabeau parašyta „Théorie de l'Impôt". To projekto nagrinėjimas per toli mus nuvestų. Kaip žinoma, šis projektas negavo pritarimo to asmens, nuo kurio viskas parėjo, — karaliaus Liudviko XV; net priešingai, dėl to projekto Mirabeau gavo pasėdėti kalėjime. Su tuo žlugo visos viltys įvykdyti naują teoriją, patraukus į jos pusę karalių. Norom nenorom teko vėl grįžti prie grynos teorijos; iš čia atsirado tas vienapusiškumas, į kurį taip dažnai nurodo. Iš pradžių to vienapusiškumo sistemoje nebuvo.

4. Fiziokratų mokykla ir jos priešininkai.

a. Mirabeau, kaip mokyklos galva. Bešališkai žiūrint į Quesnay'o mokslą, tik ignorancija ir sąmoningas tiesos iškreipimas galėtų leisti tvirtinti, kad čia esama ne didingo mokslo kūrinio, bet, nors ir talentingos, tačiau padrikusios galvos padaro, kaip kad ir šiandien daugumas būtų linkę manyti. Tame moksle prirengti beveik visi pamatiniai dogmatiniai klausimai, kurie vėliau interesavo ekonomistus teoretikus. Mes dar toliau pamatysime, kaip dėkingi turi būti vėlesnieji ekonomistai Versalės gydytojui, kurio mintis jie tylomis savinosi, slėpdami tai po jų tikro autoriaus niekinimo kauke. Tačiau, iš kitos pusės, ir pati mokykla per toli nuėjo, dievindama savo galvą ir tuo neužtarnautai sukompromitavo pasaulio akyse kuklųjį „mokytoją". Daugiausia už visus pasidarbavo šia kryptimi „vyresnis doktrinos sūnus", tikras ekonominės „sektos" įkūrėjas, markizas Viktoras Mirabeau, prie kurio mums dar kartą tenka grįžti.

Mirabeau turėjo perdėm absoliutistinį temparamentą, nuo kurio parėjo ir jo radikalinis galvojimo būdas. Tai buvo žymu tiek jo šeiminiam gyvenime, tiek ir jo teoretiniuose darbuose. Nepripažindamas jokio oportunizmo, jis visados buvo pasirengęs mušti galvą sieną tiek dėl kokio principo, tiek dėl praktinio intereso. Todėl ir visa, prie ko jis pridėdavo savo ranką, išeidavo vienpusiška. Pas Mirabeau mes nerandame to dualizmo, kurį Quesnay nustatė tarp „ordre naturel" ir „ordre positif", pagal kurį žmogus priklauso nuo jų abiejų, praktiškai — nuo pastarojo, filosofiškai — nuo pirmojo, ir pagal kurį veikiantieji (pozityviniai) įstatymai su jų priverstinu vykdymu yra naturalines santvarkos atrama. Pasak Mirabeau, veikiantieji įstatymai tik nustato tas „ordre naturel" detales, kurios neįeina į mokslinio tyrinėjimo sritį. II maksimoje Quesnay sako: „L'étude de la jurisprudence humaine ne suffit pas pour former les hommes d'Etat; il est nécessaire que ceux qui se destinent aux emplois de l'administration soient assujettis à l'étude de l'ordre naturel le plus avantageux aux hommes réunis en société"[1]. Čia tad tesakoma, kad vieno žmonių leidžiamų veikiančių įstatymų tyrinėjimo nepakanka:

---

[1] 331 p.

kad jį reikia sujungti su filosofinės prigimties teisės tyrinėjimu. Vadinas, ir vienas ir antras yra vienodai reikalingi. Kad tokia, iš tikrųjų, buvo Quesnay'o nuomonė, aiškiai matyti iš šių jo žodžių: „il est nécessaire que les connaissances pratiques et lumineuses que la nation acquiert par l'éxpérience et la réflexion se réunissent à la sciense générale du gouvernement".

Visai kitaip galvoja Mirabeau. Jis išranda, kad naujas kelias, kurį atrasti buvo lemta mūsų amžiui, „épargne l'étude des détails ou, pour mieux dire, la confie aux mains pures et laborieuses destinées à la pratique"[1]. Tai yra išimtinai tokios manipuliacijos, kurių reguliavimas atskirai turėtų būti ne valstybės, bet daugiausia vietinių valdžios organų dalykas. Mirabeau pažiūros čia visiškai sutampa su d'Argenson'o mintimis, nes abu jie yra tos nuomonės, kad valstybės vyras negali aprėpti visų visuomenės narių veikimo, o todėl ir neturi teisės jo reguliuoti. Tai turi būti visiškai palikta individualinei laisvei ir privatiniam interesui, nes tuo atveju geriausiai apsaugojami ir bendri interesai. „Il est donc évident que tout membre de la Société, occupé équitablement de son intérêt particulier, coopère au bien général"[2]. Tuo tarpu Quesnay savo paties vieno rašytuose veikaluose laisvą javų prekybą, kurią jis supratо kaip išvežimo laisvę, laiko tik priemone padaryti, kad javų kainos būtų pastovios ir aukštos, ir visados buvo pasirengęs suvaržyti tą laisvę, jeigu ji galėtų duoti priešingų rezultatų; Mirabeau, atvirkščiai, visuose savo raštuose iškelia laisvę, kaip aukščiausią, viską nusveriantį principą, prieš kurį visa kita turi eiti į šalį. Tas principas yra „la liberté générale et indéfinie du commerce, d'exportation et d'importation des denrées"[3], kurį Mirabeau jau gynė savo „Ami des Hommes", nebūdamas dar fiziokratas. Šiaip ar taip, jis visados gynė javų prekybos laisvę, manydamas, kad tuo būdu galima bus pasiekti pakankamai aukštų javų kainų, kurių jis norėjo. Mirabeau taip įsitikinęs tos „liberté sacrée et absolue" naudingumu žemės ūkiui, jog iškilmingiausiais žodžiais guldo savo galvą, kad ji duosianti teigiamų vaisių. Jis sako savajame Berno premijuotame veikale: „Nuomonė, esą kuriuo nors atžvilgiu nau-

---

[1] Philosophie rurale, II, 90 p.

[2] Ten pat, I, 130 p.

[3] Philosophie rurale, III, 143 p.

dinga palaikyti žemas javų kainas valstybėje ar mieste, yra tiek pat giliai įsišaknijusi, kiek ir pasenusi klaida, su kuria būtinai reikia kovoti. Reikia bijoti tik greito ir nelaukto kainų kilimo, pavojingo vargingai klasei. Išskyrus šį atvejį, aukštos javų kainos (le haut prix) naudingos visiems... Aukštos kainos skatina žemės ūkį ir duoda produktų perteklių. Cherté fait abondance"[1]. Ir toliau: „Laisvė yra pirmas dieviškas ir žmogiškas įstatymas, ir kiekvieną prievartos įsikišimą išmintinga ir apšviesta tauta turi laikyti lygų padegimui, viešųjų šulinių užnuodijimui, net valstybės išdavimui. Tegul man uždės tą bausmę, kurią priteisė vienam tėvui, pagarsėjusiam dėl savo pasielgimo, kurį įprasta vadinti romėnų caritas vadu; aš sutinku trūnyti kalėjime, misdamas savo dukters pienu ir mirti ant jos rankų, kai šis šaltinis išseks, jeigu kada nors kuri nors tauta išleis šį įstatymą ir kentės dėl jo vargą" ir t. t.[2]. Jau pats posakis „police de grains" yra jam „un mot à jamais détestable et détesté".

Ne kas kitas, kaip Mirabeau paleido tarp fiziokratų šūkį „laissez faire et laissez passer". Jis tapo vyriausia Quesnay'o mokyklos maksima daug absoliutiškesne prasme, negu to norėjo pats Quesnay ir, ypač, Gournay. Pagal šią maksimą nėra reikalo turėti atskirą pozityvinę įstatimdavystę: „Il suffit de laisser agir l'ordre naturel, c'est la loi et les prophètes de l'administration". Visus vėlesnės Mančesterio mokyklos šūkius ir visą jos argumentaciją jau randame pas Mirabeau. Štai jo žodžiai: „De deux choses l'une, en un mot, quand le Gouvernement veut se mêler de l'Agriculture, c'est, ou pour la diriger selon les lois de la nature, en ce cas il prend un soin superflu, et qui peut aisément devenir nuisible"; įsikišimas nereikalingas, nes dalykai, palikti patys sau, ir be jo eitų savo keliu, bet jis pasirodys žalingas, kai reglamentacija norės pakeisti naturalinę santvarką kuo nors kitu[3]. Reguliuoti šią sritį tegali vienas Dievas. Veltui norėta „ignorer que le monde va lui-même. Il mondo va da se, dit l'Italien, mot d'un grand sens"[4]. Valstybės įsikišimą, t. y. pozityvinę įstatimdavystę reikia atmesti ne tik javų prekyboj, bet ir visose tautos

---

[1] Plg. mano veikalą „Der ältere Mirabeau und die ökonomische Gesellschaft in Bern", Bernas 1886, 32 p.

[2] Ten pat, 32 p.

[3] Philosophie rurale, II, 108 p.

[4] Ten pat, I, 417 p.

ūkio srityse. „Le Gouvernement n'a presque rien à faire autre chose que de se dispenser d'agir. Plus il y a l'administration de détail plus il y a d'occasions favorables à la malversation tyrannique"[1]. Tuo dalykas pasmerktas ir teorijos požvilgiu, nes „tout ce qui est tyrannique est également absurde"[2]. Ir jeigu Quesnay lygina valstybės vyrą su vairininku, kuris atsidėjęs turi sekti kompasą ir žvaigždes ir laukti palankaus vėjo ir oro, tai Mirabeau, priešingai, randa, kad „plaukiojimo metu visai nesvarbu nuolat sekti kompasą, prie jo reikia kreiptis tik tada, jei esama pavojaus, kad gali pamesti tikrą kelią. Tai, iš tikrųjų, charakeringas vaizdas!

Iš viso, kas čia pasakyta, matyti, jog Mirabeau teorija, iš tiesų, yra visai skirtinga nuo Quesnay'o. Bloga tačiau tai, kad bendrai parašytuose veikaluose abudu požvilgiai eina greta. O tai kaip tik ir daro tokių veikalų, kaip „Philosophie rurale", skaitymą labai nemalonų. Tuo tarpu kai Pompadour manė, kad Mirabeau galės supopuliarinti Quesnay'o idėjas, jis, kaip tik priešingai, viską supainiojo. Iš pastabų, kurias Quesnay padarė išsilikusių iki šiol Mirabeau rankraščių paraštėse, matyti, kad abu bičiuliai dažnai smarkiai susiimdavo raštu. Todėl tenka sutikti su paskutinio „Ami des Hommes" leidėjo, R o u x e l'i o, nuomonė, kad Quesnay'ui niekad nebuvo pavykę visai atversti Mirabeau, nors savo teigimui jis ir neduoda mokslo išrodymų. Mirabeau įtaka mokyklai buvo tokia didelė, kad net galima kalbėti, jog jis vėliau nugalėjo Quesnay'ą. Viena tėra aišku, kad tai, ką bendralaikiai manė esant Quesnay'o doktrina, ištikrųjų buvo Mirabeau ir jo vadovaujamos mokyklos doktrina. Kaip tik prieš juos ir buvo daugiausia nukreipti puolimai, kurie tapdavo juo griežtesni, juo mokslas labiau plito.

b. M o k y k l o s o r g a n i z a c i j a. Mes jau žinome, jog Mirabeau, nusižiūrėjęs, iš vienos pusės, į buvusį Club de l'Entresol, iš antros į Gournay'o mokyklą, suspietė aplink save būrį mokinių, kad prirengtų naujam mokslui apaštalų, ir tuo būdu įgytų įtakos viešajai nuomonei. Jau tuo metu, kai Du Pont buvo „Journal de l'Agriculture, du Commerce et des Finances" (1765/66) redaktorius, įvykdavo reguliariškų bendraminčių su-

---

1 Ten pat, III, 111 p.

2 Ten pat, 240 p.

sirinkimų, į kuriuos atsilankydavo ir Quesnay, kuris, mirus Pompadour, buvo laisvesnis ir atvažiuodavo tuo tikslu iš Versalės į Paryžių; jis pasiėmė taip pat susirinkimų vadovavimą. Tačiau rodosi, kad tuo metu susirinkimai dar nebuvo visai reguliariški. Tas dalykas pasikeitė, kai į 1776 metų galą Du Pont buvo priverstas palikti „Journal" redakciją, ir naujos partijos organu tapo Baudeau „Ephémérides". Dabar partija atsipalaidojo nuo varžančių sąlygų ir galėjo pradėti laisviau veikti. Jeigu iki tol susirinkimai vykdavo vienos prijaučiančios partijai ponios namuose (jos vardas nežinomas), tai pradedant 1767 metais Mirabeau pradėjo rengti savo, vėliau taip pagarsėjusius, susirinkimus savuose namuose Paryžiuje, Rue Vaugirard. Susirinkimų tikslas buvo, iš vienos pusės, patraukti naujų pasekėjų, iš antros — skaityti ir kritikuoti referatus ir kitus rankraščius, kurie turėjo būti spausdinami „Ephémérides" laikrašty. Susirinkimai prasidėdavo vakariene, kurios metu buvo vedamos bendros kalbos. Paskui pereidavo prie literatūrinių darbų skaitymo ir svarstymo, kuris kartais būdavo gan karštas. Baigdavo smulkiais pranešimais[1]. Vaadietė, markizo bičiulė, Madame de Pailli, rodos, eidavo šeimininkės pareigas, ir apskritai susirinkimuose dalyvaudavo ir ponios.

Karolio Knies'o išleistas veikalas „Carl Friedrichs von Baden brieflicher Verkehr mit Mirabeau und Du Pont"[2] supažindina mus arčiau su ta „espèce d'academie", kaip vadina ją Du Pont, bent per 1772 — 1774 m. Du Pont'ui buvo pavesta raštu dėstyti sosto įpėdiniui fiziokratų mokslą. Jo laiškuose tebuvo atpasakojimas tų rankraščių, kurie anuo laikotarpiu buvo skaitomi antradieniais ir kurių, sustojus „Ephémérides", (1772) negalima buvo daugiau spausdinti. Du Pont'ui tai nebuvo sunku padaryti, nes jis buvo Mirabeau vadovaujamos draugijos sekretorius.

Sezonas buvo atidaromas kasmet rudenį (paprastai lapkričio mėnesį, bet niekad ne vėliau) Mirabeau įžangine kalba. Traukėsi sezonas iki gegužės arba liepos mėnesio ir po to buvo iškilminga pirmininko kalba uždaromas. Kartais pirmininką pavaduodavo sekretorius, Du Pont. „Messieurs et Mesdames"

---

[1] Plg. veikalą „Les Mirabeaus, nouvelles études sur la société française au XVIII siècle", par *Louis de Loménie*, Paryžius 1897, II t., 262 ir tol. p. p.

[2] Heidelberg 1892, C. Winter, 2 tomai.

— tokia buvo charakteringa kalbų įžanga. Baigiamoje kalboje paprastai buvo duodama nuveiktos darbų programos apžvalga. Savo veikale „Zur Geschichte der Physiokratie"[1], pasiremdamas Knies'o paskelbtais dokumentais, aš daviau bendrą tų darbų vaizdą 1772/73 ir 1773/74 m. m. žiemomis; juo šioje vietoje ir pasinaudoju. Tai buvo metai, kada atrodė, kad naujo mokslo reikalai Prancūzijoje yra blogiausi. Dėl generalinio kontrolieriaus, abato Terray, įsikišimo buvo sustabdytas 1772 metais „Ephémérides" leidimas. Tuo skundžiasi Du Pont savo kalboje, kuria jis užbaigė 1772/73 m. sezoną: „On a voulu me fermer la bouche; j'ai perdu mon journal, mon état, ma fortune, tout excepté l'honneur, le courage, votre estime et le désir de la mériter de plus en plus"[2]. Aštuntos 1773/74 m. „année académique" atidarymo kalboj Mirabeau duoda liūdną savo įsteigtos mokyklos plėtojimosi apžvalgą. Jis buvęs pirmas ir ilgą laiką vienintelis garbingo mokslo įkūrėjo mokinys. Atsidėjęs vien savo principų tyrinėjimui, Quesnay pavedė jam ieškoti šalininkų naujam mokslui. Patsai jis pradėjęs naują gyvenimą pasišventimo aktu. Čia jis primena atsivertimą į naują tikėjimą ir viešą savo senų klydimų atšaukimą. Uždavinys, kurio jis ėmėsi jau senyvam amžiuje, nebuvo lengvas ir reikalavo nemaža drąsos ir pasiryžimo. Tačiau visa tai atlygino nuolat augantis bendro mokytojo mokslo šalininkų skaičius. „Avec quel soin et quelle joie je les recueillis! — šaukia jisai. „Tai buvo, tęsia jis toliau, mūsų pirmų asamblejų laikas. Tuo

[1] *Schmoller'io* Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, 1893 metai.

[2] Labai išsiplatinusi nuomonė, kad Terray tiesiai uždraudęs leisti „Ephémérides". Tai ne visai teisinga, kas matyti iš neišspausdinto 1773 m. gegužės 6 d. Du Pont'o laiško, rašyto švedų grafui *Scheffer'iui*. Du Pont štai ką rašo jame: „Ponas generalinis kontrolierius uždraudė man kalbėti mano žurnale apie finansus, prekybą ir valdymą. Tuo pat metu kancleris, kuris veda departamentą, sprendžiantį apie spaudos bylas, liepė mano cenzoriui nepraleisti nieko, kas liečia politiką, vyriausybę ir įstatymų leidimą. Jis įsakė jam, kad laikytų mane privatinės moralės (morale particulière) ribose ir užminė man per įvairius asmenis, kad prieš mane bus imtasi griežtų priemonių, jeigu aš nesilaikysiu jo nurodytos krypties. Aš ne visai supratau, ką tai reiškia: privatinės moralės ribos. Bet viena man buvo aišku, kad negalima bus redaguoti „Moralinių ir politinių mokslų bibliotekos" („Ephémérides" paplidomoji antraštė), kurioje nebūtų liečiama politika, vyriausybė, valdymas, įstatymų leidimas, finansai ir prekyba. Atsidūręs tokioj be galo keblioj padėty, aš kreipiausi į savo bičiulius, prašydamas patarimo, ir jų nuomonė buvo tokia, kad reikia visai atsisakyti nuo to reikalo".

piktinosi ir išvadino mus „sekta“. Tartum čia būtų koks slaptas mokslas, o ne dalykai, kurie prieinami menkiausio žmogaus protui“. Vėliau, kada susirinkimai tapo gausingesni, priešingai, ėmė pulti už per didelį viešumą. Tačiau nieks to viešumo neieškojo, ir apskritai patį pasirodymą negalima laikyti visuomenės kiršinimu. Dabar, gal būt, asamblejas, laiko perdaug išaugusias. Iš tikrųjų, tik nedaugelis atsimetė nuo jų, bet jie ir taip buvo prisidėję vien smalsumo vedami, todėl be jų lengvai galima apsieiti. Dažnai ir svetimtaučiai pagerbdavo susirinkimus, atsilankydami į juos, ir tai buvo toli gražu ne eiliniai žmonės.

Įsteigta iš pradžių tik tam, kad jungtų bendraminčius ir stiprintų jų mokslo supratimą, sąjunga vėliau buvo priversta atremti ir išorės puolimus. Toliau duodama įvairių sąjungos puolimų charakteristika. Nelauktos paramos partija susilaukusi užsieniuose, net monarchistų tarpe. Toliau kalbama apie santykius su Badeno markgrafu, didžiuoju Toskanos hercogu ir Švedijos karaliumi, iš kurio neseniai prieš tai buvo gautas Vazos ordenas, apie kurį su dėkingumu jo minima. Pagaliau kalbėtojas pereina prie nelaimingos suskaldytos Lenkijos, kuri savo bėdoje laukia išganymo iš „Tableau économique“. Jis linki jiems būti pasiryžusiems ir nenusiminti dėl savo tėvynės. Kas nesiryžta, tas visados pralaimi. Ta įsidėmėtina kalba baigiasi karštu kreipimusi į susirinkusius, kuriame Mirabeau nurodo, kad jų darbui priklauso ateitis, ir todėl nereikia atšalti.

Tai buvo geras pusmetis prieš Liudviko XV mirtį. Po jos, Liudviko XVI valdymo metu, viskas pakrypo kitaip, ir iškilo Turgot. Su „Nouvelles Ephémérides économique“, kurias įsteigė Turgot ir redagavo Baudeau, fiziokratai vėl gavo viešą organą. Nors tarp Turgot ir Mirabeau ir nebuvo artimesnio susipratimo, vis dėlto atmaina turėjo geros įtakos asamblėjoms. Mirabeau savo laiške, rašytame 1775 m. balandžio mėn. 5 d. Badeno markgrafui Karoliui Fridrichui, giriasi, kad asamblejos virto „plus nombreuses que jamais“. 1776 m. gegužės mėnesį nuvirtus Turgot'ui, pasibaigė ir visa didybė.

Nereikia tačiau manyti, kad „Ephémérides“ draugijos viduje, kaip kartais juos vadino, niekad nebūdavo nesusipratimų. Abiejų vadų, konservatyviško, ramaus Quesnay'o ir veiklaus, radikalisto Mirabeau temperamentai buvo per daug skirtingi. kad to nebūtų. Paprastai tokiais atvejais viršus būdavo Quesnay'o. Tačiau viename labai svarbiame atsitikime Quesnay'ui

teko nusileisti. Versalės karališkasis gydytojas niekad negalėjo atsisakyti nuo to, kad jo siekiama valstybės reforma turi būti pravesta iš viršaus. Kada nuėjo niekais visos pastangos patraukti į savo pusę Liudviką XV su „Théorie de l'Impôt" pagalba, jis visas savo viltis nukreipė į tuometinį dofiną, karaliaus sūnų, kurį 1752 m. buvo išgydęs nuo raupų. Jo planas buvo pastatyti Du Pont'o redaguojamą „Journal de l'Agriculture" etc. (1765 ir 1766 m. m.) po dofino protektoratu. Bet pirm, negu tai buvo įvykdyta, dofinas staiga mirė (1765), ir iš to sumanymo nieko neišėjo. Tada Quesnay nukreipė savo akis į naują dofiną, vėlesnį Liudviką XVI. Tas pat planas turėjo būti įvykdytas su „Ephémérides"[1]. Tuo tikslu Quesnay užmezgė santykių su princo auklėtoju, hercogu de la Vauguyon, kurio sūnus, hercogas de Saint-Mégrin, buvo „Ephémérides" bendradarbis. Pasiūlymas buvo palankiai sutiktas, ir viskas atrodė ko puikiausia.

Pirmai pradžiai, prirengti dirvai, 1768 m. birželio mėn. 16 d. žurnalo numery buvo įdėtas laiškas iš Versalės, tur būt, paties Quesnay'o, kuriame aprašomas dofino būdo bruožas, parodantis jo simpatijas žemės ūkiui. Ten buvo pasakojama, kad princas pasivaikščiodamas pamatęs ariamą lauką, sustojo, ėmė žiūrėti, kaip žmonės aria, ir paskui staiga panoro pats savo rankomis vesti arklą. Dofinas padaręs tai su tokia jėga ir taip mikliai, kad visi mačiusieji nustebo. Tuo būdu, nėra jokio reikalo „važiuoti į Kiniją, norint pamatyti, kaip ten vainikuoti valdovai gerbia žemės ūkį, patys valdydami arklą".

Reikia pažymėti, kad šis atsitikimas, paremtas tikru faktu, įvyko vienais metais anksčiau, negu garsusis imperatoriaus Juozo II ėjimas paskui arklą Moravijoje, del ko fizokratai laikė jį taip pat savo bendraminčiu.

Du Pont ir Quesnay padavė kartu prašymą dofinui, kad leistų jam skirti žurnalą; dofinas sutiko. Nuo 1769 metų pradžios „Ephémérides" turėjo jau oficiališkai eiti sosto įpėdinnio protektorate. Tačiau puikus planas, kuris, jei būtų įvykęs, nebūtų prileidęs prie žurnalo uždarymo, suiro. Jis susikūlė į griežtą markizo Mirabeau pasipriešinimą. Mirabeau numatė, kad, atsižiūrint į žurnalo antraštėje išspausdintą sosto įpėdi-

---

[1] Žiūr. apie tai mano straipsnį „Ludwig XVI und das Physiokratische System", išspausdintą *Kuno Frankenstein'o* leidžiamoj Zeitschrift für Litteratur und Geschichte der Staatswissenschaften, I t., 1892/93.

nio vardą, jo minčių reiškimo laisvė turės būti suvaržyta. Jis su įgimtu jam aistringumu griežčiausiai pareiškė nutrauksiąs bet kokius santykius su žurnalu, jeigu jis bus atiduotas rūmų globai. Karaliaus dalykas savo gerais pasielgimais pelnyti „Ephémérides" pritarimo, o ne priešingai.

Quesnay'o padėjimas buvo be galo nemalonus. Dofinas priėmė skyrimą, bet, iš kitos pusės, buvo aišku, kad jeigu Mirabeau įvykdys savo grąsinimus ir ne tik pats atsisakys bendradarbiauti žurnale, bet prikalbės pasekti juo ir savo mokinius, tada žurnalo gyvenimo nervas nutruks. Įvairūs bandymai susitaikyti nepavyko. Nuo plano teko atsisakyti; Quesnay tuo buvo labai nepatenkintas, nes jam buvo be galo keblu prieš dofiną. Nuo to laiko Quesnay nustojo rašęs į žurnalą, ir tik po kelių metų po šio įvykio, rodos, buvo atsilankęs į susirinkimą. Kažin, ar neturėjo tas atsitikimas, sukėlęs dofino nepasitenkinimą, įtakos jo atleidimui tuo metu, kai senas karalius gulėjo mirties patale.

c. Fiziokratai užsieny. Tuo tarpu „Ephémérides" įgijo pagarbos užsieniuose. Paryžius anuomet taip tvirtai laikė savo rankose intelektualinio gyvenimo vadovybę, jog visa, kas iš jo ėjo, buvo laikoma apreiškimu. Doktrina, kuri skelbėsi atidengusi visuomeninių reiškinių paslaptį ir tikrai mokėjusi ginti savo reikalą naujais argumentais, turėjo atkreipti į save visų akis.

Palankiausiai naujas mokslas buvo sutiktas Vokietijoje, tiek kunigaikščių rūmuose, tiek mokslininkų tarpe. Pietuose jo židiniu tapo Baden - Durlach'o markgrafo Karolio Fridricho rūmai. Čia veimarietis A. Schlettwein, kuris 1763 metais buvo pakviestas į Karlsruhe „Kammer- und Polizeirat'u", labai užsidegė naujam mokslui. Jis mokėjo įkalbėti markgrafą, žmogų aukštų siekimų, kad jis pabandytų tvarkyti valdymą fiziokratų mokslo pavyzdžiu. Nauja „Schlettwein'o sistema", kaip vadino ją gyventojai, nuo 1769 m. turėjo būti įvesta Dietlingen'o sodžiuje ties Pforzheim'u, kur ekonominis skurdas vertė žmones masėmis emigruoti; iš čia ji turėjo būti išplėsta į tolimesnes sritis[1]. Schlettwein, propa-

[1] Žiūr. apie tai *Emminghaus*, Karl Friedrichs von Baden physiokratische Verbindungen, Bestrebungen und Versuche, ein Beitrag zur Geschichte des Physiokratismus, Hildebrands Jahrbücher, XIX t., o taip pat mano veikalą „Zur Geschichte der Physiokratie", išspausdinta Schmollers Jahrbuch, 1894 m.

gavęs savo sumanymą daugely iškalbingų straipsnių, manė, kad mokės išrodyti gydomąją galią šio mokslo, kuris galės būti pavyzdžiu visam pasauliui. Šią sistemą buvo manoma išplėsti visoj markgrafystėj po to, kai ji pavyks įvykdyti mažesniam plote. Vėliau ji turėtų įsigalėti visame pasauly. Tačiau greitai susidūrė su kliūtimis ir pamatė, kad daugelis sąlygų, kurių reikia Quesnay'o mokslui įvykdyti, visai nebuvo. Vietoj piniginio ūkio krašte vyravo feodališkai - naturalinis ūkis, t. y. buvo toks, kokį Quesnay vadina „petite culture", kur nėra „produit net" ir darbininkas geriausiu atveju gauna iš žemės tiek, kiek reikalinga menkam pragyvenimui. Nuomininkų kaip ir nebuvo, o jau visai nerastum turtingo fermerių luomo (riches fermiers), kurie galėtų vesti Quesnay'o peršamą „grande culture" anglų daugialaukio ūkio pavyzdžiu. Tam reikėjo didesnių dvarų ir visai netiko smulkūs suskaldyti dvareliai, kurie vyravo Baden - Durlache.

Žodžiu, reikalai ėjo visai blogai, ir pagaliau teko kreiptis į pačius sistemos autorius prašant patarimo. Markgrafas parašė Mirabeau laišką, kuriame prašė suteikti smulkesnių nurodymų; iš to atsirado susirašinėjimas, kuris atspausdintas Knies'o veikale. Kadangi ir rašymas nedavė pageidaujamų vaisių, markgrafas 1771 m. birželio mėnesį iškeliavo incognito į Paryžių, lydimas visos savo šeimos ir Schlettweino, kad ten vietoje gautų reikalingų patarimų. Jis atsivežė su savim savo paties parašytą „Abrégé de l'Economie politique" ir atidavęs ją Du Pont'ui išspausdinti „Ephémérides", kas ir buvo padaryta 1772 m. prieš patį žurnalo uždarymą. Schlettwein'o pranešimas apie jo bandymus Dietlingene ir kitose vietose, parašytas jo Paryžiuje, buvo išleistas taip pat 1772 metais Karlsruhe atskira knyga antrašte „Les moyens d'arrêter la misère publique et d'acquitter les dettes des Etats".

Kelionės laikas buvo nevykusiai pasirinktas tuo atžvilgiu, kad antradienių susirinkimų sezonas jau pasibaigė, ir Mirabeau ruošėsi važiuoti į savo dvarą. Bet tada Du Pont pats ėmė dėstyti sosto įpėdiniui fiziokratų mokslą, iš pradžių žodžiu, paskui raštu. Tie du Pont'o laiškai vėliau buvo Knies'o atspausdinti. Nuo to laiko ir užsimezgė artimesni santykiai tarp markgrafo ir Du Pont'o, kuris ilgesnį laiką viešėjo Karlsruhe, vėliau buvo paskelbtas Badeno markgrafystės rūmų ta-

rėju ir, pagaliau, buvo paskirtas Badeno įgaliotiniu prie prancūzų užsienių reikalų ministerio. Užtat Schlettwein'o įtaka nuo tol mė ėmažėti. Jo atsistatydinimo, įvykusio 1773 m. spalių mėnesį priežastys dar ne visai išaiškintos. Atsistatydinęs jis kurį laiką gyveno Vienoje, paskui pas savo bičiulį — fiziokratą Izeliną Bazely, iki (1777) buvo pagaliau pakviestas į naujai įsteigtą Giessen'e valstybės ūkio fakultetą. Būdamas čia, jis, be savo savarankiškų veikalų, leido taip pat fiziokratinį žurnalą „Archiv für den Menschen und Bürger in allen Verhältnissen". 1785 metais jis atsisakė nuo profesūros ir persikėlė gyventi į paveldėtą iš savo žmonos Beseritz'o dvarą Meklenburge. Mirė 1802 m. privat - docentu Greifsvalde. Jo duktė buvo Rodbertus'o motina. Schlettwein, be abejojimo, pats žymusis vokiečių fiziokratas. Tuo pat metu jis buvo fanatiškas vien tik „ordre naturel" šalininkas. Kada pakviestas į Badeno tarnybą frankfurtietis J. G. Schlosser (Goethe's svainis)[1] atsakė kartą į Schlettwein'o pasiūlymą įvesti pramonės laisvę Badeno žemėje, kad reforma gali būti pravesta tik laipsniškai, Schlettwein karštai priešinosi tam. Pasak jo, jei kas nors pripažinta neteisinga, turi būti tuoj be jokių svyravimų pakeista; tik vaikai galį elgtis kitaip. Netenka todėl stebėtis, kad jam nesisekė įvykdyti savo praktinių sumanymų, nors jis per visą savo gyvenimą tvirtino, jog visi jo bandymai pavyko. Beje, norėdami būti teisingi, turime pasakyti, jog ir jo įpėdiniai nebuvo už jį laimingesni. 1776 m. Karolis Fridrichas pasikvietė Mirabeau rekomenduotą finansistą Charles de Butré tęsti toliau Schletwein'o pradėtam darbui. Tačiau dalykai ėmė eiti dar blogiau, negu pirma ir kunigaikštis pasimatė priverstas visur grąžinti seną tvarką, kas ir buvo padaryta 1795 m. vasario mėn. 25 d. reskriptu. Po dviejų metų (1797) Butré[2] taip pat paliko Badeno tarnybą. Karštai pradėtas bandymas įvesti gyveniman fiziokratų sistemą pasibaigė niekais.

Šalia šio pietinio fiziokratijos skiepo, kuris daugiausia stengėsi praktikoje įvykdyti teoriją, Vokietijoje buvo dar šiau-

---

[1] Žiūr. apie jį *E. Gothein,* Joh. Georg Schlosser als badischer Beamter. Neujahrsblatt der Badischen Historischen Kommission, Heidelberg 1899.

[2] Apie Butré plg. ypač *Rudolphe Reuss,* Charles Butré, un physiocrate tourangeau en Alsace et dans le Margraviat de Bade, Paryžius 1887.

rinė šaka, gvildenusi šį mokslą tiktai literatūroje. Jos priešaky stovi Jokūbas Mauvillon, kuris iš pradžių buvo karo inžinierijos mokslo profesorium Kasselio Carolinum'e, o vėliau dėstė taktiką ir politiką Braunšveigo Carolinum'e. Būdamas sūnus prancūzo, kuris apsigyveno Leipcige ir buvo ten kalbų mokytoju, jis gerai mokėjo abiejų kraštų kalbas ir savo literatūrinį darbą pradėjo nuo vertimų iš prancūzų kalbos. Tarp jo išverstų knygų buvo ir Turgot'o rašinys „Réflexions sur la formation et la distribution des richesses"; ši knyga ir padarė jį naujo mokslo šalininką. 1776 ir 1777 metais jis išleido 2 tomų „Sammlung von Aufsätzen über Gegenstände aus der Staatskunst, Staatswirtschaft und neuesten Staatengeschichte". Šis vertimas turi literatūriškai istorinės reikšmės, nes jame pirmą kartą vietoj išsireiškimų „économistes" ir „science économique", kuriuos vartojo Quesnay ir jo prancūziški mokiniai, sutinkame terminus „fiziokratai" ir „fiziokratų sistema". Autorius pasinaudojo Quesnay veikalų rinkinio antrašte „Physiocratie", kurį išleido Du Pont (1767). Mauvillon knygą skyrė savo tuometiniam kolegai C. W. Dohm'ui, kameralinių mokslų profesoriui Kassely, prašydamas jį pasisakyti dėl naujo mokslo. Dohm atsakė straipsniu „Ueber das physiokratische System, kuris 1778 metais buvo išspausdintas „Deutsches Museum". Tada Mauvilon atsiliepė į tai parašydamas knygą „Physiokratische Briefe an den Herrn Professor Dohm" (1780), kuri yra svarbiausias autoriaus veikalas šioj srity. Dabar įsikišo į ginčą ir kiti; iš jų paminėtini vėlesnis kameralinių mokslų profesorius Mainco universitete, J. F. Pfeifer su savo raštu „Der Antiphysiokrat" (1780), toliau K. F. Fürstenau su „Versuch einer Apologie des Physiokratischen Systems" (1779), E. Springer su „Ueber das Physiokratische System" (1780). Tarpininko rolę stengėsi vaidinti G. A. Will savo „Versuch über die Physiokratie, deren Geschichte, Litteratur, Inhalt und Wert" (1782) ir t. t. Visos šios knygos turi tą trūkumą, kad jų autoriai arba visai nepažino prancūzų originalinių veikalų arba blogai, dėl ko kildavo daug visokių nesusipratimų. Net pats Mauvillon prisipažįsta savo veikale „Physiokratischen Briefe", kad jis skaitė tik nedaugelį iš originalinių veikalų ir todėl prašo jo nukrypimus nuo sistemos, jei tokių esama pavadinti „Mauvillonisch". Ir iš tikrųjų, jam atsitiko panaši nelaimė: jis sujungė į vieną žemės savininkų klasę ir produktingą ūkininkų

klasę, kas visiškai prieštaravo fiziokratų principams. O kadangi priešininkai, savo keliu, su fiziokratų sistema susipažindavo iš Mauvillon'o dėstymo, tai klaidos nuolat kartojosi. Tas literatūrinis ginčas juo mažiau yra vertas dėmesio, kad jis nedavė akstino jokiems praktiniams bandymams. Kada vėliau 1776 metais išėjęs Adomo Smith'o „Tautos turto tyrinėjimas" išsiplatino taip pat Vokietijoje, susidomėjimas fiziokratų sistema savaime išnyko.

Gan palanki dirva fiziokratų idėjoms buvo taip pat Šveicarijoje. Ten ir be jų jau buvo rūpinamasi žemės ūkiu. Įsteigta 1759 metais „Oekonomische Gesellschaft in Bern", paskirdama premiją už geriausiai parašytą darbą apie „būtiną javų ūkio reikalingumą", davė progos Mirabeau parašyti savo darbą, kuriame jis pirmą kartą paskelbė platesniam skaitytojų ratui mokslą apie „produit net", kuris buvo išdėstytas pabaigtoj tuo laiku „Tableau économique" (1758). Nors 1760 m. vasario mėn. 2 d. sprendimas ir nepripažino Mirabeau premijos už jo veikalą, kadangi jis permaža atsižiūrėjęs į konkretiškas Šveicarijos sąlygas, vis dėlto buvo nurodyta į jo aukštą vertę. Kartu su tuo veikalu autorius buvo išrinktas draugijos garbės nariu[1]. Iš Quesnay'o mokinių tos garbės susilaukė vėliau dar Du Pont, Letrosne, grafas d'Albon, o taip pat Badeno markgrafas Karolis Fridrichas. Tačiau visiškai į fiziokratų pusę draugija neperėjo. Nuo 1766 metų jai vadovavo grįžęs iš Göttingeno į Berną Albrechtas von Haller. Būdamas Quesnay'o priešininkas fiziologijos srity, jis buvo daug artimesnis jo ekonominėms pažiūroms. Tais dvejais metais (1770 — 1771), kai jis pirmininkavo draugijai, Yverdone buvo išspausdinta šešių tomų „Encyclopédie Oeconomique", susidėjusi beveik išimtinai iš atspausdintų iš Diderot'o ir d'Alembert'o enciklopedijos fiziokratinių ir artimų jiems savo dvasia straipsnių. Jos antraštės lape buvo padėta pastaba: „Le tout revu par quelques membres de la Société Oeconomique de Berne". Įžangoje ir atskiruose straipsniuose keliami Quesnay'o, Mirabeau ir kt. nuopelnai plėtojant ekonomijos mokslą. Pasak žodyno autorių, jie negalėjo sekti fiziokratų pavyzdžiu tik ten, kur pastarieji gina monarchinį apšviestą absoliutizmą. Tas klau-

[1] Žiūr. mano veikalą. „Der ältere Mirabeau und die Oekonomische Gesellschaft in Bern", Bernas 1886, 18 ir tol. p. p.

simas apskritai buvo rimtai svarstomas Mirabeau ir Letrosne laiškuose, kurie išliko draugijos archyve.

Jeigu santykiai su Berno ekonomine draugija niekad nebuvo per daug artimi, tai vis dėlto prancūzų fiziokratus galėjo džiuginti tas ypatingas nuoširdumas, su kuriuo jų mokslas buvo sutiktas Berne.

Bazelio miesto valdybos sekretorius Izaokas Iselin priklausė prie tų entuziastiškų filantropų, kurių tiek daug buvo aštuonioliktam šimtmety. Iš pradžių juristas, jis vėliau atsidėjo filosofiniams ir istoriniams tyrinėjimams, kuriems jautė ypatingo palinkimo; šioj srity jis ir įgijo reikšmės. 1775 m. Iselin išleido savo pirmą veikalą „Patriotische und Philosophische Träume eines Menschenfreundes", kuriame jau randame pamatines mintis, vėliau smulkiau apdirbtas jo „Geschichte der Menschheit" (1762). Pastarasis veikalas turėtų būti istorijos filosofija; įžangoje jis pažymi, kad idėja, kuri raudona gija eina per visą istoriją, esąs „žmonijos žengimas nuo didžiausio paprastumo (Einfalt) prie vis labiau kylančio apsišvietimo ir gerovės". Iš tikrųjų šiame veikale randame tik bendriausio pobūdžio samprotavimų, labai maža teturinčių bendro su pačia istorija; todėl Herder visai teisingai jį sukritikavo. Izelino galvojimo būdas, griežtai pasikeitė, kai jis susipažino su fiziokratų raštais. Tai pasireiškė pirmą kartą straipsny „Versuch über die gesellige Ordnung" (1772) ir toliau matoma knygoje „Träume eines Menschenfreundes" (1776), kurios nereikia maišyti su tokio pat vardo veikalu, išėjusiu 1755 m., bet visiškai skirtingo turinio. „Ten buvo tik jaunuolio įspūdžiai, — rašo jis įžangoje, — kurie savo laiku galėjo būti šiek tiek naudingi tiems, kuriems buvo skirti... Dabar jie gali būti visiškai ramiai užmiršti, kaip atsitiko su begaline daugybe panašios rūšies raštų". Užtat dabar jis norįs atkreipti savo bendralaikių dėmesį į svarbias tiesas; jis norįs viltis, kad jos labiau atitiks skaitytojų reikalavimus, negu savo laiku jo svajonės. Apie savo persilaužimą jis štai ką pasakoja. Vienas „supratingas žmogus" supažindinęs jį su kai kuriais seniausiais vadinamųjų prancūzų ekonomistų raštais. Tie raštai buvę parašyti labai neaiškiai, ir tai kliūdę jam ilgą laiką tinkamai įvertinti esamas juose tiesas; tas karštis, su kuriuo kai kurie tų tiesų gynėjai garsino jų atidengimą savo skaitytojam, atrodęs jam greičiau šarlatanerija, negu vertu pagarbos atsidėjimu, kuris žymi visus

garbingus tiesos kovotojus. „Bet mano laimei, po kelių metų į mano rankas pateko šio piliečio Efemeridos. Aš radau išdėstytas ten ekonominio mokslo dalis tokias puikias, turiningas ir taip sutinkančias su mano širdies jausmais, jog nusprendžiau dar kartą ištirti tuos principus, kuriais remdamiesi Efemeridose išspausdintų straipsnių autoriai sakėsi darą savo išvadas". Tada tartum uždanga nukrito nuo mano akių. „Mokslas apie grynąjį gavinį, kuris yra toks naturališkas ir kurio, vis dėlto, iki Quesnay'o nieks nesugebėjo tinkamai išplėsti arba pasinaudoti, atrodė man pačiu svarbiuoju atradimu, kuris kada nors buvo padarytas ekonominių mokslų srity; todėl šios tiesos atradėjas man buvo tas pat, kas matematikui Newton'as".

Iš to pasakojimo galima pažinti ir daugybės kitų Quesnay'o šalininkų atsivertimo istoriją. Nieks taip neužkrečia, kaip entuziazmas. Jeigu jums pavyko pagauti jausmus, tai jūs greit paveršite ir protą. Iselin'as taip užsidegė, jog nusprendė įsteigti mėnesinį žurnalą tos pat krypties, kaip „Ephémérides". Tai buvo „Ephemeriden der Menschheit", kurios pradėjo eiti 1776 m. Jose bendradarbiavo beveik visi vokiečių rašytojai — naujo mokslo šalininkai. Po Iselin'o mirties 1782 m. žurnalo redaktorium tapo G. W. Becker, Drezdeno bajoriškos gimnazijos profesorius. Tačiau jo vadovaujamas žurnalas tepatvėrė neilgą laiką.

Iselin taip pat nebuvo visai ortodoksiškas fiziokratų mokslo šalininkas. Sakysim, jis reikalavo, kad vieningas mokestis nebūtų proporcionališkas, bet greičiau progresyviškas. Be to, javų prekyboje jis pasisakė už viešus javų sandėlius, prieš kuriuos buvo nusistatęs Quesnay. Visais kitais klausimais jis buvo beveik toks pat radikališkas, kaip ir jo bičiulis Schlettwein. Jam buvo savaime suprantama, kad tai, kas gera Kinuose, turi būti gera ir San Marino ir t. t. Aukščiausias vadovaujamas principas jam buvo dėsnis: „Maisto produktų padauginimas, išleidžiant kaip galima mažiau jų gamybai, žemės ūkio kėlimas, mokant už produktus teisingą ir pelningą kainą, didžiausias etinių ir fizinių reikalavimų pateisinamas grynasis gavinys, — štai svarbiausios tikros ekonominės gerovės sąlygos"[1]. Priešingai savo Berno ekonominės draugijos kolegoms, Iselin su simpatija žiūri į monarchinį valstybės sutvarky-

---

[1] Träume eines Menschenfreundes, Karlsruhe, 2 leid., I t., 187 p.

mą. Savo „Träume“ gale vaizduodamas idealinę valstybę, jis stengiasi sujungti teigiamas monarchinės ir respublikoniškos santvarkos puses. Jis mano, kad „kunigaikštis, sąmoningai norintis gero, gali ir respublikoniškoje santvarkoje turėti neapribotą autoritetą. Iš kitos pusės, ir respublikoje pilietis gali būti visiškas vergas“[1]. Kaip tikras savo amžiaus sūnus, Iselin labai svarbiu laiko auklėjimą. Quesnay ir Basedov jam yra didžiausi žmonių giminės geradariai. „Duokite liaudžiai tobuliausią valdymo formą, bet jei liaudis bus nepakankamai dora, jai tokia laisvė nebus galima“[2].

Nei Bazely, nei kurioj kitoj Šveicarijos vietoj nebuvo mėginta praktikoje patikrinti šį mokslą.

Kitaip plėtojosi fiziokratija kitoje valstybėje, pasidavusioje labiau į pietus, kur taip pat atsirado kunigaikštis, paėmęs šį mokslą į savo globą, Italijoje. Kada imperatoriaus Juozo II brolis Leopoldas 1765 metais paveldėjo savo tėvų sostą didžiojoj Toskanijos hercogystėj, jis atsitiktinai užėjo ministerį Pompeo Neri, karštą prancūzų ekonomistų gerbėją, jau tuomet pagarsėjusį rašytoją - ekonomistą. Atsargesnis už Juozą II, Leopoldas tačiau, kaip ir brolis, uoliai rūpinosi žmonijos gerove; jis davėsi įtikinamas pravesti savo krašte reformą fiziokratų mokslo dvasioje. Javų išvežimas buvo palengvintas, netiesioginiai mokesčiai buvo reformuoti ir aprėžti, tiesioginius mokesčius liepė sujungti į vieną vienintelę „Tassa di redenzione“. Prie to prisidėjo platus valstybės skolų padengimo planas, kurio mintį jam davė senatorius Gianni. Valstybės paskolos buvo konvertuotos į vieną ir buvo laiduotos betarpiškai vienatiniu mokesčiu tuo būdu, kad kiekvienas žemės savininkas turėjo kapitalizuoti tenkančią jam mokesčių dalį iš 3½% ir tą sumą įnešti iždan valstybės paskolų raštais. Manė, kad tuo būdu galima bus lengviau išvaduoti valstybę iš skolų. Tačiau ir čia atsirado kliūčių, ir kada Leopoldas paliko Toskaną, kai po Juozo II mirties (1790) paveldėjo austrų imperatoriaus ir vokiečių karaliaus sostus, Toskanoje vėl buvo grąžinta sena tvarka (1794 m. rugsėjo 27 d. ediktu). Savo mintis apie reformą liepė išdėstyti rašiny „Governo della Toscana, sotto il

---

[1] Ten pat, II t., 303 p.

[2] Ten pat, 351 p. Plg. apie Iselin'ą *A. v. Miaskowski*, Isaak Iselin, Bazelis 1875; toliau mano straipsnį Iselin, išspausdintą Palgraves Dictionnary.

regno di Leopoldo II“ (1790); vėliau (1795) jį išvertė į vokiečių kalbą Giesseno profesorius Crome, Schlettwein'o įpėdinys kameralinių mokslų katedroje, davęs jam antraštę „Die Staatsverwaltung in Toscana unter der Regierung Leopolds II“. Tapęs imperatorium, Leopoldas buvo per daug užimtas anų laikų politiniais įvykiais, kad galėtų ir toliau skirti kiek laiko savo fiziokratiniams palinkimams. Jis mirė 1792 metais.

Tuo tarpu Toskanoje ir kitose Italijos vietose išaugo fiziokratinė literatūra. Jau aukščiau esame nurodę, kad ji nebuvo visai ortodoksiška, bet vis dėlto mokėjo suprasti naujus tikslus. Pirmiausia čia tenka paminėti Toskanos rašytoją Bandini, kuris nors ir gyveno prieš fiziokratų atsiradimą, bet karštai pritarė Boisguillebert'o, pastarųjų pirmtakūno, idėjoms, kurias jis gynė savo „Discorso Economico“ (parašyta ir skirta didžiajam hercogui Pranciškui 1735 metais, išspausdinta tiktai 1775 m.). Visiškai nuoseklus fiziokratas yra florentietis Paoletti savo veikale „Pensieri sopra l'agricoltura“ (1769); bet pas jį kaip ir pas Nerį, valstybės vyrą ir „Discorso sopra la materia frumentaria“ (1767) autorių, sutinkame taip pat kai kurių merkantilistinių pažiūrų. Toliau reikia paminėti Beccaria, Filangieri, Briganti, Verri, Carli, Arco ir kt.; visi jie yra elektikai ir svyruoja tarp merkantilizmo ir fiziokratų. Kiek originališkesnis Giammaria Ortes, buvęs Venecijos vienuolis, išleidęs 1774 m. veikalą „Errori popolari intorno All'Economia nazionale“. Čia pirmą kartą vartojamas paprastas dabar politinės ekonomijos pavadinimas — tautinė ekonomija. Kitoje savo knygoje „Riflessioni sulla Populazoine“ (1790) Ortes tiek pasirodo tiesioginiu Malthus'o pirmtakūnu, kiek jis gina dėsnį, kad gyventojų skaičius turi tendencijos augti geometrine progresija, tuo tarpu kai turtų didėjimas eināş lėčiau. Iš to daroma išvada, kad su socialinėmis nelaimėmis reikia kovoti laikantis išmintingo nuosaikumu ir laisvo celibato[1].

Kitoniškai pasireiškė fiziokratija vienoje iš šiaurės valstybių, Lenkijoje. Santykiai su šio krašto aristokratija pra-

---

[1] Plg. straipsnį „Ortes“, išspausdintą Palgraves Dictionnary, toliau ten pat straipsnį „Italian School of Economics ir *L. Cossa*, Introduzione etc. chap. VII. Smulkesnių Toskanos reformų aprašymų yra pas *Zobi*, Manuale storico degli ordinamenti economici in Toscana, Florencija 1847; *Baldasseroni*, Leopoldo II, Granduca di Toscana e i suoi tempi, Florencija

sidėjo gan anksti. Pirmoje vietoje tenka paminėti grafą Chreptavičių, Lietuvos kanclerį, kuris užmezgė santykius su Quesnay dažnai apsilankydamas Paryžiuje ir yra laikomas jo mokiniu. Toliau kunigaikštis Masalskis, Vilniaus vyskupas, pasiūlęs 1768 m. gegužės mėn. Baudeau atvažiuoti į Lenkiją. Baudeau pasiūlymą priėmė. Tai ir buvo priežastis, dėl kurios jis savo „Ephémérides“ redaktoriaus vietą užleido Du Pont'ui. Apie tą patį kunigaikštį Masalskį praneša, kad atsilankęs antrą kartą Paryžiuje jis paėmė su savim į Lenkiją vieniems metams Quesnay'o anūką Quesnay de Saint-Germain, kuriam, pasak Du Pont'o, ypatingai simpatizavęs karalius Stanislovas Poniatovskis[1]. Be to, fiziokratų literatūroje užeiname minint grafus Zamoiskį, Liubomirskį, Vodzickį, Mnišeką, Viesiolovskį ir kt. Po pirmo Lenkijos padalinimo 1772 m., kada imtasi suskaldytos valstybės vidaus reformos, patriotų akys nukrypo į vienintelę tų laikų mokslinę valdymo sistemą, kuri turėjo dar tos pirmenybės, jog buvo kilusi iš dievinamos Prancūzijos. Du Pont gavo pakvietimą auklėti grafo Čartoryskio, karaliaus pusbrolio, vaikus ir būti jo asmeniniu sekretorium. Nenoromis atsisveikino Du Pont 1774 m. pradžioje su savo mėgiamu Paryžium. Vos spėjo atvažiuoti į Varšuvą, kai gavo žinią apie Turgot'o grįžimą, ir netrukus buvo atšauktas atgal, kad stotų priešaky Turgot'o įsteigto literatūrinio biuro, į kurį įėjo taip pat sugrįžęs į Prancūziją Baudeau ir Quesnay de Saint - Germain.

Tačiau iki praktinio fiziokratų projektų įvykdymo nepriėjo. Vis dėlto, gali būti, kad 1793 m. gegužės mėn. 3 d. konstitucijos „dešimto skatiko auka“ bus buvusi peremta vienatinio mokesčio idėja. Bet iš tikrųjų tai buvo pelno mokestis Vauban'o „karališkosios dešimtinės“ prasme, o ne Quesnay „impôt unique“ prasme.

Užtat mokslinio fiziokratų idėjų plėtojimo srity lenkų literatūra turi gan žymios reikšmės. Smulkesnių žinių apie tai

---

1871; *Abele Morena,* Le riforme e le dottrine economiche in Toscana, išspausdinta Florencijos Rassegna Nazionale 1886-87 m. Smulkią apžvalgą visų bandymų įvesti vienatinį fiziokratinį mokestį duoda *Roger'o Dollfus'o* veikalas, Ueber die Idee der einzigen Steuer, Basel 1897.

[1] *Du Pont,* Nécrologue de M. Quesnay de Saint-Germain, petit fils du Docteur Quesnay, išspausdintas „Oeuvres de Quesnay“, priedas, 805 ir tol. p. p.

duoda Juljonas Marchlevskis savo veikale „Der Physiokratismus in Polen“[1]. Iš autorių pirmoj vietoj stovi Krokuvos universiteto moralinės ir naturalinės teisės profesorius Antanas Poplavskis, kurio veikalas „Kelių politinių materijų rinkinys“ (1774) yra artimas Baudeau „Première introduction à la philosophie économique“; Baudeau, tur būt, ir bus paskatinęs jį parašyti šią knygą. Toliau tenka paminėti Vilniaus akademijos naturalinės teisės profesorių Jeronimą Stroinovskį, kurio veikale „Naturalinės teisės, politinės teisės, politinės ekonomijos ir tarptautinės teisės mokslas“ (1785), tačiau jau žymu Adomo Smith'o įtaka, tuo tarpu kai jo bendravardis, seimo atstovas ir valdininkas Valerijonas Stroinovskis savo „Bendroje tautinėje ekonomijoje“ (1816) stengiasi apginti fiziokratų sistemą nuo Adomo Smith'o kritikos. Karštas fiziokratų šalininkas buvo taip pat politinis veikėjas Hugo Kolontaj, kurio knyga „Fizinė ir moralinė santvarka arba mokslas apie žmonių teises ir priedermes, einančias iš amžinų, nekintamų ir būtinų gamtos dėsnių“ (1810) labai artima Quesnay'o pažiūroms. Čia, kaip ir visur užsieny, nematome visiškai gryno fiziokratų mokslo.

Mums tenka dar paliesti Švediją. Karalius Gustavas III, būdamas dar sosto įpėdinis, atvažiavo į Paryžių, kartu su savo auklėtoju baronu ir vėliau grafu Karoliu von Scheffer'iu tokiu laiku, kada ekonominiai ginčai virto vis karštesni. Jis užmezgė ryšių su Mirabeau ir jo rateliu, o kartu ir su enciklopedistų grupe. Tie ryšiai nenutrūko ir tada, kai jaunas karalius grįžo į savo tėvynę ir 1772 metais dailiai įvykdė valstybės perversmą, nuversdamas didikų viešpatavimą ir įstatydamas Švedijoje apšviestą absoliutizmą. Tat visai atitiko fiziokratų norus, ir jie niekad neslėpė savo simpatijų tai „révolution bienfaisante“. Dabar užsimezgė nuolatinis susirašinėjimas tarp Mirabeau, Du Pont'o, Baudeau ir kt. Paryžiuje, iš vienos pusės, ir grafo Scheffer'io Stokholme — iš antros. Šį susirašinėjimą neseniai atrado Kopenhagoje danų mokslininkas Birger Hansted. Iš jo matyti, kad mokslo kursas, kurį Du Pont laiškais siuntė Badeno sosto įpėdiniui į Karlsruhe, buvo siunčiamas taip pat į Stokholmą, grafui Scheffer'iui, kuris jau dėstė jį karaliui. Šiuose dar neišspausdintuose laiškuose, kuriuos aš

---

[1] Zürich, J. Schabelitz, 1896.

tačiau turėjau progos peržiūrėti, yra pranešimų apie nežinomus iki šiol faktus. Tuo tarpu kai markizas de Mirabeau savo laiškuose nežemina savo bajoro garbės, apie Du Pont'ą, Baudeau ir kt. to pasakyti negalima. Jie visi daugiau ar mažiau stengiasi ką nors iškaulyti. Tai jie nužemintai prašo Vazos ordeno, kurį (1772 m. rugpiūčio mėn.) jau gavo Mirabeau, tai jie tiesiog prašo piniginės paramos. Sakysim, Du Pont kartą pakvituoja gavęs 1000 livrų. Baudeau už „idée majeure dont l'exécution serait utile aux opérateurs, à leur patrie, à l'Europe, à l'humanité" reikalauja trijų dalykų. būtent: 1. vienkartinės gratifikacijos, 2. pensijos iki gyvos galvos, 3. Vazos ordeno medalio. Nežinia tik, ar buvo priimtas jo pasiūlymas.

Mercier de la Rivière veikalas „De l'instruction publique" (1775) buvo parašytas paskatinus švedų karaliaus rūmams; Mirabeau susirašinėjimas taip pat daugiausia lėtė liaudies švietimą. Tačiau realinės įtakos švedų įstatimdavybei fiziokratų idėjos neturėjo.

Kituose Europos kraštuose fiziokratų mokslas nebuvo įleidęs gilau šaknų. Imperatorius Juozas II paprastai laikomas to mokslo šalininku, ir, iš tikrųjų, galima nurodyti į kai kuriuos faktus, iš kurių matyti jį simpatizavus žemės ūkiui. Šit, kad ir jo savarankiškas arimas Moravijoje 1769 m. rugpiūčio 19 d., o taip pat keletas pasisakymų fiziokratų dvasioje. Pavyzdžiui, savo paties 1783 metais ministeriui Kolovratui rašytame laiške, kuriame numatoma pravesti Austrijoje bendrą mokesčių reformą, jis sako: „Žemė yra vienintelis šaltinis, iš kurio viskas gaunama ir į kurį sugrįžta viskas, kas reikalinga palaikyt žmonių gyvenimui. Laikas čia nieko nepakeičia, valstybės gerovė turi stovėti aukščiau už prieštaraujančius įstatymus ir krašto santvarkas, visus mokesčius turi mokėti dirbamos žemės plotai. Vartojimo mokesčiai paliekami tik svarbiausiuose miestuose. Žemės pelningumas nustatomas iš vidutino derliaus, apskaitomo kiekvieną dešimtmetį. Žemės savininkų mokėjimo priedermė yra visuotinė ir lygi. Visų pirma reikia atnaujinti katasterį"[1]. Schlettwein, išvažiavęs iš Karlsruhe, kurį laiką gyveno Vienoje tikėdamasis gauti tarnybą pas Juozą II, bet jo viltys neišsipildė dėl priešingo, nepalankaus fiziokrato mokslui, minis-

---

[1] Cituota iš Österreich unter Maria Theresia, Joseph II und Leopold II, *A. Wolf* ir *H. von Zwiedineck — Südenhorst*, Berlynas 1884, 274 p.

terių nusistatymo. Šiuo atžvilgiu charakteringa, kad dveji metai po kalbamojo laiko (1785 m. balandžio 2 d.) išleistas mokesčių dekretas įvedant sutiko tokį pasipriešinimą, kad net Juozo įpėdinis, fiziokratų šalininkas, Leopoldas II panaikino jį tuoj įžengęs į sostą 1790 metais. Savo pramonės politikoje Juozas visai nebuvo fiziokratų šalininkas; šioje srity jis sekė Vienos merkantilistu Sonnenfels'u.

Kad Rusijos imperatorienė Kotrina II galų gale atmetė savo pasiuntinio Paryžiuje kunigaikščio Golicino bandymą įsiūlyti jai patarėju Mercier de la Rivière, apie tai jau anksčiau esame kalbėję. Apie pirmą ir, galima sakyti, vienintelį abiejų asmenų susitikimą Thiebault[1] štai ką pasakoja: „Ar gali Tamsta man pasakyti, paklausė imperatorienė, kokie yra geriausi keliai, norint gerai valdyti valstybę?" — „Yra tik vienas kelias, meldžiamoji, atsakė Quesnay'o mokinys, būtent, būti teisingam, t. y. palaikyti tvarką ir pasiekti to, kad būtų pildomi įstatymai". — „Bet koks turi būti imperijos įstatymų pamatas?"— „Teturi būti vienas, meldžiamoji, tai daiktų ir žmonių prigimtis". — „Žinoma, bet jeigu nori duoti laudžiai įstatymus, kokiomis taisyklėmis turi tada vadovautis?" — „Meldžiamoji, rašyti ir leisti įstatymus tai uždavinys, kurį Dievas pasiliko sau. Kaip gali žmogus manyti galįs rašyti įstatymus būtybėmis, kurių jis arba visai nepažįsta arba pažįsta labai paviršutiniškai! Ir kokia teise jis imtų leisti įstatymus būtybėmis, kurių valdyti jam Dievas nėra pavedęs?" — „Kuo gi remiasi, jūsų nuomone, mokslas apie valdymą?" — „Tuo, kad reikia tirti, ieškoti ir aiškinti tuos dėsnius, kuriuos Dievas, leisdamas žmogų, aiškiu būdu įdėjo į jo prigimtį. Peržengti šias ribas, būtų didelė nelaimė ir pražūtis". — „Gerbiamasis, man labai malonu buvo Tamstą išgirsti, ir aš linkiu Tamstai viso gero".

Tas atpasakojimas, žinoma, bus Mercier'o priešininkų išgalvotas. Bet vis dėlto jis gerai charakterizuoja Mercier'o požvilgį. Mercier taip pat priklausė prie tų žmonių, kurie manė, jog nėra reikalo rūpintis „ordre positif"; tai jau tarpiškai matyti iš jo svarbiausio veikalo antraštės „Ordre naturel et essentiel des Sociétés politiques".

Kunigaikštis Golicinas ir toliau atsidėjęs lankėsi pas Mirabeau į antradienių susirinkimus. Vėliau jis parašė dviejų

---

[1] *Thiebault,* Souvenir de Berlin, 2 leid., III t., 167 ir tol. p. p.

tomų veikalą, iš kurio antraštės matyti jo apologetinė tendencija; ji skamba: „De l'esprit des économistes, ou les économistes justifiés d'avoir posé par leurs principes les bases de la révolution française“ (1796). Kiek man žinoma, tai yra vienintelis fiziokratinio turinio veikalas, kurį parašė rusas.

Tolimesniais fiziokratų mokslo šalininkais vadina taip pat Ispanijos Karolį III ir Neapolio Ferdinandą. Mažiausiai pritarimo tas mokslas rado Didžiojoje Britanijoje. Tai dėl daugelio priežasčių suprantama. Visų pirma, Didžioji Britanija tuomet nebuvo dvasiškai priklausoma nuo Prancūzijos, kaip buvo su kitais kontinento kraštais; priešingai, greičiau Prancūzija stengėsi anuo metu sekti anglų pavyzdžiu. Toliau, ir ekonominiu atžvilgiu jai nebuvo reikalo, kaip Prancūzijai, saugoti žemės ūkį nuo nepalankios jam įstatimdavystės. „The landed interest“ tuomet dar vyravo Anglijoje, ir 1689 m. javų įstatymas ivsiškai apsaugodavo žemės ūkio interesus. Todėl ir britų autoriai, pav. Hume, Adomas Smith, Arturas Yuong, kalbėdami apie fiziokratinę arba žemės ūkio sistemą, kaip ją vadino Anglijoje, visados prikišdavo jai jos vienpusiškumą. Kiek žinau, fiziokratų Anglijoje nebuvo.

Viską kartu suėmus, apie fiziokratų mokyklą užsieny galima pasakyti, kad jos santykis su fiziokratų mokykla Prancūzijoje buvo toks, kaip pastarosios su paties Quesnay'o mokslu. Mes matome čia dar didesnį bespalviškumą, šabloniškumą, net tiesioginį sąvokų sumaišymą, prieinantį iki to, kad autoriai nesižino, kokių idėjų bus pasiėmę iš merkantilistų. Todėl visai suprantama, kad publika fiziokratų sistemoje tematė vien painiavą ir absurdus, geriausiu atveju nemokslišką paviršutiniškumą. Juk dar antroje devynioliktojo amžiaus pusėje vienas vokiečių mokslininkas manė, kad fiziokratų klaidos eina „iš beprasmiško ano meto žemės ūkio santykių stebėjimo“[1]. Aišku, kad jis neturėjo jokio supratimo apie tikrą Quesnay'o mokslo turinį[2]. Tuo tarpu ir pačioje tėvynėje kilo griežtas pasipriešinimas, kuris augo kaip sniegynas ir pagaliau privedė prie

---

[1] *v. Sivers,* Turgots Stellung in der Nationaloekonomie, Jena 1874, 13 p.

[2] žiūr. dar apie fiziokratų mokyklą *H. Higgs,* The Physiocrats, six lectures on the French Economistes of the 18-th Century, Londonas 1897; toliau *Lexis,* straipsnis „Physiokratische Schule“, išspausdintas Handwörterbuch der Staatswissenschaften; *G. Schelle,* Du Pont de Nemours et l'école physiocratique, Paryžius 1888.

dvasinės kovos, kuri apėmė ne tik visą Prancūziją, bet ir Europą.

d. Priešininkai Prancūzijoje. 1767 metai mokslo išplatinimui turėjo didžiausios reikšmės. Ne tik todėl, kad tais metais pradėjo eiti „Ephémérides du Citoyen“, kaip oficialinis partijos organas; tuo pat laiku išėjo taip pat du svarbūs veikalai: Mercier de la Rivière „L'Ordre naturel et essentiel des Sociétés politiques“ ir du pirmi tomai Du Pont'o „Physiocratie“ su Quesnay'o straipsniais. Ypač pirmoji iš jų sukėlė didelį susidomėjimą, nes buvo populiariškai parašyta. Per kelius mėnesius jos išėjo, kaip sako, apie 3000 egzempliorių. Dėl tokio pasisekimo netrukus atsirado daugybė priešingų raštų.

Pirmas, kuris viešai pasirodė, buvo ne kas kitas, kaip Voltaire. Jis nepraleisdavo nepastebėjęs nieko, ką galima būtų pajuokti, ir dar tais pat metais paskelbė satirą „L'Homme aux quarante écus“. Mercier'o knygoje buvo sakoma, kad žmogus, turintis vidutiniškai per metus 40 talerių (120 livrų), gali nesibijoti vargo. Nuo to pradeda Voltaire. Pasikalbėjime tarp turinčio tokias pajamas smulkaus žemės savininko, kuris prakaituodamas nuo ankstaus ryto iki vėlybos nakties dirba savo lauką, ir pravažiuojančio pro šalį stambaus pirklio jis pajuokia tuos, kurie reikalauja įvesti vienatinį mokestį nuo žemės ir atleisti nuo jų miestų profesijų žmones. Tačiau Voltaire čia pasirodo nesuprantąs vieno svarbaus sistemos punkto. Fiziokratai savo samprotavimuos turėjo galvoje vadinamąją „grande culture“, kur ūkininkai ir žemės savininkas sudaro dvi skirtingas klases. Ūkininką, kaipo tokį, ir fiziokratai norėjo palikti laisvą nuo mokesčių. Tik turtingi žemės savininkai, kaip grynai politinis luomas, turi duoti ir reikalingų politinei santvarkai palaikyti lėšų.

Kitą rimtesnį priekaištą darė abatas Mably, vyresnis Condillac'o brolis, kuris kaip toliau pamatysime, arčiau stovėjo prie ekonomistų. Knygoje „Doutes proposés aux Philosophes économistes sur l'Ordre naturel et essentiel des Sociétés politiques“ (1768) jis aiškina klausimą, ar iš tikrųjų, kaip tvirtina Mercier, tik privatinė nuosavybė atitinka prigimtį, ar gal dar labiau ją atitinka kolektyvinė nuosavybė. Remdamasis Spartos ir kitų antikos bendruomenių sutvarkymu, jis išsprendžia klausimą komunizmo naudai. Mably gynė tą požvilgį ir kituose sa-

vo veikaluose, pav. knygoje „De la législation ou principes des loix“ (1776) ir kt. Jis yra vienas iš moderninio komunizmo pirmtakūnų. Dar 1767 metais Forbonnais savo dviejų tomų veikale „Principes et observations économiques“ stačiai pasisakė prieš „Tableau économique“ ir bandė ją nugriauti, bet vargu bau jis teisingai suprato tai, ką puolė. Bet kadangi tuo metu Forbonnais buvo visų gerbiamas, tai jo knyga padarė didelio įspūdžio. Toje pat dvasioje buvo parašyta ir visa eilė garsaus tuomet žurnalinio kritiko Linguet'o pamfletų. Žymiausias iš jų yra straipsnis „Réponse aux doctrines modernes ou apologie pour l'auteur de la théorie des loix et des lettres sur cette théorie avec la réfutation du système des philosophes économistes“ (1771)[1].

Aukščiausio laipsnio ta kova pasiekė satiriniame straipsny „Dialogues sur le commerce des blés“ (1770), kurį parašė mūsų jau minėtos knygos „Della moneta“ (1750) autorius, Galiani, gyvenęs tuo laiku Paryžiuj ir ėjęs Neapolio pasiuntinybės sekretoriaus pareigas. Straipsnis nukreiptas tiesiogiai prieš Mirabeau, nors jo vardas ir neminimas. Diderot'o peržiūrėtas ir pataisytas stiliaus atžvilgiu, šis straipsnis pridarė labai daug triukšmo prancūzų mokslininkų tarpe ir patraukė į savo pusę tuos, kuriuos užkrėtė juoku. Teoretiniu atžvilgiu jį galima charakterizuoti, kaip Mirabeau apleisto „ordre positif“ reakciją prieš „ordre naturel“. Praktiškai jis buvo nukreiptas prieš 1764 metų įstatymą, kuris leido Prancūzijoje javų prekybą su užsieniais. Visas šis darbas gina reliatyviškumo principą nuo fiziokratų mokyklos fanatiško dogmatizmo. Tuo tarpu kai pastaroji reiškė mintį, kad tautos ūkio priemonės tai „les plans uniformes, simples et propres à tous les climats et à toutes les nations“ (Mirabeau, Avertissement į jo Berno Mémoire sur l'Agriculture), tai Galiani, priešingai, stengiasi išrodyti, kad kiekviena tauta yra reikalinga savo atskiros ekonominės, vadinas, ir javų politikos, nelygu jos geografinė padėtis ir istoriškai susidėjusios sąlygos. Svarbiausia politikos klaida yra ta, kad ji naudojasi priemonėmis, kurios iš pradžių tiko, ir tada, kai aplinkybės pasikeitė. „Pavyzdžiui, senas vyras, kuris daug valgo ir gadina sau skrandį, seka jaunystės prityrimu ir pavyzdžiu,

[1] Plg. *A. Philipp*, Linguet, ein Nationaloekonom des XVIII. Jahrhunderts, in seinen rechtlichen, sozialen und volkswirtschaftlichen Anschauungen, Ciurichas 1896.

neatsižiūrėdamas į tai, kad jis paseno. Pritaikinkite tą pavyzdį visiems gyvenimo atsitikimams, moraliniams žmogaus pasielgimams, valstybėms, vyriausybėms — ir jūs visur rasite tą pačią klaidą". „Istorija, vienintelis ir tikriausias praeitų laikų papročių vaizdas, rodo, kaip naudingi ir išmintingi buvo daugelis įstatymų, kurie dabar niekam netikę, nes neatitinka mūsų laikų reikalavimų! Stebėkimės mūsų tėvų išmintimi ir stenkimės jais sekti, atmindami m ū s ų laikų reikalavimus"[1]. Kaip tat reikia suprasti, Galiani paaiškina šiais žodžiais: „Pakanka vieno vienintelio kanalo, kad pakeistume provincijos, net visos valstybės javų politiką. Didysis Colbert leido įsakymus, projektavo kanalus, uostus ir t. t. Gal būt, jis laukė tik pabaigiant statyti visus šiuos pastatus, kad panaikintų savo įsakymus. Mes norime s e k t i Colbert'u, n e m ė g d ž i o d a m i jo aklai: tarp vieno ir antro yra skirtumas, kurio daugelis nepastebi. M e s t u r i m e d a r y t i t a i, k ą b ū t ų d a r ę s C o l b e r t š i a n d i e n ą"[2]. Laikantis tokio požvilgio, negalima bus nei per daug nei per maža vertinti praeities. O kaip tik pastaruoju atžvilgiu naujoji mokykla peržengia visas ribas. „Visi nauji mūsų rašytojai visiškai niekina mūsų pirmatakų įstatymus; tikėdamas jais, turėtum manyti, kad mūsų pirmtakai vaikščioję keturpėsti".

Aksioma, kad žemės ūkis yra visų kraštų turto pamatas ar šaltinis, būdama per daug bendra, turi būti pripažinta neteisinga. Yra valstybių, kurios gyveno vien iš savo manufaktūrų pav. Ženeva. Ji tinka tik didesnėms teritorinėms valstybėms, tačiau iš to jokiu būdu negalima daryti išvados, kad javų įvežimą ir išvežimą reikia padaryti absoliutiškai laisvą. Tai pareina nuo tautos organizacijos, kurią turi atitikti visi krašto įstatymai. Šiaip ar taip, 1764 m. įstatymas padarė klaidą, staigiai panaikinęs absoliutišką javų prekybos draudimą ir įvedęs visišką jos laisvę. Reikėjo tai padaryti laipsniškai, įvedus iš pradžių, kaip pereinamąjį laipsnį, nedidelius apsaugojamuosius įvežimo ir išvežimo muitus. Čia tas pat, kaip vairininkui vairuoti laivą. „Visą vairininko meną galima išreikšti tokiu labai trumpu ir paprastu sakiniu: n i l r e p e n t e, nieko nedaryt iš karto! Norint gerai plaukti, reikia pastatyti bures prieš vėją ir laviruoti; jeigu bures pasuksim per daug staigiai, vanduo užlies angas ir

[1] Žiūr. *F. Blei'o* vokiečių vertimo 3 ir 16 p. p. Bernas K. J. Wyss 1895.
[2] Ten pat, 12 p.

laivas nugrims į dugną — viskas žus: ir tikslas ir priemonės. Nepakanka dar žinoti, kur nori važiuoti; reikia dar mokėti, kaip pradėti ir varyti darbą; tas laviravimas ir priemonių pasirinkimas sunkus todėl, kad visados reikia vengti greitų judėjimų ir smūgių, darant linkius ir tuo mažinant per daug greitą judėjimą tiesiuoju keliu. Tiesus kelias trumpiausias; bet todėl ir reikia jį pailginti, kad išeitų daugiau laiko. Tačiau ši taktika nesugyvena su entuziazmu, kuris nori viską padaryti iš karto; jis niekad negali laukti ir visas taip ir dega nekantraudamas. Tikėkit manim, entuziazmas ir valdymo menas — tai dvi antitezės. Ir jeigu mes net pasiektume tos apšauktos „evidencijos" uostą — prileiskim, kad mes jį radom — tai ir tuomet negalėtume palikti laivo vėjo ir bangų valiai, kad jo nesudaužytų"[1]. Kas akyse Galiani, kuris dialoguose slepiasi Kavalieriaus Zanobi vardu, daro ekonomistus ne tik prasčiokus, bet ir tikrai pavojingus žmones, tai jų doras entuziazmas. „Kodėl Jūs taip nepalankiai nusistatę tiems ekonominiams veikalams?", klausia prezidentas P. „Todėl kad jų autoriai dori žmonės, kuriuos sužavėjo visuotinės laimės idėja", atsako į tai Kavalierius. „Juk tai paradoksas", šaukia prezidentas. Atsakydamas Kavalierius šiaip, psichologiniu atžvilgiu labai gudriai, aiškinasi; „Dorybė, siekimas daryti gera, yra tokia pat aistra, kaip ir visos kitos. Ji sutinkama retai, bet ten, kur ji užeinama ji yra per daug smarki; nes, iki mus varo geradarystės akstinas, mūsų negali sulaikyti jokie samprotavimai. Tas smarkumas ir karštumas gimdo entuziazmą. Žmonės visai negalvodami tiki tuo, ko geidžia; jie įtikina ir kitus savo karštomis kalbomis todėl, kad jie dori. Jie neduoda tikrų išrodymų, nepasižymi griežtu galvojimu, bet jie turi karštą tiesos drąsą, gražų dorybės vyriškumą, savo įsitikinimo ugnį, — ir todėl jie patraukia kitus, nes tie kiti neturi pamato pasitikėti. Tikėkit manim, sukčių ir apgavikų nėra reikalo bijoti, nes jie greitai parodo savo tkrą veidą. Bet saugokitės doro žmogaus, jei jį pagavo klaidinga idėja. Jam nėra jokių abejojimų, ir jis nori vien gero. Kiekvienas juo pasitiki, — bet, deja, jis klysta dėl priemonių, kurios reikalingos, norint padaryti žmonėms gera"[2].

Tie Galiani'o atsikirtimai puikiai charakterizuoja fiziokratų mokyklą. Tačiau ir Galiani toli gražu nenori, kad žemės

---

[1] Ten pat, 183 p.

[2] Ten pat, 180 ir 181 p. p.

ūkiu visiškai nesirūpintų. Tai matyti iš šių pasiūlymų, kurių jis daro savo knygos gale ir kurie, jo nuomone, lygiai apsaugos tiek pramonės, kaip žemės ūkio produktų vartotojo, tiek ir paties žemės ūkio interesus. Turi būti pastovūs javų išvežamieji muitai ir šalia jų kintami įvežamieji muitai. Pastarieji turi būti dedami atsižiūrint į konkuruojančių kraštų patogią naturalinę padėtį ir transporto sąlygas. Jų dydį reikia nustatyti pagal naturalinę prancūzų ūkininko kainą. „Naturaline kaina aš vadinu tokią, kurią moka javams vidutiniško derliaus metais, kada ūkininkas, pardavęs javus, gali gauti tiek, kiek jam reikalinga sumokėti valstybės mokesčiams, o taip pat padengti savo ūkio ir išlaikymo išlaidoms. Tik tokiu atveju sąlygos yra lygios. Tada svetimšalis negalės pražudyti prancūzų ūkininko ir, iš kitos pusės, tai neleis perdaug pakilti javų kainoms"[1]. Tuo būdu, kalbėdamas apie kintamus įvežamuosius muitus, Galiani turi galvoje tai, ką mūsų laikais vadina išlyginamaisiais muitais.

Galiani knyga buvo sunkus smūgis ekonomistų „sektai", kaip ji vis dažniau buvo vadinama. Publika, kuri iki šiol tikėjo, kad jie gerai išmano savo dalyką, nors ir nesutikdama su visais jų tvirtinimais, dabar ėmė abejoti. Juk žodis „sistema" vis dar primindavo nepavykusį John'o Law bandymą. Du Pont ir Baudeau, sugrįžęs tuo tarpu, iš Lenkijos, gindami mokyklą, įdėjo „Ephémérides" karštus straipsnius. Mercier de la Rivière parašė net visą veikalą „L'Intérêt général de l'Etat ou la liberté du commerce des blés, avec la réfutation d'un nouveau système publié par l'Abbé Galiani" (1770) ir t. t.

Pats dialogo autorius tuo tarpu savo vyriausybės buvo atšauktas į Neapolį, prašant ministeriui Choiseul'iui, kuris dėl visos eilės priežasčių buvo juo nepatenkintas. Maža to, Choiseul dar paragino abatą M o r e l l e t'ą parašyti atsakymą į Galiani'o knygą. Tačiau finansų kontrolierius T e r r a y, kuris nepritarė fiziokratams, nenorėjo duoti pinigų jai išspausdinti, ir ši didelė knyga kurį laiką buvo nespausdinta. Tik po keturių metų, kai 1744 m. rudenį Turgot užėmė Terray'o vietą, ji išėjo iš spaudos, bet jau nepadarė didelio įspūdžio, nes buvo nustojusi savo aktuališkumo. Pats Morellet prisipažino savo memuaruose, kad ši knyga priklausė prie tų jo rašinių, kurie jį mažiau-

---

[1] Kit. viet., 242 p.

siai patenkino. Ir iš tikrųjų, senas apsaugos muitų gynėjas operuoja čia tais argumentais, su kuriais jis anksčiau pats kovojo; ir jeigu jis prikiša Galiani'ui, kad šis savo senesnėje knygoje „Della Moneta" reiškė mintis, labai panašias į nuomones tų, kuriuos jis dabar puola, tai Galiani galėtų grąžinti jam tą priekaištą. Kokios rūšies išrodymų vartojo Morellet, matyti iš čia duodamų pavyzdžių. Galiani, kaip jau minėjome, tvirtino, jog norint sekti Colbert'u, reikia atsižiūrėti į pasikeitusias sąlygas ir daryti ne tą patį, bet tai, kas dabar tinka ir kas skiriasi nuo tuomet vartotų priemonių. Į tai Morellet atsako: „Jeigu reglamentai buvo geri Colbert'o laikais, tai jie geri ir dabar, o tai, kas šiandien niekam netikę, ir Colbert'o laikais negalėję turėti vertės"[1]. Toliau: Galiani reikalavo kiek galima tikslesnės gamybos statistikos, kad ja remiantis galima būtų spręsti apie javų išvežimo laisvės tikslingumą. Į tai Morellet atsikirto: „Kai laisvės gynėjai, tai jiems nereikia tokių tyrinėjimų, nes jie prileidžia, kad esant laisvei visados yra perteklius, jeigu javai išvežami į užsienį, ir tam išrodyti nereikia jokių apskaitymų"[2].

Matyti, kad čia kalba jau ne buvęs Gournay'o pasekėjas. Šios mintys jam įkvėptos iš kitos pusės; kieno jos įkvėptos ir ar prisidėjo prie to Turgot čia nespręsime. Turgot savo 1770 m. sausio mėn. 26 d. laiške, rašytame panelei de l'Espinasse, įvertindamas Galiani'o knygą, taip klasiškai išsitarė: „Aš tvirtinu apskritai: kas neužmirš, kad yra atskiros ir įvairiai sutvarkytos valstybės, tas niekad nesugebės gerai išspręsti kokio-nors politinės ekonomijos klausimo"[3]. Perskaitęs Morellet'o rankraštį, jis rašė: „La démonstration y est portée au plus haut degré d'évidence"[4]. Jis teranda rankrašty tik nedaug trūkumų.

Į visus šituos užsipuolimus „efemeristai", kaip juos vadino pagal jų organo vardą, atsakinėjo labai uoliai ir, jų garbei galima pasakyti, visai korektiškai. Todėl Mirabeau ne be pamato tvirtino, kad jis ir jo šalininkai sudaro padorių žmonių partiją. Bet tuo jis, šiaip ar taip, tik patvirtino tai, ką Galiani laikė jų pavojingumo šaltiniu.

---

[1] *Morellet,* Réfutation de l'ouvrage qui a pour titre Dialogues sur le commerce des Bleds. 1770, 32 p.

[2] Ten pat, 283 p.

[3] *Daire,* Oeuvres de Turgot, II t., 800 p.

[4] Ten pat, 799 p. Laiškas abatui Morellet'ui, rašytas 1769 m. liepos 25 d.

Žinoma, „Ephémérides“ skiltys nuo tų ginčų labai pagyvėjo. Todėl ir bičiuliai ir priešininkai skaitė jas su įdomumu. Visų smulkmenų gvildenimas mus per toli nuvestų[1]. Iš svarbesnių bendradarbių reikia paminėti: Quesnay, Mirabeau, Du Pont, Mercier de la Rivière, Baudeau, Abeille, Le Trosne, Butré, Roubaud, St. Péravy, Turgot, Morellet, Franklin, Fréville, Pezay, Fourqueux, De Vauvillieurs, hercogas de Saint-Mégrin, Bigot de Ste. Croix, Loiseau, Rouxelin, de la Torane, Treillard. Belly, St. Maurice de St. Leu, grafas d'Albon, švedų grafas Scheffer ir Badeno markgrafas.

Pagaliau, kaip tat savo laiku buvo atsitikę su „Journal d'Agriculture“, pakeltas triukšmas vyriausybei pasirodė per didelis. 1772 m. lapkričio mėn. generalinis kontrolierius Terray išleido įsakymą, kuriuo Du Pont'ui buvo liepta žurnalo leidimą su 63 numeriu sustabdyti. Dviem metais vėliau, ministeriaujant Turgot'ui žurnalo leidimas buvo atnaujintas; dabar jis vadinosi „Nouvelles Ephémérides“.

e. Dogmatinis ginčas tarp Condillac'o ir Letrosne. Iki gyveno naujo mokslo steigėjas partijos viduje rimtesnių priešingumų negalėjo būti. Tam kliūdė jo autoritetas, jo asmeninis taktas ir jo taikinantis būdas. Tačiau, kai 1774 m. gruodžio 16 d. jis Versalėje amžinai užmerkė akis, tartum su juo kartu dingo gera dvasia, kuri prilaikė bičiulius krūvoje. Priėjo iki kivirčų, ir gali sakyt, kad partija viduje jau buvo sulysėjusi tada, kai kritus Turgot'ui jos nariai išsiblaškė į visas puses. Pirmiausia prasidėjo dogmatiniai ginčai.

Filosofas Condillac, vyriausias sensualizmo atstovas, priklausė prie tų žmonių, kurie 1764 — 1766 metais lankydavo Quesnay'o rengiamus susirinkimus, norėdami susipažinti su nauju mokslu. Nuo efemeristų jis laikėsi toliau, nes jam rūpėjo tiktai Mirabeau vadovavimas. Jis dirbo toliau savarankiškai, ir 1776 metais, visai netikėtai savo seniems bičiuliams, išleido knygą „Le commerce et le Gouvernement considérés relativement l'un à l'autre“, kurioje jis skelbė visokias erezijas. Veikalo turėjo būti trys dalys, iš kurių išėjo tik dvi pirmosios: trečioji, kuri turėjo išeiti paskui jas ir gvildenti principų taikymą, nepasirodė, gal būt, dėl tų smarkių užsipuolimų, kuriais autorių sutiko ne tik mokykla, bet ypač jo senas bičiulis Letrosne.

---

[1] Vaizdžią jų turinio apžvalgą davė *Steponas Bauer* savo straipsny „Ephémérides“, išspausdintame Palgrave Dictionnary.

Savo knygos įžangoje Condillac sako, kad jo svarbiausias tikslas ne naujų tiesų ieškojimas ir atidengimas, bet senų platinimas. Pirmą uždavinį reikia palikti genijams, jis pats rašąs tik „pour l'instruction". Tačiau jis nesilaiko šios programos. Jis tariasi galįs pataisyti Quesnay'o mokslą dviejuose svarbiausiuose punktuose: viena, išplėsdamas produktingumo sąvoką prekybai ir pramonei ir, antra, kitaip apibūdindamas vertę.

Kai dėl pirmo punkto, dėl prekybos ir pramonės produktingumo, tai mes jau žinome, kad iškeldamas šį klausimą Condillac tik atnaujino seną ginčą, kuris buvo vedamas „Journal d'Agriculture, du Commerce et des Finances" skiltyse kaip tik tuo metu, kai jis lankydavo Quesnay'o paskaitas. Iš to tenka spręsti, kad tuometiniai Quesnay'o argumentai jo neįtikino, kaip ir Adomo Smith'o, kuris tada gyvendamas Paryžiuje (1766), pasak Du Pont'o taip pat svečio vietoje dalyvavo susirinkimuose. Tačiau Condillac giliau traktuoja šią problemą, negu savo laiku Forbonnais, Montaudouin ir kt. Jis stengiasi savo nuomonę dogmatiškai pamatuoti.

Jis taip pat remiasi dėsniu: „La terre est l'unique source de toutes les richesses" (VI skyr.). Bet kadangi žemė duoda vaisių tik įdėjus į ją darbo, tai ir darbą reikia pripažinti produktingu, o tuo būdu jis yra produktingas ir ten, kur stovi pirmoje vietoje, — pramonėje ir prekyboje. Be to, juk neteisinga, kad mainuose „on donnait toujours valeur égale pour valeur égale". Jeigu taip būtų, tai apskritai negalima būtų padaryti nė vieno mainų santorio. Tam greičiau reikalingas kaip tik priešingas dalykas, kad mainomosios vertybės būtų nelygios. „On donne toujours moins pour plus". Condillac baigia šiuos savo samprotavimus tokiu triumfuojančiu sakiniu: „Il est donc demonstré que l'industrie est aussi en dernière analyse, une source de richesse" (VII skyr.). Iki šiol ši argumentacija apskritai sutampa su ta, kurią paskelbė tais pat metais Adomas Smith savo „Tyrinėjime". Ir kas žino, ar abu autoriai nebus savitarpy susitarę dėl to nukrypimo nuo Quesnay'o mokslo. Tačiau tolimesniame dėstyme pas Condillac'ą matome nenuoseklumą, kurio nėra pas Adomą Smith'ą. Mokesčių teorijoje jis prisideda prie „impôt unique" mokslo. Condillac karštai pasisako prieš pramonės ir vartojimo apdėjimą, nes tik mokesčiai kartu su papildomomis išlaidomis galų gale gula ant žemės savininkų, to-

dėl geriau šiuos mokesčius imti betarpiškai iš pastarųjų (XXVIII skyr.). Į tą punktą visų pirma ir nukreipta Letrosne kritika.

Kitas svarbiausias ginčo punktas yra vertės teorija. Čia Condillac pasirodo griežtu šalininku to mokslo, kuris mūsų laikais vadinamas subjektyvinės vertės teorija. Mes žinome, kad dar nuo Aristotelio laikų skiria vartojamąją vertę, kur sprendžiamas momentas yra subjektyvinis reikalavimas, ir mainomąją vertę, kurios pamatą sudaro rinkos kaina, pareinanti nuo gamybos išlaidų. Naujaisiais laikais Petty gali būti laikomas vadinamosios objektyvinės teorijos, arba išlaidų teorijos, šalininkų pirmtakūnu, o Law — subjektyvinės vertės teorijos pranašautoju. Bet visa tai tik atskiros pastabos. Galiani pirmas smulkiau ėmė gvildenti subjektyvinę kryptį, kurioje vertės sudaromieji faktoriai yra naudingumas ir retumas. Quesnay bandė sujungti abi šias kryptis, kaip tat, greičiau instinktyviškai, jau buvo norėję padaryti kanonistai. Condillac vėl pasisako už subjektyvinę vertės teoriją, ir tuo būdu visiškai skiriasi nuo Adomo Smith'o, kuris atstovavo objektyviniam supratimui. Reikalas yra išeities punktas, naudingumas ir retumas yra du gėrybių vertės faktoriai. Samprotavimai šiuo klausimu randami jau pirmuose knygos skyriuose. Ten pasakyta: „La valeur des choses est donc fondée sur leur utilité, ou, ce qui revient au même, sur le besoin que nous en avons, ou ce qui revient encore au même, sur l'usage que nous en pouvons faire“ ir toliau: „Le plus ou moins de valeur, l'utilité étant la même, serait uniquement fondé sur le degré de rareté ou d'abondance“. Ir kiti svarbiausi dabartinių subjektyvinės vertės teorijos šalininkų tvirtinimai formuluoti jau Condillac'o; pav. dėsnis „Une chose n'a pas une valeur, parce qu'elle coûte, comme on le suppose; mais elle coûte parce qu'elle a une valeur“ ir t. t.

Condillac'o knygą mokyklos tarpe sukėlė didžiausią pasipiktinimą. Baudeau tuojau puolė ją atnaujintose „Nouvelles Ephémérides“, o Letrosne čia pat parašė jau prirengto spaudai veikalo dar antrą tomą, kuriame jis stengėsi iš pamatų sugriauti Condillac'o erezijas. Tas dvigubas Letrosne veikalas vadinasi „De l'Odre social, ouvrage suivi d'un traité élémentaire sur la valeur, l'argent, la circulation, l'industrie, le commerce intérieur et extérieur“. Jis išėjo 1777 metais, kada, dėl Turgot'o kritimo, publikos susidomėjimas tais klausimais

sumažėjo; todėl jis nebuvo sutiktas taip, kaip buvo vertas. Pirmo tomo rankraštis 1775 metais (vadinas, dar prie Turgot'o) buvo atiduotas cenzūrai, ir cenzorius Cadet de Senneville leido spausdinti dėl šios priežasties: jis išrado, kad pamatiniai valstybės valdymo principai jame išgvildenti labai įtikinamai. „Aš todėl laikiau jį juo labiau vertą išspausdinti, kad dabartinis mūsų valstybės valdymas, matyti, iš dalies artėja prie tų principų, apie kuriuos tuo teisingiau spręs ateity, kuo jie daugiau bus gvildenami spaudoje skaitytojams". Kiek vėliau, cenzorius, tur būt, kitaip būtų išsprendęs tą dalyką.

Mus interesuoja čia visų pirma antras tomas, kuriame randasi polemika su Condillac'u; jis turi dar atsikrą pavadinimą „De l'Intérêt social"[1]. Įžangoje autorius prikiša Condillac'ui, kad priimdamas tik iš dalies teoriją, kuri sudaro darnų vienetą, jis iškreipęs ją taip, jog jos nebegali pažinti, ir įpynęs daugybę vidinių prieštaravimų. Tiesa, galų gale Condillac prieinąs teisingas išvadas, bet tai atsitikę tik „todėl, kad jos neturi jokio sąryšio su premisomis".

Jis išrodo tai VI skyriuje, kalbėdamas apie Condillac'o teigiamą pramonės darbo produktingumą. Šit jo išvedžiojimai: „Aš iš savo pusės pripažįstu ne daugiau, kaip vieną turtų šaltinį; o ponas Condillac jų pripažįsta tiek, kiek mato įvairių darbo ir verslo rūšių. Tuo tarpu sveikas protas vėl sugrąžino jį į teisingą kelią, kai tik jis turėjo pereiti prie praktikos. Jis griežčiausiai reikalauja vieningo mokesčio, pramonės laisvės, o taip pat vidaus ir užsienių prekybos laisvės; jis skelbia, kad monopolių padariniai yra apgailėtini, kad prekybos varžymas esąs pavojingas ir žalingas. Tuo būdu, pažiūros, kurių jis laikosi teorijoje, neturi jokios įtakos išvadoms, nors kartais galima buvo bijoti, kad tokia įtaka pasireikš. Pavyzdžiui: iš dėsnio, kad pramonė gamina turtą savaime eina išvada, kad vyriausybė galinti apdėti pramonę mokesčiais; tačiau ponas abatas nuo tos iš-

---

[1] Aš cituoju čia pagal vokišką *Christiano Augusto Wichmann'o* vertimą, išleistą 1780 m. Leipcige F. G. Jacobäer'io ir sūnaus ir skirtą Badeno markgrafui. Pirmas tomas pavadintas: „Des Herrn Le-Trosne Lehrbegriff der Staatsordnung oder Entwickelung des vom D. Franz Quesnay erfundenen Physiokratischen Regierungs- und Staatswirtschaftssystems", antras: „Des Herrn Le-Trosne Elementarwerk vom Staatsinteresse in Rücksicht auf Geltung, Umlauf, Kunstfleiss, und inländischen sowohl, als auswärtigen Handel, worinnen einige Grundsätze des Herrn Abbé von Condillac geprüft werden".

vados atsisako, kai jis reikalauja tiesioginio mokesčių apdėjimo. Čia jis labai gerai parodo, kad klasė žmonių, kurie gyvena iš pramonės darbo, gauna tik algą ir darbo mokestį, kurie dėl konkurencijos yra minimališki; kad šos klasės išlaidas turi padengti tie, kurie nori naudotis jos darbu, ir kad mokestį todėl turi sumokėti pirkėjas. Kur gi tokiu atveju yra tas turtas, kurį pagamino pramonė? Tuo būdu, išvada teisinga tik todėl, kad ji prieštarauja principui[1].

Negalima nepripažinti, kad nuoseklumas yra Letrosne pusėj.

Kai dėl antro svarbiausio ginčo punkto, vertės teorijos, tai Letrosne šiaip atsikerta Condillac'ui: žinoma, visai teisinga, kad kiekviena gėrybė turi būti naudinga, kad ji taptų turtu. Tačiau yra daiktų, kurių naudingumas kad ir nežymus, bet jų vertė aukšta, pav. deimantai ir perlai, ir priešingai, pav. vanduo. Tuo būdu, vieno naudingumo negalima laikyti vertės esme, reikia dar atsižvelgti į išlaidas ir rinkos santykius. „Žodžiu, ta daikto savybė, kuri padaro jį turtu, reikalauja, kad jis ne tik tiktų vartoti ar turėtų kokią naudingą ypatybę, bet kad jį galima būtų dar išmainyti ar parduoti"[2]. Ir toliau: „Jeigu kaina nepadengtų gamybos išlaidų, tai žmonės nei noro neturėtų, nei negalėtų tolimesnei gamybai dėti tiek pat pastangų ir lėšų". Kitos aplinkybės, kurios turi įtakos vertei, yra prekių retumas arba apstas, pasiūlai ir paklausai, gyventojų perkamoji galia ir t. t.

Letrosne savo vertės mokslą, kuris šiaip apskritai yra fiziokratiškas, formuluoja tokiais žodžiais: „Ankstesnių tyrinėjimų rezultatas yra: produktų vertė pareina visų pirma nuo jų naudingų savybių ir išlaidų, padarytų jiems pagaminti; toliau ji keičiasi pagal jų retumą ar apstą, kurie būna didesni ar mažesni, nelygu pirkėjų ir pardavėjų konkurencijos jėga" ir t. t.

Letrosne knyga turi ypatingos literatūriškai — istorinės reikšmės, nes jis yra pirmas veikalas, kuriame daugiausia aprašomas ginčas dėl ekonominių teorijų. Condillac neatsakė į ją, ir bendras įspūdis buvo toks, kad jis ginče pasirodė silpnesnis. J. B. Say, nors ir buvo abiem svarbiausiais ginčo punktais tos pat nuomonės, kaip Condillac, tačiau manė, kad pastarasis bandė

---

[1] Kit. viet., 577 ir 578 p. p.

[2] Kit. viet., 494 p.

sukurti ypatingą sistemą tokioje moklso srityje, kurios gerai nepažino. Vis dėlto keletą išmintingų minčių jo veikale galima rasti.

Pirmame Letrosne veikalo tome nėra nieko ypatingo; jis duoda tik populiarišką Quesnay'o mokslo dėstymą, ir, matyti, parašytas paremti Turgot'o rėžimui. Jame garbstomas Prancūzijos likimas, kad ji turinti karalių, kuris pasistengė „pakelti įstatymus sau ant sosto", kaip tat jau ankščiau buvo padaryta Toskanoje, Švedijoje ir Badeno markgrafystėje. Bet Letrosne, kaip ir visi efemeristai, turėjo galvoje naturalinius įstatymus, o ne pozityvinius; kai dėl pastarųjų, tai jis manė, jog tik absoliutiška laisvė veda į gerą. „Laisvė — šaukia jis — nėra kokios ypatingos sistemos ar savivališkas spekuliacijos padaras, ji yra naturalinė būtis, kuri atitinka teisingumą ir valstybės interesus; ji buvo ir viešpatavo jau anksčiau, negu atėjo pozityvinis įstatymas, kad su ja kovotų ir savo kišimusi ją suardytų. Norint atstatyti laisvę, reikia liautis ją smaugus; tam turime tik atitraukti ranką, kuri laiko ją pavergusi, sutraukyti jos pančius ir tada ji pati savaime atsigaus".

Mes žinome, kad tai buvo mokyklos, bet ne Quesnay'o nuomonė. Kaip toliau dar pamatysime, ir Letrosne taip pat vėliau pakeitė savo įsitikinimus.

Tomas baigiamas Quesnay'o apoteoze. Niekad didieji šio pasaulio žmonės neužmirš nuopelnų to žmogaus, kuris valdymo meną — savivališką ir nepastovų — pavertė tikru mokslu, paremtu nekintamais dėsniais. „Tas mokslas nuo pat savo atsiradimo buvo visai užbaigtas; jis visados pasiliks toks, kokį jį atrado ir išdėstė jo kūrėjas... Filosofai, kurie nuėjo jo praskintu taku, visados laikys sau už garbę pripažinti jį savo mokytoju ir vadovu. Jie nieko nepridėjo prie jo mokslo, ir nieks prie jo nieko nepridės... Ar aš galiu, nenusižengdamas prieš teisybę, nereikšti jam tos pagarbos, kurią jis nusipelnė? Atlikdamas šią priedermę, aš pareiškiu savo dėkingumą už tas pastangas, kurias jis padėjo žodžiu ir raštu vadovaudamas mano pirmiems žingsniams tame kelyje. Mirtis, kuri jį mums neseniai išplėšė, neleidžia man perduoti jam tą knygą, kuri priklauso jam, nes joje nėra daugiau nieko, kaip tik jo mokslo plėtojimas. Dabar skiriu ją jo atminimui"[1].

---

[1] Kit. viet. 439 p.

Kada šie pilni entuziazmo žodžiai pasiekė publiką, fiziokratų visa didybė jau buvo susmukusi. Tik užsieny dar atsirado knygai skaitytojų. Pačioje Prancūzijoje jau nieks netikėjo jų išganinga misija. Baigdami visą šį skyrių, mes apžvelgsime dar susijusius su juo įvykius, kiek jie turi reikšmės teorijai.

5. Turgot ir fiziokratijos žlugimas.

a. Turgot, kaip valstybės vyras. Dramatinių momentų pasitaiko ne tik politinėj literatūroj. Jų rasime taip pat ir mokslo istorijoje. Ir vargu bau kurio mokslo plėtojimesi jų bus daugiau, negu fiziokratų sistemos istorijoje. Taip štai: Mirabeau atsivertimas per atmintiną pasikalbėjimą su Quesnay 1757 m. liepos mėn. Versalėje; toliau, Du Pont'o pašalinimas iš „Journal" redaktoriaus vietos, po ko Baudeau stojo su savo „Ephémérides" ir padėjo tuo būdu vėl pakelti bendrą reikalą. Be to, čia pat reikia dar priskirti: nelauktą Turgot'o pašaukimą į ministerius tuo momentu, kai jau visi buvo nustoję vilties ką nors laimėti. Tačiau prie tokių pat momentų priklauso ir Turgot'o kritimas. Nes tai toli gražu nebuvo grynai politinis įvykis, kaip paprastai mano; žymus vaidmuo čia teko ir teorijai.

Mes jau ne kartą esame kalbėję apie Turgot'ą. Susipažinome su juo, kaip su ekonominės literatūros istoriku. Istorikas jis pasirodė nekoks. Ar galėsime jį aukščiau įvertinti, kaip valstybės vyrą ir teoretiką?

Anne-Robert-Jacques Turgot, jaunesnysis sūnus Paryžiaus Prévôt des Marchands, Michel-Etienne Turgot, gimė 1727 metais ir iš pradžių įstojo į kunigų luomą. 1749 m. jis buvo išrinktas Sorbonnos prioru ir perskaitė dvi įsidėmėtinas paskaitas, vieną apie „naudą, kurią gavo žmonija įvedus krikščionybę" (1750 m. liepos mėn.) ir antrą tų pat metų gale „apie tolydinį žmonių dvasios plėtojimąsi". Apie abi jas mums dar teks kalbėti.

Staiga (1751 metais) jis nusprendė mesti dvasininko karjerą ir atsiduoti valstybės valdymui. Priežastys to nėra visai išaiškintos. Aiškinimą, kurį jis duodavo savo bičiuliams, esą jis negalįs visą gyvenimą vaikščioti su kauke ant veido, negalima laikyti rimtu pamatu tokiam žingsniui aplinkumoj, kur net aukštesnieji bažnyčios atstovai nesidrovėjo viešai parodyti sa-

vo ateizmą; be to, jis pats juk toli gražu nebuvo ateistas. Iš kitos pusės, norėjusieji sulaikyti jį bičiuliai visai teisingai jam nurodinėjo, kad abato titulas jam negalėjo kliūdyti pasiekti aukščiausių administracijos vietų. Taip pat ir jo vėlesnis pirmtakūnas generalinio kontrolieriaus vietoje, T e r r a y, juk buvo abatas.

1753 metais Turgot buvo paskirtas Maitre de Requêtes. Atliekamu laiku jis parašė didžiajai enciklopedijai eilę filosofinių straipsnių, iš kurių ypač pažymėtinas straipsnis „Existence". Tai buvo laikas, kada į prancūzų kalbą buvo verčiami svetimi veikalai, daugiausia angliškos ekonominės knygos; to darbo pradininkas buvo Quesnay. Tuo pat keliu nuėjo ir Turgot, kuris dar būdamas jaunu kunigu domėjosi tais klausimais ir 1749 metais parašė atsakymą į abato T e r a s s o n'o išvedžiojimus, kuriame gynė Law'o sistemą. 1755 metais jis išleido nedidelio anglo J o s i a s T u c k e r'i o rašinio vertimą antrašte „Questions importantes sur le commerce à l'occasion des oppositions au dernier bill de naturalisation". Čia turime liberališkai merkantilinį veikalą Child'o dvasioje, nuo kurio jis tuo tesiskiria, kad dar griežčiau reikalauja įleisti į Angliją svetimšalius (protestantų) darbininkus. Krašto galią ir turtą sudaro gausingi gyventojai; todėl kraštas niekad negali turėti per daug gyventojų. „Le pays le plus riche n'est-il pas celui où il y a le plus de travail? N'est-il pas celui où les habitants plus nombreux se procurent les uns aux autres de l'emploi? ... Si l'on avoue que la France et la Suède ont sur nous l'avantage de la balance (du commerce), n'est-il pas de l'intérêt de l'Angleterre d'attirer chez elle et d'enlever à ces deux royaumes cet excédent de manufacturiers qui fait leur supériorité?"[1]

Iš tų sakinių, su kuriais Turgot ir pats, tur būt, tuo laiku sutiko, nes juose išreikšta svarbiausia jo darbo mintis, matyti, kad jo ekonominės pažiūros dar nebuvo galutinai paaiškėjusios. Nes vėliau jis neigė prekybos balanso idėją. Tikrai žinoma, kad toms pažiūroms visiškai pritarė Gournay, su kuriuo jis susipažino — dar tikrai nenustatyta — ar prieš išleidžiant knygą, ar po to (1755). Turgot dabar arti suėjo su Paryžiaus prekybos intendantu ir labai garbingai apie jį atsiliepė pirmame iš dviejų skirtų enciklopedijai ekonominių straipsnių. „Foires et Mar-

[1] Oeuvres de Turgot, ed. Eugène Daire, Paryžius 1844, I t., 335 p.

chés“ ir „Fondation“ (1756). Jis lydėjo Gournay'ą per daugumą jo oficialinių kelionių po Prancūziją 1755 — 1759 metais. Kada 1759 m. birželio mėn. 27 d. Gournay, būdamas tik 47 metų, mirė Turgot, M a r m o n t e l' i o prašomas, parašė oficialiniam „Mercure de France“ tą „Eloge de Gournay“, apie kurį mes jau esame plačiau kalbėję. Liko dar lydimas laiškas, kurį Turgot nusiuntė Marmontel'iui kartu su „Eloge“, rašytas 1759 m. liepos mėn. 22 d., vadinas, mažiau kaip po 4 savaičių mirus Quesnay'ui. Tame laiške Turgot atsiprašo už pavėluotą straipsnio pristatymą. Jis norėjęs jau prieš keletą dienų pats atiduoti rankraštį pas ponią Geoffrin, bet, deja, nesutikęs pas ją Marmontel'io. Dėl laiko stokos jis negalėjęs išpildyti savo noro ir dar smulkiau išplėsti „ébauche de l'éloge“. „Puisque vous n'avez pas le temps l'attendre, je vous en envoie les traits principaux, esquissés trop à la hâte“. Ir iš tikrųjų, „Eloge“ toks, kaip jis buvo išspausdintas tuomet „Mercure de France“, tikrai daro apmatų įspūdį. Jis yra labai trumpas ir pasitenkina, kaip jau anksčiau minėjome, biografinėmis žiniomis, o teoretiniu atžvilgiu tik pažymi, kad vėlionis buvo Child'o ir de Witt'o idėjų pasekėjas. Čia dar nėra smulkaus fiziokratų idėjų dėstymo, kurį matome „Eloge de Gournay“, rastame Du Pont'o literatūriniame Turgot'o palikime. Šis „Eloge“, kaip žinome, pirmą kartą viešai pasirodė devyniolikto šimtmečio pradžioje, kada Du Pont 1809 — 1811 metais išleido devynius Turgot'o veikalų tomus. Prie to leidimo buvo pridėta Du Pont'o „Notice sur les Economistes“, kuri suklaidino vėlesnes kartas. Vėlesnė „Eloge“ forma daro kokio norit įspūdžio, bet ne „ébauche esquissé trop à la hâte“. Tai greičiau bus stilistiniu atžvilgiu geriausias ir labiausiai apdirbtas veikalas, kokį paliko Turgot.

Tikrai nežinoma, kada Turgot'o ir Quesnay'o santykiai tapo artimesni. Jau minėjome apie tą susirinkimą Paryžiuje (1758), kuriame Quesnay susitiko su Turgot'u; apie jį praneša taip pat Pompadour kamerfreilina, ponia du Hausset, kuri tenai dalyvavo. Kadangi pastarosios memuarai, rašyti iki karaliaus meilužės mirties (1764), daugiau nemini Turgot'o tarp Quesnay'o svečių, tai galima tikrai manyti, kad iki to laiko abiejų vyrų santykiai nebuvo perdaug artimi. Be to, nuo 1761 metų Turgot gyveno Limože, eidamas intendanto pareigas. Tuo būdu, tvirtinimas, kad Turgot'o susidraugavimas su Ques-

nay'u pasidėjęs tuo pat laiku, kaip ir jo artimesnė pažintis su Gournay (1755), kaip rašo daugumas Turgot'o biografijų — yra aiškiai klaidingas. Jis, matyti, remiasi spėjimu (paskleistu Du Pont'o), kad Quesnay'o su Gournay'u pažintis prasidėjusi taip pat tuo metu, bet dabar jau išrodyta, kad šis spėjimas neturi jokio pamato. Greičiausia bus taip, kad jie iš pradžių susižinodavę daugiausia laiškais, nors iš kitos pusės prieš šią hipotezę kalba ta aplinkybė, kad Quesnay' ir Turgot'o palikimuose nerasta atitinkamų laiškų. Užtat yra daug nurodymų, kad Turgot turėjęs Paryžiuje nuolatinį butą, dažnai atsilankydavo susirinkimuose, kuriuos Quesnay po Pompadour mirties darydavo Paryžiuje, kad juose supažindintų savo mokinius su naujo mokslo paslaptimis ir prirengtų straipsnių „Journal'ui". Ir priešingai, atrodo, kad jei jis ir dalyvavo markizo Mirabeau antradienių susirinkimuose, tai tik pat pradžioje. Jam netiko tas deklamatorinis patosas, kurį markizas įnešė į mokslą ir del kurio nauja grupė gavo „sektos" pavardę. Be to, didžiuodamasis savo nepriklausomybe, jis nenorėjo atsakyti už uždaros grupės kvailystes ir ekstravagantiškumus; bent jis ne kartą buvo taip pasisakęs Du Pont'ui ir kitiems. Kartu su tuo jis nuolat palaikydavo gerus santykius su kitais literatūriniais rateliais, net ir tada, kai jie pradėjo eiti prieš ekonomistus, su enciklopedistais, su Holbach'o rateliu, su Voltaire ir net su Galiani.

Limože jis tuoj ėmė veikti, kaip reformatorius. Kaip tuomet, taip ir vėliau labai įvairiai sprendė apie šį Turgot'o administracinį veikimą. Jį vadino kartais įžanga — Préface" į jo ministerio veikimą, panašiai kaip tą veikimą vadino „Préface" į didžiąją revoliuciją. Kiti vėl manė, kad būdamas ministeriu jis mažiausia pasirodė esąs fiziokratas ir tik todėl turėjo kloties; treti, pagaliau, neigė bet kokią klotį. Šita prasme vienas iš palankiausių Turgot'ui, bet kartu ir sąžiningiausių jo biografų, A. M a s t i e r, sakė negalįs nutylėti, kad Turgot paliko savo provinciją blogesnėj būty, negu rado ją ateidamas. „Il suffit de lire ses Avis annuels sur l'imposition de la taille, pour ce convaincre que la misère va toujours en augmentant, et que l'état du Limousin est encore plus triste en 1774 qu'en 1761."[1]

---

[1] *A. Mastier,* Turgot, sa vie et sa doctrine, Paryžius 1862, 64 ir 67 p. p.

Mokesčių reforma, apie kurią čia užsimena Mastier, buvo jau pradėta Turgot'o pirmtako, intendanto Tourny. Norima buvo vietoj taille arbitraire įvesti taille tarifée, Boisguillebert'o prasme. Turgot ėmėsi vykdyti šį projektą, bet, žinoma, neprivedė jo iki sėkmingo galo. Tačiau jį taip pagavo šis uždavinys, kuris visiškai atitiko jo toliau plėtojamas Quesnay'o pažinties įtakoje ekonomines pažiūras, kad jis, nenorėdamas nutraukti pradėto darbo, atsisakė nuo siūlytos jam daug geresnės Liono intendanto vietos, kurią išrūpino jam jo motina pas tuometinį generalinį finansų kontrolierių B e r t i n' ą.

Daug triukšmo sukėlė įtaisymas vadinamųjų „Bureaux de Charité", kuriuos jis įsteigė kunigų ir bajorų padedamas; tų biūrų tikslas buvo duoti šios provincijos neturtėliams darbo ir tuo būdu sumažinti jų skurdą. Juos galima laikyti pirmtakais „Ateliers nationaux" tokių, kokios buvo įvykdytos 1789 metų didžiosios revoliucijos metu ir vėliau per 1848 metų revoliuciją. Turgot, kaip beje ir visi kiti fiziokratai tarė esą visiškai galima nukrypti nuo „laissez faire et laissez passer" principo neturtėlių globojimo klausimu.

Visais kitais atžvilgiais bendra provincijos gerovė turi būti pakelta atitinkamomis priemonėmis. Geriausia tam priemonė jam atrodė tuomet, kaip ir vėliau, būnant ministeriu, — įvedimas visiškos javų prekybos laisvės, kuri, nors ir buvo nuo 1764 metų pripažinta popieryje, bet visai ar beveik visai nebuvo įvykdyta provincijoje. Turgot'o pažiūroms charakteringa, kad jis išsiuntinėjo savo priklausomiems organams tam tikrą skaičių egzempliorių savo bičiulio ir bendradarbio Letrosne veikalo, pavadinto „La liberté du commerce des grains toujours utile et jamais nuisible". 1765 m. vasario mėn. 15 d. lydimam rašte sakoma: „S'il pouvait vous rester quelques doutes sur cette matière importante, je suis persuadé que la lecture de cet excellent ouvrage achèverait de les dissiper". Be to, jis ypatingai rekomenduoja valdininkams „d'engager les curés, les gentilshommes, toutes les personnes qui, par leur état et leurs lumières, sont a portée d'influer sur la façon de penser du peuple, à lire l'ouvrage de M. Letrosne, dont je vous adresse dans cette vue plusieurs exemplaires, afin que, persuadés eux-mêmes, ils puissent travailler de concert avec vous à persuader les autres".[1]

---

[1] Oeuvres de Turgot, ed. *Daire*, I t., 665 p.

Šie žodžiai parodo mums visą Turgot'ą. Jis yra švietimo žmogus. Ta pati dvasia įkvėpė ir ilgas jo ministerinių ediktų preambules. Tai yra platoki išvedžiojimai, kurie tartum nori pastatyti vietoj įprasto „car tel est notre plaisir“ — formulę „car tel est la loi naturelle“. Tačiau nereikia tiktai manyti, kad Turgot tuomet visko norėjo pasiekti vien gerumu. Gal būt, tai buvo dar jo teologinio laikotarpio liekana, kad visus žmones, kurie priešinosi švietimui ta prasme, kaip jis jį suprato, Turgot laikė arba pavojingais kvailiais arba piktos valios žmonėmis. Išsireiškimai „absurde“, „ridicule“, „puéril“, „imbécile“ ir pan. pirmos rūšies žmonėms ir „frivole“, „friponnerie“, „brigandage“ ir t. t. antros rūšies žmonėms nuolat yra jo vartojami. Jo galvojimas apskritai nepripažįsta vidurio. Todėl netenka stebėtis, kada jis kalbamo laiško gale siūlo policijos valdininkams, jeigu įstatymas sukels nepasitenkinimo, „de faire arrêter sur -le-champs quiconque donnerait l'exemple du murmure et de l'attroupement. La maréchausées a ordre de prêter main-forte partout où elle sera requise“. Čia mes matome įžengiant jį į tą kelią, kuriuo jis vėliau nueis vadinamojo miltų karo (guerre de la farine) metu savo ministeriavimo pradžioje.

Keliais metais vėliau tuometinis generalinis finansų kontrolierius abatas T e r r a y paragino jį smulkiai išdėstyti savo mintis apie javų prekybos laisvę. 1764 metų ediktas, įvedęs laisvą javų prekybą, iš esmės nieko nepatenkino. Jeigu ekonomistams jis pasirodė nepakankamas, tai iš kitos pusės didesnė dalis publikos laikė jį bausmės vertu nesirūpinimu tomis gyventojų klasėmis, kurios gyvena iš savo darbo, nes leidus laisvai išvežti javus, pakilsianti duonos kaina. Karštai užsipuolė ant naujos sistemos taip pat ir rašytojai. 1770 metų sausio mėn. išėjo Galiani'o „Dialogues sur le commerce des blés“, kurie buvo nukreipti tiesiai prieš 1764 metų įstatymą ir dėl savo gražaus rašymo būdo patraukė į savo pusę visos apšviestos visuomenės simpatijas. Į tų pat metų galą generalinis kontrolierius, kuris buvo nusistatęs prieš šį įstatymą, nusprendė, kad jau atėjo tinkamas momentas jam panaikinti. Kelių metų nederlius, iš tikrųjų, sukėlė brangymetį, atsakomybė dėl kurios buvo verčiama ediktui. Norėdamas išlaikyti teisėtumo formą, jis aplinkraščiu, spalių mėnesio pradžioje, paprašė visus intendantus pasisakyti dėl esamo įstatymo įtakos ir suvaržomojo reglamento

projekto, kuris buvo pridėtas prie aplinkraščio. Atsakymus jis prašė atsiųsti į to paties mėnesio pabaigą.

Turgot buvo labai sujaudintas. Jis tuojau ėmėsi darbo ir parašė generaliniam kontrolieriui septynius laiškus, kuriuose griežtai protestavo prieš jo sumanymus. Tuose laiškuose įsidėmėtina viena. Tai mokytojiškas kreipimosi tonas iš viršaus į apačią, kuriuo nežymios provincijos intendantas kalbasi su savo visagaliu viršininku. Turgot visų pirma prikiša jam tai, jog terminas paskirtas perdaug trumpas, kad galima būtų su pritderamu rimtumu pasisakyti dėl tokio svarbaus klausimo; čia jo tiesa. Vis dėlto jis nori pasistengti „de traiter à fond cette matière“, kiek leidžia trumpas laikas. Be to, jis nori išrodyti Terray'ui savo ginamus principus „demonstration mathématique“ aiškumu, kaip tat jau seniai yra paaiškėję visiems tiems, kurie tyrinėjo šį dalyką. Jis įspėja ministerį, kaip pavojinga yra jam suklysti tokiu svarbiu reikalu. „Vous avez votre réputation d'homme éclairé et de ministre sage à conserver; mais surtout vous avez à répondre au public, au roi et à vous-même du sort de la nation entière“.[1] Jis pats tyrinėjąs tą dalyką jau aštuoniolika metų[2] ir galįs tikrai pasakyti, kad prie savo įsitikinimų priėjo rimtai viską apgalvojęs. To pat įsitikinimo laikosi ne tik „Economistes“, kuriuos tiek kartų puolė už jų entuziazmą ir sektantišką elgimąsi, bet jau seniai prieš tai daug gerbiamų žmonių, kaip Du Pin, Gournay, Herbert ir kt. gynė šioj srity idėją „de la liberté la plus entière, la plus absolue, la plus débarrassé de toute espèce d'obstacles“. Ir vėl, tikrai mokytojišku tonu, laiškų autorius pataria savo viršininkui paskutiniame laiške įsigyti tolimesniam pasimokymui neseniai išėjusią abato Baudeau brošiūrą, kurioje gvildenamas tas dalykas. „J'ose vous prier, monsieur, de lire le recueil des brochures que l'abbé Baudeau publia à ce sujet dans le cours de 1768; il suppliera en parti à bien des omissions que j'ai faites dans les lettres dont celle-ci est la dernière“.[3]

Limožo intendanto laiškai nedavė laukiamų vaisių. Šit ką Du Pont pasakoja savo Turgot'o biografijoje: „Abatas Terrey

---

1 Oeuvres de Turgot, I t., 162 p.

2 Ten pat, 166 p.

3 Ten pat, 254 p.

skaitė laiškus, gerejosi jais, karštai gyrė visiems jų turinį, jų autoriaus talentą ir drąsą, ir — panaikino javų prekybos laisvę“.[1]

Per daug toli nueitume, imdami čionai aiškinti visas Turgot'o veikimo Limože smulkmenas. Tai yra daugiausia preliudija prie to meto jo administracinių priemonių, kai jis buvo ministeriu.[2] Vieno negalima neigti, kad jis išplėtojo didelę energiją, per daug didelę tam, kad nesutiktų kliūčių. Kada po 13 darbo metų jis paliko Limožą, tur būt, ne viena krūtinė laisviau atsiduso. Tuo laiku, kada dar jo klausimas dėl jo paskyrimo ministeriu buvo atviras, karaliaus rūmai buvo įspėti, kad jo neapkenčia provincijoje. „Le fait est vrai“, prisipažino net vienas ir tokių karštų jo šalininkų, kaip B a u d e a u. Bet tai liečia tik aukštesnes klases, užtat juo labiau jis buvo gerbiamas žemesniųjų.[3]

Praktinės valdininko pareigos neatitraukė jo nuo mokslo darbo, greičiau ir viena ir antra ėjo gretimais. Būdamas „Société Royale d'Agriculture de Limoges“ prezidentas, jis stengėsi sukelti judėjimą ekonominio švietimo srityje, skirdamas premijas už literatūros veikalus. Sakysim, 1767 metais jis pasiūlė temą „Apie netiesioginių mokesčių įtaką žemės savininkų pajamoms“. Tolimesniais metais veikalo tema šitaip skambėjo: „Kokiu būdu galima tiksliausiai apskaityti gryną dvarų pelną, atsižiūrint į įvairius žemės dirbimo būdus“, kita tema buvo „Apie žemės dirbimo su arkliais kultūros pirmenybę prieš žemės dirbimo su jaučiais kultūrą“ ir t. t. Turgot nesutiko su tuo skirtumu, kurį čia darė Quesnay.

Tuo pat laiku buvo dar parašytas darbas, kurį paprastai laiko svarbiausiu Turgot'o veikalu, nes jame jis esą pasirodo, kaip Adomo Smith'o pirmtakūnas ir net mokytojas. Tai „Réflexions sur la formation et la distribution des richesses“. To veikalo kilmė taip pat labai charakteringa autoriui. Tai buvo 1776

---

1 *Du Pont,* Mémoires sur la vie et les ouvrages de M. Turgot, Philadelphie 1782, I d., 89 p.

2 Plačiai dėsto tą dalyką *Alfred Neymarck* savo veikale „Turgot et ses Doctrines“, 1885, I t., II knyga; toliau *G. D'Hugues,* Essai sur l'Administration de Turgot dans la généralité de Limoges, 1859.

3 Ten pat, 171 p.

metai, pasakoja Du Pont,[1] kai Turgot arčiau susipažino su dviem kiniečiais Ko ir Yang'u, kurie buvo atvežti jezuitų misionierių, kad čia išeitų civilizuotų kraštų mokslus. Prancūzų vyriausybė norėdama išplėsti prekybą tarp Prancūzijos ir Kinijos, manė galėsianti pasinaudoti tais jaunais vyrais, kad gautų per juos periodinių žinių apie jų tėvynę, kuri tuomet labai stebino Europą; tuo tikslu jiems paskyrė metinę algą, kai jie grįš atgal. Turgot, trokšdamas visus mokyti, matyti, bus savo noru davinėjęs abiems svetimšaliams politinės ekonomijos pamokas. Bet veikalas buvo parašytas bendraujant su jais. Jis parašytas trumpo vadovėlio formoje, kur duodamos pamatinės politinės ekonomijos sąvokos, ir susideda iš 101 paragrafo. Norėdamas palengvinti jauniems vyrams jų korespondentų pareigas, Turgot kartu su tuo surašė visą eilę klausimų, kad parodytų jiems, į ką jie daugiausia turi kreipti savo akis. Tie „Questions sur la Chine"[2] yra analogiški su Quesnay'o „Questions"; skirtumas tik tas, kad pastaruose kalbama apie Prancūzijos būtį, tuo tarpu kai pirmuose — apie tolimo krašto būtį. Gal būt, reikia aiškinti nenoru per daug apsunkint palyginti, mažai išsilavinusius kiniečius, kad klausimai, kurių iš viso 52, yra kartais gan triviališko pobūdžio. Jie prasideda pavyzdžiui tokiu būdu: „I. Ar Kinijoje yra daug turtingų žmonių, arba, kas yra tas pat, ar ten turtai labai nelygūs? II. Ar yra žmonių, turinčių labai didelių žemės plotų, namų, dvarų?" ir t. t. Šiaip ar taip, jų visiškai negalima lyginti su Quesnay'o „Questions".

Bet atskiruose „Réflexions" paragrafuose matyti jų kilimo žymė. Matyti, kad autorius turi galvoje skaitytojus, kurie visiškai nepažįsta dalyko ir apskritai yra labai menkai prasilavinę. Kaip galima buvo pavadinti šį veikalą „éternellement classique, kaip tat padarė Du Pont, o po jo pakartojo visas choras Turgot'o tyrinėtojų, visiškai nesuprantama. Teisingesnis bus sprendimas, kurį padarė Zigmantas Feilbogen savo darbe „Smith und Turgot"[3]. Įvertindamas Turgot'o siekimus, jis vis dėlto nelaiko jo tikru mokslo vyru ir nepripažįsta jokio vidinio sąryšio tarp „Réflexions" ir Smith'o „Wealth of Nations".

---

[1] Mémoires sur la vie et les ouvrages de M. Turgot, 1782, I d., 108 ir tol. p. p.

[2] Duoti *Daire'o* Oeuvres de Turgot leidime, I t., 310 ir tol. p. p.

[3] Viena 1892.

Tačiau Feilbogen čionai pats daro klaidą, tvirtindamas, kad Turgot'o veikalas „tobūliausioje formoje“ atvaizdavo sistemą.[1] Kokios neaukštos nuomonės tačiau yra visa mūsų moderninė politinė ekonomija apie Quesnay'o mokslą![2]

Dar keletas straipsnių parašyti tuo laikotarpiu, kai Turgot buvo Limožo intendantu. Prie jų skaičiaus priklauso gan platus „Mémoire sur les prêts d'argent“, parašytas 1769 metais. Tai yra savarankiškas, papildomas baigiamosios „Réflexions“ dalies apdirbimas, kur kalbama apie procentų laisvę. Jį paskatino parašyti angulemo įvykis, kada keletas pirklių bandė atsimesti nuo savo skolos pasižymėjimų, kaltindami baudžiamąja tvarka savo kreditorius lupikavimu. Tas dalykas taip sukiršino Turgot'ą, jog jis parašė jau minėtą Mémoire, kad tuo sutarties laisvės vardu protestuotų prieš šią „cabale de fripons“. Čia jis apskritai siūlo panaikinti visus įstatymus apie lupikavimą ir procentus. Apie tai mums dar teks kalbėti toliau. Mes jau minėjome einančius po to laiko atžvilgiu „Lettres sur la liberté du commerce des Grains“ (1770), rašytus generaliniam kontrolieriui Terray'ui. Jie tuomet nebuvo paskelbti ir išėjo pirmą kartą ne ankščiau kaip 1809 metais Du Pont'o leidžiamame Turgot'o veikalų rinkiny; jie rasti tarp buvusio ministerio popierių. Iš septynių laiškų, kurie kartu paimti sudaro didesnę dalį to, ką Turgot bus parašęs, II, III, ir VI laiškų yra tik ištraukos, kurias parengė Du Pont, remdamasis konspektais. Originalai dingo, nes Turgot būdamas ministeriu, davė juos perskaityti karaliui, kurį jis norėjo palenkti, kad atstatytų Terray'o panaikintą ja-

---

1 Panašiai galvoja *W. I. Ashley* „Réflexions“ anglų vertimo įžangoje, išspausdintoje „Economic Classics; jis giria tą veikalą už tai, kad jame fiziokratų doktrina buvo išreikšta „in their briefest and most lucid expression“. *v. Scheel* (Turgot als Nationaloekonom, Tübinger Zeitschr. f. d. gesammte Staatw. Jahrg. 1868, 261 p.) eina dar toliau. Remdamasis tuo pat straipsniu, jis charakterizuoja Turgot'ą, kaip „pirmą tautos ūkio sistematiką“ ir nori iškelti jį vos neaukščiau už Adomą Smith'ą. Ir vis dėlto čia turime visiškai nežymų mokslo atžvilgiu straipsnelį, apie kurį, tur būt, nieks ir nekalbėtų, jeigu jo autorius nebūtų prancūzų ministeris — reformatorius. Smulkiau apie tai žiūr. žemiau.

2 Réflexions sur la formation et la distribution des richesses buvo parašytos 1766 metais, bet išleistos tik 1769 m. Du Pont'o „Ephémérides du Citoyen“. Dažnai nurodo į 1766 metus, kaip į šio veikalo pasirodymo metus, bet tai neteisinga.

vų prekybos laisvę. Laiškai tuomet pasiekė tų rezultatų, kurių norėjo Turgot, bet, rodos, nebuvo grąžinti jam.

Iš lėto atėjo Liudviko XV valdymo laikotarpis prie savo galo. Kada pagaliau 1774 m. gegužės mėn. 10 d. karalius mirė, jo mirtis per anksti užklupo svarbiausią valstybėje žmogų, dvidešimtmetį sosto įpėdinį Liudviką XVI; jis ėmėsi savo naujų pareigų nepasitikėdamas savimi ir bijodamas stovinčių prieš jį uždavinių didumo.

Kiekvienas išsilavinęs žmogus žino tas aplinkybes, kurias iškėlė seną dvariškį Maurepas į ministerius pirmininkus toje ministerijoje, kurioje gavo vietos Turgot[1]. Dar iki šiol nėra visiškai išaiškinta, kokiu būdu Turgot pasiekė šį titulą. Šiaip ar taip, tą vietą jis gavo ne dėl savo simpatijų ekonomistų grupei. Paprastai pasakoja, Maurepas žmonos namų bičiulis, abatas de Very, karštai rekomendavo savo bičiulį, kaip sumaningą administratorių, ir kad Maurepas pasirinko Turgot'ą savo žmonos raginamas. Tačiau, rodos, kad dalykas nebuvo toks paprastas. Aš tariu, kad sprendžiamos reikšmės turėjo kita aplinkybė. Maurepas — tai tas žmogus, kuris aštuonioliktо šimtmečio penkiasdešimtaisiais metais, būdamas laivyno ministeriu, buvo Gournay'o bičiulis ir globėjas. Turgot buvo laikomas žymiausiu prekybos intendanto mokiniu ir, galimas daiktas, kad senojo savo prekybos intendanto atminimas buvo ta priežastis, kuri leido Maurepas tikėti, jog Turgot galės reformuoti suirusį finansų valdymą. Atrodo, kad jis iš pradžių norėjo išbandyti, ir tuo būdu Turgot buvo paskirtas generaliniu kontrolierium ne tuojau, bet pirma buvo išrinktas laivyno ministeriu, t. y. turėjo eiti tas pareigas, su kuriomis Maurepas buvo geriausiai susipažinęs. Tai įvyko 1774 metais liepos 20 dieną. Nors Turgot, pradėdamas eiti pareigas pasisakė neturįs jokio supratimo apie laivyno reikalus, jo veikimu, matyti, buvo patenkinti, nes lygiai po penkių savaičių, rugpiūčio 24 d., jis buvo pastatytas finansų valdybos pryšaky vietoj abato Terray'o, kuris iki tol ėjo šias pareigas.

Buvo parašyta daug literatūrinių tyrinėjimų apie tai, kaip Turgot suprato savo uždavinį. Paprastai jį piešia kažkokiu burtininku, kuriam reikėję duoti visišką laisvę ir tada būtų iš

[1] Smulkiau apie tai žiūr. *Wilhelm Oncken*, Das Zeitalter Friedrichs des Grossen, Berlynas 1882, II t., 560 ir tol. p. p.

naujo suorganizavęs prancūzų valstybę, suirusią finansų atžvilgiu, ir būtų ją nuvedęs į laimingą ateitį. Deja, jo gražūs užsimojimai esą negalėję būti įvykdyti per anksti jį atstačius. Jeigu biografai - fiziokratai arba žmonės, stovėję arti prie jo, kaip Du Pont ir Condorcet, reiškia tokią nuomonę, tai tat suprantama. Bet kai priešingi fiziokratams rašytojai, kaip Neymarck, Léon Say, Mastier, Batbie, Daire ir kt. yra linkę panašiai manyti, tai yra bent kiek keistoka. Geriau įsižiūrėjus, toks sprendimas neišlaiko jokios kritikos.

Audiencijoje, kurioje Liudvikas XVI pareiškė savo laivyno ministeriui, jog jo įpėdiniu jis pasirinko abatą Terray, Turgot prašė karalių, kad jam leistų raštu išdėstyti savo būtinų finansinių reformų programą. Tai buvo gan didelis darbas, parašytas tuoj po kalbamų įvykių ir išlikęs iki mūsų laikų. Prieš pradedant kalbėti apie padarytus jame pasiūlymus, ne pro šalį bus trumpai apžvelgti visą tuometinę padėtį ir pasiklausti: Ko truko tuomet prancūzų valstybei?

Prancūzija buvo absoliutinė monarchija, t. y. joje viešpatavo vadinamasis „despotisme arbitraire“, kurį, kaip žinome, fiziokratai norėjo pakeisti „despotisme légal“. Kiekvieno neriboto asmeninio viešpatavimo prigimtis yra tokia, kad pereinant karūnai nuo vieno asmens prie kito, prasideda nauja valdymo era. Tam reikia sudaryti administracines sąlygas; kitaip tariant, reikia likviduoti seną sistemą, kad tuo būdu būtų praskintas laisvas kelias naujai. Todėl Prancūzijoje buvo sena tradicija, kai įžengiant į sostą naujam karaliui buvo peržiūrimi visi seni pasižadėjimai, ir paskui juos pripažindavo arba nuo jų atsisakydavo. Nes tuomet veikė bendras principas, kad skolos, kurių padarydavo karalius, buvo laikomos jo asmeninėmis skolomis, o ne valstybės skolomis dabartine prasme. Nuolatinis valstybės kreditas, kaip toks, išsiplėtė tik atsiradus parlamentarinei valstybės valdymo tvarkai. Tokia likvidacija panėšėjo kiek į bankrotą, bet tai buvo sąžiningas bankrotas, ir kaip tik žymiausi finansiniai genijai, kaip Sully prie Henriko IV ir Colbert prie Liudviko XIV, gavo iškilti per tokias likvidacijas. Mirus Liudvikui XIV (1715) prancūzų monarchija, kaip žinome, buvo visiškai prasiskolinusi. Valdant vėliau kraštą regentui, hercogas Saint Simon padarė vienintelę teisingą pasiūlymą pagydyti finansinę padėtį, paskelbus „sąžiningą

bankrotą". Mes žinome, kad regentas Pilipas Oranietis atmetė tą būdą ir puolė į John Law chimeriškų projektų glėbį. Tačiau tuo jis tik atidėjo, bet nepašalino bankroto. Po kelerių metų jį teko pripažinti, bet tai jau nebuvo sąžiningas bankrotas. Kiek nelaimių būtų išvengęs kraštas, jeigu bankrotas būtų buvęs paskelbtas laiku ir su išmintingu atsargumu. Tas pats klausimas, kuris buvo pastatytas regento valdymo metu, stovėjo jam ir tuo momentu, kai mirė Liudvikas XV. Šis karalius taip pat paliko monarchiją su suirusiais finansais. Ko gi reikėjo imtis?

Turgot atsako į tą klausimą savo „Mémoire" šiais žodžiais:

„Jokio bankroto!
Jokio mokesčių didinimo!
Jokių paskolų!"

Turgot iš tikrųjų būtų turėjęs būti burtininkas, kad galėtų sėkmingai įvykdyti tokią programą. Jis būtų pakilęs aukščiau už Sully, aukščiau už Colbert'ą, — kuo jis, gal būt, ir tikėjo savo doktrineriškame išdidume.

Tikslui pasiekti jis turėjo savo rankose vieną priemonę, bet užtai universalinę: taupumą. Reikia išlaidas taip sumažinti, kad jos būtų mažesnės už pajamas, — tada galima bus ne tik suvesti galus su galais, bet ir kasmetinėmis liekanomis mokėti senas skolas. Logiškai tat buvo visai teisinga. Tačiau, sunkumai prasidėdavo tada, kai reikėjo nustatyti, kokioj srity ir kaip reikia taupyti. Jis pats, savo departamente, būdamas ministeriu, greičiau išleisdavo daugiau, negu prieš tai. Tačiau prikišti jam tai galima tik tiek, kad šalia to jis, panaikindamas netiesioginius mokesčius, dar sumažino valstybės pajamas. Beje, kalbėdamas apie taupymą, Turgot turėjo galvoje vien karaliaus rūmų išlaidas. Jas esą būtinai reikėjo sumažinti. Kad galėtų tai įvykdyti, jis pareikalavo karaliaus rūmų ministeriu paskirti sau patikimą žmogų. Tai vietai jis pasiūlė savo bičiulį Malesherbes, buvusį mokesčių rūmų prezidentą; 1775 metais liepos 21 dieną jis ir buvo pašauktas į ministeriją. Bet čia atsitiko kažkas keista. Karalius turėjo geriausių norų, mažiau patenkinta buvo jaunoji karalienė. Tačiau ir ji greitu laiku sutiko su nauju rūmų ministeriu, kai pastarasis peržiūrėdamas išlaidas pripažino, jog iš esmės karaliaus rūmų išlaikyme galima padaryti tik nedidelių sutaupų, arba net jokių. Suprasda-

mas, kad jis netinka tam uždaviniui, kuriam jį skyrė Turgot, Malesherbes staiga 1776 balandžio mėnesį atsistatydino. Jau anksčiau jis buvo draugiškai taręs Turgot'ui nevykdyti savo reformos taip smarkiai ir stačiai. „Kodėl, — sakė jis, — Jūs norite viską atlikti iš karto? Jūs įsivaizduojate, jog siekiate visų gerovės, mylėdami savo tikslą: ne, Jūsų meilė tai pamišimas (vous en avez la rage)". Turgot nemokėjo į tai kitaip atsikirsti, kaip tik atsakyti, kad jis serga paveldima šeimos liga, podagra, ir kad jam neilgai telikę gyventi. Todėl jis turįs išnaudoti kiekvieną valandą.

Priežastys, dėl kurių atsistatydino Malesherbes, sudavė smūgį ir Turgot'o programai. Jis nulėmė ir Turgot'o likimą, kada karalius atmetė jo pasiūlyto abato de Very kandidatūrą į rūmų ministerius ir paskyrė žmogų, kuris neturėjo Turgot'o pasitikėjimo. Bet ir jo įpėdiniai generalinio finansų kontrolieriaus vietoje nemokėjo rasti tikro kelio; visų mažiausiai galėjo tat padaryti Necker, kuris, būdamas senas bankininkas, nepripažino jokių kitų priemonių, kaip paskolas ir tik paskolas. Dėl to padėtis dar labiau pablogėjo. Kada pagaliau ir tų priemonių nebeišteko, kilo revoliucija, o kartu su ja ir chaosas. Liudviko XIV ir jo žmonos likimą nulėmė nenoras savo laiku paskelbti sąžiningą bankrotą. Kaip XVII amžiaus pradžioje, taip ir jo gale Prancūzija nevaliojo išvengti bankroto. Tuo tarpu, daug upelių kraujo nebūtų išlieta, jei reikiamu momentu būtų atsiradę drąsos paskelbti valstybės bankrotą. Ir kaip tik Turgot savo doktrineriškame apakime pastūmėjo valstybę į tą kelią.

Palyginti su ta didžiausia klaida, kiti Turgot'o ministeriavimo įvykiai neturi tokios reikšmės. Netrukus po to, kai Turgot pradėjo eiti savo pareigas, kilo nepasitenkinimas visuomenėje, kuri iki tol visiškai jam pritarė. 1774 metais rugsėjo 21 dieną buvo paskelbtas Valstybės Tarybos (rugsėjo 13 d.) nutarimas, kuris iš esmės atstatė 1764 m. edikta apie javų prekybos laisvę, apribotą abato Terray'o 1770 metais. Dvariškiai Turgot'o priešininkai pasinaudojo liaudies nepasitenkinimu, kuris kilo iš baimės, kad dėl to edikto pakils duonos kainos, kad suorganizuotų prieš nepakenčiamą ministerį. Sukilimas, prasidėjęs Dižone 1775 m. balandžio 18 d. rado atgarsio Paryžiuje, kur organizuotos liaudies masės gegužės 1 d. išplėšė miltų sandėlius ir kepyklas ir nutraukė į Versalę, kad priverstų karalių atmainyti Valstybės Tarybos nutarimą. Turgot, kuriam per

tas riaušes, juokais pavadintas „miltų karu“ (guerre des farines) buvo duoti karo ministerio įgaliojimai, greitai sutraukė didesnį skaičių kariuomenės ir su didžiausiu žiaurumu numalšino šį sukilimą, kas, žinoma, negalėjo nepalikti liaudžiai kartėlio prieš jį.

Šį kartą ministeris tik pakartoja tai, ką mažesniu masteliu buvo padaręs, būdamas Limožo intendantu. Šiuo atveju jis vėl kreipėsi (gegužės 10 d.) į dvasininkus su atsišaukimu, kuriame kalbėjo apie nenulenkiamą karaliaus pasiryžimą, kad „brigandages“, kurios dabartiniu metu yra riaušių priežastys Jo Didenybės provincijose, „fussent réprimés par des punitions promptes et sévères“. Toliau, dvasininkams buvo uždedama pareiga — pavartoti visą savo įtaką tam, kad nuramintų Prancūziją, nes „le maintien de l'ordre public est une loi de l'Evangile comme une loi de l'Etat, et tout ce qui trouble est également criminel devant Dieu et devant les hommes“. Paskelbtas po to gegužės 11 dieną ordonansas grasė net mirties bausme visiems tiems, kurie bus sugauti naujai susimokę[1].

Vos buvo numalšintas tas judėjimas, kai atsirado naujas priešas — šį kartą literatūroje. Tai buvo Necker, kuris, gavęs Prancūzijos mokslų akademijos premiją už mažai turiningą veikalą „Eloge de Colbert“, įsivaizdavo, jog ir jam reikią dalyvauti praktinėje kovoje. Knygoje „Sur la législation et le commerce des grains“ (1775) jis pasisako prieš absoliutinę javų prekybos laisvę. Mokslinės vertės knyga neturi. Dabar visiškai negalima suprasti, kaip galėjo savo laiku ši knyga sukelti tokią didelę sensaciją. Publika, kuri Ženevos bankininką laikė bent nemažesniu ekonominių dalykų specialistu, negu pats ministeris, karštai sutiko autorių. Pagal savo turinį ši knyga yra ne kas kita, kaip naujas ir be to žymiai ištęstas išdėstymas tų pažiūrų, kurias pareiškė Galiani savo pilnuose sąmojo dialoguose. Visą jo esmę galima išreikšti šiuo dėsniu, pasakytu įžangoje: „Javų įstatymai, kurie atrodo viename krašte pačios prigimties įstatyti, kitame krašte, kur žemė ne tokia derlinga, kurio kita geografinė padėtis ir, pagaliau, kurio kitoki papročiai, — gali tapti pražūtingi“. Be to, Necker protestuoja prieš netinkamą „laisvės“ žodžio vartojimą, ką, beje, jau prieš jį buvo pastebėjęs tas pats Galiani. „Tik ta laisvė tėra išganinga, kuri neprieštarauja visuotinei gerovei“ (XXVI skyr.).

[1] Oeuvres de Turgot, ed. *Daire*, I t., 191—6 p. p.

Iš tolimesnių įstatimdavystės ediktų mums turi reikšmės tik šeši ediktai, kuriuos Turgot paskelbė 1776 metų sausio ir vasario mėn. ir kuriuose radikališkiausiai išreikštas jo pamatinis požvilgis. Juose kalbama: 1. apie naturalinių kelių prievolių (corvées) pakeitimą piniginėmis rinkliavomis, mokamomis žemės savininkų; 2. apie panaikinimą išsilikusių dar Paryžiuje vietinių javų prekybos rinkliavų, kurios gulė ant likusios prekybos; 4. apie cechų (jurandes) ir teikiamų meisteriams privilegijų (maîtrises) panaikinimą; 5. apie uždarymą Poissy kasos, kurios rinkliavos varžė mėsos prekybą ir 6. apie panaikinimą muitų, imamų nuo įvežamų iš užsienių lašinių. Ypatingos reikšmės turi pirmas ir ketvirtas ediktai. Visi kiti tik išplečia arba papildo juos, o taip pat žinomus ediktus apie javų prekybos laisvę.

Kiekvieno edikto pradžioje buvo pridėta ilgesnė paaiškinamoji Préambule. Čia aiškiai pasireiškė jų autoriaus dogmatiškumas. Panašių įžangų reikalavo seno režimo tradicija. Jose paprastai buvo nurodomas tikslas ir priežastys, dėl kurių jis buvo leidžiamas; be to, buvo pridedama, kad karalius skelbia toliau einantį ediktą savo neribota valdžia, vedamas didžiausio palankumo prancūzų liaudžiai. Jokių teoretinių išrodymų tenai nebūdavo. Visai kitaip virto dabar. Turgot prie savo ediktų prideda ištisus mokslinius traktatus. Ir patys ediktai turi galios ne iš karaliaus, bet iš prigimtinės teisės. Maža to, Préambules dažnai nevengia ir griežčiausios kritikos, nukreiptos prieš buvusius absoliutinius karalius. Pavyzdžiui, „Edit du Roi portant supression des jurandes“ prasideda šiais žodžiais: „Visiems mūsų valdiniams mes turime duoti tokias sąlygas, kad jie galėtų naudotis visomis suteiktomis jiems teisėmis... Su širdgėla mes gavome ne kartą įsitikinti, kad šią prigimtinę teisę (droit naturel) ir teisingumą laužo kai kurie žinomi seni institutai ir organizacijos, kurių buvimo negali pateisinti nei jų senumas, nei aukštesnės administracijos atstovų viltys arba pasielgimai... Tos piktybės įsišaknijo iš lėto. Jos yra padaras privatinių interesų, kurie nustelbė visuomenės interesus ir kuriuos sankcionavo administracija, kartais užklupta iš netyčių, o kartais suklaidinta dėl jų tariamos naudos“. Toliau nurodoma, kad Henrikas III pirmą kartą 1581 metais suteikė bendro valstybės įstatymo formą šiems „dispositions bizarres, tyranniques, contraires à l'humanité et aux bonnes moeurs, rédi-

gées par l'avidité, adoptées sans examen dans des temps d'ignorance". Dėl to kilo iliuzija, „que le droit de travailler était un droit royal, que le prince pouvait vendre, et que les sujets devaient acheter. Nous nous hâtons de rejeter une pareille maxime". O toliau eina garsus dėsnis: „Dieu, en donnant à l'homme des besoins, en lui rendant nécessaire la ressource du travail, a fait du d r o i t d e t r a v a i l l e r la propriété de tout homme, et cette propriété est la première, la plus sacrée et la plus imprescriptible de toutes". Tuo būdu, visa ikišiolinė prancūzų karalių pramonės politika skelbiama klaidinga ir neteisinga.

„Droit de travailler" nereikia maišyti su vėlesniu „droit au travail", kaip tai paskui atsitiko. Tas posakis reiškia ne ką kitą, kaip pramonės laisvę, t. y. laisvę steigti įmones, nesutinkant kliūčių dėl suteiktų kitiems privilegijų; iš savo esmės tai — buržuazinė teisė. „Teisė į darbą", priešingai, apima ne tik teisę ieškoti darbo, bet ir teisę rasti jį. Tai — proletariato teisė. Ir ištikrųjų, pridedamas prie Préambule ediktas kalba tik cechų privilegijų panaikinimą ir pašalinimą įmonininkų priklausomybės nuo gerovės policijos. Korporacijų skolos turi būti padengtos pagal tam tikrą planą, o iki tol ediktas dar neįgyja visiškos galios.

Panašus yra ir kitų penkių įžangų tonas. Tokie principiniai išvedžiojimai, kuriais norėjo pamatuoti įstatymą, buvo labai pavojingas daiktas. Ir iš tikrųjų, karalius, viešai apeliuodamas į savo valdinių protą, paversdavo jų kritikai įstatymus, o to negalėjo pakęsti jokia absoliutinė monarchija. Tiktai toks giliai įsitikinęs savo pažiūrų teisingumu žmogus, kaip Turgot, galėjo manyti, jog tik žmonių kvailystė arba pikta valia gali spirtis prieš jo išrodomų tezių logiką; todėl administratorius turi teisės griebtis prievartos, dar daugiau — jis turi teisės elgtis. Nėra nieko nuostabaus, kad, kada karaliaus rūmuose jo sumanymams nepritarė, jis ėmė manyti, jog rūmuose jį apsupa vieni veltėdos ir kvailiai.

Ediktų paskelbimas sukėlė didžiausio susidomėjimo. Kad ediktai galutinai taptų įstatymais, juos reikėjo įregistruoti aukščiausioj teismo įstaigoj, vadinamajame parlamente. Išskyrus ediktą apie kasos Puassy panaikinimą, visus kitus parlamentas atmetė. Parlamentui priversti tat padaryti, teko sušaukti uždarą susirinkimą (lit de justice) kovo 12 dieną, dalyvaujant karaliui.

Jau tai, ką karaliui teko išgirsti iš parlamento prezidento d' A l i g r e, pereina padorios kritikos ribas; o apie tai, ką šūkavo susirinkusi gatvėse publika, geriau visai nutylėti.

Iki šiol karalius visame kame pasitikėjo savo ministeriu. Jis buvo visados giliai įsitikinęs, kad Turgot yra tas vyras, kuris gali sutvarkyti finansus. Ėmęs svyruoti, karalius atsigręžė nuo Turgot'o, ypač kai pastarasis įteikė jam savo Prancūzijos sutvarkymo reformos projektą, kuris privertė karalių staiga pajusti pavojų, prie kurio privedė jį prisirišimas prie ministerio. Čia turime galvoje vadinamąjį m u n i c i p a l i t e t ų p r o j e k t ą. Turgot greitai pastebėjo, kad įvykdyti jo planams kliudo pasenusi valstybės santvarka su įvairių luomų ierarchija. Visai nuosekliai jis sumanė pravesti šioje srity reformą. Turgot apsvarstė šį reikalą kartu su savo literatūriniu bendradarbiu Du Pont'u, ir kadangi patsai buvo labai užimtas, tai pastarajam pavedė surašyti projektą, vadovaujantis duotais jam paaiškinimais. Dirbdamas Du Pont gavo atostogų nuvažiuoti į savo dvarą Chevannes ties Nemours. Tai atsitiko 1775 m. rugpiūčio ir rugsėjo mėnesiais. Kaip praneša pats Du Pont, projektas turėjo pradėti veikti nuo ateinančių (1775/6) finansinių metų, nuo spalių 1 dienos. Bet tam reikėjo karaliaus ir visų ministerių sutikimo. Dėl nelaukto pasipriešinimo, kurį sutiko javų prekybos laisvės ediktas, Turgot nusprendė atidėti savo projekto vykdymo iki kitų 1776/77 finansinių metų. Deja, skundžiasi Du Pont, jie abu tuomet jau nebuvę valdžioje. Tuo būdu, parašytas Prancūzijai pagydyti projektas, „qui n'a jamais été présenté au roi", pasiliko tik viliojančia svajone.

Beje, dėl paskutinio tvirtinimo Du Pont suklydo. Dalykas toks, kad neilgai prieš savo atstatymą, Turgot, nesakydamas nė žodžio savo bendradarbiui, parodė projektą karaliui. Kokie buvo vaisiai, matyti iš paties karaliaus ranka padarytų paraštėse pastabų, kurias S o u l a v ie surado tarp karaliaus popierių, paimtų šturmuojant Tiuljeri (1792 m. rugpiūčio 10 d.), ir paskelbė savo „Mémoires historiques et politiques du règne de Louis XVI"[1]. Šis projektas buvo išleistas keletą kartų, iš pra-

---

[1] Paryžius, 1801, III t. Apie tų paraščių pastabų tikrumą žiūr. mano straipsnį „Ludwig XVI. und das physiokratische System" (Frankenstein'o Zeitschrift für Litteratur und Geschichte der Staatswissenchaft, Jahrg. 1893/4).

džių grafo Gabriel'io Honoré de Mirabeau, o paskui paties Du Pont'o. Koks yra jo turinys?

Projektas numato visą sistemą municipalitetų, stovinčių vieni viršum kitų: kaimo miestų bendruomenių, apskričių ir provincijų municipalitetus su bendru valstybės municipalitetu priešaky; aukštesnieji municipalitetai sudaromi iš žemesniųjų municipalitetų atstovų. Rinkimų teisę turi tik tie karaliaus valdiniai, kurie gauna ne mažiau kaip 600 livrų žemės rentos. Politinių teisių tos kolegijos neturėjo. Jų dalykas buvo išdėstyti mokėtojams karaliaus reikalaujamus mokesčius. Tas išdėstymas atliekamas tokiu būdu, kad bendra mokesčių suma, kurią praneša valstybės municipalitetui, jo išdėstoma tarp provincijų municipalitetų. Pastarieji savo keliu išdėsto jiems skirtą sumą tarp apskričių municipalitetų, o šie tarp atskirų bendruomenių, kurios jau paskiria tam tikrą mokestį kiekvienam mokėtojui. Daugiausia, kuo gali pasireikšti municipalitetų savarankiškumas, — tai vietinių kelių tiesimas ir pavargėlių globojimas. Taigi matome, kad sistema sudaryta gana šabloniškai, — ir jeigu norėsime spręsti apie projektą bešališkai, tai negalėsime atsikratyti įspūdžių, kad čia turime reikalo, deja, — sunku rasti tinkamesnį pasakymą, — su diletantišku kūriniu. Negalima suprasti, kaip žmogus, kuris būdamas ministeriu turėjo progos geriau įsigilinti į visą sudėtingą valstybės mechanizmą, — ne tik neatmetė panašaus plano, bet, priešingai, jam pritarė ir tikėjo, kad juo tuojau galima pakeisti politinę santvarką, išsilaikiusią daugiau kaip tūkstantį metų. Čia labai charakteringas yra dar vienas dalykas. Kalbamasis projektas nepripažįsta luomų; vieninteliu politinių teisių šaltiniu jis daro nuosavybę, tiesa, apribodamas ją tiktai žemės nuosavybe. Iš to matyti tam tikras Turgot'o pažiūrų buržuazinis pobūdis.

Geriausią projekto kritiką, tiesa, seno režimo požvilgiu, bus davęs pats Liudvikas XVI savo pastabose. Jos tuo labiau vertos dėmesio, kad jose aiškiai pasireiškia kova tarp „despotisme arbitraire" ir „despotisme légal", nors pirmasis kol kas pasirodo dar esąs stipresnis. Mes čia pamatome fiziokratų sistemą, pasiekusią aukščiausią savo istorinio plėtojimos tašką, kurį peržengusi ji staiga žlugo.

Liudviko XVI pastabos prie Turgot'o municipalitetų projekto (pagal Soulavie).

Projektas. Norint įsitikinti, ar tikslinga organizuoti municipalitetus, reikia patobūlinti ar pakeisti jau esamus; įvesti tiems, kurie reikalingi, nepakanka tik nurodyti šių bendruomeninio valdymo formų plėtojimosi istoriją. Perdaug dažnai tenka matyti, kaip svarbiaisiais atsitikimais veikdami vadovaujasi prityrimu ir pavyzdžiu, kuriuos paliko mūsų sentėviai tais laikais, kuriuos mes patys vadiname tamsybėmis ir barbarystės laikais. Panaši metodė tik sukelia valdytojų nenorą pildyti savo svarbiausias pareigas, nes jiems įteigiama mintis, kad norint tai sėkmingai ir su nauda atlikti reikia būti be galo mokytam (prodigieusement savant).

Liudviko XVI pastaba Nereikia būti labai mokytam, kad suprastum, jog šis projektas parašytas, norint suteikti Prancūzijai naują valdymo formą, o senas įstaigas, kurias autorius laiko šimtmečių tamsybės padaru, išpeikti. Tartum mano trijų pirmtakūnų viešpatavimą doras ir išmintingas žmogus galėtų lyginti su barbarystės laikotarpių valdymu ir tartum mano valstybė ne tiems trims karaliams turi kaip tik būti dėkinga už tą garbę ir padėtį, kuri jai tenka Europoje. Niekad Europa nesileis įtikinama, kad tie trys viešpatavimai buvo barbarystės ir tamsybės ramstis; greičiau ji sutiks su ta nuomone, kad iš dalies kaip tik tiems trims viešpatavimams Prancūzija turi būti dėkinga už civilizaciją ir gerovę, kurios ji dabar pasiekė.

Projektas. Jūs galėtumėte, Jūsų Didybė, valdyti, kaip Dievas, visuotiniais įstatymais, jeigu svarbiausios Jūsų valstybės dalys būtų tinkamai organizuotos ir turėtų sutvarkytus savitarpio santykius.

Pastaba. Labai galimas daiktas, kad atsitiktų priešingai. Jeigu mano provincijų organizacija būtų vienalype, tai rezultatas būtų toks, kad manęs visai neklausytų arba bent labai mažai. Man būtų daug sunkiau suvaldyti visą šitą masę, negu mano pirmtakams, kurie valdė ją per intendantus ir provincijų atstovybes (Pays d'Etat).

P r o j e k t a s. Visų blogumų priežastis, Jūsų Didybe, yra ta, kad Jūsų tauta neturi jokios konstitucijos.

P a s t a b a. Tai labai skaudu ponui Turgot'ui. Naujovių ieškotojui reikia tokios Prancūzijos, kuri būtų daugiau negu angliška.

P r o j e k t a s. Tiesa, kai kurios iš Jūsų provincijų turi konstituciją, politinius susirinkimus, kurie yra savotiški viešos valios reiškėjai. Tie susirinkimai vadinasi „Pays d'Etat"; bet kadangi jie susideda iš luominių grupių, kurių interesai ne tik priešingi vieni kitiems, bet ir valstybei, — tai tie štatai toli gražu negali duoti provincijoms, kurių valdyme jie dalyvauja, visos tos naudos, kurios iš jų laukė... Jūs, Jūsų Didybe, galite suteikti provincijoms, kurios dar neturi konstitucijos, geresnę už tą, kokią turi Pays d'Etat... Tam reikia tiktai surasti tokį planą, kuris individus surištų su šeima, šeimas su sodžiu, sodžius ir miestus — su apskritimi (arrondissement), apskritį su provincija ir pastarąją — su valstybe.

P a s t a b a. Vėl aišku, kad ponas Turgot yra priešas Pays d'Etat luominio susiskaidymo, o taip pat esamos jų susirinkimuose ierarchijos, kuri vis dėlto leidžia Prancūzijai apsaugoti kiekvieno atskiro individo teises ir garbę ir tuo pat metu yra luominės santvarkos forma, be kurios negalima įsivaizduoti nė vienos monarchijos dalies buvimo. Ponas Turgot siūlo valdžių ierarchiją (hiérarchie de pouvoirs). Panaši ierarchijos rūšis yra chimeriška, jeigu ji nesiremia gimimo ierarchija, kaip tat galima matyti ne tik visose praeities ir dabarties monarchijose, bet ir beveik visose respublikose.

P r o j e k t a s. Pilietinių teisių arba balsavimo teisių bendruomenių susirinkimuose iš teisybės reikia duoti tik vietiniams žemės savininkams.

P a s t a b a. Tai būtų priemonė sukelti ne žemės savininkų klasės nepasitenkinimui. Pakaktų leisti žemės savininkams rinktis, kad dėl to atsirastų visokių konfliktų šaltinis.

P r o j e k t a s. Aš pasiūlyčiau Jūsų Didenybei suteikti pilietines balsavimo teises tik tokiems žmonėms, kurie gauna iš

žemės 600 livrų pajamų... Kas gauna 100 livrų, tas turi tik šeštą dalį pilietinių teisių.

P a s t a b a. Dalinti politiniame susirinkime žmogaus teises į dvi arba į keturias dalis pagal tautos turto dydį, tai — tokia nauja ir mūsų galvojimo būdui tokia keista idėja, kad valstybės garbė neleidžia priimti to siūlymo.

P r o j e k t a s. Provincijos susirinkimas susidėtų iš bendruomenių susirinkimų atstovų, ir jo uždavinys būtų išdėstyti mokesčius, kurie tenka jų apygardai[1].

P a s t a b a. Ta operacija atliekama karaliaus skirtų intendantų, o Pays d'Etat — trijų luomų. Trijų luomų atstovavimas yra per daug susijęs su dovanotomis prancūzams privilegijomis, o intendantų uždaviniai su karališkuoju autoritetu, kad galima būtų juos pravesti liaudies atstovais (députés du peuple). Tai visiškai pakeistų esamą santvarką, o taip pat, su nedidelėmis išimtimis, neskaitant atskirų negausingų iššišokimų, yra geriausias mano karalystei. Ne čia reikia ieškoti silpnos mūsų dabartinės santvarkos pusės.

P r o j e k t a s. Vyriausias municipalitetas, Jūsų Didenybe, t. y. bendras visos valstybės municipalitetas (la municipalité générale du royaume) papildytų žemesnių laipsnių municipalitetus. Jis būtų ta priemonė, kuri leistų Jūsų Didenybei koncentruoti savo rankose visus siūlus, einančius iš tolimiausių ir nežymiausių vietų. Tas vyriausias municipalitetas gali būti sudarytas iš kiekvieno susirinkimo atstovų; be to kiekvienas atstovas turėtų dar savo pavaduotoją. Jūsų Didenybė per finansų ministerį skelbtumėte sumą, kurią turėtų įnešti visos provincijos.

P a s t a b a. Tokiu būdu valstybės iždas lengvai gali pasidaryti tuščias. Mano parlamentai priprato sankcionuoti visa, ko iš jų reikalaujama liaudies sąskaita;

---

[1] Su tuo turėjo būti sujungta mokesčių reforma, kurios tikslas būtų „de supprimer par degrés les impositions spéciales au tiers-état, et même à la noblesse, d'établir une seule contribution uniforme pour tous les revenus".

jie neduoda savo sutikimo ir priešinasi paleidžiami, jei iš jų reikalaujama įvesti mokesčius, kurie liečia jų interesus. Sušaukti mano karalystės žemės savininkus ir pareikalauti iš jų, kad jie patvirtintų uždedamus jiems mokesčius, tai reikštų sušaukti juos tam, kad jie pasipriešintų. Abatas Terray aiškiai parodė, jog tik tada galima būti tikram, kad mokesčiai bus sumokėti, jeigu jie renkami pagal įsakymą tų žmonių, kuriuos jie mažai arba ir visai neliečia. Mintis įsteigti valstybines luomų atstovybes (Etats - généraux perpétuels) gali pražlugdyti monarchiją, kuri yra absoliutinė tik todėl, kad jos autoritetas nedalomas. Nuo to momento, kai tokia atstovybė įsteigta, tarp karaliaus ir jo tautos nėra kito tarpininko, kaip tik kariuomenė, ir labai skaudu ir apgailėtina, kad jai tenka pavesti valstybės autoriteto apsaugą nuo prancūzų susirinkimo. Pono Turgot'o sistema yra graži svajonė (un beau rêve). Daugiau yra kokia ypatinga utopija žmogaus, kuris turi geriausių norų, bet vis dėlto gali, pats to nenorėdamas, padėti nuversti esamą santvarką. Pono Turgot'o idėjos yra be galo pavojingos (extrêmement dangereuses), ir jų naujovė verčia su jomis kovoti.

P r o j e k t a s. Visa tai galima įvykdyti šiais ir ateinančių metų pradžioje, bet, šiaip ar taip, municipalitetai gali susirinkti ne anksčiau, kaip spalių mėnesio pirmomis dienomis, kada jau nuimtas derlius ir žinomas jo dydis.

P a s t a b a. Tai būtų tikras atgimimas ir naujos Prancūzijos atstovų susirinkimas; bet tuo tarpu senoji Prancūzija, būtent, valstybės diduomenė, parlamentai, Pays d'Etat luominės atstovybės, teismų posėdininkai, pirklių komitetai, tarėjai — visi jie savo keliu rinktųsi ir protestuotų, kad sužinotų savo nusikaltimą, dėl kurio juos atstatė.

P r o j e k t a s. Po kelių metų Jūsų Didenybė valdytumėte naują ir geriausią iš visų tautą.

P a s t a b a. Savaime suprantama, kad tokie susirinkimai būtų naujiena Prancūzijai, nes nuosavybės teisė surišta su gimimo ir luomo teise, o taip pat senos mo-

narchijos formos būtų panaikintos ir pakeistos naujos tautos organizacijomis.

Projektas. Vietoj viešpataujančių dabar papirkimų, bailės, intrigų ir godumo Jūsų Didenybė regėtumėte dorybę, pasiaukojimą, taurumą ir pasiryžimą.

Pastaba. Nežinau, ar Prancūzija valdoma tautos rinktų ir turtingiausių piliečių, bus doresnė, negu dabar, kada ją valdo iš gimimo teisės asmenys, paskirti karaliaus. Tarpe administratorių, kuriuos skyrė mano pirmtakūnai, tarpe aukštesnių dvasininkų, net tarpe mano valstybės finansistų aš žinau prancūzų, kurie galėtų padaryti garbės visoms žinomoms tautoms. Perėjimas nuo dabartinio režimo prie siūlomo tuojau pono Turgot'o režimo (que Mr. Turgot propose actuellement) sukelia abejojimų; nes gerai žinome tai, kas yra, o ne tai, ko nėra ir kas yra tik vaizduotės padaras; todėl nereikia daryti pavojingų eksperimentų, jeigu negalima numatyti, koks bus galas. —

Kam teko skaityti šį rašytinį karaliaus ir jo ministerio dialogą, tas netikės Du Pont'o tvirtinimais, kad Turgot gavo pasitraukti tik dėl asmeninių Maurepas intrigų, o jeigu to nebūtų, tai jis „serait peut-être resté ministre du roi jusqu'à sa mort". Ir nuostabiai apsigauna Du Pont, kai jis 1809 metais, įdėdamas į Turgot'o raštų rinkinį Mémoire, prabyla šiais žodžiais: „Déplorons la malheurese modistie du bon Loius XVI., qui l'empêchait de croire à la justesse de sa propre raison, et de tenir à ses propres affections, quand la majorité de ceux qui l'entouraient n'était pas des son avis".

Rezultatas buvo visai priešingas tam, kurio laukė Turgot. Žinoma, kad karaliaus santykiai su Turgot'u po parlamento posėdžio visiškai pasikeitė. Paskutinėje balandžio mėnesio savaitėje įvyko tas garsus atsitikimas, kuris parodė ministeriui, kad karalius prie jo labai atšalo. Karalius su vis didėjusiu nekantrumu sekė savo generalinio kontrolieriaus pranešimą apie išeinančio iš ministerijos Malesherbes pakeitimą abatu de Very ir baigus šiurkščiai paklausė: Tai viskas? Į teigiamą ministerio atsakymą jis atsigręžė į jį nugara, sakydamas: Juo geriau! Turgot pasijuto skaudžiausiai įžeistas. Manydamas,

kad prieš jį intriguoja ministeris pirmininkas Maurepas, Turgot parašė karaliui 1776 m. balandžio mėn. 30 d. keturis laiškus, vienas už kitą griežtesnius. Du Pont'o pranešimu, Turgot norėjo padaryti visa, kas galima, kad tik nuverstų Maurepas. Tuos laiškus, kuriuos Turgot prašė laikyti paslapty, matė Soulavie. Jis duoda ištrauką svarbiausio laiško, kuris turėjo padaryti didelio įspūdžio būkščiam karaliui; čia Turgot primena, jog tik valios silpnybė nuvedė Anglijos Karolį I ant ešafoto. Neseniai buvo paskelbtas visas šio laiško tekstas, rastas tarp literatūrinio palikimo abato de Very, kuriam jo bičiulis Turgot, matyti, bus nusiuntęs nuorašą. Tas laiškas yra energingiausias pareiškimas, kokį drįso padaryti ne tik seno režimo ministeriai, bet ir apskritai kada nors. Tarp kitko ten taip sako:

„Jūsų Didybė esate man pasakę, kad turite apgalvoti, nes Jums trūksta prityrimo. Taip, Sire, Jūs nepakankamai prityrę; aš žinau, kad turint 22 metus ir būnant Jūsų vietoje negalima turėti tos gyvenimo praktikos, kurios duoda privatiniams asmenims bendravimas su panašiais į save; bet ar Jūs turėsite daugiau prityrimo po 8 dienų, po mėnesio?... Asmeninio prityrimo Jūs neturite, bet ar užmiršote tokį dar neseną Jūsų senelio prityrimą, kad nejustumėte tokio gresiančio Jums pavojaus?... Jūsų valdymui svarbiausias yra būdo tvirtumas. Neužmirškite, Sire, kad tik silpnybė privedė Karolį I prie ešafoto... Jūs pasakėte, Sire, kad Jums tūksta prityrimo, kad Jums reikia vadovo ir kad tas vadovas turi būti sumaningas ir energingas žmogus. Atvirai prisipažinsiu, aš nesuprantu Jūsų. Jums gali pasakyti, kad aš karštas žmogus arba svajotojas; tačiau man rodos, kad visa, ką aš sakau, nepanašu į kvailio prasimanymus. Man atrodo, kad priemonės, kurias pravedžiau, nežiūrint į visuotinį nepasitenkinimą ir pasipriešinimą, kaip tik davė tokių rezultatų, kokius aš pranašavau; ir jeigu aš ne kvailys, jeigu mano nurodomi pavojai yra bent kiek reališki, — tada, Jūsų Didenybe, norėdami išlaikyti savo nusistatymą, Jūs galite leisti patraukti save iš palankumo ponui Maurepas".

Laiško gale Turgot pasako savo visiškai suprantamą nujautimą: „Jeigu mane galų gale ištiks nelaimė ir jeigu šis laiškas bus Jūsų nemalonės priežastimi, meldžiu Jūsų Didybę pareikšti tai man pačiam. Šiaip ar taip, tikiuos, kad Jūsų Didybė išlaikys šio laiško paslaptį".

Rodos, kad prašymą išlaikyti laišką paslapty karalius išpildė. Jis sudėjo laiškus į voką, ant kurio jo paties ranka buvo užrašyta: „Lettres de Turgot“; taip juos matė Soulavie. Tačiau karalius nesutiko išpildyti kito Turgot'o noro ir pats pareikšti jam apie savo nemalonę. Gegužės 12 dieną karalius pasiūlė jam per ministerį Bertin'ą atsistatydinti. Vis dėlto tik gegužės 18 d. Turgot nusprendė pasiduoti šiam reikalavimui ir gegužės 20 d., iš tikrųjų, atsistatydino. Pasakojimai, kad žinia apie atstatydinimą užklupusi Turgot'ą rašant apyskaitą ir esą jis tada metęs plunksną į šalį, sakydamas: „Tegul tai pabaigs mano įpėdinis“[1], pasirodo ne daugiau, kaip graži vėlesnių laikų legenda. Gal būt, kad Turgot taip niekad ir nesužinojo tikros priežasties, dėl kurios buvo atstatytas. O tai, be abejo, įvyko todėl, kad karalius nepritarė jo valstybės sutvarkymo reformos projektui. Šiaip ar taip, karaliaus vis dėlto negalima kaltinti, kad jis atstatė ministerį, kurio pažiūros buvo visiškai skirtingos su jo pažiūromis.

Po savo atstatydinimo Turgot vėl atsidavė savo mokslo darbams. Abatas Morellet, jo senas bičiulis dar nuo tų laikų, kai jie abu buvo Gournay'o mokiniai, pasakoja savo memuaruose[2], kad jis dažnai lankydavęs Turgot'ą ir tada, kai jis buvo atstatytas. „Rage de perfection“, kuria jis pasižymėjo būdamas ministeriu, nepaliko jo ir vienatvėje. Kartu su abatu Rochon'u jis užsidavė sau tikslą surasti eksperimentaliniu keliu tinkamą visiems laikams ir visoms vietoms termometro tašką, kuriuo remiantis galima būtų sudaryti nekintamą skalę. Morellet esą jau tada pastebėjęs: „Jūs elgiatės fizikoje lygiai taip pat, kaip seniau politikoje; ir čia Jūs taip pat kovojate su gamta, kuri stipresnė už Jūs ir kuri nenori, kad žmogus turėtų kokį nors absoliutinį matą“.

Tuo pat vienatvės laiku, be abejo, bus išėjęs ir antras perdirbtas jo „Eloge de Gournay“ leidimas. Taip galima spręsti iš to, kad šiame geriausiame iš jo visų veikalų jis ypač stengiasi apginti savo didvyrį nuo priekaišto, esą jis buvęs „homme à système“. Turime pamato manyti, kad tuo būdu jis norėjo

---

[1] *G. Kellner,* Zur Geschichte des Physiokratismus, Göttingenas 1847, 156 p.

[2] I t., 16 ir tol. p. p.

apginti pats save nuo nuolat daryto jam priekaišto, kai jis buvo ministeriu. Mes galime žiūrėti į antrą „Eloge de Gournay" leidimą, kaip į Turgot'o ekonominį testamentą, tartum tas „Eloge" būtų jo paties. Aš manau, kad jis turėjo būti pabaigtas apie 1780 metus. 1781 m. kovo 18 d. Turgot mirė Paryžiuje, kaip jis ir pats nujautė, nuo paveldėtos ligos — reumato, turėdamas 54 metus.

b. T u r g o t, k a i p t e o r e t i k a s. Pamatinį teoretinį Turgot'o požvilgį bendrais bruožais mes jau išaiškinome, kada sustatėme jį priešpriešiais su Gournay'u. Mes matėme, kad jis nebuvo tikras Gournay'o mokinys. Ar buvo jis Quesnay'o mokiniu? Kaip žinoma, Turgot pasididžiuodamas skelbėsi esąs jų abiejų pasekėjas. Griežtai sprendžiant jis nebuvo nei tuo, ne kitu. Šį faktą juo svarbiau yra nustatyti, nes yra įsivyravusi bendra nuomonė, kad Turgot'o veikale „Réflexions sur la formation et la distribution des richesses" fiziokratų sistema pasiekė savo aukščiausią plėtojimosi tašką, ir jai suprasti visiškai pakanka susipažinti su šiuo darbu; Turgot'o kritimas išrodąs taip pat, kad visa Quesnay'o doktrina niekam netikusi.

O, iš tikrųjų, apie Trugot'ą galima pasakyti tą patį, ką ir apie visą mokyklą, būtent, kad jis nesuprato tikros Quesnay'o mokslo dvasios. Nors Turgot, tiesa, vengė Mirabeau ir jo susirinkimų, nes jam netiko viešpataujanti juose sektantizmo dvasia, vis dėlto teoretiškai jis laikėsi to paties radikalinio nusistatymo. Jis yra tolimesnis atstovas to ekonominio radikalizmo, kuris, kaip matėme, prasideda su S t. P i e r r e'u ir tęsiamas d'A r g e n s o n'o, C a n t i l l o n'o ir M i r a b e a u. Aukščiausiai iškėlė šią kryptį d'Argenson, kuris pirmą kartą paskelbė maksimą „laissez faire" tautos ūkio politikos aukščiausiu vadovaujamu principu; be to, jis dar reikalavo, kad prekės taip lengvai galėtų eiti per krašto sienas, kaip oras ir vanduo. Įdomu pažymėti, kad jo „Demokratija monarchijoje" siūlė valstybės sutvarkymą paremti mažomis bendruomenių respublikomis, panašiai kaip Turgot municipalitetais.

Konservatyviškai galvojantis Quesnay, kaip žinoma, nepritarė panašioms pažiūroms. Pas jį viskas sukasi apie priešpriešiais stovinčius „ordre naturel" ir „ordre positif". Apie šį skyrimą „Réflexions" nieko nekalba. Kituose Turgot'o veikaluose nors ir kalbama apie šias priešpriešines sąvokas, tačiau matyti, kad autorius neturi kokios aiškesnės nuomonės šiuo

klausimu. Šiaip ar taip, „ordre positif“ neužima pas Turgot'ą tokios vietos, kaip pas Quesnay'ą. Tuo reikalu Turgot sako: „Tout ce que les lois positives ont à faire se réduit à ne rien retrancher et à ne rien ajouter à ce qu'établit l'équité naturelle“[1]. Apskritai mokslas, kaipo toks, turi gvildenti ne netobulą tikrovę, bet g e r e s n ę būtį. „C'est toujours le m i e u x dont on doit s'occuper dans la théorie“[2]. Tą geresnę būtį tuojau įvykdyti praktikoje, pasak jo, nėra taip labai sunku. Tiesa, gale savo „Mémoire sur les prêts d'argent“ Turgot reiškia nuomonę, kad naikinant įstatymus apie lupikavimą reikia elgtis atsargiau ir atsižiūrti į liaudies nuomonę, kuri yra prieš tai. Bet kaip maža jis atsižiūri į tai, parodo jo čia pat daromas pasiūlymas: „La voie la plus directe pour y parvenir, et celle à laquelle j'avoue que j'inclinerais beaucoup, serait d'interdire entierement par une loi toute poursuite criminelle pour fait d'usure“[3]. Sunku pasakyti, kas dar liko padaryti galutinai panaikinti įstatymams apie lupikavimo po tokio esą prirengiamo žingsnio. Beje, mes atsimename, kad Turgot tikėjosi įvykdyti savo prancūzų valstybinės santvarkos reformą pagal savo municipalitetų planą — vienu momentu. Ne veltui pats Liudvikas XVI negalėjo susilaikyti nepasijuokęs iš to, kad „tout cela peut se faire tant cette année qu'au commencement de l'année prochaine“.

Įspūdis nepagerės, jei mes pereisim prie smulkmenų. Beje, nurodysime, kad Turgot niekur nemini apie „Tableau économique“, kurios jis, matyti, nebus tyrinėjęs. Bet net ir ten, kur jis sutinka su Quesnay'u, jam aiškiai trūksta tikslumo. Tiesa, mes randame pas jį svarbiausią doktrinos tezę, kad žemė yra visų turtų šaltinis, bet jos formulavimas, kurį jis duoda savo „Réflexions“ — neaiškus ir klaidingas. Pavyzdžiui VII § antraštė yra tokia: „Le laboureur est le seul dont le travail produise au delà du salaire du travail. Il est donc l'unique source de toute richesse“. Paaiškindamas jis prideda: „Le laboureur recueille, outre sa subsistance, une richesse disponible, qu'il n'a point achetée et qu'il vend. Il est donc l'unique source des richesses“. Kad žemės ūkio darbininkas, be reikalingų sau pra-

---

[1] *E. Daire,* Oeuvres de Turgot, II t., 164 p.
[2] Ten pat, 393 p.
[3] Ten pat, 144 p.

gyventi produktų, gamina dar tam tikrą perteklių, kaip sakoma toliau kalbamoje vietoje, „une superflu que la nature lui accorde en pur don au delà du salaire des ses peines“, — tai sakė ir Quesnay, bet nei jam, nei kam nors iš jo mokinių nebuvo atėję į galvą laikyti darbininką visų turtų šaltiniu. Priešingai, Quesnay to vengė, sakydamas, kad tada būtų sukeista gamybos priemonė su pačiu šaltiniu. Ir iš tikrųjų, pripažinus darbininką visų turtų šaltiniu, tektų prieiti visiškai kitokias išvadas. Tada, iš teisybės, mokesčius turėtų mokėt žemės ūkio darbininkas, o ne žemė. O tai kaip tik buvo ta padėtis, kuri, pasak Quesnay'o dėl įvairių nesąžiningumų buvo tada įsigalėjusi ir prieš kurią buvo nukreipta visa jo sistema. Bet šį kartą Turgot principiališkai nesiskiria nuo Quesnay'o; visas nesusipratimas kilo dėl to, kad jis netiksliai išsireiškė, kas matyti iš to, kad kitoje tų pat „Réflexions“ vietoje jis teisingai formuluoja šį santykį. LIII § jis pradeda žodžiais: „C'est toujours la terre qui est la première et l'unique source de toute richesse; c'est elle qui, par la culture, produit tout le revenu.“ Vadinas, Turgot nepastebėjo, kad jo formulavimai prieštaravo vienas antram. Tokių sąvokų sumaišymų — nes kaip tik su jais čia turime reikalo — jo „Réflexions“ galima rasti daugybę. Tačiau vargu beverta toliau aiškinti šį dalyką.

Paprastai Turgot'o nuopelnu laiko tai, kad jis vietoj Quesnay'o parinktų terminų „classe des propriétaires“, „classe productive“ ir „classe stérile“, įvedė geresnius: „classe disponible“, „classe productrice“ ir „classe stipendiée“. Negalima pripažinti, kad šitokioj formoj ta nuomonė būtų teisinga. Šiaip ar taip, yra tikra, kad pastaruosius terminus Turgot su ypatingu pamėgimu vartojo, tur būt, todėl, kad pirmieji iki tam tikro laipsnio nustojo savo kredito. Tačiau tarp kitko tie terminai jau sutinkami pas Quesnay'ą. Negalima pasakyti, kad Turgot'o parinktieji vardai tiksliau ir aiškiau apibūdintų sąvokas.

Tiesa, vienu principialiniu klausimu Turgot tartum bus aiškiau pasisakęs, negu Quesnay. Tai — mokslas apie p i n i g u s. Mes atsimenam seną merkantilistų rašytojų ginčą, apie tai, ar pinigus reikia laikyti visuomeniškai - valstybiniu institutu, kokiu reprezentacijos ženklu, ar grynai privatine vertybe, tokia pat preke, kaip ir kiekvieną kitą. D u d l e y N o r t h buvo svarbiausias pastarosios pažiūros šalininkas. Quesnay taip pat linko į tą pusę, bet ir su kai kuriomis išlygomis. Šita

pažiūra iki tam tikro laipsnio yra svarbiausias, centralinis jo teoretinių išvedžiojimų taškas.

Dar kada Turgot nepasižino nei su Quesnay'u nei su Gournay'u, o buvo dvidešimt dviejų metų pradedantis teologas, jis savo laiške, kurį Du Pont rado tarp ministerio popierių, rašytame savo darbo draugui, vėlesniam abatui de Cicé, — plačiai pasisako tuo klausimu. Progos tam davė nedidelis abato Terrasson'o veikalas, kuris gynė Law sistemą; jame buvo skelbiamas šis dėsnis: „Ces deux métaux (l'or et l'argent) ne sont que les signes qui représentent les richesse réelles, c'est-à-dire les denrées". Taleris yra ne kas kita, kaip vekselis ekvivalentinei vertybei, išreikštai valgomaisiais produktais, „et l'effigie du prince tient lieu de signature". Iš to išeina, kad vistiek, ar tas ženklas bus popierinis, ar metalinis. Prieš tokią pažiūrą ir pasisako Turgot. Tiktai daiktas, pats turintis vertę, gali būti realinės vertybės mastas ir ekvivalentas. Law'o nuomonė yra tokia pat iliuzija, kaip ir filosofinio akmens idėja. Iš kitos pusės, mes žinome, kad Law'o idėjos ne visiškai sutampa su tomis idėjomis, kurias, pasak Turgot'o, reiškė abatas Terrasson; todėl Daire'o draugas, su kuriuo jis leido Turgot'o veikalus, Ipolitas Dussard nurodė, kad Turgot visiškai neteisingai primeta Law'ui abato pažiūras. Šiaip ar taip, visuose savo vėlesniuose veikaluose Turgot tvirtai laikosi dėsnio „l'argent et l'or sont deux marchandises comme les autres", būtent: „Réflexions" (XXX ir tol. §), daugiau, „Mémoires sur les prêts d'argent", fragmente „Valeurs et Monnaies" ir tt. Tačiau iš to dėsnio jis daro atgalią išvadą: „Toute marchandise est monnaie" („Réflexions" XXXIX §). Kiekviena prekė gali eiti vertės matu visoms kitoms prekėms. „Il n'y a de gage universellement représentatif d'une valeur qu'une autre valeur égale. Une monnaie de pure convention est donc une chose impossible". (Ten pat XXXIX §), Iš to išeina toliau, kad pinigai iš savo prigimties nėra pastovus matas, bet, priešingai, pastarasis priklauso nuo paklausų ir pasiūlų, ir todėl nuolat svyruoja. Tik dėl fizinių priežasčių, kadangi metalai turi tam tikrų teigiamų savybių kaip vertės matai arba apyvartos priemonė, juos galima vartoti kalbamam tikslui. Valstybės antspaudas turi tik tos reikšmės, kad jis patvirtina monetos svorį ir tūrį, bet nieku gyvu nenustato jų vertės; iš to išvedamas dėsnis: „L'or et l'argent sont constitués, par la na-

ture des choses, monnaie et monnaie universelle, indépendamment de toute convention de toute loi" (XLIII §).

Taigi matome, kad Turgot lengvai išsprendžia dalyką. Jis ir nenumano pinigų problemos sudėtingumo. Tas paviršutiniškumas ir vienpusiškumas, kuris iš esmės yra ne kas kita, kaip grįžimas prie naturalinių mainų teorijos metodės, — vėliau tapo šablonu ir apskritai viešpatauja politinėj ekonomijoj ir iki mūsų dienų, nors Quesnay ir Adomas Smith pripažino jį tik su išlygomis.

Su pinigų teorija pas Turgot'ą ankštai susijusios pažiūros į procentus. Jeigu pinigai yra prekė, kaip ir kiekviena kita, ir jeigu priešingai kiekviena prekė yra pinigai, tai sutelkta pinigų atsarga iš esmės niekuo nesiskiria nuo sutelktos prekių atsargos. Kaip pastarąsias galima parduoti arba išnuomoti, statant savo sąlygas, taip galima elgtis ir su pinigais. Todėl valstybė taip pat neturi teisės drausti arba varžyti pinigų pardavimo ar išnuomavimo, kaip ir kiekvienos kitos prekės. Procentų laisvė — tiesioginė prekybos laisvės išvada, o pastaroji, savo keliu, yra nuosavybės teisės, kaipo tokios, išvada; t. y. iš individo teisės laisvai disponuot priklausančiais jam daiktais — vis vien, vartojimo ar gamybos tikslu — išeina absoliutinės procentų laisvės postulatas. Kaip čia, taip ir ten teturi reikšmės tik paklausų ir pasiūlų dėsnis. Valstybė šiuo atžvilgiu neturi jokių pareigų. Nuostolių kuris nors iš mainų dalyvių negali turėti nei ten, nei čia, nes „dans toute commerce d'homme à homme on donne toujours valeur égale pour valeur égale". Čia visur viešpatauja interesų harmonija. Vienintelis atsitikimas, kada skolinimas gali būti žalingas, yra tas, kada pinigų skolinimas iš procentų jauniems išlaidiems žmonėms tampa profesija. Bet, galvoja Turgot, „en tout cas c'est à eux et non pas à la loi à s'occuper du soin de conserver leur patrimoine".[1] Mes čia matome gryną vėlesnę mančesterinę teoriją. Turgot plačiai pasisako prieš scholastikus ir kanonistus. Tačiau naujo jis nieko neduoda. Jis prikiša jiems visų pirma tai, kad jie nesuprato švento rašto, sumaišę moralės nuostatus su veikiančiojo įstatymo reikalavimais. Toliau jis griauna Aristotelio argumentą, kad pinigai negali gaminti pinigų; čia pasak jo, užmirštama, esą, tariamai neproduktingi, pinigai visose

---

[1] Oeuvres de Turgot, I t., 141 p.

tautose yra ne tik visų prekių ekvivalentas, „mais encore des fonds de terre qui produisent un revenu très réelle“. Mes žinome, kad šis argumentas pirmą kartą teoretiškai su ypatinga jėga buvo pavartotas Kalvino, kuris, beje, tuo norėjo panaikinti draudimą imti procentus, o ne jų reguliavimą įstatymais, nes jis buvo pastarojo šalininkas. Tą patį galima pasakyti ir apie visus vėlesnius procentų teoretikus. Turgot, priešingai, išplečia šį argumentą ir procentų įstatimdavystei apskritai. Jis suverčia į vieną krūvą absoliutinį procentų draudimą ir laisvę nuo bet kokio reguliavimo įstatymų pagalba. Šiuo atveju vėl pasireiškia jo radikalizmas. Turgot pripažįsta apskritai galimas tik dvi sistemas: 1. „système des prohibitions“, kuri viešpatavo „siècles d'ignorance“ ir 2. „sytème de la liberté“, kuri randa vis didesnio pritarimo dabartiniais laikais ir apima „vrais principes de l'humanité éclairée“. Pirmoji yra absoliutiškai klaidinga, antroji — absoliutiškai teisinga; vidurio negali būti. Jis pakartotinai pabrėžia, jog svarbu ne sumažinti blogybę, bet ją visiškai panaikinti[1].

Visais šitais klausimais jis taip pat maža turi bendro su Quesnay'u, kaip vėliau su Adomu Smith'u. Abu pastarieji buvo už procentų reguliavimą įstatymais, ir, kaip žinome, Quesnay ypatingai pajuokė tuos, kurie tvirtino, „que

---

[1] Kaip Turgot negalėjo išsiaiškinti sau kitų galvojimo būdo ir apskritai suprasti nuosaikųjį požvilgį, — matyti iš jo santykių su anglų ekonomistu *Josias Tucker'iu.* Kaip žinome, 1755 metais Turgot išvertė į prancūzų kalbą nedidelį Tucker'io veikalą (Questions importantes sur le commerce), kuo jis nupelnė ir sustiprino Gournay'o bičiulystę jom. Mes pažinome autorių (žiūr. aukščiau 458 pusl.), kaip liberalinį; merkantilistą, kuris buvo prekybos balanso teorijos šalininkas, tačiau (kaip ir Gournay) darė iš to nuosaikias praktines išvadas. Du Pont iš Turgot'o palikimo paskelbė du jo laiškus, rašytus Tucker'iui, iš kurių vienas pažymėtas 1770 m. rugsėjo 12 d. Paryžiuje, o antras 1773 m. gruodžio 10 dieną Limože. (Vėl išleista Daire'o, II t., 801 ir 803 p. p.). Nors jau tada Turgot tvirtai laikėsi savo radikalinių ekonominių pažiūrų, tačiau savo laiškus jis rašė taip, lyg jie būtų buvę beveik vienodų pažiūrų. Pirmame laiške jis rašo: „Je vois par vos ouvrages que nos principes sur la liberté et sur les principaux objets de l'économie politique se ressemblent beaucoup. Je vous avoue que je ne puis m'empêcher d'être étonné que, dans une nation qui jouit de la liberté de la presse, vous soyez presque le seul auteur qui ait connu et senti les avantages de la liberté du commerce, et qui n'ayez pas été séduit par la puérile et sanguinaire illusion d'un prétendu commerce exclusif“. Kaip pasaulio pilietis (citoyen du monde),

le prix de l'argent prêté à intérêt doit être aussi libre et aussi variable que le prix des denrées aux marchés". O toks kaip tik yra Turgot'o požvilgis. Apskritai, Quesnay pasisako už aukštus procentus, o Turgot — už žemus. Pirmasis norėjo kaip galima labiau suvaržyti kapitalų apyvartą, tuo tarpu kai pastarasis, priešingai, tautos gerovės dydį matavo sutelktų kalbamam krašte ir leistų į apyvartą kapitalų kiekiu ir tt. Aišku, kad jų požvilgiai visiškai skirtingi; todėl visai pamatuotai galima pasakyti, kad Turgot taip pat mažai buvo tikras Quesnay'o mokinys, kaip maža mes radome jį buvus Gournay'o mokiniu.

Čia reikia dar atkreipti dėmesis į vieną ypatingą dalyką. Skaitant Turgot'o ekonominius veikalus visų pirma krinta į akis ir stebina jų perdėm neistorinė dvasia. Aiškiausiai tat matyti jo municipalitetų projekto išvedžiojimuose. Kaip atsimename, jie prasideda šiais žodžiais: „Pour savoir s'il convient d'établir des municipalités en France... il ne s'agit de remonter à l'origine des administrations municipales, de faire une relation historique" etc. Perdaug ilgai, sakoma tenai toliau, svarbiais atsitikimais klausdavo apie tai, „qu'on fait nos ancêtres dans des temps que nous convenons nous-mêmes avoir été des temps d'ignorance et de barbarie". Geriau vadovautis žmonių teisėmis ir interesais; nes „les droits des hommes réunis en

---

Turgot su džiaugsmu mato, kad netrukus turės išnykti „fantôme de la jalousie du commerce". Antrame laiške jis vėl grįžta prie šios temos: „Je suis tout à fait de votre avis sur l'inutilité de la gratification que votre gouvernement a si longtemps accordée en faveur de l'exportation des grains. Mes principes sur cette matière sont: liberté indéfini d'importer, sans distinction de bâtiments de telle ou telle nation et sans aucuns droits d'entrée; liberté pareillement indéfinie d'exporter sur toute sorte de bâtiments, sans aucuns droits de sortie et sans aucune limitation, même dans les temps de disette; liberté dans l'intérieur de vendre a qui l'on veut, quand et où l'on veut, sans être assujetti à porter au marché public, et sans que qui que ce soit se mêle de fixer les prix des grains ou du pain. J'étendrais même ces principes au commerce de toute espèce de marchandises" etc. Remdamasi šiais žodžiais devynioliktо amžiaus politinė ekonomija norėjo laikyti Tucker'į svarbiausiu „Laissez faire" srovės atstovu ir vienu iš žymiausių mančesterines doktrinos pirmtakų. Bet kas pats skaitė jo — tarp kitko, toli gražu ne tokius žymius — raštus, tas žino, kad tai visiškai ne taip. Juk jis siūlo savo raštuose Anglijai įvesti manūfaktūrų inspektorius prancūzų pavyzdžiu, priemonę, prieš kurią, kaip matėme, visu griežtumu pasisakė net Gournay. Taigi, net pačiam autoriui rašytame laiške Turgot negalėjo savęs nugalėti, ir liberalinį autoriaus požvilgį pavertė radikaliniu.

société ne sont point fondés sur leur histoire, mais sur leur nature. Il ne peut y avoir de raison de perpétuer les établissements faits sans raison. Les rois, prédécesseurs de Votre Majesté... se sont trompés quelquefois“ etc. Reikia atsižiūrėti į tautos reikalus ir gabumus. „C'est ce qui serait plus utile que l'historique des positions passées“. Tokioj dvasioj parašytas visas municipalitetų projektas. Rašydamas savo projektą, Turgot nepaisė istorijos tos valstybės, kurią jis norėjo reformuoti; jis net yra priešingai nusistatęs jos praeičiai. Bet kaip suderinti su šia pažiūra tą aplinkybę, kad sociologiniai ir filosofiniai veikalai nuolat pripažįsta Turgot'ą vienu iš istorijos filosofijos steigėjų ir, reikia pasakyti, ne be tam tikro pamato. Kaip gi tai išaiškinti?

Norėdami tai suprasti, turime grįžti prie seniausių Turgot'o literatūrinių veikalų, parašytų dar tais laikais, kai jis nebuvo dar nei Gournay'o, nei Quesnay'o mokiniu. Būdamas Sorbonos prioru, jis, kaip jau žinome, perskaitė du referatus: vieną — 1750 m. liepos 3 d. apie naudą, kurią davė žmonijai krikščionybės įvedimas, ir antrą — tų pat metų gruodžio mėn. 11 d. apie tolydinę žmonių dvasios pažangą. Tada abu šie referatai spaudoje nepasirodė. Pirmą kartą jie buvo išspausd. daug metų po Turgot'o mirties, pilname jo veikalų rinkiny (1809-11), kurį leido Du Pont. Čia buvo įdėti papildymai, kuriuos leidėjas rado rankraščiuose. Tuose raštuose, paimtuose kartu, yra planas dideliam visuotinės istorijos ir susijusios su ja politinės geografijos veikalui; tačiau šis projektas nebuvo įvykdytas. Čia turime tik stambiais bruožais apmestą istorijos filosofijos eskizą. Štai ką Du Pont pasakoja apie to darbo atsiradimą. Būdamas Sorbonos narys, Turgot ėmėsi tyrinėti Bossuet'o „Discours sur l'histoire universelle“. Susižavėjęs autoriaus dėstymo būdu, Turgot vis dėlto nebuvo patenkintas veikalo turiniu. Todėl jis sumanė „de recomposer ce livre, de lui donner l'étendue qu'il aurait désirée et d'y consigner les principes que l'illustre évêque de Meaux avait passés sous silence, n'avait peut-être pas conçus, n'aurait peut-être adoptées“[1]. Tačiau planas buvo perdaug plačiai užsimotas, kad galėtų būti įvykdytas. „Politinės geografijos“ projektą Turgot parašė vienam iš savo draugų, kuris ketino rašyti panašų darbą. Pats Turgot

---

[1] *Daire*, Oeuvres de Turgot, II t., 627 p.

sumanė parašyti veikalą, susidedantį iš trijų dalių: pirmosios — apie „histoire universelle", antrosios — apie „géographie politique", o trečioji turėjo apimti „toute la science du gouvernement"[1].

Skaitant kalbamus darbus, sunku patikėti, kad jie parašyti „Réflexions" ir „Mémoire au Roi sur les municipalités" autoriaus. Šiuose ankstesniuose rašiniuose Turgot pasirodo esąs evoliucijos teoretikas. Fizinėje gamtoje yra tik nuo nekintamų dėsnių pareinantieji gimimas ir mirtis: „Tout renaît, tout périt". Progreso čia nėsą. „La succession des hommes, au contraire, offre de siècle en siècle un spectacle toujours varié". Kiekviena karta palieka tolimesnei „trésor commun", kas veda prie nuolatinio nepaliaujamo progreso, kaip pas atskirus žmones. Nes, sako jis, „le genre humain considéré depuis son origine, paraît aux yeux d'un philosophe un tout immense, qui lui-même a, comme chaque individu, son enfance et ses progrès"[2]. Aplamai imant, ši evoliucija pereina tris stadijas. Žemiausia — tai barbarystė. Čia viešpatauja lygybė, ir despotizmas yra būtina valdymo forma. Antrame evoliucijos laipsny atsiranda tautinių ir individualinių skirtumų, kurie pareina nuo atskirų tautų auklėjimo ir palinkimų, o taip pat nuo krašto teritorialinių sąlygų ir klimato. Čia Turgot prikiša Montesquieu tai, kad jis per daug vertino klimato įtaką. Šiame laipsny tautos savitarpy susisiekia ir pradeda kovoti. Valstybės santvarka virsta respublikoniška, kad paskui vėl būtų pakeista despotizmu.

Dalykas toks, kad anarchija visados gimdo despotizmą. Apskritai nėra tiranijos piktesnės už daugumos tiraniją. Iš lėto, augant švietimui, po nuolatinių svyravimų nuo vieno kraštutinumo prie kito — ateina pusiausvyra. „Dans ces balance-

---

[1] Pats Turgot taip pasisako apie savo sumanytą planą: jis norėjęs „donner 1° — une histoire universelle raisonnée, 2° — une géographie politique que en serait la suite, 3° — un traité du gouvernement, qui renfermrait ce que j'appelle la théorie de la géographie politique". Ten pat, 614 p.

[2] Ten pat, 598 p. Ta mintis kartojasi dažnai, pav. 627 p., kur sakoma: „Une combinaison continuelle de ces progrés avec les passions et avec les évènements qu'elles ont produits, forme l'histoire du genre humain, où chaque homme n'est plus qu'une partie d'un tout immense qui a, comme lui, son enfance et ses progrès".

ments tout se rapproche peu à peu de léquilibre et prend à la longue une situation plus fixe et plus tranquille“[1]. Šį laipsnį taip pat atitinka tam tikra valstybės sutvarkymo forma, tai apšviestasis absoliutizmas. „Le souverain est le seul point de réunion“[2]. Abi pasakytos Sorbonoje kalbos baigiasi karštu kreipimuisi į Liudviką XV, kurį jis iškelia dar labiau, negu ponios Du Hausset memuaruose minimoj kalboj.

Šią bendrą istoriškai - filosofinę mintį, kuri remiasi reliatyviškumo principu, Turgot ketino konkretizuoti politinėje geografijoje, antroje savo sumanyto kūrinio daly. Deja, iki mūsų laikų išliko tik gerokai supainiotas fragmentas, kuriame tarp kitko yra nurodymų į trečios dalies turinį; atskirų jos apmatų nėra. Turgot buvo tvirtai įsitikinęs, kad „science du gouvernement“ turi remtis politine geografija, kurią jis suprato kaip bendrą statistiką, taip jog jos abi ligi tam tikro laipsnio pas jį sutampa.

Kaip skiriasi šios pažiūros nuo tų, kurias jis 10 metų vėliau išreiškė panelei de l'Espinasse rašytame laiške! Čia jis taip atsikerta į Galiani'o dialogus, kurie rėmėsi ta pačia idėja, kad valstybės politika pareina nuo politiškai - geografinių sąlygų: „Je dirai encore généralement que quinconque n'oublie pas qu'il y a des Etats politiques séparés les uns des autres et constitués diversement, ne traitera jamais bien aucune question d'économie politique“[3]. („Aš pasakyčiau dar bendrai, kas neužmiršta, jog yra atskirų viena nuo kitos ir įvairiai sutvarkytų valstybių, tas niekados nemokės gerai nagrinėti jokio politinės ekonomijos klausimo“). Koks čia yra didelis prieštaravimas, suprasime atsiminę Turgot'o žodžius, kuriais jis kreipėsi į karalių: norint duoti Prancūzijai naują konstituciją, nėra reikalo atsižiūrėti į jos istoriją; čia reikia remtis gamta, o ne istorija; ikišiolinės politikos klaida ir esanti ta, kad buvo paisoma istorijos.

---

[1] Ten pat, 599 p.

[2] Ten pat, 625 p.

[3] Ten pat, 800 p. Nuostabu, kad *Vilhelmas Roscher* visiškai nesuprato šios vietos. Savo „Geschichte der Nationaloekonomie in Deutschland“ (Miunchenas 1874, 481 p.) jis pritardamas pastebi, kad „Gournay ir Turgot“ žymiai sušvelnino Quesnay'o teoriją: vienas paskelbė esant produktinga ir pramonę, kitas pripažino praktinę nuovoką tiems, kurie „n'oublie pas, qu'il y a des Etats politiques séparés les uns des autres et

Kaip įvyko šis Turgot persilaužimas — pakartojame, kad čia su persilaužimu, o ne su paprastu pažiūrų pasikeitimu turime reikalo — ir ar jis pats nuvokė tai? Atsakyti į tą klausimą mes nerandame davinių kituose jo veikaluose. Jis galėjo arba tiesiog užmiršti savo ankstesnius veikalus arba palaikyti juos jaunystės nuodėme, kurios neverta atminti; o kadangi jie nebuvo išspausdinti, tai jam nebuvo reikalo ir viešai nuo jų atsisakyti. Kai dėl pirmo klausimo, tai jau tokia buvo Turgot psichologija, kad jis, metęs vieną požvilgį, galėjo pereiti tik prie priešingo. Vidurio jam nebuvo. Taigi, tie, kurie vertina Turgot, kaip istorijos filosofą, neturėtų užmiršti pridėti, kad jis vėliau pakeitė šias savo pažiūras į priešingą joms nusistatymą.

Panašus persilaužimas galėjo atsitikti tik žmogui, kuris neturi tikro originališkumo, o savo idėjas ima iš aplinkos, kad paskui jų laikytųsi su visu antraeilio proto uolumu. Ir iš tikrųjų, Turgot nevertas tos vietos, kurią jam iki šiol skyrė palankūs jam istorikai. Jeigu Turgot'o paskyrimas ministeriu buvo klaida, kuri negalėjo nepadaryti Prancūzijai didžiausios žalos, nes dar labiau supainiojo jos valdymą, — tai visų daugiausia čia nukentėjo Quesnay'o mokslas, kurį jis klaidingai suprato, taikė gyvenime ir, tuo būdu, visiškai diskreditavo. Įsižiūrėję arčiau pamatysime, kad Turgot krito savo paties, o ne fiziokratų sistemos klaidų auka. Todėl jo kritimas negali eiti argumentu prieš Versalės gydytojo mokslo teisingumą, bet greičiau prieš jo mokyklos ekonominį radikalizmą, kurio Turgot tiek praktikoje, tiek teorijoje laikėsi su visa mokykla.

Konstatuodami šį faktą, mes visiškai nenorime laužyti ragotinių tam, kad išrodytume Quesnay'o mokslo teisingumą. Būdama savo laikų vaisius, fiziokratų sistema buvo reliatyviškai teisinga tik aniems laikams. Bet tą nuopelną ji, iš tikrųjų, turi, ir to nereikia neigti pigiais posakiais.

c. F i z i o k r a t i j o s g a l a s. 1776 m. gegužės 10 d. M a l e s h e r b e s atsistatydinimo prašymas buvo patenkintas. Gegužės 12 d. karalius nusiuntė pas Turgot seną minis-

---

constitués diversement". Kaip žinoma, chronologiškai Gournay eina pirmiau, negu Quesnay; kai dėl Turgot, tai originalo prasmė visai priešinga. Turgot prieštarautų savo pažiūroms, pareikštoms kituose ekonominiuose veikaluose, jeigu jis būtų tvirtinęs ką nors panašaus į tai, ką pasakė Roscher. Priešingai, palyginti su Turgot'u, kaip tik Quesnay pasižymėjo praktine nuovoka.

terį Bertin'ą, kad jam praneštų, jog jis savo ruožtu gali palikti ministerio vietą. Tuo pasibaigė nors ir trumpas, bet dėl savo padarinių labai svarbus prancūzų valstybės istorijos laikotarpis.

Iki šiol nebuvo žinoma arba vos tebuvo užsimenama, kad su Turgot galų gale nutraukė santykius pati fiziokratų grupė. Kad nebūtų sukompromituotas jų ne laiku reiškiamu entuziazmu ar sektantiškais išsišokimais, Turgot pagaliau visiškai su jais išsiskyrė. Naujai įsteigtos „Nouvelles Ephémérides" tuojau, pirmame savo numery išspausdino iškilmingą Mirabeau kalbą minint mirusį 1774 m. gruodžio mėn. 16 d. Quesnay'ą; joje Mirabeau vadino save Quesnay'o dvasios įpėdiniu, „vyriausiu doktrinos sūnum" — ši pilna pasipūtimo demonstracija susilaukė visuotinio pajuokimo[1]. Turgot vėl pradėjo vis labiau artintis prie savo bičiulių — enciklopedistų ir kiek galėdamas vengė sektos. Ankštai su tuo yra susijęs faktas, kad Du Pont, nors ir labai artimas buvo Turgot'ui, niekad nesužinojo, jog jo bendrai parašytas municipalitetų projektas buvo pristatytas karaliui, bent iki galo savo gyvenimo jis tat griežtai neigė.

Apie šiuos savitarpio nesutarimus galime spręsti iš neišspausdinto iki šiol laiško, kurį „Nouvelles Ephémérides" redaktorius, abatas Baudeau parašė į Stokholmą grafui von Scheffer'iui 1776 m. kovo 15 d., vadinas, prieš pat Turgot'o kritimą. Šitame laiške taip rašoma: „Šitas laiškas išaiškins mįslę, kuri, matyti, parūpo Jūsų Ekscelencijai. Mes čia turime savotišką filosofų draugiją — tai enciklopedistai. Pastarieji niekad nemėgo ekonomistų; dėl ko, nežinau, bet tai neginčijamas faktas. Ponas Turgot seniau mylėjęs mus visus, ir aš manau, kad jis myli mus visus ir dabar; bet jo artimiausi bičiuliai laikosi su enciklopedistais ir nusistatę prieš mus. Dabartiniu metu jam įteigė, kad ekonomistai, turintieji blogą reputaciją Paryžiaus visuomenėje, kompromituoja jį (taip ir sakoma), kiek atrodo, esą jis su jais eina iš vieno ir jiems simpatizuoja. Todėl mus iš pradžių nustūmė į užpakalį, o paskum paaukojo. Nuo to laiko, kai Turgot tapo ministeriu, Mirabeau buvo su juo suėjęs vieną vienintelį kartą; susitikimas buvo šaltas ir tęsėsi vos keletą minučių. Nieks iš ekonomistų nebuvo pakviestas tarėjais arba užimti kokią vietą. Visa, ką mums

---

[1] Kalba išspausdinta Oeuvres de Quesnay, 3 ir tol. p. p.

daro, — tai kenčia abato Roubaud'o „Gazette" ir „Ephémérides". Pačiam Du Pontui, kuris dėl palyginti nežymios vietos, apmokamos 8.000 frankų, metė Lenkijoje vietą už 20.000 frankų, buvo patarta, kad jis su mumis nesusitiktų ir nesirodytų antradienių susirinkimuose pas markizą Mirabeau, bet visiškai atsidėtų kasdieniam darbui. Enciklopedistai ir jų proteguojamieji, keletas rašytojų, poetų, geometrų naudojasi aiškiu ministerijos pasitikėjimu ir todėl gavo vietų, pensijų ir t. t., ko mes ačiū Dievui, niekad neieškojome. Aš seniai numačiau, kad mūsų paniekinimas pasibaigs persekiojimu, ir mano spėjimas išsipildė. Nepasitenkinimą, kurį sukėlė nauji įstatymai valdininkų, finansistų ir dvariškių tarpe, juo lengviau suvertė mums, kad tie įstatymai iš pradžių buvo paskelbti mūsų laikraščio skiltyse. Visi, kurie patys buvo suinteresuoti, pakėlė triukšmą, ir ta aplinkybė davė enciklopedistams teisės tvirtinti, kad mes kompromituojame ministerį. Kadangi mes nematėme jo jau 15 mėnesių ir nepastebėjome nė vienos žymės, kuri leistų spręsti, kad jis mumis domisi, tai teko padaryti išvadą, jog mes kompromituojame ministerį savo veikalais. Ir šit, abatui Roubaud'ui formališkai uždrausta leisti „Gazette", o man „Ephémérides".

Beje, taip baigia Baudeau savo ilgoką laišką, juos žadėję kompensuoti; bet iš vienos pusės tuo atžvilgiu dar nieko nepadaryta, o iš antros — ir nelengva tat padaryti turint galvoje, kad jiems atimta maloni pareiga remti prakilnią ministeriją ir toliau platinti naudingas tiesas. „En attendant il est décidé que nous finirons la Gazette et les Ephémérides à la fin du mois d'avril".

Iš to matyti, kad šių dviejų fiziokratų laikraščių uždarymas („Gazette" yra sena „Gazette du Commerce", įsteigta 1764 metais ministerio L'Averdy, kurį laiką buvo Forbonnais organu, o vėliau pateko į fiziokratų redaktoriaus rankas) buvo nuspręstas dar prieš Turgot'o pašalinimą. Toliau iš laiško matyti taip pat, kuo pasireiškė „nekuklumas", kurį vėliau visados prikišdavo Baudeau: tai — paskelbimas prieš laiką ediktų. Visiškai atitinka Baudeau išvedžiojimus kai kurie jau seniau žinomi Mirabeau laiškai. Jau 1775 m. gegužės 25 d. jis rašo savo broliui, apskrities teisėjui (Bailli): „Būk tikras, jog aš nesimatau nei su Turgot'u, nei su d'Albert'u (policijos leitenantu), nei net su Du Pont'u. Išdidūs sukčiai, kurie apsupa mi-

nisterį, visų labiausiai puola ekonomistus; eina gandų, kad jie prieš mus nusistatę. To kaip tik aš ir norėjau, ir niekas manęs labiau nepykina, kaip tai, kad mus maišo su jais". Tų pat metų rugpiūčio 31 d., vadinas, keli mėnesiai po Turgot'o kritimo, jis rašė savo bičiuliui, italui L o n g o: „Sako, kad p. p. Turgot ir Malesherbes važiuoja Italijon. Tokiu atveju tu gausi pamatyti du vyrus, kurių tiesios širdys, bet nerangus protas, o mano nuomone, nėra nieko netinkamesnio politikai, kaip šios dvi savybės". Po dviejų metų (1778 m. rugpiūčio 28 d. markizas pasisako savo broliui dar griežčiau: „Tu jau seniau, kaip ir dabar, teisingai įvertinai Turgot'ą; tai padrikusi filosofiška galva, vienas iš tų ponų, kurių politinės sistemos yra tik tam, kad viską supainiotų. Kai jo fiskalinis planas, tai jis ne jo; bet Turgot'o neapsigalvojimas jį paskelbiant, idealistinis ir nerangus traktavimo būdas, o taip pat stačiokiškas ir be jokios vertybės išpildymas — galėtų, jei tat būtų galima, jo įvykdymą sulaikyti šimtui metų. Reikia turėti prigimtą vertybę ir nuostabų pažiūrų tiesumą arba pagaliau nepaprastų intelektualinių gabumų, kad panašioj vietoj galėtum elgtis, kaip tiesus, nedvejojąs žmogus. O Turgot neturėjo nieko panašaus: jis buvo dorybingas svajotojas arba tikriau — tik užsispyrėlis"[1].

Kad Mirabeau ir su kitais sueidamas nevengė panašių išsireiškimų, matyti iš Du Pont'o laiško Badeno markgrafui, kuriame jis, mirus Turgot'ui praneša apie buvusius pastarajam beministeriaujant santykius, ir kur jis (1783 m. vasario mėn. 1 d.)[2], skundžiasi, esą net markizas Mirabeau be ypatingos pagarbos atsiliepia apie ministerio vykdomas priemones. Du Pont priduria, kad ypač liūdną rolę suvaidino abatas Baudeau. Įsižeidęs, kad dėl jo nekuklumo jį nustojo kvietę patarėju, jis puolė į Necker'io glėbį, su kuriuo anksčiau kovojo. Necker'iui ir kitiems jis rašė straipsnius, kurie lenkdavo karalių prieš Turgot'ą. Panašios rūšies darbų jis buvo nusiuntęs ir Maurepas, kuris su kerštingu džiaugsmu kreipė karaliaus akis į tai, kad net Turgot'o bičiuliai nepritaria jo planams. Kas žino, kokie apskritai netikri Du Pont'o parodymai, tai vargu bau įtikės jo

---

[1] *Lucas von Montigny,* Memoiren Mirabeaus. IX knyga, 1 skyr., Baigiamoji pastaba.

[2] *Karl Knies,* Karl Friedrichs von Baden brieflicher Verkehr mit Mirabeau und Du Pont, II t., 370 p.

kaltinimais prieš žmogų, kuris jį, kaip pats anksčiau didžiuodamasis pasakė, padarė Quesnay'o šalininku. Bet iš visų šitų pranešimų matyti, kad vienybės dvasia, gaivinusi seniau grupę, dingo, mirus steigėjui.

Apie tai, kas įvyko atstačius Turgot'ą, mes sužinome iš vieno (neišspausdinto) laiško, rašyto grafui von Scheffer'iui 1779 metais rugsėjo 8 d. Tame laiške Du Pont nusiskundžia, kad prie Turgot'o įpėdinio (Clugny) nuo pastarojo reformų nelikę ir žymių, jeigu neskaitysime iš dalies laisvos vyno prekybos. Javų prekybos laisvė vėl panaikinta. Mėsos prekyba pavesta kasai Puassy; cechams grąžintos jų senos privilegijos, kaimo gyventojai, kaip ir seniau, vos pavelka užverstą jiems kelių prievolės naštą. Prie to Du Pont prideda, kad ekonomistai išsisklaidė, kaip sumušta kariuomenė. Markizui Mirabeau, nors ir stačiai neliepė, bet primygtinai patarė (fortement conseillé) nutraukti savo antradienų susirinkimus, ką jis ir be to būtų padaręs, nes jo šeimoje kilę nesutarimų. Mercier de la Rivière grįžo teisėju į parlamentą. Abato Roubaud sveikata visiškai suiro. Abatas Baudeau, kurį vyriausybė papirko skirdama jam pensiją, pasižadėjo nieko nerašyti apie administracijos dalykus. Jis pats (t. y. Du Pont), išbuvęs kurį laiką savo dvare Chevannes ir ten šeimininkavęs, gavo iš Necker'io, kuris visados reiškęs jam tam tikros pagarbos, pakvietimą grįžti į valstybinę tarnybą. Cenzoriams buvo griežtai įsakyta nepraleisti spaudon nieko, kas turi ryšio su Turgot'u ir jo planais. Apskritai daro viską, kad visiškai išdildintų Turgot'o atminimą. Tai daroma iš pavydo ir noro įtikinti visus, „que cet homme habile et pur était un fou, puisque l'on ne peut, dit-on, laisser subsister rien de ce qu'il a fait". Čia pat Du Pont išreiškia nuomonę, kuri gali būti laikoma labai charakteringa. Jis būtent sako, kad nors Turgot ir nepriklauso prie ekonomistų draugijos (société des Economistes), o greičiau būdamas filosofas-elektikas, paėmė iš visų krypčių tai, kas jam tiko, ir todėl kai kuriais atžvilgiais nuo jų nukrypo, — vis dėlto ekonomistai, kurie laikosi vienodų su juo pažiūrų į mokesčių apdėjimą ir prekybos laisvę, pateko į ministerio nemalonę. Labiausiai charakteringa tai, kad uoliausias iš fiziokratų Turgot'o garbintojas vadina jį „philosophe éclectique", kuris tik atskirais svarbesniais punktais sutinka su fiziokratų mokslu.

Vienintelis iš viso ratelio žmogus, nesudėjęs ginklų, buvo

Letrosne. Jis ne tik, nugalėjęs kliūtis, rado būdų paskelbti savo dvigubą darbą, „Ordre social“ ir „Intérêt social“, apie kurį mes jau esame kalbėję; Letrosne nenuilsdamas tęsė antrą veikalą, kurį pradėjo 1775 m. kai Turgot dar buvo ministeriu, ir kurį galima laikyti paskutiniu vertu dėmesio mokyklos darbu; aš turiu galvoje dviejų tomų veikalą „De l'Adminstration provinciale et de la réforme de l'impôt“. Pastarasis išėjo Bazely, išleistas vieno iš jo bičiulių iš pradžių 1779 m., o paskui 1783 m. Po pirmo leidimo autorius mirė 1780 m. gegužės 26 d.

Iki šiol Letrosne buvo žinomas, kaip vienas iš labiausiai vienpusiškų gryno „Ordre naturel“ gynėjų. Matyti, paskatintas to, kad pašaukimas prie valdžios vairo vieno iš bendraminčių uždeda ekonomistams pareigą ne tik propaguoti savo mokslą, bet ir vykdyti jį, — Letrosne sumanė surasti priemonių ir būdų pasiekti tam tikslui; kitaip tariant tam, kad arčiau prieitų pozityvinės „Detail“, kuri iki šiol buvo laikoma antraeiliu dalyku. „Il est temps — sako jis prakalboje — de tirer ces vérités de leur abstraction, en traçant la manière dont on peut appliquer au gouvernement ces principes que le raisonnement prouve être les seuls qui puissent procurer le bonheur des sociétés“. Čia jis susidūrė su kaž kuo nelauktu. „Le travail, j'ose le dire, — šaukia jis — est plus difficile que l'exposition spéculative de la doctrine!“ Letrosne pasisako, kad jis niekad nebūtų ryžęsis imtis to uždavinio, jeigu iš pat pradžių būtų numatęs visus jo sunkumus. Pradžioje jis norėjo pasitenkinti paprastu memorandumu. Bet vėliau vis labiau gavo įsitikinti, kad reikalinga išdirbti visą valstybės reformos planą, atsižiūrint į faktinę monarchijos padėtį. Ką Turgot'o municipalitetų projektas norėjo išspręsti keliuose puslapiuose, tam Letrosne'ui prireikė 1200 puslapių in octavo; pirmasis iš jų manė, kad tam projektui įvykdyti pakaktų kelių mėnesių, o antrajam atrodė, reikalinga 9 — 12 metų. Čia kalbama apie „réforme exécutée avec prudence et par degrés“.[1] Pagal tai ir knygoje siūloma ne iš karto pereiti prie „impôt unique“, bet laikinai palikti esamus „impôts personnels“ ir įveda net naują mokestį. „Si l'on m'oppose que cela est contraire aux principes que j'ai moi-même établis, j'en conviendrai“. Bet, — atsako jis į tai, — tuo momentu, kai vedama reforma ne visados galima „de se conformer exacte-

[1] I t., 121 p.

ment aux principes", jeigu dar, be to, tenka atsižiūrėti į stambias valstybės skolas. Tokiu atveju pakanka pasistatyti sau aiškų tikslą ir kiek galima energingiau stengtis jį vykdyti. Mes žinome, kad tokio nusistatymo seniau neturėjo nei mokykla, nei pats autorius. Jis, vienas iš uoliausių Quesnay'o sekėjų, nenoroms grįžo prie idėjos, kurios laikėsi mokytojas tuo metu, kai mokslas vos buvo atsiradęs. Mirabeau, Turgot ir patsai Letrosne visados žiūrėjo į tą „Detail" su panieka, kaip į daiktą, kuris neturi nieko bendro su tikru mokslu. Kada pagaliau vienas iš jų teisingai tą dalyką suprato, buvo jau per vėlu.

Letrosne veikale ypatingo susidomėjimo vertas pridėtas prie jo raštelis, pavadintas „Dissertation sur la Féodalité, dans laquelle on discute son origine, son état actuel, ses inconvénients et les moyens de la supprimer". Apskritai tenka pripažinti, kad fiziokratai nekaip rūpinosi panaikinti feodalinius sunkumus ir tik netiesiogiai, gindami ūkio laisvę ir reikalaudami naturalines prievoles pakeisti piniginėmis, prisidėjo prie jų panaikinimo. Ir iš tikrųjų, veltui ieškotume jų veikaluose smulkiai aiškinant šį klausimą; juk kelių prievolės, su kuriomis taip griežtai kovojo kaip tik Turgot, buvo valstybei, o ne žemės bajorams einamos prievolės. Matyti, kad šis dalykas buvo laikomas praktikos, o ne teorijos reikalu, „Detail" reikalu, kuris išsispręs savaime. Letrosne išpildo šią spragą. Jis pradeda nuo bendros pastabos, kad feodalinės sunkenybės prieštarauja visiškos nuosavybės principui ir, jeigu jų nebūtų, reikėtų vengti jų įvedimo. Iki šiol siūlė du būdus panaikinti feodalinėms žemės prievolėms. Vienas iš jų rekomenduoja tų prievolių panaikinimą pavesti atskiriems, suinteresuotiems tuo asmenims, antras — panaikinti jas, išleidus bendrą įstatymą. Dėl pirmo būdo galima pasakyti a priori, kad jis negali privesti reikalo iki galo, antro negalima įvykdyti neužgavus daugelio žmonių interesų. Letrosne stengiasi išspręsti šį dalyką, vengdamas tiek vieno, tiek kito būdų nepatogumų.

Būtina sąlyga tam jis laiko valstybės reformą, padėjus į jos pamatą naują provincijų organizaciją, kuri išdėstyta svarbiojoj jo knygos daly. Kaip žinoma, Turgot savo projektą rėmė municipalitetais.

Provincijų valdybos turi paimti dalyką į savo rankas; jos turėtų tarpininkauti tarp tų, kurie turi teisių, ir tų, kurie turi prievolių. Provincijų valdybos turi apskaityti pinigais savitar-

pio prievoles, surinkti iš skolininkų ir atiduoti skolintojams. Letrosne tačiau mano, kad ši reforma nesurišta su valstybės reforma. Apie pastarąją jis sako: „Ce plan peut s'exécuter sans toucher à la féodalité". Feodalinių prievolių panaikinimą, tiesa, reikia laikyti „comme le complément le la réforme", bet „elle est en elle-même personnellement indifférente au Souverain".

Siūlomas čia Letrosne planas beveik tokiam pat pavidale, kaip žinoma, buvo įvykdytas pirmoje XIX amžiaus pusėje daugumoje Europos valstybių. Tik Prancūzijoje revoliucija įvykdė Letrosne atmestą kelią, prievartos būdu panaikindama feodalines prievoles be jokio atlyginimo. Čia priešais doktriną apie tūkstantmetę teisę buvo pastatytas tūkstantmetės neteisybės supratimas ir jis nugalėjo.

Dešimt metų po Turgot'o pašalinimo jo projektai iki tam tikro laipsnio vėl iškilo. Grįžęs prie valstybės darbo, Du Pont pasirodė esąs vienintelis žmogus, rimtai tyrinėjantis ekonominius klausimus, ir todėl netrukus jis tapo užsienių reikalų ministerio Vergennes patarėju. Jo pavedamas, Du Pont atstovavo Prancūzijos reikalams, pasirašant liberalinę 1786 metų prekybos sutartį su Anglija (Edeno sutartis). Vėliau jį pasikvietė generalinis kontrolierius Calonne ir kartu su juo, o taip pat ir grafu Gabrieliu Honoré de Mirabeau, markizo sūnum, išdirbo tą projektą, kuris buvo įteiktas sušauktam 1787 m. notablių (didikų) susirinkimui; be to, jis buvo paskirtas susirinkimo sekretorium vietoj grafo Mirabeau, kuris pretendavo į tą vietą. Dėl to jų santykiai vėliau atšalo.

Kaip žinoma, Turgot'o finansinė programa pradedant ministeriauti buvo tokia: jokio bankroto, jokių naujų mokesčių, jokių paskolų. Po to, kai jo universalinė priemonė — taupumas pasirodė neįvykdoma, paskirtas ministeriu Necker griebiasi paskolų, kas leido Prancūzijai įsikišti į Šiaurės Amerikos valstybių karą su Anglų metropolija; dėl to padėtis dar pablogėjo, ir Prancūzija baigė karą (1783), padariusi 1200 milionų livrų naujų skolų. Greitai ir šis šaltinis išseko. Calonne norėjo išmėginti trečią priemonę — mokesčius. Neturėdamas jokių savo idėjų, jis ieškojo jų senų reformų projektų archyvuose ir užtiko Turgot'o projektą. Du Pont'o padedamas, jis parašė šešius pranešimus, kurių jau antraštės parodo jų dvasinę giminystę. Jie pavadinti „Sur l'établissement des assemblées provinciales; sur l'imposition, territoriale; sur le rembourse-

ment des dettes du clergé; sur la taille; sur le commerce des grains; sur la corvée"[1].

Pirmas ir svarbiausias pranešimas yra ne kas kita, kaip nauja laida municipalitetų projekto, kurį savo laiku buvo parašęs Du Pont. Tik bendras valstybės municipalitetas neįėjo į projektą, nes jis jau buvo atstovaujamas Notablių susirinkimo. Be to, sunkumo centras buvo perkeltas iš atskirų municipalitetų į provincijų municipalitetus.

Notablių susirinkimas, kaip žinoma, neišpildė to, ko laukė iš jo Calonne ir karalius. Turgot vaikiškai pasielgė savo projekte, manydamas, kad bendras valstybės susirinkimas klusniai patvirtins visus karaliaus reikalaujamus mokesčius, laikydamas juos malonės ženklu ir būdamas už tai dėkingas. Panašios nuomonės laikės ir Calonne. Negalima kaltinti susirinkimo dėl to, kad sutikęs su visomis reikalaujamomis iš jo aukomis, jis pareikalavo pranešti jam deficito dydį ir priežastis, dėl kurių jie atsirado; juo labiau, kad keletą metų prieš tai N e c k e r savo garsiame „Compte Rendu" (1781) apskaitė, kad valstybės pajamos praneša paprastas išlaidas 10 milionų. Tiesa, Calonne visai pamatuotai galėjo pasakyti, kad Necker'io apskaitymas perdėm klaidingas. Bet, kad ir kaip norėdamas, jis negalėjo duoti reikalaujamos apyskaitos, nes pats nepakankamai buvo susipažinęs su valstybės finansais, kurie buvo visiškai suirę. Šiuo atveju nėra pamato visą kaltę suversti vien jam, nes panašus susipažinimas net dabar, kada administraciniai santykiai yra sutvarkyti, yra sunkus dalykas. — Šis svarbus finansų kontrolės klausimas pavertė niekais girtiną bandymą sutvarkyti valstybės finansus notablių susirinkimo pagalba. Taip ir šiuo atveju valstybei pasiliko tik susitarti su savo kreditoriais, t. y. pasiskelbti doru bankrotu. Tačiau nebuvo žmonių, kurie galėtų tai įvykdyti. Buvo per vėlu, ir valstybės vežimas nesulaikomasai, su vis didėjančiu greitumu ritosi į bedugnę.

Prie nedaugelio Calonne'o pasiūlytų Notablių susirinkimui projektų, kurie jam kritus buvo pravesti jo įpėdinio L o m é n i e d e B r i e n n e, priklauso ir provincijų susirinkimai su jų žemesniais padalinimais („assemblées de paroisse" ir „assemblées municipales" Turgot'o pavyzdžiu). Tik vietoj pirmo

---

[1] Smulkiau apie tai žiūr. *Adalbert Wahl,* Die Notablenversammlung von 1787. Freiburg i. B. 1899.

projekto reikalavimo suteikti politines teises tik tiems asmenims, kurie turi 600 livrų žemės pajamų cenzą, buvo pasiūlytas bendras 10 livrų mokesčių cenzas (1787 m. birželio mėn. ediktas)[1]. Pays d'Etat reforma laikinai nelietė. Sako, kad, kada karaliui davę pasirašyti projektą, jis išsigandęs sušuko: „Mais c'est du Necker tout pur que vous me donnez là"! Jis dar teisingiau galėtų pavadinti Turgot vietoj Necker'io; matyti jį jis ir bus turėjęs galvoje[2]. Su kokiu jausmu monarchas, kuris tuomet jau buvo nustojęs savo tvirtumo, turėjo pasirašyti dokumentą, kurio pavojingumą jis anksčiau taip gerai nusakė!

Kokie buvo šio naujo sutaisymo vaisiai? Savo puikiame veikale „L'Ancien Régime et la Révolution" (1856) Tocqueville senosios tvarkos žlugimą riša su ta „grande révolution administrative", kuri įvyko pirm politinės revoliucijos. Jis sako: „Visas žinomas mums įsteigtų 1787 metais provincijų susirinkimų veikimas ir jų protokolai rodo, kad tuoj po savo atsiradimo jie pradėjo slaptą, o dažnai ir viešą kovą su intendantais, kurie savo prityrimą suvartodavo tik tam, kad kliudytų savo įpėdiniams. Čia susirinkimas skundžiasi, kad jam sunku išgauti iš intendantų būtiniausius popierius. Čia intendantas kaltina susirinkimo narius, kad jie nori užgrobti teises, kurias, pasak jo, jam palikę ediktai. Jis apeliuoja į ministerį, kuris dažnai nieko neatsako ar svyruoja, nes reikalas jam taip pat naujas ir neaiškus, kaip ir visiems kitiems. Kartais susirinkimas taria, kad intendantas blogai valdė, kad jo nutiesti keliai netinkamai pravesti ir blogai laikomi; kad jis pražudė savo globojamas bendruomenes. Dažnai susirinkimai pasiklysta mažai pažįstamoj jiems įstatimdavystėj; jie iš tolo kreipiasi vieni į kitus, prašydami patarimų ir nuolat verčia viską sau aiškinti. Ošo intendantas taria turįs teisės pasipriešint provincijos susirinkimui, kuris leido vienai bendruomenei apsidėti mokesčiu; susirinkimas tvirtina, kad šiuose dalykuose intendantas dabar gali tik pareikšti savo nuomonę, o ne įsakyti, ir kreipiasi į Ile-de-Franso provincijos susirinkimą klausdamas, kaip jis apie tai mano. Tokie kivirčai ir pasitarimai trukdo administracijos veikimą, o kartais ir visiškai jį sustabdo, — ir tada visuomenės gyvenimas lyg apmiršta. „Visi reikalai sustojo", sako Lotaringijos provin-

[1] Ten pat, 96 p.

[2] Plg. *Schelle,* Du Pont de Nemours, 262 p.

cijos susirinkimas, o jam pritaria daugelis kitų: „visi geri piliečiai dėl to nusiminę“[1].

Prie šios valdymo dezorganizacijos prisidėjo vis griežčiau pasireiškiantieji luomų savitarpio vaidai. Nauji municipalitetai netikėtai visą valdžią atidavė trečiam luomui, iki šiol pavergtam, aukštesnieji luomai buvo nustumti į užpakalį; žinoma, ir jie nenorėjo nusileisti. Į tą kovą įsimaišė literatūra. „Kas yra trečias luomas?“ klausė abatas de Siéyés vienoje kurstančioje brošiūroje, 1789 m. pradžioje. Atsakymas kurį jis davė, skambėjo: „Viskas!“ „Kuo jis buvo iki šiol? Nieku! Ko jis nori? Būti kuo nors!“ Būti viskuo! šaukė didžiulės žmonių minios, darydamos logišką išvadą.

Įvyko tai, ką Liudvikas XVI numatė, rašydamas pastabas prie Turgot'o municipalitetų projekto. Vietoj senos, ištisus šimtmečius išsilaikusios luominės santvarkos įsigalėjo anarchija.

Įvykiai ėjo labai greitai vienas paskui kitą. Necker'iui antrą kartą ministeriaujant sušauktuose ir 1789 m. gegužės mėn. 5 d. susirinkimuose Generaliniuose štatuose trečias luomas turėjo tiek atstovų, kiek abu pirmieji luomai kartu. Greitu laiku jie pasiekė, kad visi trys luomai, kurie seniau rinkosi atskirai, posėdžiautų bendrai. Persimetėliai iš aukštesniųjų luomų davė jam daugumą Assemblée constituante ir leido pertvarkyti gyvenimą pagal savo norą. Tačiau jis visiškai nemanė mokėti senosios monarchijos skolų. Jis išbraukė sąskaitas ir stačiai padarė galą kreditoriams. Tai buvo savotiškas klausimo išsprendimas.

Prieš pat savo tragišką galą, karaliui likta dar kartą atsiminti savo į sostą žengimo laikus; kartu su tuo prieš jį stojo paveikslas to žmogaus, kuris jau tuomet nurodė jam į Anglijos Karolio I likimą ir norėjo jį apsaugoti, bet pats daugiausia padarė tam, kad visi įvykiai kaip tik taip susidėtų.

Tai buvo 1792 metais. Karalius, apkaltintas valstybės išdavimu, sėdėjo Temple ir laukė savo teismo. Sunku buvo rasti gynėją, kuris turėtų drąsos ginti jo bylą. Tada atsirado reto riteriškumo vyras; tai buvo Malesherbes, dėl kurio staigaus pasitraukimo iš ministerių 1776 metais gegužės mėn. gavo atsistatydinti Turgot. 1792 m. gruodžio 11 d. Malesherbes parašė konvento pirmininkui tokį laišką: „Pilieti prezidente, aš

---

[1] 3 knyga, 7 skyr.

nežinau, ar Konventas leis Liudvikui XVI pasinaudoti gynimo teise ir pasirinkti sau gynėją. Jeigu taip, aš noriu, kad Liudvikas XVI žinotų, jog aš sutinku, jei jis mane pasirinks." Per pasimatymą jie puolė vienas antram į glėbį, verkdami iš susijaudinimo. „Jūsų auka yra juo prakilnesnė", pasakė jam karalius, „kad Jūs statote į pavojų savo gyvenimą, negalėdami manęs išgelbėti". Ir šį kartą pasirodė, kad Liudviko XVI tiesa — 1793 m. sausio 21 d. jis žuvo, o 1794 m. balandžio mėn. gavo galą ešafote Malesherbes kartu su savo šeima, susidėjusia iš trijų kartų.

Kalėjime Malesherbes susitiko su buvusiu Turgot'o „premier commis" (valstybės sekretoriaus padėjėju) de Vaines. Jam Malesherbes atvėrė savo sielą. „Turgot ir aš — sakė jis — buvome verti pagarbos, labai išsilavinę ir gerų norų žmonės; kas galėtų pamanyti, kad galima padaryti ką nors geresnio, negu pakviesti mus valdžion. Bet mes blogai atlikome savo uždavinį. Pažindami žmones tik iš knygų ir neturėdami prityrimo, mes negalėjome tinkamai vadovauti karaliui... ir tuo būdu mes, patys to nenorėdami ir nenumatydami, privedėme valstybę prie revoliucijos".[1]

Retai kada buvo pasakytas tikslesnis sprendimas. Turgot ir Malesherbes pažino žmones tik iš knygų. Tai nulėmė tiek jų pačių, tiek Prancūzijos likimą.

Tik vienas iš seno ekonomistų bičiulių ratelio narių pergyveno revoliucijos laikus ir dar palyginti ilgai devynioliktame amžiuje gynė fiziokratų šūkius. Tai buvo Du Pont; nenorėdamas, kad jį maišytų su išrinktu į konstituantą panašios pavardės atstovu Duport'u, jis pasivadino Du Pont de Nemours, pagal savo gimimo vietą ir rinkimų apygardą; tuo vardu jis žinomas moksle. Markizas Mirabeau mirė 1789 metais, pačioje revoliucijos pradžioje, vienišas ir šeimos nelaimių kankinamas. Abatas Baudeau pamišęs 1792 m. šoko per langą ligoninėje, kurioje buvo padėtas, ir mirė. Po metų visų apleistas mirė Mercier de la Rivière.

Konstituantoje Du Pont de Nemours kovojo prieš Law'o „sistemos" atgimimą, kuris pasireiškė grafo G. H. de Mirabeau (sūnaus) ginamu asignatų leidimo projektu. Ištikimas savo krypčiai, jis gan sėkmingai reikalavo įvesti visuotinį valstybinį žemės mokestį. Trumpą laiką jis buvo net susirinkimo prezi-

[1] Pranešama abato Morellet'o memuaruose, II t., 427 p.

dentu, bet laurų nepelnė. Teroro dienomis Du Pont tik su dideliu vargu išvengė ešafoto. Su Napoleono režimu jis negalėjo susigyventi. Po 9 fruktidoro jis persikėlė į Šiaurės Ameriką, kur jo sūnus turėjo pramonės įmonę. Pašliję materialiniai reikalai privertė jį grįžti į Prancūziją ir imtis leisti Turgot'o literatūrinį palikimą, kurio išėjo 9 tomai (1809 — 1811 m.). Du Pont pridėjo prie Turgot'o veikalų daug pastabų apie fiziokratų sistemos istorinį plėtojimąsi, kurios laikomos klasiškos, nors, kaip matėme, toli gražu nėra patikimos. Tuo veikalų rinkiniu vėliau naudojosi visi, kas norėjo arčiau susipažinti su Quesnay'o sistema, ir tuo būdu Turgot'o veikalai, „Réflexions" ir „Eloge de Gournay" iki tam tikro laipsnio tapo klasiškos garsenybės. Buvo pripažįstama faktu, nereikalingu jokių išrodymu, kad šiuose veikaluose fiziokratų sistema pasiekė savo aukščiausią teoretinį tašką. Vėliau Du Pont vėl sugrįžo į Ameriką ir mirė Delaware 1817 metais,[1] sulaukęs 77 metų. Jo filosofinio optimizmo negalėjo sudrumsti iki pat jo gyvenimo galo jokie likimo smūgiai.

Dar vėliau, tais laikais, kai fiziokratų pažiūros buvo visiškai diskredituotos ar nustumtos į šalį kitų teorijų, atsirasdavo atskirų mokslininkų, kurie su simpatija grįždavo prie senojo mokslo ir todėl gali būti pavadinti fiziokratų epigonais. Prie tokių priklauso Prancūzijoje Germain Garnier (†1831), Vokietijoje Schmalz († 1831) ir Krug († 1843). Nė vienas iš jų nebuvo susipažinęs su teorija iš originalų, ir todėl pas juos randame žymių, iš dalies sąmoningų, iš dalies nesąmoningų nukrypimų.

Merkantilizmas ir fiziokratija stovi naujų laikų istorijoje, kaip dvi diametriškai priešingos doktrinos. Sunku rasti du valstybės vyrus, kurie labiau skirtųsi, negu Colbert ir Turgot, ryškiausi kalbamųjų krypčių atstovai. Jeigu vieną iš jų žymėjo per didelis empirizmas, tai kitas sirgo per dideliu doktrineriškumu. Istorija nepasiliko abejinga tam kontrastui. Ji ieškojo būdų sutaikinti šiuos kraštutinumus, ir iš to atsirado mokslo sistema, kuri išaugo savarankiškai ir pastatė sau tikslą duoti abiejų srovių sintezę. Tai sistemai skotų moralinio filosofo Adomo Smith'o, kuris pradeda naują ekonominį laikotarpį.

---

[1] *Schelle,* Dupont de Nemours, XV skyr.

RODYKLĖS

1. Vardų rodyklė

(Skaitmens rodo puslapius. Raidė *n* prie skaitmens reiškia, jog vardas minimas to puslapio išnašoje).

2. Dalykų rodyklės

(Skaitmens rodo puslapius).

TURINYS

Antroji knyga.

POLITINĖ EKONOMIJA, KAIP MOKSLAS.

1. Skyrius. Fiziokratų sistema.

RODYKLĖS.